EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA
AJALOO INSTITUUT

EESTI NSV AJALUGU

EESTI RAAMAT

A-19511

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA
AJALOO INSTITUUT

EESTI NSV AJALUGU

(KÕIGE VANEMAST AJAST TÄNAPÄEVANI)

Toimetanud G. NAAN

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1952

EESTI ÕIGUSKESKUSE
RAAMATUKOGU
Inv. nr. 4610 nmm

Professor Ilmar Rebase
raamatukogu

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

Eessõna

Käesolev „Eesti NSV ajalugu" on esimeseks katseks süstemaatiliselt esitada eesti rahva ajalugu vanimatest aegadest tänapäevani.

Raamatut võib kasutada õppevahendina vastavate NSV Liidu ajaloojärkude õppimisel Eesti NSV kõrgemates ja keskkoolides, samuti Eesti NSV ajalooga iseseisvalt tutvumisel.

Raamatu lugemine eeldab olulisemate momentide tundmist NSV Liidu ajaloos, mille lahutamatuks osaks on Eesti NSV ajalugu.

Eesti rahva ajaloo täielikum käsitus antakse kolmeköitelises Eesti NSV ajaloos, millest esimene köide on Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi poolt trükiks ettevalmistamisel.

Käesoleva raamatu üksikud peatükid on kirjutatud järgmiste autorite poolt:

I ja II peatükk — ajalooteaduste doktor H. Moora;

III—VIII peatükk — ajalooteaduste kandidaat A. Vassar;

IX peatükk — Eesti NSV Teaduste Akadeemia kirjavahetaja liige H. Moosberg;

X ja XI peatükk — Eesti NSV Teaduste Akadeemia tegevliige J. Saat;

XII peatükk — Eesti NSV Teaduste Akadeemia tegevliikmed G. Naan (§ 1, 3, 4) ja J. Saat (§ 2, 5);

XIII—XV peatükk — V. Maamägi.

Raamatu plaan ja prospekt, samuti kõik peatükid arutati korduvalt läbi autorite kollektiivis, kusjuures tehti rida muudatusi ja parandusi.

Raamatu koostamisel on arvestatud hulgalisi märkusi ja ettepanekuid, mis esitati maketi avalikul arutlusel laia üldsuse poolt 1951. a. novembris ja detsembris.

Autorite kollektiivi tööd juhendas ja raamatu toimetas G. Naan.

I peatükk

Ürgkogukondlik kord Eesti NSV territooriumil

§ 1. Emajärgne sugukond (VII aastatuhandest kuni II aastatuhande alguseni e. m. a.)

Eesti NSV territooriumi vanim asustamine. Eesti NSV territoorium asustati palju hiljemini kui Nõukogude Liidu maa-ala lõunapoolsemad osad. Maakera põhjaosi katsid korduvalt pikkadeks aegadeks mannerjää massid, ulatudes meie maal ajuti nüüdse Kiievi piirkonda. Alles viimase jääkatte taandumise järel ilmus inimene järk-järgult nüüdsele Nõukogude Liidu põhjapoolsemale territooriumile, sealhulgas ka Baltimaile.

Vanimad märgid inimühiskonna olemasolust Eesti NSV territooriumil pärinevad VII—VI aastatuhandest e. m. a., s. o. üldiselt samast ajast kui muudeski Nõukogude Liidu metsavööndi põhjaosades. Vanimaks mälestusmärgiks Eesti alal elanud inimestest on algeliste kiviaja küttide ja kalapüüdjate asula koht Kunda ligidal omaaegse järve saarekesel, kust peale lee- ehk tuleasemete on leitud kivist

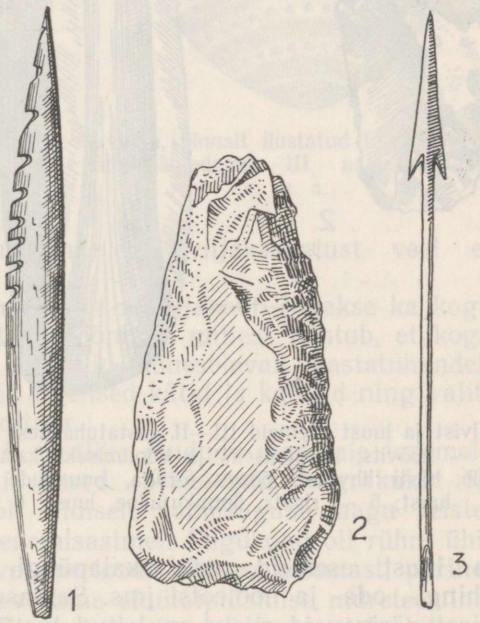

Kivist ja luust riistu VII—V aastatuhandest e. m. a. 1 — luust kisuline ahingitera; 2 — kivikirves, alles nõrgalt lihvitud, valmistatud peamiselt täkkimise teel; 3 — luust nooleots.

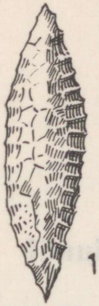

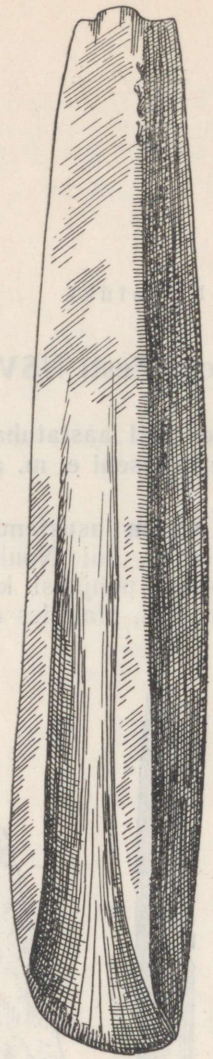

Kivist ja luust esemeid III—II aastatuhandest e. m. a. 1 — nooleots, tulekivist; 2 — kõõvits, kaapimiseks ja voolimiseks kasutatud riist, tulekivist; 3 — kivitalb, hästi lihvitud, õõnsa teraga, puunõude õõnestamiseks; 4 — õngekonks, luust; 5 — ripats, linnukujuline, luust; 6 — ripats, inimkujuline, luust.

ja luust esemeid, eriti kalapüügi- ja küttimisriistu, nagu ahingi-, oda- ja nooleotsi jms. Samasuguseid ja ligikaudu samast ajast pärinevaid riistu on leitud ka Pärnu jõest ja Tartu juurest Emajõe orust. Narva linna külje alt turbarabast on saadud niinekiududest võrgujäänused, mis on samuti väga vanad, pärinedes umbes V aastatuhandest.

Missugusesse hilisemaist aegadest tuntud keelkonda Eesti territooriumi esimesed asukad võiksid olla kuulunud, seda andmete vähesuse tõttu veel öelda ei saa.

IV—II aastatuhande muistised. Kiviaja hilisema osa, IV—II aastatuhande mälestusmärkide ehk muististe hulk on juba mõnevõrra suurem. Tolle aja asulakohad asetsevad, samuti nagu varasemadki, ikka vete ääres, kus olid soodsad võimalused kalapüügiks; eluasemed olid ühtlasi valitud nii, et nende lähedal asus loomade söödamaid, pakkudes vajalikke saagivõimalusi küttidele. IV—II aastatuhande asulakohti on avastatud Peipsi ja Võrtsjärve, Pärnu jõe ja Emajõe kallastelt ning mererannikult, iseäranis merde voolavate jõgede suudmeilt. Neist asulakohtadest on leitud algeliste eluhoonete jäänuseid, leeasemeid, kivist kirveid ja talbu puu töötlemiseks, kivist kõõvitsaid puu voolimiseks ja naha kaapimiseks ning lõikamiseks, luust naaskleid nahkadest kehakatte valmistamiseks jms. esemeid. Esmakordselt ilmuvad nüüd savinõud (keraamika).

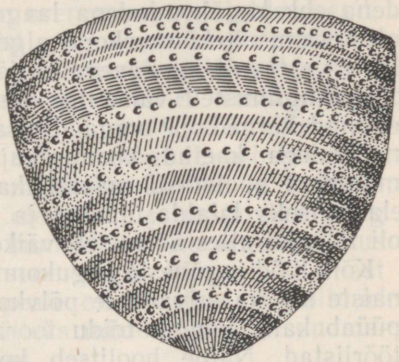

Savinõu, pinnalt ilustatud lohukeste ja kammijälgedega, III aastatuhandest e. m. a.

Otsustades asulate asendi põhjal veekogude ääres ja neist leitud esemete otstarbe järgi, elatasid endid selle aja asukad, nagu varaseimadki, küttimisest ja kalapüügist, ühtlasi aga ka taimtoidu (marjade, puuviljade, seente, mitmesuguste juurte jm.) korjamisest. Küttide abiliseks jahil ja kodu valvuriks oli koer. Muid koduloomi ega viljakasvatust veel ei tuntud.

Samasuguseid vete ääres asetsevaid asulakohti leitakse ka kogu muust Nõukogude Liidu metsadevööndist, millest nähtub, et kogu sellel määratu suurel alal elunesid kõnesolevail aastatuhandeil üldiselt ühel ning samal viisil algelised kütid ja kalurid ning valitses samasugune kivi- ja luukultuur.

Ühiskondlik kord. Vastavalt tootlike jõudude madalale tasemele oli algeline ka ühiskondlik kord. Ühiskonna algrakuks oli sugukond. Selle korraldus oli üldiselt samasugune nagu teistel muistseil rahvastel samal arenemisastmel. Sugukond oli rühm ühisest esivanemast, käsiteldaval perioodil ühisest esiemast, pärinevaid sugulasi, keda ühendas ühine eluülalpidamise muretsemine. Tootmisriistade algelisuse tõttu ei suutnud inimene tol ajal end elatada üksikult. „Kivist tööriistad ning hiljem ilmunud vibu ja nooled," ütleb J. V. Stalin, „ei võimaldanud võidelda loodusjõudude ja röövloomade vastu üksipäini. Et metsas puuvilju korjata,

veest kalu püüda, mingi elamu ehitada, on inimesed sunnitud töötama ühiselt, kui nad ei taha nälga surra, röövloomade või naaberkogukondade ohvriks langeda. Ühine töö toob kaasa nii tootmisvahendite kui ka toodetud produktide ühisomanduse. Siin ei ole veel tootmisvahendite eraomanduse mõistet, kui mitte arvestada mõningate tootmisriistade isiklikku omandust, mis on ühtlasi kaitsevahendiks röövloomade eest. Siin pole ekspluateerimist, pole klasse." [1] Sugukonnas valitses kõigi liikmete võrdsus, igaüks neist sai kõigist ühiselt muretsetud elatusvahendeist võrdselt osa. Sugukond kaitses oma liikmeid teiste, vaenulike sugukondade vastu. Sugukonna liikmed ei abiellunud isekeskis, vaid võtsid endale abielupooli mõnest teisest sugukonnast, kellega nende sugukond oli sõprusvahekorras, moodustades sellega üheskoos algelise hõimu.

Kirjeldatava ajajärgu inimesed elasid sugukondlike kollektiividena ehk kogukondadena laagritaolistes asulates. Üksikus asulas oli keskmiselt kümmekond algelist elamut. Kogukond pidi mõnigikord vastavalt aastaaegade järgi muutuvaile küttimis- ja kalapüügitingimustele vahetama oma asukohti. Sellise eluviisi tõttu olid elamud kerged ja väga lihtsad: soojal aastaajal puukoore või nahkadega kaetud koonusekujulised püstkojad, talvel mätastest, mõnikord poolenisti maasse kaevatud onnid. Iga sugukond vajas elatumiseks laialdasi metsi ja veekogusid. Eesti ala elanike hulk oli tol ajal alles äärmiselt väike.

Kõik tööd jagunesid kogukonnas puht-looduspäraselt nii meeste ja naiste kui ka erivanuste põlvkondade vahel. „Mees sõdib, kütib ja püüab kalu, hangib toidu tooraine ja valmistab selleks tarvilikud tööriistad. Naine hoolitseb kodu, toidu- ja rõivastevalmistamise eest, keedab, koob ja õmbleb." [2] Tolle ajajärgu püügiriistade algelisuse juures sõltus küti või kaluri saak suuresti õnnest, oli seega ebakindel. Seepärast oli suur tähtsus naiste poolt kogutud taimtoidul või säilitatud toidutagavaradel. Naise määrava osa kohaselt majanduses ja ühiskonnas ja peale muu ka sellepärast, et lapsed olid lähemalt seotud tema kui emaga, arvati sugukonna põlvnemist emajoonel, ema ja esiema, mitte isa järgi. Seepärast nimetataksegi kogu seda ajajärku emajärgse ehk matriarhaalse sugukonna ajastuks.

Elanike etnilise kuuluvuse küsimus. Nõukogude keeleteadlaste, arheoloogide ja antropoloogide arvates moodustasid III ja II aastatuhandel suure osa Ida-Euroopa metsavööndi küttidest ja kalapüüdjaist soome-ugri hõimud, praeguste soome-ugrikeelsete rahvaste eelkäijad.

Soome-ugri keeltepere moodustavad tänapäeval peale eesti ja teiste läänemere-soome keelte (liivi, soome, karjala, vepsa jm.) veel nn. volga keeled (mari ja mordva), permi keeled (komi, udmurdi)

---

[1] ÜK(b)P ajalugu. Lühikursus. Tallinn, 1952, lk. 112—113.

[2] F. Engels, Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine. Tallinn, 1946, lk. 159.

ja ugri keeled (handi, mansi, ungari). Kõigi nende rahvaste ühised eelkäijad peaksid olema asunud IV—III aastatuhandel alles kitsamal maa-alal, kuskil Volga—Okaa—Kaama jõgikonna või sellest edasi itta lõunapoolse Uraalini ulatuva territooriumi piirkonnas. Neil oli tol ajal alles enam-vähem ühtne soome-ugri keelekuju. Asudes nimetatud piirkonnast järk-järgult laiali, levisid soome-ugri hõimud oletuse kohaselt III aastatuhandest peajoontes sellele laiale alale, kus me neid kohtame hiljem, esimeste kirjalike allikate ilmumisel, ja jõudsid muuhulgas ka nüüdsele Eesti NSV maa-alale. Laialiasumise järel kujunesid siis nende ühisest keelekujust üksikute hõimude või hõimurühmade erinevas ajalookäigus nüüdsed erinevad soome-ugri keeled.

Marksistlik ajalookäsitus vaatleb keelte kui inimeste suhtlemisvahendi kujunemiskäiku lahutamata seoses vastavate hõimude ja rahvaste majandusliku ja ühiskondliku arenemisega, jälgides nende järkjärgulist täienemist ja rikastumist „sugukonnakeeltelt hõimukeelteni, hõimukeeltelt rahvakeelteni ja rahvakeeltelt rahvuskeelteni".[1] Üheks olulisemaks tõenduseks, et III—II aastatuhande hõimud ülemisel Volgal ja ümberkaudseil mail olid hilisemate soome-ugri rahvaste eelkäijaks, on see nõukogude arheoloogide poolt avastatud tõsiasi, et mitmetes muistsete küttide ja kalastajate asukohtades võib jälgida elanike olemasolu ja majanduse ning kultuuri arenemise pidevat jätkumist kuni hilisemate aegadeni, kus neis paigus juba kindlasti asusid soome-ugri hõimud. Samast ajast, s. o. III aastatuhande lõpust peale on asustuse ja kultuuri pidevus kindlaks tehtud ka Eestis, näiteks mõnes Emajõe suudmeala või Võhandu jõe äärses asulakohas.

§ 2. Isajärgne sugukond (umbes XVIII sajandist e. m. a. kuni meie ajaarvamise alguseni)

Karja- ja viljakasvatuse algus. Umbes XVIII sajandil e. m. a. saab Baltimail, sealhulgas ka Eesti alal, samuti nagu Volga ülemjooksu aladelgi, alguse koduloomade kasvatus ja umbkaudu samal ajal ka algeline viljakasvatus. Kaugemal lõuna pool oli karjakasvatus ja maaharimine levinud juba varemini. Need uued majandusharud tähendasid mitte ainult tootmise olulist kasvu, vaid ka eluülalpidamise saamise kindlustumist. Seepärast tõid nad, järk-järgult arenedes ja levides, endaga kaasa ka märgatavaid muudatusi ühiskondlikesse vahekordadesse.

Esialgu säilitasid vanad majandusharud — küttimine, kalapüük ja taimtoidu korjamine — veel suurt tähtsust. See ilmneb tõsiasjast, et üksikuis soodsais kohtades ainuüksi küttimisest ja kalastamisest elatuvate kogukondade asulad püsivad peaaegu muutmatult kuni viimase aastatuhande esimese pooleni e. m. a. Ka jätka-

[1] J. Stalin, Marksism ja keeleteaduse küsimused. Tallinn, 1952, lk. 9.

sid algelised vilja- ja karjakasvatajad suurel määral küttimist ja kalapüüki.

Karja- ja viljakasvatajate asulaid ei ole seni veel avastatud, küll on aga leitud matmiskohti ehk kalmeid, mis pidid asetsema nende eluasemete otseses läheduses. Nende muistised ei paikne vete kallastel, nagu kalastajate omad, vaid asuvad enamasti madalikkude äärseil künkail, mille ümbruses leidus rohumaid loomade karjatamiseks. Haudades leidub nüüd koduloomade — kitse või lamba, harvemini veise, ka sea luid, mis ongi otseseks tõendiks koduloomakasvatuse olemasolu kohta. Haudadesse on surnuile peale selle kaasa pandud kivist tööriistu ja relvi, mõnikord ka savinõusid. Nii kiviriistad kui savinõud näitavad arenenumat tehnikat kui vastavad varasemad esemed. Iseäranis hästi on välja töötatud, vormitud ja lihvitud kivist sõjakirved, mis on varustatud varreaugu ehk silmaga, millest nähtub, et kivi osati juba ka puurida. Viljakasvatus toimus algselt vaid väikeses ulatuses, maalapikestel, mis tule abil metsast vabastati ja mille kändudevaheline pind puu- või harvemini kivikõplaga kuidagi kobestati. Algelise koduloomа- ja viljakasvatuse tekkimisega küttimise ja kalapüügi kõrval sai alguse esimene suur ühiskondlik tööjaotus.

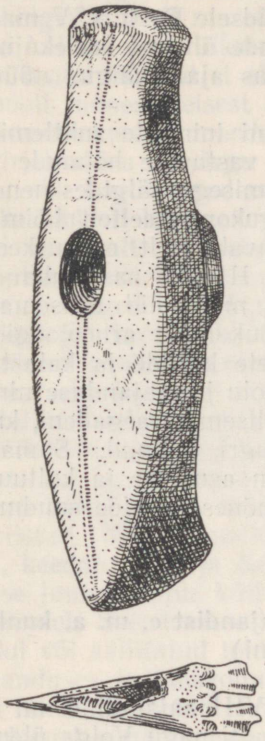

Kivist sõjakirves ja lambaluust naaskel, II aastatuhandest e. m. a.

Tootmise teatava kasvuga hakkas inimese töö andma, kuigi alles juhuslikult, mõningaid ülejääke, mida ise ei vajatud tingimata ja mida seega võidi vahetada naaberkogukondadega. Vahetus oli küll alles väikese ulatusega ja juhuslik, kuid ometi on sel teel naaberhõimudelt saadud mõningaid esemeid neist kiviliikidest, mida kohapeal harva leidus, näiteks tulekivist, või ka ehteid ja ehete materjali, näiteks merivaiku, mida saadi Balti mere kagupoolselt rannalt. Vahetuse teel ilmusid siia ka esimesed metallesemed.

Pronksist ja rauast riistade tarvituseletulek. Esimesed metallist, vasest või harilikult vase ja tina sulamist — pronksist — esemed ilmuvad Baltimaile teise aastatuhande keskpaiku. Kuna vahetus oli alles väga arenemata, jäid pronksriistad Baltimail üldiselt vähearvulisteks ja pronksiaeg jäi siin metallivaeseks. Siiski juurdus teise aastatuhande lõpust peale pronksi töötlemise oskus. Peale

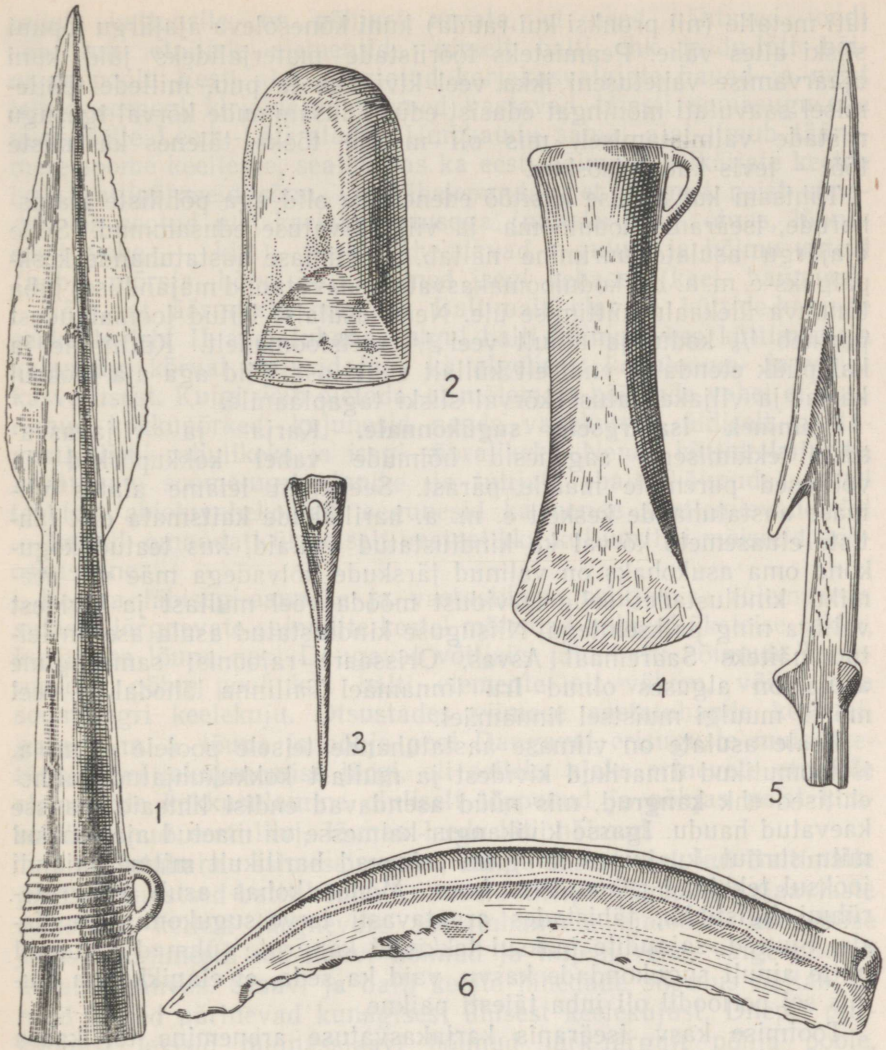

Pronksist, kivist ja luust riistu ning relvi II—I aastatuhandest e. m. a. 1 — odaots, pronksist; 2 — kivitalb; 3 — luunõel, kehakatte kinnitamiseks; 4 — putkkirves, pronksist; 5 — harpuunitera, küttimiseks või kalapüügiks, luust; 6 — sirp, pronksist.

mõnede kirveste ja odaotste võiks Eestist leitud pronksesemeist mainida eriti paari sirpi kui esimesi kindlalt teadaolevaid viljakoristamise vahendeid.

Viimase aastatuhande keskel tulid tarvitusele raudriistad — algas raua-aeg. Ka rauda oli esialgu vähe. Et aga seda, vastupidiselt vasele ja tinale, saadi ka kohalikest soomaakidest ja kuna vahepeal vahetuski arenes, omandas raud hiljem suure tähtsuse. Üldiselt kasu-

tati metalle (nii pronksi kui rauda) kuni kõnesoleva ajajärgu lõpuni siiski alles vähe. Peamisteks tööriistade materjalideks jäid kuni ajaarvamise vahetuseni ikka veel kivi, luu ja puu, millede töötlemisel saavutati mõningat edasist edu. Edusammude kõrval igasugu riistade valmistamisel, mis oli meeste tööks, täienes ka naiste töö — levis kudumisoskus.

Tähtsam kui koduse käsitöö edenemine olid aga põhiliste elatusharude, iseäranis koduloomа- ja viljakasvatuse edusammud. Selle ajajärgu asulate uurimine näitab, et viimase aastatuhande keskpaigaks e. m. a. oli koduloomakasvatus saavutanud majanduses juba tunduva ülekaalu küttimise üle. Neist asulaist leitud loomaluudest pärineb $^4/_5$ kodu- ja ainult veel $^1/_5$ metsloomadelt. Küttimine ja kalapüük etendasid endiselt küllalt suurt osa, jäid aga aja jooksul karja- ja viljakasvatuse kõrval siiski tagaplaanile.

Üleminek isajärgsele sugukonnale. Karja- ja viljakasvatuse tekkimisega sagenesid hõimude vahel kokkupõrked ja võitlused paremate maade pärast. Seepärast leiame alates viimase aastatuhande keskelt e. m. a. harilikkude kaitsmata ehk lahtiste eluasemete kõrval ka kindlustatud asulaid, kus teatud kogukond oma asukohaks on valinud järskude nõlvadega mäe või neemiku, kindlustades selle tarvidust mööda veel mullast ja kividest valliga ning palkseintega. Niisuguse kindlustatud asula ase on leitud näiteks Saaremaal Asvas, Orissaare rajoonis; samasugune asula on alguses olnud Iru linnamäel Tallinna lähedal ja veel mõnel muulgi muistsel linnamäel.

Peale asulate on viimase aastatuhande teisele poolele e. m. a. iseloomulikud ümarikud kividest ja mullast kokkukuhjatud kalmeehitised ehk kangrud, mis nüüd asendavad endisi lihtsaid maasse kaevatud haudu. Igasse kivikangur-kalmesse on maetud aja jooksul mitu surnut, kusjuures kangrud esinevad harilikult mitme sajandi jooksul tekkinud rühmadena koos. Mõnes kohas asub kangruterühmi ligistikku, tähistades arvatavasti terve sugukonna asumisala. Suured, sajandite jooksul tekkinud kangrute rühmad näitavad mitte ainult sugukondade kasvu, vaid ka seda, et elanikkonna eluviis sel perioodil oli juba täiesti paikne.

Tootmise kasv, iseäranis karjakasvatuse arenemine tõi kaasa muutusi ka ühiskondlikesse vahekordadesse. Koduloomade kasvatamine oli algselt mehe töö (sest see tekkis küttimisest: esimesed koduloomad olid küttide poolt toodud noored metsloomad). Seetõttu kujunes mehe osa elatusvahendite hankimisel suuremaks kui naise oma. Sugukond muutus sellekohaselt isajärgseks ehk patriarhaalseks. Tootlike jõudude kasvuga elavnes sugukondade-vaheline läbikäimine, lähendades neid üksteisele. Kui varemini sugukonnad moodustasid algelisi ühendusi, hõimukesi, siis kujunevad nüüd juba suuremad ja arenenuma organisatsiooniga seotud hõimud.

Suhted balti, slaavi ja germaani hõimudega. Kuna karjakasvatuse alged ja vastavad muistised ilmuvad Baltimaile äkki, ilma et oleks näha järkjärgulist üleminekut varema aja muistiseilt

sellele kultuurile, on põhjust arvata, et need nähtused toodi siia uute etniliste elementide, nimelt balti ehk leedu-läti hõimude poolt. Eesti alal avastatud karjakasvatajate hauad ja neist leitud eespool kirjeldatud esemed vastavad täiesti samasuguseile muistiseile Leedu-Läti aladel. Umbkaudu samal ajal ilmub läänemere-soome keeltesse, sealhulgas ka eesti hõimude eelkäijate keelde hulk baltipäraseid sõnu. On tähelepandav, et mitmed neist sõnadest on seotud just karjakasvatusega (näiteks härg, oinas, lõuna-eesti vohe — kits), teised tähendavad sugulus- ja hõimusuhteid (nõbu, mõrsja, hõim jm.), mõned isegi kehaosi (kael, hammas).

Näib, et äärmiselt hõredalt Baltimail elavate küttide-kalurite sekka levisid II aastatuhande algul balti hõimud, kes küttimise ja kalapüügi kõrval elatusid juba ka algelisest koduloomа- ja viljakasvatusest. Kuigi võib oletada, et mõlemate hõimude vahel ei puudunud kokkupõrked, kujunesid nende vahekorrad üldiselt nähtavasti siiski rahulikeks ja isegi sõbralikeks. Nende küttide-kalurite, arvatavate soome-ugri elanike, ja tulijate (balti hõimude) vahel tekkisid abieluvahekorrad, segunesid ka nende suhtlemisvahendid — keeled, omandati üksteiselt vastastikku kultuurilisi mõisteid, tööoskusi jne.

Kestva läbisegi-asumise ja vastastikuse suhtlemise tulemusena sulasid järgnevate sajandite kestel mõlemad hõimud üksteise sekka, kusjuures lõuna pool Daugavat võitjaks jäid balti hõimude keelemurded, põhja pool, kus balti elemente oli vähem, võitis aga soome-ugri keelekuju. Otsustades viimase aastatuhande keskpaigaks e. m. a. lõuna ja põhja pool Daugavat erisuguste muististetüüpide väljakujunemise järgi, oli selleks ajaks erinevate etniliste elementide kokkusulamine oluliselt lõppenud ja põhjas neist konsolideerunud eesti-liivi, lõunas leedu-läti hõimud.

II aastatuhande esimesel poolel, umbes samal ajal, kui Baltimaile jõudsid muistsed balti hõimud, ilmusid Dnepri jõgikonda slaavlaste eelkäijad, kellest järgnevate aastatuhandete ajaloolise arenemise jooksul kujunesid ida-slaavi hõimud ja hiljem vene, valgevene ja ukraina rahvas. Slaavi ja balti keelte lähedane sugulus näitab, et need keeled pärinevad kunagisest ühisest keelekujust. Dnepri piirkonnast levisid muinasslaavi hõimud järk-järgult põhja poole, tänapäeva Novgorodi ja Pskovi (Pihkva) oblasti aladele. Siin tekkis neil hiljemalt viimase aastatuhande teisel poolel e. m. a. vastastikune suhtlemine Baltimaade hõimudega, sealhulgas ka eestlaste eelkäijatega. Suhted slaavi hõimudega kestsid ja arenesid läbi järgnevate aastatuhandete pidevalt edasi, olles, nagu näitavad keelelised ja arheoloogilised andmed, muistsete eesti hõimude arenemisele tähtsaks viljastavaks ja rikastavaks teguriks.

Varaseimate kokkupuudete tulemusena slaavi naabritelt ülevõetud sõnadest mainitagu näiteks: täiendustele kalapüügi alal viitavad „und" (уда) ja „kaits" (eriline kalapüügitõke, катица), veiste rakendi „ikke" (иго) nimetus, palkehitiste tehnikaga seotud „hirs"

(жердь) jt. Väga vana on ka kõigis läänemere-soome keeltes esinev ühine slaavlase nimetus „venelane".

Umbkaudu samal ajal, kui algas läänemere-soome hõimude suhtlemine slaavlastega, on nad kokku puutunud ka muistsete germaani hõimudega, arvatavasti lääne pool Balti merd asuvate muinas-skandinaavlastega, kellelt läänemere-soome keeltesse, sealhulgas ka eesti keelde on üle võetud mitmesuguseid sõnu, muuseas mõned viljakasvatuse ja ühiskondlike vahekordadega seotud sõnad (näiteks „ader", „kuningas" — vanema tähenduses, „mõõk" jt.).

§ 3. Ürgkogukondliku korra lagunemine ja klassivahekordade tärkamine (I—IX saj.)

Maaharimise kujunemine majanduse aluseks. Meie ajaarvamise algusest peale saab viljakasvatus muistsete eesti hõimude majanduse aluseks. Tähtsat kohta majanduses omas edasi ka karjakasvatus. Muud tootmisharud (kalapüük, küttimine, metsamesindus, kodune käsitöö) olid eelmistele peaasjalikult vaid täienduseks. Seepärast oli ühiskondlike vahekordade edasisele kujunemisele määrav kõigepealt maaharimise ja maavaldussuhete arenemine.

Viljakasvatuses etendas endiselt suurt osa aletegu, s. o. vilja kasvatamine metsamaadel, milledelt puud ära põletati. Puude põletamise järel kobestati maad kas kõplaga või nn. küünega, s. o. ridvaga, mille ühte otsa olid jäetud mõned oksad (sellest sõna „kündma"). Alemaal kasvatati vilja kaks-kolm aastat, mille järel see viljakasvuks kõlbmatuks muutus ja maha jäeti ning selle asemele põletati aleks uus metsamaatükk. 15—20 aasta pärast, kui endisele alele oli jälle mets kasvanud, põletati see uuesti ära ja maa võeti jälle külvi alla. Aletegu andis küll häid saake, vajas aga suuri maa-alasid ja nõudis ühtlasi suurt tööjõudu. Meie ajaarvamise algusest peale eesti keeles niisuguste sõnade, nagu „ader", „põld", „vagu" jt. olemasolust võib järeldada, et aleteo kõrval toimus maaharimine juba ka mingi kerge adra abil, mida veeti arvatavasti peaasjalikult alles inimjõul. Sel ajal kasvatati meil peale varemtuntud odra, nisu, herne ja naeri juba ka rukist, kaera ja lina.

Maaharimise edusammud kajastuvad väga kujukalt muististe — kalmete ja linnuste — levikus. Eelmise perioodi kitsamaist keskustest levivad need nüüd märksa laiemale, eeskätt kuivemaile aladele, viljakasvatuseks kõlvulistele kõrgustikele tänapäeva Tartu, Viljandi, Paide-Türi ja Rakvere ümbruskonnas. Selle perioodi esimese poole (I—IV saj.) muistiseist on kõige tähelepandavamad laiad, lamedad, suurtest kividest ja mullast kokkukantud kalme-ehitised. Iga selline kivikalme, olles mitukümmend meetrit pikk ja kümmekond meetrit lai, koosneb mitmest suuremate kividega piiratud ristkülikulisest osast ehk tarandist, mille järgi neid kalmeid

Tarandkalme, III—IV sajandist, lahtikaevatult. Kohale on jäetud ainult suurtest raudkividest tarandmüürid, neid täitnud vähemad kivid on eemaldatud.

nimetataksegi tarandkalmeiks. Igasse tarandisse on maetud (harilikult põletatult) mitu surnut ühes neile kujuteldud „hauataguse elu" jaoks kaasa pandud esemetega.

Kalmeist leitud rohkearvulised rauast ja pronksist esemed näitavad, et metallide tarvitamine oli nüüd saanud igapäevaseks ja et oli saavutatud nende hea töötlemisoskus. Ühtlasi näitavad nad, et vahetus, säilitades küll veel hõimudevahelise iseloomu, oli saanud täiesti korrapäraseks. Rauda toodeti ka juba kohalikest soomaakidest.

Linnused, mis eelmisel perioodil kandsid kindlustatud asulate iseloomu, muutuvad nüüd, kus inimesed uusi maid harimisele võtsid ja seega üha laiemale paiknesid, kaitstud varjupaikadeks, kuhu koguneti ainult hädaohu puhul.

Sugukondlike suhete lagunemise algus. Tarandkalmeid tuleb nende ehituse ja neisse matmise viisi järgi pidada suurperede matmispaikadeks. Suurpereks ehk suurpereliseks kogukonnaks nimetatakse peret, mis koosneb mitmest lähimate sugulaste põlvkonnast, ühe esivanema järglastest, keda ühendab ühine majandus, tootmine, ja tootmisvahendite ühisomandus. Juba eelmisel perioodil võib jälgida, kuidas tootlike jõudude kasvuga ja sugukondade suurenemisega endised sugukondlikud kogukonnad hakkavad jagunema suurperelisteks kogukondadeks. Kõnesoleval ajajärgul oli suurpereline kogukond tavaliseks ühiskondlik-majanduslikuks raku-

keseks. See ühiskonnavorm oli tingitud tootmise arenemisastmest, iseäranis aleteo suurest osatähtsusest majanduses. Aletegu nõudis suuremate, mõnest kümnest täisealisest liikmest koosnevate kollektiivide koostööd.

Samal ajal tingis uute maade valdamine ja ülesharimine nende kollektiivide laialiasumist oma algseist sugukondlikest keskustest eemale, nagu seda nägime juba muististe levikust ja kindlustatud asulate mahajätmisest ning linnuste muutumisest ajutisteks varjupaikadeks. Nii tõi majanduse arenemine ühelt poolt kaasa elanike arvu kasvu, teiselt poolt aga viis paratamatult sugukondade jagunemisele vähemaiks kollektiivideks, suurperedeks, kellest igaüks kujunes omaette tootmisüksuseks.

Vaatamata sugukondlike suhete lagunemisele, ei ole meie ajaarvamise esimesil sajandeil veel märgata hõimusidemete lõdvenemist. Just neil sajandeil kajastab arheoloogiline materjal selgemini kui varasemal või hilisemal ajal üksikute muistsete eesti hõimude kultuuri kohalikke jooni ja seega ka nende asumisalasid. Need alad vastavad üldiselt peamiste eesti keelemurrete aladele, võimaldades eraldada kolme suuremat hõimurühma: Põhja-Eesti, Saare-Läänemaa ja Lõuna-Eesti rühma.

Künnipõllunduse arenemine. Eraomanduslike suhete kujunemine. Kirjeldatava perioodi teisel poolel, alates I aastatuhande keskpaigast, ilmnevad ürgkogukondlike suhete lagunemise märgid üha selgemini. See oli kõigi tootmisharude edasise arenemise tagajärjeks, kõige enam põhjustas seda aga loomadega veetava adra tarvituseletulek. Esimese aastatuhande algupoolel või keskel vene keelest uue adranimetuse „saha" (coxa) ülevõtmine eesti keelde osutab täielikuma adratüübi ilmumisele. Loomade jõul veetava adraga suutis üksikpere üles harida enda elatamiseks vajaliku maatüki. Künnipõllud püsisid esialgu küll kogukonna omanduses, neid jagati aga osadena aeg-ajalt ümber üksikperede vahel, kes saadud maatükke omaette harisid. Nii ei olenenud üksikpere enam suurema kollektiivi koostööst. Ka kariloomad olid saanud üksikperede omandiks. Samal ajal kujunes käsitöö, mida varemini oli tehtud kogukonna ühiseks tarbeks, järjest enam täienedes ja spetsialiseerudes ning tootlikumate raud- ja terasriistade ilmudes, üha enam üksikute meistrite, „seppade" asjaks. Kõik varad, mille tootis omaette üksik pere või sepp, läksid vastava üksikpere omandusse. Nii tekkis seni valitsenud ühisomanduse kõrvale eraomandus. Eraomanduslike suhete kujunemisega sai võimalikuks rikkuste kogunemine üksikute kätte ja inimese ekspluateerimine inimese poolt.

Nimetatud ühiskondlik-majandusliku arengu protsessid kajastuvad selgesti käsiteldava perioodi teise poole muistiseis. Kivikalmeid ei laiendata enam suurte ühiselt ehitatavate taranditena, vaid neile lisatakse üksikute matmiste puhul ainult väikseid uusi osi. Endiste ühiskalmete asemel levivad üksikkalmed. Üksikud matused paistavad nüüd silma surnule kaasa pandud eriliselt hinnaliste

relvade või hõbedast ehetega, eraldudes selle poolest järsult matuste üldhulgast. Ka leitakse tihtipeale sellest ajast pärinevaid aardeid, mis koosnevad hõbedast ja mõnikord isegi kullast, tehniliselt hästi valmistatud ehteist. Ajajärgu lõpul ilmuvad hõbemüntidest koosnevad aarded. Need on üksikute rikaste varandused.

Suhtlemine naabritega, eriti ida-slaavi hõimudega. Koos tootmise kasvuga ja ühiskondliku tööjaotuse edasise arenemisega tiheneb ka suhtlemine naabritega. Perioodi lõpuks kujuneb endisest naaberhõimude-vahelisest vahetusest otsene kaubitsemine ka kaugemate alade ja keskustega.

Jätkuva läbikäimise kõrval balti naaberhõimudega lõunas tihenevad iseäranis eesti hõimude ühendused ida-slaavi hõimudega. Neid suhteid soodustas slaavi hõimude ulatumine esimese aastatuhande keskpaiku nüüdse Eesti NSV territooriumi kaguosadesse, kus nähtavasti esines isegi slaavi-eesti sega-asustust.

Ida-slaavi hõimude ühiskondlik-majanduslik areng toimus, iseäranis I aastatuhande teisel poolel, märksa jõudsamini kui Baltimaade rahvail, sealhulgas ka eesti hõimudel. Arheoloogilised leiud näitavad, et Eesti alale jõudis kaubitsemise teel mitmesuguseid varasid, sealhulgas hõbedast ehteasju isegi ida-slaavi eesrindlikust keskusest Kiievi ümbruses, kus kõnesolevail sajandeil olid kujunemas riiklikud moodustused, pärastise Kiievi riigi eelkäijad.

Rida vene keelest eesti keelde üle võetud sõnu osutab mitmete tähtsate uuenduste omandamisele nii põhilisel elatusalal — maaharimises — kui ka käsitöö alal. Märgime neist peale juba mainitud „saha" veel „sirbi" (серп) nimetust, käsitöö alalt ketramisekudumisega seotud sõnu: „värten" (веретено), „koonal" (кудель), „piird" (kangasuga, бёрдо) jt. Nii avaldas läbikäimine slaavi naabritega muistsete eesti hõimude arenemisele mitmekülgset viljastavat mõju, kiirendades nende majanduse edenemist ja ühiskondlike suhete ning kultuuri edasiarenemist.

Territoriaalse kogukonna kujunemine. Klassivahekordade tärkamine. Üksikpere muutumisega omaette tootmisüksuseks astus senise sugulussuhetega seotud kogukonna asemele territoriaalne ehk külakogukond, kelle liikmed võisid pärineda mitmest sugukonnast. Territoriaalne kogukond oli oma iseloomult kahepalgeline: see põhines ühelt poolt kollektiivsel tööl ja vastavalt ühisomandusel, teiselt poolt aga oli selles olemas üksikperede individuaalne tootmine ja eraomandus. Kogukonna ühisomanduses olid ale-, karja- ja heinamaad, kalastusveed jne. Kogukonna omanduses olid ka põllumaad, kuigi need eraomanduse tekkimisega osaliselt hakkasid minema üksikperede eravaldusse. Üksikperede eraomanduses olid tööriistad, hooned, kari ja mitmesugune väiksem vara.

Territoriaalses kogukonnas ei olnud enam varanduslikku võrdsust, vaid selles kerkisid teiste seast esile rikkamad pered, kes omasid rohkem tööriistu, kariloomi ja muid varasid ja kes suutsid kiskuda endi kätte ka suuremaid maatükke. Rikaste eramaavalduse

suurenemise eelduseks oli nende poolt orjade ja algav kaaskogukondlaste tööjõu ekspluateerimine.

Orjus tekkis sellest peale, kui inimese töö tootmise arenemisega oli saanud võimeliseks produtseerima rohkem, kui oli hädapäraselt vaja inimese ülalpidamiseks, teiste sõnadega, kui tekkis lisaprodukti omastamise võimalus orjapidaja poolt. Orje saadi ennekõike sõjakäikudelt. Varemail aegadel võitluses võetud vangid surmati, hiljem aga, kui tekkis lisaprodukt, jäeti nad ellu ja sunniti töötama orjapidajale. Orjus oli saanud alguse arvatavasti juba eelmisel perioodil. Kuid nüüd hakkas see laienema. Orje suutsid pidada jõukad pered ning orjade ekspluateerimine oli üheks oluliseks teguriks jõukate edasisel rikastumisel ja ürgkogukondlike suhete laostumisel.

Rikaste tippudeks kujunesid eeskätt sugukondade vanemad ja muud sugukondlikud ülikud, kes oma asendit ja autoriteeti kasutasid enda rikastamise huvides. Põllumaade järkjärguline minek rikaste eravaldusse kujunes siitpeale tähtsaimaks teguriks, mis määras nende võimuasendi ühiskonnas. Nii arenes endiste võrdsete kogukondlaste seas üha teravnev ebavõrdsus ja tekkisid antagonistlike ühiskonnaklasside alged.

Rikkuste koondumisega ülikkonna kätte käib kaasas relvastatud kokkupõrgete sagenemine, mis nüüd hakkavad võtma organiseeritud sõjakäikude iseloomu ja mille eesmärgiks kujuneb eeskätt rööv, saagi, sealhulgas ka orjade saamine. Kokkupõrgete sagenemist näitab kujukalt uute linnuste ehitamine ja olemasolevate tugevam kindlustamine, mida võib tähele panna iseäranis alates VI sajandist. Sel ajal ja järgnevail sajandeil on näiteks korduvalt tugevdatud Iru linnust Tallinna ligidal, sel ajal on ehitatud Peedu ja mõned muud linnused Tartu lähedal.

Majandusliku suhtlemise elavnemine, ühtlasi aga kokkupõrgete sagenemisest tingitud kasvav kaitse korraldamise vajadus edendasid eesti külakogukondade liitumist suuremaiks üksusteks. Nüüd, kus areneva varandusliku ja ühiskondliku kihistumisega vanad hõimusidemed olid katkenud, ei toimunud see liitumine enam hõimude kaupa, vaid territoriaalsete koondiste, kihelkondade viisi. Kihelkonnad omakorda ühinesid suuremateks liitudeks — maakondadeks.

Usund ja vaimne rahvalooming. Muistsete eestlaste maailmavaade ja ühiskondlik teadvus avaldus, nagu teistelgi rahvastel samal arenemisastmel, usundilistes kujutelmades, vastavais kommetes ja vaimses rahvaloomingus. Muistne inimene, olles võimetu talle mõistmatute loodusjõudude ees, pidas neid salapärasteks ja üleloomulikeks. Ta püüdis neid oma fantaasiaga seletada, püüdis neid mitmel viisil, küll nõidusega, küll austuseavalduste ja meelituste ning andidega mõjutada. Nagu kõigil algelistel hõimudel ürgkogukondliku korra tingimustes, seisis ka muistsete eestlaste usund oluliselt animismis. Animism (ladina sõnast „anima" —

hing) tähendab kõigi esemete ja loodusnähtuste elavaks ja hingestatuks pidamist ja sellekohaselt nendesse suhtumist. Nagu õpetab J. V. Stalin, on pealisehitus, sealhulgas ka vaimne looming, baasi, s. o. majandusliku korra poolt loodud: „Baas sellepärast loobki pealisehituse, et see teeniks teda, et see aktiivselt aitaks baasil kujuneda ja tugevneda." [1] Ka muistne usund ja rahvalooming pidid oma aja majanduslikku korda teenima ja tugevdama. Koos ühiskonna muutumisega toimusid ka neis vastavad muutused.

Sugukondliku korra tingimustes etendas tähtsat osa sugukondlike esivanemate kultus. Surnute olemasolu arvati jätkuvat hingedena samasugusena nagu eluajal ja neid kujuteldi püsivat edasi ühenduses oma elavate sugulastega ja abistavat oma järglasi. Neile püstitati seepärast kalmeehitisi, neile toodi ande ja avaldati austust. See kultus oli ilmsesti suunatud sugukondlike sidemete tugevdamisele. Selle kõrval austati ja teeniti igasugu loodusjõude ja „loodushingi", „haldjaid", eriti niisuguseid, kellest arvati olenevat vilja- ja karjaõnn või jahi- ja kalasaak. Neile toodi ohvreid ja korraldati nende mõjutamiseks nõidust iseäranis hiites, pühade kivide ja vete juures.

Eesti vana rahvalaul ja selle värsivorm ulatuvad oma algusega väga kaugele tagasi, vist juba aega enne meie ajaarvamist. Kuigi valdav osa meie päevini säilinud vanadest rahvalauludest on tekkinud hiljemini, on siiski põhjust arvata, et mõned liigid neist olid juba kirjeldataval perioodil olemas. Nii leidub iseäranis maagilistes lõikuslauludes, mida iseloomustab pöördumine põllu poole ja mis on omased eriti Eesti põlistele põllunduslikele rajoonidele, jooni, mis võiksid pärineda nii vanast ajast. Ka tavandilauludes, eriti pulmalauludes ja matusekommetega seotud itkudes on põliselt vanu elemente. Proosaluulest on oma tekkimise poolest väga vanad muistendid (näiteks jutud haldjaist), vanasõnad ja mõistatused. Sisuliselt oli tolle aja rahvaluule, niipalju kui selle üle võib otsustada meieni ulatunud sugemete järgi, tüüpiliseks põlluharijate ja karjakasvatajate ühiskonna loominguks. See säilitas ja andis põlvest põlve edasi vanu traditsioone, kogemusi ja arvamusi. Samuti nagu eestlaste aineline kultuur, nii kajastab ka vana rahvalooming sõbralikku suhtlemist suure vene naaberrahvaga. Sellest jutustavad paljud ühised jooned vanus kombeis, eriti aastatähtpäevadega seotud kombestikus, ja venelastelt omandatud motiivid eesti vanades rahvalauludes ja -viisides.

[1] J. Stalin, Marksism ja keeleteaduse küsimused. Tallinn, 1952, lk. 5.

II peatükk

Varafeodaalsete suhete kujunemine. Kagu-Eesti ala Kiievi riigi koosseisus

(X—XII saj.)

§ 1. Feodaalsuhete tärkamine

Eesti ala asustus. Naaberrahvad. X—XII sajandit hõlmav ajajärk tähistab tootlike jõudude, iseäranis põllumajanduse jõudsat arenemist ja rahvaarvu kasvu. XIII sajandi algul oli kogu Eesti ala juba võrdlemisi ühtlaselt asustatud. Isegi Saaremaal ja mandri loodeosas, mis eelmisel perioodil olid suhteliselt hõredamini asustatud, oli nüüd arvurikas rahvastik. Asustamata olid peaasjalikult suuremad rabade-alad, nagu Pärnu jõgikond ja siit lõuna poole ulatuv nüüdse Eesti NSV territooriumi edelanurk ning nii Peipsi kui ka Võrtsjärve põhjarannik. Umbkaudse arvestuse järgi ulatus eestlaste arv XIII saj. algul 150 000—200 000-ni.

Naabreiks olid eestlastel lõunas Riia lahe idarannikul, peaasjalikult Gauja (Koiva) ja Daugava (Väina) alamjooksul asuvad liivlased; teine osa liivlasi asus põhjapoolsel Kuramaal, elades osalt segamini kuršidega. Kuršid, kelle keel kuulus balti ehk leedu-läti keelte rühma, asusid suuremas enamikus Kuramaa lääneranniku, tänapäeva Liepāja ja Ventspilsi linna ümbruses. Neist ida pool, nüüdse Jelgava linna ümbruses, oli neile keelelt lähedalt sugulaste semgalite ala. Tänapäeva Läti NSV idaosad olid kõige arvurikkama läti hõimu, latgalite asumisalaks. Kõik nimetatud lõunapoolsed naaberrahvad olid oma ühiskondliku arenemise poolest kõnesoleval perioodil jõudnud varafeodaalsete suhete kujunemiseni. Latgali alal oli Daugava jõe ääres XII sajandiks tekkinud kaks Polotskist sõltuvat vürstkonda — Jersika (Gerzike) ja Koknese vürstkond. Liivlased maksid Polotskile andameid, kuna põhjapoolsed latgalid olid sõltuvuses Pskovist. Eesti alast ida pool asusid Novgorodi ja Novgorodist sõltuva Pskovi valdused. Novgorodi ja Pskoviga seisid eestlased IX—X sajandist peale mitte ainult majanduslikult, vaid ka poliitiliselt tihedas ühenduses.

Majanduse arenemine. X—XII sajandil jätkus maaharimise arenemine. Iseäranis edenes ja laienes künnipõllundus. Hiljemalt

sel ajajärgul oli kasutusel juba rauast künniteradega ader. Muististe arvu kasv ja levik näitab, et sel perioodil, iseäranis XI sajandist peale, on haritud põlluks rohkesti uusi maid. XIII sajandi kroonikad kiidavad Eesti „avaraid põlde" ja „suuri külasid". Ühtlasi näitavad XIII sajandi allikad, et sellal oli juba olemas suurem osa küladest, mida tunneme hilisemaist aegadest. Põlispõldude harimise kõrval jätkus ka aletegu. Sel ajal kasvatati juba kõiki meie tähtsamaid viljaliike: nii suvi- kui ka talirukist, otra, kaera, nisu, hernest, uba, naerist, samuti lina, vähesel määral arvatavasti kanepitki.

Viljakasvatuse kõrval kuulus majanduses suur osa karjakasvatusele. Selle arenemisest annavad tunnistust muuhulgas selle perioodi muististe seas sageli esinevad heinaniidu vikatid. Korrapärane küllaldase toidutagavara kogumine veistele ja hobustele oli vajalik

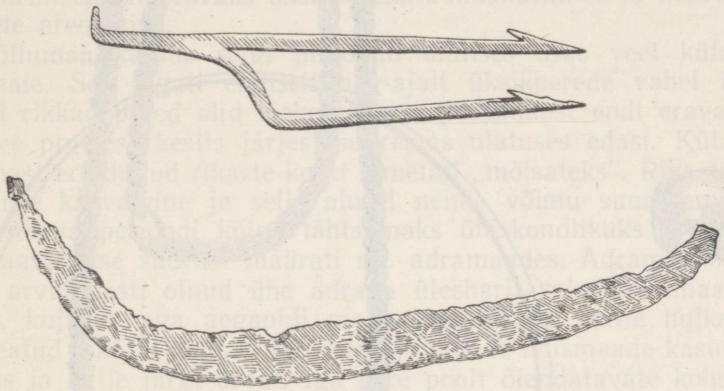

Poolik ahingitera ja vikat, rauast, XI sajandist.

selleks, et neid ületalve pidada ja kevadistel põllutöödel kasutada. Nii oli karjakasvatus otseselt seotud põlluharimisega. Koduloomade rohkusest eestlastel kõnelevad kujukalt kroonika teated, et saksa röövvallutajad viisid XIII saj. algul eesti maakondadest ära hulkadena hobuseid, veiseid ja lambaid.

Arenes ka käsitöö. Eesti sepad olid tuntud oma oskuse poolest. Nende valmistatud rauast tööriistad ja relvad, samuti pronksist ja hõbedast ehted näitavad head tehnikat. Potikedra tarvituseletulek alates XI sajandist kiirendas suuresti savinõude valmistamist. Arenenud oli ka kudumine. Eestlaste villased vaibad olid XIII saj. algul saksa röövvallutajaile hinnatud sõjasaagiks. Arenenum käsitöö, iseäranis metallide töötlemine oli üha rohkem spetsialiseerumas eriliste meistrite tööks. Käsitöö hakkas seega eralduma põllutööst — algas teine suur ühiskondlik tööjaotus.

Üha ulatuslikumaks kujunes ka kaubitsemine. See toimus nii maad mööda kui üle mere. Iseäranis saarlased tegid tihti Balti merele kaubasõite, mis tol ajal sageli olid ühtlasi röövretkedeks.

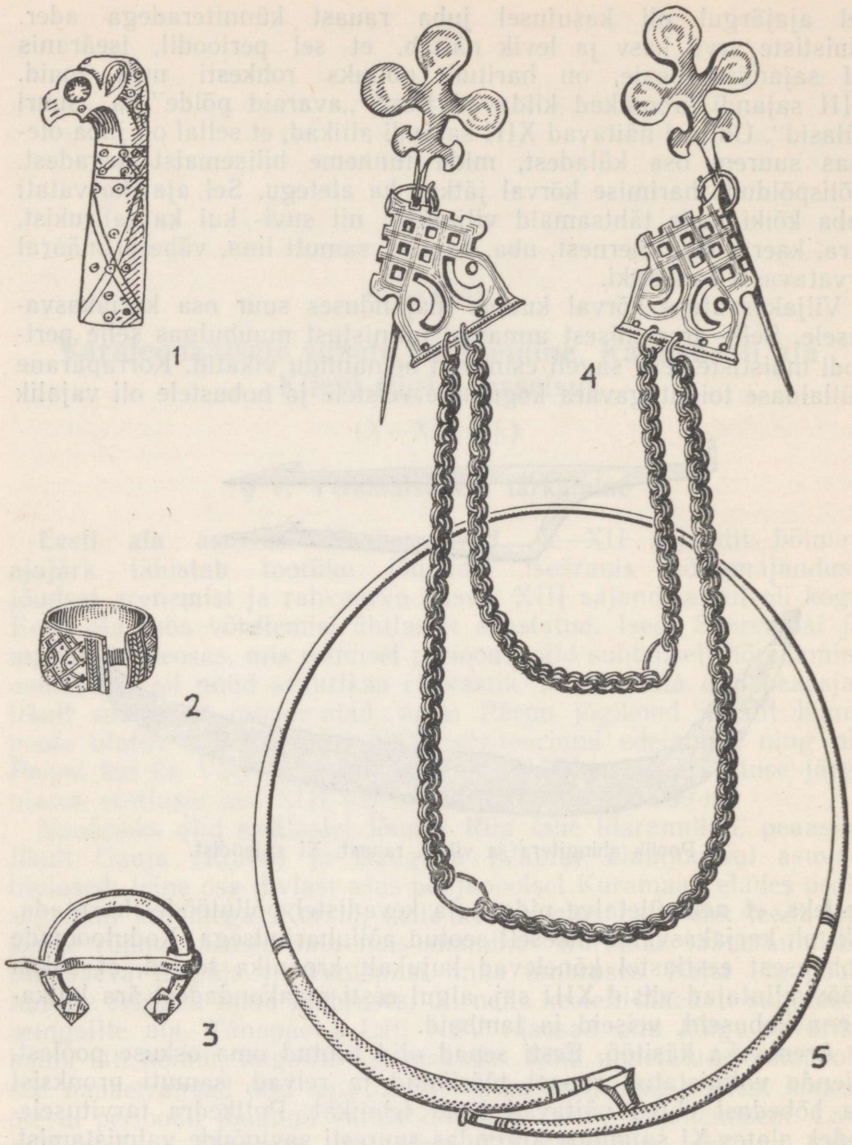

Ehteid XI—XII sajandist. 1 — linnupea, luust; 2 — käevõru, pronksist; 3 — hoburaudsõlg, pronksist; 4 — rinnakee, pronksist; 5 — kaelavõru, pronksist.

Maakaubitsemises etendasid suurt osa eestlaste käigud Novgorodi ja teiste Vene linnade turgudele. Eesti alalgi kujunesid oma kaubitsemiskeskused. Need olid harilikult viljakama põllumaaga ja tihedamini asustatud piirkondade suuremad külad, mis asetsesid tähtsamate teede ääres ja olid kaitstud linnusega. Niisugusteks

keskusteks, kuhu koondus suuremal määral käsitöö ja kaubitsemine, olid näiteks Otepää, Viljandi, Tartu jt., samuti mõned soodsad sadamakohad, näiteks pärastine Tallinn, mis vene allikais kannab nimetust Kolõvan, Läti Henriku kroonikas aga — Lindanise. Esmakordselt mainitakse Kolõvani 1154. aastal araabia geograafi Idrisi poolt. Nagu tõendavad arheoloogilised leiud, mis saadi kaevamistel Tallinna Toompeal 1952. aastal, asus siin eestlaste linnus juba hiljemalt XI sajandil. Neid keskusi külastasid vene ja teiste naaberrahvaste kaupmehed. Tavalisemaiks kaupadeks olid karusnahad, loomad, sool, vaha, metallid, sealhulgas ka hõbe, relvad, hinnalisemad riided jne. Harilikuks kaubaks olid ka orjad.

Feodaalsuhete tärkamine. Kui oluline ka käsitöö ja muude tootmisharude, samuti kaubitsemise edenemine oli, osutus nii majanduse arenemisele kui ka ühiskondliku korra edasisele kujunemisele määravaks siiski eeskätt maaharimise ja maavaldussuhete arenemine.

Põllumaa kuulus selgi perioodil olulises osas veel külakogukonnale. See jagati endiselt aeg-ajalt üksikperede vahel ümber. Kuid rikkad pered olid kiskunud osa põllumaast endi eravaldusse ja see protsess kestis järjest suuremas ulatuses edasi. Külakogukonnast eraldunud rikaste kohti nimetati „mõisateks". Rikaste maavalduse kasvamine ja selle alusel nende võimu suurenemine on kõnesoleva perioodi kõige tähtsamaks ühiskondlikuks protsessiks.

Maavalduse suurust määrati nn. adramaades. Adramaa oli algselt arvatavasti olnud ühe adraga ülesharitavaks põllumaa määraks, kujunes aga aegapidi maavaldusühikuks, mille hulka loeti ka teatud määral heina-, karjamaa ja muude ühismaade kasutamise õigus ja mille järgi arvati iga pere poolt õiendatavate kohustuste suurust. Keskelt läbi üheadramaaliste perede kõrval oli olemas ka rikkamaid, kes valdasid kuni 5 adramaad.

Oma maid harisid rikkad osalt orjade, osalt sõltuvate kaaskogukondlaste tööjõuga. Kuigi orje rikastel oli rohkesti, jäi orjus eestlastel, nagu venelastel ja teistel naaberrahvastelgi nn. patriarhaalseks orjuseks, kus orjad ei kujunenud kogu majanduse põhiliseks kandvaks tööjõuks. Seevastu oli laienemas ja tootmise peamiseks aluseks saamas sõltuvate kogukondlaste tööjõu kasutamine. Sõltlasi oli üksikuil rikkail muidugi erisugusel määral, mõnedel eriti rikkail oli nende hulk aga üsna suur. Sakala tuntuimale vanemale ja pealikule Lembitule ütleb Läti Henriku kroonika XIII saj. algul kuulunud olevat terve küla. Ühel rikkal Lõuna-Virumaa vanemal, keda kroonika nimetab ladinapäraselt Tabellinuseks, olevat olnud isegi 14 küla. Need pidid oma vanema heaks kandma töökohustusi ja tooma talle ka teatud andameid. Viimased kujunesid nähtavasti kinkidest, mida varemini sugukondliku korra ajal sugukondlased tõid oma vanemale. Vanemate feodaliseerudes said endised kingid kohuslikeks andideks, mis tulid õiendada kindlas suuruses ja teatud tähtajal, mida nimetati „vakuseks". Vakuseks

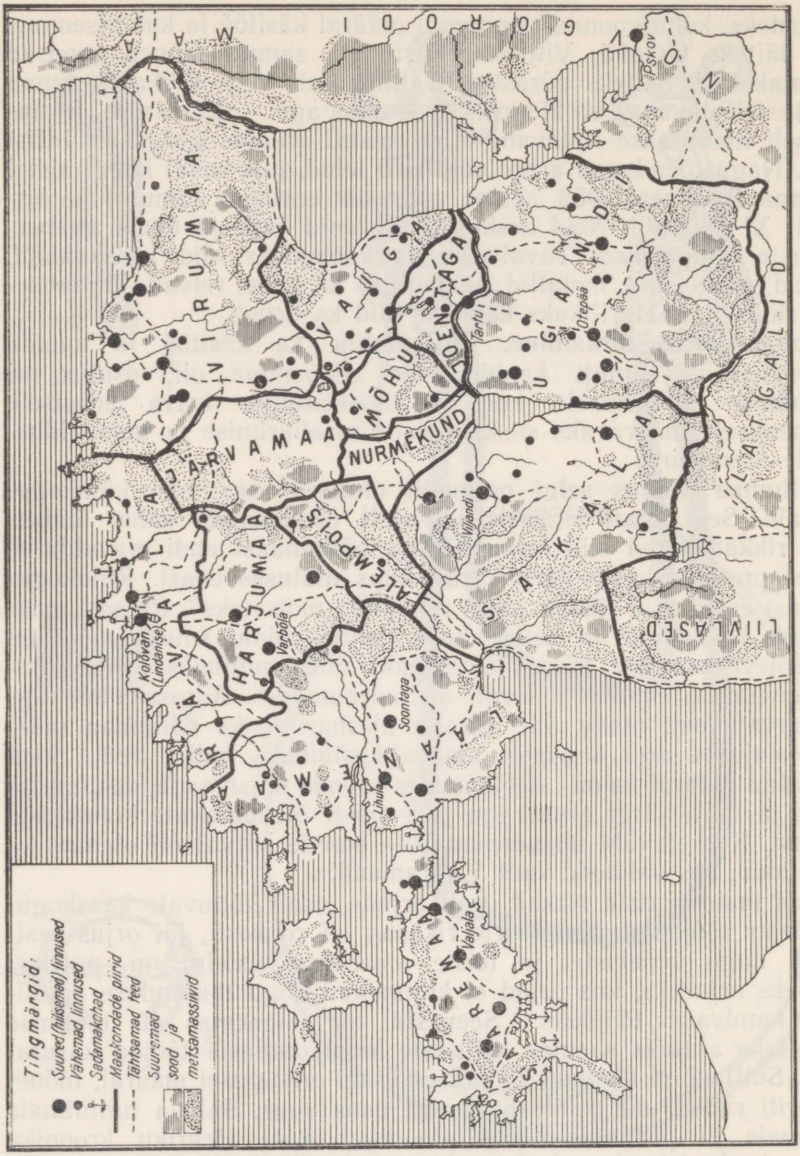
Tingmärgid:
Suured (hiiesemad) linnused
Väikesed linnused
Sadamakohad
Maakondade piirid
Tähtsamad teed
Suuremad sood ja metsamassiivid
LIIVLASED
Pskov
Tartu
Otepää
Viljandi
Soontaga
Valga
Jõhvi
Kolovere
Lmdanise
Järvakla
Võru
Viljandi
Pärnu
Haapsalu
Kuressaare
Rakvere
Tallinn
Narva
Paldiski
Hiiumaa
Saaremaa
Muhu
Virumaa
Järvamaa
Läänemaa
Pärnumaa
Viljandimaa
Tartumaa
Võrumaa
Valgamaa
Põlvamaa
Saaremaa
Hiiumaa
Läänemaa
Pärnumaa
Viljandimaa
Tartumaa
Võrumaa
Valgamaa
Põlvamaa
Järvamaa
Vir

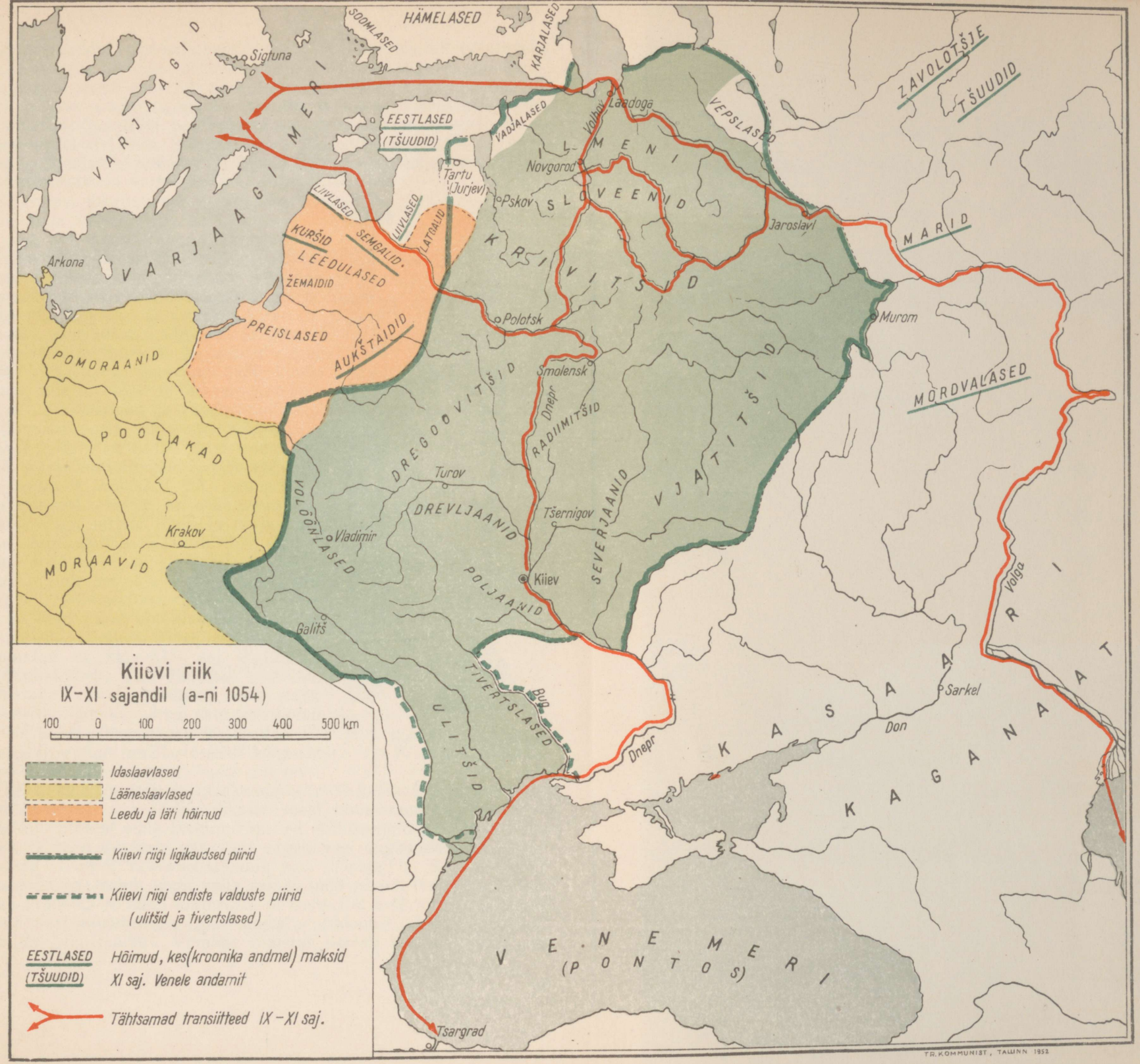

TR. KOMMUNIST, TALLINN 1952

olid käsiteldava perioodi lõpuks kahtlemata muutunud põhilisteks ja määrasid kogu ühiskondliku korra edasist kujunemist, kuigi nad sageli esinesid alles patriarhaalses rüüs ja olid looritatud põliste ürgkogukondlike traditsioonidega. Feodaalsele korrale omast poliitilist pealisehitust — riiklikke moodustusi, nagu need venelastel olid tekkinud juba VII—VIII sajandil, ei jõudnud eestlastel kirjeldatava perioodi kestel veel kujuneda. Nende tekkimisprotsessi katkestas XIII saj. algul eestlasi tabanud saksa-skandinaavia feodaalide agressioon.

Eesti ala jagunes kuni XIII sajandini territoriaalseiks koondisteks — kihelkondadeks ja nende liitudeks — maakondadeks. Suuremaid maakondi oli 8: Ugandi, Sakala, Järvamaa, Virumaa, Rävala, Harjumaa, Läänemaa ja Saaremaa. Nende vahel oli Kesk-Eestis veel rida väiksemaid maakondi või kihelkondi, mis ei olnud ühinenud suurematega. Kihelkonnad ja maakonnad olid kujunenud osalt muistsete hõimualade alusel. Kuid mõnedki neist olid liitunud areneva suhtlemise huvide kohaselt ka mitmest hõimust või mitme hõimu osadest. Osalt sel põhjusel, kõigepealt aga järjest tiheneva majandusliku, ühiskondliku ja kultuurilise suhtlemise mõjul ei näita eestlaste aineline kultuur sel ajajärgul enam neid teravaid hõimuerinevusi, mis olid iseloomulikud meie ajaarvamise esimesile sajandeile. Sellega ühenduses on tähelepandav, et XII—XIII saj. kirjutatud allikad, näiteks Läti Henriku kroonika, tähistavad eestlasi enamasti mitte enam erinevate hõimude järgi, vaid tarvitavad nende kohta ühist nimetust „eestlased". See kõik näitab muistsete eesti hõimude kokkukasvamise algust eesti rahvaks.

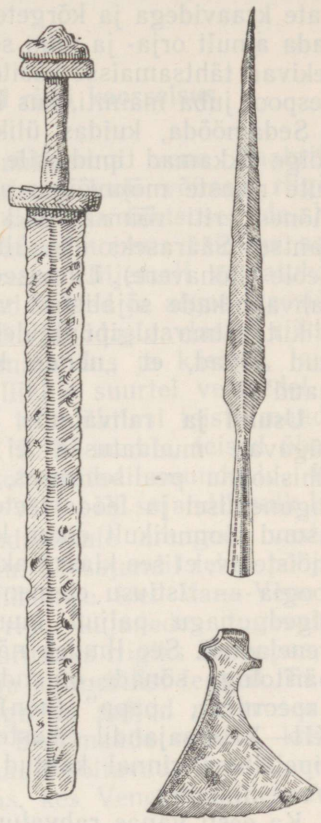

Mõõk (katki), odaots ja kirves XI—XIII sajandist.

Kõiki kihelkondade ja maakondade ühiskondlikke asju korraldasid vanemad, s. o. teiste rikaste seast oma suurema rikkuse ja päritolu poolest esile kerkinud mehed. Tähtsamaid küsimusi, nagu sõja ja rahu küsimus, otsustati sageli veel sugukondlike traditsioonide kohaselt rahvakoosolekuil, nn. „kärajail". Seal ei olnud otsustav aga enam kogu vaba rahva, vaid rikaste tahe. Läti Henriku kroonika rõhutab korduvalt, et eestlastel määrav oli ülikkond, keda seal nimetatakse „paremaiks", „rikkaiks", „suursugusteks" või ka „vanemaiks". Viimane nimetus osutab ilmsesti suure osa

ülikkonna põlvnemisele sugukondliku korra vanemaist. Rikkad olid rahvaväes ehk „malevas" ratsa, nad kandsid paremat ja hinnalisemat relvastust, sageli hõbedaga kaunistatud mõõku ja odasid. Oma seisundi tõttu said nad ka sõjasaagist peaosa.

Linnusteski valitses nüüd ülikkond. Mitmed vanad, suhteliselt nõrgalt kaitstud kogukondlikud linnused jäeti X—XI sajandil maha. XI—XII sajandil tekib uus tüüp linnuseid, mis on kaitstud sügavate kraavidega ja kõrgete võimsate vallidega, mida suudeti püstitada ainult orja- ja muu sõltuva tööjõu kasutamisel. Need linnused tekivad tähtsamaisse käsitöö- ja kaubitsemiskeskustesse, nagu neid eespool juba mainiti, kus kerkis eriti võimas ülikkond.

Sedamööda, kuidas ülikkond ise diferentseerus, kuidas temast kõige rikkamad tipud esile kerkisid, sattusid säärased linnused üksikute rikaste mõjuvõimu alla, saades nende võimu tugikohtadeks. Mõned eriti võimsad ülikutepered rajasid koguni endile omaette kantse. Sääraseks ühe üliku kantsiks oli näiteks Lembitu linnus Leole (Lõhavere). Linnused muutuvad sel perioodil niiviisi endistest rahvahulkade sõjalistest varjupaikadest rahva enda vastu kerkiva ülikutevõimu tugipunktideks, millede kohta käivad Engelsi piltlikud sõnad, et „nende kraavides haigutab sugukondliku korra haud". [1]

Usund ja rahvaluule. Muistses eesti ühiskonnas toimunud sügavad muudatused ei võinud jääda kajastumata ka selle ühiskonna pealisehituses, tema ideoloogias. Sugukondliku korra lagunemisel ja feodaalsete suhete tärkamisel ei rahuldanud vana usund loomulikult enam kujunevat valitsevat klassi. Seepärast on mõistetav, et see klass hakkab omandama feodaalse ühiskonna ideoloogia — ristiusu elemente. Iseloomulikult omandatakse ristiusu alged, nagu paljud muudki areneva klassiühiskonna mõisted, venelastelt. See ilmneb näiteks niisuguseist ristiusuga seotud vene päritoluga sõnade omandamisest, nagu „rist" (крест), „ristima" (крестить), „papp" (поп) jt. Võib märkida, et sellega kooskõlas on XII—XIII sajandil rikaste haudadest mitte harva leitud kaitsvate ripatsitena rinnal kantud metallist ristikesi, mis on valmistatud Vene linnades.

Ka eesti vanas rahvaluules, mis oma enamikus on pärit hilisest feodaalajastust, kus eesti rahvas tervena oli alla surutud pärisorjade seisukorda, on säilinud ilmsesti kõnesolevasse perioodi tagasiulatuvaid elemente. Nii on nähtavasti selle ajajärgu tingimustes arenenud säärased hiidudelood, nagu „Kalevipoeg" või „Suur Tõll", kuigi nad oma alguselt on küll vanemad. Mälestusi vastuoludest, mis tekkisid muistses ühiskonnas ühes rikkuste ja rikkuseiha kasvuga, säilitavad mõned eepilised, jutustavad rahvalaulud. Nii näiteks rahvalaulus „Karske neiu" („Suisa suud") kirjeldatakse neidu, kes satub rikka, külakonnast lahus oleva pere maale; seal

[1] F. Engels, Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine. Tallinn, 1946, lk. 164.

tungib talle selle pere poeg kallale, neiu surmab endakaitseks selle „suure koera". Tuntud laulus „Mehetapja Mai" kuuleme, kuidas rikas Mai, kellel „helmed kaelassa helisid, pauad kaelassa parisid", läheb varanduseihas rikkale mehele, kellel „raha raksus rätikussa"; hiljem aga Mai sama kergemeelsusega tapab mehe. Järgnevas Maie põgenemisloos ei paku talle keegi varju — tema teod mõistab rahvas hukka. Arvatakse, et ka vaeslaste ja orjalaulude kaebed võivad osaliselt pärineda kirjeldatud ajast.

§ 2. Kagu-Eesti ala Kiievi riigi koosseisus

Kiievi riigi tekkimine. Põline suhtlemine vene naabritega omandab sel perioodil, kus vene rahvas loob võimsa riigi ja õitsva kultuuri, uue kuju ja endisest suurema tähtsuse. Ida-slaavi hõimude majanduslik ja ühiskondlik areng toimus esimese aastatuhande teisel poolel erakordselt kiiresti. Hiljemalt aastatuhande keskel lagunesid neil ürgkogukondlikud suhted ja algas klassiühiskonna kujunemine. VII—VIII saj. tekivad idaslaavlastel riiklikud moodustused. Areneb jõudsasti põllumajandus ja käsitöö, laieneb kaubandus ja läbikäimine. Kujuneb liiklus suurtel veeteedel, mis läbides kogu Ida-Euroopat ühendasid teda ühtlasi teiste maadega. Üks neist teedest viis Mustalt merelt Balti merele, teised ühendasid Ida-Euroopat Kesk-Aasiaga, kolmandad suundusid Kesk-Euroopasse. Nende teede äärde tekkis VIII—IX sajandil hulk linnu.

Mitmekülgsele ja hoogsale majanduslikule arengule vastavalt arenes ka ühiskondlik ja poliitiline elu. IX sajandil tekib põhja- ja lõunapoolsete ida-slaavi maade ühendamise teel Vana-Vene riik, peakeskusega Kiievis. Vana-Vene riik, kujunedes tugevaimaks X sajandil, oli mitte üksi ulatuselt suurimaks riigiks Euroopas, vaid kujutas endast ka võimsat poliitilist ja kultuurilist tegurit. Ta allutas enda mõjule ja osalt liitis endaga ka paljud naabruses asuvad mitte-slaavi rahvad, teiste seas Baltimaade rahvad, kes olid Vana-Vene riigist selle tekkimisest saadik sõltuvad. Vana-Vene algkroonika nimetab teiste rahvaste seas, kes Vene vürstidele makse maksid, esimesel kohal tšuude ehk eestlasi.

Baltimaade rahvaste, sealhulgas ka eestlaste sõltuvus Vana-Vene riigist seisis perioodiliste maksude õiendamises Kiievi vürstile ja osavõtus tema sõjakäikudest. Eestlaste ühendus suure ja kõrgele kultuurijärjele jõudnud Vana-Venega avaldas suurt mõju nende edasisele majanduslikule ja ühiskondlikule arenemisele. Iseäranis kujuneva eesti ülikkonna rikkuste kasvule ja sotsiaalsele tõusule oli suhtlemisel jõukate Vene linnadega ja osavõtul vene vürstide võidukaist sõjaretkedest suur tähtsus. Vana-Vene kroonikad ehk letopisid mainivad tšuude, s. o. eestlasi isegi Kiievi vürsti poolt a. 907 kauge Bütsantsi pealinna Tsargradi (Konstantinoopoli) vastu ettevõetud sõjakäigul.

Kagu-Eesti ala Kiievi riigi koosseisus. Vana-Vene maade kaubandus Läänega kulges üsna suurel määral Eesti ala kaudu. Vene kaupmeestele olid hästi tuntud siitkaudu mere äärde viivad teed ja Eesti rannikul asetsevad sadamakohad, iseäranis praeguse Tallinna kohal asuv Kolõvan. Sellepärast oli Kiievi riik Baltimaadest väga huvitatud. Kui Kiievi vürstid X sajandi lõpul ja XI sajandi algul asusid tugevdama oma riigi ühendust ääremaadega, pöördus nende tähelepanu loomulikult ka Eesti alale. Selle tugevamaks ühendamiseks Kiievi riigiga tegi Jaroslav Tark a. 1030 retke eestlaste maale ja rajas Tartu linnuse kohale kindluse, millele ta andis oma kristliku nime järgi nimetuse Jurjev. Sinna jättis ta väesalga, mis pidi kindlustama tema võimu ümberkaudsel maal. Nii liideti Eesti kaguosa Kiievi riigi koosseisu. Teised Eesti osad olid talle endiselt maksukohuslikud.

Vene ülemvõim oli võrreldes hilisema saksa röövvallutajate võimuga palju kergem. Vene vürstid nõudsid eestlastelt samade kohustuste õiendamist, mis oma vene aladeltki. Nad piirdusid mõõdukate maksude ja kohustuste nõudmisega ega seganud end kohalikku eluviisi, majanduslikku ja ühiskondlikku korda ning usuellu, nagu seda tegid hiljem saksa feodaalid. Poliitiline ühendus Kiievi riigiga soodustas majanduslike ja kultuuriliste suhete edasist tugevnemist eestlaste ja venelaste vahel. Ühtlasi andis see eestlastele tuge võitluses varjaagide, s. o. skandinaavlaste sagedaste röövretkede vastu.

Kui Kiievi riik hiljem, alates XI sajandi teisest poolest, feodaalse killustumuse arenedes lagunes väiksemaiks riikideks, jäid eestlased kestvalt ühendusse Novgorodiga. Vene maade suhtlemine teisel pool Balti merd asuvate maadega tihenes ja arenes järkjärgult edasi. Sellega arenes ka nende läbikäimine Baltimaade rahvastega. Vene kaupmehi jäi siinseisse sadamakohtadesse ja kaubitsemiskeskustesse nähtavasti püsivamaltki peatuma. Alates X, eriti aga XI sajandist lülitusid eestlased järjest aktiivsemalt nende maa kaudu toimuvasse kaubandusse. Ühelt poolt tegid nad — iseäranis saarlased — üha sagedamini sõite Balti mere äärseisse maadesse, teiselt poolt maad mööda Vene linnadesse — Novgorodi, Pskovi, Polotskisse jt. Sellest elavast läbikäimisest tunnistavad eriti Eestist leitud arvurikkad hõbe-aarded, mis koosnevad müntidest ja toredus-esemeist. Need aarded on suurelt jaolt leitud Eesti rannikuil olevaist sadamakohtadest Vene linnade suunas kulgevate teede äärest.

Kaubitsemisest venelastega tunnistab ka eesti keelde vene keelest ülevõetud sõnavara, nagu „turg" (торг), „päsmer" (каал, безмен), „pund" (пунд, пуд), „määr" (мера) jt., mis näitavad, et just suhtlemise kaudu venelastega ja Vene linnadega on eestlased tutvunud arenenuma kaubandusega. Selle kõrval omandati venelastelt olulisi uuendusi ka käsitöö, tehnika, transpordi jm. aladelt, mida näitavad sellised sõnad, nagu senisest arenenumatele ehitustele omase „akna" nimetus (окно), samuti uus kirve nimetus „tapper" (топор) jne.; tähtis on ka sõna „look" (лука), mis näitab, et

hobuse rakendamine looga abil on pärit venelastelt. Tänu läbikäimisele venelastega rikastus ka eesti vaimne kultuur, nagu näitavad vene elemendid vanas eesti rahvaluules. Venelaste kaudu tutvusid eestlased esmakordselt kirjaoskusegagi, nagu seda tunnistab vene keelest pärinev sõna „raamat" (грамота).

Kõige tugevamat mõju avaldas suhtlemine ühiskondlikult ja kultuuriliselt kõrgesti arenenud Venega iseäranis eesti tõusva rikasteklassi väljakujunemisele. Rikkad olid eeskätt kaubitsejad, nemad peaasjalikult olid ka Vene linnade külastajad. Eesti rikkad ülikud tõid Venest mitte ainult toredus-esemeid, vaid võtsid ka eeskuju vene valitseva klassi eluviisidest ja ühiskondlikest traditsioonidest.

Skandinaavlaste katsed alistada Baltimaade rahvaid. Pärast seda, kui Skandinaavia rahvastel umbes I aastatuhande keskpaiku oli välja kujunenud klassiühiskond, hakkas nende ülikkond korraldama saagi- ja rüüsteretki naabermaadesse, muuhulgas ka Balti mere idarannikule ja põhjapoolsetele Vene aladele. Esimesed skandinaavlaste saagiretked siia toimusid VI—VII sajandil, iseäranis sagedaseks muutusid need aga alates IX sajandist, kus need hakkasid taotlema Balti ja Vene maade püsivamat alistamist ja maksustamist. Vene algkroonika jutustab venelaste ja eestlaste ühisest võitlusest skandinaavlaste, ehk nagu kroonika neid nimetab, varjaagide vastu. IX sajandi novgorodi slaavlased ja krivitšid ühinesid liiduks tšuudide-eestlastega ja kihutasid varjaagid ära mere taha. Skandinaavlaste rüüsteretked vähenesid mõnevõrra alates X sajandist, sedamööda kuidas tugevnes Kiievi riik.

Alates XII sajandist, Venes feodaalse killustumuse arenedes ja Skandinaaviamaades suuremate riikide koondumise järel, võib märgata skandinaavlaste agressiooni uut kasvu, nüüd juba uuel, feodaalse anastamise taotluste kujul. Iseäranis teeb tugevaim Skandinaavia riikidest — Taani — korduvalt katset eestlasi sõjalise jõuga alistada. Sama eesmärgiga saadetakse siia ka misjonäre. See kõik jäi aga eestlaste ja venelaste ühise vapra vastupanu tõttu tagajärjetuks. Ometi tuleb neis vallutuskatseis näha selle agressiooni algust, mis järgmisel, XIII sajandil Balti mere rahvaid lääne poolt tabas.

III peatükk

Vene ja Baltimaade rahvaste võitlus saksa ja skandinaavia feodaalsete röövvallutajate vastu XIII sajandi esimesel poolel

§ 1. Saksa röövvallutajate tungimine Ida-Baltimaile

Saksa feodaalide „ittatung". Saksa feodaalid püüdsid juba VIII sajandist peale vägivaldselt alistada oma võimule Elbe ja Oderi jõgede piirkonnas elavaid lääne-slaavi hõime. XII sajandil suutsid saksa feodaalid ja kaupmehed välja tungida Balti mere lõunarannikule ja haarata endi kätte siinseid slaavlaste linnu ja sadamaid.

Saksa feodaalide „ittatung" oli oma iseloomult röövellik võõraste maade anastamine, alistatud rahvaste pärisorjastamine ning massiline hävitamine tule ja mõõgaga. Kõike seda tehti ristiusu maski all ja Rooma paavsti õnnistusel, kes sel teel suurendas ka oma rikkust ja võimu.

Feodaalne agressioon Baltimaade vastu „ristisõja" lipu all. Saksa röövvallutajad tungisid edasi mitte ainult maad mööda kuni Poola ja Leedu aladeni, vaid ka piki kaubateed üle Balti mere.

Baltimaade kaudu toimus juba sajandeid elav kauplemine ida- ja läänepoolsete rahvaste vahel. XII sajandil, kui saksa röövvallutajad jõudsid välja Balti mere lõunarannikule, haarasid saksa kaupmehed juhtiva koha ja ülemerekaubanduse täiesti endi kätte siinsetes slaavi linnades nagu Lüübek jt. Saksa kaupmehed asusid elama Ojamaale Visby linna, kaubeldes siin vene kaupmeestega, või sõitsid ise Novgorodi ja teistesse Vene linnadesse. Peagi püüdsid nad kanda kinnitada ka kaubanduslikult tähtsas Daugava (Zapadnaja Dvinaa) suudme piirkonnas. Need kaupmeeste katsed valmistasid ette saksa feodaalide sissetungi.

Baltimaad Vislast kuni Soome laheni, kus elasid preisi, leedu, kurši, semgali, latgali, liivi ja eesti rahvad, kes olid killustatud ja suhteliselt nõrgad, meelitasid saksa feodaale ja kaupmehi nende maade kui ihaldatava saagi vallutamisele ja ekspluateerimisele. Seda verist ja halastamatut agressiooni teostati „ristisõja" lipu all.

Agressiivse katoliku kiriku eesotsas seisev Rooma paavst hakkas järjest suuremat tähelepanu pöörama ristiusu vägivaldsele pealesundimisele Baltimaade rahvastele. Nende rahvaste orjastamine tähendas maksualuste hulga suurenemist ja uute kiriklike feodaalvalduste loomist. Kuid Baltimaad huvitasid paavsti veel eriti sellepärast, et siitkaudu teostada pealetungi Venemaale. Rooma paavstid unistasid nimelt Vene kiriku iseseisvuse hävitamisest ning vene rahva alistamisest. Seoses röövvallutajate sissetungiga Baltimaile muutus siinne ala kohe tähtsaks lüliks Vene-vastaste sepitsuste süsteemis.

Baltimaade rahvad, sealhulgas ka eestlased, said XIII sajandil saksa ja skandinaavia röövvallutajatelt, nagu märkis K. Marx, „ristiusu taudi, pärisorjuse ja neid hakati hävitama".[1] Marx iseloomustas tabavalt seda „ristisõja kaabakate" ja „penirüütlite" poolt toodud ristiusu taudi, hävitust ja orjaiket „tõprakultuurina".

Vene ja Baltimaade rahvaste kangelasliku võitluse kohta feodaalsete röövvallutajate vastu annavad väga väärtuslikke teateid Novgorodi ja Pskovi kroonikad.

Röövvallutuste käiku liivlaste, lätlaste ja eestlaste aladel kuni 1227. aastani on kõige üksikasjalisemalt kirjeldatud aga „Liivimaa kroonikas". Selle kirjutajaks oli tõenäoliselt juba alates 1208. aastast ühes läti kihelkonnas tegutsenud papp, kes end ise nimetab Läti Henrikuks. See on kirjutatud metsiku feodaalse röövvallutuse, rahulike rahvaste hävitamise ja orjastamise õigustamiseks ristiusu toomise ettekäändel. Kroonika kirjutaja on saksa penirüütlite ideoloog, eriti piiskop Alberti veriste tegude ilustaja ja poliitiliste taotluste kaitsja. Kroonika on täis viha „paganate" ja venelaste vastu, kes võitlesid penirüütlitega, ühtlasi aga ka hirmu venelaste ees. Kriitiliselt kasutatuna on ta meile oluliseks allikaks selle ajajärgu valgustamisel.

Liivlaste võitluse algus röövvallutajate vastu. Saksa kaupmeeste laeval saabus 1180. a. ümber Daugava jõe suudmesse Holsteinist pärit olev munk Meinhard. Siin elasid liivlased, kes kuulusid Polotski vürstiriiki. Meinhard hakkas Daugava alamjooksul looma tugipunkti liivlaste orjastamiseks. 1184. a. ehitati Ükskülla puukirik ja järgmiste aastate kestel kivist linnus. Meinhard ise kuulutati Breemeni peapiiskopi poolt piiskopiks. Kuid liivlased ei lasknud end muuta kiriku maksualuseiks.

Piiskop otsis abi Rooma paavstilt, kes 1193. a. kuulutas liivlaste alistamiseks ristisõja. Kuid alles Meinhardi järglane suutis koguda ja saksa kaupmeeste laevadel Daugava suudmesse tuua ristisõjalaste jõugud 1198. a. suvel. Liivlased võideti verises lahingus, kuid piiskop ise surmati odaga ühe liivlase poolt. Niipea kui ristisõjalased lahkusid, heitsid liivlased endilt ristiusu ikke.

Breemeni peapiiskop pühitses 1199. aastal Liivimaa piiskopiks oma sugulase Alberti, keda K. Marx nimetas „nurjatuks Breemeni

[1] Архив Маркса и Энгельса, т. V, стр. 340.

kanoonikuks". Siit alates oli piiskop Albert kolmekümne aasta jooksul liivlaste, eestlaste ja lätlaste julma alistamise, hävitamise ja orjastamise peamiseks ning tegelikuks organisaatoriks. Ta oli vene ja Baltimaade rahvaste õelaim vaenlane.

Albert hakkas otsekohe tegema ulatuslikke ettevalmistusi liivlaste vägivaldseks allaheitmiseks. Ta leidis selleks kõigiti toetust paavstilt, kes kutsus rüütleid üles ristisõjaks, see tähendab rahulike põliselanike riisumiseks ja hävitamiseks. Saksa kaupmehed andsid rööovvallutuse teostamiseks raha ja laevu. „Saaki ja seiklusi ihaldavad rüütlid haarasid asjast kinni".[1] Albert saabus 1200. a. kevadel 23 laevaga Daugava suudmesse koos hulga ristirüütlite ja kaupmeestega. Algas sissetungijate julm võitlus kohalike rahvaste orjastamiseks ja hävitamiseks.

Albert sai aru, et ainult kevaditi saabuvate ja sügiseti röövsaagiga lahkuvate ristirüütlitega on võimata maad täielikult alistada. Ta asus seepärast organiseerima kindlat kohalikku tugipunkti ja püsivat sõjalist jõudu. Selleks tugipunktiks valis Albert 1201. aastal Riia-nimelise asula, mida röövvallutajad asusid tugevasti kindlustama. Sellega seoses mainitakse kirjalikes allikates esmakordselt Riia linna. Nagu arheoloogilised leiud näitavad, oli Riia olemas juba ammu enne röövvallutajate tulekut. Albert hakkas alistatud maid saksa rüütlitele läänistama. 1202. a. loodi uus rüütliordu. Seda kutselist röövsõjameeste organisatsiooni hakati nimetama Mõõgavendade orduks (mõõga ja risti kujutuse järgi rüütlimantlil). Ordut juhtis ordumeister. Ordu kui sõjalise jõu tähtsus tõusis kiiresti. 1207. aastal lepiti kokku, et vallutatud maadest $^1/_3$ kuulub ordule, $^2/_3$ piiskopile.

Polotski vürstide astumine võitlusse röövvallutajate vastu. Röövvallutajate vastu astus alates 1203. aastast välja Polotski vürst, kelle valdusse liivlaste ja lätlaste alad Daugaval kuulusid. Senini oli siin Polotski vürst kogunud ainult väikest andamit, kuid piiskopi ja ordu poolt pealepandud maksud olid mitmekordselt rõhuvamad ning nad segasid end liivlaste ja lätlaste sisemistesse asjadesse. Sellepärast võitlesid liivlased ja lätlased koos venelastega ühiselt saksa röövvallutajate vastu. Korduvalt käis Polotski vürst oma vägedega saksa kindlusi piiramas. Võitluses saksa röövvallutajatega paistis eriti silma Polotskile alluv Koknese vürst Vjatško. Suutmata siiski vaenlase ülekaalukaile jõududele vastu panna, põletas Vjatško 1208. aastal oma linnuse ja siirdus koos družiinaga Venemaale.

Kuid Polotskit takistasid jõudusid koondamast saksa sissetungijate vastu eeskätt leedulaste sõjaretked. Leedulased võitlesid algusest peale saksa sissetungijate vastu, kuid samal ajal teostasid sõjaretki ka Polotski vürstiriiki ja teistele naaberaladele. Leedu

---

[1] Архив Маркса и Энгельса, т. V, стр. 341.

feodaalid, kelle maid saksa röövvallutus algul otseselt ei puudutanud, ei näinud veel vajadust jõudude ühendamiseks selle ohu vastu.

Saksa röövvallutajad kasutasid ära Baltimaade rahvaste killustatuse. Kohaliku rahvastiku vastupanu nõrgendamiseks püüdsid röövvallutajad siinseid hõime ja rahvaid isoleerida, neid üksteise vastu õhutada ja vastamisi ära kasutada. Piiskop Albert ja ordu püüdsid ka kohalikke feodaale ja feodaliseeruvaid ülikuid tõmmata lubadustega enda poole, et neid ära kasutada rahvahulkade alistamiseks ja röövretkiks teiste rahvaste vastu. Nii õnnestuski saksa röövvallutajail oma käsikuks meelitada liivlaste vanemat Kaupot Turaidast ja sõlmida liitu latgalite vanemate Russini, Talibaldi ja teistega Talavast. Need rahvareeturid lootsid sel teel kindlustada oma võimu kaasmaalaste üle ja rikastuda naaberalade rüüstamisest.

Rahvahulkade vapra vastupanu tõttu oli röövvallutajaile peamiseks teeks oma võimu laiendamisel ning kindlustamisel siiski kohalike rahvaste sõjaline alistamine ja massiline hävitamine.

Visas ja verises võitluses suutsid röövvallutajad kuni 1208. aastani alistada Daugava ja Gauja jõe piirkonnas elavad liivlased ja latgalid.

Liivimaa nimetus. Liivlaste nime järgi hakati vallutatud ala nimetama Liivimaaks ehk Livoniaks. Selle nime tarvitamine laienes kõigi lätlaste ja eestlastega asustatud alade kohta ja seda kasutati nende maade üldnimena kuni XVI sajandini. Samal ajal püsis eriti Põhja-Eesti osas ka Eestimaa ehk Estonia nimetus.

§ 2. Eestlaste võitlus röövvallutajate vastu aastail 1208—1216

Röövvallutajate sissetung Lõuna-Eestisse. Ümera lahing. 1208. aastaks jõudsid ristirüütlid oma vallutustega juba eestlaste asulateni. Olles edasitungil piki Daugava jõge venelaste poolt tagasi löödud, lootsid nad põhja pool saavutada kerget võitu. Ka saksa kaupmehed olid huvitatud Eesti alade vallutamisest, sest talvel kasutatav kaubatee Riiast Pskovi ja Novgorodi läbis Kagu-Eesti. Kaupmehed olid siin sattunud vastuollu ugandlastega. Viimaseid püüti mitmesuguste „kahjutasu" nõudmistega muuta röövvallutajate maksualuseiks. Selleks õhutati piiskopi ja ordu poolt eestlaste vastu üles ka Talava latgalite vanemad. Ugandlased keeldusid sääraste meelevaldsete nõudmiste rahuldamisest.

1208. a. varasügisel tungis suur röövvallutajate vägi Ugandisse. Sissetungijad rüüstasid rahulike eestlaste maa, põletasid maha Otepää linnuse, tapsid mehed ja vedasid naisi ning lapsi hulgaliselt vangi. Ugandlased liidus sakalastega andsid peatselt vastulöögi. Röövvallutajaile oli see ettekäändeks, et veriselt rüüstata samuti Sakalat.

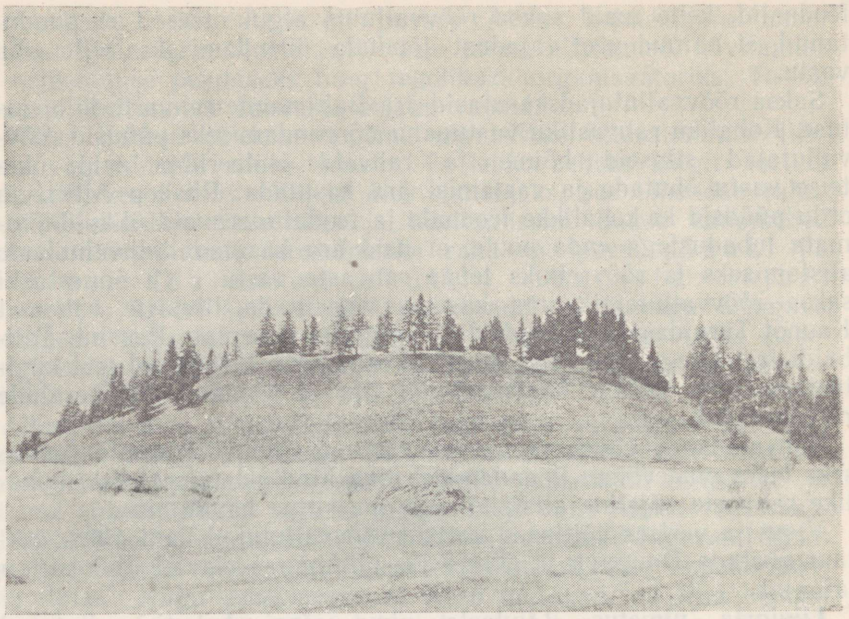

Otepää linnamägi.

1210. aastal laienes Baltimaade rahvaste võitlus röövvallutajate vastu. Piiskop sai merelahingus kuršidelt lüüa. Viimased püüdsid nüüd vallutada ka Riiat, kutsudes appi venelasi, leedulasi, liivlasi, semgaleid ja eestlasi. Liitlaste koostöö oli aga puudulik ning kuršide rünnak Riiale ebaõnnestus. Leedulased piirasid Kokneset, mille sakslased olid oma tugipunktiks muutnud. Ka eestlased asusid jälle tasuretkele, püüdes 1210. aastal vallutada Cēsise (Võnnu) linnust, mis oli alates 1207. aastast ordu tugipunktiks. Eestlased ehitasid ülesjuuritud puudest piiramistorni ja katsusid tulega linnust hävitada. Piiratute olukord oli kolmandal võitluspäeval muutunud väga raskeks. Kuid siis said eestlased teada Kaupo ja Riia vägede lähenemisest ning otsustasid vaenlasele lahingu anda Ümera jõe ääres. Maleva seati üles jõe lähedal metsas, kust vaenlasele, kes arvas eestlasi olevat taganemas, ootamatult peale tungiti. Ordurüütlid koos abivägedega purustati verises lahingus, sakslaste poolt kaasa tulema sunnitud liivi ja läti jalavägi põgenes. Sakslased püüdsid taganeda lahingukorras, kuid paisati eestlaste ratsaväe poolt laiali, hävitati ja võeti osalt vangi. Penirüütlite lüüasaamine oli täielik.

Ugandlastele ja sakalastele oli selge, et võitlus julma vaenlasega pole sellega lõppenud. Nad otsustasid kaasa tõmmata ka teisi maakondi, saates sinna oma saadikuid ja kutsudes üles suureks sõja-

käiguks, „vandega end ühendades ja tõotades, et tahavad olla üks süda ja üks hing kristlaste nime vastu".

Sakslased kartsid venelaste ja eestlaste ühinemist ja tegid seepärast Polotski vürstiga rahu, tunnistades, et liivlased Daugaval on viimase maksualused. Samuti püüti eneste poole meelitada Pskovi kaupmehi ja bojaare, kes olid huvitatud kauplemisest sakslastega. Piiskop Albertil õnnestus sõlmida Pskovi vürsti Vladimiriga koguni sugulussidemeid ja esialgu vältida viimase väljaastumist sakslaste vastu.

Viljandi kangelaslik kaitsmine ja eestlaste retk Turaida vastu 1211. a. Eestlaste võitlus röövvallutajate vastu tugevnes ja laienes 1211. aastal.

1211. a. kevadtalvel laastasid röövvallutajad suurte vägedega Sakalat ja püüdsid vallutada Viljandi linnust. Sakslaste esimene katse tungida linnusesse löödi veriselt tagasi, suur hulk sakslaste relvi langes eestlaste kätte. Saksa julmurid püüdsid eestlasi allaandmisele mõjutada sellega, et piinasid linnuse all, piiratavate silme ees surnuks ja tapsid metsikult need eestlased, kes olid sattunud ümbruskonnas rüüstavate penirüütlite kätte. Kuid piiratavad võitlesid suure vapruse ja osavusega, lüües kõik sakslaste rünnakud veriselt tagasi ning likvideerides sissemurded ja süütamised. Alles kuuendal päeval nõustusid eestlased haavatute rohkuse ja veepuuduse tõttu rahu sõlmimisega. Linnusesse lasti ainult preestreid.

Viljandi kangelaslik kaitsmine näitas röövvallutajaile sakalaste jõudu ja tõmbas võitlusse kaasa ka teisi eestlasi. Saksa kaupmehed olid Riias nii hirmul, et loobusid kevadel oma tavalistest kaubareisidest. Sakalased tühistasidki sõlmitud rahu. Kui seejärel ordu koos Kaupoga tegi rüüsteretke Sakalasse, andsid sakalased oma vanemate Lembitu ja Meeme juhtimisel rüüstajaile tõsise vastulöögi. Pealetungile asusid ka ugandlaste ja läänlaste malevad, „nii et üks vägi järgnes teisele, ühed läksid ja teised tulid ning ei andnud rahu liivlastele ei päeval ega ööl", nagu kirjeldatakse Läti Henriku „Liivimaa kroonikas". Ka saarlased hakkasid lõunaeestlaste võitlust aktiivselt toetama, ilmudes oma laevadega Riia alla ja Gauja jõele.

Suurem ühisretk teostati 1211. a. suvel Kaupo linnuse vastu Turaidas, millest võtsid osa läänlaste ja Rävala-eestlaste malevad ning saarlaste laevastik. Maakondade malevate ja laevastiku üheaegse löögi organiseerimine ja kooskõlastamine oli läbi viidud eeskujulikult. Kaupo reeturipesa hävitamine pidi olema esimeseks sammuks Riia vastu suunatud üldise sõjaplaani teostamisel. Kuid vaenlastel oli võimalik Kaupot abistada äsja Saksamaalt saabunud jõududega, mille tõttu eestlaste ühisretk ebaõnnestus.

Novgorodi ja Pskovi vägede retk 1212. a. Turaida rahu. Kasutades eestlaste kaotust Turaida all, teostasid röövvallutajad järgnevalt rea retki Sakala, Ugandi, Nurmekunna, Vaiga ja Järva rüüstamiseks. Sakslaste retki ja metsikusi Eesti maakondades jälgisid Pskovi ja Novgorodi bojaarid, kes olid nende piirkonda-

dega ammust ajast tihedasti seotud. Vürstid Mstislav Udaloi ja Vsevolod otsustasid penirüütlite rüüsteretkile piiri panna ja tegid 1212. a. algul Novgorodi ja Pskovi vägedega retke Kesk-Eestisse. Saksa röövväed olid aga enne Vene vägede kohalejõudmist sealt juba kiiruga lahkunud.

Kartes Vene vägesid, nõustusid sakslased eestlastega sõlmima Turaidas vaherahu kolmeks aastaks. Eestlased vajasid hädasti seda hingetõmbeaega, et kindlustada maad ja koguda uusi jõude võitluse jätkamiseks. Kuid ka sakslased kasutasid seda aega oma vallutuste kindlustamiseks. Samuti võimaldas see neil maha suruda latgalite ja liivlaste ülestõusu 1212. a. sügisel.

Saksa röövvallutajate sissetung Lääne- ja Põhja-Eestisse. Veel enne vaherahu lõppu rüüstasid ordu ja piiskopi väed 1215. a. algul Läänemaa põhjaosa, kus nad halastamatult tapsid iga elava hinge. „Liivimaa kroonika" teatel kestis veretöö kolm päeva, kuni tapjad väsimusest nõrkesid. Järgmine retk võeti ette Põhja-Sakalasse Leole linnuse vastu, mille vanem Lembitu oli juba eelmistes võitlustes välja paistnud. Vapralt kaitsti linnust vaenlaste suurte jõudude vastu. Mitmepäevase võitluse järel õnnestus piirajail vallipealne põlema süüdata. Linnus riisuti vallutajate poolt tühjaks, vanemad veeti pantvangideks, kust nad hiljem oma poegade vastu välja vahetati.

Eestlased vastasid röövvallutajaile rea löökidega 1215. aasta kevadel. Saarlased tungisid oma laevadel Daugavale, sulgesid selle suudme ja ründasid Riiat. Samal ajal aga jõudsid kohale ka uued ristisõjalaste hulgad kahel suurel laeval. Saarlased olid sunnitud merele taanduma.

Äärmiselt laastavate ja veriste retkedega sundisid röövvallutajad ugandlasi, sakalasi ja soontagalasi aastail 1215—1216 alistuma. Kuid kuskil eestlaste alal ei tundnud vaenlased ennast kindlana.

1216. aasta talvel tungisid penirüütlid üle kinnikülmunud mere esmakordselt Saaremaale. Tapnud ja röövinud külades, asusid nad ühe linnuse piiramisele, kuid said siin saarlaste käest lüüa. Kartes tagaajamist saarlaste maleva poolt, põgenes rüütlivägi üle merejää tagasi säärase kiiruga, et mitmed tulistjalu ruttamisest kokku varisesid ja surid.

Eestlaste liit Polotskiga. 1216. a. kevadel valmis eestlastel liidus Polotski vürst Vladimiriga ulatuslik vastupealetungi plaan. Vladimir kavatses oma vägedega sisse piirata sakslaste peatugipunkti Riia, samal ajal kui saarlased pidid sulgema Daugava suudme. Ette oli nähtud mandrieestlaste samaaegne pealetung põhja poolt, et takistada ordut Riiale appi ruttamast. Polotski vürst kogus suure väe venelastest ja leedulastest. Kuid just sel hetkel, kui vürst oli asumas vägede eesotsas laevale, et siirduda Riia vastu, tabas teda surm. Tema poolt kogutud vägi läks laiali.

Reeturite kaudu said vaenlased Riias teada eestlaste ja venelaste sõjaplaanist. Riias tunti hirmu eriti merele väljapääsu sulgemise pärast, mis oleks röövvallutajate peamise tugipunkti ära lõiganud

oma lähtealadest. Eelmisel aastal olid saarlased ennast näidanud osavate võitlejatena sadama sulgemises. Selle vältimiseks paigutati nüüd Daugava suudmesse kindluseks muudetud valvelaev hästirelvastatud tugeva meeskonnaga. Saades teada neist ettevalmistustest ja Polotski vürsti surmast, loobusid ka saarlased retkest Riia alla ja tegid selle mööda Salatsi jõge Burtnieki järve piirkonda.

Üha uute saksa röövvallutajate vägede saabumine võimaldas neil samm-sammult edasi tungida. Kui 1216. a. suvel saabusid uued röövväed, riisusid, põletasid ja tapsid penirüütlid Harjus ja Rävalas. 1217. a. algul tegid nad sedasama Järvas ja Virus. Maakond maakonna järel rüüstati ja põletati paljaks, mehed tapeti, naised ja lapsed veeti orjadeks, tuhandeid veiseid, hobuseid ja teisi loomi viidi kaasa, rääkimata muust röövsaagist. Üksikute malevate vastupealetungid ei saanud aga olla edukad küllaldase koostöö ja jõudude ülekaalu puudumise tõttu.

Eestlased nägid, et nad ei suuda peatada raudrüütlite pealetungi ega neid minema kihutada teisiti kui ainult oma ammuste relvavendade venelaste abiga.

§ 3. Vene-Eesti liitlasvägede võit Otepää all. Taanlaste sissetung Põhja-Eestisse

Saksa röövvallutajate väljakihutamine Eestist Vene-Eesti liitlasvägede poolt. Saksa röövvallutajate laastamised Eesti maakondades ja eestlaste oma võimu alla surumine kahjustas otseselt Novgorodi ja Pskovi bojaaride huve. Vene vürstid olid siin juba sajandeid käinud andamit kogumas. Saksa penirüütlid olid ähvardavaks ohuks ka vene rahvale. Nad lõid endile esimese kindlustatud tugipunkti eestlaste alal Otepääl. Siit tungisid piiskopi ja ordu röövjõugud Novgorodimaale, tappes ja saagitsedes siin sama metsikult kui Eestis.

1217. a. veebruari alguses kogusid novgorodlased suure väe possadnik Tverdislavi juhtimisel. Nendega liitus Pskovi vürst Vladimir oma väega. Venelased läkitasid saadikud läbi kogu Eesti kutsega tulla Otepää piiramisele ning röövvallutajate väljakihutamisele Eestist. „Ja tulid mitte ainult saarlased ja harjulased, vaid ka sakalased, kes olid juba ammu ristitud, lootes eneselt sel teel ühtaegu heita nii teutoonlaste ikke kui ka nende ristimise," kirjutas Läti Henrik oma kroonikas. Linnus oli kõrge ja tugevasti kindlustatud, äge võitlus kestis kuni kolm nädalat. Otsustava rünnaku vältimiseks piiratud alustasid venelastega läbirääkimisi, samal ajal aga saatsid käskjalad ordu ja piiskopi juurde abi järele. Piiratud linnusele ruttaski appi umbes 3000 meest ordumeistri isiklikul juhtimisel. Kasutades vaheaega, mis oli tekkinud öiste ja päevaste teevalvurite vahetamisel, õnnestus vaenlasväel tungida linnuseni. Ordumeister tungis kallale Vene vägedele, sai aga raskesti lüüa, kaotas rea tähtsamaid ordurüütleid ja piiskopimehi ning

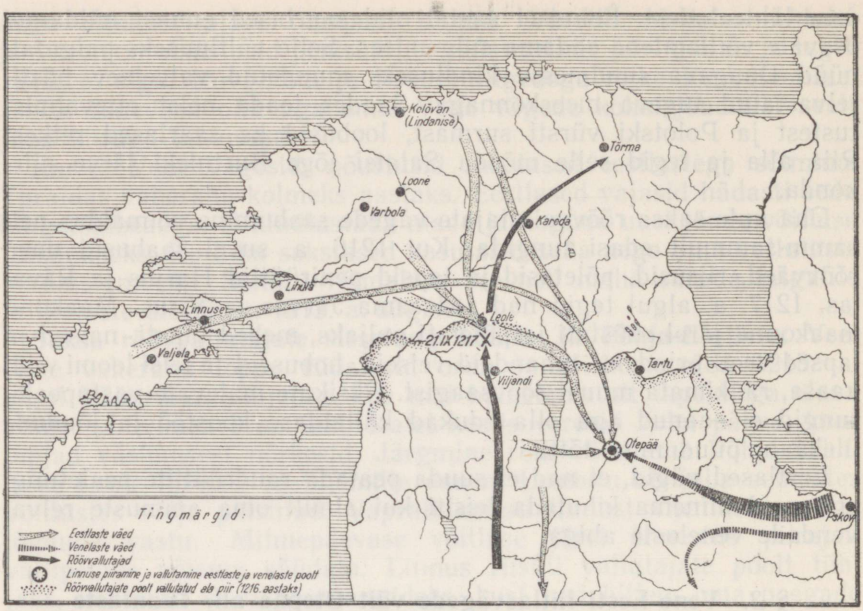

Võitlused saksa röövvallutajate vastu 1217. a.

700 hobust langes piirajatele saagiks. Kolm päeva hiljem oli kogu vägi linnuses sunnitud alistuma, rahu paluma ning lahkuma Eestist.

Vene-Eesti liitlasvägede hiilgaval võidul Otepää all oli suur tähtsus. See näitas vene relvade ja sõjakunsti üleolekut saksa penirüütlite omast, vene ja eesti sõjalise koostöö otstarbekohasust ja jõudu. Selle võiduga olid röövvallutajad ühe hoobiga välja paisatud Ugandist, Sakalast, Soontagast ja Järvast, kus nad olid juba oma röövvõimu sisse seadnud.

Venelased ja eestlased mõistsid, et võitlus sellega pole kaugeltki veel lõppenud. Saksa röövvallutajad oli vaja Baltimaade rahvaste turjalt minema kihutada. Novgorodis ja Sakalas ei võetud kuuldagi piiskopi saadikuid, kes taotlesid rahu kinnitamist, et kasutada seda röövsõja jätkamise ettevalmistamiseks. Piiskop ruttas Saksamaale, et koguda uusi jõude röövvallutuse päästmiseks. Tal õnnestuski veel samal suvel siia suunata suure hulga ristirüütleid.

Lahing Viljandi lähistel 21. sept. 1217. a. Eestlased omakorda asusid ette valmistama tõsist lööki. Nad mõistsid, et ilma vene relvavendade tõhusa abita pole võimalik julma vaenlast lüüa. Rikkalike kingitustega ilmusid eesti saadikud Novgorodi, paludes venelasi suure väega appi. Vürst Mstislav Udaloi ise oli sellal just Novgorodist lahkunud. Uus Novgorodi vürst Svjatoslav lubas tulla suure sõjaväega koos teiste vürstidega. Sakala vanem Lembitu läkitas nüüd kutse Eesti kõigisse maakondadesse. Tead-

mine venelaste abist innustas ja liitis eestlasi. Sakala põhjapiirile Pala jõe (tänapäeval Navesti) äärde kogunes septembri alguseks tuhandeid võitlejaid Läänemaalt, Harjust, Virumaalt, Rävalast, Järvast ja Sakalast.

Salakuulajate kaudu said röövvallutajad Riias teada neist ulatuslikest ettevalmistustest. Kiiresti asusid nad kõigi jõudude koondamisele, et ennetada Vene väe kohalejõudmist ja ühinemist eestlaste malevaga, mis neil ka korda läks. Suur, umbes 3000-est väljavalitud mehest koosnev röövvallutajate vägi liikus Sakalasse, jõudes 20. septembri õhtuks Viljandi linnuse juurde. Ka Lembitu oli asunud vaenlasele vastu liikuma. Järgmisel päeval kohtusid väed Viljandi linnuse lähedal. Eestlaste koondmaleva vasem tiib oli algul edukas. Odadega rünnates löödi vaenlase parem tiib taganema. Kaupo pisteti odaga läbi. Ka eestlaste parem tiib, mis koosnes sakalastest eesotsas Lembituga, võitles suure vaprusega ja tekitas vaenlasele raskeid kaotusi. Maleva keskosa ei suutnud aga vastu seista saksa raudrüütlite pealesurumisele hobustel, kes olid samuti kaetud raudsoomusega. Läbimurtud keskosa tõttu olid lõpuks sunnitud taganema ka eestlaste maleva tiivad. Võitluses sai surma Lembitu. Tapja röövis langenud kangelase rõivastest paljaks, maharaiutud pea aga viidi saksa barbarite poolt kaasa Riiga.

Vene vägede tasuretk 1218. a. Kuigi röövvallutajail oli õnnestunud eestlasi lüüa, ei tundnud nad endid sugugi kindlana. Saarlased tungisid korduvalt vallutatud alale. 1218. a. augustis liikusid venelaste ja saarlaste saadikud Eesti maakondades ringi. Nad teatasid Vene väe tulekust ja kutsusid üles malevate kogumisele, et ühiselt minna sakslaste vastu. Samal ajal olid röövvallutajad kogunud suure väe, et minna Harjut ja Rävalat rüüstama ning põletama. Kui saksa röövvägi oli jõudnud juba Viljandini, saadi teada, et Novgorodi ja Pskovi väed on jõudnud Ugandisse. Penirüütlid pidid loobuma oma plaanist tungida Põhja-Eestisse ning ruttasid kiiresti tagasi, lootes lüüa Vene vägesid. Terve päeva kestnud verises lahingus Emajõe ääres lõid venelased saksa röövväe puruks. Lahingus langes ka Lembitu tapja. Nii tasusid vene relvavennad Lembitu surma ja eestlaste kaotuse eest eelmisel aastal.

Vene väed tungisid nüüd laial rindel ordu ja piiskopi aladele ja piirasid sisse Cēsise. Selle ordulinnuse piiramisest võttis koos Vene vägedega osa ka hulk harjulasi ja teisi eestlasi. Ordumeistri poolt kogutud uus vägi sai samuti kaotuse osaliseks. Samal ajal tungisid saarlased oma laevadel Daugava suudme piirkonda.

Kuigi vene-eesti sõjakäik 1218. a. hilissuvel ei toimunud täiesti vastavalt kavatsustele, andis see saksa röövvallutajatele siiski tõsise hoobi ning oli vene-eesti jõudude võimsaks demonstratsiooniks. Penirüütlid ei julgenud tüki aega üritada uusi vallutusretki.

Võitlus taani röövvallutajate vastu Põhja-Eestis. Piiskop Albert nägi, et igal aastal Liivimaalè suunatavaist ristisõjalastest ei piisanud võitluseks venelaste ja eestlaste vastu. Ta pöördus 1218. a. suvel Taani kuninga Valdemar II poole „härdalt paludes" abi eest-

laste alistamiseks. Taani oli tollal tugev feodaalriik, mille valdused ulatusid Põhja-Saksamaale ja Lõuna-Rootsi. Taani oli varemgi teostanud rüüste- ja vallutusretki Balti mere idarannikule, muuseas ka Viru- ja Saaremaale. Nende maade vallutamisest olid peale feodaalide huvitatud ka taani kaupmehed. Koos saksa röövvallutajatega lootis Valdemar nüüd suuremat edu. Ta oli kohe nõus ja asus paavsti heakskiitmisel ette valmistama ulatuslikku vallutusretke järgmiseks aastaks.

Valdemar II juhtimisel teostati 1219. a. suvel erakordselt suurte jõududega vallutusretk Rävalasse. Taani vägi maabus Kolõvani (Tallinna) sadamas.

Suurte vägede maabumine tabas rävalasi ootamatult. Kiiresti asuti maleva kogumisele. Kolmanda päeva õhtul rünnati taanlaste laagrit viiest kohast korraga. Pealaager löödi segamini, paljud taanlased tapeti ja löödi põgenema. Osa vaenlase väge seisis aga eraldi ja suutis ennast lahingukorda seada ning eestlaste rünnaku tagasi lüüa. Põhja-Eesti tähtsaim sadam ja keskus Kolõvan langes taanlaste kätte. Järgnevas verises võitluses alistati kogu Rävala.

Risti ja mõõgaga tungisid sakslased ühelt poolt, taanlased teiselt poolt eestlastele peale. Maade jagamisel põrkasid nad isekeskis alatasa vastamisi, kannatasid selle all aga eestlased. Saksa ja taani papid tülitsesid omavahel eestlaste ristimise pärast. Taanlased ristisid ümber ja hirmutamiseks koguni poosid üles virulasi ja järvalasi, kes lasksid end veel ristida sakslaste poolt. Saksa papid aga riisuti taanlaste poolt paljaks ja kihutati Põhja-Eestist minema. Kõik see näitas veel kord, et „ristiusu toomine" oli saksa ja taani röövvallutajatele ainult väliseks katteks uute maade ja ekspluateeritavate ahnitsemisel, rahulike elanike röövimisel, orjastamisel ja massilisel tapmisel.

Albert sobitas uueks Eestimaa piiskopiks oma venna Hermanni. Valdemar II sulges aga piiskop Hermannile ja Alberti poolt värvatud ristisõjalastele Lüübeki sadama, mis tollal allus Taanile. Rahva vastupanu nõrgendamiseks õhutasid röövvallutajad eestlaste vahel vihavaenu. Nii õhutasid sakslased näiteks järvalasi virulaste ja taanlased harjulasi järvalaste vastu.

Taanlased haarasid endi kätte peale Rävala veel Harju, Viru ja Järva, maa lõunapoolse osa aga sakslased. Nii oli kogu Eesti manner 1220. aastaks sattunud röövvallutajate ikke alla.

Saarlaste võitlus rootsi ja taani röövvallutajate vastu. Rootsi kuningas lootis kasutada olukorda Eestis ja haarata endale osa saagist. 1220. a. suvel maabus ta suure väega Läänemaal ja asus seal oma võgivallavõimu sisse seadma, hoolimata sellest, et läänlased olid juba sakslaste poolt alistatud. Aga niipea kui Rootsi peaväed ühes kuningaga olid lahkunud, ilmus augusti algul Lihula linnuse alla saarlaste malev. Saarlased süütasid linnuse põlema ja purustasid Rootsi väe täielikult. Vaenlane kaotas lahingus umbes 500 meest, langenute hulgas olid ka jarl ja piiskop. See suur kaotus võttis rootsi röövvallutajatel

pikaks ajaks isu segada end siinsetesse võitlustesse. Taanlased surusid aga Läänemaa nüüd omakorda endi võimu alla, likvideerides ühtlasi kõik sakslaste katsed siin kanda kinnitada.

Saarlased püüdsid hävitada 1221. aasta kevadel ka Taani võimu tugipunkti Tallinna. Koos põhjaeestlastega piirasid saarlased kaks nädalat taanlaste linnust. Taanlaste väljatungid löödi veriselt tagasi. Kuid siis ilmusid merel neli suurt võõrast laeva nähtavale ja saarlased lahkusid Tallinna alt. Taani röövvallutajad valasid nüüd oma viha välja põhjaeestlastele. Rävala, Harju ja Viru vanemad poodi üles, maks aga tõsteti kahe- ja kolmekordseks, peale selle nõuti halastamatult raskeid kahjutasusid. Kuid veel suuremaks kasvas eestlaste viha taanlaste vastu. Eestlased „pidasid salaja alatasa kurje nõusid nende vastu ja tahtsid neid niimoodi oma piiridest välja kihutada", nagu mainitakse „Liivimaa kroonikas".

1221. a. sügisel andis Novgorodi vürst oma vägedega, seekord koostöös leedulastega, uue hoobi saksa röövvallutajatele. Vene väed teostasid ulatusliku sõjakäigu üle Cēsise kuni Turaidani.

Valdemar II asus teostama Taani ammust kavatsust Saaremaa vallutamiseks. Ta maabus siin suure väega 1222. aastal ja alustas kiiresti tugeva kivilinnuse ehitamist, mis pidi olema baasiks Saaremaa täielikul alistamisel. Saarlased olid senini olnud taanlaste vihaseimad vastased Balti mere idarannikul ja teinud mitmeid sõjakäike üle mere Taani maadele. Saaremaa vallutamine oleks aidanud kindlustada Taani võimu kogu Põhja-Eestis, kus saarlastel oli suur mõju. Saaremaa oleks olnud tähtsaks strateegiliseks tugipunktiks ning võimaldanud Taanil võtta oma kontrolli alla mööda Daugavat ja läbi Eesti käiva kaubanduse Venemaaga.

Piiskop Albert ja ordumeister ilmusid isiklikult Taani kuninga juurde Saaremaale. Venelaste ja eestlaste võitlus röövvallutajate vastu sundis viimaseid omavahel kokku leppima. 1220. a. peale oli Valdemar II püüdnud oma võimu alla saada mitte üksnes Eestimaad, vaid ka Liivimaad ühes Riia linnaga. Taani sõjaleeris Saaremaal leppisid nüüd kuningas, piiskop ja ordumeister kokku Eestimaa jagamises, mille järgi Sakala ja Ugandi pidi kuuluma ordule ja Riia piiskopile, muu Eestimaa aga Taanile. Lepinguosalised tõotasid ühiselt võidelda venelaste ja „paganate" vastu.

§ 4. Eestlaste võitlused liidus venelastega vallutajate vastu aastail 1222—1227

Eestlaste ülestõus. Saarlased otsustasid taanlastele anda samasuguse õppetunni kui kahe aasta eest rootslastele. Nad kutsusid nüüd omakorda läänlasi appi. Varbola linnuses õppisid nad harjulastelt tundma kiviheitemasinaid ning ehitasid seejärel selliseid 17 tükki. Pärast Taani kuninga lahkumist koos peavägedega piirasid saarlased taanlaste poolt ehitatud kivilinnuse sisse. Taanlased sunniti alistuma, nende linnus hävitati täielikult.

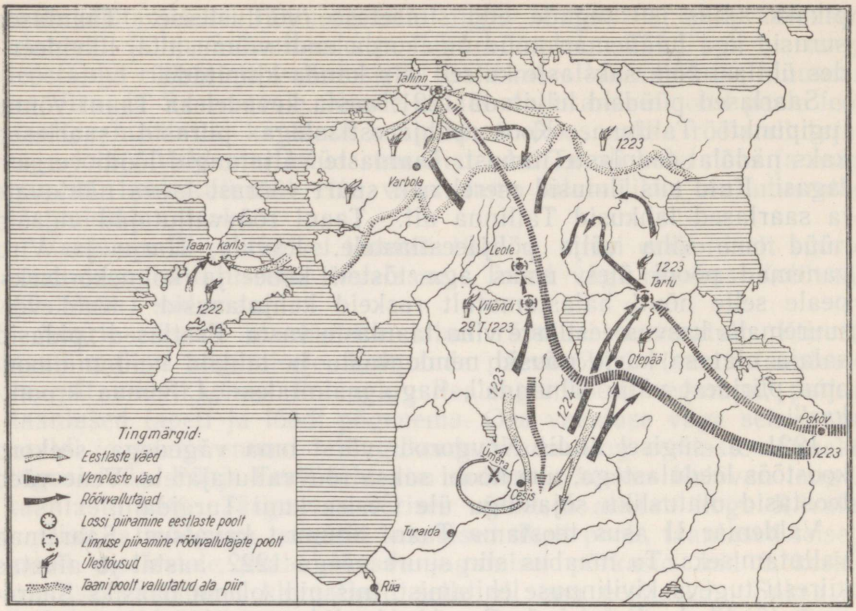

Võitlused saksa-taani röövvallutajate vastu 1222.—1224. a.

Saarlased läkitasid võiduteate läbi kogu Eesti ning innustasid eestlasi kõigis maakondades eneselt heitma röövvallutajate iket. Nad õpetasid ka neid ehitama kiviheite- ja teisi piiramismasinaid ning kasutama muid relvi. Põhja-Eestis muutus ülestõusu keskuseks Varbola, mis puhastati taanlastest. Siia kogunesid saarlased, läänlased ja harjulased. Peagi ühinesid ülestõusuga virulased. Taanlased suutsid aga säilitada endi käes tugevasti kindlustatud Tallinna, kuigi saarlased koos põhjaeestlastega seda 1223. a. veebruaris pikemat aega piirasid.

Lõuna-Eestis sai ülestõusu keskuseks Viljandi. 29. jaanuaril 1223. a., parajasti kui enamik penirüütleid oli kirikus pühapäevasel messil, haarasid sakalased oma mõõgad, odad ja kilbid ning hävitasid linnuses asuvad rüütlid ja kaupmehed. Seejärel sunniti ka kirikus viibijad alistuma. Järgmistel päevadel vallutati Leole (Pala) linnus ning vabastati Järva. Viljandi vanemad läkitasid saadikud Otepääle ja Tartusse üleskutsega teha sedasama, saates tunnismärkidena veriseid mõõku, saagiks saadud hobuseid ja rõivaid. Ugandlased heitsid ordurüütlid ja papid oma turjalt. Suur oli kõikjal eestlaste viha oma rõhujate vastu. Tapetud penirüütlid heideti väljadele koerte ja lindude kiskuda. Sakala saadikud teatasid Riias, et niikaua kui maal leidub veel ükski ühe aasta vanune või küünrapikkune poisike, ei võta nad iialgi vastu ristiusku. Isegi surnute laibad, mis olid maetud ristiusu kombe järgi, kaevasid nad uuesti välja ja põletasid vana kombe kohaselt.

Venelaste abi ülestõusnud eestlastele. Ülestõusnud eestlased pöördusid otsekohe Novgorodi ja Pskovi poole abi saamiseks. Eelmiste aastate kogemused olid näidanud, et Venemaa, hoolimata killustatusest, oli ainsaks jõuks, kes võis panna piiri röövvallutajate pealetungile. Eestlased sõlmisid venelastega liidu- ja abistamislepingud. Vene abiväed paigutati Tartu, Viljandi ja teistesse linnustesse ning eestlased jagasid nendega vennalikult kõike. Tugevasti kindlustati linnuseid ning varustati need kiviheitemasinatega. Hoolikalt õpetati ja õpiti ambumist. Sakslaste poolt alistatud liivlaste ja latgalite aladele teostati venelaste juhtimisel rida retki.

Võitlus röövvallutajate vastu Baltimail oli jõudnud otsustavasse järku. Eestlased olid üles tõusnud kogu maal. Taanlased suutsid suure vaevaga püsida ainult Tallinna kindluse varjus. Saksa röövvallutajate käes oli aga latgalite ja liivlaste ala. Saksamaalt saabus kohale uusi vägesid. Ainult Vene sõjajõududega oli võimalik vabastusvõitlus lõpule viia. Kuid just tollal, 1223. a. algupoolel, tungisid mongolid Krimmi ja polovetside steppidesse. Suur osa vene vürste eesotsas Mstislav Udaloiga koondasid oma jõud sissetungijate vastu. Ühendatud Vene ja Polovetsi väed kaotasid aga lahingus Kalka jõel. See kajastus otsekohe ka poliitilises olukorras Baltimaadel. Saksa röövvallutajad asusid juba sama aasta suvel pealetungile.

Sakala vanemad läksid Vladimir-Suzdali vürsti Juri juurde ja palusid kõik jõud saata saksa ja taani röövvallutajate vastu. Vürst, kes oli huvitatud Vene poliitiliste ja kaubanduslike huvide kaitsmisest Baltimaadel, tegi kõik, et abistada eestlasi. Ta saatis oma venna Jaroslav Vsevolodovitši Suzdali ja Novgorodi vägede eesotsas Eestisse. Nendega ühinesid Pskovi väed vürst Vladimiri juhtimisel.

Ugandlased tervitasid suure rõõmuga ühendatud Vene vägede saabumist. „Tartlased saatsid talle (Jaroslavile) palju kinke, andsid vürstile üle ordurüütlid ja teutoonlased, kes neil olid vangis, hobuseid, kiviheitemasinaid ja palju muud, paludes abi ladinlaste (s. t. katoliku-usku sakslaste) vastu. Ja vürst paigutas linnusesse oma mehed, et valitseda Ugandis ja kogu Eestis" („Liivimaa kroonika"). Sama toimus ka Otepääl. Siit siirdus Jaroslav oma vägedega, kellega liitusid ka ugandlased, edasi Sakalasse. Valu ja vihaga kuulsid nad, et saksa penirüütlid olid pikas verises võitluses uuesti vallutanud Viljandi ja alistanud Sakala. Jaroslavi kava oli pöörduda lõunasse saksa penirüütlite vastu, kuid saarlaste esindajate palvel pöördus ta Tallinna vastu, et viia lõpule Eesti vabastamine. Vene vägedega liitusid saarlased, harjulased, virulased ja järvalased. Kuid Tallinna linnus oli tugevasti kindlustatud ja mehitatud ning looduslikult hästi kaitstud. Piiramine hakkas venima ja Vene väed olid sunnitud lahkuma, et enne sügisest teede lagunemist koju jõuda.

See oli vene vägede suurim retk pärast Kalka lahingut, mis näitas, et edukaks võitluseks saksa-taani röövvallutajate vastu on vajalik tunduvalt suuremate jõudude ühendamine.

Vürst Vjatško Eestis. Tartu kangelaslik kaitsmine. Samal ajal piirasid ordurüütlid tagajärjetult Tartut. Et veelgi tugevdada Tartu kaitset, saadeti Novgorodist eestlastele appi vürst Vjatško kahesaja mehega. See vapper vene vürst oli juba ammu kuulsaks saanud oma võitlustega piiskopi ja ordu vastu Kokneses. „Ja võtsid teda linnuses (Tartu) viibijad vastu rõõmuga, et muutuda tugevamaks võitluses teutoonlaste vastu, ja andsid talle maksu ümberkaudsetest maadest." Vjatško valitses peale Ugandi Vaiga, Viru, Järva ja Sakala üle. Tartu kujunes nüüd eesti rahva orjastajate vastu peetava võitluse võimsaimaks keskuseks. Siit üritati retki vaenlase poolt vallutatud aladele. Siia kogunes arvukalt võitlejaid Eesti teistest maakondadest, kus sakslased ülestõusu maha surusid. Vaenlaste korduvad katsed Tartut vallutada nurjusid neile suurte kaotustega. Olles jõuetud Tartut vallutama, laastasid penirüütlid metsikult Harjus, Järvas, Virus jm.

1224. a. kevadel saabus piiskop Albert oma järjekordselt ristirüütlite värbamise retkelt suurte röövvägedega. Ta asus nüüd ette valmistama otsustavat pealetungi Tartule, et vallutada ülestõusnud eestlaste peamine keskus ja siinne Novgorodi võimu tugipunkt. Omavaheliste arusaamatuste kõrvaldamiseks leppisid röövvallutajad enne sõjakäiku kokku Eestimaa jagamises. Riia piiskop Albert pidi saama Läänemaa, piiskop Hermann Ugandi ja ordu Sakala. Ühtlasi saatis Albert saadikud Vjatško juurde, et vürsti meelitada loobuma eestlaste toetamisest. Vjatško lükkas selle nurjatu ettepaneku põlgusega tagasi.

Piiskop Albert kogus erakordselt suure väe ordurüütlitest, piiskopimeestest, ristisõjalastest, kaupmeestest ja teistest Riia kodanikest, alistatud liivlastest ja lätlastest. Üksikud väljavalitud tugevad jõugud saadeti röövima Virumaale, kust nad tõid Tartu alla kokku suurel hulgal röövitud lambaid, veiseid ja muud piirajatele vajalikku moona. Peavägi piiskoppide Alberti ja Hermanni juhtimisel jõudis Tartu alla 15. augustil 1224. a.

Piirajad hakkasid kohe ehitama mitmesuguse suurusega piiramis- ja kiviheitemasinaid. Kaheksa päeva ehitati suurtest puudest kõrget ja tugevat piiramistorni, mis ulatus linnuse valliehituste kõrgusele. Torn tõugati üle vallikraavi linnuse jalamile. Et torn nihutada vallini, oli vaja maha kaevata linnuse nõlv. Kogu sõjavägi pooleks jaotatuna töötas ööd ja päevad läbi nõlva õõnestamisel. Sellel tööl langes suurel hulgal vaenlasi venelaste ja eestlaste poolt lastud noolte ja heidetud kivide läbi. Vaenlane omakorda paiskas linnusesse kive, tulega täidetud nõusid ja tuliseid rauatükke. Ööd läbi kisendasid ja tegid müra piirajad, andmata hetkekski puhkust linnuses olijaile. Kuid miski ei suutnud murda Tartu kaitsjate kangelaslikku vastupanu. Uuesti saadeti vürsti juurde vahendajad, luba-

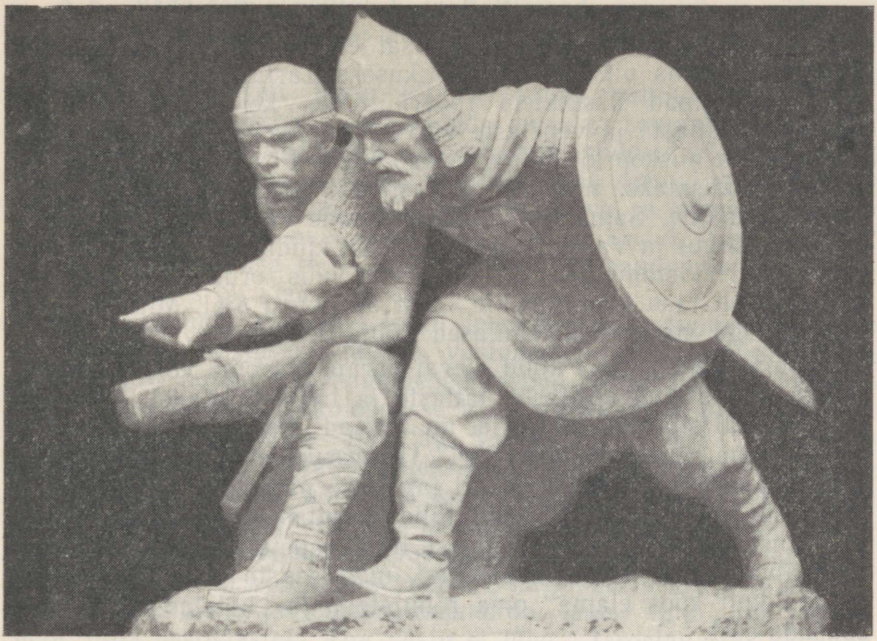

Vürst Vjatško koos eesti vanemaga Tartu kaitsel 1224. a.
(O. Männi skulptuur.)

des talle koos meestega hobustel ja kogu varaga lahkuda. Vjatško teatas, et ta ei jäta eestlasi üksi mingil tingimusel.

Sakslased otsustasid lõpuks linnust rünnata, lubades esimesele sissetungijale erakordset kõrget tasu. Hoolimata kaotustest õnnestus vaenlasel piiramistorni nihutada üha lähemale vallile. Eestlased tegid nüüd suure tule, murdsid vallisse torni vastu suure augu ja veeretasid sealt torni peale tulega täidetud rattaid ning loopisid veel puid peale. Kuid penirüütleil õnnestus tuli kustutada. Osa vaenlasväest süütas sellal linnuse silla. Venelased asusid värava kaitsmisele. Seda hetke kasutades tormasid penirüütlid mõõku ja odasid ees hoides nüüd vallile, mida kaitsesid eestlased, ning tungisid osalt läbi avause linnusesse. Mehiselt kaitsesid linnust venelased ja eestlased õlg õla kõrval kuni viimse meheni. Võitlusest võtsid osa naisedki. Penirüütleile tekitas iga jalatäie vallutamine linnuses suuri kaotusi.

Viimasena panid veel vastu vene sõjamehed linnuse keskel asuvas kindlustuses ja langesid kangelastena võitluses, eesotsas vürst Vjatškoga. Rõõvvallutajate poolt jäeti linnuse kaitsjatest ellu ainult üks suzdallane, et see viiks oma vürstile teateid sündinust. Novgorodi vägi, mis oli appi ruttamas, sai Pskovis teate Tartu langemisest.

Saaremaa vallutamine. Ordu ja piiskopid ruttasid nüüd verre uputatud Eestimaal oma vägivallavõimu sisseseadmisega. Riia

piiskop sundis läänlasi õiendama maksu kahe aasta eest tagant järele. Piiskop Hermann sai endale peale Ugandi poole Vaigast ja valis piiskopkonna keskuseks Tartu. Ta läänistas terved kihelkonnad üksikutele röövrüütlitele, kelle ülesandeks oli võidelda eestlaste ja venelaste vastu. Osa maast ja talupoegadest andis Tartu piiskop kirikutele ja pappidele. Eestlastele pandi peale raske kümnismaks, mille järgi aastasest lõikusest suur osa tuli anda feodaalile. Sama tegi Mõõgavendade ordu Sakalas, Nurmekunnas, Mõhus ja Vaiga põhjaosas. Ordu kindlustas uuesti Viljandi linnuse. Halastamatult ja kuhjaga nõudis ordu sakalastelt ja ugandlastelt tasu kõige „kahju" eest ülestõusu ajal. Mitte vähema metsikusega märatsesid taanlased Põhja-Eestis.

Rooma paavst arvas nüüd olevat paraja aja oma võimu kindlustamiseks alistatud eestlaste, lätlaste ja liivlaste aladel. Ta saatis 1225. aastal siia oma esindaja, nn. legaadi, kes, „jagades maad ja inimesi oma heaksarvamise järgi", [1] esines vahendajana röövvallutajate omavahelistes tülides saagi jagamise pärast. Kui sakslaste ja taanlaste vahel jälle puhkesid tülid, kasutas legaat seda selleks, et Virust, Järvast ja Läänemaast luua vahetult paavstile kuuluv feodaalvaldus. Reisides maal ringi, manitses ta alistatud rahvaid „sõbralikult koos elama" oma rõhujatega ja „hoiatas" uute ülestõusude eest.

Liivimaalt ära sõites õhutas legaat sakslasi Saaremaa vallutamisele. 1227. a. algul kogunes kuni 20 000-meheline vägi ühes hobuste ja regedega ning suundus üle jää Muhu linnuse alla. Kuigi muhulased, nähes vaenlase tohutut hulka, olid nõus ristiusu vastuvõtmisega, ei võtnud röövvallutajad seda pakkumist vastu. Nad ihkasid eestlaste verd ja vara. Väljapaistva vaprusega kaitsesid muhulased kuus päeva oma linnust. Piirajate rünnakud löödi korduvalt veriselt tagasi. Lõpuks õnnestus vaenlasel linnusesse tungida. Verejanulised võitjad tapsid siin 2500 meest, naist ja last, rüüstasid kogu linnusesse toodud rikkaliku vara ja loomad ning põletasid ehitused maani maha.

Siit suundus saksa röövvägi Saaremaa tugevaima linnuse — Valjala alla. Ümberkaudu rüüstati, tapeti ja põletati halastamatult. Saarlased olid sunnitud alistuma.

Sama aasta suvel tõusid rõhujate vastu üles järvalased ja virulased. Legaadi poolt määratud paavsti valduste valitseja ei suutnud ülestõusu oma jõududega maha suruda. Ta pöördus saksa feodaalide poole. Ordu ja piiskopid tungisid suurte jõududega Põhja-Eestisse ja lämmatasid veriselt ülestõusu. Nad kasutasid ühtlasi juhust, kihutasid minema taanlased ja anastasid kogu Põhja-Eesti. Suurem osa sellest koos Tallinnaga langes ordule.

---

[1] Архив Маркса и Энгельса, т. V, стр. 343.

§ 5. Vene rahva võitlus koos Baltimaade rahvastega röövvallutajate vastu. Jäälahing Peipsil. Eestlaste allajäämise põhjused

Vene vägede võit Tartu all. Eestimaa. vallutamine võimaldas saksa feodaalidel oma jõud paisata semgalite ja kuršide alistamiseks. Täitmatus saagiahnuses püüdsid röövvallutajad edasi tungida ka Vene ja Leedu maadele. Neid katseid toetas kõigiti paavst, kes unistas oma ülemvõimust suure ja rikka Venemaa üle. Alistatud põlisrahvad koos venelaste ja leedulastega jätkasid vihast võitlust saksa röövvallutajate vastu. Peamine ja juhtiv osa selles võitluses oli vene rahval.

Kuid Venemaa kannatas tollal feodaalse killustumuse all, mis oli tõsiseks takistuseks laiema vastupealetungi organiseerimisel. Eriti Pskovi bojaarid ja kaupmehed reetsid korduvalt vene rahvuslikke huve, astudes kokkuleppesse Riia valitsejatega. Näiteks 1228. aastal valmistas vürst Jaroslav Vsevolodovitš ette ulatuslikku pealetungi saksa röövvallutajatele Liivimaal. Ta kogus Novgorodi juurde suure väe ja nõudis Pskovi bojaaride kaasatulekut oma vägedega. Pskovi bojaarid aga keeldusid sellest ja sõlmisid Riiaga koguni lepingu Jaroslavi ja Novgorodi vastu. Novgorodi bojaarid, kes kartsid vürsti võimu tugevnemist, kasutasid pskovlaste keeldumist ettekäändena ja teatasid omakorda: „meie ilma oma vendadeta, ilma pskovlasteta Riia vastu ei lähe." Jaroslav pidi loobuma oma kavatsusest ja kogutud polgud koju laskma. Novgorodis puudus tollal kindel võim ja vajalikult selge sõjalis-poliitiline programm Baltimaade küsimuses, mida vaenlane ära kasutas.

Ka järgnevatel aastatel jätkas osa Novgorodi ja Pskovi bojaare Vladimir-Suzdali vürsti vastast tegevust, muutudes reeturiteks ning astudes ühendusse saksa röövvallutajatega. Viimased mõtlesid nüüd olevat paraja aja Vene maade haaramiseks ja tungisid 1233. a. kallale Isborskile (Irboskale). Need katsed purustati vürst Jaroslavi poolt.

1234. aasta kevadtalvel teostas vürst Jaroslav Vsevolodovitš Suzdali ja Novgorodi vägedega retke Tartu piiskopkonda. Vene väed vallutasid kindlustatud Kärkna kloostri Tartu lähedal. Piiskopi väed Tartust ja Otepäält panid vastu Vene eelvägedele. Kuid aga kohale saabusid Vene peajõud, purustati sakslaste vägi ägedas lahingus ning kihutati üle Emajõe. Taganevate rüütlite all murdus jää Emajõel ning paljud uppusid, teised põgenesid tulise kiiruga Tartu ja Otepää müüride varju. Sakslased olid sunnitud rahu paluma ja vürst Jaroslav „tegi nendega rahu kõigi oma õiguste alusel", nagu märgitakse Novgorodi kroonikas. Tartu võit kindlustas Vene piirid mõneks aastaks röövvallutajate kallaletungide vastu, taastas Novgorodi õigused maksu kogumiseks Talavas ja mujal ning soodustas Baltimaade rahvaste vabastusvõitlust.

Penirüütlite hävitav lüüasaamine Saule lahingus ja selle tagajärjed. Orduväed teostasid laastavaid rüüsteretki Leedusse. Ühelt sääraselt retkelt tagasi pöördudes 1236. a. sügisel, said orduväed

ühendatud leedu ja semgali vägedelt 22. septembril Saule juures hävitavalt lüüa. Langes ordumeister ja hävitati täiesti ordu juhtiv koosseis.

Saule võidul olid ulatuslikud tagajärjed. Mõõgavendade ordu oli hävitatud. 1236. aastal puhkes kuršide ja saarlaste võimas ülestõus. Saaremaa olid 1227. aastal jaganud omavahel Riia piiskop, Riia linn ja ordu. Nüüd nende võim likvideeriti siin aastateks. Alles 1241. a. õnnestus ordul ja Saare-Lääne piiskopil saarlased uuesti ikestada.

Vene, leedu ja semgali vägede poolt tekitatud hävitavad kaotused ning alistatud rahvaste ülestõus sundisid saksa röövvallutajaid otsima teid oma võimu säilitamiseks Liivimaal. Paavsti aktiivsel sobitusel toimus järgmistel aastatel röövvallutajate jõudude koondamine. See kujunes suureks hädaohuks Vene maadele.

Röövvallutajad püüdsid kiiresti luua hävitatud Mõõgavendade ordu asemele uut sõjalist jõudu. Selleks kasutati ära Teutooni ehk Saksa ordu, mis Masoovia vürsti kutsel oli juba 1231. aastal asunud preislaste alistamisele ja hävitamisele. Saksa ordu tegevus paistis silma oma erakordse julmusega. „„Rüütlid" raevutsesid," kirjutas K. Marx, „nagu hispaanlased Mehhikos ja Peruus; preislased panevad vapralt vastu, kuid ikka enam ja enam kaotavad jõudu." [1] Paavsti eestvõttel liitusid 1237. aastal Mõõgavendade ordu riismed Liivimaal röövelliku Saksa orduga Preisimaal. Saksa ordu haruna moodustati omaette Liivimaa ordu eesotsas ordumeistriga.

Järgmisel, s. o. 1238. aastal sõlmiti Taanis Stensbys Liivimaa ordu ja Taani kuninga vahel leping. Ordu oli paavsti survel sunnitud Taanile tagasi andma Tallinna koos Rävala, Harju ja Viruga. Lepingus oli ette nähtud Taani ja ordu liit uute maade vallutamiseks, millest $^2/_3$ pidi saama Taani ja $^1/_3$ ordu. Stensby leping oli mõeldud selleks, et Taanit tõmmata Vene-vastasesse ühisrindesse, mille loomist juhtis paavst.

Vene vägede võit rootslaste üle Neeva jõel. Nii valmistati paavsti juhtimisel ette röövellikku ristisõda Venemaa vastu. Sellest osavõtmisele oli tõmmatud ka Rootsi, kes oli alistanud soome hõimud ja ihkas anastada Novgorodi maid koos Karjalaga. Lääne röövvallutajad pidasid olukorda Vene maade vallutamiseks ja orjastamiseks eriti soodsaks, sest 1237. a. oli khaan Batõi tunginud tohutute tatari-mongoli vägedega Venemaale. 1238. a. märtsis olid mongolid ainult 200 km kaugusel Novgorodist ja 1240. aastal vallutasid nad Kiievi.

1240. aastal algas rootslaste, sakslaste ja taanlaste poolt koorraga mitmest suunast pealetung Novgorodile ja Pskovile. Kuid vaprad vene väed nõrgestasid mongolite hävitava edasitungi hoogu Euroopasse ning lõid samal ajal puruks röövvallutajad läänest.

Novgorodi vürsti Aleksander Jaroslavitši juhtimisel purustati

---

[1] Архив Маркса и Энгельса, т. V, стр. 342.

Rootsi vägi Neeva jõe ääres 15. juulil 1240. aastal. Selle võidu eest sai Aleksander hüüdnime Nevski.

Samal aastal ordu, Taani ja Tartu piiskopi väed vallutasid Isborski ja rüüstasid Pskovi maid. Reeturite abil õnnestus ordul saada võimu ka Pskovis. Vaenlased asusid Novgorodi maade rüüstamisele. Sellele tegi lõpu Aleksander Nevski, kes 1241. a. pöördus tagasi Novgorodi, kust ta ajutiselt pärast Neeva võitu oli lahkunud. Novgorodlastest, karjalastest jt. koosneva družiinaga puhastati Vadja ala röövvallutajatest ja võeti ära Koporje linnus. Koos Suzdali vägedega vabastati 1242. a. algul Pskov.

Jäälahing ja selle tähtsus. Kohe pärast Pskovi vabastamist tungis Aleksander Nevski 1242. a. kevadtalvel Tartu piiskopkonda, kavatsedes liikuda Tartu peale, et vaenlasele anda otsustav hoop. Samaks ajaks olid Tartu piiskop ja ordu kogunud suure väe, millest võttis osa ka Taani abivägi, et minna Vene maid rüüstama ja vallutama. Moostes, 35 km Tartust kagu pool, põrkas Vene eelvägi Domaš Tverdislavitši juhtimisel kokku vaenlase väega. Aleksander Nevski muutis kiiresti sõjaplaani, et vaenlasele anda otsustav lahing enda poolt väljavalitud kohal. Ta viis öö jooksul oma väed Peipsi järvele, mis oli veel jääga kaetud. Nii kasutas Aleksander oma isa Jaroslavi poolt kaheksa aastat tagasi saadud kogemusi võitluses rauaga soomustatud saksa penirüütlite vastu Tartu lähedal Emajõe jääl.

Aleksander Nevski asetas Novgorodi, Pskovi ja Suzdali ühendatud väed Peipsi järve järsu metsase idakalda ligidale, Želtša jõe suudme vastu, Voroni kivi juurde. Siitkaudu käis ühendustee Novgorodi. Sellele teele ette asetaski Aleksander oma väed kodumaa kaitseks. Selline positsioon tegi vaenlasele ühtlasi võimatuks näha Vene vägede suurust, koosseisu ja asetust. Valitud koht oli soodne Vene vägedele, ebasoodne vaenlasele, kes lähenes üle lageda jää.

5. aprillil 1242. aastal vara hommikul algas kuulus ajalooline lahing, mida tuntakse Jäälahingu nime all.

Suur Saksa-Taani vägi eesotsas ordurüütlitega püüdis kiiluna ehk nn. „seaninana" purustada Vene vägesid. Aleksander Nevski, tundes hästi seda vaenlase taktikat, oli vastavalt selleks välja töötanud oma lahingutaktika. Tiibadele asetatud tugevad Vene väeüksused haarasid vaenlast kahelt poolt külgedelt. Sakslaste poolt kaasa tulema sunnitud eestlased pöördusid kohe põgenema. Purustatud rüütlivägi pidi tegema sama. Põgenejail polnud lagedal jääl mingit pääsu tagaajajate käest. Lahing oli nii äge, et jää kohati murdus. Lahingus langes umbes 500 rüütlit ja 50 võeti vangi. Ordu ruttas kiiresti Novgorodilt rahu paluma. Ordu saadikud pidid loobuma kõigist oma 1240. aastal tehtud vallutustest ja isegi varem alistatud Latgalest. Viimast tingimust ordu siiski ei täitnud.

Vene vägede vaprus ning patriotism ja Aleksandri väejuhatuskunst oli toonud hiilgava võidu, mis peatas penirüütlite röövelliku pealetungi. „Lurjused olid lõplikult tagasi paisatud Vene piirilt" —

nii hindas seda suure ajaloolise tähtsusega võitu K. Marx.[1] Venemaa jäi vabaks penirüütlite ikkest. See oli oluline ka eesti rahva edasise arenemise seisukohalt. Eesti rahvas sai järgnevatel sajanditel venelastelt toetust võitluses saksa orjastajate vastu. Seetõttu osutus saksa röövvallutajail võimatuks eesti rahva täielik hävitamine.

Jäälahing etendas tähtsat osa ka leedu rahva võitluses oma iseseisvuse eest. Penirüütlite vastu astus välja suurte vägedega Leedu

Jäälahing, penirüütlite põgenemine (miniatüür).

suurvürst Mindaugas, tõusid üles kuršid ja preislased, uuesti algasid rahutused Saaremaal. Aleksander Nevski võit avaldas suurt mõju Baltimaade rahvaste vabastusvõitluse tugevdamisele saksa feodaalide vastu.

Eestlaste, lätlaste ja liivlaste allajäämise põhjused. Baltimaade anastamine võõramaiste vallutajate poolt oli suurimaks õnnetuseks eesti ja läti rahva ajaloos. Sellega langesid nad sajanditeks saksa feodaalide ikke alla, mis põhjustas nende kauaaegse mahajäämuse. Kuid alistatud ja orjastatud rahvaste võitlus oma kurnajatega ei lõppenud hetkekski, muutus aga selle võitluse iseloom.

[1] Архив Маркса и Энгельса, т. V, стр. 344.

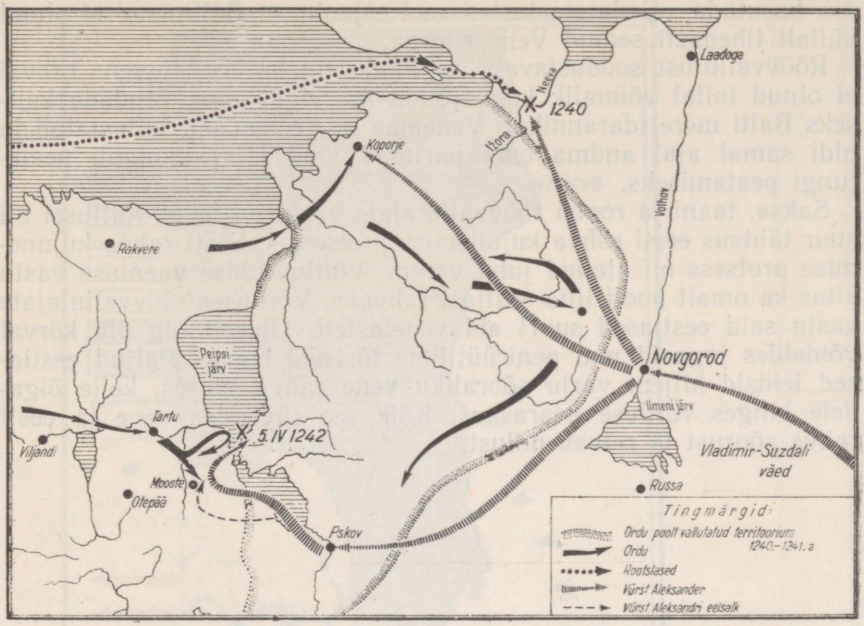

Aleksander Nevski võitlus röövvallutajate vastu 1240.—1242. a.

Mis oli põhjuseks, et liivlased, eestlased ja lätlased jäid alla võitluses röövvallutajatega?

Peamiseks põhjuseks oli röövvallutajate jõudude määratu suur ülekaal. Röövvallutuse organiseerijail olid kasutada feodaalse Lääne-Euroopa relvastus ning suured hulgad aadlikke, kaupmehi ja igasugust kuritegelikku ja röövellikku rämpsu, kes ahnitsesid saaki, maavaldusi ja pärisorje. Neid jõude organiseeriti, õhutati ning suunati paavsti ja katoliku kiriku võimumeeste poolt lakkamatu vooluna aastakümnete kestel Baltimaade ja vene rahva vastu. Röövvallutust toetas ka Saksa keiser, sellest võtsid suurte jõududega aktiivselt osa Taani ja Rootsi feodaalriigid. Röövvallutus teostati kuulmatu metsikuse ja julmusega. Halastamatu järjekindlusega laastati ja riisuti tühjaks üks maa teise järel, rahvast hävitati massiliselt ja heideti pärisorjusesse.

Feodaalse röövvallutuse ohvriks langenud Baltimaade rahvad olid samal ajal killustatud ja mitteküllaldaselt relvastatud. Liivlased, eestlased ja lätlased ei olnud tollal veel täiesti väljakujunenud rahvad. „Kui need hõimud oleksid olnud üksmeelsed, oleks kristlik-germaani tõprakultuur välja virutatud," ütleb K. Marx.[1] Ühtsuse puudumine liivi, eesti ja läti rahvaste vahel võimaldas Albertil ja ordul need rahvad üksteise järel alistada ja neid üksteise vastu

[1] Архив Маркса и Энгельса, т. V, стр. 341.

ära kasutada. Seda soodustas veel asjaolu, et Baltimaad ei olnud küllalt tihedasti seotud Vene riigiga.

Röövvallutust soodustavaks asjaoluks oli ka see, et vene rahval ei olnud tollal võimalik kogu jõudu koondada oma vendade kaitseks Balti mere idarannikul. Venemaa oli feodaalselt killustatud ja pidi samal ajal andma oma parimad jõud tatari-mongoli pealetungi peatamiseks.

Saksa, taani ja rootsi röövvallutajate vastu peetaval võitlusel oli suur tähtsus eesti rahva kujunemise protsessis. Eesti rahva kujunemise protsess oli alanud juba varem. Võitlus ühise vaenlase vastu aitas ka omalt poolt liita eestlasi rahvaks. Võitluses röövvallutajate vastu said eestlased suurt abi venelastelt. Ühiselt õlg õla kõrval võideldes jagasid nad penirüütlitele tõsiseid hoope. Paljud eestlased leidsid hiljem varju sõbraliku vene rahva juures, kelle õlgadele langes võitluse pearaskus. Kõik see süvendas vene ja eesti rahva sõprust ja relvavendlust.

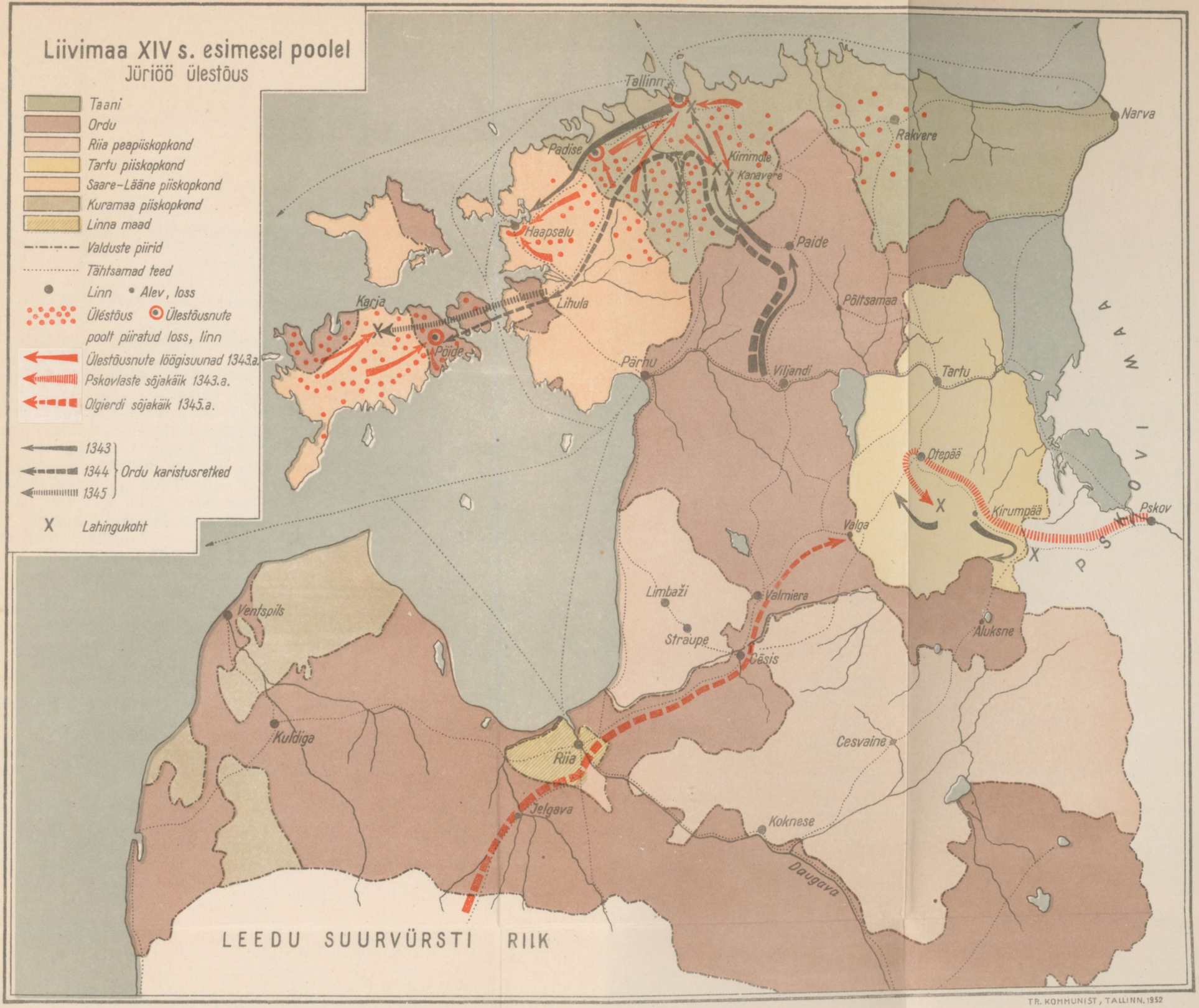

TR. KOMMUNIST, TALLINN. 1952

IV peatükk

Feodaalne killustumus Eesti territooriumil

(XIII—XV saj.)

§ 1. Eesti rahvas saksa feodaalide ikke all

Feodaalsuhete arenemine. Feodaalsuhete edasine arenemine alates XIII sajandist toimus saksa röövvallutajate võimu all. Viimased suurendasid vägivaldsel teel järjest oma maavaldusi ning aheldasid eesti talupojad üha rängemasse ekspluateerimise ikkesse. Kogu riiklik võim oli täielikult röövvallutajate kätes, kes surusid maha kõik ekspluateeritavate väljaastumised.

Esimesi sajandeid pärast Eesti ala vallutamist iseloomustab majanduslike sidemete nõrkus maa üksikosade vahel ja ühtse poliitilise keskvõimu puudumine. Sellepärast nimetamegi XIII—XV sajandit feodaalse killustumise ajajärguks. Eesti territoorium oli tollal jagatud mitme iseseisva feodaalvõimu, nn. maahärra vahel. Kagu-Eestis valitses Tartu piiskop, suuremas osas Lääne-Eestis Saare-Lääne piiskop, Kesk- ja Edela-Eestis ordu, Harju- ja Virumaal Taani kuningas. (Harjumaa hulka kuulus nüüd ka Rävala.) 1346. aastal läksid ka Harju- ja Virumaa täielikult ordu kätte. Lõuna pool ulatusid ordu laialdased valdused kaugele Läti alale, lõhestades siin Riia peapiiskopkonna maad kahte ossa.

Ordul, piiskoppidel ja Taani kuningal oli igaühel oma sõjavägi, nad sõlmisid iseseisvalt välissuhteid, lasksid lüüa oma münte jne. Vormiliselt olid küll piiskopid ja ordu lasknud endale maad läänistada Saksa keisri poolt, kuid viimasel puudus siin tegelik võim. Killustatud Liivimaal omas aga suurt võimu Rooma paavst, kes seisis nii piiskoppide kui ordu üle ning segas end alatasa siinsetesse asjadesse. Mitmesuguste maksudena voolasid suured rahasummad paavsti kätte, kes halastamatult rõhus eesti ja läti rahvast.

Maahärrad — piiskopid ja ordu — omakorda andsid osa maast läänina vasallidele, kes vahetult ekspluateerisid vastaval maa-alal elavaid talupoegi. Vasallid moodustasid piiskoppide sõjaväe tuumiku. Eestlaste tööga haritud maa jagamise küsimustes kisklesid

feodaalid tihtilugu omavahel. Eriti ordu ja piiskoppide vahel puhkes XIII—XV sajandil korduvalt laastavaid feodaalsõdu.

Vallutuste tagajärjel kujunes feodaalne ekspluateerijate klass peamiselt saksa penirüütlitest, eesti talurahvas aga suruti ekspluateeritavaks klassiks. Kohalik feodaliseeruv ülikkond suuremalt osalt hävitati vallutuse ja ülestõusude mahasurumise käigus XIII sajandi esimesel poolel, osalt vaesus ja sulas pikkamööda ühte talurahva hulkadega. See osa eesti feodaalidest aga, kes jäi püsima, saksastus peagi. Seetõttu oli valitsev klass laiadest rahvamassidest eraldatud ka keelelt ning kõiki ekspluateeritavaid kutsusid orjastajad põlglikult „mittesakslasteks". Eestlasi rõhus kahekordne — feodaalne ja koloniaalne ike, mis tõkestas talurahva majanduslikku ja kultuurilist arenemist kogu feodalismi ajastu kestel. Feodaalse röövvallutuse tagajärjel põimusid Eestis klassivastuolud rahvuslike vastuoludega.

Valitsesid feodalismile iseloomulik naturaalmajandus ja tehnika äärmiselt madal ning tardunud olukord. Põlluharimises, karjakasvatamises, küttimises, kalastuses ja mesinduses püsisid samad võtted ja tööriistad, nagu neid eestlased kasutasid juba enne saksa röövvallutajate sissetungi. Midagi uut siia saksa feodaalid ei toonud. Seda tõendavad ka arvukad põllumajanduslikud ja talupoja elu-olulised terminid, mis vallutajate poolt üle võeti (näiteks kapamaa, arvemaa, peenar, külimit, kuhi, saad, vikat, rehi, peerg, regi, rangid, vaimud). Talupojad valmistasid ise tarbeasju, õmblesid rõivaid, ehitasid hooneid jne., nagu see naturaalmajanduse puhul on üldine nähtus. Saksa feodaalid aga põlgasid igasugust tööd.

Röövvallutajad kiskusid endi kätte feodalismi ajastu peatootmisvahendi — maa. Feodaalne maaomandus, mis on feodalismi põhialuseks, võimaldas saksa röövvallutajatel alistada eesti talurahvas julmale feodaalsele ekspluateerimisele. „Kõrvuti feodaalse omandiga on olemas talupoja ja käsitöölise isiklikul tööl põhinev tootmisriistade ja oma eramajapidamise isiklik omand." [1] Ka talupoeg ise oli feodalismi ajal feodaali mittetäielik omand. Otsese võimu tõttu talupoja isiku üle sai feodaal „sundida enese kasuks töötama inimest, kes on maaga varustatud ja kes töötab omas majandis". [2] Feodaal oli poliitilise, sõjalise ja kohtuvõimu kandjaks oma valdusalal.

Feodaal sundis talupoegi töötama enese kasuks või ära andma osa oma saagist ja sissetulekutest. Alistatud rahvalt hakati kohe nõudma nn. kümnist, algul põllusaadustelt, peagi ka karja juurdekasvult, samuti mitmesuguseid muid makse ja töid. Vallutajad julgesid algul elada ainult kindlustatud linnades ja linnustes, omamata maal iseseisvat majapidamist. Maahärrade esin-

---

[1] ÜK(b)P ajalugu. Lühikursus. Tallinn, 1952, lk. 113.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd. Tallinn, 1950, lk. 152.

dajad ja vasallid koos relvastatud saatjaskonnaga käisid nendest keskustest maal makse sisse nõudmas ja kohut mõistmas.

Saksa röövvallutajad kasutasid ära juba varem kujunenud feodaalsed suhted. Sellepärast kandusid eesti keelest Liivimaa sakslaste žargooni sõnad, nagu mõis, vakus, kubjas, hirsnik, kord. Röövvallutajate poolt pealepandud uued, järjest suurendatavad koormised olid aga võrratult kõrgemad, võrreldes varasematega. Talupoegade maa röövimine muutus massiliseks. Eesti talurahva ekspluateerimine feodaalvallutajate poolt võttis eriti julma vormi. Selle tõttu toimus Eestis äärmiselt terav klassivõitlus.

Kogu feodaalset kurnamissüsteemi õigustavaks ideoloogiaks oli ristiusk. Ristiusu pealesundimisega püüti talurahvale sisendada orjamoraali, nagu oleks talupoja isiklik sõltuvus feodaalist mingi jumalik igavene korraldus. Feodaali kasuks alandliku orjaliku töötamise ning vaesuses elamise tasuks lubati pärast surma „taevaõndsusi", rahulolematuse ja vastuhakkamise puhul ähvardati aga kõigi mõeldavate „põrgupiinadega". Vaesust ja kasinust jutlustav feodaalne kirik ahnitses aga ise aina uusi maid ja valdusi, ekspluateeris halastamatult rahvahulki ja püüdis neid hoida vaimses pimeduses. Vastupidi pappide hundijuttudele kujunes tegelik elu talurahvale tõeliseks põrguks, ekspluataatoritele aga paradiisiks, nagu rahvas seda õigusega hindas.

Mõisate arenemine. XIII sajandi teisel veerandil suutsid röövvallutajad oma võimu Eestimaal pikkamööda kindlustada. Rahvas oli alistatud verises võitluses, ülestõusud suruti halastamatult maha. Püstitati linnuseid ja kirikuid. Nii tugevnes järjest feodaalide vägivallavõim kohtadel. Vasallid asusid üha rohkem elama otse läänidesse. Nad rajasid siia talupoegade sunnitööga endi tarbeks hooneid ja asutasid oma iseseisvaid majapidamisi — mõisaid. Sama tegid ordu, piiskopid ja kloostrid oma maavaldustel. Selleks sundis feodaal vägivallaga ja ähvardustega talupoegi loobuma parematest põldudest, lammutades vahel terved külad, kiskudes enese kätte külade ühiskasutuses olevad karja-, heina- ja metsamaad. Harju- ja Virumaal oli juba 1280-ndaks aastaks mõisastatud üle 10% talude põlisest kultuurpinnast. Talupojad pidasid visa võitlust oma põliste maade eest. Selles võitluses astusid talupojad välja külakogukondadena, mis võimaldas neil ühiselt vastu panna feodaalide üha tugevnevale pealetungile.

Uute mõisate rajamine ja laiendamine tõi ulatuslikke muutusi talurahva olukorda ja kogu ühiskondlikku ellu. See ei tähendanud ainult maade kaotsiminekut talupojale, vaid sama röövitud maa muutus ka talupoja kurnamise ja orjastamise vahendiks. Feodaal sundis talupoegi harima mõisamaid talupoegade oma töö- ja veojõuga, oma inventariga, omal toidul. Mida rohkem asutati mõisaid ja mida rohkem laiendati mõisavälju, seda raskemaks muutus teoorjus. Kõrvuti sellega suurendas feodaal talupoegade kurnamist andamite ja maksude pideva tõstmisega ja uute pealesundimisega. Kui talupoeg ikalduse või mõnel muul põhjusel ei

suutnud aastas ettenähtud koormisi õiendada, kanti need võlgadeks. Sääraste „võlgadega" suurendati ühtlasi ka talupoja isiklikku sõltuvust feodaalist.

Feodaalmõisnike majandusliku võimu kõvendamisel etendas teatavat osa mittemajanduslik sundus. Üheks olulisemaks vahendiks, millega feodaal sai sundida talupoega töötama enese jaoks, oli kohtuvõim, mis oli täielikult feodaalide käes. Raskesti karistati talupoega, kes tõrkus mõnd feodaalkohustust täitmast. Temalt võeti ära paremad loomad, teda karistati julma peksuga või ta kihutati isegi talust välja. Feodaalidele vastuhakkajaid heideti elusalt mädanema linnuste keldritesse ja tornidesse.

Feodaalsed linnad. Feodalismi arenemisega kujunes XII—XIV sajandil selgekujuliselt välja tööjaotus linna ja maa vahel ning kaupmeeste eraldumine käsitöölistest ja talupoegadest, linna eraldumine külast.

Feodaalsed röövvallutajad hävitasid muistsete eesti linnuste juures kujunenud linnalised asulad. Kuid peagi hakkasid need uuesti elustuma Tallinnas, Tartus, Viljandis, Rakveres, Otepääl, Lihulas ja mujal. Feodaalvallutajad muutsid need keskused oma võimu tugipunktideks. Taani kuningas, ordu ja piiskopid ehitasid sinna tugevad lossid, kust valitsesid alistatud maad ja rahvast. Ka uute losside juurde asus aegamööda elama käsitöölisi ja kaupmehi, tekkisid uued alevid ja linnad.

Suuremate keskustena — linnadena — arenesid kuni XIV sajandi keskpaigani Tallinn, Tartu, Viljandi, Pärnu, Rakvere, Haapsalu, Paide ja Narva. Alevitena omasid tähtsust Otepää, Lihula, Valga jt.

Oma vallutuste kindlustamise huvides soodustasid ordu ja piiskopid saksa kaupmeeste ja käsitööliste sisserändamist siinsetesse linnadesse. Peamise osa linnaelanikest moodustasid siiski eestlased — väikekaupmehed, mitmesugused käsitöölised ja töömehed. Eestlaste tööga rajati ja ehitati linnad. Kuid feodaalvallutajate abil kindlustati võim linnades sisserännanud saksa kaupmeestele ja tulusamates käsitööharudes saksa käsitöölistele.

Igale linnale kinnitati ordu või piiskopi poolt ulatuslikud privileegid, niinimetatud linnaõigus, mis erines täiesti maal kehtivast õigusest. Linnaõiguses väljendus sisserännanud saksa ladviku võim, see aitas neid kindlustada endale juhtiva koha kaubanduses ja käsitöös. Linna valitsemine ja kohtuvõim linna piirides kuulusid raele, mis koosnes saksa kaupmeeste kitsast kildkonnast. Näiteks Tallinna raad koosnes XIV sajandil 12 raehärrast ja 2 pürjermeistrist. Rae eesmärgiks oli kõigi vahenditega hoida saksa kaupmeeste koloniaalset kurnajalikku võimu linnades. Feodaalid toetasid rae kildkonda võitluses rõhutud kihtide vastu. Klassivastuolusid teravdasid linnades, nagu maalgi, rahvuslikud vastuolud. Näiteks oli Tallinna privileegis määratud haavade tekitamise eest eestlasele väiksem rahatrahv kui haavade tekitamise eest sakslasele. Ka pärandiõigus oli eestlaste suhtes piiratud. Valdav osa

linnaelanikest oli ilma igasuguste õigusteta ja elas äärmises viletsuses, neid ei tunnistatud isegi linnakodaniku nime väärilisek.

Saksa kaupmehed kiskusid täiesti eneste kätte ülemerekaubanduse, tõrjudes siit eesti kaupmehed välja, ja püüdsid sama teha ka vene kaupmeeste suhtes. Eesti linnade ülemerekaubandus baseerus eeskätt transiitkaubandusel Novgorodi ja Lääne-Euroopa vahel. Saksa kaupmehed püüdsid kauplemist Vene maade ja Lääne-Euroopa vahel teha täiesti oma monopoliks ning haarata kogu kaubandus Balti merel endi kätte. Selle eesmärgiga hakkasid Põhja-Saksamaa linnade (Lüübek jt.), Visby, Riia, Tallinna ja Tartu kaupmehed XIII sajandi teisel poolel sõlmima omavahelisi kokkuleppeid. Sedalaadi kokkulepetest kujunes XIV sajandi keskpaiku ulatuslik kaubalinnade liit Hansa. Niimoodi rikastas kaubandus saksa kaupmeeste kitsast kildkonda.

Naturaalmajanduse puhul ei saanud linnad, käsitöö ja kaubandus laialt areneda. Seda arenemist pidurdasid ka alatised sõjad ja feodaalide omavahelised tülid.

§ 2. Vene ja Baltimaade rahvaste võitlus saksa-taani feodaalidega XIII sajandi teisel poolel

Aleksander Nevski oli penirüütlid lõplikult tagasi paisanud Vene piirilt. Nüüd koondasid saksa röövvallutajad oma jõud lõunasse semgalite, kuršide, leedulaste ja preislaste alistamiseks. Kuigi venelased kannatasid tollal ise tatari ikke all, andsid nad suurt abi balti rahvastele nende vabastusvõitluses. Saksa feodaalide röövvallutusplaanide elluviimist raskendas ka eesti ja läti talupoegade pidev võitlus, mis korduvalt arenes suurteks ülestõusudeks.

Eriti kriitiliseks kujunes röövvallutajate olukord XIII sajandi 60-ndail aastail.

1260. aasta 13. juulil said orduväed purustavalt lüüa leedulaste käest lahingus Durbe juures. Ordumeistri poolt kaasa tulema sunnitud eestlased ja kuršid läksid juba lahingu algul üle leedulaste poole, mis otsustas penirüütlite purustamise. Ainult vähesed pääsesid mööda metsi eksides kes Riiga, kes Preisimaale. Üksteise järel tõusid üles semgalid, preislased ja kuršid. Ka saarlased heitsid endilt järjekordselt ristiusu ikke.

Ülestõusude mahasurumisel pöördus ordu kõigepealt saarlaste vastu. 1261. a. veebruaris, kui väinad olid kinni külmunud, tungis ordu koos Taani ja piiskoppide vägedega Saaremaale, põletas, tappis ja röövis siin kohutavalt. Põlevate külade suitsupilved katsid kogu saarlaste maad. Saarlased kaitsesid ennast suure vaprusega, lüües vaenlasväed Kaarma maalinna juures põgenema. Kuid vaenlasel oli jõudude suur ülekaal ja ülestõus suruti lõpuks maha.

Leedu vürst Mindaugas sõlmis liidu Aleksander Nevskiga. Venelased liidus leedulastega andsid XIII saj. 60-ndail aastail vaenlasele rea raskeid hoope.

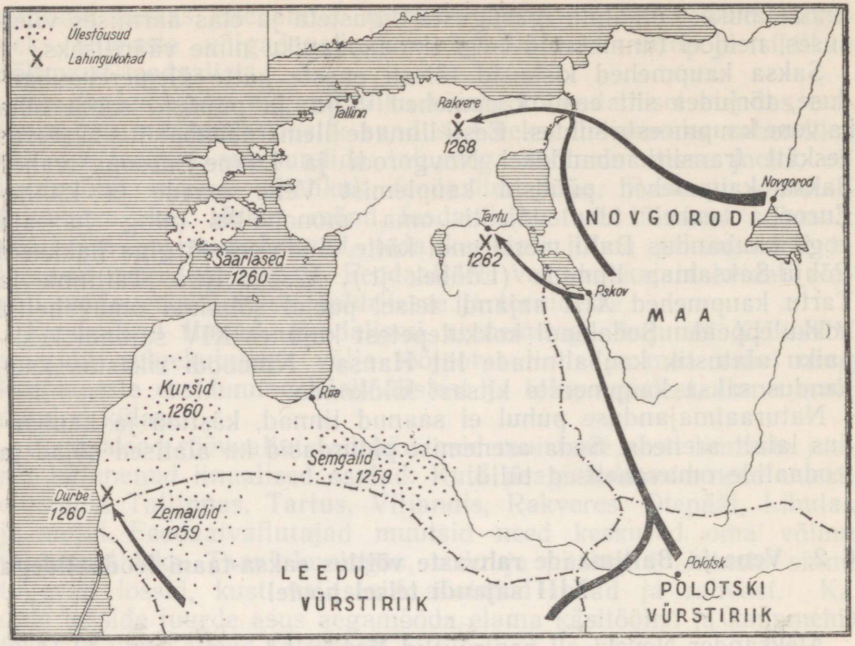

Vene ja Baltimaade rahvaste võitlus saksa-taani agressorite vastu 1260-ndail aastail.

1262. aasta sügisel tungis suur venelaste ja leedulaste vägi Novgorodi, Polotski ja teiste vürstide juhtimisel Liivimaale. Tartu linn, mis oli kolme müüriga tugevasti kindlustatud, vallutati. Ainult linnus Toomemäel jäi püsima.

Eriti raske kaotuse osaliseks said Saksa-Taani ühised väed 1268. aastal. Venelased kogusid suure väe, et anda vastulöök röövvallutajate uutele katsetele tungida Pskovi ja Novgorodi maade kallale. Novgorodlaste ja pskovlaste sõjaretk, millest võtsid osa seitse vene vürsti, teostati Virumaale Rakvere vastu. 18. veebruaril toimus otsustav lahing, millist vene krooniku sõnade järgi isad ega vanaisad polevat näinud. Nagu Jäälahingus, purustati ka siin vaenlase „seanina" verises võitluses. Langenute laipu olnud nii palju, et takistanud Vene ratsaväe liikumist. Sakslased ja taanlased olid sunnitud tegema rahu Novgorodi ja Pskovi poolt esitatud tingimustel.

Penirüütlitel oli võimalik säilitada oma vallutusi ainult selle tõttu, et „igal aastal saabus uus täiendus, mis koosnes saksa röövlitest ja kolonistidest".[1] Aastakümneid kestnud verises võitluses suutsid nad lõpuks alistada kuršid (1267. a.), preislased (1283. a.) ja semgalid (1290. a.). Näite selle laastamise kohta toob K. Marx

[1] Архив Маркса и Энгельса, т. V, стр. 344.

Preisimaalt: „XIII sajandi lõpuks oli õitsev maa muudetud kõrbeks, külade ja haritud põldude asemele tekkisid metsad ja soomülkad, inimesed osalt tapeti, osalt viidi ära, osalt olid sunnitud välja rändama Leedusse." [1]

§ 3. Eesti talurahva ülestõus 1343.—1345. a.

Ülestõusu põhjused. XIII sajandi lõpul ja XIV sajandi esimesel poolel jätkasid saksa feodaalid Eestis oma maavalduste laiendamist ning võimu kindlustamist talupoegade üle. Eriti Harjus ja Virus tugevnes saksa vasallide võim, kellele Taani kuningas läänistas peaaegu kõik maad. Vastavalt sellele kujunesid Harju ja Viru vasallide õigused üha ulatuslikumaks. Vasallid ühinesid siin isekeskis niinimetatud rüütelkonnaks, mis võimaldas neil veel paremini oma huvisid kaitsta ning talupoegi rõhuda. Vasallid otsustasid siin talupoja elu ja surma üle. Kuid ka mujal Eestis ordu, piiskopid ja nende vasallid röövisid talupoegade maid ja varandusi, sundisid feodaali kasuks aina rohkem tööd tegema ja suuremaid makse maksma.

Isegi saksa feodaalide huvides teotsenud kroonikakirjutajad olid sunnitud näitama eestlaste rasket ja õigusetut olukorda XIV sajandi esimesel poolel. „Rüütlid ja vasallid rõhusid elanikke nii suurte töödega ja vaevadega ... Ja säärane oli nende (s. t. feodaalide) vägivald, et nad nende (s. t. eestlaste) naisi häbistasid, neiusid vägistasid, varasid röövisid ja neid endid nagu orje kasutasid." Eesti talurahvas võitles pidevalt järjest raskeneva saksa feodaalide ikke vastu. Eesti talurahva klassivõitlus kasvas 1343.—1345. aastal võimsaks ülestõusuks. „Pärismaalaste rõhumine kasvab iga aastaga," nii märgib K. Marx eesti talurahva ülestõusu põhjust. [2] See oli osa Baltimaade rahvaste rahvuslikust vabastusvõitlusest välismaiste feodaalide — röövvallutajate vastu.

Jüriöö ülestõus. Jüriööl, vastu 23. aprilli 1343. a. süütasid harjulased ühel mäekünkal asetseva maja, mis oli märgutuleks üldisele ülestõusule. Kaasaegne saksa kroonik jutustab sellest järgmiselt: „Kõik, kes olid saksa verest, pidid surema. Nad (s. t. eesti talupojad) põletasid maha kõikide aadlike mõisad, käisid maa ristirästi läbi ja hukkasid kõik sakslased, kelle kätte said ... Kes naistest ja lastest meeste käest pääsesid, neid lõid mittesaksa naised surnuks, põletasid maha kirikud ja mõisad." Ülestõusnud vallutasid ja hävitasid ka Padise kloostri, ühe kurnajate tugevama kindlustuse.

Pärast feodaalvõimu likvideerimist maal asusid ülestõusnud umbes 10 000-mehelise rahvamalevaga Tallinna piiramisele. Rahvaväe vastu astunud rüütlivägi löödi lahingus Tallinna all puruks.

---

[1] Архив Маркса и Энгельса, т. V, стр. 344.
[2] Sealsamas, lk. 346.

Novgorodi kroonikas märgitakse, et ülestõus toimus ka Virumaal, kusjuures Harjus ja Virus langes 300 feodaali. Harjulaste eeskujul puhkes eestlaste ülestõus Läänemaal, kus saksa feodaalid maal hävitati. Ülestõusnud läänemaalased piirasid sisse Haapsalu, mis oli Saare-Lääne piiskopkonna keskuseks. Sellega oli Lääne piiskopi ja Taani kuninga asehalduri jõud lühikese ajaga osalt purustatud, osalt halvatud. Neil ei jäänud muud, kui ordult abi paluda.

Eestlased mõistsid, et nad oma jõududega, eriti arvestades puudulikku relvastust, ei suuda sakslaste sõjajõududele kaua vastu panna. Sellepärast lähetasid harjulased saadikud Pskovi, et eestlaste põliseid relvavendi venelasi appi kutsuda, ja et nad võtaksid maa oma võimu alla. Samal ajal taotleti abisaamist ka Rootsi võimudelt Soomes.

Ordumeister, saanud kuulda ülestõusust, asus kohe suuri vägesid koondama ülestõusnute vastu. Aja võitmiseks ja ülestõusu juhtide lõksu meelitamiseks kutsus ta petlikult eestlasi Paidesse „läbirääkimistele". Tundes oma õigust, ilmusid 4. maiks vaenlase sõjaleeri — Paide — harjulaste poolt valitud neli peajuhti koos kolme sõjamehega. Lubatud läbirääkimiste asemel teostas reetlik ordumeister aga saadikute ülekuulamise ning vangistas nad. Kui viimased nõudsid eneste vabastamist, „isandad haarasid sõjariistad ja raiusid kõik need eestlased, kuningad ja sulased, tükkideks", nagu sellest mõrvast on lühidalt öeldud tolleaegses saksa kroonikas.

Ordumeister asus nüüd Paidest kõigi vägedega teele Tallinna alla. Kanaveres ja Kimmoles ründasid eestlaste eelväed mitu korda veriselt vaenlasvägesid. Alles kümnendal päeval pärast jultunud veretööd Paides jõudis vaenlane Tallinna lähistele. Ordumeister alustas siin uuesti „läbirääkimisi", et eestlaste võitlusvalmidust nõrgestada. Niipea kui aga ordumeister oli oma väed suutnud seada lahingukorda, asus ta sõnamurdlikult rünnakule. Eestlased võitlesid vapralt ja vihaselt, kuid olid pärast suuri kaotusi sunnitud taanduma. Ülestõus lämmatati ka Läänemaal. Novgorodi kroonika teatel taandus osa ülestõusnuid Saaremaale.

Rootsi võimud tahtsid talurahva ülestõusu ära kasutada Eestimaa anastamiseks. Nende sõjajõud saabusid Tallinna alla pärast seda, kui ülestõus oli ajutiselt lüüa saanud. Selle asemel, et abi anda ülestõusnutele, sõlmisid Rootsi võimukandjad nüüd Tallinnas kokkuleppe eesti rahva verivaenlastega.

Venelaste abi ülestõusnutele. Ainsat tõelist abi ülestõusnutele andsid venelased, kuigi nad enam ei jõudnud ühineda ülestõusnute peaväega. Harju saadikute abipalve peale asuti Pskovis kohe sõjaväe kogumisele. Pskovi vägi, kokku umbes 5000 meest suur, tungis mai lõpul Tartu piiskopkonda Otepää alla. Venelased pidasid siin sakslastega võitlusi 8 ööd-päeva.

Kohalikud ordu- ja piiskopivõimud püüdsid kiiresti koguda suuremaid jõude venelaste vastu. Selleks püüti ka kirju abipalvega laiali saata. Need kirjad pidi Otepäält Tarvastusse viima üks eesti talupoeg, kust nad siis edasi oleks toimetatud. Kirjad ei olevat aga

jõudnud õigel ajal pärale, mida saksa kroonikas püütakse seletada sellega, et talupoeg olevat enese teel õllest purju joonud. Tegelikult oli selle põhjuseks aga see, et eesti talupojad toetasid venelasi ja töötasid sakslastele igati vastu.

Vastseliina lähedal 1. juunil toimunud suures lahingus Vene vägedega said sakslased raskete kaotuste osaliseks. See julgustas eesti talupoegi asuma uue ülestõusu ettevalmistamisele.

Saarlaste ja harjulaste ülestõus ning selle mahasurumine. Ülestõus puhkeski mõni kuu hiljem uue jõuga. Saarlased alustasid sellega 24. juuli õhtul, hävitades kõik tabatud sakslased ja ümber piirates Pöide ordulinnuse. Kaheksapäevase piiramise järel olid sakslased sunnitud alistuma. Rahva viha oma rõhujate vastu oli nii suur, et nad linnusest lahkumisel kividega surnuks visati. Ka harjulased tõusid uuesti üles. Idas ja lõunas valmistusid venelased ja leedulased pealetungiks sakslaste vastu.

Et takistada ülestõusnud eestlasi ühinemast venelastega, otsustas ordu eesti talurahva ülestõusu võimalikult kiiresti ja veriselt maha suruda. Ordu võimumeestel oli koletislik plaan hävitada kogu eesti rahvas, nagu nad hävitasid preislased. Selleks saatis Preisi ordumeister sama aasta sügisel Liivimaale tugeva hästi varustatud sõjaväe. Preisi ja Liivimaa ühendatud röövväed, mis olid hambuni relvastatud, tungisid ordumeistri juhtimisel Harjusse novembrikuu lõpul 1343. Halastamatult tappes ja metsikult rüüstates ning põletades, muutis vaenlane Harju „tühjaks ja mahajäetud maaks", nagu seda ühes kirjas mõni aasta hiljem nimetatakse. Kestva piiramise ja ägeda võitluse järel vallutas vaenlane lõpuks ka harjulaste kaks linnust — viimased vastupanupunktid mandril. Tapetud mandrieestlaste arv tõusis 30 000-ni. Paljud eesti talupojad päästsid ennast pagemisega Pskovi ja Novgorodi maadele.

Pärast väinade kinnikülmumist tungis orduvägi 1344. a. veebruaris Saaremaale, kus rööviti ja põletati. Suurte kaotustega suudeti vallutada saarlaste linnus. Saarlaste ülestõusu juhi Vesse poosid sakslased pärast metsikut piinamist ühe piiramismasina külge. Vaatamata suurtele kaotustele (umbes 9000 langenut) vabastasid saarlased end kohe pärast orduvägede peajõudude lahkumist.

Ülestõus ähvardas veelgi laieneda. Ka liivlased hakkasid valmistuma ülestõusuks ja valisid endile juhi, et kõik sakslased maalt minema kihutada. Väljaastumiseks valmistusid samuti semgalid. Leedulased tugevdasid pealetungi ordule nii Preisi- kui Liivimaal. Saksa ordu oli võimetu oma jõududega samal ajal maha suruma ülestõusu ning vastu panema leedulaste ja venelaste sõjakäikudele. Kiiresti asuti nüüd uue „ristisõja" organiseerimisele leedulaste ja ülestõusnute vastu. 1345. a. alguseks koguneski Preisisse suur ristirüütlite vägi eesotsas Ungari ja Böömi kuningate ning rea saksa vürstidega. See vägi pidi ründama Leedut samal ajal, kui Liivi ordu oma jõududega tungib Saaremaale. Venelaste sissetungi hirmul andis Harju-Viru rüütelkond ka Narva lossi üle ordule.

Sääraste ettevalmistuste järele teostas ordumeister suurte vägedega teistkordse retke ülestõusnud Saaremaa vastu 1345. a. kevadel. Kaheksapäevase rüüstamise, tapmise ja põletamisega lämmatati saarlaste kangelaslik ülestõus tules ja veres, nendelt võeti relvad ja hävitati nende kindlustatud linnus. Saarlaste orjastamiseks rajati vallutajate poolt Saaremaale kaks uut lossi: Kuressaare ja Maasilinna.

Samal ajal, kui Liivi ordu oli oma peajõud viinud saarlaste vastu, teostas Leedu suurvürst Olgierd Leedu-Vene vägedega eduka retke üle Jelgava, Riia ja Sigulda kuni Valgani. Saksa ordu poolt kogutud suured väed Preisis seisid aga Olgierdi osava poliitika tagajärjel tegevusetult. Kavatsetud pealetung Leedule kukkus haledasti läbi, mille eest Saksa ordu kõrgmeister kohalt tagandati. Leedu-Vene vägede sissetungi tõttu ei saanud ordu ka saarlaste täieliku hävitamise verist plaani lõpule viia.

Taani kuningas nägi, et ta on võimetu Eestimaad kauem enese käes hoidma, ja müüs 1346. a. Harju- ja Virumaa Saksa ordule, kes need järgmisel aastal üle andis Liivi ordule. Ülestõusu verise mahasuruja — ordu — tähtsus tõusis Liivimaa feodaalide hulgas.

Eestlaste ülestõus 1343—1345 lõppes lüüasaamisega. Feodaalid kasutasid ülestõusnute vastu ära poliitilise ja sõjalise organisatsiooni eelised, talupoegade väljaastumised aga olid stiihilised, organiseerimata ja killustatud. Talupojad olid halvasti relvastatud ja nad ei suutnud vastu pidada kauasele võitlusele, samal ajal kui klassivaenlane oli hambuni relvastatud ja ta väed hästi organiseeritud. Suurte sõjajõudude koondamisega suutsid saksa feodaalid eesti talurahva kangelasliku ülestõusu lõpuks veriselt maha suruda.

Eesti rahva ülestõus andis võimsa löögi võõramaistele feodaalidele ja pidurdas teataval määral nende pealetungi talurahva orjastamisel. Uue ülestõusu hirmul ei julgenud feodaalid aastakümneid suurendada talupoegade kohustusi. Ülestõus tugevdas ühtlasi eesti töörahva kustumatuid võitlustraditsioone oma rõhujate vastu.

§ 4. Pärisorjuslike suhete arenemine XV sajandil

Mõisate kasv ja talurahva olukorra halvenemine. V. I. Lenin on näidanud, et feodalismi ajajärgul „sunduse vormid ja astmed võivad olla kõige mitmekesisemad, alates pärisorjusest ja lõpetades talupoja seisusliku mittetäieõiguslikkusega".[1] XV sajandil toimus Eestis talupoegade sõltuvuse kõvendamine, nende massiline pärisorjastamine.

XIV sajandi lõpul ja eriti XV sajandil hakkas talupoegade olukord muutuma kiiresti raskemaks. Feodaalid hakkasid nüüd järjest

[1] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd. Tallinn, 1950, lk. 152—153.

rohkem rõhku panema mõisatele, asutades nii uusi kui ka laiendades endisi mõisaid. Feodaalid kiskusid talupoegadelt üha rohkem maid, hävitasid arvukalt põliseid külasid, rääkimata üksikute talude või külamaade osalisest mõisastamisest. Uute mõisate rajamine ja vanade mõisaväljade laiendamine kasvas iga sajandiga, mis võimaldas feodaalidel suurendada talupoegade ekspluateerimist ja tõsta sissetulekuid. Linnades ja välismaal tõusis nõudmine eriti teravilja järele. XIV sajandi kirjalikes allikates leiame Harjus-Virus ainult 35 mõisa nime, XV sajandil aga 156.

Talupoegi koormati järjest suuremate maksude ja teotöödega. Talupoega sunniti lõikusest loovutama vähemalt veerandi, peale selle kandma rohkesti igasuguseid makse ja koormisi mitmesuguste nimetuste all. Pappide ja piiskoppide heaks tuli talupojal maksta eri makse.

Eriti rängasti rõhus talupoega üha kasvav teoorjus. Talupoeg pidi aastas teatud arvu päevi töötama oma veoloomade ja tööriistadega mõisapõllul, heinamaal või teistel mõisatöödel. Juba XV sajandi algupoolel sundisid feodaalid oma talupoegi isegi pühapäevadel ja kiriklikel pühadel kõige raskemat tööd tegema.

Peale selle hakkasid mõisnikud taludelt nõudma, et nad järgemööda saadaksid mõisasse nn. korrateolisi karjatalitamiseks, kalapüügiks, ehitustöödeks jne. Talurahva keskel levinud põline ühistöö komme vastastikuseks abistamiseks — talgud — võeti mõisa poolt üle. Talupoegi sunniti kiireilmeliste hooajatööde, nagu heinatöö ja viljakoristamise puhul, ilmuma mõisa talgutele.

Oma üha suurenevate nõudmiste täitmist surus mõisnik talupojale peale karistusega mõisakohtus, peksuga või teistele hoiatuseks talust väljakihutamisega.

„Ja nii toredasti kui aadlikkudel Liivimaal kõik eesõigused käes olid," kirjutas XVI sajandil Tallinnas elanud B. Russow oma kroonikas, „nii vilets oli talupoegade lugu siin maal kohtu ja õiguse poolest, sest vaesel talupojal ei olnud mitte enam õigust kui tema junkur ehk foogt aga ise tahtis. Ja kui talupoeg oma naisega suri ja lapsed järele jäid, siis võeti kõik, mis vanematest järele oli jäänud, mõisale ja lapsed pidid alasti ja paljalt junkru tuleasemele minema või linnades kerjama ja oma vanemate varandusest täiesti ilma jääma. Ja kõik, mis vaesel talupojal oli, see ei olnud mitte tema, vaid tema isanda võimuses. Ja kui mõni talupoeg vähe kurja oli teinud, siis ta võeti ilma armuta ja vastu iga inimlikku tundmust oma junkru ehk maafoogti poolt paljaks ja teda peksti pikkade teravate vitstega, ilma tema vanusest hoolimata."

Feodaal värbas jõukamaid talupoegi oma käsilasteks, andes neile mõned soodustused ja seades neid kubjastena ja tagasundijatena muu külarahva üle.

Talupojad elasid rehielamutes, küladena koos. Feodaalid püüdsid külasid tükeldada ja lõhkuda, võttes maid ära ja sundides talu-

poegi asuma külast eemale endistele ale- ja metsamaadele, et sellega nõrgendada külakogukondi. Talupoegade vastupanu tõttu püsisid siiski külad põhilise asustusviisina.

Talupoegade põhimasside võitlus feodaalide pealetungi vastu ei lakanud hetkekski. Üheks võitlusviisiks mõisa järjest kasvavate nõudmiste vastu kujunes talupoegade lahkumine senisest elukohast, et kuskil mujal või linnades paremaid elamisvõimalusi otsida. Talupoja pagemine jättis feodaali ilma ekspluateeritavast tööjõust. Talupojad pagesid ka varem, kuid suurema ulatuse võttis see eriti XV sajandil.

Sunnismaisus. Feodaalkorra ajal ei olnud talupoeg kunagi vaba, vaid sõltuv feodaalist. Feodaal suurendas igati talupoja isiklikku sõltuvust endast ja püüdis talupoega ning ta järeltulijaid igaveseks kinnistada maa külge, et endale garanteerida töökäed.

Samal ajal oli aga iga feodaal huvitatud, et ta valdusse tuleks uut tööjõudu juurde. Linnades olid kaupmehed ja teised jõukad linnakodanikud samuti huvitatud odava tööjõu pidevast juurdevoolust talupoegade näol. Kõige selle tõttu oli talupoegadel võimalus oma elukohta vahetada ja talupoja endisel omanikul oli teda väga raske tagasi saada. Sellepärast olid feodaalid, eelkõige väike- ja keskaadlikud huvitatud sellest, et kõik feodaalid vastamisi ning linnad tunnistaksid sunnismaisust, see tähendab talupoja ja ta järglaste kuulumist kindla mõisa ja feodaali külge. Kui talupoeg siirdus ilma feodaali loata kuskile mujale, nõudis feodaal teda kui pärisorja või põgenikku tagasi.

Vanimad teadaolevad andmed säärasest väljanõudmisest on XIV sajandi lõpust ja XV sajandi algult. XV saj. keskelt peale sõlmisid piiskopid, ordu ja rüütelkonnad omavahel terve rea kokkuleppeid, millega kohustusid pagenud talupoegi vastamisi välja andma. Pagenud talupoegade jälitamise ja väljaandmisega seoses olevate asjade ajamiseks seati ametisse niinimetatud haagikohtunikud. Nende kokkulepete eesmärgiks oli kindlustada mõisaid pärisorjusliku tööjõuga.

Talupoegade pärisorjusliku sõltuvuse kõvenemise tulemuseks oli ka nende müümine. Hiljemalt XV sajandi keskelt alates hakati talupoegi müüma lahus maast. Russow kirjutas, et mõned aadlikud vahetasid talupoegi koerte vastu.

Suuremad linnad ei tahtnud algul tunnistada talurahva sunnismaisust, sest seal valitsev kurnajate kiht vajas ise maalt pidevalt juurdetulevat odavat tööjõudu. Linnades kehtis tollal oma, maast erinev õigus, mille järgi talupoeg, kui ta oli linnas elanud ühe aasta ja kuus nädalat, sai vabaks. XV sajandil kujunes üldiselt nii, et pagenud taluperemehed anti feodaalile välja, maata talupoegi aga mitte.

Linnades alamkihti kuuluvad eestlased võitlesid koos talupoegadega sunnismaisuse vastu ja kaitsesid linna põgenenud talupoegi. 1487. aastal oli üks mõisnik Tallinnas kinni võtnud oma põgene-

nud talupoja ja püüdis teda järgmisel päeval linnast maale viia. Eestlased said sellest teada ja asusid hulgana valvama linnaväravate juurde. Mõisniku katsed linnast välja pääseda Viru ja Karja värava kaudu nurjusid. Ta püüdis nüüd Harju väravast täie hooga läbi kihutada, kuid võeti seal kinni ja peksti eestlaste poolt läbi, talupoeg aga vabastati.

Eesti talurahva olukord raskenes saksa feodaalmõisnike julma rõhumise all tunduvalt kiiremini kui vene talurahval. Vene talupoegade lahkumist senisest elukohast piirati alles 1497. a. kindla tähtpäevaga aastas. Sellepärast püüdsid talupojad Ida-Eestis siirduda üle piiri Venemaale, kust saksa feodaalidel polnud neid võimalik kätte saada.

§ 5. Linnad. Käsitöö ja kaubandus

Linnaelanike sotsiaalsed rühmad. Suurimateks linnadeks Eestis kujunesid Tallinn ja Tartu, kus elanike arv kasvas XV sajandiks kummaski umbes 4000—5000 inimeseni. Kõigis teistes linnades oli igas alla tuhande elaniku. Tekkisid ka mõned uued alevid ordu- ja piiskopilosside juurde, nagu Põltsamaa, Kuressaare jt. XV sajandil tekkis Keila alev.

Linnad ja alevid kasvasid eeskätt eestlaste arvel, kes siin tegutsesid käsitöölistena, väikekaupmeestena, kaluritena, majateenijatena, kandjatena, voorimeestena, mitmesuguste lihttöölistena. Kaug- ja suurkaubandust ning tulutoovamaid käsitööharusid (näiteks kullasepatöö, õllepruulimine müügi jaoks) hoidsid sisserännanud saksa kaupmehed ja käsitöömeistrid endi käes. Eestlaste tegevust neil aladel takistasid rikkad saksa kodanikud igasuguste kitsenduste ja keeldudega, kasutades selleks oma täielikku võimu linnades.

Linna varakamad ja seetõttu kodanikuõigusi omavad elanikud olid organiseeritud gildidesse, kaupmehed suurde ja käsitöölised väikegildi. Tallinna käsitöölised ja osalt väikekaupmehed kuulusid alllinnas Kanuti ja Oleviste gildi, Toompeal Toomgildi. Vallalised saksa kaupmehed moodustasid erilise nn. mustpeade organisatsiooni. Suurgild (kuhu ka mustpead abielludes siirdusid) oli linna patriitside organisatsioon, kuhu kuulusid ka kõik pürjermeistrid ja raeliikmed. Linna valit-

Püttsepp (XV saj. joonise järgi).

seva oligarhia rikkuse ja võimu aluseks oli linna alamkihtide ja talupoegade ekspluateerimine, kaubandus ja liigkasuvõtmine.

Väikegildide käsitöölised ja osalt väikekaupmehed olid organiseeritud tööalade järgi tsunftidesse (ametkondadesse). Tallinnas hakkasid tsunftid tekkima hiljemalt XIV sajandi teisel poolel ja nende arv tõusis järgmise sajandi jooksul 14-le. Tsunftidesse kuulusid rätsepad, kullasepad, lihunikud, sepad, kingsepad, puusepad, kiviraidurid, pagarid jne. Tsunfti põhimääruse kinnitas raad, kel-

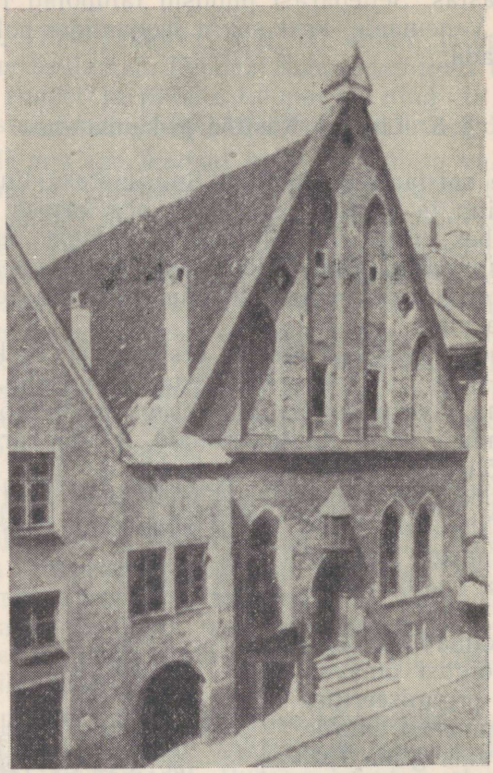

Suurgildi hoone Tallinnas (ehitatud 1410. a.).

lele läks ka osa tsunfti sissetulekutest. Tsunftides juhtisid käsitöömeistrid oma huvides tsunftiliikmete kutselist ja isiklikkugi elu, otsustades õpipoisiks võtmise, selliks ja meistriks saamise üle ning taotledes tsunftide monopoolset valitsemist vastavas käsitööharus. Meister võis pidada 1—2 õpipoissi ja niisama palju selle.

Käsitöötoodete peamised tarvitajad olid linna elanikud. Mõisates valmistati enamasti kõik vajalik talupoegade poolt ning feodaalid pidasid oma käsitöölisi. Turu piiratuse tõttu arenes käsitöö väga pikkamööda. Eesti suurimas linnas Tallinnas oli XIV sajandil

umbes 50 käsitööharu, XV sajandil 73. Eriti Tallinnas leidsid paljud käsitöölised tööd seoses väliskaubandusega (kiviraidurid, köösnerid, püttsepad, kanepipunujad, transporttöölised).

Kolmanda sotsiaalse rühma linnas moodustasid linnakehvikute hulgad, kel ei olnud kodanikuõigusi ja kes ei kuulunud gildidesse ega tsunftidesse. Need olid eeskätt eesti talupojad, kes olid maalt linna põgenenud, et pääseda feodaalide rõhumise alt. Linnas töötasid nad majateenijatena, kaluritena, mitut liiki liht- ja päevatöölistena kõige raskematel töödel. Neid ekspluateerisid halastamatult saksa kaupmehed ja käsitöömeistrid. Nad olid sunnitud elama kõige viletsamates tingimustes eeslinna hurtsikutes, niisketes keldri-, aida-, talli- ja torniruumides. Surevus oli nende hulgas väga kõrge.

Kaubalaevad sadamas (XV saj. joonise järgi).

Kaubandus. Kohalikud väikesed turud, linnad ja alevid olid omavahel veel nõrgalt seotud. Feodaalmajandus oli naturaalne, turult osteti ainult sisseveetud kaupu, mida oma majapidamises ei toodetud. Kaubad olid niivõrd kallid, et neid ostsid ainult feodaalid ja rikkad linnakodanikud. Talupojad ostsid linnast peamiselt soola ja vähesel määral odavamaid metallkaupu. Põllumajandussaaduste turustamine oli vähene.

Järjest suuremat osa etendas Eesti linnade arenemises kaubandus Vene maadega. Kaubanduse kasv nii Venemaal kui Lääne-Euroopas XV sajandil oli oluliseks teguriks kaubanduse arenemisele ka Eestis. Kauplemises Novgorodi ja Pskoviga rikastusid eeskätt Tallinna ja Tartu kaupmehed. Hansa liikmetena said nad suuri eesõigusi. Samuti kaitsesid Tallinna ja Tartu kaupmehi ordu ja Tartu

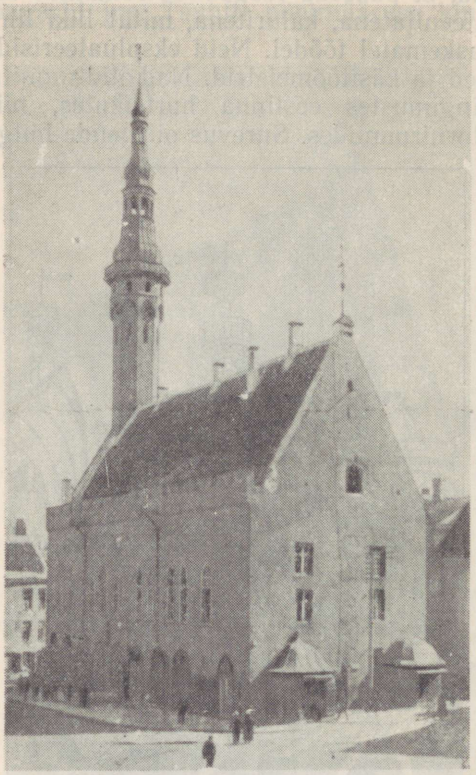

Tallinna raekoda (ehitatud aastail 1371—1374 ja 1401—1404).

piiskop. Kuid XV sajandil hakkasid vene kaupmehed ise reisima üha kaugemale läände, samuti saabus Balti merele järjest rohkem madalmaade, inglise ja teisi mittehansa kaupmehi. Tallinna ja Tartu kaupmehed püüdsid teha täielikult oma monopoliks vahendamist lääne-euroopa ja vene kaupmeeste vahel. Novgorodi ja Pskovi vastu tarvitati tihtilugu sõjalist jõudu või kaubanduslikku blokaadi. Mittehansa kaupmeestelt võeti ära nende kaubad jne. Nende sammudega sattusid siinsed kaupmehed vastuollu mitte ainult vene, vaid ka läänepoolsete — saksa, madalmaade, inglise, taani kaupmeestega, kes olid huvitatud vahetust läbikäimisest.

Tähtis masskaup oli sool, mida toodi peamiselt Prantsusmaa läänerannikult ja millega Tallinna kaudu varustati peale Eesti ala osa Põhja-Venemaast ja Soomet. Sool andis Tallinna kaupmeestele nii suuri kasusid, et linn öeldi olevat „ehitatud soolale". Teiseks tähtsamaks kaubaks oli kalev, mida toodi eeskätt Brüggest ja müüdi suuremas osas edasi Novgorodi ja Pskovi kaupmeestele. Nii kalevi ja lõuendi kui ka muude sisseveokaupade (veinid, puuvili, rohukaubad, väärismetallid) ostjateks olid feodaalid ja jõukad linnakodanikud.

Tallinna ja Tartu kaudu veeti välismaale Põhja-Venest toodud kaupu, eelkõige karusnahku ja vaha, peale selle loomanahku, kalu, rasva, hiljem ka lina ja kanepit. Nende kaupade kõrval etendasid kohalikud Eesti ala kaubad (teravili, kalad, hülgerasv, ehitus- ja hauakivid, lina jne.) üldkäibes ainult väikest osa.

Sidemed venelastega. Feodaalse killustumuse ajajärgu kaubandus näitab, kuidas Eesti ala majanduslikud sidemed Venemaaga pikkamööda, kuid pidevalt tihenesid. Eesti linnades elas rohkesti venelasi. Tallinnas oli neil oma kirik ja Tartus novgorodlastel ja pskovlastel koguni eraldi kirikud. Tartus elasid venelased seespool linnamüüri teatud linnaosas, mida kutsuti vene otsaks, kus neil oli oma turuplats (praeguse I. Mitšurini tänava piirkonnas). Peale selle elas palju venelasi üle Emajõe asuvas eeslinnas. 1476. aastal kurtsid saksa kaupmehed, et venelased on tunginud kõikjale Liivimaal, ka väikelinnadesse ja isegi kõrvalistesse kohtadesse maale, kaubeldes siin otseselt eestlastega.

Kaubandusliku suhtlemise tulemusena on vene keelest eesti keelde tulnud vanaaegsete müntide (teng, robi) ja karusloomade (naarits, lahits, soobel) nimetusi. Peale kaupmeeste puutusid eestlased kokku ka vene käsitööliste, aednike ja kaluritega. Mitmekesise suhtlemise kaudu venelastega õppisid eestlased tundma uusi töö- ja tarberiistu, töövõtteid, liiklusvahendeid (näiteks lootsik, saan), kultuurtaimi (tatar, kapsas, porgand, ugurits — kurk).

Venelased vaatasid sakslastele Liivimaal kui vaenulikele võõrastele, eestlasi aga kohtlesid sõbralikult kui oma põliseid naabreid ja liitlasi. Saksa ekspluataatorid kartsid orjastatud eestlaste suhtlemist vabadustarmastava vene rahvaga ja püüdsid seda suhtlemist igati takistada. Vaatamata sellele jätkus ka XIV—XV sajandil eestlaste ja venelaste vaheline sõbralik ja viljakas suhtlemine, mis aitas kaasa eesti rahva majanduslikule ja kultuurilisele arenemisele.

§ 6. Elu-olu ja kultuur feodaalse killustumuse ajajärgul

Talupojad ja töötavad linnaelanikud kannatasid raskesti saksa feodaalide julma kurnamise ja rüüstavate feodaalsõdade all. Osa feodaale elatus kaupmeeste röövimisest nii maal kui merel. Maad tabasid korduvalt nälg ja taudid.

Saksa feodaalid püüdsid eesti rahva kultuuri täielikult hävitada. Kuid see ei läinud neil korda. Töötavates massides arenes edasi oma rahvalik kultuur, mis ühtlasi oli rõhutud klassile liitumis- ja võitlusvahendiks feodaalide pealetungi vastu. Rõhutud töörahva ideoloogia kajastub meile säilinud eesti rikkalikus rahvaluules ja rahvausundis. Rahvaluules hakkasid sellal tekkima võitleva sisuga jutud ja laulud, mille teravik oli suunatud vallutajate, saksa mõisnike ja pappide ning ka eesti rahva hulgast tõusnud sundijate ja rahvareeturite vastu. Rahvaluules kujutatakse mõisnikku ja pappi kui parasiitlikku kurnajat, kes koos kubjastega saavad teenitud karistuse, ori aga saab oma õiguse.

Rõhutud eesti talurahvas vihkas kõigest hingest ristiusku, mis oli vallutajate ja ekspluataatorite ideoloogiaks. Talurahva keskel elasid veel XV sajandilgi edasi veritasu, naiste „tõmbamine" abiellumisel ja teised ürgkogukondliku korra aegsed igandid. Surnuid maeti tavaliselt muistsetesse kalmetesse, kuhu neile toodi ka sööki ja jooki ning korraldati peiesid. Kirikliku ristimise, laulatuse jne. kombeid täideti ainult sunni korral. Pruuti loeti abiellunuks alles sellest momendist, kui talle rahvakommete kohaselt tanu pähe pandi. Kõigi nende nn. paganlikkude nähtuste üle kurtsid roomakatoliku kiriku papid järjekindlalt ka XV sajandil. Surmanuhtlusega ähvardati ristimise mahapesijaid ja pühitsemata abiellujaid. Pappidel oli kirikukommete täitmise nõudmine ühtlasi ettekäändeks talupoegade riisumisel. Näiteks surnu matmise eest võeti talupojalt elus härg.

Vähesed vaimulikud koolid, mis sellal linnades tekkisid, ei andnud eesti rahvale midagi. Nii kool kui kirik oli võõrvõimu ja feodaalse orjastuse kindlustamise ideoloogiliseks vahendiks, rahva kurnamise õigustamise ja rahva vaimse pimestamise vahendiks. Masside vaimseks mõjutamiseks hakati XV sajandil nõudma rahvakeeles jutlustamist, vaimulikud olid aga sakslased ja tavaliselt umbkeelsed. Kirjaoskajaid oli feodaalidegi hulgas vähe, talurahval puudus aga igasugune võimalus mingi hariduse saamiseks. Ebausk ja nõidus olid tollal väga laialt levinud.

Feodaalid, elades alatises hirmus rõhutud eesti talurahva ülestõusu ja venelaste tasuretkede ees, pöörasid suurt tähelepanu kindlustuste püstitamisele. Peagi kattus maa tiheda kivilinnuste võrguga ning suuremad linnad piirati tugevate kivimüüride ja tornidega. Eriti pärast Jüriöö ülestõusu alustati Tallinnas suuri kindlustustöid Toompea ja all-linna ringmüüri tugevdamiseks. Seoses tulirelvade tarvituseletulekuga ehitati XV sajandil uusi tugevamaid torne. Kaua aega ehitatud Pika Hermanni torn Tallinnas valmis praeguses kõrguses XV sajandi lõpuks; 1475. aastaks valmis võimas suurtükitorn Kiek in de Kök.

Vähemad linnad kindlustati kraavi, muldvalli ja sellel asuva palktaraga. XIII—XV saj. ehitati tugevaid kirikuid ja kloostreid nii linnades kui maal, mida kasutati samuti kindlustena. Rahvapärimus jutustab teravast võitlusest, mida eestlased pidasid kiri-

kute, kloostrite ja losside ehitamise vastu. Rahva hirmutamiseks müüriti ehitamisel inimesi elavalt nende hoonete müüridesse. Need ehitused kajastavad võõramaiste röövvallutajate poolt orjastatud eesti rahva julma ekspluateerimist ja metsikut piinamist.

Samal ajal kõik need hooned, kindlustused, kirikud ja lossid, mis paljudes kohtades veel tänapäevani säilinud tervena või varemetes, on rahva meisterlikkuse mälestusmärkideks. Nad on loodud eesti töörahva käteoskusega.

V peatükk

Pärisorjusliku surve tugevnemine Eestis. Eesti ühendamine Venemaaga

(XV saj. lõpust — 1710. aastani)

§ 1. Ühiskondlikud ja poliitilised suhted XV saj. lõpul ja XVI saj. esimesel poolel

Tsentraliseeritud Vene riigi tekkimine. Ordu lüüasaamised. XV sajandil toimus vene rahva ühinemine ühtseks tsentraliseeritud riigiks, mille keskuseks sai Moskva. Tsentraliseeritud Vene riigi kujunemise aluseks olid järjest tihedamaks muutuvad majanduslikud sidemed üksikute Vene maade vahel. Seda protsessi kiirendas vajadus ühineda kaitseks tatarlaste ja teiste välisvaenlaste vastu. Võrreldes feodaalse killustumusega oli ühtse riigi kujunemine määratu suureks edusammuks, mis kindlustas maa iseseisvuse ning tõsise majandusliku ja kultuurilise kasvu. Pärast tatari ikke likvideerimist algas võitlus Vene põliste maade taasühendamise eest, mis olid omal ajal ära kistud saksa röövvallutajate ning poola ja leedu vürstide poolt. XV saj. lõpust astus Venemaa rahvusvahelisele areenile suurima riigina.

XV sajandil püsis Liivimaa endiselt killustatuna ordu ja üksikute piiskoppide vahel. Ordu katsed kehtestada oma ainuvõimu ei andnud tulemusi. Ordu positsioon hakkas nüüd koguni nõrgenema vastavalt sellele, kuidas Saksa ordut Preisis tabas üks kaotus teise järel, alates katastroofilise lüüasaamisega ühendatud Vene, Poola, Leedu ja Tšehhi vägede poolt Grünwaldi lahingus 1410. a. Kogu XV sajandi kestsid Liivimaa piiskoppide ja ordu vahel laastavad feodaalsed sõjad.

Seoses aadlike ja linnade tugevnemisega ning klassivõitluse teravnemisega kujunes XV sajandil välja nn. maapäev, kus olid esindatud ordu, prelaadid ehk kõrgemad vaimulikud, rüütel- ja vasallkonnad ja suuremad linnad. Alates XV sajandi lõpust tõusis maapäeva tähtsus nii sise- kui välisküsimuste otsustamisel. Ordu ja piiskopid säilitasid aga endiselt võimu oma feodaalsetes „poolriigikestes". Peale selle pidasid rüütelkonnad veel oma koosolekuid

ehk meespäevi, Riia, Tallinna ja Tartu rae esindajad aga linnapäevi. Viimastel olid Hansa liikmetena ka laialdased välissidemed ja suhteliselt suur iseseisvus. Nii püsis Liivimaal poliitiline killustumus ka XVI sajandi esimesel poolel, mis tõsiselt takistas maa majanduslikku ja kultuurilist arenemist.

Ka Liivimaa osas tugevnesid tollal majanduslikud sidemed, kuid mitte niivõrd maa lõuna- ja põhjaosade vahel, kui ida pool asuvate Vene maadega. See oli tingitud Venemaa kasvavast kaubandusest nii Liivimaaga kui ka teiste Euroopa maadega Balti mere kaudu, kusjuures Liivimaa linnad etendasid olulist vahendavat osa. Sel alusel kujunev võimalus poliitiliseks ühinemiseks tõusva Vene riigiga oli saksa feodaalidele Liivimaal vastuvõtmatu, sest nad olid siin algusest peale kindlustunud võitluses Venemaa vastu ja taotlesid ise sajandite kestel Vene maade anastamist. Nad tahtsid, et Venemaa püsiks poliitiliselt killustatuna. Liivimaa feodaalvõimud jälgisid hirmuga tsentraliseeritud Vene riigi kujunemist. XV saj. viimasel veerandil ja XVI saj. algul püüdsid nad vallutada Vene maid ja igati kahjustada Venemaa huvisid. Kõik need agressiivsed katsed purustati Vene vägede ja diplomaatia poolt.

Kui 1478. a. Novgorodi maad liideti Moskva riigi koosseisu, tegid Liivimaa võimud katset vallutada Pskovi maad. Samal ajal, kui Vene väed olid võitluses tatarlastega, tungisid sakslased 1480. a. suurte vägedega Pskovi alla, said aga purustavalt lüüa. Pärast võidukat Vene sõjakäiku Liivimaale järgmise aasta algul sõlmiti vaherahu. Ivan III pööras kõige suuremat tähelepanu läänepiiri kindlustamisele ja Balti merele väljapääsu kaitsmisele. 1492. a. ehitati Narva ordulinnuse vastu jõe paremale kaldale tugev Ivangorod (Jaanilinn). Järgmisel aastal sõlmis Ivan III lepingu Taani kuningaga, mille aluseks olid ühised huvid võitluses Liivimaa ja Rootsi vastu ning Balti mere kaubanduse vabastamiseks hansalastest. 1494. a. sulges Ivan III Novgorodis Hansa kaubakontori, mis oli kaua aega kahjustanud Vene kaubandust.

Ordumeister hakkas kohe ette valmistama uut sõda Venemaa vastu ja sõlmis 1501. a. sõjalise liidu Leeduga. Aastaid kestnud ettevalmistus ja ennenägemata suurte sõjajõudude koondamine ei toonud aga ordule võitu. Saksa väed said korduvalt lüüa. Tartu piiskopkonna väed purustati 1501. a. lõpul lahingus Helme all. Liivimaa sõjajõudude katse vallutada Pskov löödi Vene vägede poolt otsustavalt tagasi lahingus Smolina järve juures 1502. a. Agressori lõpliku lüüasaamise lükkas edasi ainult tema liit Leeduga, kelle vahendusel venelased sõlmisid vaherahu Liivimaa võimudega 1503. a. Viimased tunnistasid venelaste õigust saada maksu Tartu maadelt, mis olid kuulunud Kiievi vürstidele ja Novgorodile.

Klassivõitlus Liivimaal XVI saj. algul. XVI sajandi esimesel veerandil teravnesid Liivimaal mitmesugused sotsiaalsed ja poliitilised vastuolud. Ordu ja piiskopid püüdsid endiselt tugevdada oma võimu igasuguste vahenditega, otsides toetust Rooma paavstilt, Saksa keisrilt ja teistelt välisvõimudelt. Liivimaa oli seetõttu

soodsaks pinnaks igasuguste rahvusvaheliste sepitsuste ja intriigide jaoks.

Aadlikud-vasallid pöörasid üha suuremat tähelepanu mõisavalduste laiendamisele ja kindlustamisele. Sellele aitas kaasa nõudmise kasv teravilja järele linnades; eriti aga Lääne-Euroopa riikides, kus hakkasid arenema kapitalistlikud suhted. Tulirelvade tarvituselevõtuga sõjavägedes hakkasid vasallid kaotama oma endist sõjalist tähtsust, peamiseks sõjaliseks jõuks kujunesid palgasõdurid. Aadlikud ihaldasid omandada suuri maavaldusi, mis kuulusid katoliku kirikule, esijoones ordule, piiskoppidele ja kloostritele. Aadlikke täitis kadedusega ka see, et Rooma paavst ühes välismaiste kõrgemate vaimulikega sai Liivimaalt suuri sissetulekuid. Oma mõju tugevdamiseks püüdsid vasallid piiskopkondades piiskopi valimist teha endist täiesti sõltuvaks ja täita kõik tulukad kohad kohalike aadlikega. Saare-Lääne piiskopkonna vasallid saidki sellised õigused 1524. a. Rõhutud klasside vastu astusid vasallid aga ühiselt koos ordu, piiskoppide ja prelaatidega.

Linnadel arenesid vastuolud nii ordu ja piiskoppidega kui ka aadliga esiteks maalt linna põgenenud talupoegade väljaandmise küsimuses, teiseks kauplemise ja osalt käsitöö pärast. Kokkupõrkeid tekkis eriti Harju-Viru rüütelkonnal Tallinna linnaga. Käsitöölised ja lihtrahvas astusid teravalt feodaalide vastu, mistõttu viimastel oligi raske linna põgenenud talupoegi kätte saada. Ordu aga toetas rüütelkonda, sest „aadlikkudel pidavat võimus olema oma talupoegade üle, nad ei võivat ometi ise künda". Alles XVI saj. keskel sõlmis Tallinna raad Harju-Viru rüütelkonnaga kokkuleppe ka maata talupoegade väljaandmise kohta.

Valitsev kiht linnades luges kauplemist nii kohapeal kui ka välismaaga oma ainuõiguseks. Feodaalid omakorda püüdsid kauplemist talurahvaga teha oma monopoliks ning vahetult kaubelda välismaa kaupmeestega. Linnakodanikes kutsus esile kasvavat rahulolematust ka suurte rikkuste kuhjumine katoliku kiriku — linnades eriti kloostrite — kätte ja suurte rahasummade voolamine igal aastal Rooma paavsti laekasse.

Linnades enestes käis sisevõitlus. Võimulolev kitsas patriitside kildkond püüdis enese kätte haarata kogu kaubandust ning takistada väikekaupmehi ja käsitöölisi kauplemast otseselt talupoegade ja väliskaupmeestega. Maksukoorem kasvas järjest. Tulirelvadele üleminek nõudis suuri väljaminekuid kindlustuste ehitamiseks, kalliste relvade muretsemiseks ja palgasõdurite pidamiseks. Näiteks ehitati XVI saj. esimesel poolel Tallinna paar suurt kindlustorni, üks neist „Paks Margareeta". Maksud veeretati kesk- ja alamkihtide õlgadele, kellel aga linna sissetulekute kasutamises polnud kaasarääkimise õigust. Eriti XVI sajandi esimesel poolel käis Eesti suurimas linnas Tallinnas kauplemise ja maksude ümber võitlus rikaste kaupmeeste, käsitööliste ja väikekaupmeeste vahel. Järjest kasvas linnades alamkihtide rahulolematus oma väl-

jakannatamatu olukorraga. Võitluses alamkihtide vastu toetusid linnapatriitsid rüütelkonnale ja ordule.

Talupoegade olukord oli kõige raskem. Neid rõhusid ja ekspluateerisid katoliku kirik ja ordu, aadlikud ja linnad. Tuhandeid ekspluataatoreid ja priisöödikuid ordumeeste ja piiskoppide, pappide ja munkade näol voolas Saksamaalt Liivimaale, et siin eesti ja läti talupoegade kurnamisest rikastuda ning priisates elada. Aadlikud suurendasid talupoegade ekspluateerimist aastast aastasse, riisusid nende maid ning kohtlesid neid nagu loomi. Endised külakogukonna metsad, heinamaad ja veed kuulutati mõisniku omanduseks, kus talupoeg ei tohtinud isegi enam jahti pidada ega kalu püüda. Rikkad kaupmehed ostsid mõisaid ja ekspluateerisid talupoegi nii mõisnikena kui ka liigkasuvõtjatena.

Liivimaa talurahva raske olukord leidis kirjeldamist ka tolleaegseis raamatuis. 1550. a. ilmunud S. Münsteri „Kosmograafias" kirjutati: „Lihtsad maainimesed on sel maal (s. t. Liivimaal) peaaegu orjade olukorras, aga isandad kohtlevad neid väga toorelt ja karmilt ... Nad suhtuvad nendesse niivõrd julmalt, et kui keegi neist talupoegadest kasvatab hea ratsu, härja või lehma, otsivad nad ettekäänet, et temalt see ära võtta või välja petta. Kui talupoeg nende juurest põgeneb, mida tihti tehakse nälja, piinade ja hädade pärast, ja kui ta leitakse, siis põgenikul raiutakse üks jalg ära, et ta enam teinekord ei saaks minema joosta. See on kõige õnnetum ja rõhutum rahvas, kelle sarnast ei ole kuskil kunagi päikese all leitud."

Talupoegade keskel kasvasid rahutused. Sõja ajal aastail 1501—1503 kurtis Tartu piiskop, et eesti talupojad lähevad 100—200-meheliste salkadena üle venelaste poole. Talurahva ülestõusu hirmul keelati 1507. a. talupoegadel igasugune relvade kandmine. Liivimaa võimud püüdsid agaralt tõsta katoliku kiriku mõju talupoegade keskel, et selle abil summutada teravnevat klassivõitlust.

F. Engels näitab, et revolutsiooniline opositsioon feodalismi vastu keskajal „esineb sõltuvalt aja tingimustest kord müstika, kord avaliku ketserluse, kord relvastatud ülestõusu kujul".[1] Ka Liivimaal kandis klassivõitlus tollal religioosset ilmet, üksikute klasside huvid, vajadused ja nõuded olid kaetud religioosse kestaga.

Reformatsioon. XVI sajandi esimesel poolel arenes Saksamaal ja teistes Lääne-Euroopa maades laiaulatuslik ühiskondlik liikumine — reformatsioon. Saksa talurahvasõjas 1525. a. oma haripunktile tõusnud rahvareformatsiooni eesotsas seisis Thomas Müntzer. Talurahva ja linna alamkihtide liikumine suruti veriselt maha ja võidule pääses reformatsiooni mõõdukas suund — luterlus ehk protestantism, mis oli vürstide, aadlike ja rikaste linnakodanike huvide väljendajaks.

---

[1] Ф. Энгельс, Крестьянская война в Германии, 1952, стр. 34.

Liivimaal, nagu teisteski reformatsioonist haaratud maades, suundus liikumine eelkõige rooma-katoliku kiriku vastu, mis oli rõhutud klassides ja linnakodanikes ning osalt aadlikeski kutsunud esile rahulolematuse. Iga klass ja iga kiht andis aga liikumisele oma sisu. Rikkad kaupmehed, käsitöömeistrid ja osa aadlikke taotlesid ainult kiriku reformimist, et omandada kiriku maid ja varandusi, allutada kirik endile ja teha ta odavamaks. Talu-

Melchior Hoffmann (XVIII saj. joonise järgi).

pojad ja linna alamkihid võitlesid aga pärisorjuse kaotamise ja ühiskondliku ning varandusliku võrdsuse loomise eest.

Riias, Tartus, Tallinnas ja teistes Liivimaa linnades levis reformatsiooni propaganda aastail 1521—1524. Linna patriitsidega ühinesid osalt ka aadlikud, lootes nii vabaneda paavsti ja piiskoppide võimu alt. Liikumise kandvaks jõuks olid linna käsitöölised ja lihtrahvas, kes astusid otsustavalt välja katoliku kiriku vastu, mis oli „kehtiva feodaalkorra kõige üldisemaks sünteesiks ja sanktsiooniks".[1] Nende huvide väljendajaks Liivimaal oli rändav käsitööline, kasuksepp Melchior Hoffmann, kes aastail 1524—1525 töötas Tartus. Hoffmann tahtis kiriku ümber organiseerida rahvalikul

[1] Vt. Ф. Энгельс, Крестьянская война в Германии, 1952, стр. 39.

alusel, kus jutlustajad oleksid valitud tööinimeste eneste poolt nende endi keskelt. Ta võitles paavstikiriku, pappide, munkade ja ordu vastu ning unistas klassivastuoludeta ühiskonnast, kus puudub nälg, häda ja viletsus. Ta tunnistas võitluse vajadust uue korra loomise eest.

Ordu ja piiskopid püüdsid reformatsioonilist liikumist maha suruda. Vastuseks sellele tekkisid stiihilised rahutused kõigis suuremates linnades. Kõige suuremad rahutused toimusid Tartus 1525. a. jaanuaris.

7. jaanuaril kihutasid rahvahulgad papid ja mungad kirikutest ja kloostritest välja, altarid, pildid ja kujud purustati ning osalt põletati turuplatsil. 10. jaanuaril püüdis Hoffmann umbes 200 mehega üle võtta ka Toomemäge. Piiskopi sõjamehed lõid selle katse veriselt tagasi, tappes 5 ja haavates 20 inimest. See veretöö ärritas rahva vihale. Pasuna puhumisega anti avalikult sõjasignaal, mille peale linnaelanikke jooksis suurel arvul kokku. Toomkiriku uks löödi „sõjamasinaga" hingedest maha, kirikus leiduvad rohkearvulised kujud purustati ja visati välja. Piiskopilossi vallutamiseks veeti juba kahuridki kohale. Rikkad kaupmehed raega eesotsas, kartes võimu üleminekut rahvahulkade kätte, sõlmisid nüüd aadlike ja kõrgemate vaimulikega kokkuleppe, mille järgi loss anti üle nende hulgast moodustatud erilisele komisjonile. Rahutuste mahasurumiseks toodi kiiresti kohale palgasõdureid. Hoffmann aga sunniti Tartust lahkuma. Ta tegutses hiljem Saksamaal anabaptistide ühe juhina.

Rikaste linnakodanike reformaatorlik suund eraldus teravalt revolutsioonilisest suunast, mida nad koos aadlikega asusid maha suruma Tartus, Tallinnas ja teistes linnades.

Samal ajal teravnes talurahva võitlus mõisnike vastu. Talupoegadele avaldasid mõju nii rahutused linnades kui ka katoliku kiriku vastased ja kõigi inimeste võrdsuse ideed. Hoffmannil oli abilisi eesti käsitööliste hulgas, kes teotsesid ka talupoegade keskel. Ülestõusnud saksa talupoegade nõudmised, mis on tuntud „12 artikli" nimetuse all, said teatavaks ka Liivimaa linnades ja siit kaudu osalt eesti talupoegadele.

Tallinna ja Narva ümbrusest tuli juba 1524. a. kevadel teateid talurahva käärimisest. Rakvere foogt kurtis samal aastal, et talupojad on lõpetanud mõisateo tegemise ja maksude maksmise. Järgmise aasta sügisel teatas Tartu piiskop, et talupojad on loobunud võlgade ja rendi tasumisest. 1525. aasta ikaldus ja nälg suurendasid veelgi talurahva käärimist kogu maal.

Linna alamkihtide ja talurahva rahutused sundisid Liivimaa valitseva klassi kihte omavahel kokku leppima. Kiriku feodaalne maaomand jäi püsima koos piiskoppide ja orduga. Kuid viimaste võimu õõnestas reformatsioon siiski, sest linnades rajati protestantlik kirik ning ka mõisnikud hakkasid pikkamööda usku vahetama. Liivi ordus toimus kiire lagunemine, piiskoppide võim vähenes.

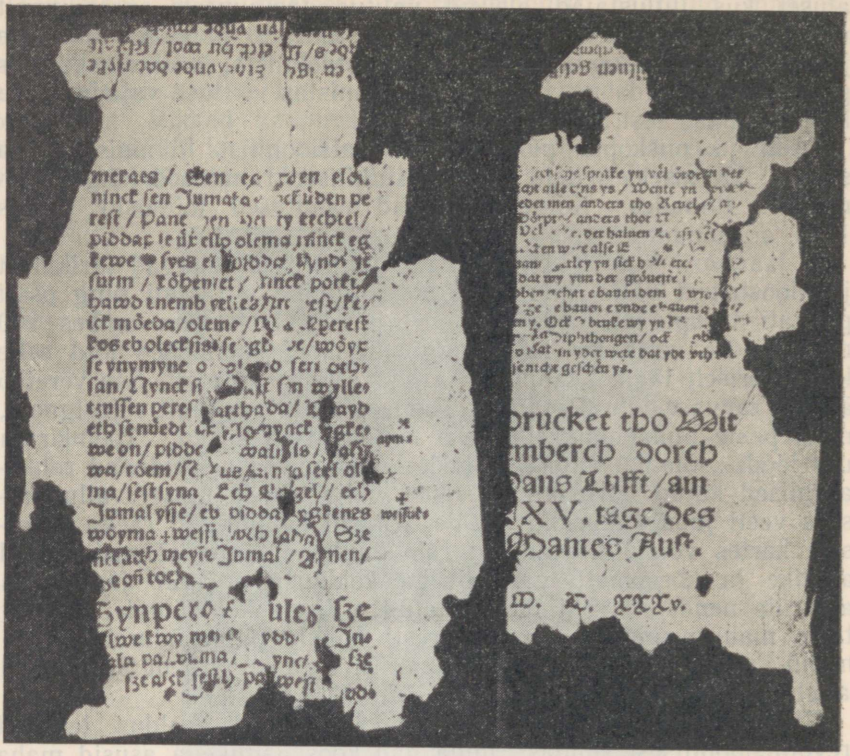

Vanima eestikeelse trükise lehekülgede fragmente.

Seoses reformatsiooniga ilmus 1535. a. vanim teadaolev eestikeelne trükis, katekismus. Selle levitamine keelati siiski Tallinna rae poolt eestlaste rahutuste kartusel.

Nii võitis Liivimaal nagu Saksamaalgi aadlike ja rikaste linnakodanike luterlik reformatsioon, linna alamkihtide ja talupoegade rahvareformatsioon aga lämmatati ühinenud reaktsioonijõudude poolt.

§ 2. Liivi sõja algus

Liivi sõja põhjused. Venemaa majanduslik arenemine nõudis vaba väljapääsu Balti merele, mis oli hädavajalik kaubanduse arenemiseks, poliitiliste ja kultuuriliste sidemete tugevdamiseks teiste Euroopa riikidega. Liivimaa võimud koos Poola, Leedu ja Rootsiga püüdsid aga kõigiti takistada Vene juurdepääsu merele. Liivi ordu, kartes Vene riigi edasist tugevnemist, takistas eriti sõjaliselt tähtsate tööstustoodete ja toorainete sissevedu ning välismaa eriteadlaste pääsemist Venemaale. Püüti võimatuks teha vene ja

välismaa kaupmeeste otsene suhtlemine. Samal ajal võttis ordu innukalt osa igasugustest Vene-vastastest poliitilistest sepitsustest.

XVI sajandi keskel seisis Vene riigi ees ühe põhilise ülesandena purustada see vaenulik tõke ja likvideerida alatine agressiooni-

Ivan IV („Tituljarniku" järgi, XVII saj.).

kolle Balti mere idakaldal. Seda nõudsid Vene riigi elulised huvid. Killustatud Liivimaa poliitiline ühendamine võimsa tsentraliseeritud Vene riigiga oleks soodustanud ka Liivimaal tootlike jõudude kasvu ning loonud aluse majanduse ja kultuuri tõusuks.

Tugeva tahte ja iseloomuga Vene tsaar Ivan IV (1533—1584) asus kavakindlalt lahendama merele väljapääsu küsimust. „Ta oli püsiv oma üritustes Liivimaa vastu," ütleb K. Marx, „nende teadlikuks eesmärgiks oli anda Venemaale väl-

japääs Balti merele ja avada ühendusteed Euroopaga."[1]

1554. aastal sõlmiti Liivimaaga vaherahu 15 aastaks. Uue vaherahu tingimuste järgi pidid Liivimaa võimud loobuma takistuste tegemisest Venemaa ja Lääne-Euroopa riikide vahelisele läbikäimisele ning hoiduma Vene-vastaste liitude sõlmimisest. Liivimaa võimud kohustusid õiendama 1503. a. vaherahuga kindlaks määratud „Tartu maksu", mis senini oli täitmata jäetud. Tegelikult aga Liivimaa võimud orduga eesotsas ei mõelnud nüüdki lepinguga võetud kohustusi täita. Maksu õiendamiseks ei astutud mingeid samme. Samal ajal sepitses ordu koos Rootsiga Vene-vastast sõjakäiku. Kui Rootsi aga sõjas aastail 1555—1557 Vene käest lüüa sai, sõlmis ordu 1557. a. septembris Leedu piiriäärses Posvoli alevis Vene-vastase liidu Poolaga. Vaherahu jäme rikkumine näitas Ivan IV-le, et rahulikul teel küsimust lahendada on võimatu. Ootamata kallaletungi, alustas ta sõda.

Sõja algus. Vene vägede sõbralik abistamine eesti talupoegade poolt. 1558. aasta jaanuari lõpul tulid Vene väed üle piiri. Juba 11. mail langes väga tugevasti kindlustatud Narva ja peagi ka Rakvere. Pärast lühikest piiramist alistus Tartu 18. juulil, kusjuures alistumise tingimused olid linnale erakordselt soodsad. Kaasaegsete poolt märgiti imestusega venelaste humaanset suhtumist alistunud linnade ja paikkondade elanikesse ning eeskujulikku distsipliini Vene vägedes.

Sakslased said raskesti lüüa kohe sõja algul. Paljastus täielikult Liivimaa mahajäämus. Vene vägede vaprus põhjustas ordu vägedes kabuhirmu. Nii jutustab kaasaegne kroonik, kuidas sakslased olevat põgenenud isegi puude ja põõsaste eest, neid vene sõjameesteks pidades. Kindluste vallutamisel etendas tähtsat osa Vene suurtükivägi, mille tuld liivimaalased ei suutnud taluda.

Samal ajal tervitasid eesti talupojad rõõmuga Vene vägesid, kelles nad nägid eneste vabastajaid saksa kurnajatest. Talupojad osutasid Vene vägedele mitmesugust abi teejuhtidena, teadete andjatena ning võitlusega mõisnike vastu. Kohati liitusid eesti talupojad Vene vägedega, tungides ühiselt kallale orduvägedele. Kohati aitasid talupojad kaasa ka kindluste vallutamisel. Näiteks nõudsid Vastseliina linnusesse kogunenud eestlased garnisoni alistumist Vene vägedele. Liivimaa võimude katsed mobiliseerida talupoegi sõjaväkke ei andnud tegelikult tulemusi. Talupojad hoidusid kõrvale, või kui neid sunniti kaasa tulema, siis põgenesid peagi laiali ja osalt ühinesid venelastega.

Eesti ja läti talurahva, linnade ja alevite alamkihtide venesõbralikkus ja põline vaen saksa rõhujate vastu oli ordu ja piiskopivägede nõrkuse ja lüüasaamise üheks oluliseks põhjuseks.

Saare-Lääne piiskop müüs hirmuga oma valdusala juba 1559. aastal Taani kuningale. Viimane saatis siia oma venna hertsog Mag-

[1] Архив Маркса и Энгельса, т. VIII, стр. 165.

nuse, kes püüdis ka ordu alasid Eestis saada enese kätte, kartes, et need libisevad Taani vastaste -- Rootsi või Poola kätte. Ordumeister ajas need Magnuse katsed nurja ning Taanil polnud ka küllaldaselt sõjalist jõudu nende maade vallutamiseks. Poola ja Rootsi võimud omalt poolt alustasid ettevalmistusi laguneva Liivimaa haaramiseks.

Vene vägede edu jätkus. Ordu sõjajõudude lõplik purustamine toimus 1560. a. Ordu väliväed hävitati Ērgeme (Härgmäe) lahingus 2. augustil. Pärast kolmenädalalist piiramist langes Liivimaa üks tugevamaid kindlusi — Viljandi. Vene vägede retked ulatusid kuni Tallinna ja Riia alla välja.

Eesti talurahva ülestõus 1560. a. Vene vägede edu ja ordu lüüasaamine innustasid ja toetasid eesti talurahvast võitluses saksa feodaalide vastu. 1560. a. sügisel algas Harjus talupoegade ülestõus, mis levis kiiresti, haarates ka Lääne- ja osalt Virumaad. Saaremaal kardeti iga päev, et puhkeb talupoegade ja palgasõdurite ülestõus. Kroonik Russow kirjutas, et talupojad tõusid üles aadli vastu suurte maksude ja raske mõisateo pärast.

Ülestõusnud talupojad valisid endi juhiks ühe eesti sepa. Ülestõusnute arv kasvas iga päevaga. Nad tungisid mõisaisse ja tapsid aadlikke. Ordumeistri teatel olevat osa aadlikke ülestõusnud talupoegade poolt üle antud venelastele. Hertsog Magnus kirjutas, et kui ülestõusu ei suudeta lämmatada, alistuvad talupojad venelastele ja annavad viimastele välja kõik sakslased ühes kindlustega.

Ülestõusnud talupoegi toetas ka Tallinna linna kehvistu. Talupojad saatsid oma saadikud Tallinna „linnaga sõprust ja rahu tegema. Aga aadli omadele ei tahtnud nad mingis järele anda". Patriitsidest koosnev linnaraad lükkas aga talupoegade ettepaneku tagasi ning manitses neid oma isandatele alistuma.

Ülestõusnud piirasid sisse tugeva Koluvere lossi, kuid ei suutnud seda vallutada. Ülestõus oli niivõrd tõsine, et selle mahasurumiseks palus ordumeister abi isegi Poola kuningalt. Pettuse teel õnnestus mõisnikel, sunniviisil värvatud talupoegi ees ajades, tähelepanematult läheneda Koluvere piirajatele. Suur osa piirajaid tapeti lahingus, osa langes vangi. Ülestõusu juht kisti neljaks lõhki, teised vangid hukati pärast metsikut piinamist.

Kaotus Koluvere all tähendas ülestõusu lüüasaamist. Pärnu piirkonnas, Harjumaal ja mujal jätkusid aga rahutused veel mõnd aega.

Eesti talurahva ülestõus 1560. a., nagu kõik talurahva ülestõusud feodalismi perioodil, oli stiihiline, organiseerimata ja vajaliku juhtimiseta.

Ülestõus näitas, et eesti talurahvas objektiivselt võitles Eestimaa ühendamise eest Vene riigiga.

Liivimaa feodaalriigikeste likvideerimine. Vene võidud Liivimaal avaldasid määratu suurt mõju teistes Euroopa riikides, eriti Saksamaal, Poolas, Rootsis ja Taanis, kes ihaldasid saada Baltimaid ja siinseid sadamaid enda valdusse. Vene vägede hoobid viisid ordu ja piiskoppide võimu täielikule kokkuvarisemisele. Ordu, piis-

kopid ja saksa mõisnikud, kelle vastu tõusid üles ka eesti ja läti talupojad, ruttasid alistuma mõnele välisriigile.

Liivimaa võimude ja välisriikide vahel oli alanud innukas kauplemine Baltimaade pärast juba sõja esimestel aastatel. 1561. aastal läksid Harju- ja Järvamaa ühes Tallinnaga Rootsi alla ja Eesti mandri edelaosa koos Läti aladega Poola kuninga ning Leedu suurvürsti Sigismund Augusti alla.

Poola ja Rootsi olid siinsete maade anastamisest poliitiliselt huvitatud eeskätt kui Vene-vastase võitluse platsdarmist. Liivimaa aadlikud kindlustasid endile alistumislepingutes aga laialdased maavaldused ja muud ulatuslikud eesõigused. Läti lõunaalast moodustati Kuramaa hertsogiriik, mille etteotsa Poola kuninga vasallina sai viimane Liivi ordumeister.

Nii likvideeriti Vene riigi poolt antud löökide tagajärjel Liivimaa feodaalriigikesed. Liivi ordu — eesti, vene, läti ja leedu rahvaste julm vaenlane — oli hävitatud. Selleks oli kaasa aidanud ka eesti ja läti rahvas oma võitlusega saksa ekspluataatorite vastu.

§ 3. Eesti ala Vene paljurahvuselise riigi koosseisus (1558—1582)

Talurahva olukord oli saksa mõisnike võimu all väga raske. Tihtipeale võtsid mõisnikud talupoegadelt kogu lõikuse ja isegi viimased loomad, jättes talupojad nälga surema. Kui Vene väed vabastasid 1558. a. kevadel Alutaguse, polnud nälgivail talupoegadel millegagi põllule minna. Narva vojevood laskis neile jagada külviks seemet, andis neile härgi ja hobuseid. Kaasaegseis kirjalikes dokumentides mainitakse, et talupojad läksid rõõmuga põllule tööle.

Ordu, piiskopi, kloostrite, toomhärrade ja teiste vaimulike saksa feodaalide maavaldus likvideeriti Vene alla läinud piirkondades täiesti. Sellega likvideeriti siin endine feodaalne aristokraatia, mis oli reaktsiooni põhijõuks. Ka osa saksa mõisnikke kaotas Liivi sõja ajal oma maad. Vabanenud mõisad läksid vene aadlikkude kätte, keda siia meelitas võimalus ekspluateerida juba ammugi sunnismaisteks muudetud talupoegi. Üldiselt aga eesti talupoegade olukord Vene võimu all mõnevõrra kergenes. Venemaal ei olnud pärisorjus veel nii rõhuval kujul välja arenenud nagu Liivimaal. Talupoegadel oli õigus sügisel lahkuda oma kohalt, neil oli võimalik asuda linna jne. Ka Eestis nõrgenes nüüd sunnismaisus ja suurenes talupoegade liikuvus. Eestlastel avanesid suuremad võimalused tegutsemiseks kaubanduse ja käsitöö alal.

Kiiresti elavnes kaubandus. Ivan IV soodustas kõigiti kaupmeeste ja käsitööliste tegevust. Suurimaks kaubanduslikuks keskuseks ja sadamalinnaks Eestis tõusis nüüd Narva, mille arenemist senini olid tõkestanud Tallinna kaupmehed. Ivan IV andis Narva elanikele suuri eesõigusi. Kaupmehed said õiguse lõivuvabalt kaubelda Venemaal ja takistusteta sõlmida kaubanduslikke suhteid Saksamaal. Linn vabastati sõjaväe majutamise kohustu-

sest. Narva muutus kuulsaks kaubalinnaks, kuhu sõitis kauplema saksalasi, inglasi, hollandlasi, prantslasi, šotlasi ja taanlasi. Narva kaudu veeti Venemaale suurel hulgal kõige mitmekesisemaid kaupu, relvi, kunstitooteid jne. Siia sõitis välismaa käsitöölisi ja kunstnikke. Linnaelanike arv kasvas paarikümne aastaga umbes kümnekordseks. Vene ehitusmeistrid teostasid Narvas suuri ehitustöid.

Poola ja Rootsi püüdsid igati takistada elavat Narva kaubandust, rõövides Narva sõitvaid kaubalaevu. Need pingutused ei andnud aga tulemusi. Rootsile alistunud Tallinna kaubandus kängus samal ajal täiesti.

Juba Ivan III ajal oli Venemaal loodud hea suurteede ühendus pealinna Moskvaga ja asutatud postijaamad, kus reisijail oli alati võimalik hobuseid vahetada. See võimaldas ametiisikuil Venemaal liikuda viivitusteta, mugavalt ja kiiresti, nagu seda tollal ei tuntud Lääne-Euroopas. Moskva valitsus pööras suurt tähelepanu teede korrastamisele ja kiire postiühenduse loomisele nüüd ka Eestis. Rajati esimesed postijaamad. Näiteks tavaline reis Tartust Moskvasse kestis nüüd ainult 5—6 päeva. Kui varem Liivimaa kaupmehed käisid ainult Novgorodis, siis hakkasid nüüd kiiresti tihenema Narva ja Tartu sidemed Venemaa pealinna ning kaubanduslik-tööstusliku keskuse Moskvaga. See avas enneolematud võimalused Liivimaa majanduse ja kultuuri tõusuks.

Tollal asus Ida- ja Kesk-Eesti linnadesse vene kaupmehi, käsitöölisi ja aednikke. Vene kalurid arendasid edasi kalastust, tuues siia aja jooksul rea uuendusi, mitmed nooda- ja õngetüübid, mida eestlased varem ei tundnud.

Kuigi Eesti ala oli tollal ainult lühikest aega Vene riigi koosseisus, pealegi pika ja kurnava sõja tingimustes, aitas see siiski oluliselt kaasa vene ja eesti rahva majanduslike ja kultuuriliste sidemete tihenemisele.

§ 4. Liivi sõja lõpp

Poola, Rootsi ja Taani interventsiooni tagajärjel laienes Liivi sõda ja kestis terve veerand sajandit. See tõi eesti rahvale suuri kannatusi. Poola, Rootsi ja Taani rõövellikud palgaväed laastasid ja rüüstasid metsikult Eestit. Rootsi väed, kellele riik järjekindlalt ei suutnud palka maksta, elatusid eesti talupoegade süstemaatilisest riisumisest.

Taanlased suruti rootslaste poolt Eesti mandrilt välja. Kogu Lääne-Eesti laastati täielikult Rootsi-Taani ja Rootsi-Poola sõdades, mis kestsid vahelduva õnnega aastaid.

Ivan IV kasutas suure diplomaatilise osavusega lahkhelisid vaenlaste leeris. Eduka sõjategevusega sundis ta Poola kuningat rahu paluma. Taani kuninga venna Magnuse kuulutas Ivan IV 1570. a. Liivimaast moodustatud vasall-kuningriigi peaks.

XVI saj. 70-ndate aastate keskel asusid Vene väed puhastama

maad interventidest. Pealöök suunati alguses Pärnu vastu. Vene väed võtsid selle tähtsa sadamalinna ja kindluse tormijooksuga 9. juulil 1575. a. Edukate sõjaliste operatsioonide tulemusel aastail 1576—1577 paisati rootsi ja poola jõugud välja kogu Eesti mandrilt (välja arvatud Tallinn) ning Põhja-Lätist (välja arvatud Riia piirkond). Tallinna piiramine ebaõnnestus, sest tugevasti kindlustatud linna varustati mere poolt. Magnus osutus aga reetjaks, kes põgenes Poola kuninga poolele.

Vene suured võidud ja Vene riigi võimsuse kasv hirmutasid Lääne-Euroopa riike. Tekkisid ulatuslikud Moskva-vastase koalitsiooni plaanid. Vene riigi vastu astusid välja ka Türgi ja selle liitlane Krimmi khaan. Poola ja Leedu liitusid Lublini seimil 1569. aastal üheks riigiks, mis võimaldas veelgi suuremate jõudude koondamist. Poola-Leedu kuningas Stephan Báthory alustas pärast ulatuslikke ettevalmistusi 1579. a. pealetungi. Tal õnnestus vallutada Polotsk, järgmisel aastal Velikije Luki.

Ka Rootsi alustas samal ajal pealetungi põhja poolt. Eesti talupojad asusid koos Vene vägedega võitlema Rootsi pealetungi vastu. Virumaal läks 1579. a. sügisel väga palju noori mehi vabatahtlikult Vene väkke. „Virumaa peremehed," jutustab Russow oma kroonikas, „kurtsid siis igaühele, et neile ühtki sulast ei ole järele jäänud."

Ivan IV pidi oma jõud koondama Venemaale sissetunginud Poola vägede vastu. Sellepärast õnnestus rootslastel 1580.—1581. a. vallutada Põhja-Eesti ja tungida edasi üle Narva jõe. Nii läks rootslastel lõpuks korda 1581. a. sügisel pärast ägedat võitlust vallutada Narva, kust enne seda osa garnisonist oli viidud Pskovi kaitse tugevdamiseks. Rootsi väed rüüstasid ja tapsid Eestimaal kohutava metsikusega. Näiteks pärast Narva vallutamist langes linnas korraldatud veresauna ohvriks 7000 inimest, enamuses tsiviilisikud, ja rikas kaubalinn rööviti tühjaks.

Pskovi viiekuuline piiramine kuni 100 000-mehelise Poola sõjaväe poolt 1581. a. ebaõnnestus täiesti: vene kaitse oli murdmatu. Vene ja Poola vahel tehti vaherahu Jam Zapolskis 1582. a. jaanuaris. Vaherahu tingimuste kohaselt taastati vanad piirid, endise Liivimaa keskosa, pärastine samanimeline kubermang, läks Poola kätte. Järgmisel aastal sõlmiti vaherahu Rootsiga Pljussa jõel, mille järgi Rootsi säilitas oma vallutused Põhja-Eestis ja Ingeris.

Liivi sõda, mis nõudis Vene riigilt suuri ohvreid, ei suutnud lahendada Venemaa Balti merele väljapääsu ajaloolist ülesannet. Vene riigil tuli üheaegselt võidelda paljude välisvaenlastega läänes, idas ja lõunas ning samal ajal jagu saada reaktsiooniliste bojaaride lõhestavast ja reeturlikust vastutöötamisest. Kuid ka vaenlaste plaanid — tükeldada Vene riik ja hävitada ta iseseisvus — nurjusid täiesti. Vene riigi võitlusel Baltimaade ühendamise eest Venemaaga oli suur progressiivne tähtsus ka eesti ja läti rahvale. Sellega purustati ordu ja piiskoppide röövriigikeste süsteem ning likvideeriti reaktsiooniline feodaal-katoliiklik aristokraatia.

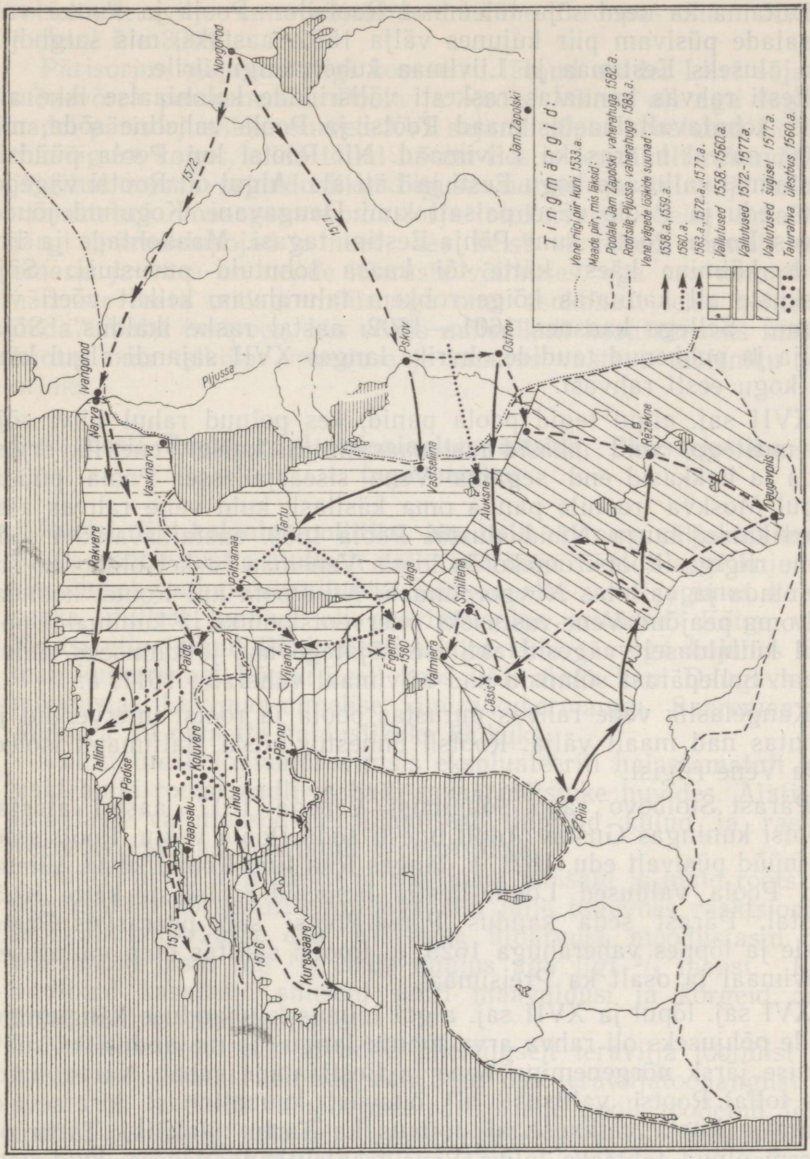

Liivi sõda aastail 1558—1583.

§ 5. Eesti ala tükeldatuna Poola, Rootsi ja Taani vahel

Poola, Rootsi ja Taani omavaheliste ning Venemaa vastu peetud võitluste tulemusena kujunes XVI saj. 80-ndail aastail Eesti ala poliitiline jaotus järgmiselt. Taani suutis pikemat aega säilitada ainult Saaremaa ja Muhu, kuni oli lõpuks 1645. aastal sunnitud

loovutama ka need sõja tulemusel Rootsile. Poola ja Rootsi valdusalade püsivam piir kujunes välja 1582. aastaks, mis saigi hiljem aluseks Eestimaa ja Liivimaa kubermangupiirile.

Eesti rahvas kannatas raskesti välisriikide koloniaalse ikke all. Eriti kohutavalt laastas maad Rootsi ja Poola vaheline sõda, mis 1600. aastal haaras ka Liivimaad. Nii Rootsi kui Poola püüdsid vastamisi vallutada kogu Eesti ja Läti ala. Algul oli Rootsi vägedel suur edu ja Poola väed paisati kuni Daugavani. Kogunud jõude, surus Poola Rootsi kuni Põhja-Eestini tagasi. Maakohtade ja linnade käimine käest kätte tõi kaasa tohutuid purustusi. Sõja raskuste all kannatas kõige rohkem talurahvas, kellelt võeti viimane. Sellega kaasnes 1601.—1602. aastal raske ikaldus. Sõja, nälja ja puhkenud taudide ohvriks langes XVII sajandi algul kuni $^2/_3$ kogu eesti rahvast.

XVII saj. algul tegid poola panid, kes polnud rahul Liivi sõja tulemustega, vaid ihkasid uusi maavallutusi, katset Vene riiki orjastada ja hakkasid end segama Vene siseasjadesse. Poola püüdis algul Moskva troonile panna oma käsilasi, kuid vene rahvas ajas need katsed nurja. Nüüd alustas Poola 1609. aastal avalikku sõda Vene riigiga. Rootsi omakorda lootis Venemaa rasket olukorda ära kasutada ja vallutas Novgorodimaa. Nii Poola kui Rootsi koondasid oma peajõud Vene-vastaseks interventsiooniks ja kummalgi polnud küllaldaselt vägesid aktiivse sõjategevuse jätkamiseks Liivimaal. Sellepärast sõlmisid nad Liivimaal vaherahu 1611. a.

Kangelaslik vene rahvas purustas poola ja rootsi intervendid ja kihutas nad maalt välja. Rootsil õnnestus siiski Baltimaad isoleerida Vene riigist.

Pärast Stolbovo rahu sõlmimist Venega 1617. aastal alustas Rootsi kuningas Gustav Adolf uuesti sõda Poola vastu. Rootslastel oli nüüd püsivalt edu. 1621. a. langes Riia linn Rootsi kätte. Viimased Poola valdused Lõuna-Eestis langesid rootslaste kätte 1625. aastal. Pärast seda kandus Poola-Rootsi sõja pearaskus Preisi alale ja lõppes vaherahuga 1629. a. Rootsi säilitas oma vallutused Liivimaal ja osalt ka Preisimaal.

XVI saj. lõpul ja XVII saj. algul toimus kaubanduse kängumine. Selle põhjuseks oli rahva arvu tohutu langus ja majandusliku suhtlemise järsk nõrgenemine Vene ja Eesti alade vahel. Narva muutus tollal Rootsi valitsuse all õitsvast kaubalinnast kiratsevaks asulaks. Poola valitsuse all toimus ka Tartu allakäik. Tartu oli varem olnud tähtsaks lüliks Vene trantsiitkaubanduses, kuid kaotas nüüd selle osatähtsuse kaubateede ümberpaiknemise tagajärjel.

Pärisorjuslik rõhumine tugevnes järjest. Saksa, poola, leedu ja rootsi mõisnikud tõstsid pidevalt talupoegade koormisi ja suurendasid oma maid talumaade arvel. Teorent muutus nüüd kogu Eestis valitsevaks, kuigi üksikuis mõisais teoorjuse suurus ning naturaalmaksud võisid tunduvalt erineda. Mõisnikud suurendasid oma mõisaid ja talupoegade ekspluateerimist teoorjuse vormis, et toota

rohkem teravilja, kuna viljahinnad Lääne-Euroopas tõusid XVI saj. jooksul üle 300%.

Pärisorjus oli Vene riigi koosseisu läinud aladel Liivi sõja ajal mõnevõrra pehmenenud. Poola ja Rootsi võimu all aga tugevdas aadel pärisorjuslikku survet. XVI sajandi lõpul koostatud Liivimaa maaõiguse kogus, mida tollal Lõuna-Eestis tegelikult rakendati, on jälgitud rooma orjandusliku õiguse norme ja talupoja olukord samastatud omaaegse rooma orja olukorraga. Selle maaõiguse järgi „päristalupojad ja need, kes neist sünnivad, samuti nende omand ja vara on nende härraste võimuses, ega saa nemad ilma härraste loata midagi müüa ega oma asukohast teise kohta siirduda". Vaba talupoeg, kes võttis mõisnikult kasutamiseks maatüki, kaotas oma isikliku vabaduse ja muutus vastava mõisniku pärisorjaks.

§ 6. Eesti Rootsi riigi koloniaalprovintsina. Pärisorjusliku surve tugevnemine

Rootsi riigi koloniaalpoliitika. Nn. balti erikorra väljakujunemine. Kuigi Rootsi suutis ajutiselt vallutada kogu Eesti ala, ei kujunenud see ühtseks administratiivseks piirkonnaks, vaid jagunes kolmeks osaks, millest igaühel oli provintsiaalne eriasend. Kõige varem Rootsi alla läinud Põhja-Eestist koos Hiiu saarega kujunes Eestimaa kubermang. Lõuna-Eesti koos Läti alaga kuni Daugava jõeni moodustas Liivimaa-nimelise kindralkubermangu. Saaremaa ühes Muhuga oli omaette halduslikuks ühikuks.

Vallutatud koloniaalprovintsis ekspluateeriti halastamatult töötavaid hulki rootsi aadli ja balti-saksa mõisnike huvides. Alatiste ja laialdaste vallutussõdade pidamisest tingitud kulud ja raskused veeretas valitsus anastatud provintsidele.

Suurel arvul anti Eesti- ja Liivimaal mõisaid ja maid rootsi aadlile, eeskätt kõrgaadlile, millega siin jälle tugevnes reaktsioonilise feodaalaristokraatia osa. Mõisnike üldarvust moodustasid rootsi mõisnikud pisut üle $^1/_4$, neile kuulus aga ligi $^2/_3$ maast. Rootsi aadlikud kasutasid siinseid suuri maavaldusi ja kõrgeid ametikohti kiireks rikastumiseks.

Koloniaalprovintsis arendati ühekülgselt teravilja tootmist kõigi teiste majandusharude kahjuks. Suur osa teraviljatoodangust veeti maalt välja. Eesti talupoegade-pärisorjade poolt toodetud teravili müüdi peamiselt hollandi kaupmeestele kõrgete hindadega, mis andis suuri tulusid Rootsi valitsusele ja aristokraatidele. Seepärast kutsuti siinseid koloniaalprovintse Rootsi riigi viljaaidaks, kuigi eesti talurahval polnud tihtilugu isegi mitte aganaleiba süüa ja rahvast suri massiliselt nälga.

Koloniaalse kurnamise kindlustamiseks seati Rootsi kuninga Gustav Adolfi poolt Eesti- ja Liivimaal sisse riiklikud maksud ja tollid. Maksu arvestamiseks teostati kõigi talude üksikasjaline arvelevõtmine, nn. adramaa-revisjon. Sääraseid revisjone teostas

Rootsi valitsus riigi sissetulekute suurendamiseks sajandi jooksul mitu korda nii Eesti- kui Liivimaal. Iga revisjoniga tõsteti adramaade arvu, millele vastavalt tõusid riigimaksud, mõisnikud suurendasid teoorjust ja naturaal- ning rahamakse. Rõhuva koormisena lasus talupoegadel küüdikorraldus. Sadamalinnades võeti kõigilt sisse- ja väljaveetavatelt kaupadelt rahalist maksu, nn. litsentsi.

Rootsi riigi koloniaalpoliitika üheks iseloomulikuks jooneks oli sõjaliste kulude veeretamine vallutatud provintsidele. Ka Eesti- ja Liivimaal lasusid raske koormana kuluka sõjaväe pidamine ja kindlustustööd. Umbes $^1/_2$—$^4/_5$ kõigist riigi väljaminekutest siin läks rahuaastatel sõjalisteks kulutusteks. Provintsist saadavatest tuludest ei kulutatud mitte kõige vähematki kohaliku majanduse arendamiseks. Tunduv osa sissetulekutest veeti provintsist Rootsi. Eesti- ja Liivimaa oli Rootsi riigile ainult sõjalis-koloniaalse ja pärisorjusliku ekspluateerimise objektiks.

Mõisnike klassi ja Rootsi riigi koloniaalpoliitika huvides tugevdati kohtukorraldust ja teostati seadusandlust.

Rahvahulkade ekspluateerimise suurendamisel ja nende vastupanu mahasurumisel toetus Rootsi valitsus kohalikule saksa aadlile ja siin väljakujunenud rüütelkondadele. Rootsi kuningad kinnitasid kohalike rüütelkondade laialdased privileegid, aadli seisusliku organisatsiooni, laialdase mõisate pärandamise õiguse jne.

Rüütelkonna moodustasid kõik kubermangu aadlisoost mõisnikud. Nad tulid kokku maapäevadel, kus valiti kohtunikud, määrati kindlaks maksud jne. Rüütelkonna eesotsas seisis Eestimaal rüütelkonna pealik ja Liivimaal maamarssal. Maapäevade vaheajal ajasid rüütelkonna asju 12 maanõunikku. Eestimaa kubermangus moodustasid maanõunikud kuberneri eesistumisel ühtlasi ka kohaliku kõrgema kohtuorgani, nn. ülemmaakohtu. Liivimaal vastas sellele 1630. a. Tartus asutatud õuekohus, mille koosseisu kuulus samuti osa maanõunikke.

Niimoodi koondus mõisnike kätte ulatuslik võim, mida nad kasutasid oma privileegide kindlustamiseks ning laiendamiseks ja talupoegade ekspluateerimise suurendamiseks. Seda balti seisuslikku omavalitsust nimetasid sakslased ise maariigiks. Selles seisiski nn. balti erikord, mis Rootsi võimu all kujunes välja alguses Eestimaa ja hiljem Liivimaa kubermangus. Kuningavõimu esindajad — kubernerid — tegutsesid tavaliselt kõige suuremas üksmeeles kohalike rüütelkondadega.

Rootsi valitsusele oli tähtsaks vahendiks oma koloniaalpoliitika teostamisel ka protestantlik kirik. Viimane suhtus leppimatult muusulistesse. Eriti kiusati taga vene-õigeusulisi, mille tagajärjel näiteks Räpina piirkonnast rahvast hulgaliselt rändas Pskovi maadele.

Pärisorjusliku surve tugevnemine. XVII sajandil kasvas Eestis mõisamaade hulk järjekindlalt. Uusi mõisaid asutati nii arvukalt, et sajandi lõpuks tõusis mõisate arv umbes ühe tuhandeni, s. o. ligilähedalt niisama suureks, kui see oli XX saj. algul. Uute mõisate asutamine ning endiste mõisate laiendamine toimus talumaade

ulatusliku mõisastamise, tervete külade lammutamise ning talupoegade paljaksröövimise teel. XVII saj. jooksul mõisastati umbes niisama palju talumaid, kui enne seda 250 aasta jooksul. Oma põlistest taludest väljaaetud talupoegi sunniti üles harima uudismaid või asuma väikestele maatükkidele. Seetõttu suurenes väiketalude hulk pidevalt.

Talumaade üldine vähenemine ja mõisamaade järjekindel kasv tähendasid ühtlasi talupoegade pärisorjusliku ekspluateerimise kiiret tõusu. Taludelt nõutavate rakmepäevade arv kahekordistus sajandi jooksul. Suuremast talust pidi XVII saj. algul 1, sajandi lõpul aga 2 teolist koos hobuse või härjapaariga aasta läbi iga päev mõisas töötama. Peale selle nõuti igast talust põllutöö ajal kevadest hilissügiseni jala- ja hooajateolisi. Nii pidi talupoeg mõisnikule andma kaugelt üle poole oma tööajast. Peale selle võtsid mõisnik, riik ja pastor talupojalt mitmesuguste naturaalkoormuste ja maksude näol üle poole lõikusest ja teistest talusaadustest. Kogu saagist jäi talupojale heal juhul järele vaevalt $^2/_5$, millest tuli ülal pidada ka mõisas töötavad teolised ja sööta tööloomad. Ka riigimaksud kasvasid pidevalt. Näiteks Lõuna-Eestis suurenesid riigimaksud 1690. aastaks, võrreldes 1640-ndate aastatega, umbes 80% võrra.

Ühekülgne teravilja tootmine ja ekspluateerimise tõus toimus teravilja väljaveo huvides. Eesti teravilja, peamiselt rukist, veeti välja eeskätt Tallinna kaudu. XVII saj. 20-ndail aastail kõikus aastane vilja väljavedu Tallinnast 1550—4600 sälitise[1] piirides. 1692. a. oli see aga 11 500 ja 1693. a. koguni 19 300 sälitist. Vähemates kogustes veeti välja teravilja ka Narva, Pärnu, Kuressaare ja Haapsalu kaudu. Rukki väljavedu, mis rikastas käputäit mõisnikke ja kaupmehi, toimus rahva tarbimise arvel.

Teravilja tootmise tõstmiseks hakati XVII saj. tegema kütist. Selleks kaeti haod mätastega ja põletati koos tuhaks. Ajutiselt andis see küll rohkesti saaki, kuid hävitas mulla huumuse ja kurnas maa täiesti välja. Koloniaalprovintsi tehniline ja majanduslik mahajäämus takistas põllumajandusliku tootmise arenemist.

Talupoegade lõplik pärisorjastamine. Säärast talupoegade paljaksröövimist ja ekspluateerimise suurendamist mõisnike huvides oli võimalik teostada ainult üha rängemaks muutuva sunduse teel. Sellepärast pööraski Rootsi aadlivalitsus pärisorjuse tugevdamisele oma koloniaalprovintsis suurt tähelepanu. Seda ülesannet teenis Rootsi võimude poolt siin läbiviidud ja alatasa täiendatud kohtu- ja politseikorraldus ning seadusandlus.

Maakohtute seadusega 1632. a. kohustati maakohtunikke igati kaasa aitama, et mõisnikud saaksid tagasi oma põgenenud talupojad-pärisorjad. Igale mõisnikule nähti seaduses ette politseivõim tema mõisa piirides, nn. kodukariõigus, s. t. õigus talupoega terroriseerida peksuga.

---

[1] 1 sälitis = 3188 liitrit.

Talupoegade peksmine XVII saj. (Olearіuse järgi).

Liivimaa rüütelkond tunnistas ise 1681. a. maapäeval oma ametlikus seletuses, et „ilma kodukari- ja omandiõiguseta talupoja suhtes ei saa Liivimaal eksisteerida ükski aadlik". Kui aga talupoegadele antaks vabadus, hukkaksid nad kõik oma isandad või „põgeneksid üle piiri võõraste isandate juurde ja jätaksid maa tühjaks ning paljaks".

Feodaalid olid juba XVI sajandil püüdnud ka maata talupoegi täielikult pärisorjastada, kuid tegelikult viidi see lõpule alles XVII saj. Rootsi valitsuse seadusandlusega. Talumaade massiline vägivaldne mõisastamine ja varanduse täielik kaotamine mõisnike ekspluateerimise all suurendas XVII sajandil maata ja tööloomadeta talupoegade hulka. Sulased ja vabadikud moodustasid Liivimaal 1638. aastal 27% talurahvast. Need talurahva kihid ei olnud kindlalt maaga seotud, vaid olid liikuvad. Maata talurahva ekspluateerimiseks oli vaja kinnistada see kiht maa ja mõisniku külge ning sundida vabadikke minema kas taluperemeeste juurde sulaseks või võtma mõisalt tüki maad. Nii muutusid nad vastava mõisniku pärisorjaks, keda teise kohta siirdumise korral võidi tagasi nõuda. Sellega loodeti ühtlasi vältida rahutuste levimist.

1639. a. määrusega keelati Liivimaal kõigi talupoegade, s. t. ka sulaste ja vabadike lahkumine mõisa piiridest. Rootsi aadlivalitsus kehtestas 1645. a. Eestimaal ja 1671. a. Liivimaal karmid korraldused, millega seaduspärastati kõigi talupoegade pärisorjus. Talupojad-pärisorjad — olgu nad siis taluperemehed ja nende

perekonnaliikmed, vabadikud või sulased — loeti selle mõisa külge kuuluvaks, mille maal nad asusid või sündisid.

Pandi maksma üksikasjaline põgenenud talupoegade väljaandmise kord. Nende korralduste täitmiseks asutati Liivimaal erilised politseikohtud, mida rahvas hakkas nimetama sillakohtuteks. Põhja-Eestis täitsid samu ülesandeid juba XV sajandil tekkinud haagikohtunikud. Vabadikke kohustati võtma maatükke või minema aastasulaseks talusse. Kõrgete karistuste ähvardusel rõhutati uuesti püsside ja muude relvade pidamise keeldu talupoegadel.

Rootsi ja balti-saksa mõisnike eesmärgiks oli sissetulekute suurendamine eesti talurahva piiramatu kurnamise teel, milleks pärisorje püüti viia orjade seisundisse. Mõisnikud põhjendasid õigust talupoja isikule ja varandusele rooma õiguse normidega ja mõistsid vastavalt sellele kohut talupoegade üle. Talupoegi müüdi ilma maata ja lahus perekonnaliikmeist, mõnikord ka välismaale.

Rootsi aadlivalitsuse all omandas pärisorjus Eesti- ja Liivimaal kõige robustsemad vormid, mida ajaloos tuntakse.

Eesti talurahva võitlus pärisorjusliku pealetungiga. Talupojad võitlesid visalt mõisnike-pärisorjuslaste pealetungi vastu. Eriti ulatuslikuks kujunes talupoegade pagemine XVII sajandil. Talupojad jätsid oma endised kohad ja siirdusid mujale, otsides paremaid elutingimusi. Mõisnikule tähendas see pärisorjade tööjõu kaotust.

Et pääseda jälitamisest mõisniku poolt, püüdsid talupojad tihtilugu siirduda võimalikult kaugemale, eriti aga üle piiri Venemaale. Kuigi tollal ka Venemaal tugevnes talurahva pärisorjastamine, oli talupoegade olukord seal, võrreldes Rootsi koloniaalprovintsiga, siiski parem. Idapoolsetes piirkondades võttis talupoegade pagemine Venemaale ajuti massilise ulatuse, millele Rootsi riigivalitsus, hoolimata karmidest vahenditest, ei suutnud piiri panna. Talupoegade Venemaale pagemist kartsid mõisnikud mitte ainult tööjõust ilmajäämise pärast, vaid ka sellepärast, et talupojad pöördusid sealt vahel relvastatud salkadena tagasi, et mõisnikele kätte maksta ja teisi talupoegi võitlusse tõmmata.

Rootsi valitsuse talurahva-vaenulik poliitika, teoorjuse ja igasuguste maksude tõus kutsusid esile talupoegade rahutusi. 1638. a. alustati valitsuse poolt uut adramaa-revisjoni Eesti- ja Liivimaal. See oli ajendiks laialdase rahulolematuse kasvule talupoegade hulgas. Lõuna-Liivimaal, Alūksne ja Daugava piirkonnas puhkesid 1639. a. läti talupoegade tõsised rahutused. Rahutused suruti sõjavägede abil maha, ülestõusnud talupoegade juhid hukati. Ka järgnevail aastakümnetel toimus talupoegade stiihilisi väljaastumisi. Näiteks 1671. a. tõusid Haapsalu krahvkonnas talupojad üles valitseja vastu. See väljaastumine suudeti lämmatada alles Eestimaa kindralkuberneri abil.

Talupojad ei kohkunud tagasi ka Rootsi sõjaväeüksuste ees. Kui Eestimaa kindralkuberner 1677. a. sügisel saatis salga traguneid Kärdla talupoegade vastupanu maha suruma ja nende juhte van-

gistama, peksti need talupoegade poolt läbi ja püssid löödi puruks. Aasta hiljem toimus samas lähedal Kidastes suurem vastuhakk mõisarentnikule, kui see asus vägivaldselt maksuvõlgu sisse nõudma. Rootsi valitsusvõimud rakendasid talupoegade rahulolematuse lämmatamiseks järjest metsikumaid vahendeid — majade mahalõhkumist, massilist peksmist, kettidesse needitult kindlustöödele saatmist.

Mõisate reduktsioon. XVII saj. viimastel kümnenditel arenes Rootsis kuningas Karl XI ajal välja absolutistlik kord. Vastavalt kesk- ja alamaadli ning kodanikuseisuse huvidele otsustati Rootsi riigipäeval 1680. a. teatud maad, mis olid riigi käest läinud aadli valdusse, tagastada. See puudutas eelkõige kõrgaadlit ja oli vahendiks tema poliitilise võimu vähendamisel ning riigi sissetulekute tõstmisel.

Mõisate reduktsioon teostati ka koloniaalprovintsides. Riigi kätte läks Eestimaal umbes $^1/_3$, Saaremaal $^1/_4$ ja Liivimaal üle $^5/_6$ aadli maadest. Riigimõisatest saadav sissetulek moodustas nüüd üle poole Balti provintsidest saadavatest riigituludest. Liivimaa mõisnikud, keda reduktsioon kõige teravamalt puudutas, püüdsid reduktsiooni takistada, kuid kõik need katsed surüti Karl XI poolt maha. Reduktsioon tõstis koloniaalprovintsi ekspluateerimist veelgi. Riigimaksud suurenesid umbes 80—100% võrra.

Riigi sissetulekud tõusid 1690. aastaks, võrreldes 1670. aastaga, Eestimaal 2,5- ja Liivimaal koguni 5-kordseks. Nendest mitmekordseks tõusnud sissetulekutest viidi $^1/_2$—$^2/_3$ kubermangudest välja, ülejäänud osa kulutati aga siin suurenenud ametnikkonna ülalpidamiseks, sõjaväele ja kindlustustele. Umbes $^1/_4$ kogu Rootsi riigi korralisest sissetulekust saadi nüüd Balti provintsidest.

Tegelikult jäeti endised omanikud enamuses tagastatud mõisates rentnikeks soodsatel tingimustel. Mõisnikud-rentnikud suurendasid talupoegade ekspluateerimist, et säilitada oma endisi tulusid ja maksta riigile iga-aastast renti. Mõisate reduktsioon ei muutnud midagi pärisorjusliku korra olemuses. Riik oli küll sunnitud korraldama mõisarentnike ja talupoegade vahekordi, kindlaks määrama koormised vastavalt talu suurusele ja maadele, mis kanti nn. vakuraamatusse, kuid kõik see toimus pärisorjuslike suhete alusel ning riigi sissetulekute kindlustamise huvides.

Talupoegade rahulolematuse järsk tõus ja massilised kaebused näitavad, et nende olukord sajandi lõpul halvenes kiiresti. Talupojad kaebasid kõrgete maksude ja ränga teoorjuse üle, mis neid ähvardab täielikult laostada, varanduse, talu või osa maade omavolilise äravõtmise, metsiku kohtlemise ja peksu ning talupoegade müümise üle mõisniku poolt.

Suur nälg. Talurahva viis massilisele suremisele suur ikaldus ja nälg aastail 1695—1697, mis oli pärisorjusliku korra ja koloniaalse ekspluateerimise tulemus.

Kaasaegne, pastor Kelch kirjeldas oma kroonikas rahvast tabanud nälja õudusi. „Lihtrahva seas tõusis säärane leivapuudus, et

vaeste, nii tervete kui haigete eest rahu ei saadud. Paljud läksid näljast mustaks ja nii jõuetuks, et nad hunnikuis maha langesid. Sulased ja tüdrukud lasti hulga kaupa teenistusest lahti... Külad, teed, põllud ja võsad olid täis surnuid, keda kevade tulekul koormate kaupa kokku veeti ja 30, 40, 50 tükki ja enam ühte auku aeti."

Nälga suri umbes 70 000—75 000 inimest, esmajoones kehvikuid ja maatainimesi. See moodustas vähemalt $^1/_5$ tolleaegsest elanike koguarvust. Suurel arvul põgenesid talupojad üle piiri Venemaale, et näljasurmast pääseda. Üks Tallinna kaupmees kirjeldas, kuidas ta läbisõidul Pskovis näinud tuhandeid Liivimaa põgenikke, kes Pskovi kaudu Venemaale siirdusid ja kõige rängemalt manasid Rootsi võimu. Rootsi riik ei andnud aga nälgivaile talupoegadele mingit abi. Samal ajal veeti aastail 1696—1697 kroonu ladudest Tallinnast, Pärnust, Kuressaarest ja Narvast kümneid tuhandeid tündreid[1] vilja Rootsi ja Soome.

Suur nälg oli eesti rahva elus niivõrd masendavaks sündmuseks, et selle järgi arvestati aega isegi sada aastat hiljem ning vanemad inimesed teadsid sellest jutustada pärimusi alles paarkümmend aastat tagasi.

Klassivõitluse teravnemine XVII saj. lõpul. Talurahva võitlus mõisnike vastu teravnes XVII saj. 90-ndail aastail. Paljudest kohtadest üle kogu Eesti tuli tollal teateid talupoegade väljaastumistest ja rahutustest. Näiteks kaks Atla talupoega, Titze Jürgen ja Hermann Ernst, kutsusid teisi üles mõisateost loobuma ja kuulutasid, et talupojad saavad varsti vabaks ning mõisnikud peavad kõik talupoegade nõudmised täitma. Selle tulemusel tugevnes Atla talupoegade vastupanu mõisarentnikule ja viimane pidi tahestahtmata leppima vähemate teonormidega. Rahutuste mahasurumiseks tuli üksnes 1695. a. jooksul saata sõdureid Küti, Türi-Alliku, Nabala, Vaida ja Lihula mõisatesse Eestimaal.

Talupojad astusid avalikult välja revisjonikomisjoni poolt väljatöötatud kõrgendatud teonormide vastu riigimõisates. Näiteks Virtsu talupojad keeldusid 1698. a. uusi norme täitmast. Talupoegade juhiks oli siin Essever Jürgen, kes julgelt kaitses talupoegade huve ka revisjonikomissaride ees. Samal aastal toimus rahutusi ja vastuhakke veel Mallas, Vohnjal, Udrikul, Türi-Allikul, Vanamõisas, Perilas jm. Kehtnas tapsid ülestõusnud talupojad oma mõisavalitseja ja Tõikveres mõisniku.

Karmide survevahenditega ja sõjaväeüksuste kohalesaatmisega suruti talupoegade vastuhakud maha. Vastuhakanuid karistati teiste hirmutamiseks julmalt. Neid piinati kohtus tuliste tangidega, surmamõistetud kisti rattal tükkideks ja laibad asetati teiste hirmutamiseks rattale seotuna maanteede äärde püstitatud postidele.

Rootsi valitsus hakkas peagi taganema reduktsioonipoliitikast. Uus kuningas Karl XII andis 13. aprillil 1700. a. välja patendi,

[1] 1 tünder = 133 liitrit.

millega kuulutati reduktsioon ametlikult lõpetatuks. Riigimõisaid hakati mõisnikele tagasi andma pandi alusel, ja vakuraamatuis fikseeritud normid, mis isegi olid üles kruvitud, kaotasid tegelikult kehtivuse.

Käsitöö. Koloniaalprovintsi olukord, kus pearõhk asus teravilja tootmisel pärisorjuslikus majanduses, oli põhjuseks, et Eesti jäi XVII sajandil majanduslikult äärmiselt mahajäänud maaks.

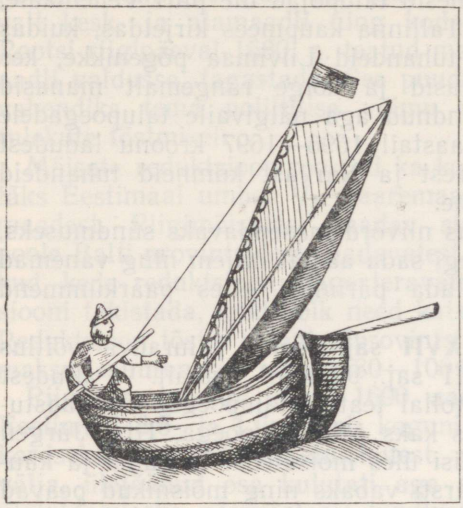

Peipsi kalapaat (XVII saj. kaardilt).

Käsitöö arenemist tõkestas saksa meistrite tsunftimonopol. Käis terav võitlus jõukate käsitöömeistrite ja kehvade, eriti eesti käsitööliste vahel, kelle iseseisvalt töötamist meistrid kõigiti takistasid. Meistrid muutsid tsunftid kinnisteks, määrates kindlaks meistrite arvu ja raskendades igasuguste kitsendustega tsunfti pääsemist. Tsunfti mittekuuluvaid käsitöölisi, nn. tsunftijäneseid, jälitati järjest karmimalt.

Maal töötasid käsitöölistena pärisorjad-talupojad. Kudumises, riidevärvimises ja puutöös saavutasid maakäsitöölised suure oskuse. Nende tooted levisid linnadeski. Käsitöö arenemises maal etendasid olulist osa vene käsitöölised, kes siin osalt töötasid, osalt müütasid oma käsitöösaadusi. Saksa meistrite huvides püüti seda küll korduvate keeldudega takistada, kuid ilma tulemusteta.

Kohati arenes kodutööndus külas. Narva ümbruskonnas ketrasid talunaised purjeniiti Rootsi laevastiku jaoks.

Suuremate ettevõtete asutamise katseid tehti XVII sajandil Tallinnas ja Narvas, kuid tavaliselt nad jäidki ainult plaanideks või lühiaegseteks katseteks.

Rootsi valitsuse koloniaalpoliitika kahjustas mitte üksnes tööstuse, vaid ka laevanduse ja kalastuse arenemist Eesti- ja Liivimaal.

Kaubandus. XVII sajandi teisel poolel hakkas tihenema kaubanduslik suhtlemine külade, linnade ja sadamakohtade vahel. Pärast suurt tagasiminekut sajandi esimestel kümnenditel hakkas väliskaubandus sajandi keskpaigast peale mõnevõrra elavnema. Välja veeti peamiselt teravilja, Pärnu ja Narva kaudu ka metsamaterjale.

Kaubanduse arenemist pidurdas aga see, et Eesti ala oli Venemaast lahti kistud. Venemaa merekaubandus Lääne-Euroopaga ei

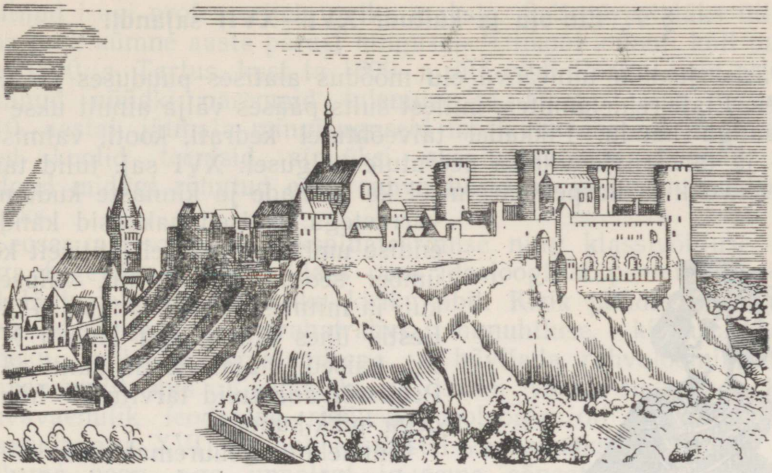

Tallinna Toompea XVII saj. (Olearіuse järgi).

toimunud alates XVI saj. lõpust enam Balti mere sadamate, vaid peamiselt Arhangelski kaudu. Venemaa ei saanud küllaldaselt kasutada talle vajalikke Balti mere sadamaid kaubanduslikuks suhtlemiseks teiste Euroopa riikidega. Baltimail kahjustati vene kaupmeeste huve igal sammul, neil ei lubatud siin vahetult kaubelda välismaalastega ega kohalike talupoegadega.

Ka kaubanduse alal suhtus Rootsi valitsus Eesti- ja Liivimaasse kui kolooniasse. Teatud toodete sisseveo keelamisega ja kõrgete tollidega püüdis Karl XI siinse koloniaalprovintsi turgu kindlustada Rootsi manufaktuurtööstusele ja käsitööle. Rootsis toodetud kaupade sissevedu Eesti- ja Liivimaale suureneski XVII saj. viimastel kümnenditel, kuigi nende kvaliteet oli madalam kui varem Venemaalt või läänest toodud kaupadel.

Linnad. Käsitöö ja kaubanduse vähene arenemine pidurdas linnade kasvamist XVII sajandil. Enamik väikelinnu sattus sellal läänistuste teel aadlike kätte ja kiratses feodaalide linnakestena (näiteks Viljandi, Rakvere, Haapsalu jt.). Tartu elanike arv kahanes kolmandikule endisest. Selle põhjuseks oli Vene transiitkaubanduse täielik lakkamine Tartus.

Ainult Narva ja vähemal määral Tallinn hakkasid jälle kasvama sajandi keskpaigast peale kaubanduslike, tööstuslike ja administratiiv-sõjaliste keskustena. Võim nendes linnades oli rikaste kaupmeeste käes, kes valitsesid alamkihte, neid julmalt ekspluateerides. Saksa ja rootsi kaupmeeste huvides otsustas Rootsi valitsus 1645. a. Ivangorodi ühendada Narvaga, milline otsus viidi ellu vägivallaga vene kaupmeeste ja käsitööliste kallal. Sääraste sunnivahenditega püüdis Rootsi valitsus Narvat elustada.

§ 7. Elu-olu ja kultuur XVI—XVII sajandil

Pärisorjusliku talurahva elu möödus alatises puuduses ja viletsuses. Elati rehielamutes, millest suits pääses välja ainult ukse või pajaaugu kaudu. Pikkadel talveõhtutel kedrati, kooti, valmistati töö- ja tarberiistu viletsa peerutule valgusel. XVI saj. tulid tarvitusele vokk ja haspel, järgmisel ka sukkade ja kinnaste kudumine varrastega. Naised hakkasid kandma endise umbkuue asemel lahtiselt keha ümber seotud rätikut, nn. vaipseelikut, ja mitmesuguseid tanusid. Põhja-Eestis ühes Hiiumaaga levisid XVII saj. käised, mujal Eestis kanti särki. Pealisrõivana tulid tarvitusele hõlmadega pikk-kuued.

Eesti neiu pidurõivais XVI saj. lõpupoolelt (kaasaegse joonise järgi).

Linnaelanike suuremal osal, kelleks olid eestlased, ei olnud elamistingimused paremad kui külas. Ainult kesklinnas, kus elasid rikkad saksa kaupmehed ja käsitöölised, olid hooned kivist. Väljaspool kesklinna tekkisid viletsate puuhoonetega eeslinnad, mis tihtilugu põlesid maani maha. Uulitsad olid kitsad, porised, tolmused. Äärmiselt ebatervislike elamistingimuste tõttu oli surevus väga suur, tihtilugu puhkesid taudid. „Arstidena" tegutsesid habemeajajad ja mitmesugused posijad.

Harimatus ning ebausk oli suur nii talupoegade ja linna alamkihtide keskel kui ka mõisnike ja pappide hulgas. Süütuid inimesi piinati ning põletati nõiduses kahtlustatuna tolleaegsetes kohtutes. Nagu säilinud protokollidest selgub, kasutasid mõisnikud ja papid nõiaprotsesse ka selleks, et hävitada talupoegi, kes hakkasid nendele või nende käsikutele ühel või teisel viisil vastu.

Alguses töötasid ainult linnades mõned kirikukoolid. Eriti poola jesuiidid püüdsid oma mõju tugevdada kooli kaudu, asutades Tartusse 1583. a. gümnaasiumi. Võitluses eeskätt Poola vastu püüdis Rootsi valitsus end kindlustada protestantliku hariduse levitamisega. Koolid olid rootsimeelsete pastorite ja ametnike kasvatamise vahendiks. Selle eesmärgiga asutati gümnaasium Tartusse 1630. ja Tallinna 1631. aastal. Tartu gümnaasium muudeti 1632. a. protestantlikuks ülikooliks. Sellesse pääsesid ainult saksa ja rootsi mõisnike ja pastorite pojad, kes aga hariduse vastu tundsid vähe huvi, mistõttu jäi üliõpilaste arv väikeseks. Ka riik ei

suutnud isegi professoritele palka maksta. Sellepärast läks ülikool juba paarikümne aasta pärast hingusele. Ülikool kutsuti küll uuesti ellu 1690. a. Tartus, kust ta 1699. a. üle viidi Pärnu, kuid ei saavutanud nüüdki paremaid tulemusi ja lõpetas oma tegevuse 1710. aastal, jätmata mingisuguseid märkimisväärseid jälgi. Kõik need koolid teenisid ainuüksi ekspluataatorite huvisid ega andnud midagi rõhutud eesti rahva hariduse ja kultuuri edendamiseks.

Seoses pärisorjusliku ekspluateerimise ning klassivõitluse kasvuga tugevdas valitsev klass oma ideoloogilist pealetungi rõhutud hulkadele protestantliku kiriku abil. Kirik püüdis igasuguste sunnivahenditega — rahatrahvi, ihunuhtluse, kirikusambasse paneku, „nõidade" põletamisega — hävitada rahvaloomingut ja rahvausundit, mis oli mõisnike ja kiriku vastu suunatud. Kuid rahvavaenulik feodaalne ristiusu ideoloogia oli rahvahulkadele vastuvõtmatu. XVII saj. oli eestlastel vanasõnaks: „Pastorile küll maksma pean, aga jumalast ja tema sõnast vähe tean". Veel XVII saj. lõpul tegid Rootsi võimukandjad Eesti- ja Liivimaal rea korraldusi, et ametnikud, mõisnikud ja pastorid tugevdaksid rahvausundi väljajuurimist. Selleks tuli rahvausundiga seotud „asju, ristisid, metsasalusid ehk hiisi, puid, kive ja muud niisugust maha kiskuda, puruks raiuda, ohverdamiskohad maha põletada, ära hävitada, et ei jääks järele vähematki märki". Rahvausundi hävitamiseks saadeti välja isegi sõjaväeüksusi, kes kasutasid relvi rahvahulkade vastu.

Teiselt poolt oli aga tarvis ka rahvale vähegi arusaadavas keeles jutlustada ja „usutõdesid" edasi anda. Nende tarvete rahuldamiseks ilmusid XVII sajandil mõned eestikeelsed vaimuliku sisuga raamatud.

Tekkisid kaks kirjakeelt, nn. tallinna ja tartu keel, millest viimane saavutas XVII saj. lõpuks ilmunud trükiste hulgas koguni ülekaalu. Tegelikult seisid need kirjakeeled kaugel rahvakeelest.

Kirikliku ideoloogia mõju tugevdamiseks tehti XVII sajandi lõpul katseid asutada ka talurahvakoole. Selleks kavatseti igasse kihelkonda asutada nn. köstrikool, kus oleks õpetatud lugemist ja kirjutamist. Õpetajate-köstrite ettevalmistamist alustati 1684. a. Tartus, kus nelja aasta jooksul sai õpetust 160 poissi. Koolide asutamine toimus aga väga visalt, ehitati ainult üksikuid koolimaju. Koolid olid täielikus sõltuvuses pastoreist ja mõisnikest. Kui näljaajal paljud talud jäid tühjaks, hakkasid mõisnikud oma pärisorjade lapsi, kes olid nüüd köstrid või koolmeistrid, tagasi nõudma „ühes naise ja lapse, omandi ja vara, loomade ja pudulojustega", et neid talupoegadena panna tühjadele maadele.

Rootsi valitsus hakkas XVII saj. teisel veerandil suurt tähelepanu pöörama Narvale, mis pidi kujunema majandusliku ja Vene vastu sihitud sõjalise ekspansiooni keskuseks. Siia koondus rikkaid kaupmehi. Kõige selle tõttu elavnes siin ehitustegevus. Ehitati barokkstiilis raekoda, börsihoone, suuri elumaju jne. Narva tolleaegsetele

ehitustele olid iseloomulikud rikkalikult skulptuuridega kaunistatud portaalid.

XVII sajandil, seoses sõjatehnika arenemisega, mindi kindlustornide ehitamiselt üle muldvallide ja kivibastionidega kindlustamise süsteemile. Eesti- ja Liivimaal, mis oli Rootsile Vene-vastase agressiooni platsdarmiks, teostas riik XVII saj. teisel poolel suuri ja kulukaid kindlustustöid. Eriti ulatuslikud olid need Narvas, mõnevõrra vähemad Tallinnas ja Tartus.

§ 8. Põhjasõda. Eesti ühendamine Vene riigiga

Vene riigi võitlus väljapääsu eest Balti merele. Pärast talurahvasõda ja vene rahva võitu välisinterventide üle XVII saj. algul algas Vene ajaloos uus periood, mida iseloomustas Venemaa „piirkondade, maade ja vürstiriikide faktiline liitumine üheks tervikuks. Seda liitumist ... põhjustas elavnev kaubavahetus üksikute piirkondade vahel, järk-järgult kasvav kaubakäive, väikeste kohalike turgude liitumine üheks ülevenemaaliseks turuks".[1] Küsimus väljapääsust Balti merele muutus järjest teravamaks. Valge mere tee oli laevatav ainult 4 kuud aastas ning asetses Euroopa riikidest kaugel, mistõttu see ei võinud rahuldada Venemaa kasvavaid vajadusi. Balti mere sadamad olid aga vaenuliku Rootsi käes, kes igati püüdis takistada Venemaa kasvu.

Vene valitsus tegi XVII sajandi keskel katse taastada riigi valdused Balti mere ääres, mis Rootsi poolt olid anastatud. Kui Rootsi tungis Poola ja Leedu kallale, alustati Vene poolt 1656. a. sõjategevust. Vene vägedel oli edu: rootslased kihutati välja Tartust, Vastseliinast, Vasknarvast, Alūksnest ja Koknesest. Et Vene riik samal ajal koos ukraina ja valgevene rahvaga võitles Ukraina ja Valgevene vabastamise eest panide Poola ikkest, oli vaja kõik jõud koondada sinna. 1661. a. sõlmiti Kärdes Vene ja Rootsi vahel rahu, millega taastati endised piirid.

XVII sajandi lõpul, kui arenes kiiresti kaubandus ja Venemaal tuli asuda uuenduste teele, muutus küsimus väljapääsust Balti merele edasilükkamatuks ülesandeks. Selle lahendamise viivitamine ähvardas Vene riiki ohuga muutuda mõne tugevama Lääne-Euroopa riigi kolooniaks või poolkolooniaks. Kiiresti areneva Vene riigi eluliste huvidega seotud taotluse, mis oli ette valmistatud sajanditepikkuse ajaloolise arenemise kestel, viis võidule Peeter I (1682—1725). „Kogu ta elu töö," ütleb K. Marx, „on rajatud Balti mere ranniku vallutamisele."

Põhjasõja algus. Peeter I sõlmis 1699. a. sõjalise liidu Taani ja Poolaga Rootsi vastu. Olukord oli soodus, sest suuremad Lääne-Euroopa riigid olid seotud ettevalmistustega Hispaania pärilussõjaks. Poola ja Taani alustasid sõda 1700. a. algul. Taani

[1] V. I. Lenin, Teosed, 1. kd. Tallinn, 1948, lk. 134.

purustati Rootsi poolt Inglise-Hollandi laevastiku kaasabil kiiresti ja sunniti rahu tegema juba sama aasta augustis.

Alles pärast vaherahu sõlmimist Türgiga 1700. a. suvel sai Peeter I alustada sõjategevust Rootsi vastu, koondades septembri lõpus väed Narva alla. Pealöögi suunamine Narvale, Rootsi tugevaimale kindluslinnale, polnud sõjaliselt siiski mitte küllaldaselt ette valmistatud. Piiramisel ilmnes kohe laskemoona ja toiduainete puudus, järelevedu oli sügiseste teede tõttu takistatud. Piiramise venimine võimaldas Rootsi kuningal Karl XII oma väed koondada Narva juurde.

19. novembril toimus äge ja verine Narva lahing. Paljud asjaolud olid Rootsi vägedele soodsad. Vene vägede piiramislaager lääne pool Narva jõge oli kuni 7 versta pikk, seejuures kindlustatud ainult kraavi ja madala muldvalliga. Algas äge lumetuisk, mis puhus venelastele otse näkku. Välismaalastest palgalised ohvitserid reetsid ja läksid lahingu ajal üle Rootsi leeri. Rootslastel õnnestus lüüa taganema aadli ratsavägi ja osa jalaväest, Preobraženski ja Semjonovski polk lõid aga kindlalt tagasi kõik rünnakud ja läksid üle jõe alles öösel täies korras.

Engelsi iseloomustuse järgi oli Narva lahing „suureks ebaõnnestumiseks tõusvale natsioonile, kes isegi kaotuse oskas muuta võidu tööriistaks". [1]

Karl XII pidas Vene vägesid täiesti lööduks ja viis nüüd oma peaväed lõunasse Poola vastu. Peeter I hindas aga Narva lahingut õppetunnina. Veel samal talvel teostati uus nekrutivõtmine, loodi uued polgud ja endisest võimsam suurtükivägi. Soldatite ja ohvitseride väljaõppes ning relvastuses teostati olulisi uuendusi. Tugevdati sõjalist liitu Poola kuningaga.

Eesti talupoegade võitlus mõisnike ja Rootsi võimu vastu. Põhjasõja puhkemine innustas eesti talupoegi võitlusele mõisnike vastu. Vene sõjaväes nägi eesti talurahvas õigusega mitte enese, vaid saksa ja rootsi mõisnike vastast.

Rootsi valitsuse katse eesti talupoegi Vene vastu sõtta viia kukkus haledasti läbi. Ainult sunni ja pettuse teel saadi talupoegi värvata väkke ja nn. maamiilitsasse, kust esimesel võimalusel põgeneti. Rootsimeelne pastor Kelch on sunnitud tunnistama oma kroonikas, et „käsk jõudis ainult selleni, et ta kantslitest välja kuulutati, keegi aga käsu täitmiseks end ei lasknud tööle rakendada, mistõttu see jäi täiesti mõjuta". Relvi ei julgetud talupoegade kätte anda, kes avalikult rääkisid, et esimeseks ülesandeks on hävitada kõik sakslased, s. t. mõisnikud. Arvukad kohtuprotsessid Rootsi kohtutes näitavad eesti talupoegade venesõbralikkust Põhjasõja päevil. Samal ajal kasutati maamiilitsa teenistust talupoegade poolt selleks, et keelduda teotööst mõisas, küüdist ja muudest võimude poolt pealepandud kohustustest. Eestimaa kindralkuberner pidi 1703. a. avalikult teatama, et talupoegadel pole enam tarvis

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. X, стр. 227.

„ennast valmis panna ja vaenlase vastu minna", sest nad „selle läbi enam kahju kui kasu toovad".

Rootsi vägede moonamuretsejad ja sõdurid alustasid talupoegade riisumist. Talupoegadel keelati viljamüük. Nii vili kui heinad tuli anda kroonule, igast majapidamisest nõuti vähemalt ühe härja andmist. Talupojad astusid kohe sõja algul välja moonamuretsejate vastu.

Juba aprillis 1700. a. hakkasid Õvanurme küla talupojad Tartumaal moonamuretsejatele vastu. Hiljem on väeülemate ettekannetes korduvalt lugeda: „Ma pean rügemendi toidumoona ikka veel sunniteel ja sõjalise jõu abil sisse nõudma, sest talupojad ei anna muidu mitte midagi." Läbimarssivaid Rootsi vägesid kartsid talupojad kui vaenlasi ja põgenesid sügavale metsadesse ja soodesse. Nii toimus see juba 1700. a. sügisel, kui Karl XII väed marssisid Pärnust Narva alla.

Niipea kui Poola kuningas ning Saksi kuurvürst August II tungis oma vägedega 1700. a. veebruaris Riia alla, puhkesid läti talupoegade rahutused. Need levisid peagi ka Lõuna-Eestis, kus ülestõusu hirmul paljud aadlikud põgenesid kiiresti linnadesse. Rahutusi toimus näiteks Orava, Koikküla, Palu, Kavastu, Kurista ja teistes mõisates.

1700. a. sügisel, kui Vene väed alustasid sõjategevust, levisid rahutused ka Põhja-Eestis. Vene väed suhtusid talupoegadesse hästi, nagu isegi venevaenuline Kelch märgib: „Täiesti puutumata jätsid nad (s. t. venelased) Ingerimaa talupojad... Nad andsid alguses ka Vasknarva ja Peipsi-äärseile talupoegadele kaitsekirju." Kui Vene väed Narva sisse piirasid, tõusid Alutaguse talupojad üles mõisnike vastu, kes kabuhirmus põgenesid.

1701. a. tõusid üles Varbla ja Vanamõisa talupojad Läänemaal, kus isegi sõjaväeüksuste kohaletoomisega ei suudetud vastupanu tükk aega murda. Vanamõisa talupojad lõpetasid teotöö mõisas 1701. a. algul, keeldusid minemast küüti ega andnud sõjaväele määratud kontributsiooni. Kindralkuberner saatis sõdurid kohale. Talupojad lubasid nõudmisi täita, kui aga sõjaväeüksus lahkus, keeldusid jälle. Karl XII isiklikul heakskiitmisel saadeti mai keskel vastuhakku maha suruma 30 tragunit kapteni juhtimisel. Vanamõisasse kogunes umbes 300 talupoega, varustatud ainult kirveste ja kaigastega, kuid täis otsustavust jõuga vastu panna. Väeüksus oli sunnitud lahkuma. Kindralkuberner plaanitses nüüd kahe jalaväerügemendi kohalesaatmist, kuid sai alles juuni lõpul sinna suunata kompanii ratsaväge ühes Eestimaa majandusasehalduri ja timukaga. Kuigi „mässuleõhutajaid ja juhte", nagu asehalduri aruandes märgitakse, ei leitud, langes hulk talupoegi — nende hulgas ka naisi — ränga peksukaristuse alla. Rootsi võimud olid hakanud esmakordselt Eestis talupoegi karistama „läbi kadalipu" ajamisega. (Sõna „kadalipp" on tuletatud rootsikeelsest „gatlopp"). See metsik karistusviis, kus pekstav talutati läbi vastamisi asetatud peksjate sõduririvi, oli Gustav Adolfi poolt tarvitusele võetud sõja-

väes. Nii karistati ka Vanamõisa talupoegi. Kuid isegi säärased vahendid ei suutnud murda Vanamõisa talupoegade vastupanu. Niipea kui tragunid lahkusid mõisast, puhkes jälle vastuhakk. Alles pantvangide võtmise teel suudeti talupoegade ülestõus summutada.

Umbes samalaadsed sündmused toimusid 1702. a. sügisel Kundas, kus talupojad panid vastu Rootsi tsiviil- ja sõjaväevõimudele. Paljudes kohtades tekkisid talupoegade relvastatud salgad, kes purustasid ja põletasid mõisaid.

Eesti ja läti talurahva stiihiline võitlus aitas kaasa Rootsi koloniaalvõimu hävitamisele.

Vene vägede võidud Põhjasõjas. 1701. a. sügisest alates arendasid Vene väed Šeremetjevi juhtimisel edukat sõjategevust Eestis. Erastvere lahinguga 1701. a. detsembris tõrjuti rootslased Kagu-Eestist välja. 1702. a. suvel purustas Šeremetjev Hummuli juures rootslaste väliväe. 1703. a. langesid Vene väe hoopide all Rakvere ja Viljandi.

Samaks ajaks oli vabastatud kogu Ingeri ja Rootsi väed paisatud kuni Viiburini. 1703. a. alustas Peeter I Peterburi rajamist. Loodi Balti meresõjalaevastik, mis edukalt tõrjus Rootsi laevastiku üha rohkem läände. Samal ajal loodi laevastik ka Peipsil, mis 1704. a. hävitas täielikult siinse Rootsi sõjalaevastiku. Rootslaste laevastikud ei suutnud enam kaitsta Narvat ja Tartut. Need kindluslinnad vallutati Vene vägede poolt Peetri juhtimisel rünnakuga — Tartu 14. juulil ja Narva 9. augustil 1704. a. Venemaa oli nüüd pääsenud laial rindel Soome lahe äärde. Vene armee ja noor sõjalaevastik olid palju õppinud ning tugevaks muutunud.

Samal ajal toimus Rootsi vägedes laostumine, kasvas deserteerumine. Veel rootslaste võimule alluvas läänepoolses Eestis ägas rahvas järjest suurenevate maksude ja sõjakoormiste all. Kasvas röövimine ja sissisõda, mistõttu talurahvas julges elada ainult metsades ja soodes. Talupoegadele peeti jahti, et neid mõisateole sundida. Maa ja rahva täieliku väljakurnamise tulemuseks oli laastav katk, mis levis 1710. aasta suvel.

Eesti-, Liivi- ja Saaremaa lõplik vabastamine vaenlasvägedest teostus pärast seda, kui Rootsi peajõud olid Poltaava lahingus 27. juunil 1709. a. purustavalt löödud. Vene vägede otsustaval võidul Poltaava all oli suur rahvusvaheline tähtsus. Poola ja Taani astusid jälle liitu Venemaaga ning sellega ühines ka Preisimaa. Rootsi sõjaline võimsus maismaal oli hävitatud ja ta polnud enam võimeline hoidma enda käes Balti mere rannikut. Pärast Poltaava võitu muutus ka kohaliku aadli ja linnade valitseva kihi suhtumine Vene võimu. Nähes, et Vene võit on paratamatu, hakkasid saksa mõisnikud ja kaupmehed tsaarivõimuga ühendust otsima, et vabatahtliku alistumisega kindlustada oma ekspluataatorlikke privileege. Siinsed Rootsi garnisonid ja väeosad ei suutnud Vene vägedele enam pikemalt vastu panna. Riia kapituleerus 1710. a. juulis. Sama aasta augustis langes Pärnu, septembris Kuressaare. 29. septembril 1710. aastal kirjutati Harkus alla

Tallinna linna ja Eestimaa rüütelkonna kapitulatsiooni tingimustele.

Rootsi vägede väljakihutamisega ühendati Eesti- ja Liivimaa poliitiline saatus lõplikult Vene riigiga. Kuigi sõda Rootsiga kestis veel pikki aastaid, ei puudutanud sõjategevus vahetult enam Eestit. Võidukas Vene laevastik kaitses Eesti rannikut vaenlase sissetungi eest. Hiilgava võiduga Rootsi sõjalaevastiku üle merelahingus 1714. a. Hango neeme juures Soome rannikul muutus Vene laevastik Balti mere peremeheks. Inglismaa katsed takistada Vene riigi võimsuse kasvu jäid tulemusteta. Nystadi (Uusikaupunki) rahuga 1721. a. oli Rootsi sunnitud tunnistama Ingeri, Eesti- ja Liivimaa ning osa Karjala kuulumist Vene riigi koosseisu.

§ 9. Eestimaa Vene riigiga ühendamise ajalooline tähtsus

Venemaa võidul Põhjasõjas oli suur tähtsus. Sellega teostati muistsete Vene maade taasühendamine, saavutati eluliselt vajalik väljapääs Balti merele, mille pärast vene rahvas oli alustanud võitlust XV sajandi lõpust, ning likvideeriti see sajandeid püsinud Vene-vastase agressiooni platsdarm. Balti provintsid olid geograafiliselt asendilt K. Marxi tabava hinnangu järgi „loomulikuks lisandiks natsioonile, kes valdab nende taga asetsevat maad ... Peeter vallutas ainult selle, mis oli absoluutselt vajalik tema maa normaalseks arenemiseks". Selle tulemusel kindlustus Vene rahvusriik ja muutus võimsaks Vene impeeriumiks.

Põhjasõja kestmise ja keeruka rahvusvahelise olukorra tingimustes pidas Peeter I, soovides kiiremini kindlustuda Baltimail, otstarbekohaseks arvestada Eesti- ja Liivimaa rüütelkondade ja linna patriitside õigusi ja privileege. Balti-saksa aadlikud kasutasid osavalt sõjaaja tingimusi nende provintside minekul Vene aadliriigi koosseisu, et kindlustada oma klassi majanduslikku ja poliitilist võimu Baltimail. „Need l u r j u s e d," nagu neid nimetab K. Marx, „... meelsasti müüsid nende provintside üleminekul ... Venemaa külge oma rahvuse nendele seadusliku õiguse tunnustamise eest talupoegade ekspluateerimiseks." [1] Kuid samal ajal, kui Rootsi kuningad püüdsid balti aadlit veel endaga siduda järjest suuremate õiguste andmise teel, Peeter I tegelikult ei andnud aadlile uusi eesõigusi, vaid ainult kinnitas kõik endised Rootsi aadlivalitsuse all olnud õigused ja privileegid. Nystadi rahulepingus tõotas tsaarivalitsus, et Liivi-, Eesti- ja Saaremaa aadel ja linnad jäävad „nende Rootsi valitsuse all omatud privileegide, harjunud kommete, õiguste ja eesõiguste juurde". Toetudes Karl XII poolt 1700. a. antud patendile, kindlustas ka Peeter I rahulepingus mõisate tagasiandmise nende endistele omanikele.

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные письма, 1947, стр. 233.

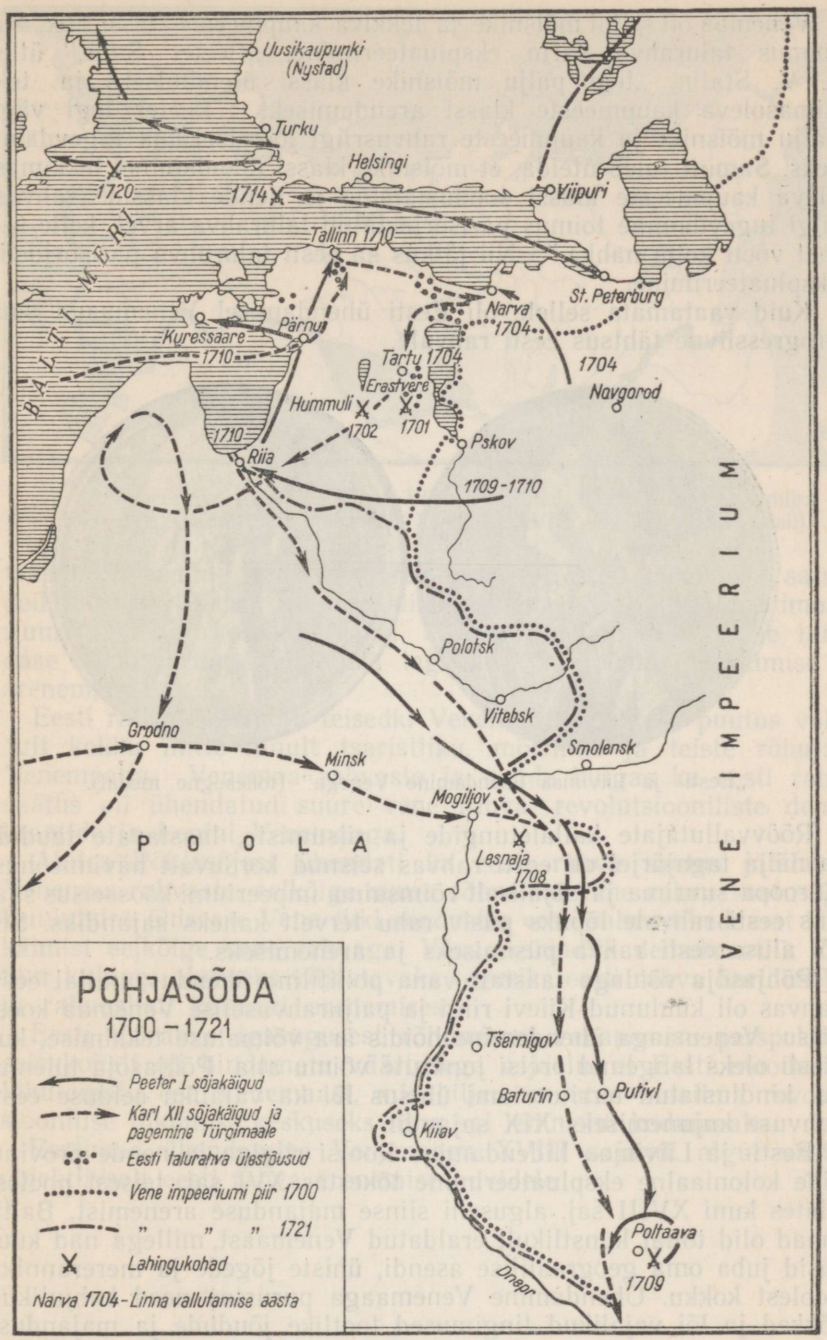

Põhjasõda 1700—1721.

Venemaa oli sellal mõisnike ja tekkiva kaupmeeste klassi riik, kus toimus talurahva karm ekspluateerimine. „Peeter Suur," ütleb J. V. Stalin, „tegi palju mõisnike klassi ülendmiseks ja tekkimasoleva kaupmeeste klassi arendamiseks. Peeter tegi väga palju mõisnike ja kaupmeeste rahvusriigi loomiseks ja tugevdamiseks. Samuti tuleb ütelda, et mõisnike klassi ülendamine, tekkimasoleva kaupmeeste klassi soodustamine ja nende klasside rahvusriigi tugevdamine toimus pärisorjastatud talurahva arvel, kelle seljast võeti kolm nahka." [1] Nii jätkus ka eesti talurahva pärisorjuslik ekspluateerimine.

Kuid vaatamata sellele oli Eesti ühendamisel Venemaaga suur progressiivne tähtsus eesti rahvale.

„Eesti- ja Liivimaa ühendamine Venega" (tolleaegne medal).

Rõõvvallutajate kallaletungide ja riisumiste, laastavate taudide ja nälja tagajärjel oli eesti rahvas seisnud korduvalt hävimisohus. Euroopa suurima ja sõjaliselt võimsaima impeeriumi koosseisus saabus eesti rahvale lõpuks püsiv rahu tervelt kaheks sajandiks. See lõi aluse eesti rahva püsimiseks ja arenemiseks.

Põhjasõja võiduga taastati vana poliitiline ühendus, millal eesti rahvas oli kuulunud Kiievi riigi ja paljurahvuselise Venemaa koosseisu. Venemaaga ühendamine hoidis ära võimaluse tekkimise, kus Eesti oleks langenud preisi junkrute võimu alla. Põhjasõja tulemusel kindlustatud territooriumi ühtsus lõi ka vajaliku eelduse eesti rahvuse kujunemiseks XIX sajandil.

Eesti- ja Liivimaa liidendamine Rootsi riigiga ja nende provintside koloniaalne ekspluateerimine tõkestas XVI saj. teisest poolest alates kuni XVIII saj. alguseni siinse majanduse arenemist. Baltimaad olid tollal kunstlikult eraldatud Venemaast, millega nad kuulusid juba oma geograafilise asendi, ühiste jõgede ja mereranniku poolest kokku. Ühendamine Venemaaga purustas need kahjulikud tõkked ja lõi vajalikud tingimused tootlike jõudude ja majanduse

[1] J. V. Stalin, Teosed, 13. kd. Tallinn, 1952, lk. 100—101.

Vene impeerium Peeter I ajal. Viirutatud alad ühendati impeeriumiga 1698—1725 (Kamtšatka ühendati lõplikult XVIII saj. 30-ndail aastail).

taastamiseks ning edasiseks arenemiseks Eestis. Järgnevail sajandeil tihenesid järjest majanduslikud sidemed Eesti ja Vene impeeriumi teiste piirkondade vahel. Järjest tihedam seostumine laialdase Vene turuga võimaldas tegelikult ka tööstuse tekkimise ja arenemise Eestis.

Eesti rahvas — nagu teisedki Venemaa rahvad — puutus vahetult kokku mitte ainult tsaristliku, mõisnike ja teiste rõhujate Venemaaga. Venemaa rahvaste ja nende hulgas ka eesti rahva saatus oli ühendatud suure vene rahva, revolutsiooniliste demokraatide ja Lenini Venemaaga.

Alates Põhjasõjast ühendati ka eesti rahva saatus jäädavalt Venemaa rahvaste, eelkõige suure sõbraliku vene rahva saatusega. Kuulumine ühisesse Vene riiki soodustas eesti rahva tihedamat läbikäimist eelkõige vene rahvaga. Vene eesrindlik demokraatlik kultuur kujunes oluliseks viljastavaks teguriks eesti rahva hariduselus ja rahvusliku kultuuri arenemises.

Eesti töörahva igasugusest rõhumisest vabanemise perspektiivi seisukohalt oli hindamatu väärtusega asjaolu, et Eesti moodustas lahutamatu osa Venemaast, mis hiljem muutus maailma revolutsioonilise liikumise keskuseks ning sai leninismi kodumaaks.

Eestimaa ühendamine Venemaaga XVIII sajandi algul vastas objektiivselt eesti rahva arenemise huvidele.

VI peatükk

Eesti ala Vene impeeriumi osana XVIII sajandil. Kapitalistlike suhete tärkamine

§ 1. Feodaal-pärisorjuslik kord Eestis XVIII saj. esimesel poolel

Majanduse taastamine ja kasv Eestis XVIII saj. esimesel poolel. XVIII sajandil tärkasid Venemaal kapitalistlikud suhted valitseva feodaalse majandussüsteemi rüpes. Kiiresti kasvasid manufaktuurid, arenesid mäendus ja laevandus. Kaubalis-rahalised suhted tungisid üha sügavamale feodaal-pärisorjuslikku majandusse. Jätkus väikeste kohalike turgude koondumise protsess üheks ülevenemaaliseks turuks. Pärisorjusliku ekspluateerimise tugevnemisega kasvasid sotsiaalsed vastuolud ja teravnes klassivõitlus.

Põhjasõja järel hakkas ülevenemaalise turu kujunemise protsess kaasa haarama ka Eesti ala, kuigi see XVIII sajandil feodaal-pärisorjusliku korra tingimustes toimus väga pikkamisi. Ometi põhjustas see siin feodaalse tootmisviisi arenemise hoogustumise, soodustas kaubalis-rahaliste suhete arenemist, kapitalistlike suhete tärkamist.

Rootsi valitsuse koloniaalpoliitika, suur nälg, katk ning maa tühjaks riisumine Rootsi vägede poolt Põhjasõja ajal olid Eesti majanduse viinud täielikule langusele. Põllumajanduslik tootmine oli suuresti vähenenud, kaubandus peaaegu lakanud. Inimeste arv oli katku järel kohati langenud poolele või isegi veerandile, võrreldes XVII saj. 90-ndate aastate algusega. Eriti suur oli rahva arvu langus Lääne-Eestis ja Saaremaal, mis kuni 1710. aastani olid Rootsi võimu all, vastupidi varem Vene võimu alla läinud Kagu-Eestile, kust hiljem inimesi siirdus isegi Läänemaale tühjaksjäänud taludesse.

Ühinemine Venemaaga lõi Eestis soodsad tingimused tootlike jõudude purustuste likvideerimiseks, majanduse taastamiseks ja edasiarendamiseks. Pärisorjusliku korra tingimustes suhteliselt lühikese ajaga kaotati Rootsi võimu lõppjärgu tagajärjed. Rahuaja oludes kasvas kiiresti rahva arv. 1782. aastal oli Eesti alal üle 473 000 elaniku, mis oli kuni 45% võrra rohkem kui XVII saj. lõpul enne suurt nälga. Hiljemalt sajandi keskpaigaks oli põllumajandus-

lik tootmine taastatud. Põllumajanduse taastamisega käisid kaasas sisekaubanduse elavnemine ja majanduslike sidemete tihenemine Vene aladega.

Juba Põhjasõja lõppjärgul hakkas kaubandus Balti mere sadamalinnades kiiresti elavnema.

Narva oli looduslike veeteede kaudu ühendatud Novgorodi ja Pskovi piirkondadega, kust nüüd takistamatult siia toodi suurel hulgal vilja, lina, palke ja muid põllu- ja metsasaadusi. Kui Peeter I sõlmis kasuliku kaubalepingu Pärsiaga, määras ta Narva pärsia kaupade laokohaks. Narva juures töötas vee- ja tuulejõul kuni 7 saeveskit umbes 30 raamiga. Kõietööstus-ettevõte varustas Vene laevastikku mitmesuguste kõitega ning osa toodangust läks isegi välismaale. Narva sõitsid Hollandi, Inglise ja Saksa laevad.

Samal ajal, kui Peeter I peatähelepanu oli pööratud Peterburi väljaehitamisele ja arendamisele, ei unustanud ta ka Eesti linnu. Kohe pärast 1710. aastat algas Tallinnas elav ehitustegevus. Rajati uus sadam kohale, kus see veel osalt tänapäevgi asub, sest endine sadam Rannaväravas ei rahuldanud kasvanud nõudeid. Ehitati kivist sadamahooneid, laevatehas ja muid töökodasid. Esmakordselt pöörati Eestis suurt tähelepanu linna heakorrastamisele. Lasnamäe jalamil Kadrioru kohal olid senini lagedad niidud ja karjamaad; nüüd rajati siia Peeter I poolt ilus park, mida kaunistati skulptuuridega. Tallinna asustus laienes mõnekümne aasta jooksul tunduvalt, võrreldes endisega. Kadrioru kõrvale tekkis uus eeslinn Sloboda (rahva suus „Lobotka"). Rootslaste poolt 1710. a. suvel mahapõletatud eeslinnad ehitati uuesti üles. Tallinna kaubandus elustus kiiresti, sest siin kehtisid Balti mere Vene sadamaist kõige madalamad tollid sisseveokaupadele. Madalad tollid olid siin kehtestatud ühtlasi Eestimaa aadli huvides, kes oli peamine Tallinna sisseveokaupade tarvitaja.

Peeter I kavatses rajada Eesti rannikule uue sõjasadama ja pärast eelnevaid uurimistöid määras 1718. aastal selleks koha, mis hiljem sai Paldiski nimetuse. Meri külmub siin talvel keskmiselt ainult üheks kuuks kinni. Juba tööde algul tekkis siia linnaline asula. Kuid Peetri suurejoonelised kavad Baltimaade arendamiseks maeti osalt maha järgmistel aastakümnetel, millal Venemaal toimus võitlus võimu pärast üksikute aadlirühmituste vahel. Ka Paldiski sadama ehitamise plaani ei viidud lõpule.

Selleaegsele kaubandusele olid iseloomulikud mitmesugused kohalikud tollid. Tollipiir püsis ka Eesti- ja Liivimaal teiste Vene kubermangude suhtes. Näiteks Tartu tollipunktis võeti tolli kõigilt kaupadelt, mis toodi teistest Vene kubermangudest või sinna veeti. Madalat tolli võeti isegi sama kubermangu piirides (näiteks Valgas Riiga veetavalt linalt, kanepilt, vahalt jm.). Ka teised keskaegsed kitsendused piirasid veel esialgu kauplemise vabadust. Nii sunniti vene kaupmehi kauplema ainult nn. vene kaupadega, samuti püüdsid saksa kaupmehed igati tõkestada vaba kauplemist maal.

Majandust taastati pärisorjusliku korra tingimustes talurahvahulkade kulul. Tootlike jõudude kasv ja kaubanduse elavnemine tulid kasuks eeskätt balti-saksa mõisnikele ja kaupmeestele.

Tsarismi poliitika Eesti- ja Liivimaal. Teravnenud klassivõitluse olukorras, Peeter I poolt teostatud reformide tagajärjel oli kindlustunud Vene isevalitsus ehk absolutism. See oli aadli diktatuur, mille vormiks Venemaal XVIII sajandil oli ametnike-aadlike monarhia. Valitsevaks klassiks olid siin aadlikud-mõisnikud. Samal ajal arenes Vene kaupmeeste klass. Absolutistliku valitsuse sotsiaalne ja majanduslik poliitika oli XVIII sajandil dikteeritud põhiliselt aadli huvidest, kuigi ta pidi arvestama ka tärkavat ja arenevat kodanlust. Isevalitsuslikul Venemaal oli hea elada ka balti-saksa mõisnikel-pärisorjuslastel, kes halastamatult kurnasid eesti ja läti talupoegi. Tsarism toetus Baltimaadel kohalikule saksa aadlile, kes omalt poolt asus innukalt teenima Vene tsaare.

Vene valitsus jättis alles endise jaotuse Eesti ja Liivi kubermanguks. Kummagi kubermangu eesotsas seisis kindralkuberner, kes oli tsaarivõimu kõrgemaks kohalikuks esindajaks. Tema peamiseks ülesandeks oli hoolitseda sisemise „korra ja julgeoleku" eest, sisse nõuda riigimakse ning lahendada sõjaväe ja kindlustega ühenduses seisvaid küsimusi. Kindralkubernerid tegutsesid tavaliselt kõige suuremas üksmeeles kohalike saksa mõisnikega, kelle käes siin tegelikult olid ametiasutused.

Riigimakse võeti ainult taludelt. Viimaste suurust arvestati adramaades, mille järgi määrati nii riigimaksud kui ka teopäevade hulk ning muud maksud mõisnikule ja kirikule. Ka riigimakse nõudis sisse mõisnik. See suurendas veelgi mõisniku võimu oma talupoegade üle.

Saksa mõisnikud arvestasid adramaa suurust mitte tegelikult talupoja kasutuses oleva maa, vaid tööjõuliste inimeste hulga järgi, mis oli talupoegadele väga kahjulik. Eestimaal loeti adramaaks 5 ja rannikul 10 töötavat mees-talupoega 15—60 aasta vanuses, Saaremaal aga 12 ja Liivimaal 18 töövõimelist inimest, s. t. nii meest kui naist. Liivimaal pöörduti siiski peagi tagasi XVII saj. lõpul väljakujunenud adramaa hindamisviisi juurde, mille järgi adramaaks loeti põllunduslikult kasutatav maa-ala, millelt talupojad rahaks arvestatult tegid tegu ja maksid makse 60 taalri (umbes 60 rubla) suuruses. See viis oli mõisnikele kasulik, sest tegu ja naturaalandameid arvestati äärmiselt madalalt. Kõige selle tõttu polnud adramaa suurus midagi kindlat, vaid kõikus revisjonide ja ümberkorralduste tagajärjel ning võimaldas mõisnikel talupoegi petta ja nende ekspluateerimist suurendada.

Pärast Eesti- ja Liivimaa ühendamist Venemaaga viidi siin lõpule Rootsi kuninga Karl XII poolt alustatud mõisate tagasiandmine endistele omanikele. Liivimaal kuulus kroonumõisate alla 1725. aastal 45,4% adramaade üldarvust, mis järgmise veerand-

sajandi jooksul vähenes 25,7%-le. Samal ajal oli Eestimaal riigi kätte jäänud ainult 2% adramaade arvust. Ka kroonumõisate rentnikeks olid peaaegu ainult saksa aadlikud. Rüütlimõisate omanikeks võisid olla ainult aadliseisusest isikud. Kuigi Baltimail osa mõisaid anti vene aadlikele, müüsid viimased need tavaliselt edasi sakslastele. Peamiselt viimaste kätte läksid varem rootsi aristokraatidele kuulunud mõisad. Niimoodi balti-saksa mõisnike kätte koondunud ulatuslik maavaldus oligi nende võimu aluseks Eesti- ja Liivimaal.

Saksa aadli ülemkiht kitsendas ka alam- ja ametiaadli majanduslikke ning poliitilisi eesõigusi. Selleks töötati sajandi keskpaiku mõisnike poolt välja erilised nimekirjad — nn. aadlimatriklid — ja kehtestati maapäevakord. Ainult aadlimatriklisse kantud mõisnikud moodustasid aadliseisuse kitsamas mõttes — rüütelkonna, vähemad mõisaomanikud ja -rentnikud aga maiskonna. Maa halduse, kohtu ja muu siseelu juhtimine läks täielikult immatrikuleeritud mõisnike kätte, sest ainult nemad olid maapäeval otsustajad. Uute liikmete vastuvõtmist aadlimatriklisse otsustasid samuti nemad.

Eesti-, Liivi- ja Saaremaa rüütelkonnad pidasid eraldi oma maapäeva, kus valiti rüütelkonna ametnikud, kohtunikud, määrati maksud, arutati seaduseelnõusid jne. Sel kombel oli tühisel käputäiel mõisnikel ulatuslik võim kogu kubermangu rahvastiku suhtes. Haldus, kohus ja politsei olid mõisnikele kõige otsesemaks sunnivahendiks talurahva ekspluateerimisel ja talurahva klassivõitluse mahasurumisel. Sama eesmärki teenis aadlist sõltuv kirik rahva vaimse pimestajana. Liivimaa rüütelkonna poolt oli ametlikult määratud luteri pastorite ülesandeks „ära hoida talurahva hulkade sõnakuulmatust ja võimalikult sügavamalt kinnitada nendes austust mõisnike ja muu ülemuse vastu, mis on hädavajalik mõisnike julgeoleku kindlustamiseks".

Eesti- ja Liivimaal XVIII sajandil põhiliselt säilisid eelmisel sajandil väljakujunenud feodaalne haldus- ja kohtukord, aadli ja linnade privileegid, luteri kirik, saksa keel ametliku keelena, erinev maksustus ja pikemat aega isegi kohalikud tollid. Selles seisiski nn. balti erikord, mis eraldas neid kubermange muust Venemaast ja mis tähendas siin kohalike saksa mõisnike piiramatut võimutsemist. See oli tõsiseks takistuseks Eesti ala Venemaaga tihedamale liitumisele ning soodustas äärmusliku pärisorjusliku rõhumise arendamist saksa mõisnike poolt. Balti erikord oli pärisorjusliku reaktsiooni ja mahajäämuse kehastuseks. Balti mõisnikud olid pärisorjusliku korra agarad kaitsjad kogu Vene keisririigis. Seetõttu tegid neist paljud karjääri tsaarivõimu truude teenritena. Balti kubermangudes oli pärisorjuslik kurnamine veelgi rõhuvam ja rängem kui Sise-Venemaal. Selles seisis saksa mõisnike „kultuur", millega nad uhkustasid.

§ 2. Klassivastuolude arenemine XVIII saj. esimesel poolel

Pärisorjusliku talurahva olukord. Mõisnike püüdeks oli taastada sõja ja katku tõttu kannatada saanud mõisamajandus ja suurendada oma sissetulekuid, saata üha rohkem põllumajandussaadusi turule. Mõisasaaduste turustamiseks olid tingimused soodsad. Nõudmine põllumajandussaaduste järele turul suurenes pidevalt, sest linnaelanike arv kasvas ning kiiresti arenev Peterburi vajas rohkesti toidu- ja tooraineid. Välisturule läks teravilja, lina, puitu.

Toodangu suurendamiseks kasutasid mõisnikud ammutuntud teed — talumaade mõisastamist. Hulgaliselt tühjunud talud kergendasid talumaade liitmist mõisatega. Kuid talupoegi aeti ka asustatud küladest välja. Näiteks kaebasid Võisiku mõisa Pevra küla talupojad, et nad on külast välja aetud ja säärasele maale paigutatud, kus mingil moel pole võimalik peatoidust saada ja kus nad elavad äärmises viletsuses ilma elamuteta. Tolle aja viletsate liiklemistingimuste juures oli raske laienenud mõisamaad majandada, sellepärast muutsid mõisnikud uued mõisastatud talud ja külad tavaliselt nn. karjamõisaiks. Lõuna-Eestis, kus oli 381 mõisat, tõusis nende mõisate juurde kuuluvate karjamõisate hulk XVIII saj. 80-ndaiks aastaiks ligi 200-le. Mõnigi karjamõis muudeti aja jooksul iseseisvaks mõisaks.

Mõisnikud tõstsid talupoegade teoorjust, algul, et tasa teha inimeste vähesust, hiljem, et rahuldada laienenud mõisamajanduse vajadusi. Teoorjust suurendati tavaliselt nn. abiteo näol.

Tartumaal tegi 1712. aastal $^1/_8$ adramaa suurune talu mõisale kogu aasta nädalas 2 rakme- ja kevadest sügiseni 2 jalapäeva. Sellepärast nimetati sellist talu kahepäevakohaks. Peale selle tuli samal talul mõisale anda 7 vakka rukkeid ja niisama palju otri, 2 vakka kaeru, 2 naela linast lõnga, pool lammast, 2 kana, 20 muna, 2 naela humalaid ja teatud rahamaksu. 1758. aastal pidi sama talu lisaks eelmisele tegema veel 8 abi-jalapäeva, 2 voori ja talvised karjatalitustööd ning saatma mõisa „talgule" ühe töölise („talguid" peeti aastas mitu, kõige kibedamal tööajal, kusjuures need igakord kestsid 3 päeva ja rohkemgi). Võrreldes varasemaga oli tõstetud ka naturaalmakse: igast viljaliigist tuli anda täiendavalt pool vakka, humalaid veel üks nael, samuti oli rahamaks tõusnud umbes 1 rublale. Uute maksudena oli juurde tulnud: 10 naela „pikki linu", 2 naela kanepit, üle ühe koorma heinu. Sellises talus oli harilikult 1—2 töövõimelist meest ja 1—2 naist, 1—2 hobust, 1—4 härga, 1—3 lehma ja 1—2 mullikat.

Ähvarduste ja karistustega takistasid mõisnikud talupoegi nende väheseidki talusaadusi linnaturule viimast. Talupoeg tohtis müüa ainult mõisnikule. Seega määras viimane hinnad ja müüs talupojale vahekasuga kõige hädapärasemaid tarbekaupu: soola, rauda, tubakat, heeringaid. See puudutas ka linna kaupmeeste huvisid,

mistõttu Tartu, Pärnu ja Tallinna kodanikud esinesid korduvalt kaebustega ametivõimude ees aadlike tegevuse vastu.

Balti parunid orjapidajatena. Eesti- ja Liivimaa mõisnike vaateid pärisorjusele ja pärisoristele talupoegadele ning mõisnikevastaste kaebuste mahasurumist näitab väga ilmekalt ühe Virumaa talupoja, Vohnja mõldri Jaani kohtuprotsess oma mõisniku vastu. Jaan kaebas korduvalt kohtutes ja ametiasutustes selle üle, et mõisnik pidevalt suurendas koormusi, võttis loomi, sundis ta isa asuma laostunud tallu, peksis neid mõlemaid metsikult ning sõtkus jalgadega.

Jaan pöördus 1737. aastal Peterburi justiitskolleegiumi ja isiklikult keisrinna poole. Siit saadeti ta Tallinna, kus teda peksti ja mõisteti vangi selle eest, et ta „oma härra peale aluseta kaebust tõstnud" ja koguni julgenud „tema keiserliku majesteedi kõrgele troonile läheneda". Jaan põgenes vanglast läbi ahju ja korstna ning ruttas uuesti Peterburi. Ta esitas siin uue kaebuse mõisniku ülekohtu ja vägivalla vastu ning nõudis endale õigust ja kahjutasu.

Peterburi justiitskolleegium päris Eesti- ja Liivimaa kõrgematelt valitsus- ja kohtuasutustelt järele, kui kaugele ulatub balti mõisnike võim ja omandiõigus talupoegade ja nende varanduste üle, kui suur on mõisnike voli tõsta koormusi ja anda talupoegadele ihunuhtlust. Saksa mõisnikele, kes seisid kohalike valitsus- ja kohtuasutuste eesotsas, oli see teretulnud võimaluseks oma „õigusi" selgitada. Eriti kuulsaks on saanud Liivimaa maanõuniku parun Roseni 1739. aastal antud ametlik, hoolikalt läbikaalutud seletus, mida nimetatakse Roseni deklaratsiooniks. Selles öeldakse, et eestlased ja lätlased on maa vallutamisest peale orjad, kellega ja kelle poolt kogutud varandusega võib mõisnik teha mida tahab, sest see on mõisniku täielik omand. Mõisnik võib koormusi tõsta või muuta oma soovi kohaselt, samuti ihunuhtlust määrata. Kõiki neid „õigusi" põhjendati vanade privileegide ja Rootsi-aegsete maaseadustega. Samad seisukohad esinesid ka Eestimaa ülemmaakohtu vastuses. Balti parunitele oli selle reaktsioonilise dokumendi koostamisel eeskujuks orjapidamiskord Inglise kolooniates.

Peterburis võeti need seletused, mis olid täis ajaloolisi võltsinguid, teatavaks. Vohnja Jaan mõisteti süüdi ja saadeti lõpuks asumisele. See juhtum näitab ilmekalt tsaari-kohtu klassiolemust mõisnike-pärisorjuslaste huvide kaitsmisel.

Talurahva võitlus mõisnike vastu. Talupoegade üheks võitlusvormiks mõisnike vastu oli endiselt pagemine, et pääseda nende rõhumise ja omavoli alt. Pageti koormuste tõstmise või metsiku kohtlemise puhkudel. Meeleheitele viidud talupojad tasusid oma piinajatele kätte nende tapmise või mõisate põletamisega. Säärase teo järel pageti, et pääseda ähvardavast karistusest. Kubermangu piiriäärsetes kohtades pageti sageli üle haldus- ja isegi riigipiiride, sest sealt oli mõisnikul väga raske talupoegi tagasi saada. Ida-Eestist pages rohkesti talupoegi üle kubermangu piiri

Vene alale, kus eestlaste arv tõusis sajandi keskel juba mitme tuhandeni. Saksa mõisnike inimjaht pidi siin lõppema tulemusteta, sest vene mõisnikud ning Petšoora (Petseri) ja Pskovi kloostrid olid juurdetulnud tööjõust huvitatud ega andnud pagenud talupoegi välja.

Pagemine oli nii ulatuslik, et rüütelkond ja valitsusasutused tegelesid sellega pidevalt aastakümnete kestel. Anti välja järjest metsikumaid keelumäärusi ning pagemisele kaasaaitajaid karistati näiteks kõrvade ja nina äralõikamisega. Põgenikke jälitati sõjaväeüksuste abil. Ometi ei suudetud talupoegade pagemist vältida.

Mõisnikud olid talupoegadele leppimatuiks vaenlasteks, kelle vastu peeti kestvat võitlust. Talupojad olid täis sügavat viha ja umbusku oma kurnajate vastu ja püüdsid igal võimalikul viisil mõisat kahjustada. Mitte vähem ei vihanud eesti talurahvas saksa pastoreid, kes olid samuti mõisnikud ja talupoegade vereimejad. Pastorite ahnus oli ammu saanud vanasõnaks: „papi külimit ja kotisopp ei saa iial täis". Hoolimata juba sajandeid kestnud ristiusu jutlustamisest, kurtis veel XVIII sajandil Põltsamaa pastor Hupel, „et tuhande hulgas vaevalt kaks teavad, et nad on kristlased".

Talurahva ja mõisnike leppimatu vastuolu peegeldus ka nn. hernhuutide ehk „vennaste" liikumises. See oli eesti ja läti rahva keskel usulises vormis avalduv ühiskondlik liikumine. Talurahva klassivõitluse avaldumine valitsevale kirikule vaenuliku hereesia vormis oli feodaalühiskonnas väga levinud nähtus.

Mõisnikud ja pastorid soosisid alguses XVIII saj. 20-ndail aastail Saksist sisserännanud hernhuutide tegevust, mis Saksamaal kandis reaktsioonilist iseloomu, püüdes seda kasutada teravate klassivastuolude nüristamiseks. „Vendluse", „siit kurjast maailmast ärapööramise" ja usulis-kõlbelise ümberkasvatamise jutlustamine näis olevat sobivaks vahendiks rõhutud hulkade pimestamisel. Rõhutud eestlaste ja lätlaste keskel omandas aga hernhuutlik liikumine alguses teise tähenduse. Talurahvas pani sellesse liikumisse oma, pärisorjusevastase sisu. Mõisnike ja pastorite poolt rõhutud, sakslaste poolt põlatud ja alandatud pärisorised talupojad nägid ennast vennastekogudustes võrdsete inimestena sakslastega. Eriti küla jõukamad elemendid nägid võimalust koguduste eesotsas suurendada oma mõju. Sedamööda, kuidas XVIII saj. 40-ndate aastate alguses liikumisest hakkasid osa võtma talurahva laiemad hulgad, hakkasid mõisnikud ja pastorid kaotama oma mõju ja juhtimist hernhuutide liikumises. Liikumine hakkas muutuma talurahva rahutusteks. Koguduste koosolekuil mõisteti hukka mõisnike teguviis, kohati jäeti mõisaorjus tegemata või esineti mõisniku vastu nõudmistega. Mitmed jutlustajad (näiteks Tallima Paap Rõugest) ei piirdunud ainult „usulise äratamisega", vaid astusid ka mõisnike vastu välja. Külas hakkas kujunema võrdlemisi laialdane organisatsioon, kuigi usulist laadi.

Mõisnikud ja pastorid sattusid liikumise säärasest arenemisest suurde ärevusse. Nende nõudel keelati 1743. aastal vennaste tegutsemine Baltimail ja nende organisatsioon purustati. Repressioonidele vastasid talupojad massilise põgenemisega üle kubermangu piiri. Salaja elas vennaste organisatsioon siiski edasi. Hernhuutid pidasid oma koosolekuid sageli öösiti talumajades, küünides või isegi metsas, kogunedes selleks üsna kaugelt. Järjest rohkem hakkasid liikumisest osa võtma ka eestlased linnadest. Koguduste juhtimine oli täiesti talupoegade või käsitööliste käes. Salajasena näis liikumine valitsevale klassile ohtlikuna. Kontrolli ja teatud juhtimise saamiseks hernhuutide tegevuse üle lubati nende avalik tegutsemine 1764. aastal ametlikult uuesti. Kuni XIX saj. esimese veerandini etendas hernhuutide liikumine talurahva rahutustes veel teatud osa.

§ 3. Pärisorjuslik majandus ja kapitalistlike suhete tärkamine XVIII saj. teisel poolel

Pärisorjusliku majanduse kasvav seostumine turuga. Pärisorjusliku mõisa sidemed turuga kasvasid Venemaal XVIII saj. teisel poolel kiiremini kui kunagi varem. Mõisad hakkasid tootma rohkem turu jaoks ning aadlikud pidid oma pärisorjusliku majanduse kohandama areneva sise- ja välisturu tingimustele. Sama protsess toimus ka Eesti- ja Liivimaal. Soodsad eeldused selleks olid kujunenud juba sajandi esimesel poolel, majanduse täieliku taastamisega ning suure Vene siseturu avanemisega.

Ülevenemaalise turu arenemise tagajärjel olid sisetollid ammugi muutunud sisekaubanduse kammitsaiks ja nad kaotati 1754. aastal. Seitsmeaastase sõja (1756—1763) jooksul, millal agressiivne Preisi ähvardas Baltimaid, kuid sai Vene vägedelt hävitavalt lüüa, hakkas valitsus pöörama suuremat tähelepanu siinsetele oludele. Mitmed järgnevad korraldused Katariina II (1762—1796) poolt, mis vastasid mõisnike ja kaupmeeste huvidele ja olid tingitud kaubalis-rahaliste suhete arenemisest, soodustasid seda arenemist omalt poolt veelgi. Nüüd võis Baltimailt tollivabalt viina vedada Vene linnadesse. Samuti kaotati 1762. aastal viljaväljaveo-keeld, mis eriti sajandi keskpaiku takistas viljakaubanduse laienemist. Nende tõkete kaotamisega tõusid siin viina ja vilja hinnad sajandi 60-ndail aastail väga kiiresti. Mõisnikud otsisid agaralt teid, kuidas suurendada oma rikkust, tugevdades talurahva hulkade pärisorjuslikku ekspluateerimist.

Mõisatoodete turustamisest saadud raha kulutati uhkemaks elamiseks, toredate häärberite ehitamiseks, parkide asutamiseks jne. Taheti kiiresti rikastuda, tehes võlgu, pantides ja rentides mõisaid ja nendega spekuleerides. Ka mõisate hinnad hakkasid sajandi 60-ndail aastail kiiresti tõusma. Kõik see toimus aga talurahva ekspluateerimise äärmise suurendamise arvel.

Eriti hoogsalt hakkas sajandi teisel poolel, eeskätt Viljandi- ja Tartumaa mõisais, levima viinapõletamine teraviljast. See võimaldas mõisnikel saada suuri tulusid pärisorjade töö- ja veojõu kasutamise tõttu, sest viin oli kallim kui vili, transport aga kergem. Sajandi lõpul arvati Liivi kubermangus viinaks põletatavat üle $^1/_3$ teraviljasaagist. Mõisnikud-ettevõtjad ei põletanud viina ainult oma viljast, vaid ostsid seda üles ka ümberkaudsetelt talupoegadelt ja isegi kaugematest mõisatest, näiteks Viljandimaa mõisnikud Järva- ja Virumaalt. Talupoegadele tõi viinapõletamine uue raske „viinaköögiorjuse" ja viinavoorimise. Talvised viinavoorid kaugete maade taha, näiteks Peterburi või Tallinna, olid talupoegadele tõeliseks nuhtluseks. Rohke viinapõletus soodustas joomise tõusu talurahva hulgas, kaasa aidates süvenevale vaesumisele ja rikastades mõisnikke, kes olid kõrtside omanikud, ning kõrtsmikke.

Viinapõletamise jääk, praak, oli väärtuslik loomatoit, mida mõisnikud hakkasid ära kasutama lihaloomade nuumamiseks. Mõisnikud ostsid selleks isegi Peterburist — kuhu ka suurem osa viina veeti — ukraina härgi, nuumasid neid talv läbi ja müüsid kevadel sealsamas tunduva kasuga.

Teravili oli teiseks tähtsaks saaduseks, mida mõisnikud turule saatsid (peamiselt Põhja- ja Lääne-Eestis). „Teravilja tootmine mõisnike poolt müügi otstarbel, mis arenes eriti pärisorjuse olemasolu viimasel perioodil, oli juba vana režiimi lagunemise ennustajaks." [1] Seesama on maksev ka viina tootmise kohta, mis oli tol ajal teravilja turustamine ümbertöötatud kujul.

Järjest suuremat osa hakkasid samal ajal väljaveos etendama lina ja metsamaterjalid. Eriti Inglismaa ja Holland olid lina ja puidu eksportimise sihtkohaks. Nende kaupade väljavedu toimus esijoones Narva ja Pärnu kaudu. Kui 1764. aastal valitsus lubas Pärnust laudade väljaveo, läks siin hoogu metsatööstus, linna juures ja maakonnas asutati rida saeveskeid.

Lina kasvatati turu jaoks kõige rohkem Räpina, Vastseliina, Rõuge, Karula, Tarvastu, Halliste ja Vigala piirkonnas. Lina kasvatajad olid peamiselt talupojad, kes hakkasid nüüd kasvatama ka nn. siberi lina, mida nad õppisid tundma Pskovi kubermangu talupoegadelt.

Turustamise eesmärgil hakati XVIII saj. keskelt alates tähelepanu pöörama viljapuuaedade asutamisele. Puuvili Ida-Eestist läks Peterburi, kusjuures turustamine toimus osalt kohalesõitnud ülesostjate kaudu.

Eesti talupojad hakkasid sajandi teisel poolel kodus tubakat kasvatama, mille seemet saadi vene talupoegadelt või aednikelt. Uue kultuurina hakkas 50-ndaist aastaist peale levima kartul, mille tutvustamisele aitasid eriti kaasa vene sõjaväelased. Kartuli hulgaline kasvatamine levis siiski väga aeglaselt. Veel 1787. aastal oli Eesti kubermangus kartulisaak ainult 1123 setverti. Peagi hakati

[1] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd. Tallinn, 1950, lk. 152.

kartulit kasutama toorainena tärklise- ja puudrivabrikutes (varem oli tärklist valmistatud nisust).

Talurahva pärisorjusliku ekspluateerimise kasv. Hoolimata tihenevatest sidemetest turuga ei kaotanud mõisamajandus oma põhiliselt naturaalset iseloomu. Pärisoriste talupoegadega tehti kõik mõisatööd, naturaalandamitel oli endiselt oluline koht mõisa varustamisel igasuguste produktidega. Taludes aga tehti kõik ise peale adraraua, nagu märkis üks kaasaegne autor. Pärisorjusliku süsteemi tulemusena jäi nii mõisa- kui talumajandus endiselt tehniliselt mahajäänuks.

Et rohkem turustada, oli vaja toodangut tõsta. Samal ajal püsis vana rutiinne tehnika, põlde hariti talupoja viletsate tööriistade ja kurnatud veoloomade abil. Mõisnikud olid koguni uue, tootlikuma töötamisviisi vastu. Nii hakati taludes XVIII sajandil otra niitma vikatiga, mõisnikud nõudsid aga mõisapõldudel endiselt sirbiga lõikamist. Nad nägid toodangu suurendamise võimalust eeskätt külvipinna laiendamises. XVIII sajandi teisel poolel jätkus talumaade massiline mõisastamine. Tolleaegses trükisõnas kirjeldatakse mõisastamise äärmiselt laostavat mõju talumajandusele. Mõisnikud laiendasid ka ale- ja kütisetegemist, mis samuti rängalt talupoegi koormas, nagu järjest laienev viinapõletamine ja viinavoorimine.

Kõige selle tõttu tõusis talurahva teokoormus pidevalt. Mõisa koormused kasvasid sajandi kestel peaaegu kahekordseks. Suurenenud mõisateo tõttu hariti talumaid järjest puudulikumalt. Talud vaesusid ja laostusid. Nälg oli iga-aastaseks külaliseks keskmisegi viljasaagi aastatel, häda muutus aga eriti masendavaks viljaikalduste ja loomataudide puhul. Pärisorjusliku põlluharimise tulemuseks olid madalad saagid ja sagedased ikaldused. Leivavilja kasvav turustamine toimus tihtilugu talurahva tarbimise arvel. Talupoegade viletsust kasutas mõisnik halastamatult talupojalt viimase mahla väljaimemiseks. Kui talupoeg nälja sunnil laenas mõisast vilja, pidi ta kahe vaka eest tagasi maksma kolm.

Mõisnikud püüdsid tõsta töö intensiivsust. Selleks tugevdati teoliste tagasundimist kepi abil. Lõikuse ajal hakati igale talule määrama teatud tükk mõisapõldu. Hupel kirjeldas, et sel puhul jõukam talupoeg palkas endale vabadiku appi, lõikas tüki rutem ära ja sai minna oma talu põldudele, kuna aga vaesem, kellel polnud inimesi, kannatas.

Talupoegade — vabadike, sulaste ja tüdrukute — müümine ja vahetamine oli sagedaseks nähtuseks. Talupoegi müüdi isegi avalikult laatadel ja oksjonitel ning ajalehtedes pakuti pärisorje müüa kas üksikult või perekonnaga. Talupoegi müüdi ka nekrutiteks või töölisteks manufaktuuridesse. Müües lahutati hoolimatult abielupooli ja vanemaid lastest. Müümist kasutas mõisnik ka selleks, et külast eemaldada teadlikumaid talupoegi.

Olukorra kindlusetus ja ränk mõisaorjus halvas talupoja huvi oma majapidamise vastu. Mõisnik röövis kogu ta saagi, jättes

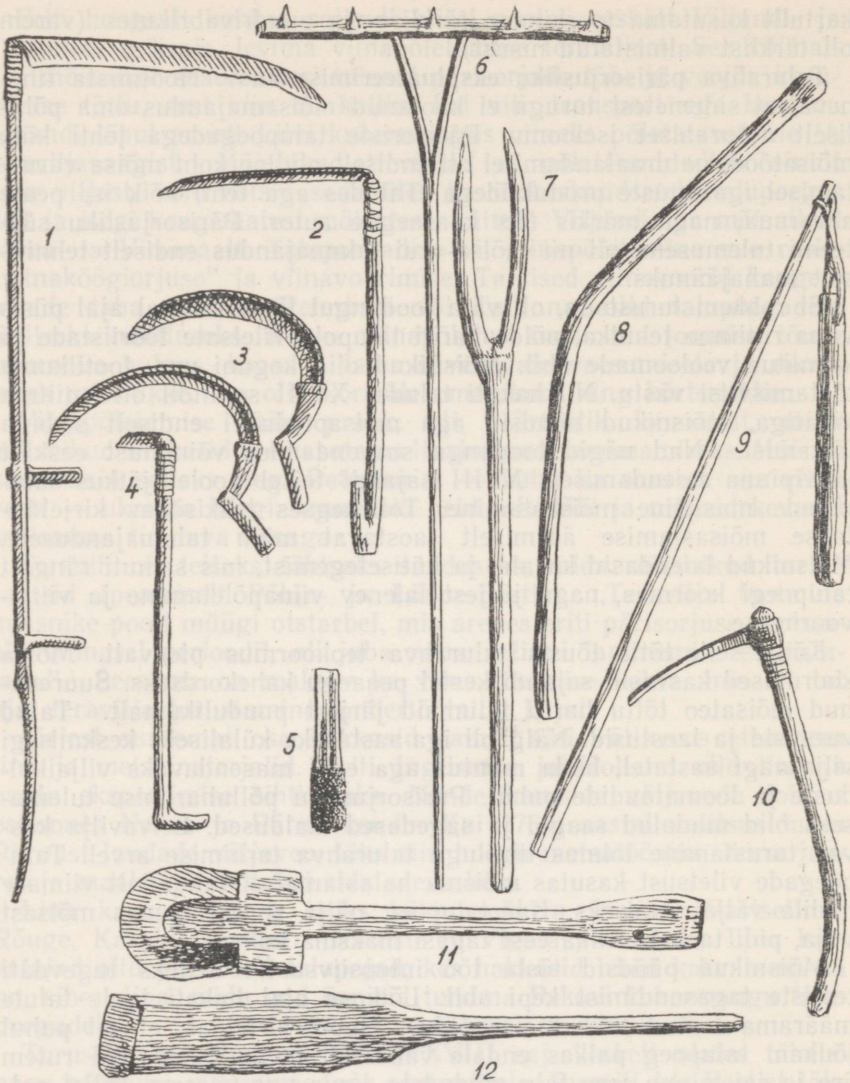

XVIII saj. põllutööriistu.

1 — vikat, 2 — rauts ehk „lätivikat" rukkiniitmiseks, 3 — sirbid, 4 — võsanuga, 5 — luisk, 6 — rehereha, 7 — sõnnikuhark, 8 — vart, 9 — koot, 10 — kõblas, 11 — puulabidas raudteraga, 12 — aganalasn (aganate raiumiseks — leiva taignasse).

vaevalt, millega hinge sees pidada. Kõige selle tulemusel tekkis sajandi lõpul tagasiminek rahva juurdekasvus. Liialdamata võis kirjutada J. Chr. Petri, kes sajandi viimastel kümnenditel oli Eestimaal kooliõpetajaks, et pärisorjus „mitte üheski riigis ei ole hullem

ega ühendatud suurema rõhumise ja piinadega kui Eestimaal". See oli balti aadli võimutsemise tulemus.

Valitsev klass püüdis siinset pärisorjuslikku korda näidata „parima korrana maailmas ja igavesena". Ometi oli see kord teravate vastuolude tõttu juba lagunemas.

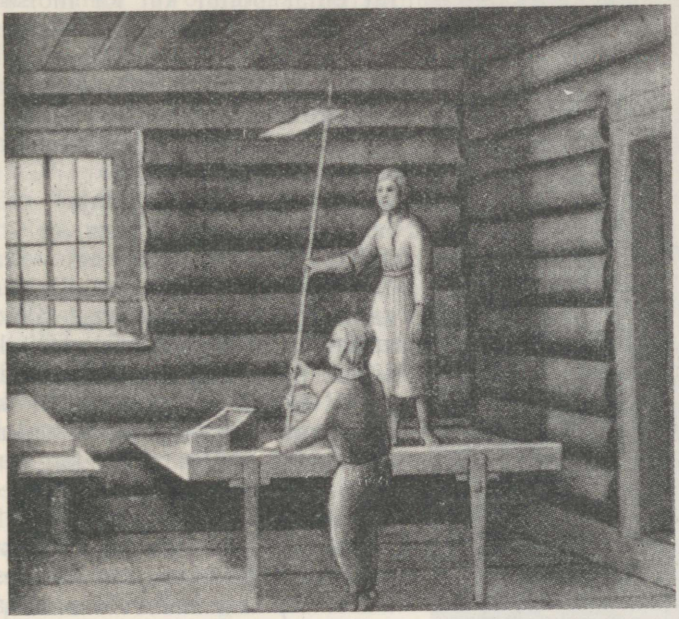

Käsikivil jahvatamine mõisas (XVIII saj. joonise järgi).

Talurahva kihistumine. Kaubalis-rahaliste suhete arenemine tõi talurahvale mitte ainult pärisorjusliku ekspluateerimise suurendamise, vaid oli aluseks ka muutustele talurahvas endas.

Talumaade mõisastamine suurendas pidevalt maata talupoegade hulka. Kuigi talupoegi mõisastatud maadelt sunniti asuma metsa- ja alemaadele, vähenes nende käes olev maahulk üldiselt siiski. Mõisnikust olenes ka talu andmine ühele peremehe poegadest, teised lapsed aga jäid sulasteks ja tüdrukuteks. Mõisnik paigutas töövõimelisi mehi ühest talust teise eesmärgiga, et iga talu suudaks täita nõutavaid koormisi. Sama eesmärgiga loeti ka hobused, loomad, seemnevili ja tööriistad talu juurde kuuluvaks nn. raudvaraks. Sel kombel oli mõisnikul võimalik vajaduse korral isegi sulast või vabadikku paigutada talu etteotsa. Mõisnik rõhus ja ekspluateeris kogu talurahvast.

Talud ise polnud ammugi enam ühesuurused, vaid moodustasid mitu rühma. Suuremates taludes (1/4 adramaad ja suuremates) peeti mitu sulast ja tüdrukut, kes saadeti mõisateole ja keda kasutati talutöödel. Palgad olid väga madalad. Sulane sai vilja ja riiete näol aastas kuni 9 rubla, tüdrukud aga palju vähem, kui üldse midagi said peale igapäevase riietuse. Peremehed kasutasid ka vabadikke nii omal põllul kui ka mõisatöödele saatmiseks. Seetõttu oli nendes taludes võimalik korralikumalt põlde harida ja seal tekkis ülejääke, mis viidi turule.

Tarvastu talupoeg taliriietuses (XVIII saj. joonise järgi).

„Rikkaid talupoegi otsib siin asjata," kirjutas A. Hupel 1777. aastal, „selliseid, kel on (salaja) mõnisada rubla sularaha ja kes on kogunud üldse 100—200 rubla eest vallasvara, leidub veel siin ja seal. Paljud tulevad hädapärast läbi, veel rohkem on vaesed." Väikestes taludes, kus oli ainult paar töövõimelist inimest, kes pidid tegema nii mõisateo kui ka talutöö, puudus igasugune võimalus õigel ajal künda, külvata või lõigata. Mõis nõudis alati, et tema tööd oleksid tehtud esimeses järjekorras.

Peale talusulaste ja -tüdrukute oli rohkesti vabadikke, kes töö eest said talust lapikese aia- või alemaad. Ka mõis nõudis vabadikult 1—2 teopäeva nädalas.

Saunikuid ja vabadikke leidus üle kogu maa, kuid kohati esines külakehvistut XVIII sajandi teisel poolel juba üsna suurel arvul. A. Hupeli poolt kogutud andmete järgi moodustasid 80-ndail aastail vabadikuelamud ning elanikega saunad taluelamute üldarvust Saaremaal 7,5%, Pärnumaal 33,3% ja Viljandimaal 38,8%, üksikutes Pärnu- ja Viljandimaa kihelkondades aga koguni 41—63%. Eriti paistsid silma vabadike ja saunikute hulgalt sellised piirkonnad, kus oli arenenud manufaktuurtööstus (Põltsamaa ja Kolga-Jaani), linakasvatus (Tarvastu) või metsatööstus (Vändra). Mida enam talurahvas oli haaratud tööstuslikku ja kaubanduslikku käibesse, seda selgemini tõusis esile külas alanud majanduslik kihistumine.

Väiketootmise arenemine. Saunikud, kui nad ei olnud kerjused või raugad, elatusid käsitööst, nagu osalt vabadikudki. Kudumine, ketramine, regede ja puunõude valmistamine andis neile viletsat ülalpidamist. Kuid ka maad valdavad talupojad tegutsesid kohati talvel käsitööga. Nii valmistati regesid, tünne ja muid puunõusid Kodaveres, saane Viljandi ja Tarvastu piirkonnas, laevu ja paate Hiius, tuuleveskeid Vormsis. Kohati põletasid talupojad müügiks tuhka (Põltsamaa piirkonnas klaasimanufaktuuridele), lupja (Kursis, Hiius), raiusid, vedasid ja parvetasid puid (Pärnu jõe piirkonnas), vedasid kive jne.

Lõuna-Eestis ja Hiius otsisid mõned talupojad mõisniku loal ajutist tööd linnades — Tartus, Pärnus, Viljandis, Tallinnas — või teistes mõisates. Suuremalt osalt aga mõisnikud ei andnud talupoegadele võimalust mujal tööd otsida, kartes töökäte puudust mõisais. Vastupidi vene mõisnikele, kes lasksid oma talupoegi rahalisele obrokile, asetasid balti-saksa mõisnikud pearõhu teoorjusele, mis sidus eesti talupoegi paigale ja põhjustas nende äärmise viletsuse. Vene obrokitalupojad rändasid Eestiski ringi, töötades siin müürseppadena, puuseppadena, kiviraiujatena, kraavikaevajatena, tellisepõletajatena või kaubitsedes oma käsitöötoodetega ja manufaktuurkaupadega.

Suurt tähtsust omas Eestis kalastus, eriti Peipsi ääres ja kogu rannikul. Kalapüügi hooaegadel toimus seal elav kaubitsemine. Kaugelt sisemaalt sõitsid talupojad randa, et vilja ja raha vastu kalu saada. Suurt edu näitas kalastus Peipsil alates XVIII saj. keskelt, millal Novgorodi vene kalurid võtsid tarvitusele väga suured noodad. Samuti hakkasid vene kalurid nüüd Peipsil ja Kesk-Eesti vetel teostama ulatuslikku talvist jääalust kalapüüki 200—300 sülla pikkuste võrkudega.

Manufaktuur. XVIII sajandil toimus Venemaal manufaktuuride kiire arenemine. Sajandi esimesel veerandil rajati üle 200 tööstusettevõtte ja see arv suurenes sajandi lõpuks mitmekordseks. Venemaa tööstuse arenemises algas manufaktuurperiood. Eestis rajati arenemisvõimeline manufaktuurtööstus põhiliselt alles XVIII saj. teisel poolel. Kaupmehed ja mõisnikud asutasid mitmesuguseid ettevõtteid kohalike loodusvarade ja põllumajandussaaduste ümbertöötamiseks. Neid asutati eriti maale, toor- ja kütteainete lähedusse, kus oli kergem saada ka tööjõudu pärisorjade näol. Peamiseks oli tolleaegses manufaktuuris siiski vabapalgaline tööjõud. Selleks olid käsitöölised, mõisnike poolt passidega tööd otsima minna lubatud talupojad, kes mõisnikule maksid obrokit rahalise maksu näol, ja välismaalt toodud meistrid.

Üheks vanimaks tööstusettevõtteks Eestis oli Räpina paberiveski. Pärast Räpina mõisa konfiskeerimist riigi poolt 1740. aastal saadeti siia 6 vene töölist Peterburist, kes koos ühe eestlasega moodustasid paberiveski tööjõu. 80-ndail aastail olid siin juba 22 väikest tööliselamut. See oli tüüpiline pärisorjuslik manufaktuur, kus töö oli väga raske ja kus ainult vägivallaga suudeti töölisi kohal hoida.

Räpina paberivabrik (foto XX saj. algusest).

Ettevõte töötas algul ainult 4 kuud aastas ja töötasu maksti peamiselt mõisaproduktide näol. Omanikule andis ettevõte head sissetulekut.

Väljapaistvaimaks tööstuspiirkonnaks kujunes alates 1750. aastast Põltsamaa piirkond, millal lossiomanik major W. v. Lauw asutas siin vasesepatöökoja, tärklisevabriku, nahaparkimistöökojad ja rohelise klaasi ning pudelite tööstuse Laashoone metsas (1764). Viimase likvideerimise järele organiseeris Lauw valitsuselt saadud toetuslaenude abil Tirna aknaklaasitööstuse, kus hakati valmistama ka paremat klaasi ning alates 1782. aastast peegliklaasi, milleks loodi uued töökojad ja ehitati peeglivabrik Kamaril. Lihviti käsitsi, millega olid ametis 10 eesti ja niisama palju vene lihvijat. Poleerimine toimus masinail, mida pani vesi käima. Tirnas tõusis tööliste arv ajuti kuni 100-ni. Töölised olid suuremas osas vabapalgalised, kuid osalt ka pärisorjad. Peale selle vedasid puid ja liiva kohale 30—40 talupoega. Mõisais ja linnades kasvas nõudmine aknaklaasi ja peeglite järele, samuti kasvas kõrtsides ja apteekides vajadus mitmesuguste pudelite järele. Seetõttu leidis klaasitoodang head turustamist nii kohalikes kubermangudes kui ka Peterburis ja Pskovis. 80-ndate aastate lõpul likvideerusid siiski Lauw asutatud ettevõtted rahaliste raskuste tagajärjel. 1792. aastal rajati Peterburi ja Riia kaupmeeste kapitaliga uued, veel suuremad klaasi- ja peeglitöökojad Võisikul. Tööstuse arenemise tõttu

kasvas Põltsamaa alevi elanike arv kuni 500-ni, ületades seega väiksemad linnadki.

Klaasitöökodasid tekkis veel paaris mõisas. Klaasitööstuse vajaduste tõttu hakati mitmes kohas valmistama potast (Võisiku, Vastseliina), mis läks osalt kohalikele klaasitööstuse ettevõtetele, osalt turustati Peterburis ja Riias.

Põhja-Eestis oli rida manufaktuure Tallinnas, nagu peegli-, naha-, vasesepa- ja ketramistöökojad, fajansimanufaktuur jm. Suurimaks ettevõtteks sajandi lõpul oli siin riidevärvimise manufaktuur, kus toimus pearättide ja sitsi „trükkimine", mida siia toodi Peterburist. Tööliste arv tõusis selles ettevõttes ajuti ligi poolteisesajani. Tallinna villaketramise töökojas ekspluateeriti halastamatult väikesi alla 10-aastasi lapsi. Nendele ei makstud mingit palka peale viletsa ülalpidamise.

Nii linnas kui maal tekkis veel mitmeid lubja-, tellise- ja katusekivide põletamise töökodasid, naha- ja parkimistöökodasid, viinavabrikuid ja saeveskeid. 1781. aastal asutati Raadil ühe vene kaupmehe poolt ahjukivide valmistamise ettevõte. Loode-Eestis ja saartel arenes villase riide valmistamine kodutööndusena. Mõisnikud ja Tallinna kaupmehed lasksid maal villast riiet valmistada ja turustasid seda kohalikes linnades ja isegi Sise-Venemaal. Ka linast riiet toodeti kodutööndustes. Virumaal Voka mõisas tehti 80-ndail aastail katset ellu kutsuda lõuendimanufaktuuri.

Kuigi aadlil olid suured eesõigused ja eelised tööstuse alal, ei arenenud pärisorjuslik manufaktuur siiski kuigi kiiresti. Kapitalistliku manufaktuuri kiiremat arenemist tõkestas valitsev pärisorjuslik majandus: tööstustoodete turg oli veel kitsas ja puudus vaba tööjõud.

Kaubandus. XVIII saj. teisel poolel toimus kogu Venemaal nii välis- kui sisekaubanduses pidev ja võimas kasv. Üksnes väliskaubanduse käive tõusis sajandi teisel poolel rohkem kui kuuekordseks. Eestis toimus väliskaubandus peamiselt Tallinna, Narva ja Pärnu kaudu. Tallinna kaubandust iseloomustas sisseveo suur ülekaal, võrreldes väljaveoga; Narva ja Pärnu kaubandust aga vastupidi väljaveo suur ülekaal. Soodsate veeteede tõttu keskendus puidu ja lina väljavedu Narva ja Pärnu, Tallinnas oli aga endiselt tähtsaimaks väljaveokaubaks teravili. Aastas käis Tallinnas 90—225, Narvas 60—238, Pärnus 39—100 laeva. Üksikutel Tallinna kaupmeestel ja rannikul elavatel aadlikel olid oma laevad, mis võtsid osa väliskaubandusest.

Järjest tihedamaks muutusid kaubanduslikud sidemed Eesti- ja Liivimaa ning teiste Venemaa linnade ja piirkondade vahel. Mujalt Venemaalt toodi Eestisse rauda, vaske, naelu, küünlaid, seepi, messingnõusid, ahjusid, peegleid, tapeeti, hobuseriistu ja naaste, igasugust linast, villast, puuvill- ja siidriiet, nahku, karusnahku, rasva, külmutatud, soolatud ja suitsutatud kalu, kaaviari, humalaid, tubakat, nisujahu, lina, kanepit, puitu, osalt vilja. Siit veeti mujale Venesse — eeskätt Peterburi või Peterburi kaudu — viina,

klaasi, tärklist, puudrit, puuvilja, võid, sikusarvi ja harjaseid, ka hobuseid ja lihaloomi, Märjamaa paekivi, Kaarma dolomiitkivi (mis tol ajal väärtusliku ehitusmaterjalina laialdasemalt kasutamisele võeti ja hiljem rahvasuus „saaremaa marmori" nimetuse on saanud).

Venemaa odavamad ja paremad tööstustooted võimaldasid loobuda paljudest välismaa kallistest tööstustoodetest ning olid osalt kättesaadavad isegi linna alamkihtidele ja talupoegadele. Seetõttu vene kaupmehed, hoolimata saksa kaupmeeste vastutöötamisest, omasid kindlat kohta kõigis Eesti linnades ja alevites ning rändasid ülesostjatena ja väikekaubitsejatena laialt maal ringi. Siinsed saadused leidsid aga turgu mujal Venemaal, mis aitas kaasa tootmise mitmekesistumisele. Suur osa siinsest manufaktuurtööstuse toodangust leidis samuti turustamist Sise-Venemaal.

Sisekaubanduse kasvu näitab laatade ja aastalaatade kujunemine maal ja linnades. Suurim aastalaat Eestis peeti Tartus jaanuarikuus, mis kestis 3 nädalat ja kuhu tuli kokku kaupmehi ka kaugematest linnadest. Maakohtades peetavatest laatadest olid tuntumad Vastseliina, Rõuge, Tarvastu ja Helme. Neile tuli väikekaupmehi lähedatest linnadest ja mitusada talupoega, kes tõid laadale hobuseid, loomi, nahku, võid, vilja.

Linnad. Suurimaks linnaks Eestis oli Tallinn, kus 1782. aastal oli 10 653 elanikku (ilma aadli ja sõjaväeta). Tartus oli 3421, Pärnus ja Narvas kummaski umbes 2000, Kuressaares 1379 ja Valgas 891 elanikku. Rakveres, Paides, Haapsalus ja Viljandis oli 375—600, Paldiskis ainult 211 elanikku.

Linnades püsisid endiselt võimu juures sakslased. Suuremates linnades olemasolevad organisatsioonid — raad, gildid ja tsunftid — olid saksa kaupmeeste ja meistrite käes, kes püüdsid nende kaudu eesti ja vene kaupmehi ja käsitöölisi võistlusest välja suruda. „Mittesakslasi", kes tegelikult moodustasid linnaelanike enamiku, ei võetud gildide liikmeiks ega linnakodanikeks. Eestlasi ei lubatud võtta isegi õpipoisteks. Vene kaupmehi, käsitöölisi ja aednikke koheldi siin saksa kodanike poolt kui võõraid.

Eestlasi ja venelasi, kes moodustasid peamise eeslinnade rahvastiku, rõhuti rae poolt kõrgete maksudega, nende linnaosade korraldamiseks ei tehtud aga kõige vähematki. Eeslinnad olid kasvanud suurteks. Näiteks Tallinnas oli 1782. aastal linnas ja Toompeal 663 maja, eeslinnades 1110 maja, Tartus 1774. aastal kesklinnas 178, eeslinnades 392 maja. Kui eestlased ülekohtuse maksujaotuse vastu protestisid, summutati see ähvarduste ja karistustega, nagu Tartus XVIII saj. 50-ndate aastate lõpul.

Linnades hakkas kujunema kodanlus. Saksa ja vene kaupmehed hakkasid oma kapitale paigutama ettevõtetesse, rakendades vabapalgalist või pärisorjuslikku tööjõudu. Linnades hakkas tekkima ka eesti väikekodanlus. Näiteks Tartus oli 1786. aastal 479

majaomanikust eestlasi 117 ja mõned eesti kalakaupmehed omasid uue gildide seadusega kindlaksmääratud kapitali ja siirdusid gildikaupmeeskonda.

Statistilis-majanduslike andmete kogumine. Kuulus vene teadlane M. V. Lomonossov pühendas suurt tähelepanu Venemaa tootlike jõudude ja nende arenemisteede uurimisele, tööstuse ja põllumajanduse arendamisele. Lomonossov pani Teaduste Akadeemias (asutati 1725) aluse Venemaa loodusrikkuste uurimisele ja organiseeris laialdast statistilis-majanduslike andmete kogumist. Lomonossovi tegevus äratas sellele tööle ka kohalikud jõud riigi eri osades. Eesti- ja Liivimaa majanduse ja rahvaste kohta kogus alates 1760-ndaist aastaist rikkalikke andmeid publitsist A. W. Hupel, kes elas pikka aega Põltsamaal.

Baltimaade suhtes omandas väljapaistva tähtsuse Peterburis 1765. aastal asutatud „Vaba Ökonoomiline Ühing", mille liikmeks hiljem oli ka Hupel. See teaduslik ühing tegi suurt tööd peale Sise-Venemaa ka Baltimaade loodusvarade ja ökonoomika tundmaõppimiseks, uute kultuuride ja parema agrotehnika levitamiseks. Ühingu toimetustes 1792. aastal toodi andmeid põlevkivi esinemisest Virumaal.

Tegelikult oli majandust võimatu tõsta niikaua, kui püsis mahajäämuse põhjus — pärisorjuslik süsteem.

§ 4. Talurahvaküsimus Liivi- ja Saaremaal XVIII s. 60-ndail aastail. Talurahva võitlus pärisorjusliku ekspluateerimise vastu

Talurahvaküsimus XVIII s. 60-ndail aastail. Venemaal feodaal-pärisorjusliku korra rüpes kujunema hakkav uus, kapitalistlik laad kõigutas vana korra aluseid. Ekspluateerimise kasv kutsus välja protestilaine vene talurahva poolt, mis laienes eriti XVIII s. 60-ndaist aastaist alates. Aadel asus seevastu oma diktatuuri tugevdamisele, riigivalitsemise tsentraliseerimisele ja korraldamisele. Neid pärisorjusliku aadliriigi kindlustamise ülesandeid teostas Katariina II.

Lõuna-Eesti talupoegade kaebused endi mõisnike vastu suurte koormuste nõudmise pärast sagenesid eriti XVIII s. 60-ndate aastate algul. Rahutuste hirmul oli tsaarivalitsus sunnitud pöörama tähelepanu talurahvaküsimusele ka Baltimail. Seda huvi soodustas omakorda vajadus riigi sissetulekute tõstmiseks. Talumajanduse kestev halvenemine Liivi- ja Saaremaal oli põhjuseks, et riigimaksudes tekkisid suured võlad ja kroonumõisad ei andnud peaaegu mingeid sissetulekuid. Vene ametnikud rõhutasid, et balti mõisnike omavoli pärisorjade üle tuleks seadusega piirata. Sel teel loodeti tõsta maa maksuvõimet.

Ka kohalikud mõisnikud olid sunnitud tegelema talurahvaküsimusega. Turu laienemine ja põllusaaduste hindade tõus sidus mõisaid üha rohkem kaubamajandusega. Mõisnikud püüdsid kõigiti suurendada turustatavate saaduste hulka. Osalt tehti seda laien-

dades viinapõletamist, kasvatades lihaloomi ning organiseerides manufaktuure. Suurem osa mõisnikke taotles oma mõisate sissetulekuid tõsta talumaade mõisastamise, talukoormuste suurendamise ja teoorjade tagasundimisega kepi abil. See tähendas aga talurahva kiiresti süvenevat vaesumist. Aegamööda hakkasid üksikud mõisnikud aru saama, et majanduslikust laosest ja ummikust pääsemiseks on vaja tõsta pärisorjade isiklikku huvi töö vastu. Seda loodeti saavutada talupojale omandiõiguse andmisega vallasvarale.

Veelgi kaugemale läks kodanlike ideede propageerimisel J. G. Eisen (1717—1779), kes pikemat aega elas Tormas. Ta väitis, et pärisorjuslik kord on kahjulik nii riigile kui aadlile ja takistab põllumajanduse ja tööstuse arenemist. Eisen astus välja mõisnike vaadete vastu, et eestlaste halb rahvuslik iseloom lubavat neil elada ainult pärisorjuses. Tarvis on kaotada pärisorjus, kirjutas Eisen, sest „kõik parandused, mis pärisorjuse alusel ette võetakse, muud midagi ei ole, kui ajutised paikamised, sest et juhuseid tohterdatakse aga põhihäda puutumata jäetakse". Talupoegadele tulevat anda isiklik vabadus ja maa, mida ta harib. Sellele korrale üleminekuks soovitas ta, et talud antaks raharendile pärandatavalt. Ainult nii olevat võimalik tõsta talupoegade huvi töö vastu ja talupoeg muutuvat jõukaks, nii et ta suudaks kõrgemat renti ja suuremaid makse maksta. Mõisamaid aga haritagu palgatööjõu abil, mis on produktiivsem pärisorja tööst. Kõik need muutused arvas Eisen võimaliku olevat teostada ülaltpoolt, seaduste kaudu ja mõisnike omal algatusel. Selletõttu oligi võimalik, et Liivimaal valitseva pärisorjuse kriitika,mis oli Eiseni poolt kodanlikelt seisukohtadelt koostatud, 1764. aastal Peterburis trükis avaldati, kuigi kärbitud kujul.

Katariina II tegi katset Liivi- ja Saaremaal reguleerida agraarsuhteid. Tema volitusel esitas kindralkuberner G. Browne 1765. aastal Liivimaa maapäevale rea nõudmisi. Nendest olid tähtsamad: anda talupoegadele omandiõigus vallasvarale, kindlaks määrata koormised, piirata kodukari ja keelata pärisorjade müümine. Tagurlik rüütelkond kaitses kõigiti piiramatut pärisorjust Roseni deklaratsiooni vaimus. Kindralkuberneri survel avaldati siiski 12. aprilli 1765. a. määrus. Sellega lubati talupoegadele piiratud omandiõigus vallasvarale, lubati andameid ja koormisi reguleerida „vastavalt mõisa vajadustele ja talude olukorrale", talupojal lubati suuliselt kaevata mõisniku peale sillakohtus. Kodukari piirati 10 paari vitstega (iga paariga 3 lööki). „Põhjuseta" kaebuse korral sai aga talupoeg karistada.

Tegelikult oli määrus koostatud täiesti mõisnike klassi huvides. Ei olnud mingit tagatist ega kontrolli, et isegi määruses antud osalisi lubadusi mõisnikud täidaksid. Ometi oli see esimeseks katseks reguleerida agraarsuhteid eramõisais. See näitas, et valitseval klassil tekkis juba raskusi edasi minna endist piiramata pärisorjuse teed. See aitas mõnel määral tõsta talupoegade usku, et saksa mõisnike võimutsemine pole siiski mitte „paratamatu ja igavene".

Järgmistel aastatel toimus rida talupoegade vastuhakkusid Vastse-Nursis, Põlvas ja Väimelas, kus mõisnikud mõisastasid talumaid ja tõstsid teoorjust. 1771. aastal puhkesid laialdased rahutused mitmel pool Liivimaal, mis suruti maha sõjavägede abil.

Veelgi kaugemale läks Vene valitsus agraarsuhete korraldamisel Saaremaal, kus oli rohkesti kroonumõisaid. 1765. aastal alustas Saaremaal tegevust revisjonikomisjon, kes kroonumõisate tulutuse põhjustena näitas talumaade mõisastamist, koormuste piiramatust ja nende arvestamist tööealiste inimeste, mitte aga maa järgi, rentnike kuritarvitusi, talurahva julma kohtlemist jne. Komisjoni poolt asuti karjuvamate puuduste pehmendamisele. Teostati maade mõõtmine, kaardistamine ja hindamine, killustatud mõisamaad ühendati. Kroonumõisais seati sisse vakuraamatud, kuhu kanti talu koormused. Kõik need korraldused aitasid talupoegade ekspluateerimist tõsta. Vähemate talude liitmisega, et nad suudaksid kanda teoorjust, suurenes tegelikult maatarahva hulk Saaremaal.

Talurahva ülestõus 1784. aastal. Pärisorjusliku rõhumise suurenemine tõi kaasa klassivastuolude teravnemise. Talurahvas astus avaliku võitluse teele kogu Venemaal. Pärisorjuslikule korrale andis võimsa hoobi Pugatšovi poolt juhitud talurahvasõda aastail 1773—1775.

Teated talurahvasõjast ulatusid kuulduste ja ülestõusust osavõtnute kaudu väga kaugele. Viimaseid elas hiljem ka mitmel pool Eestis. Pärast ülestõusu mahasurumist saadeti osa ülestõusnuid sunnitööle Paldiskisse. 1797. aastal olid siin elus, hoolimata julmadest piinamistest ja ebainimlikult raskest sunnitööst, veel 6 ülestõusust osavõtnut. Nende hulgas oli baškiiri rahva juht ja Pugatšovi võitluskaaslane Salavat Julajev, tema isa, Pugatšovi sõjanõukogu sekretär ja tema paljude manifestide autor Julai Aznalin, vene kasakas Ivan Potšitalin, Pugatšovi polkovnik tatarlane Kanzafar Ussajev jt. Salavat Julajev on tuntud ka baškiiri rahva esimese poeedina, kes muutis luule üldrahvaliku vabadusvõitluse relvaks. Kuigi sunnitöölisi hoiti väga eraldatult, oli neil siiski mõningal määral ühendust ümbruskonna inimestega. Nii võisid teated talurahvasõjast ulatuda otsesel teel ka eesti talupoegadeni.

1777. aastal puhkesid Liivimaal uuesti läti talupoegade rahutused. Hoolimata karmidest sunnivahenditest toimusid vastuhakud ka järgmistel aastatel kord siin, kord seal. Rahutused saavutasid oma suurima hoo ja ulatuse 1784. aastal, millal eesti ja läti talupojad Liivimaal tõusid üles mõisnike vastu. Liivimaa talurahva liikumine oli sihitud kohalike kurnajate — saksa mõisnike vastu, kelle ikkest ja pärisorjusest püüti iga hinna eest vabaneda. Seejuures lootsid talupojad ekslikult oma olukorra paranemist riigivõimu abil.

Liivimaa rahutuste väliseks ajendiks sai pearaha sisseseadmine. Mujal Venemaal oli see maks kehtestatud juba Peeter I poolt, kuid laiendati Põhjasõjas vallutatud kubermangudele alles 1783. a. mais. Igalt meestalupojalt tuli maksta 70 kopikat, kusjuures maksuvõtmine pandi mõisnikule. Talupoegade hulgas levis laialdaselt arva-

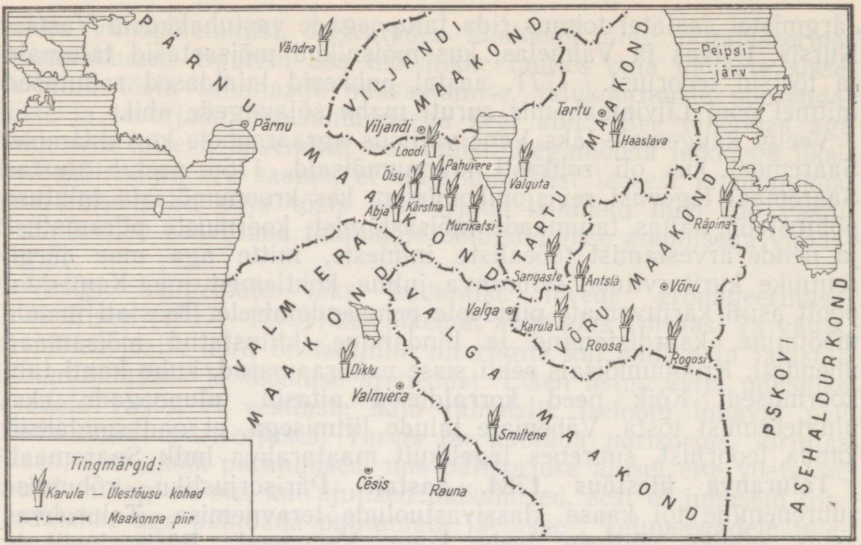

Eesti ja läti talurahva ülestõus 1784. aastal.

mine, et pearahaga on talud vabanenud mõisate alt ja läinud „kroonu alla". Talupojad ei tahtnud mõisnikust kui maksukogujast kuuldagi, vaid tahtsid ise maksta otse valitsusasutusele. Mõisnikud omakorda tahtsid maksu ära kasutada teotöö suurendamiseks. Palgalisele maksti suvel 50 kopikat nädalas, mõisnikud nõudsid sama raha eest aga kaks nädalat tegu. Talurahva viha puhkes nüüd avalikuks vastuhakuks mõisnikele. Nõuti igasuguse teoorjuse kaotamist.

1784. aasta juunis olid rahutused haaranud juba peaaegu kogu Liivi kubermangu. Kindralkuberner kirjutas 15. juunil oma aruandes keisrinnale: „Pole peaaegu küla (kubermangus), mis ei võtaks osa rahutustest, ja kui mõned seda veel avalikult pole teinud, siis ootavad, et mäss muutuks üldiseks." Eesti alal olid tõsisemad rahutused Karulas, Räpinas, Haaslaval, Rogosis, Antslas, Sangastes, Valgutas, Kärstnas, Abjas, Õisus ja mujal. Talupojad jätsid mõisatööle minemata. Mõisnike sunniaparaat — kohus ja politsei — olid võimetud talurahva massilise vastupanu tõttu.

Üks Tartumaa sillakohtunik kirjutas: „Meie talupojad ja orjad selles piirkonnas on täiesti raevustunud; pole enam mingit sõnakuulmist ja isegi seal, kuhu välja sõitis alammaakohus, pärast selle ärasõitu märatsevad ja raevutsevad talupojad veel rohkem kui enne seda. Mulle endale tungisid mu raevunud orjad kallale pikkade teivastega, nii et ma ei julgegi tagasi pöörduda oma mõisasse majanduse järele vaatamiseks."

Kindralkuberner Browne koos saksa mõisnikega tundsid tõsist hirmu talurahva ülestõusu ees. Vähemate kreisilinnade saksa elanikkonnas tekkis paanika, sest liikusid jutud, et talupojad on

ähvardanud linnadele kallale tungida, need maha põletada ja elanikud tappa selle eest, et nad ei tegutse talurahvaga ühiselt. Liikumise summutamiseks avaldati korduvalt seletusi, keelde ja käske, Riiga kaebama ilmunud talupoegi peksti ja saadeti karistustöödele. Kartuses talurahva eest keelati laadad. Kohalike võimude abinõud polnud siiski küllaldased ülestõusnud talurahva vastu. Mõisnikud ja kindralkuberner nägid ainust pääsu kolme sõjaväepolgu maale toomises. Kiiresti saadeti rahutuste keskustesse sõjaväeosi; nende abil algas ülestõusu juhtide vangistamine ja „kohtumõistmine". Sõjaväele anti korraldus „halastamatult tulistada".

Talupoegadel tekkis sõjaväeüksustega veriseid kokkupõrkeid. Räpinas said kokkupõrkel surma 5 talupoega ja haavata 8, väeüksusest said haavata 4 sõdurit ja 1 ohvitser.

Kuulus vene kirjanik D. I. Fonvizin, kes 1784. aastal reisis läbi Eesti- ja Liivimaa, kirjutas Riiast omastele Peterburisse: „Talupojad avaldavad sõjaväeosadele visa vastupanu ja, soovides endilt orjust maha raputada, ei pea nad surma millekski. Paljud neist tulistatakse surnuks, haavatud aga ei lase siduda oma haavu, otsustades pigem surra, kui orjusesse tagasi pöörduda... Talupojad tunnevad nii suurt viha isandate vastu ja isandad talupoegade vastu, et püüavad tappa üksteist." Nendes sõnades kõlab humaanse vene kirjaniku poolehoid pärisorjuses vaevlevale eesti ja läti talurahvale.

Üks tõsisemaid kokkupõrkeid leidis aset Karulas. Karula kiriku juures pidi 18. augustil 1784 toimuma ülestõusnud talupoegade karistamine, milleks maakonna politseiülem tõi kohale poolesajamehelise sõjaväeüksuse. Kiriku juurde oli kogunenud üle 1000 talupoja Karula, Sangaste, Antsla ja teistest lähedastest kihelkondadest. Kui asuti vangidena ära viima kaht ülestõusu juhti, vabastati need rahvahulga poolt. Sõdurid hakkasid tulistama. Nüüd lõid ainult kaigaste, nuiade ja kividega varustatud talupojad kogu sõjaväeüksuse põgenema ühes ohvitseridega. Politseiülem, kes järele ei jõudnud joosta, peksti vihase rahvahulga poolt poolsurnuks. Kui ohvitserid suutsid esimesest paanikast üle saada, viisid nad sõdurid pealetungile. Tulistamisega sunniti talupojad koos vabastatud vangidega põgenema.

Eesti talupoegade jõuline väljaastumine Karulas sundis mõisnikke siia koondama veel kaks väeosa. Kiiresti korraldati metsik arveteõiendamine aktiivsemate talupoegadega. Ilma tõelise juurdluseta ja kohtuotsuseta mõisteti rängad karistused 19-le talupojale, nende hulgas mitmele naisele ja ühele poisikesele. Viiele neist (Kutsar Peter, Kolka Jaan, Hauka Ado, Kibbera Peep, Karrola Lies) määrati 2000 hoopi kadalippu ja sunnitöö, viiele 1000 hoopi, teistele vähem. Tegelikult tähendasid nii rasked karistused inimeste julma surnukspeksmist.

Talurahva ülestõus Liivimaal 1784. aastal, mis oli stiihiline, kil-

lustatud ja ilma juhtimiseta, suruti uute juurdetoodud sõjaväeüksuste abil äärmise julmusega maha.

Stiihiliste talurahva ülestõusude kohta on andnud iseloomustuse seltsimees Stalin: „Talupoegade ülestõusudel saab edu olla ainult sel juhul, kui nad on ühendatud tööliste ülestõusudega ja kui töölised talupoegade ülestõuse juhivad. Ainult kombineeritud ülestõus, mille eesotsas seisab töölisklass, võib viia eesmärgile.

Peale selle ei tohi Razinist ja Pugatšovist kõneldes kunagi unustada, et nad olid tsaristid: nad astusid välja mõisnike vastu, kuid „hea tsaari" eest." [1]

1784. aasta ülestõus avaldas sügavat mõju nii talurahvale kui ka valitsevale klassile. Kohalik saksa valgustaja G. Merkel kirjutas 1796. aastal: „Rahvas on lakanud olemast õuekoer, kes laseb ennast aheldada. Ta on tiiger, kes hambaid kiristades vaikiva raevuga püsib oma ahelais ja ainult ootab hetke, millal võiks need purustada ja pesta oma häbi veres. Seda ennustavad nähtused on arvutud, nagu maa-alused tõuked maavärisemise algul." Avalikult kutsusid talupojad üles „härrasid nuiaga maha lööma ja tee äärde viskama koertele söödaks". Saksa kurnajad elasid alatises hirmus rõhutud eesti talurahva ülestõusu pärast, kartes palju enam sisekui välisvaenlast. Ülestõusu mõjul hakkasid võimud nõudma, et mõisnikud peaksid kinni vakuraamatu normidest ega tõstaks talupoegade koormusi oma äranägemise järgi.

Eesti ja läti talurahva ülestõus 1784. aastal oli tõsiseks löögiks piiramatu pärisorjusliku ekspluateerimise süsteemile ja kiirendas sellega uute kapitalistlike suhete võidulepääsu.

§ 5. 1780-ndate aastate reformid

Talupoegade klassivõitluse survel oli tsaarivalitsus sunnitud teostama mõned reformid kogu Venemaal ja sealhulgas ka Baltimail. Nende eesmärgiks oli tugevdada aadli diktatuuri. Aadliriigi tugevdamiseks tehti Katariina II ajal katset Balti kubermange tihedamalt liita muu Venemaaga, mis oli kooskõlas majandusliku arenemisega. Püüti ühtlustada haldust, kohtukorda, aadli ja linnakodanike õigusi, maksustust, tolle jne. See oli vene aadli ja kaupmeeste huvides. Ühtlustamisele olid vastu aga saksa suurmõisnikud ja valitsev saksa kildkond linnades, kelle käes oli tegelikult kohalik võim, mida nad kellegagi ei tahtnud jagada. See huvide lahkuminek selgus juba 1767. aastal, kui Moskvas avati uute seaduste koostamise komisjoni istungid. Komisjonis aga mingisuguseid otsuseid vastu ei võetud.

Tsaarivalitsus võttis XVIII s. 80-ndail aastail Baltimail ette rea reforme, osalt vastu tulles balti mõisnike soovidele, osalt teostades uuendused kohaliku valitseva kliki protestidest hoolimata. Viimas-

[1] J. V. Stalin, Teosed, 13. kd. Tallinn, 1952, lk. 108.

tel muidugi ei saanudki tõsist tähendust olla. Samal ajal toetasid reforme Baltimail alam-aadel, kujunev linnakodanlus ja intelligents, kes said neist kasu.

1783. aastal kuulutati Baltimaadel kõik eravalduses olevad läänimõisad nende valdajate pärisomandiks. See kindlustas mõisnikke majanduslikult. Seati sisse kinnistusmaks. Üheaegselt läänimõisate andmisega pärisomandiks seati Balti kubermangudes sisse pearahamaks kõigilt maksukohustuslikelt meeshingedelt. Maksu suurus oli linnakodanikel 1 rubla 20 kopikat ja talupoegadel 70 kopikat aastas. Maksukohuslike selgitamiseks hakati teatud aastate tagant korraldama revisjone. Esimene vastav revisjon viidi läbi Eesti- ja Liivimaal 1782. aastal. Kõik kaupmehed hakkasid maksma 1% enda ülesantud kapitalilt.

Oluliseks uuenduseks oli Balti kubermangude liitmine muu Venemaaga üheks tollialaks 1782. aastal. Provintsiaalne tollisüsteem, mis oli vastuolus siseturu ja tööstuse arenemisega, asendati üldriiklikuga. Tollide võtmine läks kohalikelt linnadelt riigivalitsuse kätte. Venemaa maksunduse ja tollide laiendamine Baltimaile soodustas majanduslike sidemete edasist tihenemist Balti ja sisekubermangude vahel ning suurendas tunduvalt riigikassa sissetulekuid.

Pugatšovi poolt juhitud võimsa talurahvasõja mahasurumise järel kehtestati 1775. aastal Venemaal uus korraldus kubermangu kohta, mille eesmärgiks oli aadli diktatuuri tugevdamine. Baltimaile laiendati see 1783. aastal. Eesti ja Liivi kubermang ühendati ühe asehalduri võimu alla, mistõttu nimetati haldusreformiga loodud olukorda siin asehaldamiskorraks. Pärnu- ja Tartumaa osadest loodi uus, Viljandi kreis, Tartumaast eraldati Võru kreis ja asutati 1784. aastal Võru uue kreisilinnana. Osa Harju- ja Läänemaast eraldati Paldiski kreisiks. Ameti- ja kohtuasutustes toimus rida ümberkorraldusi, asutuste ja ametnike arv kasvas.

1785. aastal andis Katariina II kogu Venemaa ulatuses aadlike „armukirja", mis kindlustas aadli kui klassi võimu. Balti rüütelkondade endine suletus kadus ja ka alam-aadel muutus täieõiguslikuks maapäevast osavõtjaks. Samal aastal kehtestati kõigis Venemaa linnades uus korraldus. Linnaelanikud jagati varanduse järgi kuude kategooriasse, kusjuures rikkamatel olid suuremad õigused. See kaotas Balti linnade keskaegse raekildkonna võimutsemise, jõukamad vene ja eesti kaupmehed pääsesid nüüd ümberkorraldatud kaupmeeste gildi ning linnakodanikuks.

Need ja mitmesugused korraldused kaubanduse, käsitöö ja manufaktuurtööstuse alal lähendasid Baltimaid tunduvalt Sise-Venemaale ja vastasid majanduselu arenemisele. Kohalik balti-saksa tagurlik kildkond (rüütelkonnad ja raed) pidi nende reformidega ajutiselt leppima, saavutas aga 1796. aastal uuelt Vene keisrilt Paul I-lt vana korra taastamise halduse, kohtu, linnavalitsemise ja rüütelkondade osas.

§ 6. Haridus ja kultuur XVIII sajandil

Koolid. Haridus oli tollal valitseva klassi eesõigus. Mõisnikud kartsid talurahva hariduse tõusu ja eriti vene keele levimist rahva seas, sest see oleks kergendanud talupoegade siirdumist linnadesse ja teistesse Vene kubermangudesse. Samuti kartsid mõisnikud, et kui talupojad omandavad kirjaoskuse, valmistavad nad endile ise pärisorjusest vabastamise tõendeid, nn. vabakirju. Talurahvas omandas kirjatarkust peamiselt kodusel viisil, hoolimata mõisnike ja pastorite vastutöötamisest. Peeter I korraldust, et talulapsi saadetaks kooli, mõisnikud ei täitnud.

Kuulus vene publitsist I. T. Possoškov põhjendas teoses „Raamat kehvusest ja rikkusest" hariduse andmise vajadust talupoegade lastele, sest see on kasulik nii mõisnikele kui ka riigile ning rahvas elaks paremini. Kirjaoskust on tarvis levitada mitte üksnes vene, vaid ka Venemaa teiste rahvaste talupoegade keskel.

XVIII sajandi teisel poolel tõsteti valitsusvõimude poolt üles küsimus talurahvakoolide võrgu loomisest Liivimaal. Vastavalt sellele otsustati Liivimaal 1765. aastal luua kõikjal köstri- ehk kihelkonnakoolid ja asutada igasse mõisa nn. mõisa- ehk külakool. Ometi oli veel sajandi lõpul küllalt mõisaid, kus puudus igasugune kool. Olemasolevad talurahvakoolid olid äärmiselt viletsad ja nendes õpetati ainult lugemist, usuõpetust ja kirikulaule. Õpetus, mille järele valvasid pastorid koos mõisnikega, pidi seega omalt poolt kindlustama pärisorjuslikku korda. Nende sammudega oli siiski lõpuks loodud alus talurahvakoolidele Eestis.

Peeter I poolt rajati Venemaal üld- ja kutsehariduslik kool, sealhulgas ka Eestis. 1715. aastal avati Tallinnas nn. arvutuskool, kus üldise alghariduse andmise — lugemise, kirjutamise ja rehkendamise — kõrval algul õpetati ka laevasõidukunsti. Siin oli 53—66 õpilast. 1718. aastal asutati Albus Peeter I toetusel nn. vaeslastekool aadli ja mitteaadlist õpilastele, kus õpetati keeli, geograafiat, ajalugu, filosoofiat, rehkendust, geomeetriat, fortifikatsiooni, arhitektuuri ja muid aineid. See oli esimene nii laialdase ilmliku õppekavaga kool Eestis. Selles õppis ka mõni eestlane. Saksa mõisnike vastutöötamise tõttu jäi see kool 1740. aastal kinni. Tallinna gümnaasiumis hakati 1725. aastal õpetama ka vene keelt. Teistes linnades oli üksikuid kroonu- ja linnakoole. Eesti- ja Liivimaa koolide süstemaatilisele väljaarendamisele asuti asehalduskorra ajal ülevenemaalise 1786. a. rahvakoolide põhikirja alusel. Tallinnas, Tartus, Pärnus ja Kuressaares asutati pearahvakoolid, kus õpetati vene ja teisi keeli, ajalugu, geograafiat, looduslugu, aritmeetikat, laulmist jm. Sajandi keskelt peale hakati Eestis asutama tütarlastekoole. Nendes koolides õppis aadli ja kaupmeeskonna noorsugu.

Rahvaluule. Eestlastel oli rikkalik rahvaluule, mis võrsus otse rahva keskelt ja väljendas ekspluateeritavate talupoegade maailmavaadet. Rahvaluule kajastas tööinimese elujärkusid, ta tööd

ja ta võitlust ekspluateerijate vastu. Juba üks esimesi eesti rahvalaulude üleskirjutajaid XVIII s. 80-ndail aastail märkis neile omast tunnete peenust ja lõikavat sarkasmi; eesti rahva luuleline andekus ja ta keele meeldivus tõuseks veelgi, kui rahvas saavutaks vabaduse ja kõrgema kultuuri. Eesti rahvaluule võitleva, terava suuna kohta kirjutas A. W. Hupel, et eestlased „on väga kalduvad oma lauludes esitama kibedaid pilkamisi, mille eest ka ükski sakslane, kellele nad niikuinii annavad igasuguseid pilkenimesid, kindel pole."

Eesti rahvalaulus näidati, kuidas mõis võttis talupojalt kõik:

Mis kanad mune munevad,
needki saksa vaagenasse.
Lammas tegi lauku talle,
seegi praevarda'esse.
Lehm tegi härgse vasika,
seegi saksa välja peale.
Hobu tegi täkust varsa,
seegi saksa saani ees.
Naisel oli ainus poega,
seegi saksa samba'esse.

Mõis oli talupojale tõeline põrgu:

Mis on elu helvetisse,
ehk on põlve põrgu'esse:
see'p on meie mõisa'asse.
Seal söödi tuline leiba,
joodi kirjene karikas;
tuli leiva tukkumasse,
sädem on sisu seena,
vits on viilaku vahela.

Laul näitab rahva püüet vabaneda mõisa võimu alt:

Kui ma peasen mõisa'asta,
siis ma peasen põrgu'usta;
peasen kui soe suusta,
lõvi lõugade vahelta,
havi hammaste päralta,
kirju koera kiskumasta,
musta koera murdamasta.

Kindel selles, et kord võit mõisa üle saavutatakse, lõppes laul lootustandvalt, kusjuures üleskutse oli osavalt, kuid kõigile rõhutuile arusaadavalt peidetud luulelistesse võrdlustesse:

Ei mind kisu kirjukene
ega murra mustakene,
hammustele hallikene:
mul peos penide kakku,
musta murde ette käessa,
halli kakku kaendelassa,
rakki raasud põuessa.

XVIII sajandil olid levinud ka mitmesugused töölaulud ja laulud pulmade, mardi, kadri ja pidude puhul. Sajandi lõpu poole hakkas tekkima ja levima (eriti Saaremaal) stroofiline ja lõppriimidega rahvalaul. Laialdaselt olid levinud jutud, vanasõnad ja mõistatused.

Trükisõna. Eestikeelne trükisõna arenes suure aeglusega, jäädes XVIII sajandil veel täiesti kirikliku ideoloogia teenistusse. 1720-ndatest aastatest peale hakkas ilmuma kalender. 1739. aastal ilmus piibel eestikeelses tõlkes.

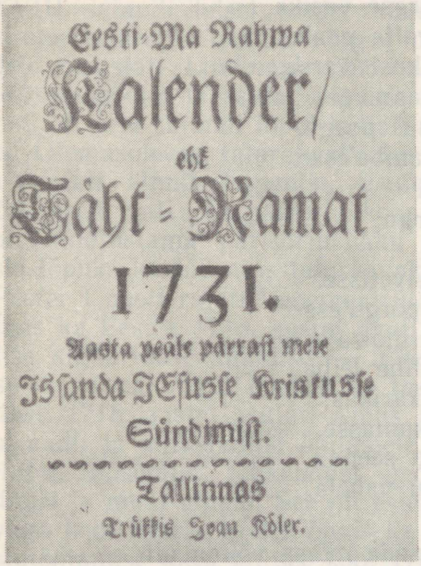
Eesti-Ma Rahwa
Kalender/
ehk
Täht-Raamat
1731.
Aasta peäle pärrast meie
Issanda JEsusse Kristusse
Sündimist.
Tallinnas
Trükkis Joan Köler.

Ühe esimese eestikeelse kalendri tiitelleht.

Esimene eestikeelne ajakiri hakkas ilmuma 1766. aasta lõpul Põltsamaal pealkirjaga „Lühhike öppetus". Igal nädalal ilmuva lehekese kirjutajaks olid P. E. Wilde ja A. W. Hupel; lehte ilmus 41 numbrit. Leht sisaldas peamiselt nõuandeid arstimise ja maaharimise alalt, samuti soovitati siin aianduse arendamist, rõhutati kartulikasvatamise tähtsust, korstnaga ja akendega elumajade ehitamist. Lehes innustati eestlasi õppimisele, sest „küll on teil möistust, et teie woite ennam öppida kui maad kündma ning äästama", ning ka maaharija, „kes öiete tahhab maia piddada ning ommad maad tallitada, se peab ennam möistma kui kündma ja äästama". Õppides võivad eestlased saavutada samasuguseid ja veelgi paremaid tagajärgi kui sakslased, kinnitati lehekeses. Sellega astuti siin välja balti-sakslaste halvustava suhtumise vastu eestlastesse kui mingisse alamasse tõugu.

Seoses klassivõitluse teravnemisega sajandi viimasel veerandil hakkasid saksa kurnajad soetama eestikeelset nn. ilmlikku kirjandust, sest puhtkiriklik „kirjandus" osutus ilmselt mitteküllaldaseks rahva vaimsel orjastamisel. Mõni säärane „õpetlik" raamat trükiti

koguni rüütelkonna kulul ja levitati talurahva keskel hinnata. Saksa autorite poolt sepitsetud jutukestes, laulukestes ja valmides manitseti pärisorje sõna kuulama ja rahul olema kehtiva korraga, mis olla „jumalast seatud, igavene ja paratamatu". Talupoegade vaesuse ja viletsuse põhjustena esitati aga nende sõnakuulmatust, laiskust, hooletust, isegi puhta leiva ja liha söömist jne. Arusaadav, et talurahvas ei tundnud huvi säärase „kirjanduse" vastu, mis oli välja kasvanud pärisorjuslaste huvidest.

Kirjakeeles püsis saksa autorite tõttu endiselt saksapärane kirikužargoon. Nende arvates tuleb sundida ka eestlasi õppima samasuguseid vorme, mis tegelikult olid ebarahvapärased. Eesti keele edasise arenemise seisukohalt oli oluline, et XVIII sajandil vähenes eelmisega võrreldes lõunamurdelise kirjakeele osatähtsus.

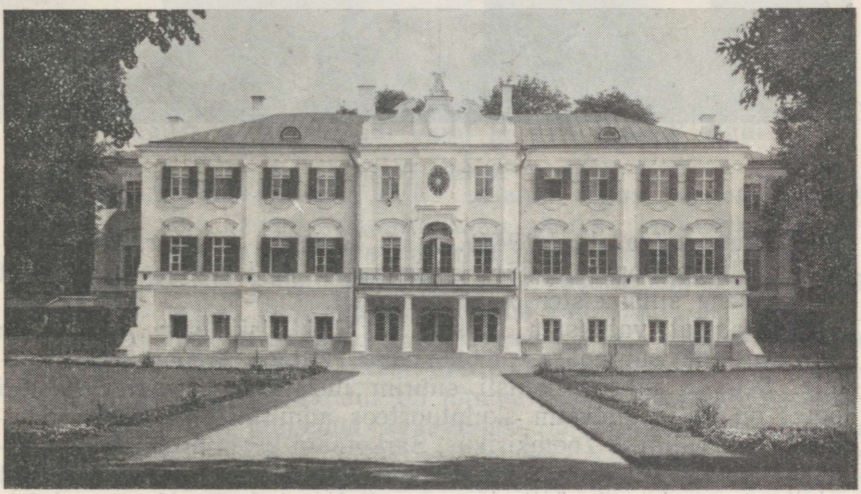

Kadrioru loss Tallinnas.

Arhitektuur ja skulptuur. Kunsti alal tähendas Baltimaade ühinemine Venega suurt edu. Eesti ala oli senini olnud eraldatud juhtivatest kunstikeskustest, osutus nüüd aga kiiresti areneva kunstimetropoli — Peterburi läheduses. Viimase viljakas mõju kasvas pidevalt.

Arhitektuuri alal on väljapaistvaim ehitus Kadrioru loss Tallinnas, mille ehitamist Peeter I korraldusel alustati 1718. aastal. See on ilusaim barokkstiilis ehitus Eesti NSV alal, ehitusmeistrite N. Michetti ja M. G. Zemtsovi looming. Loss on eriti väljapaistev oma sisedekoratsioonidelt, kaunistusmotiivide rikkuselt ja maaliliselt mitmekesisuselt. Sajandi viimasel veerandil toimus eriti Tartus hoogne ehitustegevus pärast iidtulekahju 1775. aastal. Kuulsamaid ehitusi oli Kivisild, mis valmis 1784. aastal (hävis

Kivisild Tartus.

Suure Isamaasõja algul 1941). Tartu Kivisilla, mis sarnanes Tšernõševi sillaga Fontanka jõel Leningradis, projekteeris tõenäoliselt kuulus vene sillameister J. R. Perronet.

1719. aastal valmistas Moskva arhitekt, skulptor ja maalija I. P. Zarudnõi suurepärase ikonostaasi Tallinna Preobraženski kirikule. See on nikerduskunsti suurim meistriteos Eestis. Sajandi lõpult on väljapaistvaim skulptuurteos admiral S. Greighi hauamonument Tallinna Toomkirikus. Sarkofaagi kavandi joonistas kuulus Peterburi arhitekt, Smolnõi ehitaja G. Quarenghi, monument raiuti marmorist tõenäoliselt vene skulptori I. P. Martose juhatusel.

VII peatükk

Pärisorjuse lagunemine ja kapitalistlike suhete kasv Eestis

(XIX sajandi esimene pool)

§ 1. Pärisorjusliku korra lagunemine ja tsarismi poliitika Baltimaadel XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul

Vastuolude teravnemine. XVIII sajandi lõpust alates avaldus Venemaal üha enam pärisorjusliku korra lagunemise nähtusi. Kogu XIX sajandi esimest poolt iseloomustab feodaalse formatsiooni kasvav kriis kuni 1860-ndate aastate alguseni. Pärast 1861. aastat algab Venemaa ajaloos juba kapitalismi periood.[1]

Pärisorjusliku korra lagunemine avaldus XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul väga teravalt Balti kubermangudes.

Teoorjuslik mõisamajandus oli tõmmatud üha suuremasse sõltuvusse turust ning langenud kaubandus- ja liigkasukapitali mõju alla. Kaubalis-rahaliste suhete arenemisega käis kaasas mõisnike püüd aina toredamini elada, suurenes tarve raha järele. Kasvavaid rahakulutusi ei suutnud aga tihtilugu enam katta mõisa oma sissetulekud. Mõisnikud tegid suuri laene rikkamatelt mõisnikelt ja eriti kaupmeestelt. Eesti- ja Liivimaa mõisnike võlastumine oli XIX sajandi alguseks kasvanud nii suureks, et rüütelkonnad pöördusid tsaarivalitsuse poole protsendita pikaajalise laenu saamiseks. Mõisnikud olid sunnitud mõisaid müüma, välja rentima või pantima, maa muutus spekulatsiooni objektiks. Mõisate sagedane müümine ja rentimine soodustas ajutiste valdajate röövellikku majandamist, et saada kiiresti võimalikult rohkem tulu. Tegelikult tähendas see talupoegade ruineerimist ja põllumajandusliku tootmise langemist.

Pärisorjus tegi võimatuks põllumajanduse ratsionaliseerimise, ja selles suunas tehtud üksikud katsed ei saanud anda tulemusi. Teoorjusliku süsteemiga püsis vana, madal tehnika, püsis kõige mada-

[1] Vt. В. И. Ленин, Соч., т. 17, стр. 66.

lam tööviljakus. Seepärast sai mõisnik oma tulu suurendada ainult külvimaade laiendamise ja tootja orjuse tugevdamise teel. Kuid seda teed polnud võimalik lõpmatuseni minna. Talupojal, kellelt oli võetud igasugune võimalus oma töö produkte kasutada, polnud võimalik majandust tõsta ja ta ei olnud sellest huvitatudki. Kepisunni all töötav teoline mõisas tundis töö vastu veel vähem huvi kui taluperemees. Külvipinna suurendamisega ei tõusnud vastavalt saak, sest ei jätkunud väetist, maaharimine ei paranenud, vaid koguni halvenes. Sagenesid veelgi ikaldused. Sajandite vahetusel kordus ikaldus kolm aastat järjest. Suurenes nälg ja talupoegade massiline suremine. Nii olid pärisorjuslikud tootmissuhted muutunud tootlike jõudude edasise arenemise piduriks ning põhjustasid aina süveneva ummiku põllumajanduses.

Pärisorjuslik kord takistas ka tööstuse arenemist. XVIII saj. lõpul ja järgmise algul toimus Venemaal, sealhulgas ka Eestis, kapitalistliku manufaktuuri kasv vastavalt siseturu vajaduste suurenemisele. Kuid tööstusettevõtteil ei olnud küllaldaselt saada vaba tööjõudu, külas aga domineeris veel naturaalmajandus. Pärisorjuslikud suhted takistasid ka kapitalide vaba akumulatsiooni. Mõisaist saadavad sissetulekud kulutati tavaliselt mittetootlikult mõisnike eneste poolt ja läksid osalt liigkasuvõtjate kätte. Tunduv osa tuludest veeti maalt välja. Tõusid ka riigimaksud. Näiteks tõsteti 1797. a. talupojalt võetav pearaha 1 rubla ja 26 kopikani.

Samal ajal tugevnes talurahva kihistumine Baltimail. Järjest suuremad hulgad talupoegi jäid mõisastamise ja ruineerumise tõttu maast täielikult ilma või pidid virelema poolnäljas kehval maalapikesel. Arvatakse, et XIX saj. algul maata palgalised moodustasid Liivi kubermangus umbes poole kogu talurahvast, Eesti kubermangus üle $^1/_3$. Taluteenijad elasid kõige viletsamais tingimustes ning said kurnava töö eest vaevalt süüa ja kehakatet. Meessulane sai Liivimaal aastas 6 vakka haganatega rukist, $^2/_5$ vakamaad odra- ja $^1/_3$ vakamaad linamaad, kokku umbes sama palju kui oli taluõue all; Eestimaal — 2 tündrit rukist, samapalju otri ning töö ajal riided ja toidu. Tüdrukutele maksti veelgi vähem. Teolistena olid taluteenijad mõisatöö peamised tegijad. Äärmise viletsuse tõttu polnud neist paljudel võimalik üldse abielluda. XIX saj. algul hakkasid üksikud mõisnikud sulaseid varustama ligi ühe hektaari suuruse põllu- ja võsamaaga, et sel teel tõsta nende huvi töö vastu, kuid tegelikult viis see nende ekspluateerimise suurendamisele. Talurahva diferentseerumisega algas vastuolude kujunemine sulaste ja suuremate talude peremeeste vahel, mida omakorda hakkasid ära kasutama mõisnikud oma huvides. Ränk pärisorjuslik surve ühendas siiski veel kogu talurahvast mõisnike vastu.

Rõhutud klassi võitlus oma kurnajate vastu laienes ja teravnes XVIII sajandi lõpul kogu Venemaal. Samal ajal võitis Prantsusmaal kodanlik revolutsioon, mis seal asendas feodaalse ekspluateerimise vormi kodanliku ekspluateerimise vormiga. Prantsuse kodanlik revolutsioon andis hoobi feodalismile ja absolutismile ka

teistes Euroopa maades. Need sündmused hirmutasid ka vene ja balti-saksa mõisnikke-pärisorjuslasi ning tsaarivalitsust. Kodanliku revolutsiooni võit Prantsusmaal soodustas pärisorjuse-vastaste valgustuslike ideede levimist Baltimail. Samalaadne mõju oli ka Poola ülestõusul 1794. aastal. Teated revolutsioonist Prantsusmaal ja ülestõusust Poolas ulatusid isegi talurahva keskele.

Eesrindliku ühiskondliku mõtte arenemine. Pärisorjuse lagunemise üheks väljenduseks oli pärisorjuse-vastase ideoloogia tugevnemine. Selle revolutsioonilise suuna rajajaks oli XVIII saj. lõpul suur vene demokraat, revolutsionäär ja vabariiklane A. N. Radištšev (1749—1802). Radištšev oli hästi tuttav ka eesti ja läti talurahva väljakannatamatu olukorraga, kui ta kirjutas oma kuulsa teose „Reis Peterburist Moskvasse" (1790). Toetudes Vene talurahvaliikumise kogemustele, näitas Radištšev talurahva revolutsiooni möödapääsematust ja vajalikkust, millega likvideeritakse pärisorjus ja kukutatakse isevalitsus. Radištševi revolutsioonilised ideed avaldasid mõju ka Baltimaadel.

XVIII saj. lõpul ja XIX saj. algul astusid välja Baltimaadel valitseva pärisorjusliku korra kriitikutena saksa õpetajad-publitsistid G. Merkel (1769—1850) ja J. Chr. Petri (1762—1851). Merkeli kuulsamaks tööks on „Lätlased, eriti Liivimaal filosoofilise sajandi lõpul" (1796). Selles töös näidati läti ja eesti talupoegade väljakannatamatult rasket olukorda, nende metsikut rõhumist ja kurnamist balti mõisnike poolt ning nõuti aadli privileegide kaotamist.

Petri teostest on kõige tuntum „Eestimaa ja eestlased" (ilmus 1802. aastal). Petri nimetab saksa mõisnikke üdiimejate vägevaks seltskonnaks, „kes oma rikkalikult kaetud laua taga talupoegade liha, verd ja higi sööb ning ennast sellega nuumab". Põhjalikult kirjeldab ta eesti talupoja rõhutud olukorda, mõisnike ja pastorite metsikust, toorust ja parasiitlikkust.

Merkel ja Petri paljastasid küll teravalt Baltimail kehtivat pärisorjuslikku korda, kuid väljapääsu sellest nägid nad pärisorjuse kaotamises ülaltpoolt teostatavate reformidega. Nad ei näinud tsarismi klassiolemust, selle seost pärisorjusega ega kutsunud talupoegi endid üles revolutsioonilisele tegevusele. Vaatamata Merkeli ja Petri vaadete kodanlikule piiratusele, oli nende tegevusel siiski progressiivne tähtsus. Merkel ja Petri rõhutasid vene kultuuri tähtsust ning mõistsid eesti ja läti rahva ajaloolise saatuse ühtsust suure vene rahvaga. Nende tööd innustasid ka eesti ja läti valgustajaid XIX sajandil võitluses pärisorjuslaste vastu.

Paul I poliitika Baltimail. Paul I (1796—1801) soosis kõigiti balti-saksa aadlikke. Vastu tulles viimaste kõige reaktsioonilisemate ringkondade soovidele, taastas ta, tulnud troonile, täielikult balti erikorra kohtu, aadli ja linnade omavalitsuse alal. See tähendas siin feodaalse reaktsiooni tugevnemist.

Paul I laiendas 1796. aastal nekrutite andmise kohustuse ka Baltimaile. Väeteenistus oli sellal äärmiselt raske ja kestis 25 aastat. Mõisnikud ja taluperemehed veeretasid selle raske koormise

eeskätt maata inimestele, vabadikkudele. Kuid väeteenistuses, hoolimata selle raskusest, õppisid eesti talupojad lähemalt tundma Venemaad ja ta rahvaid, eelkõige aga vene rahvast, tema elu ja võitlust. Selle tagajärjel tekkis väeteenistuse läbiteinud erusoldatite näol XIX sajandil Eesti külas laiema silmaringiga mehi, kes talurahva rahutustes korduvalt etendasid juhtivat osa.

Paul I valitsemise algul muutusid talurahva rahutused Venemaal väga laialdasteks. Kolme aasta jooksul registreeriti 278 rahutust 32 kubermangus. Liivimaa naabruses olid haaranud rahutused peaaegu kogu Pskovi kubermangu. Ka Liivimaal puhkesid 1797. aastal rahutused, mille vahetuks ajendiks oli pearaha tunduv tõstmine. Näiteks keeldusid Rannu talupojad kevadel mõisatöödest. Talupojad teatasid, et pigemini raiutagu neil pea maha, kui et nad lähevad mõisa tööle. Alles ligi paarisaja-mehelise sõjaväeüksuse kohaletoomisega suruti talupoegade vastuhakk maha.

Talurahva rahulolematuse tõus avaldus ka suurenevas põgenemisliikumises XVIII sajandi lõpul ja järgmise algul, sealhulgas ka soldatite põgenemises sõjaväest. Eriti Peipsi järve metsases ümbruses varjasid endid paljud põgenenud eesti ja vene talupojad ning vene, eesti ja poola soldatid. Tsaarivalitsuse ja mõisnike poolt teostati korduvalt sõjaväeüksuste abil ulatuslikke põgenike otsimisi. Põgenikke varjanud eesti talupoegi karistati ränga peksu ja rahatrahviga.

Talupoegade võitlus Venemaal sundis tsaarivalitsust ja mõisnikke mõningaile järeleandmistele. Baltimail tehti korraldus koormisi mitte suurendada üle vakuraamatu normide. Tegelikult puudusid aga paljudes mõisates vakuraamatud üldse.

Talurahvaseadused XIX sajandi algul. Aleksander I (1801—1825) valitsemise algusaastail asuti vene talurahva massilise liikumise survel ja tingituna kodanlike suhete arenemisest, mõningate uuenduste teele. Toimus riigiaparaadi edasine tsentraliseerimine (ministeeriumide asutamine), uue koolisüsteemi sisseseadmine ja mõningad teised riiklikud ümberkorraldused. Nende eesmärgiks oli kindlustada pärisorjuslikku ja isevalitsuslikku aadliriiki.

Aleksander I jätkas oma eelkäijate poliitikat balti aadli soosimisel. Kohe oma valitsemise algul toetas ta balti mõisnikke suurte laenudega riigikassast, mis anti erakordselt soodsatel tingimustel. Koos balti aadliga tegi ta kõik, et maha suruda vähimgi talupoegade väljaastumine. Tsaarivalitsus oli ka välispoliitilistel põhjustel huvitatud, et riigi läänepiiril ei tekiks rahutusi. Tollal oli Napoleon Prantsusmaal kehtestanud kontrrevolutsioonilise diktatuuri ja hakanud pidama vallutussõdu, mis ähvardasid kõiki Euroopa riike, sealhulgas ka Venemaad.

Eriti hirmutas tsaarivalitsust ja balti mõisnikke läti talupoegade ülestõus 1802. aasta sügisel Valmiera, Burtnieki, Rauna ja Cēsise piirkonnas. Ülestõusu mahasurumiseks võeti Kauguri mõisas talupoegade vastu esmakordselt Liivimaal tarvitusele suurtükid. 1803. a. kevadel keeldusid Kabala mõisa talupojad tegemast roh-

kem tegu kui 3 päeva nädalas. 1802—1803. a. toimusid ulatuslikud rahutused Jamburgi maakonnas, kus talupojad nõudsid pärisorjusest vabakslaskmist. See näitas, et talupoegade võitlus mõisnike vastu XIX sajandi algul veelgi teravnes ja muutus visamaks. Tsaarivõimude hirm talurahva ülestõusu ees Baltimail oli nii suur, et eesti ja läti keeles ei julgetud avaldada isegi mitte 1803. aasta 20. veebruari ukaasi „vabade põllupidajate kohta", millega mõisnikel lubati talupoegi vabaks lasta.

Pärisorjuslike suhete „reguleerimine" näis tsaarivalitsusele ja osale balti mõisnikest ainsa vahendina, millega peeti võimalikuks Baltimail ära hoida talurahva ülestõusu ja kindlustada mõisnike võimu ja sissetulekuid. Tsaarivalitsus ja see osa balti mõisnikest, kes oli rohkem puudutatud kodanlike suhete tekkimisest ja kannatas majanduslike raskuste all, arvas, et talupoegade koormiste ja kohustuste seaduslik kindlaksmääramine vakuraamatutes suudab kõikuma löönud olukorda stabiliseerida. Teine osa balti mõisnikke, sealjuures just kõige rikkamad, ei soovinud mingisugust ümberkorraldust, vaid kaitsesid visalt mõisnike piiramatut pärisorjuslikku võimu talupoegade suhtes. Talurahvaseaduse pooldajate eesmärgiks oli samuti kindlustada pärisorjuslikku korda, nende lahkuminek piiramata pärisorjuse pooldajatest seisis ainult küsimuses, mil viisil seda teha. Tsaarivalitsuse toetusel saavutasid ülekaalu talurahvaseaduse pooldajad.

Esimene regulatiiv, mis korraldas talurahva olukorda, avaldati Eestimaal 1802. aastal ja on tuntud eestikeelse tõlke esimeste sõnade järgi nimetuse all „Igga üks". 1804. aastal asendati see Eestimaa talurahvaseadusega, mis eesti keeles avaldati 1805. a. sügisel. Nendega lubati talupoegadele omandiõigus vallasvarale, välja arvatud nn. raudvara, mis loeti talu külge kuuluvaks: tööloomad, töö- ja majariistad, ehitused, aiad ning viljaseeme. 1804. a. seadusega määrati kindlaks talupoja koormised mõisa vastu, mis tegelikult kujunesid lihtsalt igas mõisas rakendatud koormiste fikseerimiseks vakuraamatuis. Mõisnikul oli õigus talupoega ilma maata müüa ja talust välja tõsta, kuigi vallakohtu nõusolekul. Uuena loodud vallakohus oli aga tegelikult mõisniku tööriistaks, sest selle eesistuja määras mõisnik, peremeeste poolt valitud kohtumehed ja kõik kohtunikud kinnitas samuti mõisnik. Uuena ellu kutsutud kihelkonnakohus, mis pidi lahendama talupoegade kaebusi mõisnike vastu, koosnes ainult mõisnikest. Mõisnikel oli õigus talupoega karistada kuni 30 kepihoobini. Rängemad karistused viidi täide uute talurahvakohtute määramisel, mis mõisnikule oli soodsam.

Liivimaal kehtestati esimene talurahvaseadus 1804. aastal. See oli koostatud Peterburis asutatud komitee poolt, mis koosnes kõrgemaist riigiametnikest ja Liivimaa rüütelkonna esindajaist. Seaduse järgi polnud talupojal õigust oma seisusest lahkuda ja ta oli kinnistatud maa külge. Seadus kindlustas mõnevõrra ainult nende taluperemeeste olukorda, kes suutsid täita neil lasuvaid koormisi.

Viimased pidi kindlaks määratama vastavalt maa suurusele ja headusele ning fikseeritama vakuraamatus. Talupoeg võis talu jätta oma pärijatele, tal oli vallasvara omandiõigus ja teoreetiliselt anti talle isegi õigus maa ostmiseks. Taluperemees oli vabastatud peksukaristusest mõisas ja teda ei saanud anda nekrutiks. Seadusega tugevdati taluperemeeste mõju külas. Asutati vallakohus, mille kolmest liikmest üks määrati mõisniku poolt, teine valiti peremeeste ja kolmas sulaste poolt. Valitud kohtuliikmed, samuti kõik kohtuotsused kuulusid mõisniku kinnitamisele. Kihelkonnakohtu eesistujaks oli mõisnik, 3 kaasistujat valiti talupoegade poolt. Seaduses ette nähtud uued talurahvakohtud olid, nagu Eestimaalgi, loodud selleks, et kindlustada mõisnike klassivõimu. Need kohtud aitasid mõisnikel vallarahva üle valitseda, nende abil sunniti talupoegi mõisakoormisi täitma ja maatarahvast tööle. Vallakohtul oli õigus teenijaid jaotada talude vahel vastavalt peremeeste vajadustele. Seaduse järgi oli õigus vabadikke sundida sulasteks taludesse, saata neid tööle mõisa või lubada linna tööle vastava rahamaksu eest mõisnikule. Nekruteid tuli võtta eeskätt vabadike hulgast. Ka mõisateenijad olid jäetud mõisniku meelevalla alla, keda ta võis kinkida, pärandada ja müüa. Mõisnikul oli õigus kehaliselt karistada mõisateenijaid ja teolisi kuni 15 hoobini.

Nii näeme, kuidas tsaarivalitsus ja mõisnikud talurahvaseaduse koostamisel pidasid silmas külas kujunevat talurahva kihistumist, luues mõningaid soodustavaid tingimusi taluperemeestele ja tugevdades maatarahva halastamatut ekspluateerimist.

Millist hirmu mõisnikud koos tsaarivõimuga tundsid talurahva rahutuste ees, näitab eredalt seaduse teatavakstegemine rahvale. Teadaanded talupoegadele loeti tollal ette pastori poolt kirikus. 1804. a. seaduse teatamine jäeti aga seaduse elluviimiseks loodud revisjonikomisjonide hooleks, sest — nagu seletas Riia sõjakuberner — viimaste eesotsas seisid vene ametnikud, keda eesti ja läti talupojad usaldavat, vastupidi saksa pastoritele, keda talupojad ei usu nagu mõisnikkegi. Nii püüdsid pärisorjuslased teadlikult ära kasutada eesti ja läti rahva sõbralikku suhtumist venelastesse ja talupoegade naiivset usku „heasse tsaarisse". Kuid talupojad õppisid peagi tundma tsaari tšinovnikuid nende tegude kaudu mõisnike huvide kaitsmisel ning astusid välja ka nende vastu.

Talurahva rahutused 1805. aastal. Tsaarivalitsus ja mõisnikud olid talurahvaseadusega lootnud nõrgestada talupoegade võitlust. Sündis aga vastupidine — rahutused laienesid. See ei saanudki teisiti olla, sest pärisorjusliku korra kindlustamiseks antud seadusega ei saanud ületada feodalismi kriisi ega rahuldada talupoegi, kes võitlesid pärisorjuse kaotamise eest.

Liivimaa talurahva seas tekitas suurt rahulolematust uute vakuraamatute koostamine. Seda teostasid Liivimaal 4 revisjonikomisjoni, neist 2 Lõuna-Eestis. Komisjoni ülesandeks oli läbi viia talumaade mõõtmine ja hindamine, vastavalt sellele talukoormiste kindlaksmääramine ja vakuraamatu koostamine iga talu kohta.

Maadehindamine pidi toimuma Rootsi valitsuse poolt XVII saj. lõpul kroonumõisais rakendatud süsteemi järgi, mis oli mõisnikele väga kasulik, sest koormiste ja eriti just teopäevade väärtus arvestati seal äärmiselt madalalt. Lisaks sellele võeti nüüd hindamisele mitte ainult põllu-, vaid ka aia- ja heinamaad. Balti mõisnikud tegid selle täienduse selleks, et saada seaduslikku alust suurenenud koormiste nõudmiseks. Maade tegelikku mõõtmist ja hindamist kasutasid mõisnikud koormiste üldiseks tõstmiseks. Pettuse, ähvarduste ja äraostmise teel määrati talumaadele mõisnike huvides tegelikkusest palju kõrgem väärtuskraad. Isegi võsastik, liivik, soo ja muu kõlbmatu maa hinnati põlluks ja niiduks, mis võimaldas mõisnikul nendegi pealt tegu nõuda. Sellepärast kirjutas Riia revisjonikomisjoni esimees A. I. Arsenjev täie õigusega, et Liivimaa maamõõtmine on „puhas šarlataansus" ja maahindamine „pedantlik pettus". Arsenjev väitis, et 4 väärtusastet, mida hindamisel kasutatakse, pole põhjendatud maapinna loodusliku viljakusega, vaid on talupoegade poolt maasse pandud töö ja väetise tulemus. Sellepärast tegi ta ettepaneku lihtsustada maahindamist ja tuua siia vene maamõõtjad, kes oma tööd teeksid õiglaselt. Mõisnike vastupanu tõttu ei arvestatud neid ettepanekuid. Kui Arsenjev hakkas veel abiteo täpset kindlaksmääramist nõudma, kutsuti ta balti mõisnike pealekaebamisel varsti tagasi Peterburi.

Talupojad olid lootnud, et seaduse elluviimisega teoorjus väheneb. Uued vakuraamatud näitasid aga vastupidist. See kutsus talupoegade keskel välja massilisi protestiavaldusi. Hulgaliselt keeldusid talupojad uusi vakuraamatuid vastu võtmast. Levisid igasugused kuuldused, mis tugevdasid talupoegade umbusku ja vastupanu. Näiteks seletasid Sangaste talupojad 1805. aastal kohalikele võimudele, et see olevat „keisri tahe", et nad selliseid vakuraamatuid ei tohi vastu võtta. „Sest need, kes uued vakuraamatud vastu võtavad, jäävatki pärisorjaks, kes aga sellest keelduvad, saavat kõik vabaks ega tohtivat mingit tegu teha." Talupoegade vastupanu murdmiseks toodi kohale sõjavägi, näiteks üksi Tartumaale terve polk. Paljud talupojad jätsid oma kohad ja põgenesid Pskovi kubermangu.

Põhja-Eestis kujunesid rahutused otsesteks vastuhakkudeks mõisnikele ja kohaletoodud sõjaväeüksustele. Eestimaa 1804. aasta talurahvaseadust pidasid talupojad mõisnike poolt võltsituks ja nõudsid „keisriseaduse" kehtestamist. Seidla, Karinu ja Orina mõisas Järvamaal keeldusid teosulased augusti lõpul 1805 öisest rehepeksust, mis oli raskemaid sügisesi töökohustusi, sest vaatamata öisele kurnavale tööle mitu korda nädalas tuli päeval ikka töötada nagu tavaliselt. Teolised nõudsid öise töö eest päevase töö vähendamist või eraldi maksmist selle eest. Septembri algul lõpetasid Karinu ja Orina mõisa teolised igasuguse töö mõisas ja läksid koju.

Haagikohtuniku nõudel saabus 12. septembril Karinusse 120-meheline väeüksus. Teolised kogunesid eelmisel päeval Orina külakõrtsis

ja otsustasid ühiselt vastu panna. Teate puhul, nagu oleks sõjavägi asunud Karinus juba talupoegi peksma, kiirustati sinna ja tungiti sõduritele paljaste käte ja malkadega kallale. Tääkide ja püssipära hoopidega lõid sõdurid teolised veriste ohvritega tagasi. Teosulastega ühinesid nüüd naised ja lapsed. Varustati end vikatite ja piigitaoliste teivastega, mis osalt olid rauaga löödud. Alles järgmisel päeval oli teoliste vägi sunnitud püssitule all laiali minema. Haagikohtunik nõudis Tallinnast uue, suurema väeüksuse kiiret kohalesaatmist. Sõjaväe survel pidid teolised lõpuks siiski vihatud mõisatööle asuma.

Rahutused levisid ka Virumaal. Jõepere mõisa aednik Jaan luges septembri algul kõrtsi kogunenud talupoegadele ette mõisnikevastase üleskutse, mille ta olevat saanud oma Peterburis käigul ühelt vene sõjaväelaselt. Jaan areteeriti küll varsti, kuid talupoegade võitlus mõisnike vastu tugevnes.

Harjumaal Kose-Uuemõisas keeldusid teolised samuti öisest rehepeksust. Kui mõisnik tahtis ühte vangistatud sulast Tallinna saata, vabastati see teiste poolt teel. Septembri lõpuks kohale saabunud 100-meheline väeüksus oli ülestõusnud talupoegade vastu võimetu. 2. oktoobril jõudsid kohale lisaks veel 100 sõdurit. Talupojad otsustasid sõjaväe minema kihutada ja valmistusid tõsiselt lahinguks. Verises kokkupõrkes langesid väeüksuse ohvitser ja allohvitser ning 6 talupoega, paljud talupojad ja soldatid said haavata. Langenute hulgas oli ka Harmi Evart, keda üks ametnikest iseloomustas kui „tõelise pugatšovliku hingega" meest. Ülestõusnud talupojad läkitasid nüüd saadikud abi kutsuma veelgi kaugemale, isegi Järva- ja Viljandimaale. Rahutused ähvardasid oktoobri algul kasvada üldiseks ülestõusuks. Mõisnikud kartsid tõsiselt vene soldatite ühinemist eesti talupoegadega ning paljud mõisnikest põgenesid paanikas linna. Kardeti isegi ülestõusnute sissetungi Tallinna, mistõttu tugevdati sealset garnisoni abivägedega ja jälgiti hirmuga, et majateenijad ei suhtleks talupoegadega. Uuemõisa saadeti veel 170 madrust, 100 grenaderi ja 2 suurtükki. Alles nii suurte jõudude koondamisega suudeti aktiivsemad teosulased vangistada ning teised mõisateole sundida.

Mõisnikel õnnestus stiihiliselt ja isoleeritult toimunud ülestõuse sõjaväe abil veriselt maha suruda. Rohkem kui 70-le talupojale mõisteti raske peksukaristus, mis talurahva hirmutamiseks Tallinna turuplatsil täide viidi. Osa talupoegi saadeti sunnitööle ja asumisele.

Talurahva aktiivne võitlus kiirendas pärisorjuse lagunemist.

Talurahva rahutustes 1802. aastal Liivimaal ja 1805. aastal Eestimaal paistsid eriti silma sulased-teolised oma aktiivsuse ja visaduse poolest esitatud nõudmiste kaitsmisel. See sundis mõisnikke tähelepanu pöörama ka sulaste olukorrale. Revisjonikomisjonide ühe ülesandena oligi ette nähtud sulaste palkade kindlaksmääramine. See teostati 1805. a. sügisel Arsenjevi ettepanekute põhjal. Arsenjev ei pooldanud teenijatele liikumisvabaduse andmist, et nad

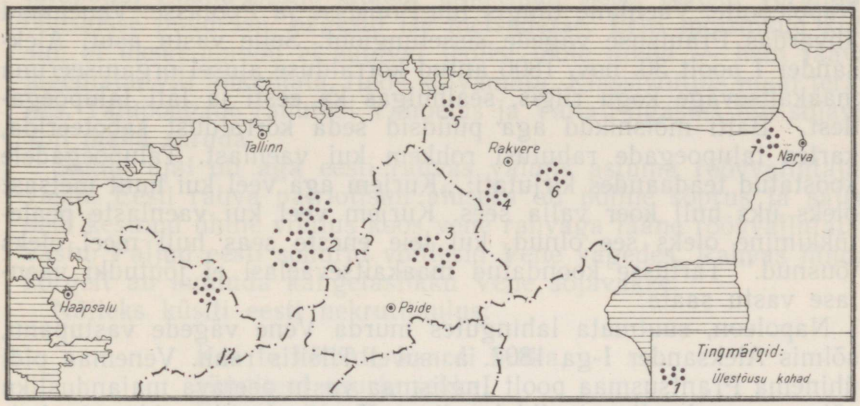

Talurahva rahutused 1805. aastal Põhja-Eestis.
1 — Orgita; 2 — Uuemõisa, Ravila, Habaja, Ojasoo, Triigi, Ingliste, Kuimetsa, Kaiu; 3 — Seidla, Karinu, Orina; 4 — Jõepere; 5 — Palmse; 6 — Põllula; 7 — Auvere.

võiksid tööd otsida, kus palgatingimused paremad, vaid nende varustamist maatükikesega või „küllaldase" palga maksmist. Nendes kohtades, kus maad jätkus, pidi taluperemees oma maavaldusest igale abielus sulasele andma teatud põllutüki, kus aga maad vähe, pidi peremees andma igale teenijale toidu, riide ja palga: sulasele mitte vähem kui 4 taalrit, ta naisele 2 ja tüdrukule 1 taaler aastas (taaler vastas umbes 2 rukkivaka hinnale).

Teoliste väljaastumine öötöö vastu sundis tsaarivalitsust määrama ametlikult kindlaks ka tööpäeva pikkuse 12 tunnile, kusjuures öist tegu võidi nõuda ainult teolistega kokku leppides ja eri arvestuse eest. Tegelikus elus mõisnikud ei arvestanud neid norme või hiilisid neist igasuguste võtetega mööda.

Need korraldused kehtestati Liivimaal 1809. aastal täiendusparagrahvidena talurahvaseadusele. Samal ajal halvendati tunduvalt veelgi talumaade hindamise tingimusi. Vastavalt mõisnike järjest kasvavale vajadusele tööjõu järele määrati kindlaks, et talukoormistest teoorjus moodustab $^{7}/_{8}$, naturaalmaksud ainult $^{1}/_{8}$. Kui viimasest jäi midagi maksmata, pidi talupoeg selle tasuma teopäevadega: tähtpäevaks maksmata jäänud rukkivaka eest 8, täieliku ikalduse ja nälja korral 5 rakmepäevaga.

§ 2. 1812. aasta Isamaasõda ja selle tähtsus eesti rahvale

Venemaa osavõtt koalitsioonidest Napoleoni vastu viis sõjani 1805.—1807. aastal. Venemaa väljaastumine päästis Inglismaa Napoleoni vägede sissetungist. Vene sõdurid võitlesid kangelaslikult, kuid ei suutnud takistada Austria ja Preisimaa alistamist

Napoleonile. Vaenlane tungis Ida-Preisisse ja Poolasse. Venemaad ähvardas Prantsuse vägede sissetungioht. Selle vastu asuti Aleksander I poolt 30. nov. 1806 antud korralduse alusel organiseerima maakaitseväge kogu riigis, sealhulgas ka eesti ja läti talupoegadest. Balti mõisnikud aga püüdsid seda korraldust saboteerida, kartes talupoegade rahutusi rohkem kui vaenlast. Talupoegadele koostatud teadaandes kirjutati: „Kurjem aga veel kui hunt metsast oleks üks hull koer valla sees. Kurjem veel kui vaenlaste pealetükkimine oleks see olnud, kui teie eneste seas hull meel oleks tõusnud." Tartusse koondatud maakaitseväelasi ei jõutudki vaenlase vastu saata.

Napoleon, suutmata lahingutes murda Vene vägede vastupanu, sõlmis Aleksander I-ga 1807. a. suvel Tilsitis rahu. Venemaa pidi ühinema Prantsusmaa poolt Inglismaa vastu peetava majandusliku sõjaga, nn. kontinentaalblokaadiga. Kaubanduslike sidemete katkestamine Inglismaaga tõi Venemaale suurt majanduslikku kahju. Ühinemine kontinentaalblokaadiga tõi kaasa viljahindade järsu languse, sisseveetavate kaupade hinnad aga tõusid.

Napoleon, kes Prantsusmaa suurkodanluse huvides unistas maailmavalitsemisest, jätkas ettevalmistusi vallutusretkeks Venemaale. Ta püüdis selleks koondada kõiki tema poolt alistatud Euroopa riikide jõude. Preisi kuningas nõudis enesele tasuks osavõtu eest sõjast Venemaa vastu Balti kubermange. Seega ähvardas Baltimaid uuesti Venemaast lahtikiskumise ja preisi junkrute võimu alla langemise oht.

Sõda kuulutamata tungis Napoleon poolemiljonilise väega ööl vastu 12. juunit 1812. aastal üle piiri. Venemaa polnud sõjaks vajalikult ette valmistatud ja agressoril läks korda tungida kuni Moskvani. Vene sõjavägi, võideldes geniaalse väepealiku M. I. Kutuzovi juhtimisel kangelaslikult kodumaa iseseisvuse eest, purustas Napoleoni röövvallutusliku armee. Vene rahva hiilgaval võidul oli otsustav tähtsus Euroopa rahvaste vabastamiseks Napoleoni ikke alt.

1812. aasta suvel õnnestus Prantsuse-Preisi vägedel ajutiselt okupeerida ka Kuramaa. Kui Napoleon oli jõudnud Moskvasse, kavatses ta seejärel koondada oma väed Zapadnaja Dvinaale, et tungida Peterburi peale. Selle plaani teostamine oleks tähendanud ka Eesti muutumist sõja tallermaaks. Napoleoni plaani Peterburi vastu ajas aga nurja Kutuzovi hästi ettevalmistatud vastupealetung, mis viis Napoleoni armee lüüasaamisele. Sellel oli otsustav tähtsus ka eesti rahva saatusele. Vene rahva vaprus ja Kutuzovi sügav strateegia päästsid eesti rahva suurest ohust. Ajaloolise võiduga 1812. aasta Isamaasõjas aeti nurja agressorite röövvallutuslikud plaanid Baltimaade suhtes.

Eestis ei toimunud otsest sõjategevust, kuid sõjaraskusi tuli rahval siiski kanda. Kui 1812. aasta suvel lõuna poolt saabusid sõjapõgenikud ja asutised Riiast evakueeriti Pärnu, Viljandi ja Tartusse, valitses paiguti hirm ja paanika inimeste keskel. Paljud

talupojad Lõuna-Eestis matsid vilja maa sisse, peitsid varandust õõnsaisse puudesse, pagesid ise metsadesse. Eriti mõisnikud kurtsid, et ükski abinõu ei suutvat teolisi tööle ajada — hein jäävat tegemata, vili lõikamata, rukis külvamata. Klassivõitlus maal teravnes. Talupoegade rahutusi Väimelas ja Vana-Piigastes tuli sõjaväe abil maha suruda.

Samal ajal oli aga eesti rahvas valmis astuma röövvallutajate vastu. Eesti rahva patriotismi aluseks oli põline sõprus ja sajandeid kestnud ühine võitlus koos vene rahvaga lääne röövvallutajate vastu. Paljud eesti sõdurid võitlesid Vene vägedes. Rahvas hindas kõrgelt au kuuluda kangelaslikku Vene sõjaväkke.

Näiteks küsiti eesti nekrutilaulus:

Kas te kõlbate kaardi hulka,
sünnitegi suurte sekka,
Punaparti pillutama,
Rantsuselle rauda viima.

Rõõmuga tervitasid eestlased vene rahva suurt võitu vaenlase üle, mida kajastavad rahvalaulud. 1812. aasta Isamaasõda tugevdas eesti rahva sõbralikke sidemeid ja koostööd suure vene rahvaga.

§ 3. Klassivõitlus ja 1816.—1819. aasta talurahvareformid

1816. ja 1819. a. talurahvaseadused. Eriti kontinentaalblokaadi aastail kasvanud majanduslikud raskused ja talurahva üha laienevad rahutused sundisid mõisnikke mõtlema uutele teedele, kuidas kindlustada endile vabu käsi maa ja tööjõu suhtes. Aleksander I, olles kohutatud talurahva rahutustest, nõudis Eestimaa 1804. aasta seaduse täiendamist Liivimaa talurahvaseaduse eeskujul. Viimases tunnustatud talupoegade pärandatav valdusõigus talumaadele, kulukas maamõõtmine ja -hindamine ühes talukoormiste vastava kindlaksmääramisega vakuraamatuis ei meeldinud Eestimaa mõisnikele. Tärkava kapitalismi tingimustes leidsid mõisnikud, et neile on kasulikum üle minna kogu talumaa lõplikule „seaduslikule" eksproprieerimisele ja pärisorjuse vormilisele kaotamisele, jättes aga samal ajal isikliku vabaduse saanud talupojad mõisniku igakülgse sunnivõimu alla. Nendes põhimõtetes jõudsid Eestimaa mõisnikud kókkuleppele juba 1810. aasta maapäeval. Need põhimõtted kiitis heaks Aleksander I.

Demokraatlike jõudude nõrkuse tõttu Euroopas pääses pärast sõda Napoleoni vastu võidule monarhistlik reaktsioon ja tsarism muutus Euroopa sandarmiks. Venemaal valitses poliitiline reaktsioon ja araktšejevlus. Olukord oli väga soodne balti mõisnikele neile äärmiselt kasuliku agraarreformi teostamiseks. Pärast kontinentaalblokaadi oli nõudmine põllumajandussaaduste järele kiiresti tõusnud. Püüdes seda ära kasutada, asusid mõisnikud uue hooga mõisaväljade laiendamisele ja talupoegade ekspluateerimise suu-

rendamisele. Seda pidi aitama kindlustada talupoegade „vabastamine" ilma maata.

Mõisnike poolt väljatöötatud Eestimaa uue talurahvaseaduse kinnitas Aleksander I 1816. aasta 23. mail ja Liivimaa oma 1819. aasta 26. märtsil.

Uute talurahvaseadustega kuulutati talupoeg isiklikult vabaks. Teda ei tohtinud enam müüa ega osta, ta võis lepinguid sõlmida, vallas- ja kinnisvara omandada (kuid mitte mõisaid). Talupoegadele, keda senini tavaliselt kutsuti elukoha või isa järgi, anti pärast „vabastamist" perekonnanimed. Talupojale keelati aga vaba elukutsevalik, ta võis tegelda ainult põllutööga ning ta elukoha muutmine ja selleks vajaliku passi saamine jäeti täielikku sõltuvusse mõisnikust.

Samal ajal kuulutati kogu talumaa mõisniku täielikuks omandiks. Talupojad kaotasid sellele igasuguse õiguse, muutudes mõisnikule kuuluva maa rentnikeks. Talud tulid nüüd mõisniku käest rentida „vabas võistluses" kujunenud rendihinnaga. Elukutse ja elukoha vaba valiku võimaluse puudumine tegi aga „vaba võistluse ja vaba lepingu" põhimõtte julmaks irvitamiseks talupoja suhtes. Viimane oli sunnitud nõustuma mõisniku poolt ettekirjutatud tingimustega.

Uute seadustega loodi talurahva kogukondlik „omavalitsus". Iga mõisa-ala talupojad kuulusid ühte kogukonda, millesse vastuvõtmine ja millest lahkumine olenes mõisnikust. Kogukonna eesotsas seisis peremeeste hulgast valitud talitaja (Eestimaal) või 2 vöörmündrit (Liivimaal), kes ametisse kinnitati mõisniku poolt. Kogukonna tegevus ja otsused allusid täielikult mõisniku kontrollile ja kinnitamisele. Mõisniku asemel pidi aga nüüd kogukonnavalitsus vastutama riigimaksude laekumise, ühiskondlike kohustuste täitmise, nekrutite andmise, töövõimetute ülalpidamise ja viljamagasite eest. Endiselt säilitasid mõisnikud kõigis kohtuinstantsides täieliku ülevõimu. Politseivõim jäeti samuti mõisnike kätte. Püsis mõisniku kodukari-õigus. Seega olid mõisnikul tegelikult kasutada väga ulatuslikud sunnivahendid talurahva suhtes.

Põhjendatud hirmu tõttu talurahva rahutuste ees ja mõisaile tööjõu häireteta kindlustamise eesmärgil olid mõisnikud seaduses ette näinud väga pika ajavahemiku, mille kestel seadus tegelikult tuli ellu rakendada. Enne loodi uued sunnivõimuorganid — kogukonnavalitsus, kohus, politsei — ja alles pärast 4 „ettevalmistavat" aastat asuti talupoegade isiklikule „vabastamisele". Selleks jagati talurahvas Eestimaal 8 ja Liivimaal 4 rühma, kusjuures aastas „vabastati" ainult üks rühm, nii et see kestis kuni 1826. aastani. Näiteks Liivimaal „vabastati" pool taluperemeestest 1823. a. jüripäeval, teine pool järgmisel aastal; pool taluteenijatest 1825. a. jüripäeval, teine pool koos mõisateenijatega järgmisel aastal. „Lõpliku vabaduse" — liikumisõiguse kubermangu piirides mõisniku ja vallakohtu loal — said talupojad Eestimaal alles 1831. ja Liivimaal 1832. aastal. Nii polnud talupoegadel võimalik oma kohtadelt

lahkuda ega mõisnikku ilma tööjõuta jätta. Üksikute rühmadena üleviimine uude olukorda oli mõisnike poolt mõeldud talurahva jõudude killustamiseks ja üldise ülestõusu vältimiseks. Mõisnike huve kaitsesid samuti ka talurahvaseaduse „elluviimise komisjonid" Eesti- ja Liivimaal, mis koosnesid tsaariametnikest ja rüütelkonna esindajaist.

Uued talurahvaseadused, oma olemuselt kodanlikud, olid koostatud ja viidi ellu pärisorjuslaste poolt ning nende huvides. Selle tõttu sisaldasid need seadused eneses lepitamatuid vastuolusid. Talupojalt rööviti kogu ta maa ning ta ise seoti igasuguste kitsendustega käsist ja jalust, mis kindlustas mõisnikule võimaluse talupoega halastamatult ekspluateerida. Talurahvaseaduste kohta Eesti- ja Liivimaal kehtib täiel määral sama, mis V. I. Lenin ütles Vene 1861. aasta talurahvareformi kohta: „Kurikuulus „vabastamine" oli talupoegade kõige südametum riisumine, oli rida vägivallategusid ja täielik irvitus nende üle." [1]

Ometi tähistasid need seadused olulist etappi pärisorjuse lagunemises ja kapitalismi tekkimises.

Talupoegade edasine võitlus pärisorjuse vastu. V. I. Lenin on näidanud, et kapitalismi arenemise tee põllumajanduses võis olla kahesugune — kas võidukas kodanlik-demokraatlik revolutsioon või tsaarivalitsuse ja mõisnike poolt teostatud reformid. Esimene oleks tähendanud pärisorjuslike jäänuste minemapühkimist ja kapitalismi kiiret arenemist põllumajanduses. See oleks olnud kapitalismi arenemise revolutsiooniline tee. Kuid kapitalism võis areneda ka teisel teel, mõisnike majandusliku ja poliitilise võimutsemise tingimustes, järkjärguliste reformide teel, talurahva röövimise ja mahasurumise teel. Sel juhul „pärisorjuslik mõisamajandus kasvab aeglaselt ümber kodanlikuks, junkurlikuks, määrates talupojad aastakümneiks kõige piinavama ekspluateerimise ja võlaorjuse alla, „grossbauerite" („suurtalupoegade") väikese vähemiku eraldamisega".[2] Kapitalismi seesugust arenemisteed nimetas Lenin preisi tüüpi teeks.

Võitlus balti-saksa mõisnike ja eesti ning läti talupoegade vahel oli objektiivselt võitlus kapitalismi kahe arenemise viisi eest. Uute talurahvaseaduste rakendamine tähendas balti mõisnike asumist kapitalismi arenemise preisi tüüpi teele. Talurahvas võitles visalt, kuid stiihiliselt pärisorjuse täieliku kaotamise eest.

Pärisoriste talupoegade kasvav liikumine oli üheks tähtsaimaks teguriks, mis purustas feodaal-pärisorjusliku korra. Venemaal oli XIX sajandi esimesel kümnendil 83 talupoegade rahutust, teisel 124 ja kolmandal kümnendil 156. Eriti tõusis rahutuste hulk pärast 1812. aasta Isamaasõda ja Vene armee osavõttu Euroopa rahvaste vabastamisest Napoleoni ikkest. Talupojad-sõdurid, pöördunud

---

[1] В. И. Ленин, Соч., т. 17, стр. 94—95.
[2] В. И. Ленин, Соч., т. 13, стр. 216.

tagasi võidukatelt sõjakäikudelt, ei tahtnud enam taluda pärisorjuslikku iket. Rahulolematus levis laialt talurahva hulkades, samuti tehasetööliste seas ja sõjaväes. 1820. aastal toimus ülestõus Peterburi Semjonovski kaardiväepolgus. Sõdurite keskel levitatud proklamatsioonides nende sündmuste kohta kirjutati, et „tsaarilt ei ole loota midagi; ta ise pole muud kui tugev röövel". Eriti sõjaväes teenivate ja külla tagasipöörduvate sõdurite kaudu levisid teated neist sündmustest ka Baltimaadel.

Eesti ja läti talurahva võitlus balti-saksa mõisnike vastu moodustas ühe osa tollal käivast klassivõitlusest kogu Venemaal. Ka Baltimail laienesid talupoegade rahutused 1810-ndate aastate teisel poolel.

Juba kuuldus uute seaduste tulekust viis talurahva hulgad liikvele nõudega need kiiremini kehtestada. 1817. aasta suvel ja sügisel keeldusid Lääne-, Hiiu- ja Virumaa talupojad massiliselt nn. abiteoorjusest ja öistest rehepeksudest. 1819.—1820. aastal talurahva rahutused kasvasid, eriti Võrumaal. Paljudes mõisates lõpetasid talupojad töö ja nõudsid uue seaduse maksmapanekut. Kui „süüdlasi" nõuti kihelkonnakohtusse, ilmusid talupojad sadadena kohale. „Ässitajate" vangistamise katsed lõppesid tavaliselt nurjumisega, sageli vabastasid talupojad väevõimuga oma vangistatud kaaslased. Ka Pärnumaal toimus samalaadseid sündmusi. Mõisnike kohalikud sunnivõimuorganid olid jõuetud talurahva massilise liikumise vastu. Alles kohalesaadetud sõjaväeüksuste abil suudeti osa talupoegi vangistada ja teised mõisapõllule tööle sundida.

Talurahvaliikumine puhkes uue jõuga Lõuna-Eestis 1822. aasta sügisel, seoses sellega, et mõisnikud hakkasid järgmise aasta jüripäeval „vabastamisele" tulevatelt taluperemeestelt nõudma rendilepingute sõlmimist. Mõisnikud nõudsid talupoegadelt rendilepingute vastuvõtmist endiste pärisorjuslike koormistega, sest neile oli teoorjus ikka veel kõige kasulikum talurahva ekspluateerimise vorm. Talupoegade peamine soov oli aga vabaneda mõisaorjusest ning säilitada oma maavaldus. Taluperemehed keeldusid massiliselt rendilepingute sõlmimisest, otsustasid aga tallu edasi jääda ja seda mitte lasta ära võtta. Liikumine haaras Lõuna-Eestis eeskätt Võrumaad, Lõuna-Tartumaad, Pärnu- ja Saaremaad, samuti Liivi kubermangu läti alasid. Kogu kubermangus „vabastamisele" määratud taluperemeeste esimesest poolest, kokku umbes 20 000, ütlesid endid lahti igasugustest kohustustest mõisniku vastu 3777 peremeest.

Liikumise mahasurumiseks rakendasid kohalikud võimud kõiki võimalikke sunni- ja mõjutamisvahendeid. Kohaletoodud sõjaväeüksused asetati kõigisse kreisilinnadesse ja nendesse mõisatesse, kus talupojad olid keeldunud mõisakoormisi täitmast. Hirmutamiseks peksti igas vastuhakust haaratud kihelkonnas mitmeid talupoegi kui „ässitajaid" ja „kurjategijaid". Karistatute hulgas oli ka erusõdureid. Osa vangistatuid saadeti sunnitööle. Kindralkuberner andis 1823. aasta algul korralduse tõrkuvad peremehed

taludest välja tõsta ja kohtu alla anda. Talupoegade mõjutamiseks sõnakuulmisele tegutsesid eriti agaralt pastorid. Kindralkuberneri ettepanekul aitas ka hernhuutide juhtkond oluliselt kaasa talupoegade väljaastumiste likvideerimiseks, ähvardades tõrkujaid hernhuutide kogudustest välja heita.

Sääraste vahenditega sunniti peremehi mõisnike poolt ettekirjutatud rendilepinguid vastu võtma. Kubermangus ütlesid oma talud üles ainult 2% sel aastal „vabastatavatest" peremeestest. Talurahva üldine ülestõus oli välditud, milleks palju kaasa aitas talupoegade ettekavatsetud killustamine järkjärgulise „vabastamise" teel. Mõisad olid kindlustatud odava tööjõuga.

Talurahva võitlus oli stiihiline, ebateadlik võitlus revolutsioonilise arengutee eest. See võitlus ei saanud olla edukas, sest talurahvas oli killustatud ja organiseerimata ning tal puudus juhtimine. Kujunev saksa linnakodanlus oli rahvamassidest isoleeritud ja tihedasti seotud aadliga. Revolutsioonilist töölisklassi, kes ainuüksi oleks talurahvaliikumisse võinud tuua organiseeritust ja poliitilist teadlikkust, ei olnud veel olemas.

§ 4. Revolutsiooniline liikumine tsarismi vastu. Dekabristid

V. I. Lenin on periodiseerinud vene revolutsioonilise liikumise, eraldades kolm ajajärku. Lenin kirjutas 1914. aastal: „Vabastusliikumine Venemaal on läbinud kolm põhietappi, vastavalt vene ühiskonna kolmele põhiklassile, kes vajutasid oma pitseri liikumisele: 1) aadliperiood, umbes 1825-ndast kuni 1861. aastani; 2) raznotšinetslik ehk kodanlik-demokraatlik, ligilähedalt 1861-st kuni 1895. aastani; 3) proletaarne, 1895-ndast kuni praeguse ajani."[1] Aadliperioodi kõige väljapaistvamateks tegelasteks pidas Lenin dekabriste ja Herzenit.

Pärisorjusliku majanduse lagunemine ja kapitalistlike suhete arenemine oli aluseks aadlike-revolutsionääride põlvkonna kujunemisele. Feodaal-pärisorjuslikud suhted olid muutunud tootlike jõudude piduriks, pärisorjus ja isevalitsus takistasid tollal progressiivse, kapitalistliku korra võitu vana üle. 1812. aasta patriootlik tõus ja massiline talurahvaliikumine avaldasid sügavat mõju vene ühiskondliku mõtte arenemisele. Alates 1816. aastast hakkasid kujunema revolutsioonilised salaühingud. Dekabristid püstitasid loosungid võitluseks pärisorjuse ja isevalitsuse vastu ning organiseerisid oma ümberkujundamisplaanide elluviimiseks esimese relvastatud ülestõusu tsarismi vastu. Seni oli Venemaal toimunud ainult talupoegade stiihilisi ülestõuse. Kuid aadlikud-revolutsionäärid ei toetunud vahetult rahvale, kartes talurahva avalikku klassivõitlust mõisnike vastu. Selles seisis nende klassipiiratus. Ilma rahva toetuseta olid nad aga jõuetud võitma.

---

[1] В. И. Ленин, Соч., т. 20, стр. 223.

Süveneva pärisorjuse kriisi tõttu kerkis ka Eestis aadli hulgast esile üksikuid eesrindlikke inimesi, kes astusid välja pärisorjusliku korra ja isevalitsuse vastu. Need inimesed olid lahutamatult seotud eesrindliku vene ühiskondliku mõttega. Nad olid tõelised vene patrioodid, täis kindlat usku suure vene rahva tulevikku.

1810-ndate aastate teisel poolel, kui Baltimaadel käis võitlus talurahvareformide ümber, oli eesrindliku ühiskondliku mõtte väljapaistvaimaks esindajaks Eestis Timotheus (Timofei) Bock (1788—1837). Tema vaated olid lähedased dekabristide omadele, kuid nendest sõltumatud. Noorusest peale oli ta sõbralikes suhetes mitme vene kirjaniku ja teadlasega. Kuigi Bock eitas revolutsioonilise võitluse meetodit, olid ta vaated oma aja tingimustes progressiivsed.

Bock sündis Liivimaa aadliku perekonnas. Alates 1806. aastast teenis ta armees, kus tõusis polkovnikuks. Sõdades Napoleoni vastu paistis ta välja vahvusega, mille eest autasustati ordenite ja kuldmõõgaga. Suutmata leppida olukorraga, mis valitses sõjaväes ja kogu riigis, astus ta Araktšejevi vastu ning läks 1816. aastal erru, kavatsedes pühenduda ühiskondlik-poliitilisele tegevusele. Ta asus elama Võisiku mõisa ja abiellus eesti taluneiuga, hoolimata oma sugulaste ja teiste aadlike protestist.

Bock sõnastas oma vaated „Kirjas, mis tuleb esitada ja ette lugeda Liivimaa maapäeval". Ta ei lähtunud siin mitte kitsalt Liivimaast, vaid, mõistes Baltimaade lahutamatut seost Venemaaga ja armastades kodumaad, nõudis pärisorjuse likvideerimist kogu maal ja tsaari võimu piiramist rahva poolt valitud esindajate üldkoosolekuga, kus antakse seadused ja määratakse maksud. „Orjus on samavõrd mõttetu kui ka vihaleajav institutsioon," kirjutas Bock. Bocki kirjas toodud 52 seaduse loetelu on sisuliselt üks varasemaid Vene konstitutsiooni projekte. Ta saatis selle kirja 1818. a. kevadel Aleksander I-le. Viimane andis kohe korralduse Bocki areteerimiseks. Üheksa aastat, ilma ühegi kohtuotsuseta, vaevles Bock Schlüsselburgi ja Peeter-Pauli kindluse üksikvangistuses, mis murdis ta tervise täielikult. Raskesti haigena vabastati ta lõpuks kindlusvangistusest, kuid ei tohtinud lahkuda Võisikult. Suutmata taluda väljakannatamatut olukorda, tappis Bock enese.

Avinurmes ja Võrus möödus dekabrist Vilhelm Küchelbeckeri (1797—1846) lapsepõlv. 1824. aastal avaldas ta jutustuse „Ado", milles näitas vene ja eesti rahva ühist kangelaslikku võitlust saksa röövvallutajate vastu XIII saj. algupoolel ning venelaste suurt abi eestlastele. Jutustust läbib suur sümpaatia eesti rahva suhtes. Selles on kasutatud ka rahvaluule aineid. Küchelbecker võttis osa ülestõusust Peterburis 14. detsembril 1825. Tsaarivõimude poolt tabatuna, hoiti teda mitmel pool kindlusevanglas. Seoses Poolas puhkenud ülestõusuga toodi Küchelbecker 1831. aastal Daugavpilsist Tallinna Toompea lossivanglasse, kus ta alustas oma päevikut, mis hiljem avaldati.

Eestist olid pärit ka mitmed teised dekabristid (nendest A. Rosen avaldas hiljem oma mälestused).

Mitmed vene dekabristid tutvusid lähemalt oludega Eestis ja paljastasid balti mõisnikke eesti ja läti rahva halastamatute rõhujatena. Kirjanik-dekabrist A. Bestužev (Marlinski) avaldas 1821. aastal oma teekonna kirjelduse „Reis Tallinna". Selles hindab ta kõrgelt eesti rahva võitlust oma maa vallutajate ja orjastajate vastu; sügavat kaastunnet lihtrahva vastu avaldab ta teose selles osas, mis käsitab feodaalaega, millal „igavesed pidutsemised

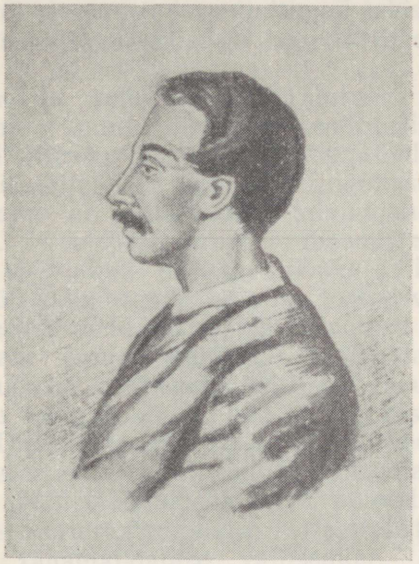

Dekabrist V. K. Küchelbecker.

valitsesid linnades ja lossides, igavesed pisarad külades". Dekabrist P. Pestel, suur patrioot ja vabariiklane, kuulutas oma konstitutsiooni projektis „Russkaja Pravda" vabadust ka eesti ja läti rahvale pärisorjuse täieliku väljajuurimise ja saksa röövvallutajate võimu likvideerimise teel.

Dekabristide ülestõusust Peterburis võtsid osa ka vastavates väeosades teenivad eesti sõdurid ja madrused. Madrus Johan Anatuin oli juba enne ülestõusu, olles Eestimaal oma kodukohas puhkusel, teinud talurahva hulgas revolutsioonilist selgitustööd. Anatuin suri võitluses Senati väljakul saadud haavadesse.

Dekabristide ideede levikut Eestis näitab ka see, et siin levitati veendunud vabariiklase K. Rõlejevi (hukati koos nelja teise dekabristiga 1826. aastal) kirja, mille ta kirjutas enne surma.

Dekabristide ülestõus suruti tsaarivõimu poolt veriselt maha. Kuid dekabristide tegevus ei olnud asjata. Nad äratasid Herzeni ja teisi parimaid inimesi, kes omakorda aitasid, nagu märkis Lenin, „ä r a t a d a rahvast". [1]

Dekabristide revolutsioonilised loosungid pärisorjuse likvideerimisest ja isevalitsuse kukutamisest jäid ka järgnevatel aastakümnetel revolutsioonilise võitluse põhiloosungiteks. Vene revolutsionääride ring hakkas laienema, nende sidemed rahvaga hakkasid muutuma tihedamateks.

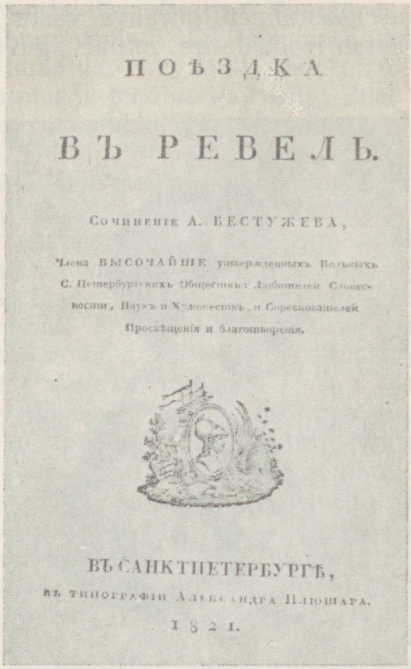
ПОѢЗДКА

ВЪ РЕВЕЛЬ.

Сочиненіе А. БЕСТУЖЕВА,

Члена ВЫСОЧАЙШЕ утвержденныхъ Вольныхъ С. Петербургскихъ Обществъ: Любителей Словесности, Наукъ и Художествъ, и Соревнователей Просвѣщенія и благотворенія.

ВЪ САНКТПЕТЕРБУРГѢ,
въ типографіи Александра Плюшара.
1821.

A. Bestužev (Marlinski) „Reis Tallinna" tiitelleht.

§ 5. Teorendi-süsteemi kriis ja kapitalistlike suhete edasine kasv XIX sajandi teisel veerandil

XIX sajandi teisel veerandil süvenes kogu Venemaal pärisorjuse lagunemine. Kapitalism tungis üha sügavamalt põllumajandusse. Kasvas kapitalistlik tööstus ja ehitati esimesed raudteed. Kaubakäive suurenes mitmekordselt.

[1] В. И. Ленин, Соч., т. 19, стр. 295.

Baltimail, mis turustamise suhtes asusid väga soodsates tingimustes, kasvasid tootlikud jõud märgatavalt talurahvaseadustele järgnevatel aastakümnetel. Laienes sise- ja välisturg, kasvasid linnad ja suurenes ühiskondlik tööjaotus, rajati vabrikutööstus, süvenes põllumajanduse kaubalisus ja arenesid uue tehnika alged.

Kapitalistliku majanduse ja uue tehnika hoogsat arenemist nii tööstuses kui põllumajanduses tõkestas aga pärisorjuslike suhete visa püsimine. Kapitalistlike suhete avarat arenemist takistas poliitiline reaktsioon, mis valitses Nikolai I ajal (1825—1855). Nikolai I suhtus eriti sõbralikult tagurlikku balti-saksa aadlisse, kes omalt poolt igati toetas politseilis-bürokraatlikku isevalitsust. Kuid nagu mujal Venemaal, nii ei suudetud ka Baltimail takistada pärisorjusliku süsteemi lõplikku lagunemist ja kapitalistlike suhete edasist kasvu.

Teorendi-süsteem ja selle kriis. Talurahva „vabastamine" ei hävitanud, vaid ainult õõnestas teoorjuslikku majandussüsteemi Baltimail. Kiireks üleminekuks kapitalistlikule majandussüsteemile puudusid tollal veel vajalikud tingimused. Talupoegade „vabastamine" maata ei võimaldanud talumajanduse eraldumist mõisamajandusest. Vastupidi, esimene moodustas endiselt teise koostisosa ja oli mõisnikule eelkõige tööjõu allikaks. Mõisnikud eksproprieerisid küll talupoegade peamise tootmisvahendi — maa, kuid talupoegadele jäid nende tööriistad ja loomad (peale nn. raudvara). Ilma maata polnud talupojal majapidamine võimalik, mõisnikul aga puudusid veel omad tööriistad, masinad ja tööloomad. Polnud välja kujunenud inimeste klassi, kes oleks harjunud palgatööl käima. Talupojad olid enamuses ikka veel tugevasti seotud mõisa külge, ei saanud vabalt liikuda ega oma tööjõudu müüa seal, kus soovisid. „Mittemajanduslik sund" polnud kadunud. Külas valitses ikka veel naturaalmajandus. Kapitalistliku majanduse tingimusteks on rahamajanduse valitsemine, täiesti tootmisvahenditeta palgatööliste ja vaba tööjõu turu olemasolu, mida aga XIX saj. teisel veerandil veel ei olnud.

Kõige selle tõttu oli mõisnikel võimalik jätkata vana teoorjuslikku majandussüsteemi teorendi kujul. Mõisamajandi pidamise viisiks oli talumaade rentimine talupoegadele teorendi alusel, mõisamaid hariti endiselt talupoegade elusa ja eluta inventariga. Puudusest rõhutud, mõisniku poolt käsist ja jalust seotud talupoeg pidi paratamatult minema mõisniku juurde maad rentima kõige orjastavamatel tingimustel. „Teorent, see on otsene ja vahetu teoorjuse jäänus. Teorent, see on üleminek teoorjuselt kapitalismile... Mõisnik esineb siin mitte kui ettevõtja-kapitalist, kes omab raha ja kõiki tööriistu. Mõisnik esineb teorendi puhul liigkasuvõtjana, kes kasutab läheduses asuva talupoja puudust ja omandab tema töö poolmuidu." [1]

---

[1] В. И. Ленин, Соч., т. 15, стр. 67.

Teorendi-süsteemi valitsemise tõttu toimus pärisorjusliku mõisamajanduse ümberkasvamine kapitalistlikuks äärmise aeglusega. Teorent oli peamiseks põhjuseks, miks mõisnikud ei pääsenud üha suurenevatest majanduslikest raskustest. Need suurenesid eriti 1820-ndail aastail, millal teravilja, viina ja piirituse hinnad langesid umbes poole võrra eelmise aastakümnega võrreldes. Hindade langus oli tingitud eelkõige kaubalise põllumajanduse arenemisest Sise- ja Lõuna-Venemaal. Eestimaa mahajäänud pärisorjuslikku põllumajandust ähvardas endiste turgude kaotamine nii Sise-Venemaal kui ka välismaal.

Uuesti läks hoogu talumaade mõisastamine, millega loodeti toodangut suurendada. Keegi kaasaegne kirjutas 1845. aastal: „Oma sõitudel läbi Eestimaa olen ma väga sageli näinud tühjalt seisvaid talumaju või mahalõhutud taluelamute ahjukohti keset hiljuti asutatud mõisapõlde ja kindlasti on igale eestimaalasele tuntud kõige viimasel ajal pillutatud, mõisaväljadeks muudetud talud ja külad." Mõisa külvipinnad saavutasid 1850-ndaiks aastaiks, võrreldes talu külvipindadega, suurima ulatuse — Lõuna-Eestis 1 : 1,6 vastu, Põhja-Eestis koguni 1 : 0,7 vastu. Need suhtarvud näitavad, milline äärmiselt raske teokoormis lasus taludel, kui ränk oli talupoegade ekspluateerimine.

Madalat tööviljakust püüti tõsta teosulaste üha suurema tagasundimisega ja tükitöö-süsteemile üleminekuga. Kuid kõik need võtted aitasid ainult veel rohkem õõnestada vana korda. Teorendi ebaratsionaalsus muutus üha ilmsemaks. Teotalupoegade sunniviisilise tööga, viletsate tööriistadega ja -loomadega haritud põldude viljakus langes pidevalt. Saakide suurt langust XIX sajandi esimese poole jooksul, hoolimata külvipinna tunduvast suurendamisest, näitavad ilmekalt järgmised andmed teravilja külvi ja lõikuse kohta Eesti kubermangus.

	Külvati	Lõigati
	(keskmiselt aastas)	
tuhandeis setvertides (1 setvert = 210 liitrit)		
1798.—1802. a.	169,3	951,4
1842.—1846. a.	208,0	791,4

Neist arvudest näeme, et samal ajal, kui teravilja külvihulk suurenes 18,6% võrra, kogusaak koguni langes absoluutselt 16,8% võrra. Samal ajal oli aga rahva arv kasvanud umbes 40% võrra. Ikaldused muutusid üha sagedamaks ja laastavamaks. Näiteks leidsid aset ikaldused aastail 1835—1837, 1840, 1841, 1844, 1845, millega kaasnesid osalt loomataudid. Mõisamajanduse süvenevat ummikut kajastas ka maahinna langus XIX saj. esimesel veerandil umbes 27% võrra, jäädes sellele tasemele püsima kogu teiseks veerandiks.

Kõiges selles avaldus teorendi-süsteemi kriis. Teorendi-süsteem, olles lahutamatult seotud mõisnike maamonopoliga ja pärisorjuslike kitsenduste püsimisega talurahva suhtes, oli põllumajanduse mahajäämuse ja viljakuse languse peamiseks põhjuseks, igasuguse rõhumise ja barbaarsuse allikaks.

Kaubandusliku põllumajanduse kasv. Kapitalism, arenedes hoolimata kõigist takistustest, lõi ühiskondlikud tingimused, mis paratamatult nõudsid tööviljakuse tõstmist, põllumajanduse ratsionaliseerimist ja teorendist loobumist.

Juba XVIII saj. lõpul ja XIX saj. algul oli ka Baltimail trükisõnas propageeritud mitmevälja-süsteemi senise kolmevälja-süsteemi asemel, ristikheina ja kartuli kasvatamist, kunstväetise tarvitamist, karjanduse ja lambakasvatuse arendamist jne. Üksikutes mõisates hakati neid uuendusi ka ellu viima. Kuid põllumajandusse hakkasid need laialdasemalt teed leidma peamiselt siiski alles sajandi teisel veerandil.

XIX saj. esimesel poolel levis kartulikasvatus Eestis ja muutus alates 30-ndaist aastaist üldiseks. 1809. aastal oli kartulisaak Eesti kubermangus ainult 17 302 setverti, 1842. aastal aga juba 202 319 setverti. Sajandi teisel veerandil muutus ka ristikheina kasvatus üldiseks. Uute põllukultuuride levik soodustas üleminekut vanalt kolmevälja-süsteemilt mitmevälja-süsteemile.

Viinaajamine mõisates laienes veelgi, võttes hoogu ka Põhja-Eestis. Sajandi keskpaiku oli üksi Lõuna-Eestis 280 viinavabrikut. Teravilja kõrval hakati toorainena kasutama kartulit. Seoses viinaajamisega laienes Ida-Eestis nuumhärgade kasvatamine lähedase Peterburi turu jaoks, andes tõuke karjanduse edasisele arengule. Sajandi teisel veerandil levis umbes $^1/_5$ Eesti mõisates meriinolammaste pidamine, sest Narvas, Kärdlas, Sindis ja Tartus asutatud suured kalevivabrikud vajasid villa. Eesti kubermangus oli 1832. aastal 34 karja 13 807 lambaga, 1841. aastal aga 134 karja 90 820 lambaga. Seejärel vähenes lambakasvatuse tähtsus villahindade languse ja lammaste suure surevuse tõttu 40-ndail aastail. Lõuna-Eestis, eeskätt Viljandi- ja Võrumaal, Pärnumaa kaguosas ja Vigalas arenes linakasvatus turu jaoks, milles eriti talupojad ettevõtlikkust osutasid. Lina väljavedu Pärnu kaudu tõusis sajandi algusest kuni 1840. aastani neljakordseks. Kõik see näitas ühtlasi põllumajanduse spetsialiseerumise algust.

Põllumajanduse kaubalisuse kasv andis hoobi vanale, isaisadeaegse tehnikaga teorendi-süsteemi majandusele. Ristikheina kasvatamine ja põlluharimise parandamise katsed, karjanduse arendamine, tehniliselt täiendatud viinaajamine — kõik see nõudis oskuslikumaid töölisi, paremaid tööriistu ja tugevamaid tööloomi kui seda taludelt oli võimalik saada. Pealegi talupojad, kes tegid mõisategu teoliste abil, sihilikult ei saatnud mõisa oma paremaid loomi ja riistu. Mõisates tehtavad katsed (eriti 40-ndail aastail) tarvitusele võtta paremaid põllutööriistu ja mõningaid masinaid viisid paratamatult mõisnikke sulaste abil peetava majandi organiseerimise teele. Põlluharimise tehnika tõstmise püüe pidi paratamatult viima teorendi väljatõrjumisele ja vabapalgalise tööjõu kasutamisele. Mõisnikud hakkasid pikkamööda ja osaliselt siirduma kapitalistlikule süsteemile. Inventari muretsemine ja tööjõu palkamine nõudis mõisatelt suuremaid kapitale, kui seda oli esialgu

võimalik saada mõisasaaduste müügist. Mõisnikud hakkasid talusid viima raharendile ja lõpuks kerkis vajadus asuda talumaade müümisele. Kuid veel 1850.—1851. aastal oli talumaast raharendil Eestimaal ainult 11%, Liivimaal 13,88%, müüdud aga olid ainult mõned üksikud talud Liivimaal (0,07%!). Parema inventari laialdasemat kasutuselevõttu takistas tööjõu äärmine odavus.

Talurahva olukord. Talupoeg ei saanud ka pärast 1816. ja 1819. a. talurahvaseadusi enda tööjõu peremeheks. Raha hankimise võimalused olid väga piiratud. Töö- ja tarberiistad, riietusesemed jne. valmistati kodus. Teorent imes taludelt viimase elumahla. Rendileping oli enamasti lühiajaline (1—3 aastat). Ka talupoeg polnud tollal huvitatud pikaajalisest rendilepingust, sest see oli rajatud teoorjusele. Mõisnik võis igal ajal renti tõsta või talupoja minema kihutada. See suurendas talurahva kindlusetuse tunnet ja halvas talumajanduse edenemist.

Talupoeg võttis innukalt kasutusele uusi põllutööriistu, mis rasket põllutööd kergendasid või kiirendasid, kui need talle ainult majanduslikult olid jõukohased. XIX sajandi esimesel poolel levis eeskätt Lõuna-Eesti taludes põllurull, suvivilja peksmiseks raske reherull ehk rehetamp, vana lõuguti kõrval soonrullidega linamasin, rukkilõikusel lühivarreline vikat „rauts", mida õpiti tundma läti talupoegadelt, ning sajandi keskpaiku ka juba kohalike seppade valmistatud hõlmader ja raudpulkadega äke. Üldisemaks jäi Eestis siiski veel vannas- või harkader ja puuäke. Juba sajandi algul tuli venelaste eeskujul laialt kasutusele endise kitsa reekorvi asemel lai reelaam, mis on tänapäevalgi üldiselt kasutusel. Sajandi teisel veerandil hakati järjest rohkem rautama vankri rattaid ja telgesid ning ka reejalaseid. Kõik see tähendas veo- ja liiklusvahendite tunduvat paranemist.

Uute põllutööriistade ning paremate veo- ja liiklusvahendite tarvituselevõtmine oli seoses kaubandusliku põllumajanduse kasvuga. Neid uuendusi võtsid eeskätt kasutusele just jõukamad talupojad, kes olid hakanud juba tootma turu jaoks. Vaesemad talupojad aga pidid tahes-tahtmata leppima isaisade-aegse põlluharimisviisiga.

Sajandeid püsinud rehielamutes hakati XIX sajandil aegamööda seniseid külmi kambreid köetavaks muutma, kohati tulid tarvitusele endiste lükand-lauaga suletavate pisikeste valgusavade asemel klaasaknad ja 1820-ndate aastate ümber ehitati talumajadele esimesed korstnad. See peegeldas talurahva kihistumist, kuna need uuendused olid kättesaadavad ainult üksikutele jõukamatele talupoegadele.

Ka rõivastuses toimus mõningaid muutusi. Endised pikk-kuued asendusid lühemate pealisrõivastega, mehed hakkasid põlvpükste asemel kandma pikki pükse, kodunes kaapkübar. Eesti mandril sai XIX sajandi algupoolel üldiseks pikitriibuliste seelikute kandmine, Saaremaal levisid aga vanade ühevärviliste seelikute järel põikitriibulised. Esimesed poevärvid — nn. potisinine ja kübaramust —

tulid massiliselt tarvitusele riidevärvimisel seniste taimevärvide asemele.

Talupoegade kodutööndus võttis XIX sajandil laiema ulatuse. Kohati põletati lupja või tõrva. Avinurmes ja Hiiumaal kasvas massiline puunõude ja -tarberiistade tootmine müügiks.

Kalastuses etendasid väljapaistvat osa vene kalurid, kes ka Eesti rannikul ja sisevetel käisid artellidena kalastamas. Nüüd tulid

Talumaja ja mõisa lambalaut Eestis XIX saj. algul.

tarvitusele ka Eestis mitmed suurkalastusvahendid, nagu sügavveenoodad ja köistiibadega lestanoot. Kapitalismi tungimisega kalastusse hakkas Eestis arenema kalatööstus. 1831. aastal asutasid vene kaupmehed Tallinna esimese konservivabriku.

Talurahva kihistumine. XIX saj. esimesel poolel toimus intensiivne kapitali esialgne akumulatsioon, otseste tootjate eraldamine tootmisvahenditest ja viimaste kuhjumine väheste kätte ning muutumine kapitaliks. Talurahva maata „vabastamine" oli oluliseks etapiks selles protsessis, kuid see jätkus ka veel järgmistel aastakümnetel. Kõik kaasaegsed allikad märgivad eesti talu-

rahva viletsuse kiiret süvenemist pärast talurahvareforme. Talupojad laostusid üha suuremal määral, paljud kaotasid oma viimasedki loomad ja tööriistad, kaotasid igasuguse võimaluse talu rentimiseks. Näiteks Põltsamaa piirkonnas kaotas 1816.—1850. a. jooksul ligi kolmandik taluperemeestest oma talud. Üksnes 1846. aastal sunniti Liivimaal 640 peremeest talust lahkuma, mis moodustas umbes 2,3% talude üldarvust.

Kapitalismi arenemisega külas süvenes talurahva kihistumine. Talupoegade massist hakkasid eristuma üksikud suuremate talude rentnikud, möldrid, ülesostjad, hangeldajad ja kõrtsmikud, kes rikastusid sulaste ja vabadike ekspluateerimisest ning äritsemisest talurahva kulul. Kehvemad talud, mis olid valdavas enamuses, samal ajal vaesusid ja laostusid. Laostunud talurentnikud ja enamik talupere liikmeist suurendasid jõudsasti kasvavat maata talurahva massi. XIX sajandi keskel moodustasid maatud umbes $^2/_3$ kogu talurahvast.

Talurahva kihistumist XIX sajandi keskpaigaks iseloomustavad järgmised andmed Eestimaalt. 16 752 talust tegid 8—9 rakmepäeva nädalas ainult 20, 6 rakmepäeva — 3387, 3—5 rakmepäeva — 10 220 ja 1—2 rakmepäeva — 3125 talu. Nendes taludes elas 1850. aastal 114 649 inimest, kellest võis olla umbes kuni 30 000 teenijat. Peale nende oli aga 122 490 vabadikku. Seega 64,3% Eesti kubermangus talumaal elavatest inimestest oli täiesti ilma maata.

Raskemaks kujunes sulaste ja üldse palgateenijate olukord. Nii mõisas kui ka suuremas talus hakati teolistelt ja teenijatelt nõudma üha pingsamat töötamist. Sulaseid ja tüdrukuid püüti palgata ainult suveks, põllutööde hooajaks. Odava tööjõu külluse tõttu oli tasu äärmiselt madal. Eestis tollal laialt levinud sulaselaulus lauldi:

Ehk tuli tulista lunda,
ja sadas sula raheda,
valas vihma vardaasta:
ikka pean ma minema ...
Küll teen tööda, ei tänata,
näen vaeva, vannutakse.

Äärmiselt kehv oli vabadikkude olukord. Peremehed lasksid talu ääremaile asuda rohkel arvul vabadikke, kes viletsa maalapikese eest pidid kõige kibedamal tööhooajal tegema päevi. Niimoodi sai üksikuile talunikele teenijate ja vabadikkude ekspluateerimine varade kogumise ja rikastumise peaallikaks. Mõisniku kõrval võimutses sama talunik maatarahva üle ka kogukonna ametnikuna ja kohtumehena. Ka ametlikult oli taluperemehele ette nähtud kodukariõigus teenijate üle.

Tööstuse arenemine. XIX sajandi esimesel veerandil oli märgata tunduvat elavnemist siinses manufaktuurtööstuses. Kuid endiselt valitsesid väikeettevõtted ja paljud manufaktuuridest olid ainult

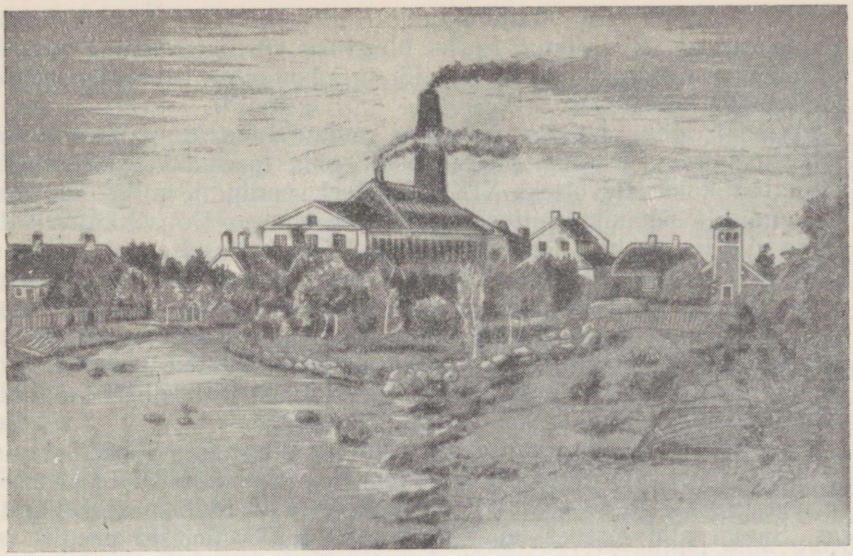

Hiiu-Kärdla kalevivabrik XIX saj. joonise järgi.

lühiaegsed, sest eeskätt mahajäänud tehnika tõttu ei suutnud nad arenevale konkurentsile turul vastu pidada ning pankrotistusid.

Tööstuse arenemises algas pööre 1820-ndate aastate lõpul. Nüüd hakati asutama suuri ettevõtteid, mis töötasid juba aurujõul, millistes tootmine oli massiline ja mis koondasid suurel hulgal töölisi. Eesti ala tööstuse tõusu kiirendas Vene siseturu kasv. Suurtööstuse tekkimine oli siin võimalik ainult ulatusliku Vene turu kasvavate nõuete tõttu. Eesti ala tööstuse arenemine näitas ühtlasi Sise-Vene ja Balti kubermangude vaheliste majanduslike sidemete tihenemist. Suurtööstusettevõtteid asutasid eeskätt Peterburi, Moskva ja Riia kaupmehed ja tööstürid, kuna kohalike kaupmeeste ja mõisnike kapitali osatähtsus kahanes.

Toodangu suuruse, tööliste hulga ja masinatehnika rakendamise seisukohalt tõusis 1830-ndail aastail tugevaimaks tööstusharuks tekstiilitööstus. Asutati rida suuri kalevivabrikuid. Narvas asuv kalevimanufaktuur muudeti suurettevõtteks 1820-ndail aastail. 1845. aastal, kui ettevõte läks Peterburi rahamagnaadi ja tööstüri A. Stieglitzi kätte, suurendati seda tunduvalt. 1829. aastal asutati kalevivabrik Kärdlas, 1832. aastal Sindis, 1838. aastal Tartus. Narva kalevivabrikus töötas kuni 700 ja Sindis ajuti kuni 1300 töölist. 1840. aastal töötas Sindi vabrikus 110 mehaanilist kudumistelge, energiat andis 2 aurumasinat. Maal asuvate vabrikute, nagu Kärdla ja Sindi juurde kujunesid uued töölisasulad. Narva muutumine tööstuslinnaks XIX sajandi keskpaiku on seotud tekstiilitööstuse tõusuga. 1851. aastal asutati Narva linaketramise vabrik (rohkem kui 500 töölist) ja 1857. aastal puuvilla ketramise ja kudumise

vabrik — Kreenholmi Manufaktuur. Need sisustati täielikult kaasaja tehnikaga. Nii toimus Eestis üleminek käsitsitehnikaga manufaktuurilt masinatehnikat ja aurujõudu kasutavale vabrikule kõigepealt tekstiilitööstuses.

Perioodi lõpul toimus üleminek manufaktuurilt vabrikule ka paberitööstuses. Räpina pärisorjuslik paberimanufaktuur muutus kapitalistlikuks ettevõtteks XIX saj. teisel veerandil, millal see ühtlasi endiselt mõisnikult-ettevõtjalt läks kaupmees Donati kätte. Viimane viis lõpule ka Ülemiste paberivabriku ehitamise, mis alustas tööd 1839. aastal. Paberimassi valmistamisel kasutati siin algusest peale aurujõudu, kuid paberi valmistamine toimus esialgu veel käsitsi püttidest ammutamise viisil. Paberi ja papi kõrval hakati vabrikus esmakordselt tootma katusepappi. Nõudmise pidev suurenemine paberi järele tingis, et 1843. aastal alustati paberi tootmist paberimasinal. Vabrikus töötas üle 100 töölise.

Klaasitööstuses seevastu püsis visalt käsitsi töö. Siiski toimus ka selles tööstusharus mõningane tehniline täiustamine. Uusi ettevõtteid asutati 1816. aastal Lelle-Eidaperes ja 1822. aastal Vändras. Samal ajal laienes ka Võisiku ehk Rõika-Meleski peegli- ja klaasimanufaktuuri tegevus, kus sajandi keskel töötas kuni 400 töölist. Samal ajal mindi ka siin üle aurumasinate kasutamisele. Klaasitööstuse laienemist tingis järjest kasvav nõudmine aknaklaasi, pudelite ja peeglite järele.

1842. aastal asutati Tallinnas esimene ettevõte, kus hakati valmistama põllutööriistu — atru, äkkeid jm.

1840-ndail aastail rajati Tallinnas esimene tuletikumanufaktuur. Siin valitses aga täielikult käsitsi töö.

XIX sajandi keskpaiku töötas ettevõtetes, kus kasutati aurumasinaid, 80,3% tööliste üldarvust, nende toodang aga moodustas 94,1% kogu tööstustoodangust. See näitab, et tehniline pööre siinses tööstuses oli selleks ajaks põhiliselt toimunud.

Tööstustööliste olukord. XIX sajandi teisel veerandil töötasid Eesti tööstuses ainult vabapalgalised töölised. Algas tööstusproletariaadi kujunemine. Järjest suuremal määral asus tööstusse nüüd maata eesti talupoegi, kes külas ei leidnud enam elamisvõimalusi. Rohkesti töötas siin ka vene töölisi ja obrokitalupoegi, kes osalt olid oskustöölisteks (näiteks paberitööstuses). Osa töölistest olid endised käsitöölised, kuid nende arv oli väike. Tööstustööliste arv tõusis pidevalt. XIX sajandi algul oli töölisi Eestis ligi 800, 1830-ndate aastate lõpuks üle 2000 ja 1855. aastaks umbes 4300.

Julmalt ekspluateeriti tööstustöölisi kapitalistide poolt. Tööliste elutingimused olid ebainimlikud. Rohkesti kasutati naiste ja laste tööjõudu, kellele maksti äärmiselt madalat palka, eriti tekstiili-, paberi- ja tuletikutööstuses. Näiteks Räpina paberivabrikus oli 1836. aastal sajast töölisest 41 last, Ülemiste paberivabrikus aga töötas 1839. aastal 59 meest, 19 naist ja 24 last. Mingi seadus ei normeerinud töölise tööaega ega kaitsenud ta tervist. Tööaeg

kestis „varavalgest hilisõhtuni", keskmiselt 14—15 tundi päevas. Suuremates ettevõtetes hakati kasutama ka öötööd, et kallid masinad ei seisaks. Töölised olid allutatud meistrite ja vabrikantide omavolile ja peksule. Ükskõik mis ettekäändel võidi töölist minema kihutada, jättes isegi palga tasumata. Kurnav töö, ebatervislikud elamis- ja töötingimused, alatoitlus, närune palk — säärane oli töölishulkade olukord. Nende tööst rikastus käputäis kapitaliste.

Tööliste väljaastumised suruti karmilt maha. Rõika-Meleski peegli- ja klaasimanufaktuuris 1835. aastal kehtestatud kohtu- ja politseimäärustikus keelati tööliste kokkutulekud ja tööpalga tõstmise nõudmine ning nähti ette tööliste trahvimine „kangekaelsuse" ja „sõnakuulmatuse" eest. Mõnevõrra ümber töötatud ja täiendatud kujul püüti seda määrustikku rakendada kõigis Balti kubermangudes.

Töölised ei olnud veel võimelised otsustavalt võitlema selle koletisliku rõhumise ja kurnamise vastu. Ettevõtted olid väikesed ja suuremadki asusid laiali üle maa. Töölised olid enamikus alles eilsed pärisorised talupojad, kes polnud veel teadlikud oma uuest seisundist ja oma kasvavast jõust.

Tööstuse kiiremat arenemist tõkestasid pärisorjuse jäänused, kapitali akumulatsiooni vähesus, siseturu suhteline kitsus, poliitiline reaktsioon. See tõkestas ka töölisklassi kujunemist. Tööstusproletariaat kui ainus järjekindel revolutsiooniline jõud kujunes Venemaal tööstusliku kapitalismi ajajärgul XIX saj. teisel poolel.

Kaubandus ja linnad. Talurahva süvenev kihistumine, põllumajanduse kaubalisuse kasv ja tööstuse arenemine näitasid siseturu järjekindlat laienemist. Eriti kasvasid Eesti tähtsamate majanduslike ja kultuuriliste keskustena Tallinn, Tartu ja Pärnu. Seda iseloomustavad järgmised andmed elanike arvu kohta (ilma sõjaväeta).

	1782/83. a.	1816. a.	1835. a.	1855. a.
Tallinn	10 653	11 983	15 287	27 905
Tartu	3 421	7 376	10 802	12 702
Pärnu	1 954	3 408	4 311	5 661

Seevastu toimus maa väikelinnades, mis pidevalt olid kasvanud kuni 1835. aastani, järgmise kahekümne aasta jooksul suur tagasiminek. Lõuna-Eesti väikelinnades vähenes elanike arv selle aja jooksul peaaegu poole võrra, langedes allapoole 1816. a. taset. Seda põhjustas maal valitsev teorendi-süsteem. Alles 50-ndate aastate lõpul hakkas elanike arv väikelinnades jälle kasvama. Linnarahvastik kasvas Eestis ajavahemikul 1820—1860 üldiselt siiski ligi kahekordseks, tõustes 8,5%-ni kogu rahva arvust. Peale linnade suurenes põllumajandusega mittetegeleva või sellega ainult osaliselt tegeleva rahvastiku hulk alevites ja isegi külades.

Kaubalis-rahaliste suhete arenemise tulemusel oli maakaubanduse keeld kaotatud juba 1810. aastal. See soodustas sisekaubandust ja tuli kasuks jõukamaile talupoegadele. Sisekaubanduses etendasid sellal suurt osa laadad ja maal ringirändavad kaup-

mehed, kes talupoegadelt ostsid üles lina, loomi ja vilja. Laatadest oli endiselt tähtsaim Tartu aastalaat, mille läbikäigud kasvasid üldiselt kuni 1861. aastani ja kuhu tuli rohkesti kaupmehi Riiast ja Peterburist. Tüüpiliseks maakaupmeheks oli sellal maal ringi käiv harjusk ehk kastikaupmees, kes talupoegadele müüs või harjaste vastu vahetas mitmesuguseid vene käsitöö ja manufaktuurtööstuse tooteid: nõelu, niiti, puuvill-lõnga, nööpe, linte, ehteid, arstimeid. Harjuskite kaudu õppisid eestlased tundma ka hiina teed. Harjuskid olid tavaliselt vene väikekaupmehed, pärit lähedastest kubermangudest, kuid osalt isegi Tuula, Vladimiri ja Moskva kubermangudest. Nende kaudu levisid eestlaste keskel ka vene rahvakunsti tooted. Sisekaubanduses oli märkimisväärne osa veel vene kaluritel, kes käisid kalastamas Eesti sisevetel ja rannikul, ning müütasid kohalikele kaluritele ja talupoegadele võrke ja püüniseid, nahast saapaid, kindaid ja põllesid. Sisekaubanduse punktideks külas olid sellal kõrtsid, mida XIX saj. keskel üksnes Lõuna-Eestis oli 1340. Kõrtsi pidamine oli mõisniku monopol, kes selle rentis kõrtsmikule. Kõrtsmikud olid sellal ühtlasi küla liigkasuvõtjateks.

Sisekaubanduse kõrval oli tähtis koht väliskaubandusel. Suurel hulgal veeti Pärnu, Tallinna ja Narva kaudu välismaale teravilja, lina, linaseemet ja puitu. Pärnu oli kuni 1870-ndate aastateni suurimaks ekspordisadamaks Eestis. Tallinna väliskaubandus seevastu ei näidanud XIX sajandil kuni Balti raudtee avamiseni 1870. aastal mingit tõusu. Samal ajal, kui Venemaa väliskaubanduse kogukäive kasvas XIX sajandi esimese 60 aasta jooksul peaaegu 3,5 korda, kõikus see Tallinnas kogu aeg 1—1,5 miljoni rubla piirides. Selle tõttu vähenes Tallinna sadama osatähtsus Vene väliskaubanduses pidevalt, langedes 0,4 protsendile. Tallinna kaubanduse arenemist tõkestas soodsate ühendusteede puudumine massikaupade veoks. Plaanid Tallinna ühendamiseks Peipsiga kanali kaudu jäid aga teostamata.

Kaubalise põllumajanduse ja tööstuse arenemise tõttu hakati järjest rohkem tähelepanu pöörama liiklusolude parandamisele, teede korraldamisele ja ehitamisele. 1840-ndail aastail tulid Eestis tarvitusele esimesed aurulaevad.

§ 6. Talurahvaliikumine 1840-ndail aastail ja uued talurahvaseadused

Talupoegade massiline liikumine 1840-ndail aastail. Vene talurahvaliikumine feodaal-pärisorjusliku korra vastu kasvas XIX saj. esimesel poolel järjest. Liikumine teravnes eriti 1840-ndail aastail, millal toimus 351 rahutust (eelmisel aastakümnel oli 143 rahutust). Peale rahutuste kasvu võttis eriti laialdase ulatuse talupoegade massiline pagemine teistesse kohtadesse, kus kuulduste järgi loodeti saada vaba maad. Ainult sõjaliste jõudude abil suudeti rahutused lämmatada ja massiline pagemine peatada.

Tartu kaubaturg XIX saj. keskel. G. F. Schlateri litograafia.

Talupoegade massiline liikumine Liivimaal 1840-ndail aastail oli osa vene talurahva võitlusest. Kuigi eesti ja läti talupojad olid juba „vabastatud", oli nendelt röövitud kogu maa, nad ise aga olid jäetud mõisniku sunnivõimu alla. Lahkumine kogukonnast oli äärmiselt raskendatud, siirdumine teistesse kubermangudesse tegelikult võimatuks tehtud. Talupoegade viletsus kasvas aastast aastasse. Suurem osa talurahvast ei suutnud maad rentida isegi kõige orjastavamatel tingimustel. Järjest teravnevad ühiskondlik-majanduslikud vastuolud olid aluseks eesti ja läti talurahva massilisele liikumisele 1840-ndail aastail. Talurahva võitlus maa eest ja mõisaorjuse vastu oli võimsaks arengut edasiviivaks jõuks, sest see oli üheks tähtsaimaks teguriks, mis sundis mõisnikke loobuma teorendi-süsteemist.

Valitseva põllumajandusliku süsteemi paratamatuks kaasnähtuseks olid sagedased viljaikaldused, nälg ja taudid. Järjekordne viljaikaldus tabas Baltimaid 1840. aastal. Näljast ning viletsusest lootsid läti ja eesti talupojad välja pääseda maa saamisega. 1841. aastal levis kuuldus, et „soojal maal" — Lõuna-Venemaal — jagatavat tasuta maid. Tekkis Läti ja Lõuna-Eesti kehvikute ja maata talupoegade massiline vool Riiga, et kubermanguvalitsuses maa saamiseks ennast lasta „üles kirjutada". Mõisnikud nägid kasvavas liikumises enesele tõsist ohtu jääda ilma odavaist töökätest ja võtsid selle summutamiseks ning talupoegade hirmutamiseks tarvitusele peksu ja vangitapi.

Talupojad sattusid oma Riias-käikudel peagi ühendusse veneõigeusu piiskopi Irinarhiga. Naiivses usus „heasse tsaarisse" levis talupoegade keskel ekslik arvamine, et piiskop ongi ainus õige keisri asemik kohapeal ja et need, kes tema juures oma nime kirja panevad ja usku vahetavad, saavad maad ja muid kergendusi. Liikumine paisus augustis ja septembris mitmel pool eesti ja läti talupoegade avalikuks vastuhakuks võimudele. Suuremad rahutused toimusid Cēsise maakonnas.

Eesti alal toimusid tõsisemad sündmused Pühajärvel, mis on tuntud rahvasuus Pühajärve sõjana. Otepää ümbruse talurahvaliikumise mahasurumiseks toodi Pühajärve mõisa rood jalaväge, kes sillakohtuniku korraldusel pidi vangistama ja karistama aktiivsemaid talupoegi. Pühajärve talupojad otsustasid seda takistada, relvastusid nuiadega ja kutsusid naabervaldadest abi. Nende juhiks oli erusõdur Jaan (Johann Michel). Arulast ja Paluperast tuligi üksikuid talupoegi appi. 8. septembril püüdis sillakohtunik sõdurite abil talupoegi metsas tabada ja mõisa viia, mis aga ei õnnestunud. Talupojad vabastasid sõduritesalga käest ka ühe oma vangistatud kaaslase. Nad alustasid lõpuks kõigi jõududega pealetungi mõisale. Sillakohtunik asus neile rooduga vastu ja talupojad taandusid uuesti metsa.

Samal ja järgmisel päeval vangistati 38 meest, 2 tagaotsitavat aga jäigi tabamata. Sõjakohus mõistis 30 talupojale raske kadalipukaristuse, igale 500 hoopi, hulga mehi peale selle Siberisse,

nekrutiks või sunnitööle. Nendest oli 10 peremeest ja 1 peremehe vend, 18 sulast ja 1 erusoldat. See näitab, et talurahvas astus mõisnike vastu välja veel klassina, samal ajal aga suurenes maatameeste osatähtsus selles võitluses. Talurahva hirmutamiseks käsutasid mõisnikud peksmist pealt vaatama talupoegi rahututest valdadest Tartu-, Võru- ja Viljandimaalt. Suurel hulgal toodi Liivimaale sõjaväge, mis osalt majutati taludesse kuni järgmise aasta suveni. Samal ajal tegutsesid Tartus, Valgas ja Riias sõjakohtud. Hoolimata metsikust survest oli veel 1841. a. lõpul Tartumaa talupoegade keskel üleskirjutamine „priimaa" saamiseks hoos. Tsaarivalitsuse ja mõisnike toore surve abil sunniti talurahvas lõpuks ajutiselt rahunema.

Mõne aasta pärast, 1845. aastal, puhkes liikumine uue jõuga, mille vahetuks ajendiks oli korduv ikaldus, loomade kõrge surevus ja suurenev nälg. Liikumine avaldus talupoegade massilises vene-õigeusku siirdumises. Liikumise põhjuseks oli maapuudus ja ränk mõisaorjus, selle usuline vorm aga oli tingitud tolleaegsetest ajaloolistest tingimustest. Seda soodustas ka tsaarivalitsus. Viimane lootis vene-õigeusu abil kindlustada isevalitsust ja võidelda revolutsioonilise liikumise vastu Venemaal. Tsaarivõim püüdis stiihilises massiliikumises osavalt ära kasutada rahva naiivse usu, nagu tahaks tsaar talurahva olukorda parandada.

Naiivses lootuses saada maad ja pääseda saksa mõisnike võimu alt hakkasid Läti ja Lõuna-Eesti talupojad massiliselt siirduma „keisri usku" või „kroonu alla", nagu nad ise seda nimetasid. Kui 1841. aastal talurahva hulgas avaldus massiline stiihiline tung maad saada eeskätt „lõunas", siis 1845. aastast peale ilmnes selgesti soov saada maad koha peal „hingemaa" näol. Eesti talupojad arvasid ekslikult, et saades vene talupoegade eeskujul hingemaad, nad pääsevad viletsusest. Sisuliselt tähendas aga „hingemaa" saamise nõue tollal maa talupoegadele jagamist. Saaremaa maanõunike kolleegium märkis, et talurahva hulgas tekivad peale kõigist mõisakoormistest vabanemise nõude ka „maa kommunistliku jagamise ideed". Liikumises astusid esile eeskätt vabadikud, sulased ja kehvikud, kes kannatasid mitte üksnes mõisnike, vaid juba ka jõukamate talurentnike rõhumise all. Ka jõukamad talupojad tahtsid saada maad, kuid nägid selleks võimalust talude ostmise teel. Nii kajastusid liikumises eesti talurahva kihistumine ja tärkavad klassivastuolud külas, mida mõisnikud ja pastorid osavalt oma huvides ära kasutasid.

Saksa mõisnikud ja luteri usu pastorid alustasid vihast ja laimavat vastuagitatsiooni nii rahva keskel kui valitsusvõimude juures. Nad kartsid, et talupoegade siirdumisega vene-õigeusku nende mõjuvõim väheneb. Sellepärast püüdsid nad rahva keskel kõigiti laimata venelasi, aga saksa mõisnikke ning pastoreid näidata rahva heategijatena. Nad püüdsid igasugu juttudega õhutada vaenu talurahva enese keskel, eriti jõukate talupoegade ja kehvtalurahva hulkade vahel. Usuvahetajaid kiusati igati taga, mõisnikud tõstsid

neid taludest välja, pastorid keelasid nende matmise luteri usu kalmistuile. Valitsusvõimude juures püüdsid nad aga usuvahetuslikku liikumist kujutada kui väljaspoolse ässitustöö vilja ja nõudsid survevahendite tugevdamist.

Liikumine levis aga 1846. aastal veelgi ja võttis eriti Pärnu- ja Saaremaal väga ulatusliku ja äreva kuju. Talupojad keeldusid paljudes kohtades mõisateo tegemisest. Jälle algas rahutuste keskustesse sõjaväeüksuste saatmine. Massiline usuvahetusliikumine vaibus 1848. aastal. Valitsuski püüdis liikumist lõpetada, olles hirmutatud Lääne-Euroopas puhkenud revolutsioonist. Selleks ajaks oli 17% Lõuna-Eesti talurahvast siirdunud vene-õigeusku, eeskätt just maata inimesed, vabadikud ja sulased. Kõige rohkem vene-õigeusku siirdunud talupoegi oli Pärnu- ja Saaremaal, nimelt 27,7—29,8%.

Vaatamata liikumise usulisele vormile oli see põhiliselt eesti ja läti talurahva võitlus maa eest, saksa mõisnike ja pastorite võimu vastu. Usuvahetuslik liikumine aitas teatud määral kaasa eesti talurahva vabanemisele saksa pastorite vaimse ikke alt. Liikumises avaldus järjekordselt eesti rahva sõprus vene rahvaga.

Ühiskondlik-poliitiline liikumine. 1840-ndail aastail teravnes Venemaal pärisorjuse- ja isevalitsuse-vastane ühiskondlik-poliitiline liikumine, mille väljapaistvamaiks esindajaiks olid revolutsioonilised demokraadid V. G. Belinski (1811—1848) ja A. I. Herzen (1812—1870). Herzen ja Belinski olid kõigi Venemaa rahvaste vabaduse ja nende täieliku võrdõiguslikkuse ideede kirglikud kaitsjad. Nende revolutsioonilisel tegevusel oli suur tähtsus teiste Venemaa rahvaste hulgas ka eesti rahvale. Eesrindlike vene inimeste kaudu ulatus Herzeni ja Belinski mõju juba 1840-ndail aastail Eestisse, eeskätt Tallinna ja Tartusse.

Talurahvaliikumise kasvu ja vabastusliikumise ideede mõju avaldus eesti valgustajate-demokraatide Fr. R. Faehlmanni (1798—1850) ja Fr. R. Kreutzwaldi (1803—1882) tegevuses. Nii Faehlmann kui Kreutzwald olid pärit talurahva hulgast. Muinasjuttude ja rahvalaulude kuulmine varases lapseeas pani aluse nende armastusele rahvaluule ja kirjanduse vastu. Nad olid ühed neist vähestest eestlastest, kes XIX saj. esimesel poolel suutsid omandada kõrgema hariduse, lõpetades Tartu ülikooli arstiteaduskonna. Kuigi Faehlmann töötas Tartus, Kreutzwald alates 1833. aastast Võrus, sidus neid sügav sõprus ja koostöö kuni Faehlmanni varase surmani. Nende mitmekesine avalik kirjanduslik ja valgustuslik tegevus algas 30-ndate aastate lõpul.

Faehlmann arvustas teravalt Baltimail valitsevat korda ning nõudis talurahva väljakannatamatu olukorra parandamist. Ta näitas, et saksa röövvallutajad ei toonud eesti rahvale mitte kultuuri, nagu reaktsionäärid-pärisorjuslased valelikult jutlustasid, vaid orjust ja vaimupimedust ristiusu maski all, mille eest nad peavad vastust andma. Balti parunid püüdsid Faehlmanni näidata eesti talurahva ässitajana talurahvaliikumises 1840-ndail aastail.

Kuigi talupoegade olukorra kohta oli keelatud kirjutada, kasutas Kreutzwald 40-ndail aastail kõiki võimalusi, et tõsta häält ülekohtu ja rõhumise vastu, rõhutud talupoegade kaitseks. Ta kirjutusi kärbiti toimetuse ja tsensuuri poolt sageli, kuid siiski tekitasid need aadlis väga suurt pahameelt. Nagu Kreutzwald hiljem ise kirjutas, hoiatati teda „mitmel korral tungivalt jätta sellised kirjutamised, sest aadli viha olevat nii suur, et ta kõik selleks tegevat, et mind itta toimetamisega (s. t. väljasaatmisega) kahjutuks teha". Kreutzwald nimetas seisuslikku balti erikorda maa õnnetuseks ja oli seisukohal, et ainult talurahva enese poolt valitud esindajad võivad ta õiguste ja heaolu eest seista kohtuis ja ametiasutistes.

Faehlmanni ja Kreutzwaldi iseloomustas sügav armastus oma rahva vastu ja siiras tahe teenida rahva huve. Nad vihkasid pärisorjust ja balti paruneid ning tundsid sügavat viha rahvast pimestava kiriku vastu. Nende ajalooline piiratus avaldus aga eeskätt selles, et nad ei suutnud mõista vajadust vana korra hävitamiseks revolutsioonilisel teel. Sellest hoolimata oli nende tegevusel suur progressiivne osa eesti ühiskondlik-poliitilise mõtte arendamisel.

Sellal levisid utoopilise sotsialismi ideed Venemaal, sealhulgas ka Eestis. Kaks kubermanguvalitsuse ametnikku Tallinnas — A. Beklemišev ja K. Timkovski — võtsid 1840-ndate aastate lõpul aktiivselt osa Peterburis M. V. Petraševski ümber tekkinud ringi tööst. Sama ringiga seotud vene kirjanik F. Dostojevski peatus mitmel korral Tallinnas. Timkovski asutas Tallinnas kaks ringi eelkõige furjerismi tundmaõppimiseks. Ta vaated ei piirdunud siiski ainult furjerismiga, vaid arenesid revolutsioonilisuse suunas. Koos N. A. Spešneviga leppis ta kokku osa võtma ülestõusust tsaarivalitsuse vastu. Ülestõusu kujutasid nad massilise talupoegade revolutsioonina. 1849. a. kevadel vangistati teiste petraševskilastega samaaegselt ka Timkovski.

Sandarmivõimud saatsid Tallinnast välja ka paar gümnaasiumiõpetajat, keda kahtlustati sidemetes 1848. aasta revolutsiooniliste sündmustega Prantsusmaal ja Saksamaal ning revolutsiooniliste ideede levitamises.

1849. ja 1856. a. talurahvaseadused. Talurahva massiline liikumine 1840-ndail aastail sundis mõisnikke ja tsaarivalitsust asuma uute seaduste väljatöötamisele. Nad mõistsid, et parem on asuda uuenduste teostamise teele ülalt, kui oodata, millal talupojad ise altpoolt sellele teele välja murravad. Kapitalismi poolt loodud konkurents ja mõisnike sõltuvus turust tegid tööviljakuse tõstmise ja tehnika uuendamise paratamatuks, mis oli võimalik ainult teorendi-süsteemilt kapitalistlikule ekspluateerimisvormile siirdumisega. Nn. liberaalsed mõisnikud nõudsid teoorjusest loobumist, üleminekut raharendile ja talude müümisele. See vastas kapitalistlikeks ettevõtjaiks muutuvate mõisnike huvidele, kes hakkasid siirduma palgatööjõu kasutamisele. Selleks vajasid mõisnikud kapitali, mida pidi andma raharent ja talude müük. Kapitalistlike suhete arenemine külas oli selle muutnud mitte ainult võimali-

kuks, vaid paratamatuks. Kui mõisnikud tahtsid säilitada võimu, tuli neil soodustada jõukate talupoegade majanduslikku arenemist. Sellega said mõisnikud ühtlasi enestele külas klassiliitlase jõukamate rentnike ja taluomanike näol revolutsiooniliste kehvtalurahva hulkade vastu, kes „hingemaa" nõudmisega taotlesid maade jagamist.

Vastavad talurahvaseadused kinnitati keisri poolt Liivimaal 1849. aastal (ja peaaegu samasugusel kujul uuesti 1860. aastal), Eestimaal 1856. aastal ja Saaremaal 1865. aastal. Kõik need kolm talurahvaseadust kehtisid mõningate hilisemate muudatuste ja täiendustega kuni 1917. aasta Oktoobrirevolutsioonini ning pandi uuesti maksma kodanliku ajutise valitsuse poolt 1918. aasta novembris ja kehtisid mõnes osas ametlikult 1940. aastani.

Kogu maa omanikuks loeti endiselt mõisnik, kuid nn. orjuse- ehk vakumaad Liivimaal ja talurendimaad Eestimaal võis mõisnik ainult rentida või müüa talupoegadele, mitte aga mõisastada. Talumaast eraldati Liivimaal umbes viiendik kvoodimaa nimetuse all, Eestimaal nn. kuuendikumaa. See talupoegadelt järjekordselt röövitav maa pidi mõisnikele andma mõisastamise reservi ja tasuta töötöö. Vaku- ja talurendimaa järjest ulatuslikum üleviimine raharendile ja talukohtade müümine pidid mõisnikke kindlustama vajaliku kapitaliga kapitalistliku mõisamajanduse arendamiseks.

Samal ajal, kui seadused soodustasid kapitalistlike rentnike ja taluomanike tekkimist ja arenemist, kehtestati maatute suhtes drakoonilised vahendid. Uute seadustega taheti hävitada vabadikke ja sundida neid minema sulasteks taludesse või mõisatöölisteks ja moonameesteks. Selle eesmärgiga keelati Liivimaal renditaludel vabadikukohtade väljaandmine ja määrati kindlaks talude suuruse alammäär. Maata inimeste kohta kehtestati töösundus. Kes ei leidnud tööd, kuulutati hulguseks ja saadeti sunniviisil tööle valda, mõisa või vabrikusse. Nii kindlustati mõisnike ja kujuneva maakodanluse huvides varatu talurahva halastamatu ekspluateerimine.

Mõisnikud säilitasid mõisate valduse monopoli ja mitmesugused vanad aadli feodaalsed privileegid, nagu mõisamaa maksuvabaduse, kõrtside pidamise õiguse jne.

Uued talurahvaseadused olid kapitalistlike suhete arenemise tulemuseks põllumajanduses. Mõisnikud püüdsid nende abil saavutada seda, et vältimatu üleminek kapitalismile oleks neile valutu, see tähendab, et see teostuks talurahva hulkade arvel. Kapitalismi evolutsioon toimuski mööda preisi teed, rohkete feodaal-pärisorjusliku korra jäänuste säilitamise tingimustes.

§ 7. Krimmi sõja kajastusi Eestis

1853. aastal puhkes Krimmi sõda tsaari-Venemaa vahel ühelt poolt, Türgi, Inglismaa ja Prantsusmaa vahel teiselt poolt. See oli mõlemapoolne vallutussõda oma mõju kindlustamiseks Lähis-Idas.

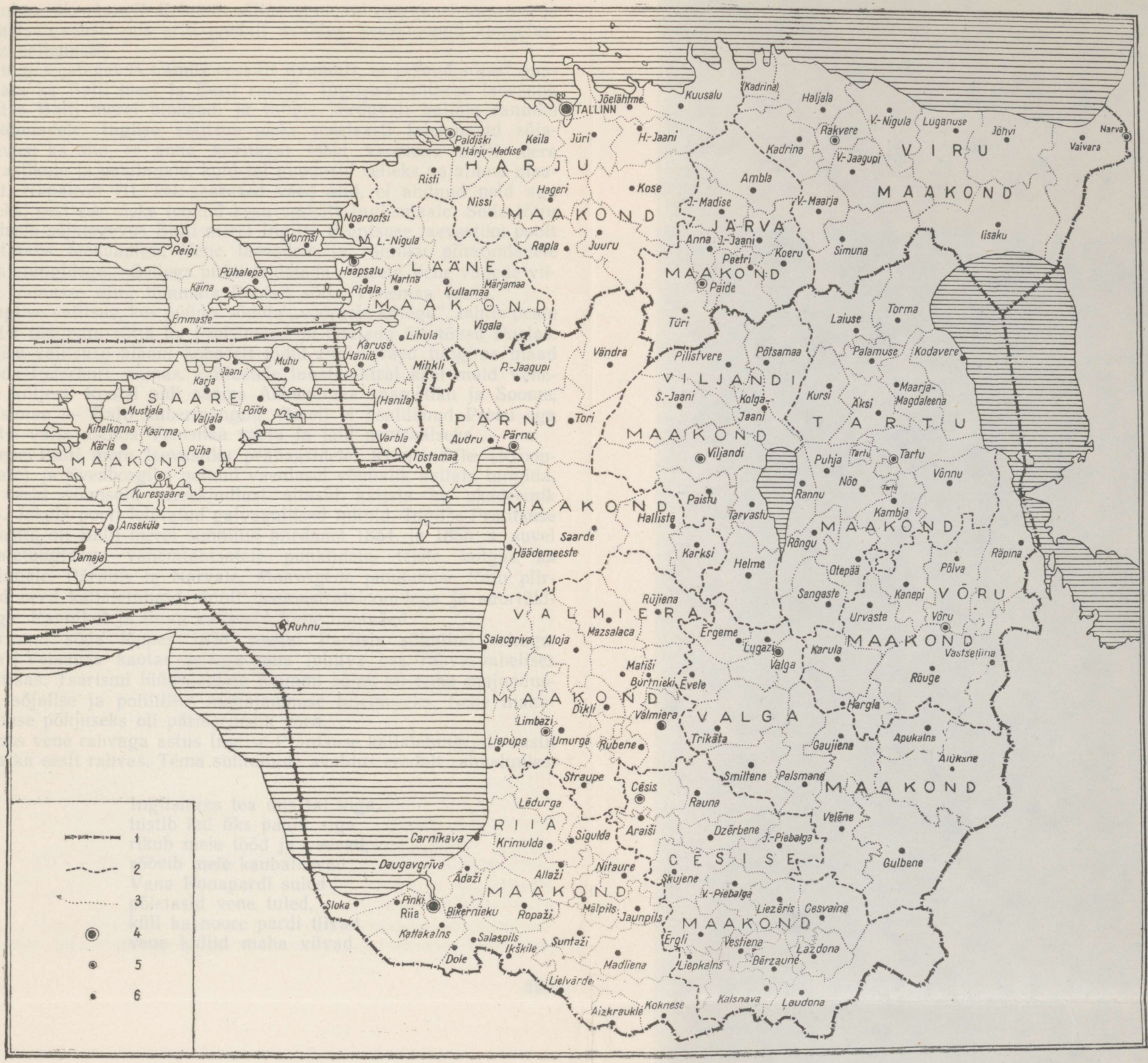

Eesti- ja Liivimaa XIX sajandi keskel.

1. Kubermangude piirid. 2. Maakondade piirid. 3. Kihelkondade piirid. 4 Kubermangu linn. 5. Maakonna linn. 6. Kihelkonna keskus.

Vaenlase sissetungil Krimmi näitas vene rahvas suurt vaprust ja ennastsalgavust, mis eriti eredalt avaldus Sevastoopoli kangelaslikus kaitsmises.

Kuigi sõjategevus toimus eeskätt Krimmis, ei jäänud sõjast puutumata ka Balti meri ja Eesti rannik. Inglise-Prantsuse laevastik teostas Balti merel blokaadi ja tungis korduvalt kallale ranniku piirkondadele. Inglise valitsus oleks meelsasti laiendanud sõjategevust ka siin, et anda hävitavat lööki Venemaa Balti mere laevastikule ja pealinnale, kuid tal puudusid selleks vajalikud maaväed. Napoleon III, kel säärased väed lid, ei andnud neid aga selleks, sest see oleks toonud kasu eeskätt Inglismaale. Selle tõttu piirduski sõjategevus Balti merel Inglise-Prantsuse laevastiku poolt teostatava blokaadiga, Vene laevadele ja ranniku piirkondadele kallaletungidega. Sellega püüti takistada siinsete Vene vägede viimist lõunasse ning tõmmata Rootsit sõtta Venemaa vastu.

Inglise valitsus, kes püüdis sõdida „võõraste kätega", tahtis peale Rootsi tõmmata sõtta ka Preisimaad ja õhutada ülestõusu Poolas. Inglise valitsuse plaani kohaselt pidid Preisi väed tungima maad mööda Peterburi suunas. Liitlastele lubati ohtral käel maid Venemaa küljest. Rootsi pidi saama Ahvenamaa saarestiku ja Soome, Preisimaa — Balti kubermangud. Ometi ei usaldanud Preisi ega Rootsi välja astuda Venemaa vastu ja jäid neutraalseks.

Vene Balti mere laevastiku peabaasidele, Kronstadtile (Kroonlinnale) ja Sveaborgile, polnud vaenlasel võimalik kallale tungida, sest neid võimsaid merekindlusi aitasid kaitsta ka akadeemik B. S. Jakobi poolt leiutatud galvaanilised miinid. Inglise-Prantsuse laevastik oli Balti merel sunnitud piirduma 1854. ja 1855. a. suvel kallaletungidega vähemtähtsatele punktidele, teiste hulgas ka Tallinnale, Pärnule ja Narvale. Maavägede puudumise tõttu piirdusid need kallaletungid ainult demonstratsioonidega ja suurtükitulega. Rannikut ja linnu kaitsesid Vene maaväed.

Krimmi sõda lõppes 1856. aastal Pariisis sõlmitud rahuga. Tsaari-Venemaa kaotas sellega oma juhtiva osa rahvusvahelises poliitikas. Tsarismi lüüasaamine Krimmi sõjas oli tema majandusliku, sõjalise ja poliitilise mahajäämuse tulemuseks. Selle mahajäämuse põhjuseks oli pärisorjuslik kord.

Koos vene rahvaga astus Inglise-Prantsuse kallaletungijate vastu välja ka eesti rahvas. Tema suhtumine avaldus eredalt rahvaluules.

Inglismees tea mis tal viga,
tustib kui üks pahur siga,
rikub meie tööd ja vaevad,
röövib meie kaubalaevad ...
Vana Punapardi suled
põletasid vene tuled,
küll ka noore pardi tiivad
vene kullid maha viivad.

Juba sõja algul, 1854. aastal kirjutas Kreutzwald poeemi „Sõda". Selles kujutatakse vene ja eesti sõduri kangelaslikkust Krimmi sõjas ning kuidas Vene väed kaitsesid ühtlasi ka eesti rahvast.

§ 8. Kultuur XIX sajandi esimesel poolel

Mõisnikud olid teinud kõik selleks, et talurahvas jääks haridu-seta. Eriti püüdsid nad eesti rahvast isoleerida vene rahvast ja vene demokraatlikust kultuurist. Ometi kujunes just vene eesrindlik kultuur üheks kõige viljastavamaks teguriks ka eesti rahvusliku kultuuri arengus.

Samal ajal tsarismi reaktsiooniline poliitika tõkestas mitte ainult majanduslikku, vaid ka kultuurilist progressi. Balti-saksa mõisnikud olid selle reaktsiooni agarad toetajad. Nad püüdsid kõige julmemate vahenditega lämmatada iga vaba mõtte avaldust.

Pärisorjuse lagunemise ja kapitalistlike suhete kasvu ajajärgul käis terav klassivõitlus balti mõisnike ja eesti talurahva vahel. Klassivastuolud avaldusid ühtlasi rahvuslike vastuolude vormis. Kuid samal ajal toimus talurahva enese kihistumine ja klassivastuolude tärkamine kujuneva maakodanluse ja laiade talurahva hulkade vahel. See kajastub selgesti kaasaegses rahvaluules, kus näidatakse sulase ja vaeslapse halastamatut rõhumist mitte üksnes mõisniku, vaid ka jõuka talupoja ning mitmesuguste mõisniku käsikute — kubjaste ja kiltrite poolt.

Haridus ja teadus. Seoses kodanlike suhete arenemisega tekkis XIX sajandi esimesel poolel talurahva hulkades järjest laiem vajadus koolihariduse järele. Rahvakoolid olid aga endiselt täiesti mõisnike ja pastorite meelevalla all. Õpetus nii valla- kui kihelkonnakoolis seisis eeskätt usuõpetuse tuupimises, mille eesmärgiks oli kasvatada kuulekaid teoorje. Vallakoolides õpetati kuni sajandi keskpaigani ainult lugemist, järgnevalt ka kirjutamist ja arvutamist, mis varem oli seisnud vaid kihelkonnakooli kavas. Mõisnikud olid avalikult eestlastele „ülemäärase" hariduse andmise vastu, mis neid „rikkuvat". Rahvakoolide arengut takistas ka talupoegade viletsus ning vaesus.

Rahvakoolide arenemiseks andis tõuke eriti talurahvaliikumine 1840-ndail aastail. Nüüd hakati Liivimaal suuremat tähelepanu pöörama koolioludele, asutama uusi koole, mõnevõrra laiendama õpetatavaid aineid ja avaldama õpikuid. Lõuna-Eestis hakati sajandi keskel asutama ka vene-õigeusu kihelkonnakoole, kus õpilased said mõnevõrra tutvuda ka vene kultuuriga. Põhja-Eestis seevastu ei nihkunud koolikorraldus paigast enne kui 1850-ndate aastate lõpul.

1804. aastal Venemaal teostatud uue koolisüsteemi sisseseadmine parandas mõnevõrra linnakoolide ja gümnaasiumide olukorda

Talurahva kool XIX saj. teisel veerandil Tapal.

Baltimail. Eestlastest pääsesid kõrgematesse linnakoolidesse ainult vähesed. Tähtsat osa rahvahariduse levitamisel etendas algkooliõpetajate ettevalmistamiseks 1828. aastal Tartus asutatud seminar. Sajandi keskel tõusis esile ka Valga seminar J. Cimze juhtimisel, kus õppisid tulevased rahvakoolide õpetajad.

Üldiselt aga jäi rahvahariduse tase väga madalaks. 1834. aastal moodustasid õpilased Eesti- ja Liivimaal elanike üldarvust 0,8—0,9%, 1856. aastal Liivi kubermangus 4,62%, Eesti kubermangus aga kõigest 0,56%.

Venemaal kasvas vajadus kõrgema haridusega spetsialistide ja teadlaste järele. Teaduste Akadeemia ja Moskva ülikool ei suutnud XIX saj. algul neid vajadusi enam kaugeltki rahuldada. Selle tõttu asutati Venemaal rida uusi ülikoole — Peterburis, Vilniuses, Kaasanis, Harkovis ja Kiievis. Tartus asutati ülikool 1802. aastal, mis allutati otseselt rahvahariduse ministeeriumile. See kindlustas ülikoolile vajaliku materiaalse baasi, suurte hoonete ja õppebaaside väljaehitamise. Saksamaalt tulnud teadlased olid juba 1820-ndail aastail sunnitud tunnistama, et nad pole näinud nii rikkalikult varustatud kabinette ja laboratooriume kui siin.

Mõne aastakümnega kujunes Tartu ülikool väljapaistvaks Vene teaduse ja kõrgema hariduse keskuseks. Siin õppis rohkesti teistest Venemaa linnadest ja kubermangudest pärit üliõpilasi, kes 1806. aastal moodustasid 15,9% üliõpilaste üldarvust, XIX saj. keskel aga umbes ühe kolmandiku. Tartu ülikooli kasvandikest läks XIX saj. esimesel poolel 37,7% tööle väljapoole Balti kubermange. Seega oli Tartu ülikool tähtis kõrgema haridusega kaadrite sepikoda. Siin

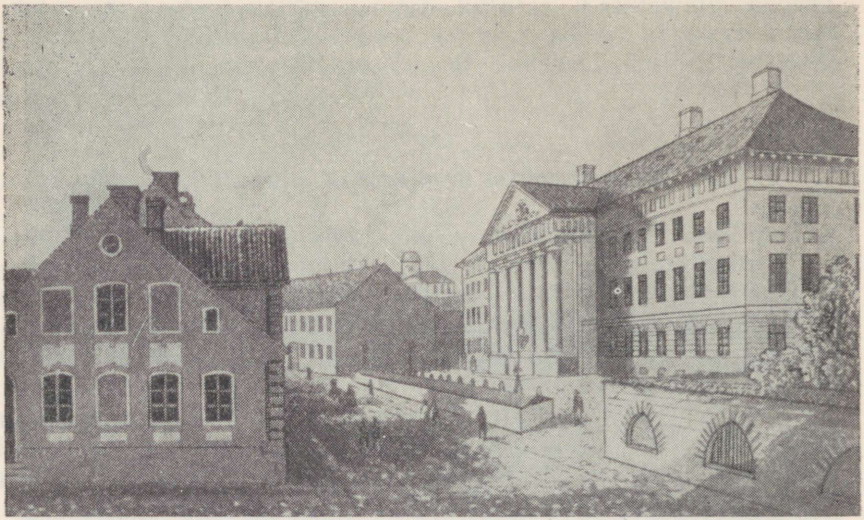

Tartu ülikool (1821. a. joonise järgi).

töötas rida maailma kuulsaid vene teadusemehi, nii astronoom V. J. Struve, kirurg N. I. Pirogov, füüsik B. S. Jacobi jt. Siin said hariduse ka üksikud eestlased, kes eesti rahva kultuurilises arengus on palju korda saatnud (Kr. J. Peterson, Fr. R. Faehlmann, Fr. R. Kreutzwald). Tartu ülikoolis õppisid kuulus armeenia kirjanik ja demokraat H. Abovjan, läti progressiivsed tegelased K. Biezbārdis ja J. Alunan. Üldiselt aga pääses sellal vaesematest haridusjanulistest ülikooli ainult üksikuid.

Eestist olid pärit ja töötasid siin mitmed kuulsad vene maadeuurijad ja meresõitjad, nagu I. Krusenstern, kes sooritas reisi ümber maailma, ja F. Bellingshausen, kes koos M. Lazareviga avastas Antarktise. Eestiga oli tihedasti seotud ka embrüoloogia rajaja, suur loodusteadlane K. E. Baer, kes oli Tartu ülikooli kasvandik. Saaremaalt oli pärit üks võrdleva ajaloolise meetodi rajajaid keeleteaduses, väljapaistev vene filoloog-slavist A. Vostokov. Eesti kuulumine Vene riiki ja vene eesrindliku, novaatorliku teaduse mõju võimaldasid neil inimestel välja arendada oma võimeid ja tõusta teadlaste ja avastajate esiridadesse kogu maailmas.

Rahvaluule ja kirjandus. Eesti rahva kultuuri arengus oli endiselt väljapaistev osa rahvaluulel. Üldiselt tuli kasutusele lõppriimiline rahvalaul. Rahvaluule kajastas mitmesuguseid kaasaegseid sündmusi ja olukordi, andes nendele hinnangu rõhutud klassi seisukohalt. 1812. aasta Isamaasõda kajastus patriootlikes rahvalauludes. Pühajärve sõda ja teisi sündmusi käsitlevaist rahvalauludest hõõgub sügavat viha ja võitlusjõudu igasuguste rõhujate ja kurnajate vastu. Kõlades mitmesuguste tööde juures ja puhke- ning piduhetkedel, kinnitas rahvalaul töötajate usku

paremasse tulevikku, millal mõisnike ja nende käsilaste võim osutub murtuks. Sellal loodud rahvaviisides ei väljendunud mitte alistumise, kurbuse ja lootusetuse meeleolu, vaid rahva kangelaslikkus ja murdumatu võitlusvaim. Kõrvuti rahvalauluga oli elav muinasjuttude vestmine ühistel töödel ja kokkutulekutel. Mitmesugustes vanasõnades, kommetes ja rahvameditsiinis oli kokku võetud töötajate paljude sugupõlvede kogemused ja tarkused.

Eesti rahvaluule rikkus tõmbas enesele juba varakult uurijate tähelepanu. Eriti hindasid eesti rahvaluulet kirjanikud Kr. J. Peter-

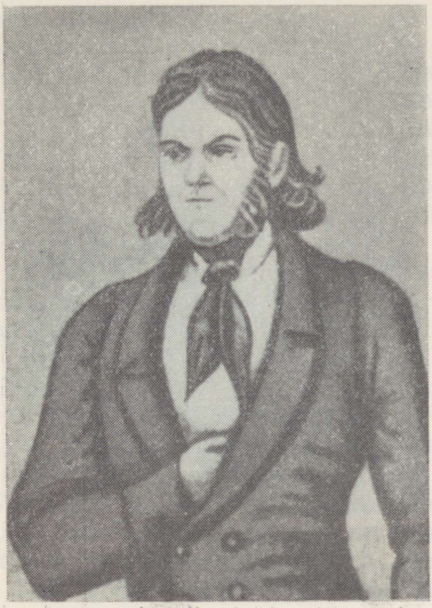

Kr. J. Peterson.

son (1801—1822), Fr. R. Faehlmann ja Fr. R. Kreutzwald, kelledel see kujunes nende loomingu võimsaks allikaks. Faehlmann ja Kreutzwald olid eesti rahvaluule süstemaatilise kogumise ja publitseerimise algatajad ning eesti folkloristika rajajad. Esimese üleskutse rahvale koguda suulist rahvaloomingut avaldas Kreutzwald 1843. aastal albumis „Sipelgas" I. Tähtsaimaks tööks kujunes neil rahvaluule materjalide järjekindel kogumine eesti rahva muinaskangelase Kalevipoja kohta. Faehlmann kogus hulga Kalevipojasse puutuvaid muistendeid ja seostas need temaatiliselt. Pärast Faehlmanni surma jätkas seda tööd ta sõber Kreutzwald, eepose „Kalevipoeg" koostaja. Rahvaluulet kasutasid eesti valgustajad pärisorjuse-vastaseks võitluseks, millist ülesannet see täitis ka rahvahulkades.

Eesti kirjakeele ja kirjanduse alal toimus XIX sajandi keskpai-

gaks suur muutus. Eesti kirjakeeles arvestati järjest rohkem rahvakeelt. Rahvakeelsuse seisukohalt lähtus Faehlmann, kes oli tolle aja parim eesti keele tundja ja silmapaistev keeleteadlane, samuti Kreutzwald.

XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel veerandil ilmunud eestikeelne kirjandus oli sepitsetud sakslaste, eeskätt pastorite poolt selleks, et võidelda rahvahulkades süveneva rahulolematuse vastu ning näidata valitsevat kurnamiskorda kui igavest ja parimat

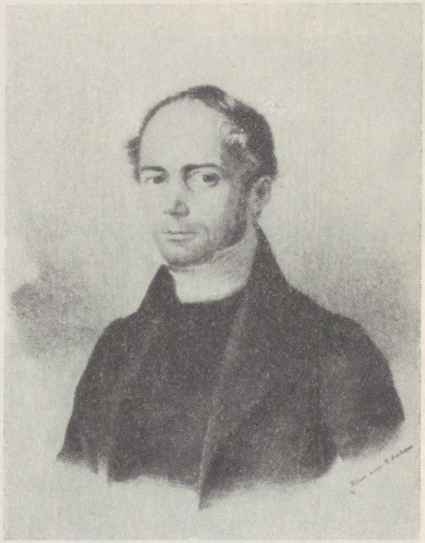

Fr. R. Faehlmann.

korda. Antidemokraatlike kirjanike ja nende tööde arv kasvas järgnevatel aastakümnetel veelgi ning nende hulgas hakkas esinema ka juba eestlasi (J. V. Jannsen). Nendes kirjutustes kujutati talupoja elu idüllina, mis oli täielikus vastuolus tegelikkusega, või püüti kaugete, ebatõeliste jutustustega inimeste tähelepanu aktuaalsetelt küsimustelt ära juhtida.

Säärase rahvast pimestava kirjanduse vastu astus välja XIX saj. esimesel veerandil O. W. Masing (1763—1832). Vaatamata suurtele raskustele, õnnestus Masingul 1821.—1823. ja 1825. a. välja anda eestikeelset ajalehte „Maarahva Nädalaleht". Selles esines kirjutusi kodu- ja välismaalt, jutte ja luuletusi. Lehe kaudu tutvusid eestlased laiemalt Venemaaga, vene rahva ja ta ajalooga. Kõrgelt hindas Masing Eesti ühendamist Venemaaga Peeter I poolt, mis kindlustas Eestile rahu ja majandusliku arenemise võimalused. Masing aitas kaasa eesti kirjakeele arendamisele. Vene keele eeskujul võttis ta kasutusele õ-tähe. Talurahvaküsimuse käsitlemisel avaldus aga Masingu klassipiiratus. Näiteks 1823. a. algul oma

uueaasta kirjutuses „Maarahva Nädalalehes" sõitles Masing talupoegi, kes sellal massiliselt keeldusid teorendilepinguid sõlmimast. Võitluses saksa mõisnike ja pastorite pärisorjusliku ideoloogiaga hakkas kujunema eesti rahvuslik kirjandus.

Silmapaistvaks eesti luuletajaks oli Kr. J. Peterson. Vaesusest ja ülejõu käivast tööst murtuna suri ta juba 21-aastaselt. Tema laulude eesmärgiks polnud rahvale mõisnike huvides „õpetust" anda, mistõttu nad omal ajal jäidki trükkimata. Peterson nimetas ennast ise „maarahva lauljaks" ja oli täis usku eesti rahva tulevikku. Esimesena hakkas ta suurt tähelepanu pöörama eesti rahvaluulele. Petersoni filosoofilistes vaadetes on selgelt märgatav materialistlik tendents.

1840-ndail aastail olid silmapaistvamaiks kirjanikeks Faehlmann ja Kreutzwald. Valgustaja-demokraat Faehlmann oli XIX sajandi esimese poole eesti kirjanduse ja eesrindliku ühiskondliku mõtte keskne kuju. Ta asus oma loomingus juba realismi teele. Tema „Tühi jutt, tühi lori, tühi asi, tühi kõik" käsitleb 1840. a. viljaikalduse põhjusi ning talupoegade püüet väljarändamise ja usuvahetuse teel pääseda saksa mõisnike ikke alt.

Kreutzwaldi kirjanduslikud teemad olid samuti aktuaalsed. Mõisnike rõhumise ja pappide vaimupimestuse vastu oli suunatud satiiriline rahvaraamat „Reinuvader Rebane", inglise-prantsuse röövvallutajate vastu poeem „Sõda". 1848.—1849. aastal andis Kreutzwald välja 5 numbrit illustreeritud ajakirja „Maailm ja mõnda, mis seal sees leida on". Oma töödes rõhutas Kreutzwald Eesti Venemaaga ühendamise suurt progressiivset tähtsust.

1840-ndail aastail avaldas õpetaja J. Sommer (kirjaniku nimega Suve Jaan, 1777—1851) jutustused „Vene süda ja Vene hing" (1841) ja „Luige Laos" (1843). Nendes on kasutatud vene ainestikku ning on tunda vene kirjanduse, eriti A. Bestuževi (Marlinski) viljakat mõju. Neis töödes näidatakse vene ja eesti rahva sõprust ning vene rahva progressiivset ajaloolist osa nii vene kui ka teiste rahvaste vabastamises.

Kunst. Seoses kaubalis-rahaliste suhete arenemisega ja linnade kasvuga elavnes XVIII saj. lõpul ja XIX saj. esimesel poolel ehitustegevus. Kerkis rida klassitsistlikus stiilis hooneid, eriti Tartus ja Tallinnas, mis on suurelt osalt ehitatud Peterburi arhitektide plaanide järgi. Selle aja arhitektuuri parimaiks näiteiks on Tartu ülikooli peahoone ning Tallinnas maja Kohtu tän. 2 ja Nikolski kirik.

Skulptuuri alal rikastus Eesti sellal arvukate vene meistrite loodud monumentidega. Nendest kõige väljapaistvamad on V. I. Demut-Malinovski teosed: Barclay de Tolly hauamonument Jõgevestes ja monument Tartus.

Maalikunsti alal oli väljapaistvaimaks kunstnikuks Baltimaadel A. Pezold (1794—1859), kelle maalitud portreedes ja eesti rahva elu kujutavates piltides väljendus juba realismi otsing. Graafika keskuseks Baltimail kujunes Tartu, kus töötas mitu silma-

Põletuskirjadega ilustatud õllekanne Saaremaalt.

paistvamat kunstnikku. Esimeseks puulõike-kunsti arendajaks Eestis oli alates 1830-ndaist aastaist L. Maydell. Ta illustreeris ka mõningaid A. S. Puškini ja V. A. Žukovski teoseid ning Faehlmanni müütililisi muistendeid. Litograafiakunsti rajajaks Eestis oli G. F. Schlater, kes alates 30-ndate aastate lõpust andis rea linna ja maastiku vaateid ning teadlaste portreid Tartu ülikoolist. Talupoegade kujutamine oli uus temaatika, mis 1830-ndail ja 40-ndail aastail tungis kunsti. See kajastas toimuvaid muutusi ühiskondlikus elus ja vene realistliku kunsti mõju.

XIX saj. esimesel poolel ilmus eesti rahvakunsti rida uusi jooni, ornament muutus rikkalikumaks ja mitmekesisemaks. Selleks aitas oluliselt kaasa vene rahvakunsti viljakas mõju, mis läbikäimise tihenemise tõttu nüüd suurenes. Venelaste kaudu hakkas Eestis levima riidetrükkimine (põlled, pearätid, laudlinad, harvem rõivad „trükiti" mustritega) ja koos sellega uued ornamentaalsed motiivid — lilled ja linnud. Lillornament levis Lõuna-Eestis samuti koos maalitud puutasside ja -lusikatega, nagu need venelastel olid tavalised. Linaste riiete väljaõmblemisel tuli kasutusele punane puuvill-lõng ehk maage-lõng. Laialt oli Eestis levinud puuesemete kaunistamine lõigete ja eriti põletuskirjadega. Nii ilustati mitmesuguseid talupoja-elus kasutatavaid tarbe- ja tööriistu: õllekanne, veimevakku, riidekirste, koonlalaudu, pesutõlvu, sadulaid, rangipuid.

Uued jooned ilmusid ka rahvamuusikas ja -tantsus, kus samuti avaldus vene rahvalaulu ja -tantsu viljastav mõju. Muusikaline väljendus rahvaviisides avardus. Lauludes hakkas levima mitmehäälelise esitus ja instrumentaalsaate rakendamine. Hakka-

sid tekkima laulukoorid, mis XIX saj. keskpaiku olid levinud juba kogu maal. Kui varem mängiti ainult torupilli ja kannelt, siis levis nüüd üldiselt ka viiul ja uus, mitu korda suurema keelte-arvuga kannel. Vene sõjaväeorkestrites teeninud eesti soldatite kaudu hakkasid levima puhkpillid ja vastav repertuaar. Esimesed puhkpilliorkestrid asutati 1840-ndail aastail Väägveres ja Tormas. Rahvatantsus hakkas XIX saj. esimesel poolel endise rühmtantsu kõrval ikka rohkem levima paartants, mille eestipäraseks vormiks kujunes labajalavalss.

VIII peatükk

Kapitalismi arenemine Eestis XIX sajandi teisel poolel. Töölisliikumise algus

§ 1. Revolutsiooniline situatsioon Venemaal. Talurahvaliikumine ja 1860-ndate aastate kodanlikud reformid Eestis

Revolutsiooniline situatsioon Venemaal ja 1861. aasta talurahvareform. XIX sajandi keskel teravnes pärisorjuse üldine kriis. Venemaa majanduslik ja ühiskondlik areng nõudis üha tungivamalt pärisorjuse kaotamist. Krimmi sõda näitas ilmekalt pärisorjusliku Venemaa nõrkust. Massiline talurahvaliikumine ähvardas kasvada revolutsiooniks. 1855. aastast kuni 1861. aasta alguseni toimus Venemaal 474 rahutust, seega rohkem kui eelmise 15 aasta jooksul kokku. Peale selle jätkus talupoegade massiline pagemine oma senistest elukohtadest.

Revolutsioonilis-demokraatliku liikumise ideoloogide ja juhtidena astusid esile N. G. Tšernõševski (1828—1889) ja N. A. Dobroljubov (1836—1861). Nad olid revolutsioonilis-demokraatliku liikumise algataja V. G. Belinski õpilased ja järglased, revolutsioonilise liikumise raznotšinetsliku perioodi suured esindajad. Nad võitlesid pärisorjuse ja tsarismi vastu ning paljastasid tsarismiga kokkuleppivate liberaalide reetlikkust. Nad võitlesid talurahva revolutsiooni eest ja arendasid masside võitlemise ideed kõigi vanade võimude kukutamiseks. Revolutsioonilise demokraatia häälekandjaks oli ajakiri „Sovremennik". Suurt osa etendas sellal A. I. Herzeni poolt alates 1857. aastast välismaal väljaantav tsensuurivaba ülddemokraatlik ajakiri „Kolokol". Need ajakirjad levisid kogu Venemaal, sealhulgas ka Eestis.

1859.—1861. aastal kujunes Venemaal revolutsiooniline situatsioon, mida iseloomustas valitseva klassi poliitika kriis, rõhutud klasside häda ja viletsuse tavalisest suurem teravnemine ja hulkade aktiivsuse tunduv tõus.[1] Revolutsiooniline situatsioon ei viinud siiski revolutsioonile, sest sadu aastaid mõisnike orjuses vaevelnud talurahvas ei olnud suuteline tõusma teadlikule võitlusele vabaduse

[1] Vt. В. И. Ленин, Соч., т. 21, стр. 189—190.

eest, revolutsiooniline töölisklass oli aga alles kujunemas. Kuid revolutsiooniline situatsioon sundis tsaar Aleksander II (1855—1881) ja mõisnikke kaotama pärisorjuse ülaltpoolt, et vältida selle likvideerimist altpoolt, revolutsiooni teel.

1861. aasta talurahvareform oli „pärisorjuslaste poolt teostatud kodanlik reform. See oli samm edasi Venemaa muutumise teel kodanlikuks monarhiaks".[1] Jäid püsima talurahva rõhumine mõisnike poolt ja arvukad pärisorjuse jäänused. Revolutsiooniline liikumine jätkus ka pärast pärisorjuse kaotamist, mille survel tsarism

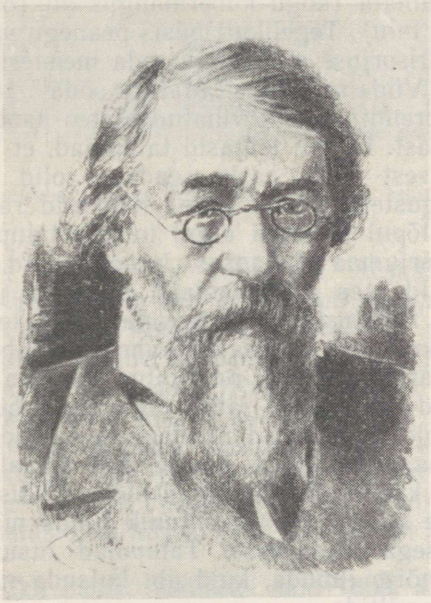

N. G. Tšernõševski.

oli sunnitud teostama rea uusi kodanlikke reforme 1860—1870-ndail aastail. Nendest tähtsamad olid semstvo-, kohtu-, linna- ja sõjaväereform, mis aitasid kohandada Venemaa isevalitsuslik-politseilist korda kodanliku arenemise vajadustega.

Talurahva rahutused Eestimaal 1858. aastal. Ka Eestis teravnes talupoegade võitlus mõisnike vastu 1850-ndate aastate lõpul, sulades ühte ülevenemaalise reformieelse liikumisega. Talurahvaliikumise kasvu põhjuseks oli Eestis talupoegade väljakannatamatult raske olukord. Eesti talurahva maata „vabastamine" pärisorjusest oli kaasa toonud viletsuse kasvu ja ekspluateerimise tugevnemise. Seeaegsest eesti ja läti talurahva elust kirjutas vene revolutsiooniline demokraat N. G. Tšernõševski 1861. aastal oma

[1] В. И. Ленин, Соч., т. 17, стр. 95.

kuulsas proklamatsioonis „Tervitus mõisatalupoegadele neile headsoovijate poolt", et talupojad elavad siin „muldonnides ja lautades või siis suurtes rehealustes, ühes rehealuses perekonda kümmekond kokku tuubitud, otsekui oleks seal mingi loomakari. Ja isegi mitte puhast leiba nad ei söö, vaid igasugust rämpsu, nagu meil (s. t. vene talupoegadel) nälja-aastail, kuid nendel on see alati nõnda".

1858. aastal toimusid suured talurahva rahutused kogu Eesti kubermangus. Talupoegade olukord oli siin eriti raske. Ainult väike osa talupoegadest, kes olid jõukamad, olid juba raharendil, valdav osa talurahvast ägas endiselt ränga teorendi all. Talude ostmine oli siin veel tundmata (kogu kubermangus oli 1858-ndaks aastaks müüdud ainult 3 talu). Tegelikult püsis peaaegu sama olukord, mis oli valitsenud pärisorjuse ajal, nagu seda meisterlikult on kirjeldanud kirjanik Ed. Vilde romaanis „Mahtra sõda". 1858. aastal nõudsid talupojad teorendi ja eriti vihatud abiteo kaotamist ning keeldusid seda täitmast. Kohati teatasid talupojad, et „nad ise võtavad endile õiguse", sest 1856. aasta seaduses olid talupojad jäetud endiselt ilma õigusteta. Mai alguses puhkesid rahutused Vaivara piirkonnas. Mai lõpul ja juuni algul toimus talupoegade ulatuslik väljaastumine Harjumaa lõunaosas. Juulis levisid massilised rahutused Harjumaa idaosas ja Järvamaal, Hiiumaal ja mandri-Läänemaal. Põhijõuks rahutustes olid teosulased ja teorendi-talupojad.

Kõige ulatuslikum oli Mahtra ja kaheksa naabermõisa talupoegade ülestõus Harjumaal, mis on tuntud Mahtra sõja nime all. Mahtra talupojad otsustasid jätta tegemata abiteo ega ilmunud mõisa-sõnnikuveole. Peremehed nõudsid uusi rendilepinguid. Talupojad käsutati haagikohtuniku juurde, kes korraldas talupoegade peksmist sõjaväe kaitse all. Talupojad pidasid ühiselt nõu ja otsustasid sinna mitte minna. Haagikohtunik ilmus nüüd ise 50-mehelise sõjaväeüksusega Mahtrasse. Talupojad otsustasid omavahel 2. juuniks küll mõisa ilmuda, kuid abi kutsuda naaberkogukondadest, et peksmist vältida.

Määratud päeval kogunes Mahtrasse üle tuhande mehe, olles osalt relvastatud teivastega ja isegi mõne jahipüssiga. Mõisaõues piirati kohalolev sõjaväeüksus ümber ja nõuti selle lahkumist. Ägeda sõnavahetuse hoos kargas üks talupoeg kaptenile käsitsi kallale, kuid tulistati samas surnuks. Talumeestele sai see pealetungi signaaliks. Vihase raevuga ja hurraahüüetega rünnates löödi sõdurid pärast lühikest käsitsiheitlust ja mõlemapoolseid veriseid kaotusi põgenema. Rahvahulk tungis mõisa.

Mahtra ülestõus viis mõisnikud paanikasse. Kiiresti rutati perekondade viisi Tallinna varjule. Mahtrasse saadeti üle pooletuhandemeheline väeüksus. Vangistati 65 talupoega, kes anti sõjakohtu alla. Neile määrati ränk peksukaristus, mis ulatus kuni 1000 hoobini ühe inimese kohta; peale selle saadeti 37 meest sunnitööle või asumisele Siberisse. Metsik peksmine viidi täide Mahtra mõisa väljal 1859. aasta algul. Mõisnike kombe kohaselt oli peksu pealt vaatama käsutatud kogu ümberkaudne rahvas.

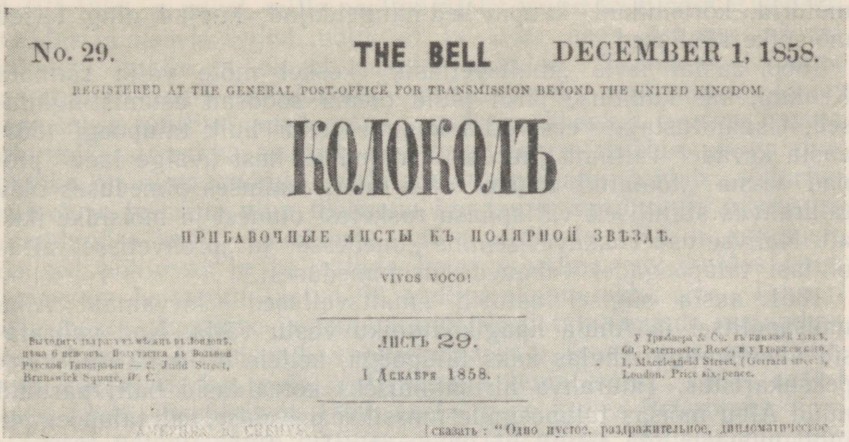

No. 29. THE BELL DECEMBER 1, 1858.

REGISTERED AT THE GENERAL POST-OFFICE FOR TRANSMISSION BEYOND THE UNITED KINGDOM.

КОЛОКОЛЪ

ПРИБАВОЧНЫЕ ЛИСТЫ КЪ ПОЛЯРНОЙ ЗВѢЗДѢ.

VIVOS VOCO!

ЛИСТЪ 29.

1 Декабря 1858.

сказать: "Одно пустое, раздражительное, дипломатическое

Herzeni „Kolokoli" number, milles ilmus kirjutis Anija talupoegade vastuhakust.

Sõjaväejõudude saatmisega rahutuste keskustesse, massilise peksu ja vangistustega surusid mõisnikud maha ka teised talupoegade väljaastumised. Viimased ei saanud olla edukad, sest talupoegade võitlus oli stiihiline, killustatud, neid ei juhtinud veel tööliskiass, kes oli alles kujunemas. Kuid talurahva rahutused sundisid siiski mõisnikke kiires korras koostama uusi täiendavaid määrusi 1856. a. talurahvaseaduse juurde, millega kiirendati talu- ja mõisamaa lahutamist ning piirati teorenti. Suur tähtsus oli neil väljaastumistel eesti rahva revolutsiooniliste traditsioonide arendamisele. Nad innustasid ka hiljem eesti töörahvast võitluses ekspluataatorite vastu.

Massilise metsiku peksu osaliseks said 1858. a. juulis Tallinnas Anija ja Kurisoo 56 talupoega. Nendes mõisates olid talupojad hulgaliselt loobunud abiteost rukkilõikuse ajal. Kui nad ilmusid Tallinna kubermanguvalitsusse mõisniku peale kaebama, võeti nad seal ootamatult kinni ja peksti toorelt kogu rahva nähes turuplatsil. Balti mõisnike julm tegu paljastati A. I. Herzeni „Kolokolis" juba sama aasta lõpul artiklis „19. sajandi saksa rüütlid Eestimaal".

Talurahvaliikumine 1860-ndail aastail. 1850-ndate aastate teisel poolel ja 60-ndate algul avaldus talurahva rahulolematus ja püüe pääseda talumatust mõisaorjusest ka usulist laadi liikumises, mis levis Järva- ja Harjumaal. Seda püüdis kitsas sektantlikus suunas juhtida jõukas Järvamaa talupoeg J. Leinberg, keda rahvas hüüdis prohvet Maltsvetiks. Hoolimata usulisest kestast oli seegi liikumine oma põhiolemuselt talurahva klassivõitlus balti mõisnike ja pastorite vastu. Samal ajal avaldus ka talurahvas eneses juba selgesti kihistumine küla jõukaks vähemikuks ja kesk- ning kehvtalurahva hulkadeks. Liikumine arenes just viimaste hulgas, vaenulikult suhtusid sellesse aga hernhuutlased — jõukad talupojad,

möldrid, kõrtsmikud, kaupmehed-hangeldajad, kupjad ning teised mõisnike käsilased.

1860. aastal levis „maltsvetlaste" keskel mõte välja rännata Krimmi, kus kuulduse järgi pidid olema soodsad asumistingimused. Usuhullustajate eestvõttel kogunes suur hulk talupoegi 1861. aasta kevadel Tallinna juurde Lasnamäele, kust „valge laev" pidi nad viima „tõotatud maale". Nii otsis vaimses pimeduses olev talurahvas stiihiliselt väljapääsu rasketest oludest ja mõisnike ikke alt. Naiivse usu kokkuvarisemine „imedesse" ja „prohvetisse" aitas ühtlasi talupoegadel vabaneda usupimedusest.

1861. aasta sügisel astusid „maltsvetlased" Järvamaal Albu mõisapolitsei ja Ahula haagikohtuniku vastu välja. Nad vabastasid väevõimuga Ahulas kaks talupoega, kellele oli määratud ränk peksukaristus. Talurahva hirmutamiseks korraldasid balti parunid nüüd Albu mõisas talupoegade massilise peksmise, neli talupoegade juhti mõisteti aga sunnitööle ja asumisele. Sääraste survevahenditega püüdsid mõisnikud takistada odava tööjõu siirdumist Krimmi, Samaarasse ja mujale.

Haaravalt ja tõetruult on neid sündmusi kujutanud Ed. Vilde romaanis „Prohvet Maltsvet".

1860-ndail aastail jätkus talurahvaliikumine ka mujal Eestis. Kohati keeldusid talupojad mõisnike poolt tõstetavaid renditingimusi täitmast, panid vastu talust väljatõstmisele jne. Tihtipeale siirdusid talupojad hulgaliselt teistesse Vene kubermangudesse. Lõuna-Eestis, eeskätt Viljandimaal, levis aastail 1864—1868 talupoegade keskel kollektiivsete palvekirjade esitamine tsaarivalitsusele Peterburis. Nendes kaebasid talupojad suure maapuuduse, talumaade mõisastamise ja taludest väljatõstmise, ülejõu käivate rendija ostuhindade, kõrgete, ainult talumaal lasuvate maksude, ränga teorendi, ihunuhtluse jne. üle. Et need palvekirjad olid suunatud pärisorjuse jäänuste ja balti mõisnike vastu, püüdsid viimased igasuguste repressioonidega palvekirjade-liikumist maha suruda. Kunstnik J. Köleri korteris Peterburis, kes innukalt toetas talupoegi, korraldati läbiotsimine. Palvekirjade-liikumisest aktiivselt osavõtnud vennad Peeter ja Adam Peterson saadeti pärast nende vintsutamist kohtutes lõpuks Baltimaadelt välja.

V. T. Blagoveštšenski — eesrindliku ühiskondliku mõtte esindaja Eestis. Eesti talurahvaliikumine, eriti 1858. aasta sündmused, avaldasid sügavat mõju eesrindlikele inimestele intelligentsi hulgast, kes olid tuttavad vene revolutsiooniliste demokraatide ideedega. Üheks selliseks inimeseks oli V. T. Blagoveštšenski (1801—1864), vene pedagoog ja publitsist. Pärit Moskvast, kus ta lõpetas ülikooli, töötas Blagoveštšenski hiljem kogu aeg mitmel pool Baltimail — Rakveres, Viljandis, Tartus, Riias ja alates 1850. a. Tallinnas. Blagoveštšenski ümber koondunud mõttekaaslastest olid silmapaistvamad pedagoog J. Nocks ja luuletaja ning kunstnik N. F. Russov. Nendega seisis ühenduses ka Kreutzwald.

Anija meeste julm peksmine balti parunite poolt Tallinna turu-

platsil 1858. a. suvel, mille pealtnägijaks osutus ka Blagoveštšenski, avaldas viimasele sellist mõju, et ta kaua aega ööl ega päeval millelegi muule ei olevat saanud mõtelda. Tõenäoliselt tema saatiski Herzenile „Kolokolis" avaldamiseks paljastava kirjutise „saksa rüütlite" kuriteost. Ta otsustas lähemalt tundma õppida rõhutud eesti rahva saatust, kes, nagu ta ise märkis, „kogu provintsile on nime andnud, seda maa-talupojana toidab, sõdurina kaitseb ja teenrina ning töölisena iga tema vajaduse ja mõnususe rahuldamise loob". Ta otsustas välja selgitada 1858. a. rahutuste tõelised põhjused ja paljastada kogu maailma ees, kuidas kogu rahvas on kaitsetult jäetud 98 aadliperekonna ikke alla. Ta tegi seda teoses „Eestlane ja tema isand. Eesti talupoegade majandusliku olukorra ja seisundi valgustamiseks". Teos ilmus anonüümsena „kelleltki, kes pole eestlane ega tema isand" 1861. aastal saksa keeles Berliinis ja 1862. aastal vene keeles Peterburis.

Teoses näidati suure faktilise materjali alusel, mille kogumisele olid kaasa aidanud Blagoveštšenski sõbrad ja mõttekaaslased, eesti talupoja talumatut olukorda, kisendavat maapuudust ja ränka ekspluateerimist balti parunite poolt. Julgelt paljastati selles teoses Eestimaa talurahvaseaduste röövellik ja pärisorjuslik iseloom. „Eestlased ei saanud mitte tõelist vabadust, vaid ainult vabaduse välise vormi". Teoses on paljastatud, kuidas saksa rõhujad, kes tegid kõik selleks, et eestlased ei omandaks haridust, valelikult püüdsid endid näidata „kultuuritoojatena" eesti rahvale.

Suure paljastava jõuga ja täis õiglast viha balti parunite vastu kirjutatud töö oli võimsaks rõhutud eesti talurahva huvides tõstetud protestiks. Selles avaldus vene revolutsiooniliste demokraatide, eeskätt N. G. Tšernõševski, viljakas mõju. Balti parunid ja nende ideoloogid ründasid raevukalt teost ja selle anonüümset autorit. Tõenäoliselt Blagoveštšenski ja ta sõprade koostöö viljana ilmus vastuseks reaktsiooni rünnakutele 1862. a. saksa ajakirjas „Gartenlaube" pikem artikkel, milles arendati põhiliselt samu mõtteid kui teoses „Eestlane ja tema isand".

Blagoveštšenski ja ta mõttekaaslaste tegevus oli ajalooliselt piiratud. Nad ei näidanud selgesti teed, mis oleks võimaldanud lõplikult minema pühkida pärisorjuse jäänused ja likvideerida mõisnike võimu; nad ei pöördunud otseselt eesti rahva poole. Kuid hoolimata sellest piiratusest oli nende tegevusel suur tähtsus eesrindliku ühiskondliku mõtte arenemisele Eestis. Selles avaldus vene ja eesti eesrindlike inimeste ühine võitlus balti parunite ja tsarismi rõhumispoliitika vastu.

Kodanlikud reformid 1860—1870-ndail aastail. Balti mõisnikud püüdsid igati takistada Vene kodanlike reformide teostamist Balti kubermangudes, et sellega siin kärpimatult säilitada oma vanu pärisorjuslikke eesõigusi, muust Venemaast erinevat balti-saksa seisuslikku omavalitsust, kohtu, kooli ja kiriku korraldust, saksa keele valitsemist. Kuid kapitalismi arenemine oli vastuolus reaktsioonilise, pärisorjusliku balti erikorraga. Kapitalismi arene-

mise ja talurahva massilise liikumise survel olid mõisnikud koos tsaarivalitsusega sunnitud ka Baltimail teostama mõningaid reforme.

1863. aastal antud passikorraldusega laiendati talupoegade liikumisõigust. See soodustas talupoegade asumist linnadesse ja teistesse kubermangudesse. 1865. aastal olid mõisnikud sunnitud kaotama kodukariõiguse, kuid kehaline karistamine säilis vallakohtuis ja mõisnike politseiasutistes.

1866. aastal anti vallakogukonna määrus. Peremeeste hulgast valitava vallavanema võim talurahva üle suurenes. Valla üldkogus, kus valiti vallaametnikud, olid hääleõiguslikud kõik taluperemehed ja -rentnikud, maatamehed omasid aga 10 meeshinge kohta ainult 1 esindaja. See kindlustas kulakute seisundit ja mõju külas.

Ka teorent kaotati 1868. aastal, kuid ainult talumaal. Mõisa-, kvoote- ja kuuendikumaal võis mõisnik endiselt nõuda töörenti. Eesti kubermangus võis 1856. a. seaduse alusel veerandi rendisumma ulatuses nõuda teotööd isegi talumaadel.

1866. aastal kaotati iganenud tsunftisundus ja kehtestati käsitöövabadus.

1870. a. linnareform kehtestati Balti kubermangudes alles 1877. aastal. Sellega kaotas äärmiselt suletud linnamagistraat oma endise ainuvõimu linnades ning linnavolikokku hakkasid kohati pääsema ka vene ja eesti kodanluse ning intelligentsi esindajad.

Reaktsiooniliste balti mõisnike vastuseisu tõttu venis aga 1864. a. kohtureformi laiendamine Baltimaile aastakümneid ja semstvoreform jäigi siin kehtestamata.

Balti mõisnikel säilisid kokkuleppel tsarismiga vanad põhilised pärisorjuslikud privileegid ja maaomand. Kodanlikke reforme teostati Baltimail veelgi kärbitumalt kui mujal Venemaal. Kuid selliselgi kujul soodustasid nad kapitalismi arenemist Eestis, mis eriti kiirenes seoses sama protsessiga kogu reformijärgsel Venemaal.

§ 2. Kapitalismi arenemine Eestis XIX sajandi teisel poolel

Pärast 1861. a. talurahvareformi algas Venemaa ajaloos kapitalismi-periood. Sellal, ütleb V. I. Lenin, „arenes kapitalism Venemaal sellise kiirusega, et mõne aastakümne jooksul toimusid muutused, mis mõnedes vanades Euroopa maades nõudsid terveid sajandeid".[1] Samal ajal säilisid Venemaal veel väga rohked pärisorjuse jäänused, „mis ei sobi kokku kapitalismiga, pidurdavad selle arenemist ja halvendavad väga suurel määral tootjate olukorda".[2]

Kapitalismi arenemine Eestis oli kõige tihedamalt seotud sama protsessiga kogu Venemaal. Kapitalismi arenemine põllumajanduses ja tööstuses hoogustus ka Eestis alles sajandi keskelt peale.

---

[1] В. И. Ленин, Соч., т. 17, стр. 95—96.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd. Tallinn, 1950, lk. 504.

See arenemine toimus maa eriosades ebaühtlaselt. Kapitalistliku põllumajanduse arengus sammusid esirinnas Lõuna-Eesti keskpiirkonnad ning kõige mahajäänumaks osutus Lääne-Eesti koos saartega, tööstuse osas tõusid aga esile Narva ja Tallinn.

Kapitalism põllumajanduses ja talurahva laostumine. Mõisnikud säilitasid endiselt suured mõisad, kus visalt püsis poolpärisorjuslik majapidamine. Eesti kubermangus oli 500 rüütlimõisa all tunduvalt rohkem maad kui ligi 32 000 talu käes. Talupoegade maapuudus ja tohutu viletsus sundisid neid leppima kõige raskemate renditingimustega. Sajandi keskel valitses veel täielikult teorent. 1860-ndate aastate lõpuks muutus aga raharent juba valitsevaks. Visamalt püsisid teorendi vormid siiski Põhja-Eestis, kus veel sajandi lõpul oli umbes viiendik taludest naturaal- ja teorendil.

Rendihinnad tõusid mõne aastakümnega kahe- kuni kolmekordseks. Mida väiksem oli talu, seda kõrgem suhteliselt oli rent ja seda orjastavamad olid selle vormid.

Alates 60-ndaist aastaist hakkasid mõisnikud järjest rohkem talukohti müüma, et saada raha oma kapitalistlikuks muutuva mõisamajapidamise arendamiseks, põllutööriistade ja tööloomade muretsemiseks jne. 80-ndate aastate alguseks oli Lõuna-Eesti taludest müüdud umbes 60%, Põhja-Eestis 16%. Põhja-Eestis hoogustus talude ostmine sajandi viimastel kümnenditel. Talukohtade müük olenes üldiselt mõisnikust. Talude ostmise eelduseks oli aga teatud akumulatsioon talurentnike juures. Seetõttu said talude ostmisele asuda eeskätt suuremate renditalude pidajad, kes kasutasid palgalist tööjõudu, tootsid turu jaoks ning omasid ülejääke. Suuremad talukohad olid ühtlasi suhteliselt odavamad. Mõisnik kihutas põlised rentnikud, kes ei suutnud talu osta, müügile minevast talust välja, ning talud läksid kulakute, hangeldajate ja liigkasuvõtjate kätte. Vähemate rendikohtade kasutajad, kes sõlmisidki ostulepingu, mässisid end lootusetult võlgadesse ja jäid varem või hiljem ikka kohast ilma. Ostuhinnad tõusid pidevalt. Krediidinduse hoidsid aga mõisnikud endi käes. Seega laostas talude müümine massiliselt talupoegi ja kindlustas tekkivat kulakute kihti.

Kapitalistliku põllumajanduse arenemine hävitas vanad külaväljad ja ühiskarjamaad. Alates 60-ndaist aastaist muutus talude kruntimine mandri-Eestis massiliseks. See oli eriti kasulik kulakuile.

Põllumajanduses tõusis nüüd valitsevaks mitmevälja-süsteem. Teravilja kõrval kasvatati rohkesti kartulit, lina ja ristikheina. Suur osa kartuli- ja teraviljatoodangust töötati mõisa viinavabrikutes ümber ning läks viina ja piiritusena turule. 80-ndate aastate põllumajanduskriisi ajal hakkasid mõisnikud, eriti Ida-Eestis, arendama piimakarjandust ning juustu ja või valmistamist, mida turustati eeskätt Peterburis. Ka talumajapidamised seostusid üha tihedamalt turuga.

Kapitalistlikule tootmisele üle läinud mõisates ja jõukates taludes kujunes põllumajanduse tehnika täielikult ümber. 1860-ndail

aastail hakkasid ka üksikud kulakud juba kasutama endiste külaseppade valmistatud hõlmatrade asemel paremaid vabrikutooteid ning isegi esimesi hobu-rehepeksumasinaid. Tuli tarvitusele raudpulk-äke. Mandri-Eestis levisid endiste sepavikatite asemel vabrikuvikatid.

Kehvikuil ja keskmikel polnud aga võimalust majapidamise parandamiseks. „Suurem osa Eesti talupoegi," on üks kodanlik ajaleht 1884. aastal ise sunnitud tunnistama, „künnab põldu just niisamasuguse adraga, äestab niisamasuguse äkkega, rullib niisamasuguse rulliga, seemendab, külvab, harib, lõikab niisamasugusel viisil, nagu see on sadade aastate jooksul eestlaste maal sündinud."

Jõukamates taludes paranesid ka elamistingimused. Laiendati rehielamuid uute kambrite juurdeehitamisega ning üksikud kulakud lasksid ehitada elumaja isegi rehest lahus. Puuhoonete kõrval hakati ehitama ka savi- ja kivihooneid. Levisid klaasaknad. Korstnatega oli 1880. a. paiku varustatud siiski ainult veerand taluelamuist. 60—70-ndail aastail tulid laiemalt tarvitusele tuletikud ja peergude asemele ilmusid petrooleumilambid.

Suurem osa talurahvast elas aga suures viletsuses. Kuidas näiteks sellal elasid vabadikud, sellest toob teateid demokraatlik ajaleht „Virulane": „Nende elukohad on sagedaste nagu mõne metsloomа urukesed, — maa sisse kaevatud ja osalt maa peale tehtud onnikesed. Kuidas seal elatakse ja kui armetumad elanikud seal välja näevad ... see kõik on üleliig vilets ja vaene."

Valdav osa talupoegadest ägas üha suurenevate rendimaksude, pärisorjuslike rendivormide, maksu- ja võlakoorma all. Maa eraomanduse tingimustes kujunes talupoja orjalik kiindumus maasse, kes maalapikese omandamiseks ja selle käeshoidmiseks leppis ülejõukäiva tööga ning igasuguste puudustega, elades äärmises viletsuses. Suurem osa talupoegadest oli tihtipeale sunnitud talusaadusi turustama isikliku tarbimise arvel.

Pärisorjuse jäänused, nagu teorent, mõisnike suurmaaomand ja igasugused privileegid pidurdasid kapitalismi kiiremat arenemist põllumajanduses. Talude kõrged rendi- ja müügihinnad, võlad ja protsendid, mitmesuguste maksude lasumine peaaegu ainult talumaal — kõik see aeglustas akumulatsiooniprotsessi talupoegade juures. Teorendi visa püsimine pikendas samal ajal kehvikute proletariseerumist ja mõisate eneste kapitalistlikku arenemist.

Talurahva kihistumise süvenemine ja rahvastiku liikuvus. XIX saj. teisel poolel süvenes kiiresti talurahva kihistumine kapitalismi arenemise tulemusena. Juba varem talurahva hulgast esile kerkinud jõukamad talupojad muutusid kapitalistlikeks rentnikeks ja taluomanikeks. See oli väikesearvuline kulaklik ladvakiht, maakodanlus, kes ekspluateeris palgalist tööjõudu ja kellele kuulus umbes pool talumaast. Keskmike hulgast ainult vähesed tõusid maakodanluse ridadesse. Valdav osa keskmikest aga laostus, suurendades kehvikute ja maatameeste hulki. Talumaadel likvideeriti roh-

kesti ka endisi teosulaste ja vabadike maalappe. Maatud muutusid vabapalgalisteks põllumajanduslikeks töölisteks. Samal ajal mõisates tekkis moonameeste ja maalapikesega varustatud põllutööliste kiht. Kujunes maaproletariaat.

1881. aastal teostatud rahvaloenduse andmeil oli Eesti alal 47 420 taluperemeest (osalt omanikud, osalt rentnikud), 57 301 kehvtalupoega (mitmesugused väikekohapidajad ja pooleteramehed), 17 387 vabadikku-popsi, 138 768 taluteenijat ja 47 216 mõisamoonameest ja -teenijat. Kolm viimast rühma — üle 203 000 inimese, peale selle nende perekonnaliikmed — olid täiesti tootmisvahenditeta ja sunnitud oma tööjõudu müüma. Eesti kulak ehk nagu rahvas nimetas — hallparun — tõusis mõisniku kõrval maatute ja külakehvikute halastamatuks ekspluateerijaks.

Ühes Võrumaa maatameeste kollektiivkirjas 1882. aastast kirjeldatakse sulaste halastamatut kurnamist kulakute poolt. „Peremehed elavad nagu krahvid suurtes saalides, söövad hääd ja kannavad kallist ning maitsevad hääd elu — aga sulaseid topivad nad 20 tükki ühe ruutsülla pääle nagu koerakutsikaid hunnikusse elama, sunnivad neid kui tööloomi halva, kõlbmata toiduga surmavalt rängaste tööd tegema ... Sulastel on küll ka teenistuse eest palka lepitud, aga ... saab vast arukorral seda kätte." Vabadikud elasid kulakute rõhumise all „raskemat kui vana orjaelu", kirjutati samal ajal ajalehes „Sakala". „Et nende hurtsik peremehe maa peal seisab, selle eest peavad nad sagedaste peremeest õige nagu pärisorjad orjama, sest muidu öeldakse: „kasi oma saunaga minu maa pealt minema"."

Talude kruntimisega ja vabadikukohtade massilise hävitamisega muutus paljude maatameeste elu külas täiesti võimatuks. Tuhanded inimesed ei leidnud kohalikes mõisates ja taludes enam mingit tööd ja siirdusid tööstusse, raudteele, metsa- ja ehitustöödele, laevadele, otsisid tööd linnades ja kaugemal Sise-Venemaal. Just sellal muutus massiliseks saarlaste ulgtöödel käimine mandril ehitusmeistritena, kraavikaevajatena, sulastena jne. Osa talupoegadest asus ümber Venemaa teistesse kubermangudesse, suundudes algul Krimmi, Samaara ja Peterburi kubermangu, sajandi viimastel aastakümnetel ka Kaukaasiasse, Kesk-Vene ja Novgorodi kubermangudesse, Siberisse ja Kaug-Itta.

Nii tekitas kapitalism paratamatult rahvastiku liikuvuse, mida pärisorjuslik majandussüsteem ei vajanud ja mis sel ajal vähegi suuremas ulatuses oli võimatu. See põhjustas koos teiste kapitalismi poolt teostatud muudatustega sügava muutuse ka tootjate iseloomus eneses, tema vaimses palges. „Paikse, rõhutud, oma maa külge kasvanud, pappe uskuva, „ülemust" kartva pärisorise talupoja asemele kasvas üles uus põlvkond talupoegi, kes olid käinud väljas hooajatöödel, linnades, kes olid mõndagi õppinud hulkuri-elu ja palgatöö kibedaist kogemustest." [1]

[1] В. И. Ленин, Соч., т. 17, стр. 66.

Maatute ja külakehvikute massid olid tööjõu reservarmeeks. Üha teravamaks muutus tööpuudus, mis tekkis kapitalismiga. See võimaldas kulakuil ja mõisnikel alla suruda töötasu ja suurendada ekspluateerimist. Seepärast olidki kulakud ja mõisnikud kehvikute ja maatute ümberasumisliikumise ja linnasiirdumise vastu.

Maa-käsitöö ja kalastus. Naturaalmajapidamise lagunemisega suurenes sajandi teisel poolel käsitööliste kiht maal. Külakehvikluse hulgast tekkis tislereid, puuseppi, müürseppi, pottseppi, õmblejaid, ketrajaid, kudujaid, kangruid, parkaleid jne. Eriti laialdaseks arenes avinurmikute puunõudetööstus. Nad turustasid oma tooteid üle kogu Eesti ja ka vene aladel Peipsi taga. Vabrikutoodete laiem kasutuseletulek põhjustas kodukäsitöö osatähtsuse languse (peale saarte ja Loode-Eesti). Üha laiemalt levis vabrikuriie ja linnapärane rõivastis, mistõttu endine rahvarõivas osalt kadus, eriti mandril, osalt tugevasti muutus.

Puutöötehnikas oli suureks edusammuks suurte saagide kasutuselevõtmine XIX saj. keskpaiku. See tähendas olulist murrangut metsa- ja ehitustöödes, kus varem oli peamiseks tööriistaks olnud kirves. Suursae tarvituselevõtuga hakkasid levima ehitistel saenurgad, elamutel eriti puhasnurk ja laudpõrandad.

Kalastuse alal toimus samuti olulisi muutusi. 1880-ndail aastail tulid merekalastuses tarvitusele puuvill-lõngast vabrikuvõrgud, mis hoogustas võrgupüüki, sest need olid ka hinnalt odavamad suurtest nootadest. Sajandi viimasel kümnendil kujunesid merekalastuses nootade asemel valitsevaks suured sügavvee mõrrad. Eesti rannikul merekalastuses kaua aega valitsenud Ostaškovi vene kalurid ei suutnud sajandi lõpul enam kohalike kaluritega võistelda. Samal ajal kadusid ka endised kalurite püügiseltsid ja hakkas domineerima kapitalistlik suurkalastus üksikute ettevõtjatega, kes kehvik-kalurite hulki ekspluateerisid.

Siseturu ja transpordi arenemine. Talurahva kihistumine, kaubandusliku põllumajanduse ja ühiskondliku tööjaotuse kasv, põllumajandusliku rahvastiku vähenemine ja tööstusrahvastiku suurenemine lõid kapitalismile siseturu. Kapitalismi arenemise tulemusena liitusid kohalikud turud järjest tihedamalt laia Vene siseturuga. Sellel oli määratu suur tähtsus Eesti arengule. See kiirendas siin vabrikutööstuse ja transpordi arenemist ning tööstusproletariaadi kujunemist.

Jätkus juba eelneval ajajärgul kujunema hakanud erinevate põllumajanduse rajoonide arenemine. Suuremate linnade lähedal laienes kaubaline aiandus. Tööstuse ja linnade arenemisega kasvas nõudmine põllumajanduslike toor- ja toiduainete järele. Kaubaline põllumajandus omakorda vajas masinaid ja muid tööstustooteid. Kiiresti kasvas maaelanike nõudmine isiklikuks tarbimiseks minevaile tööstustooteile. Maal kasvas väikeste keskuste ja kaupmeeste hulk, mis näitas naturaalse talumajanduse muutumist kaubaliseks.

Eesti rahvastiku arv kasvas 34 aasta jooksul 36,9%, tõustes umbes 720 000 elanikult 1863. aastal 985 850 elanikule 1897. aas-

tal. Linnarahvastik kasvas aga mitu korda kiiremini kui maarahvastik, tõustes samal ajavahemikul umbes 61 000-lt 176 277-le, seega ligi kolmekordseks. 1863. aastal moodustas Eesti 12 linna rahvastik kogu rahva arvust umbes 8,5%, 1897. aastal aga ligi 17,9%. Põllumajanduslik rahvastik vähenes sajandi lõpul 76 protsendilt (1881) 70,5 protsendile (1897), samal ajal kui tööstus-kaubandusliku rahvastiku protsent tõusis 16,9-lt 22,4-le. Need arvud näitavad siseturu kiiret laienemist. Kuid veel XIX saj. lõpul jäi Eesti, nagu kogu Venemaa, agraarmaaks.

Kiiresti hakkasid paranema liiklusolud. Hakati ehitama raudteid, mis sidusid sisemaa põllumajanduslikke rajoone tööstuskeskuste ja sadamalinnadega.

60-ndail aastail Venemaal toimunud intensiivne raudteede ehitamine haaras peagi ka Eesti ala, mis oli Peterburi üheks lähimaks majanduslikuks baasiks. 1870. aastal avati esimene raudteeliin Eestis, mis ühendas Tallinna ja Paldiski sadama ning Narva tööstuskeskuse Peterburiga ja selle kaudu Sise-Vene piirkondadega. Balti raudtee andis võimsa tõuke kaubalise põllumajanduse arendamisele Põhja-Eestis. 1876. aastal avati Tapa—Tartu, 1887. aastal Tartu—Valga (mis oli ühendatud Riiaga) ja 1889. aastal Valga—Võru—Pskovi raudteeühendus. Raudteel oli määratu suur tähtsus siseturu laienemise protsessis.

Pärast Krimmi sõda hakkas Eesti rannikul kiiresti arenema purjelaevade ehitamine ja kaubalaevandus. Asutati mitu merekooli, neist varaseim Heinastes 1864. aastal. Aurulaevade osatähtsus kasvas pidevalt. Järjest rohkem eesti meremehi sõitis maailmameredel.

Balti raudtee avamisega tõusis Tallinn suurimaks kaubanduskeskuseks Eestis. Kui 1869. aastal Tallinna sadama kaubakäive oli 1,6 milj. rubla, siis 1871. aastaks kasvas see järsku 22,1 ja 1879. aastaks koguni 140,5 milj. rublani. 1860-ndate aastate teisel poolel Tallinna osatähtsus Vene riigi väliskaubanduses moodustas ainult 0,4%, 80-ndate aastate esimesel poolel aga 9,4%. Tallinna sadam oli nüüd Vene riigis kaupade kogukäibelt Peterburi ja Odessa järel kolmandal kohal, sisseveo seisukohalt aga ajutiselt koguni esimesel kohal.

Sisseveo kiire tõus peegeldas areneva tööstuse kasvavat vajadust raua, terase, kivisõe, koksi, puuvilla ja masinate osas, kapitalistliku põllumajanduse vajadust aga kunstväetise järele. Puuvilla sisseveost Venemaale toimus kuni 40% Tallinna sadama kaudu. Peale Kreenholmi varustati Tallinna kaudu toorpuuvillaga peaaegu kogu Vene kesk-tööstusrajooni puuvillatööstust. Alates 80-ndate aastate keskelt vähenes tunduvalt Tallinna sadama kaubakäive ebasoodsaks kujunenud tollipoliitika ja raudteetariifide tõttu ning moodustas 90-ndate aastate esimesel poolel 5,2% kogu Vene väliskaubandusest, langedes viiendale kohale.

Pärnu kaubandus, mis oli pidevalt kasvanud kuni 1870-ndate aastateni, moodustades 1% Vene väliskaubandusest, läks 80-ndail

aastail tagurpidi. Kaupu suunati nüüd suuremal määral raudtee-ühendusega sadamalinnadesse.

XIX saj. viimasel kolmandikul, seoses kaubanduse ja tööstuse arenemisega, asutati Eestis rida panku, neist osa Peterburi, Pskovi ja Riia pankade osakondadena. Arvukalt tekkis samal ajal krediidiühistuid. Kujunev eesti kodanlus ei suutnud sellal veel krediidinduses etendada mingit osa. Peamine kapital kuulus vene ja balti-saksa kaupmeestele, töösturitele ja mõisnikele.

Kapitalistliku tööstuse arenemine. Kohalik Eesti suurtööstus arenes tänu üldisele Vene siseturule. Tööstuse hoogsamat arenemist siin alates sajandi keskelt võimaldas talurahva süvenev kihistumine, põllumajanduse kaubalisuse kasv ja transpordiolude paranemine. Talurahva proletariseerumine lõi tööstuse arenemiseks vajaliku tööliste armee.

Tööstuse arenemises Eesti alal ilmnes sama tõusu- ja kriisiaastate vaheldus kui kogu Venemaal. Kriisid olid kapitalismi üha teravnevate vastuolude paratamatuks tulemuseks. Töölistele tähendasid nad massilist tööpuudust ning viletsuse kasvu. Tõusuperioodiks olid aastad pärast Krimmi sõda. 1857. aastal asutati Moskva piirkonna puuvillavabrikantide poolt Narva juures puuvilla ketramise ja kudumise vabrik — Kreenholmi Manufaktuur. See oli suurimaks tööstusettevõtteks Eestis ja tootmisvõimsuselt suurimaks puuvillavabrikuks kogu Venemaal. 1858. aastal asutati Voltveti riidevabrik, Wildenbergi nahavabrik Kuressaares jt. Järgmine tõusuperiood oli seotud raudtee ehitamisega Põhja-Eestis. 1870. aastal ehitati Kunda tsementitehas ja Tallinna raudteetehased. 1873. aastal aga saabus kriis, mis kestis kolm aastat. Sellele järgnes teatav elavnemine. 1879. aastal asutati Zinovjevi valutehas Narvas. Kuid juba 80-ndate aastate algul tuli uus sügav ja kestev kriis. 1887. aastal algas jälle elavnemine. Tallinnas laiendati Lutheri mehaanilist puutööstusettevõtet, kus hakati esimesena Venemaal tootma vineeri. Tallinnas asutati veel 1887. aastal Johansoni paberivabrik, järgnevalt Mayeri keemiavabrik jt. Ülemiste paberivabrik muudeti 1893. aastal ümber tselluloosivabrikuks. Tööstusettevõtted, kus töötas 16 ja rohkem töölist, kasvasid Eestis 15-lt 1865. aastal 33-ni 1879. aastal ja 58-ni 1894. aastal.

Tööstus arenes sellal eeskätt Narvas ja Tallinnas. Narva oli kogu XIX saj. teise poole jooksul suurimaks tööstuskeskuseks Eestis. Tööstuse arenemist soodustas siin Peterburi, Venemaa suurima kaubandus- ja tööstuskeskuse lähedus ja kose veejõu kui odava energia allika olemasolu. 1879. aastal oli Narva koondunud umbes 64% ja 1894. aastal umbes 55% kõigist tööstustöölistest Eestis. Esikohal seisis tekstiilitööstus. Kreenholmis üksi töötas 4500—5000 töölist, andes toodangut 9—12 milj. rbl. eest aastas. Narva linavabrikus, Narva ja Sindi kalevivabrikutes töötas igas keskmiselt umbes 1000 töölist.

Eriti iseloomulik oli XIX saj. teisele poolele uue tööstusharu — masinaehitustööstuse arenemine. Seda esindas sajandi keskel Ees-

tis ainult üks väike tehas, 1894. aastal aga 11, peale selle raudteetehased Tallinnas ja Valgas. Masinaehitustehastes toodeti põllutööriistu ja masinaid, viinavabrikute aparaate, aurukatlaid ja aurumasinaid. Eriti arenemisvõimeliseks osutusid need tehased Tallinnas.

Uute tööstusharudena tekkisid sellal tsemendi-, vineeri-, keemia- ja tselluloositööstus. Arenesid edasi paberi- ja klaasitööstus.

Tööstusproletariaadi kujunemine. Suurvabrikutööstusega tekkis reformijärgsel Venemaal kapitalistliku ühiskonna uus klass. 1865. aastast 1890. aastani kasvas tööliste arv suurtes vabrikutes ja tehastes ning raudteel 706 000-lt 1 433 000-ni, 1890-ndate aastate lõpuks aga 2 792 000-ni. „See oli kaasaegne tööstusproletariaat," märgitakse ÜK(b)P ajaloo lühikursuses, „kes pärisorjuseaegseist vabrikutöölistest, samuti väike- ning käsitööstuse ja igasuguse muu tööstuse töölistest põhjalikult erines nii selles, et ta oli koondatud suurtesse kapitalistlikesse ettevõtetesse, kui ka oma revolutsiooniliselt võitlusvõimelt." [1]

Eesti proletariaat tekkis ja arenes Vene proletariaadi ühe osana. Proletariaadi formeerumise põhiliseks allikaks oli talurahva massiide laostumine, üha suurema osa külaelanike maata jäämine. Vähemal määral asusid tööstusse laostunud käsitöölised.

Proletariaadi kaadrite formeerumises Eesti alal oli suur osa vene töölistel, kes tööpuuduse tõttu juba manufaktuurtööstuse perioodil olid otsinud tööd ka siin. Vene tööliste osa oli kõrgem eeskätt suuremais tööstuskeskustes, eriti Narvas. Kreenholmi Manufaktuuris oli 1880. aastal 4967 töölisest 1536 venelast, Narva lina- ja kalevivabrikus olid umbes $^2/_3$ töölistest venelased. Sel asjaolul oli suur tähtsus töölisliikumise ja tsarismivastase võitluse seisukohalt, milles vene töölistele kuulus juhtiv osa.

Proletariaadi arv kasvas kiiresti. 1865. a. paiku oli Eestis umbes 6000 suurtööstustöölist, 1894. aastaks oli see arv tõusnud 14 300-ni. Peale selle oli suurel arvul väikeettevõtete, raudtee-, sadama-, ehitus- ja metsatöölisi.

Vabrikutööstuse arenemine ja tööliste kontsentreerumine suurettevõtetesse tähendas otsustavat murrangut tööstusrahvastiku elutingimustes, teda lõplikult lahti kiskudes põllumajandusest. See oli alus proletariaadi klassiteadvuse arenemisele. Tööstusproletariaadi arenemine oli nende aastakümnete kõige tähtsamaks nähtuseks. Sellega tekkis ja hakkas arenema ainus järjekindlalt revolutsiooniline jõud, kes peagi tõusis tsarismi, mõisnike, kapitalistide ja natsionalistide vastu peetava rahva võitluse etteotsa, revolutsioonilise liikumise hegemooniks, kes muutus kapitalismi hauakaevajaks ja sotsialistliku revolutsiooni võiduleviijaks.

Töölisklassi olukord. Tööliste olukord oli ka Eestis nagu kogu tsaari-Venemaal erakordselt raske. Töölistel puudusid poliitilised õigused ja nad kannatasid ränga ekspluateerimise all. Suurtes vabrikutes pidi tööline töötama väga pingeliselt, puhkamata. Kohati

[1] ÜK(b)P ajalugu. Lühikursus. Tallinn, 1952, lk. 7.

Lõpparve. Verhoturovi maal.

seati sisse ka öötöö. Suurenes naiste ja laste tööjõu kasutamine, sest see andis kapitalistidele suuri kasumeid. Kasvatusmajadest toodi lapsi vabrikuisse, kus nad pidid töötama poolalasti ja poolnäljas varahommikust hilja õhtuni koos täiskasvanutega.

Tööpäev kestis harilikult 14 tundi, kohati veelgi rohkem. Hommikul kella viie ajal tuli ilmuda tööle ja töötada õhtul kella 8-ni umbes 1-tunnilise lõunavaheajaga. Töötati õhutamata, mustades ja tolmustes vabrikuruumides; puudus igasugune töökaitse. Rasked vigastused ja surmajuhtumid olid sagedased. Töövõimetud heideti aga vabrikandi poolt halastamatult värava taha. Töölised kannatasid vabrikuis meistrite ja vabrikantide peksu ja toore kohtlemise all. Näiteks Kreenholmi Manufaktuuris, mis oli varustatud kõige täielikuma kaasaegse tehnikaga, olid sisse seatud otse pärisorjuslik-koloniaalse ekspluateerimise meetodid. Tööliste toores ja ülbes kohtlemises ületasid kõiki teisi inglise direktorid ja meistrid.

Töötasu oli väga vilets. Kreenholmi Manufaktuuris said alaealised ainult 3½—4 rubla kuus, enamik naistöölisi 6½—7½ ja meestöölisi 7½—9 rubla kuus. Kuid sedagi töötasu ei saanud töölised tegelikult kätte. Eriti rõhus töölisi ulatuslik röövtrahvide süsteem. Tühisemalgi ettekäändel võis meister või vabrikant töölisi trahvida, kusjuures trahvirahad läksid trahvija taskusse. Kreenholmi Manufaktuuris trahviti töölisi, kelle juures leiti näiteks suitsetamisvahen-

deid või tikke, 1—5 rubla ulatuses. Vabrikandid viivitasid meelega palkade väljamaksmisel või kohati maksid eriliste omatehtud „rahatähtedega". Nii sunniti töölisi võlgu tegema ja vabrikupoest hingehinnaga halba kaupa ostma. Elukalliduse pideva tõusu tõttu vähenes järjest tööliste reaalpalk. Enamik töölisi kannatas alatoitluse all.

Korteriolud olid talumatud. Suurte vabrikute juurde ehitatud kasarmutes ja barakkides elas tubades kümneid inimesi koos, kus vaevalt oli ruumi magamaheitmiseks. Toa eest tuli maksta kõrget üüri. Töölised pidid siingi taluma alalist järelevalvet, läbiotsimisi ja trahve. Äärmiselt ebatervislike elamis- ja töötamistingimuste tõttu oli tööliste suremus väga kõrge. Tihtipeale puhkesid taudid ja koolera, mis viisid töölisi massiliselt hauda.

Säärane oli jõhkra kapitalistliku, pärisorjuslikke ja koloniaalseid meetodeid rakendava ekspluateerimise pilt Eesti tööstuses, mis tohutult rikastas käputäit kapitaliste, töölisi aga ähvardas täieliku mandumise ja näljasurmaga. Toimus kapitalismi arenemisele iseloomustav proletariaadi suhteline ja absoluutne vaesumine.

Töölised kannatasid ka pärisorjusliku korra jäänuste all. Mõisnikust haagikohtunikud piinasid ja peksid töölisi vastavalt vabrikantide näpunäidetele. Paljud töölised töötasid ainult talvel vabrikuis, põllutöö ajal aga siirdusid uuesti maale. Need tingimused raskendasid tööliste võitlust oma vabaduse eest.

Kodanlus. XIX saj. teisel poolel jätkus juba varem kujunema hakanud kapitalistliku ühiskonna ekspluataatorliku klassi, kodanluse kasv. Suurkodanlus, kelle käes Eestis olid valitsevad positsioonid kaubanduses ja tööstuses, koosnes sellal eelkõige balti-sakslastest, osalt ka venelastest. Balti kodanlus oli väga tihedalt seotud balti mõisnikega ning tsaari bürokraatiaga. Balti kodanlust ühendas balti parunitega kartus eesti ja läti rahvahulkade ees, keda püüti hoida rängas ekspluateerimise ikkes ja vaimses pimeduses. Parima vahendina selle teostamisel nägid nad peale tsaarivõimu tääkide seisuslike eesõiguste ja teiste pärisorjuse jäänuste säilitamist.

Kujuneva eesti kodanluse põhijõuks oli kiskjalik kulaklus — suurtalude peremehed, kõrtsmikud, möldrid, igasugused mõisnike ja pastorite kintsukaapijad, kupjad, vöörmündrid jt. Kulaklusest kasvasid välja eesti mõisnikud, karjamõisaomanikud, pastorid ja mõisavalitsejad. Kulakluse ridadest kerkis kaupmehi, liigkasuvõtjaid, väiketööstusettevõtete omanikke ka linnas, täienedes linnakäsitööliste, majaomanike ja kaubitsejate hulgast tõusnud inimestega. Eesti kodanlus kartis algusest peale kehvtalurahva, poolproletaarsete ja proletaarsete hulkade liikumist. Eesti kodanlus kujunes ajaliselt hilja, balti parunite ja isevalitsuse tiiva all ja sellepärast iseloomustas teda algusest peale selgrootu lömitamine parunite ja nende „kultuuri" ning tsarismi ees. Sellepärast pole eesti kodanlus kunagi olnud revolutsiooniliseks jõuks.

§ 3. Rahvuslik liikumine Eestis

Rahvusküsimus Venemaal. Seltsimees Stalin andis 1913. aastal oma töös „Marksism ja rahvusküsimus" rahvuse selge ja täpse definitsiooni. „Rahvus," ütleb seltsimees Stalin, „on inimeste ajalooliselt kujunenud püsiv ühtekuuluvus, mis on tekkinud ühise keele, territooriumi, majanduselu ja ühises kultuuris avalduva psüühilise laadi pinnal." [1] Rahvuste moodustumine toimub ajaloolise arenemise teatud astmel, nimelt feodalismi likvideerimise ja kapitalismi arenemise protsessis. See periood oli ühtlasi rahvuslike liikumiste perioodiks. „Kogu maailmas," ütleb V. I. Lenin, „oli kapitalismi lõpliku võidu epohh feodalismi üle seotud rahvuslike liikumistega." [2]

Vene XIX sajandi ajaloos oli põhiliseks protsessiks feodalismi likvideerimine ja kapitalismi arenemine. Tõusva kapitalismi ajajärgul, millal kujunesid rahvuslikud turud, majanduslikud ja kultuurilised rahvuslikud keskused, toimus paljurahvuselisel Venemaal rea rahvaste formeerumine kodanlikeks rahvusteks. Nii kujunesid kodanlikeks rahvusteks lätlased, leedulased, ukrainlased, grusiinlased, armeenlased ja teised, nende hulgas ka eestlased.

Rahvuste kujunemine toimus tsaari-Venemaal, mis oli rahvaste vanglaks, ränga rahvusliku surve tingimustes. „Tsarism oli mittevene rahvaste timukas ja piinaja." [3] Tsarism püüdis venelastes kasvatada põlgust ja vihavaenu mittevene rahvaste vastu, õhutas teadlikult rahvuslikku vihavaenu ning ässitas üht rahvast teise kallale. Kuid samal ajal oli tsarism ka suure vene rahva kõige õelam vaenlane. Vene rahva juhtimisel ühinesid meie maa teised rõhutud rahvad võitluses ühise vaenlase, tsarismi vastu.

Tsarismi rahvuslik-koloniaalse rõhumis- ja venestuspoliitika vastu astusid järjekindlalt välja vene revolutsioonilised demokraadid Herzen, Tšernõševski, Dobroljubov. Oma kodumaa kirglike patriootidena tundsid nad sügavalt kaasa tsaari-Venemaa rõhutud rahvastele ning piitsutasid halastamatult šovinismi ja natsionalismi. Need vene revolutsiooniliste demokraatide ideed avaldasid sügavat mõju tsaari-Venemaa rõhutud rahvaste parimatele inimestele, sealhulgas ka eesti demokraatidele-valgustajatele.

Seltsimees Stalin näitas, et „Venemaa poliitilise elu teljeks ei ole rahvus-, vaid agraarküsimus. Seepärast on ... ka rahvuste „vabanemise" küsimuse saatus Venemaal seotud agraarküsimuse lahendamisega, s. o. pärisorjuse jäänuste kaotamisega, s. o. maa demokratiseerimisega. Sellega seletubki, et Venemaal ei esine rahvusküsimus kui iseseisev ja otsustav küsimus, vaid kui osa üldisest ja tähtsamast maa vabastamise küsimusest." [4]

Rahvusküsimuse Venemaal lahendas alles sotsialistlik revolutsioon.

---

[1] J. V. Stalin, Teosed, 2. kd. Tallinn, 1952, lk. 291.
[2] V. I. Lenin, Valitud teosed, I kd. Tallinn, 1945, lk. 552.
[3] ÜK(b)P ajalugu. Lühikursus. Tallinn, 1952, lk. 6.
[4] J. V. Stalin, Teosed, 2. kd. Tallinn, 1952, lk. 312.

Eesti kodanliku rahvuse kujunemine. Kapitalismieelsel ajajärgul oli Eesti majanduslikult killustatud ja pärisorised talupojad seotud mõisate külge. Seepärast ei saanud maa eriosade vahel areneda rahvuslikud sidemed. Kuid juba sellal tekkisid pikkamisi rahvuse elemendid. Murrete ja murrakute baasil oli juba ammugi kujunenud rahvakeel, mis võimaldas eestlastel üksteisest aru saada. See peegeldus eesti keele ühises vanas nimetuses: „maakeel". Ammu oli kujunenud ka territooriumi ühtsus, mille oli kindlustanud Eesti ühendamine Vene impeeriumiga XVIII saj. algul. Rahvaluules ja rahvakunstis avaldus teatud kultuuriline ühtekuuluvus. Kuid need rahvuse elemendid olid alles embrüonaalses seisundis. Eesti rahvas ei olnud feodalismi ajal koondunud majanduslikult üheks rahvuslikuks tervikuks.

Majanduslikult terviklikuks rahvuseks konsolideerumine toimus kapitalismi arenemisega. Arenesid kaubandus ja liiklemisteed, kujunes rahvuslik turg, kasvavad linnad muutusid majanduslikeks ja kultuurilisteks rahvuslikeks keskusteks. Need tegurid likvideerisid eesti rahva majandusliku killustatuse ja koondasid tema eraldatud osad üheks rahvuslikuks tervikuks.

Seltsimees Stalin on näidanud, et mõned kohalikud dialektid võivad „rahvuste kujunemise protsessis rahvuskeelte aluseks saada ja iseseisvateks rahvuskeelteks areneda".[1] Eesti rahvuskeele aluseks sai rahvuse kujunemise protsessis põhja-eesti kesk-murre, teised murded aga hakkasid pikkamööda sulama arenevasse eesti rahvuskeelde. Lõuna-eesti kirjakeel kaotas XIX saj. teisel poolel lõplikult oma tähtsuse. Võitluses vana saksapärase pastorliku kirjaviisiga saavutas uus rahvapärane kirjaviis XIX saj. kolmandal veerandil võidu. Selles oli suur osa Fr. R. Kreutzwaldil.

Kapitalismi arenemisega kujuneva majanduselu ühtsuse alusel arenes rahvuslik kultuur. Tekkis perioodiline eesti ajakirjandus, hakkas hoogsamalt arenema eesti kirjandus, sai alguse eestikeelne koolikirjandus, rahvuslik teater, muusika ja kunst. Demokraatliku rahvusliku kultuuri arenemine toimus teravas võitluses valitseva aadelliku ja kodanlik-klerikaalse kultuuriga.

Rahvuslik liikumine Eestis ja selle kaks suunda. Kujunev eesti rahvus oli äärmiselt rõhutud olukorras. Teda rõhus Balti kubermangudes valitsev saksa aadel ja kodanlus, kes siin eneses ühendas poolpärisorjusliku, tsaristliku ja rahvusliku rõhumise. Balti parunid ja nende ideoloogid, pastorid ja reaktsioonilised publitsistid, püüdsid siin valitsevat poolpärisorjuslikku korda kujutada kõige parema korrana ja euroopaliku kultuuri kehastusena. Nad alavääristasid ja teotasid igal võimalikul viisil eesti rahvast, eitasid eesti kultuuri olemasolu ja tahtsid teha võimatuks eesti rahva tulevikku. Kui feodalismi ajastul saksa röövvallutajad ja nende järglased jätsid rõhutud talurahvale ta keele kui orjuse tunnuse, nagu ütles Faehlmann, siis kapitalismi arene-

[1] J. Stalin, Marksism ja keeleteaduse küsimused. Tallinn, 1952, lk. 39.

misega tekkis püüe hävitada ka eesti ja läti keel ning need rahvad saksastada.

Selle mitmekordse rõhumise vastu oligi suunatud eesti rahvuslik liikumine, mis algas möödunud sajandi 50—60-ndail aastail. See liikumine võttis paratamatult saksavastase värvingu. Samal ajal ei olnud eesti rahva hulgas pinda venevastaseks natsionalismiks, sest Eestis ei olnud vene mõisnikke, kes oleksid võinud sellisele natsionalismile rahvahulkades toitu anda.

Kuid rahvuslik liikumine ei olnud algusest peale ühtne, vaid selles eraldus kohe kaks suunda. Need väljendasid eesti rahvuses esinevate vastandlike ühiskondlike klasside ja sotsiaalsete rühmade vahelist võitlust.

Demokraatliku suuna eesmärgiks oli feodaal-pärisorjuslike jäänuste likvideerimine ja balti parunite ning pastorite metsiku majandusliku, poliitilise ja rahvusliku rõhumise kaotamine. See kapitalismi demokraatlik arengutee vastas tolleaegsetes ajaloolistes tingimustes rõhutud eesti talurahva üldistele huvidele ja talurahva keskelt võrsunud eesrindliku intelligentsi taotlustele.

Sellele vastandlik oli konservatiiv-klerikaalne suund, mis vastas kapitalismi preisi arenguteele. See kajastas enne kõike ekspluataatorliku eesti maa- ja linnakodanluse huve. Kartuses eesti talurahva hulkade ja proletariaadi revolutsioonilise liikumise ees otsis eesti maa- ja linnakodanlus kokkulepet balti mõisnike ja liberaalidega.

Konservatiiv-klerikaalse suuna eesotsas seisid eesti natsionalistliku kodanluse huvide väljendajad ja balti parunite agendid, ajalehetoimetaja J. V. Jannsen ja pastor J. Hurt. Nad õigustasid reaktsioonilist balti erikorda ja pärisorjuslik-klerikaalset balti-saksa kultuuri, eitades eesti talurahva sügavat vastuolu mõisnikega. Samal ajal jutlustasid nad eesti rahvuse ühtsuse ideed, eitades klassivõitlust ja tundes hirmu masside liikumise ees. Nad püüdsid eesti rahvast eraldada vene rahvast ja vene kultuurist, samal ajal orjalikult lömitades vene tsarismi ees. Nad rõhutasid küll eesti keele ja eestikeelse kooli tähtsust, kuid see oli neile ainult vahendiks, millega nad püüdsid meelitada rahvahulki oma mõju alla ja ulatuslikumalt levitada reaktsioonilist, natsionalistlikku ideoloogiat, et rahvast jätta igavesse orjusse.

Nii hakkas juba rahvusliku liikumise algul kujunema eesti kodanluse natsionalistlik ideoloogia. See oli juba algusest peale suunatud töötajate lepitamisele omast rahvusest kurnajatega, tööliste vaimsele orjastamisele ning kõigist rahvustest tööliste ühinemise tõkestamisele. Sellega soodustas natsionalism tööliste ekspluateerimist ja raskendas nende võitlust oma vabaduse eest. Kodanlik-natsionalistliku ideoloogiaga püüti allutada töötajate elulised klassihuvid rahvusliku kodanluse klassihuvidele.

Võitluses pärisorjuse jäänuste, mõisnike ja tsarismi vastu kuulus juhtiv osa vene rahvale, kelle keskelt tõusid esile revolutsioonilised demokraadid, kes väljendasid ka rõhutud eesti talurahva põhilisi

huve ja astusid välja tsarismi rahvusliku rõhumise poliitika vastu. Talurahva-liikumise ja vene revolutsiooniliste demokraatide ideede ning vene demokraatliku kultuuri soodustaval mõjutusel tõusis Eestis esile rida demokraatlikke kultuuri- ja ühiskonnategelasi XIX saj. kolmandal veerandil. Nad tegutsesid Vene vabadusliikumise teisel, raznotšinetsite ehk kodanlik-demokraatlikul perioodil ja olid eesti rahvusliku liikumise demokraatliku suuna esindajaiks.

Pärisorjuse-vastane demokraatlik suund väljendas, ehkki mitte järjekindlalt, talurahva hulkade elulisi huve. Selle suuna väljapaistvamaiks esindajaiks olid eesti rahvaeepose „Kalevipoeg" koostaja Fr. R. Kreutzwald, õpetaja ja hiljem ajalehe „Sakala" toimetaja C. R. Jakobson, kunstnik J. Köler, ülikooli õppejõud M. Veske, luuletaja A. Reinvald, ajalehe „Virulane" toimetaja J. Järv ja teised. Nad vihkasid kõigest hingest pärisorjust ja selle sünnitisi ning toetasid masside võitlust nende pahede vastu. Nad panid oma lootused rahvahulkade aktiivsuse tõusule. Nad uskusid siiralt, et pärisorjuse kaotamine toob endaga kaasa üldise heaolu, mõistmata kujuneva kapitalistliku korra vastuolusid. Nad astusid välja valitseva balti mõisnike klassi ja nende ideoloogilise kantsi — luteri usu kiriku — ning „saksa kultuuri" vastu. Jakobson kirjutas: „Meie poliitiline ülesanne seisab selles, lugupidamist vaimulikkude vastu igapidi alt ära õõnestada, kes ju igal pool inimsoo katk on." Nad paljastasid Jannseni, Hurda ja teised „rahvasõbrad" kui balti parunite ja pastorite agentuuri eesti rahvuslikus liikumises.

Nad nõudsid talupoegadele madalaid ning kindlaid rendi- ja ostuhindu, talumaade mõisastamise keelamist, teoorjuse ja kehalise karistuse kaotamist, vallaomavalitsuse, kooli ja kiriku vabastamist mõisnike võimu alt, semstvo- ja kohtureformi laiendamist Baltimaadele ning teiste feodaal-pärisorjuslike jäänuste likvideerimist. Need demokraatliku suuna peamised nõuded kujunesid välja juba 1864. aastal Lõuna-Eesti talupoegade palvekirjade koostamisel. Nõuti ka feodaalajast pärinevа kubermangu-jaotuse muutmist, eestlaste ja lätlaste ühendamist eri kubermangudes, mis oleks kergendanud asjaajamist kubermangu asutistes.

Demokraatliku suuna esindajad nägid vene rahvas loomulikku liitlast võitluses balti mõisnike vastu. Vene revolutsiooniliste demokraatide mõtted rahvaste võrdõiguslikkusest ja sõprusest ning tsaari-Venemaa rõhutud rahvaste tiheda liidu vajadusest suure vene rahvaga innustasid eesti valgustajaid-demokraate. Neid mõtteid arendati ka vene publitsisti N. Flerovski teoses „Tööliskласsi olukord Venemaal". C. R. Jakobson tutvus teosega kohe pärast selle ilmumist ja soovitas seda oma sõpradele. Ta kirjutas 1870. aastal ühele oma sõbrale, et „venelastega sõpruses käies meie üksi neid eesmärkisi kätte võime saada, keda meie rahva paremad mehed taga nõuavad". Kunstnik J. Köler kirjutas: „Oleks vanal ajal eestlased paremal viisil vene ühendust hoidnud, ei oleks nad mitte 700 aastat põrgu nuhtlust kannatanud." Köler, Jakobson jt. tõstsid esile vene rahva ja eesrindliku vene kultuuri suurt tähtsust

eesti rahva arengus. Nad nõudsid vene keele õpetamist eesti koolides. Kreutzwald kirjutas Viru Eesti Seltsile: „Vene keel on meie lastele nii tarvilik kui igapäevane leivapaluke." Kõiges selles avaldus demokraatliku suuna esindajate sügav patriotism, kes võideldes eesti rahva huvide eest, nägid nende lahutamatut seost suure vene rahva põhihuvidega.

Fr. R. Kreutzwald, C. R. Jakobson jt. tegid palju hariduse levitamiseks rahvahulkades. Nad nõudsid nüristava usuõpetuse tuupimise asendamist koolides loodusteaduste õpetamisega. Üheks ulatuslikumaks rahvusliku liikumise ürituseks kujunes emakeelse keskkooli, nn. Eesti Aleksandrikooli jaoks rahakorjamise organiseerimine üle kogu maa. Hurt ja ta mõttekaaslased püüdsid aga rahvalt kogutud rahaga 80-ndate aastate algul mõisnike ja kulakute huvides asutada põllutöökooli. Võitlus rahvusliku liikumise kahe suuna vahel saavutas Aleksandrikooli küsimuses haripunkti 1883. aastal. Hurt, kelle vastu viha rahvahulkades kasvas, püüdis ennast maksma panna salakaebustega tsaarivõimude juures ja tema ettepanekul suletigi järgmisel aastal kõik kooli jaoks rahakorjamise organisatsioonid.

Demokraatliku suuna ideed olid tollal Eestis valitsenud suhete tingimustes eesrindlikud. Kuid selle suuna esindajad jäid oma ühiskondlik-poliitilistelt vaadetelt kaugele maha vene revolutsioonilistest demokraatidest. Eesti demokraatliku suuna esindajad ei jõudnud arusaamisele, et ühiskonnaelu vastuolusid antagonistlikus klassiühiskonnas võib lahendada ainult revolutsioonilisel teel. Nad ei suutnud veel küllaldaselt näha uue, kapitalistliku korra vastuolusid. Nad ei astunud välja tsarismi vastu ja osalt koguni lootsid ekslikult, et on võimalik eesti rahva huvides ära kasutada mõningaid hõõrumisi, mis balti parunitel tekkis tsaarivalitsuse ja vene mõisnikega. Samuti püüdsid Jakobson, Köler ja teised ära kasutada slavofiilide (I. S. Aksakov, J. F. Samarin) rünnakuid balti erikorra vastu, mis teravnesid eriti 1860-ndate aastate lõpul. 60—70-ndail aastail ei näinud nad uut eesrindlikku ühiskondlikku jõudu, töölisklassi, ega mõistnud selle osa. Alles 1880-ndail aastail, kui töölisliikumine omandas suurema poliitilise tähtsuse ja hakkasid levima sotsialismi ideed, hakkasid üksikud demokraatliku suuna esindajad (J. Järv) toetama töölisklassi võitlust.

Hoolimata demokraatliku suuna esindajate vaadete ajaloolisest piiratusest etendas nende tegevus progressiivset osa eesti ühiskonna arengus. Nende tegevus aitas kaasa talurahva hulkade vabanemiseks kristlik-feodaalse ideoloogia kammitsaist, demokraatliku rahvusliku kultuuri arenemiseks ning sõbralike sidemete kindlustamiseks eesti ja vene rahva vahel. Objektiivselt aitas see puhastada teed kodanlik-demokraatlikule revolutsioonile.

C. R. Jakobson. Rahvusliku liikumise demokraatliku suuna väljapaistvaks juhiks tõusis 1860-ndate aastate teisel poolel C. R. Jakobson (1841—1882). Olles Tormas õpetajaks, sattus ta siin vastuollu mõisnikuga ja siirdus 1863. aastal Peterburi, tööta-

des seal 1871. aastani. 1863. aastaks oli pealinna kogunenud juba rida eesti haritlasi eesotsas kunstnik J. Kõleriga, kelle vaated siin arenesid demokraatliku vene kultuuri viljastava mõju tingimustes. Nad nimetasid üksteist „Peterburi patriootideks". Nende ühiskondlike vaadete kujunemise aluseks oli põhiliselt Eesti elu tegelikkus, millega nad olid väga tihedas ühenduses.

Laiemalt tuntuks sai Jakobson „Kolme isamaa kõnega", mis ta pidas 1868. ja 1870. aastal ning mis ilmusid eri brošüürina. Eesrindlikud inimesed tervitasid neid „Kõnesid" vaimustusega, balti parunid ja nende sabarakud tõstsid aga vihast ulgumist. Jakobsoni

C. R. Jakobson.

„Kõnedes" arvustati teravalt reaktsioonilist võltskontseptsiooni, nagu oleksid saksa röövvallutajad Baltimaade rahvastele toonud kultuuri. Jakobson näitas, et röövvallutajad ei olnud mitte kultuurikandjad, vaid vaba ja oma aja kohta kultuurse eesti rahva orjastajad. Idealistliku ajalookäsituse tõttu ei suutnud Jakobson siiski õieti kujutada eestlaste elu ürgkogukondliku korra ajal ning idealiseeris seda.

C. R. Jakobson püüdis 1866. aastast alates oma kirjutusi avaldada Jannseni toimetatud „Eesti Postimehes", paljastades nendes balti-saksa mõisnikke ja pastoreid kui eesti rahva rõhujaid ja vaimseid pimestajaid. Jannsen kärpis aga Jakobsoni kirjutusi üha rohkem, jättis neid avaldamata, varustas avaldatavaid osi omapoolsete „lepitavate" seletustega ja 1871. aasta algul sulges lõplikult oma lehe veerud Jakobsonile. Selle eest sai Jannsen järgne-

vail aastail rüütelkondadelt pidevalt suuri „toetusrahasid". Anonüümses satiirilises näidendis „Neljas Apokriiva raamat mulgi rahvale" paljastati Jannsen kui balti parunite alatu palgaline agent. Kuigi tsensor ei andnud sellele tööle trükiluba, nimetades seda „viisakusevastaseks laimukirjaks", levis näidend käsikirjana arvukais ärakirjades rahva keskel.

1878. aastal, pärast kümme aastat tagajärjetult tehtud katseid, sai Jakobson lõpuks hakata välja andma nädalalehte „Sakala" Viljandis. Jakobson astus „Sakalas" välja pärisorjuse jäänuste, balti mõisnike ja pastorite ning nende eestlastest sabarakkude vastu. Vaenlaste katsed Jakobsoni tegevust lõpetada salakae-

Sakala.
Üks politiika, kirjanduse ja põllutöö ajaleht.

„Sakala" pea.

buste, kohtuprotsesside organiseerimise, lehe ajutise sulgemisega 1879. aastal ja teiste sääraste survevahenditega ei andnud tulemusi. „Sakala" saavutas paari aastaga leviku, millist Eestis varem ühelgi ajalehel polnud, tungides talurahva hulkadesse. Jakobsoni mõju rahvahulkades tõusis järjest. Jakobsoni tegevuse katkestas ta varane surm 19. märtsil 1882.

Jakobsoni surma puhul, mis vapustas eesti rahva hulki, avaldasid sügavat leina ka vene rahva esindajad, kes teda tundsid. Tartu Ülikooli vene kirjanduse professor P. A. Viskovatov kirjutas sel puhul luuletuse, milles kõrgelt hindas Jakobsoni kui väljapaistvat eesti rahva poega ja võitlejat, patriooti ja vene rahva kindlat sõpra. „Oma rahvale jättis ta pärandiks üleskutse — võidelda viimse jõuni; ta kutsus tugevamini liituma Venemaaga... Kuulgu ta ometi hauaski, et kostab purustatud ahelate kõlin!"

§ 4. Töölisliikumise esimesed sammud Eestis

Kapitalismi võiduga feodalismi üle ei hävitatud kurnamist, vaid üks ekspluateerimise vorm asendati teise ekspluateerimise vormiga. Töötavate hulkade võitlus ekspluataatorite vastu astus kapitalismiga uude ajastusse. Võitluse etteotsa asus kõigist seni olemasolnud rõhutud klassidest kõige revolutsioonilisem klass — pro-

letariaat. Proletariaadi suurteks õpetajateks ja juhtideks olid Karl Marx (1818—1883) ja Friedrich Engels (1820—1895). Marx ja Engels rajasid teadusliku kommunismi õpetuse — marksismi. Nad näitasid, et kapitalistliku ühiskonna arenemine ja klassivõitlus viivad paratamatult proletariaadi võidule kodanluse üle ja proletariaadi diktatuurile, mis päästab inimkonna kapitalistlikust ekspluateerimisest. Marx ja Engels koostasid teadusliku kommunismi programmilise dokumendi — „Kommunistliku partei manifesti", mis ilmus 1848. aasta algul.

Marxi juhtimisel asutati 1864. aastal Rahvusvaheline Tööliste Ühing ehk I Internatsionaal, kuhu kuulus ka Vene sektsioon välismaal, mille olid asutanud Tšernõševski pooldajad vene revolutsionäärid. Ühingu eesmärgiks oli kõigi maade tööliste ühendamine võitluseks kapitalismi vastu ja proletariaadi diktatuuri kehtestamiseks. Prantsuse tööliste poolt 1871. a. välja kuulutatud Pariisi Kommuun oli „proletariaadi esimene, kuulsusrikas ja kangelaslik, kuid ikkagi tagajärjetu katse ajalugu kapitalismi vastu pöörata".[1] Vene töölised kuulutasid end solidaarseks I Internatsionaaliga ja Pariisi kommunaaridega. Lääne-Euroopa proletariaat omakorda oli sügavalt huvitatud vene tööliste revolutsioonilise võitluse edust. K. Marx kirjutas, et tsarismi hävitamine on „oluliselt hädavajalik, kui eeltingimus Euroopa proletariaadi üldiseks vabastamiseks".[2]

70-ndail aastail tegid Venemaal revolutsioonilist tööd narodnikud, kelle vaated tol ajal olid levinud eesrindlike tööliste ja haritlaste keskel. Kuigi narodnikud nimetasid ennast sotsialistideks, ei olnud neil tegelikult midagi ühist teadusliku sotsialismiga. Narodnikud ei saanud aru töölisklassi eesrindlikust osast ja pidasid ekslikult peamiseks revolutsiooniliseks jõuks talurahvast. Narodnikute eksivaated ja võitlusviisid tõid kahju töölisliikumisele.

Kapitalismi arenemisega Venemaal muutus töölisklass võimsaks revolutsiooniliseks jõuks.

Tööliste võitlus kapitalistide vastu oli alguses stiihiline ja organiseerimata. 1860-ndail aastail oli Venemaal umbes poolsada tööliste rahutust ja streiki, nendest veel mitte ühtegi Eesti alal. Uue etapi algust töölisliikumises märkis suur streik Nevski puuvillaketruse vabrikus Peterburis 1870. aastal. Streikijad areteeriti ja anti tsaari-kohtu alla, sest streigid olid Venemaal keelatud. Tsaar andis salajase korralduse, mille järgi kuberneridel oli õigus streikijaid administratiivkorras välja saata. Hoolimata survevahenditest kasvas töölisliikumine 70-ndail aastail järjest.

Vene tööliste võitlus äratas ka eesti töölised.

Esimeseks suureks tööstusproletariaadi väljaastumiseks Eestis oli Kreenholmi Manufaktuuri tööliste streik 1872. aastal. Äärmiselt julm ekspluateerimine Kreenholmis, mis 70-ndate aastate algul veelgi süvenes, põhjustas vene ja eesti töölistes teravat rahulole-

[1] J. V. Stalin, Teosed, 10. kd. Tallinn, 1950, lk. 231.

[2] Переписка К. Маркса и Ф. Энгельса с русскими политическими деятелями, издание второе, 1951, стр. 38.

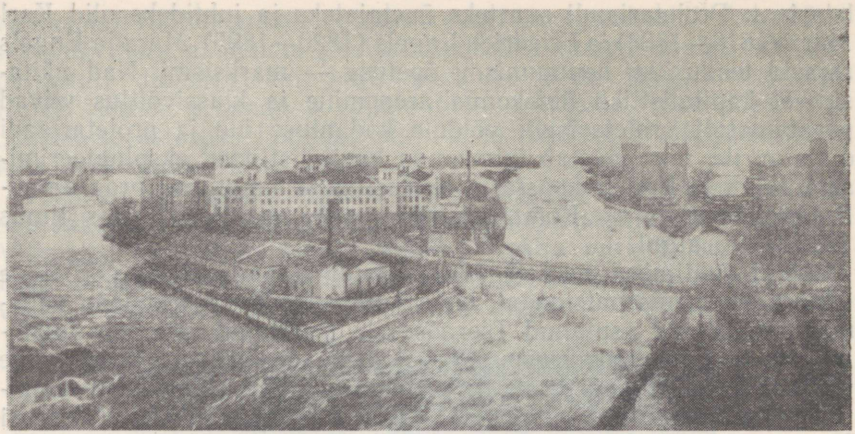

Kreenholmi Manufaktuuri üldvaade.

matust. Eriti raskeks muutus tööliste olukord 1872. a. suvel, kui äärmiselt ebasanitaarsete tingimuste tõttu Kreenholmis puhkes koolera. Iga päev suri kümneid töölisi.

Sisekubermangudest tulnud vene töölised, kes omasid juba mõningaid streigivõitluse kogemusi, olid esimesed väljaastujad. 14. augustil alustasid streiki 500 kangrut ja esitasid varem ühiselt läbi kaalutud nõudmised. Nädal hiljem esitasid ka ketrajad oma nõudmised. Töölised nõudsid töötingimuste parandamist, töötasu tõstmist, trahvide vähendamist, tööpäeva lühendamist, töölisvanema valimist ainult tööliste poolt jne. Streigi survel oli direktor koos Eestimaa kuberneriga sunnitud tööliste nõudmised 21. augustil võtma arutlusele ja tegema mõningaid, kuigi vähemaid järeleandmisi. Tööd alustati nüüd hommikul pool tundi hiljem, lõunavaheaega pikendati 20 minuti võrra, kaotati 2% mahaarvamine „haigla ja kiriku" heaks. Vene ja eesti tööliste üksmeelne väljaastumine hirmutas kapitaliste ja tsaarivõime. Ühes aruandes märgiti koguni, et „rea tööliste poolt esitatud nõudmiste ja tööliste visaduse poolest on see streik esimene sedalaadi nähtus Venemaal".

Järgnevalt püüdis vabrikuvalitsus talle peale sunnitud järeleandmisi tagasi võtta, sepitsedes samal ajal provokatsiooni, et vabaneda teadlikumatest töölistest, kes astusid välja tööliste huvide kaitseks. Töölised eesotsas Vilhelm Preismani ja teistega seevastu nõudsid kahe vabrikuvalitsuse-agendi vallandamist ja kõigi varem esitatud nõudmiste rahuldamist. Direktor otsustas nüüd tööliste nõudmised vägivallaga maha suruda. Haagikohtunik hakkas töölisi areteerima. Vastuseks sellele puhkes 11. septembril streik, millest võtsid osa kõik Kreenholmi Manufaktuuri töölised, s. o. ligi 5000 töölist. Osa areteeritud seltsimehi vabastati streikijate poolt.

Kreenholmi streigis avaldus eredalt vene ja eesti tööliste sõprus ja vennalik solidaarsus, mis oli välja kasvanud klassihuvide ühtsu-

sest. Streigi ajal valiti nõudmiste esitamiseks saadikuid võrdselt vene ja eesti tööliste poolt ning toetati üksmeelselt ühiseid nõudmisi.

Suurte sõjajõudude kohaletoomisega suruti streik maha. 27 töölist mõisteti sunnitööle, vanglasse ja väljasaatmisele. Aasta lõpuni vallandas vabrikuvalitsus veel 405 töölist.

Kreenholmi streigist aktiivselt osavõtnute keskelt tõusid esile töölised-revolutsionäärid. Nendest väljapaistvam oli Vassili Gerassimov, kes järgnevail aastail tegi revolutsioonilist tööd Peterburis

V. G. Gerassimov.

soldatite ja tööliste seas, tõmmates ka siin kaasa eestlasi. Gerassimov mõisteti 1875. aastal pikaajalisele sunnitööle. Tema poolt koostatud mälestused, mis avaldati pärast tema surma, sisaldavad väärtuslikke andmeid Kreenholmi tööliste elust ja võitlusest. Ka V. Preisman siirdus pärast vallandamist Peterburi, kus võttis osa revolutsioonilisest liikumisest. Ta areteeriti koos paljude teiste revolutsionääridega 1874. aastal.

Neil aastail tekkisid Peterburis revolutsioonilised töölisringid. Ühe Peterburi töölisringi juhi Luka Ivanovi initsiatiivil tekkis töölisring ka Kreenholmis 1875. a. algul. Ringi eesotsas seisis Pavel Fjodorov. Ringi liikmed lugesid ja levitasid illegaalset kirjandust, mida saadi Peterburist. See oli peamiselt veel narodniklik kirjandus. Tsaarisandarmeeria hävitas selle ringi aprilli algul 1875.

1878. aastal organiseeriti Peterburis Põhja-Venemaa Töölisühing, mille eesotsas olid lukksepp V. Obnorski ja tisler S. Halturin. Erinevalt narodnikutest nähti ühingu programmis ette võitlus poliiti-

lise vabaduse eest. Lõppeesmärgiks oli sotsialistliku revolutsiooni teostamine. Ühing hakkas juhtivalt osa võtma tööliste streikidest. Töölisühing hävitati tsaarivalitsuse poolt peagi, kuid tal oli suur tähtsus Venemaa töölisliikumises.

70-ndate aastate streigid olid peaaegu kõik majandusliku iseloomuga. Kuid seeaegne töölisliikumine näitas, et töölisklass hakkas Venemaal ärkama ja võitlema kapitalistide vastu.

§ 5. Eesti 80-ndate aastate poliitilise reaktsiooni ajal

1879.—1880. aastal suurenes Venemaal talurahva ja töölisklassi häda ja viletsus, kasvas uuesti talupoegade stiihiline liikumine. Tööliste streigivõitlus teravnes, eriti Peterburis, kus sellal tegutses Põhja-Venemaa Töölisühing. Samal ajal aga revolutsioonilised narodnikud kasutasid võitluseks tsarismi vastu individuaalse terrori taktikat, mis oli ekslik ning revolutsioonile kahjulik. See pidurdas töölisklassi ja talurahva hulkade revolutsioonilise tegevuse arenemist. Valitsev klass ja tsaarivalitsus kartsid rahvarevolutsiooni puhkemist, mistõttu kõhklesid reformide ja otsustava võitluse vahel.

Ühiskondlike ja poliitiliste vastuolude teravnemise tulemusena kujunes 1879.—1880. aastal uus revolutsiooniline situatsioon Venemaal, mis ei kasvanud aga revolutsiooniks. Revolutsionääridel õnnestus 1881. aastal tappa tsaar Aleksander II, kuid rõhutud klasside liikumine polnud küllalt laialdane ja organiseeritud. Arad liberaalid piirdusid palvekirjadega, püüdes saavutada kokkulepet isevalitsusega. „Teist korda pärast talurahva vabastamist löödi revolutsioonilise tõusu laine tagasi, ja liberaalne liikumine asendus seejärel ja selle tagajärjel teist korda r e a k t s i o o n i g a."[1] Uus tsaar Aleksander III (1881—1894) läks üle ohjeldamatule ja metsikule reaktsioonile. Teostati rida kontrreforme, millega 60—70-ndate aastate kodanlikke reforme kärbiti. Märatses sõjakas natsionalism. Tööliste ja talupoegade elu muutus veelgi raskemaks.

Ka Eestis teravnesid sotsiaalsed vastuolud, halvenes veelgi rahvahulkade olukord. 70-ndate aastate lõpul ja 80-ndate aastate algul kasvas rõhutud masside aktiivsus võitluses pärisorjuse jäänuste, mõisnike ja tsarismi vastu, arenes revolutsiooniline liikumine. Eestis nagu mujalgi Venemaal levisid talurahva keskel kuuldused maa jaotamisest. Maatöölised ja külakehvikud nõudsid peale mõisamaade ka hallparunite maade jagamist. Külas teravnes võitlus kehvtalurahva hulkade ja kiskjaliku maakodanluse vahel. Samal ajal sagenesid talupoegade stiihilised kohalikud väljaastumised mõisnike vastu, mis viimaste poolt maha suruti massiliste areteerimiste ja soldatite kohalekutsumisega. Mitmed neist väljaastumistest lõppesid veriste ohvritega talupoegade keskel. Revolutsiooniliste narodnikute tegevus levis ka Eestis. Samal ajal kasvas töölisliikumine, hakkasid levima sotsialismi ideed.

---

[1] V. I. L e n i n, Teosed, 5. kd. Tallinn, 1951, lk. 40.

Eesti kodanlus astus teravalt välja maatameeste ja külakehvikute nõudmiste vastu nagu tööstusproletariaadigi vastu. Kodanliknatsionalistlik „rahvustervikluse" jutlustamine ei saanud aga varjata klassikihistumist ja antagonismi eesti rahvuses eneses. Klassivastuolude teravnemine tingis kriisi tekkimise rahvuslikus liikumises 1882.—1883. aastal. Isoleerudes hulkadest ja astudes avalikult välja masside tõeliste huvide vastu, hakkas eesti kodanlus 80—90-ndail aastail üha rohkem otsima liitu saksa mõisnikega. Poliitilise reaktsiooni aastail hakkas osa eesti kodanlust avalikult toetama tsarismi rahvavaenulikku venestuspoliitikat.

Talurahvaliikumise tõus Eestis ja Lätis 1880-ndate aastate algul ja kapitalismi edasine arenemine sundisid tsaarivalitsust pöörama suuremat tähelepanu olukorrale Baltimail. 1882.—1883. aastal viidi Liivi ja Kuramaa kubermangus läbi senaator Manasseini revisjon. See oli eesti ja läti rahva petmiseks teostatud manööver, mis valmistas ette isevalitsuse üleminekut siinsel ääremaal poliitilisele reaktsioonile. Järgnevad reformid ei arvestanud muidugi mitte rahvahulkade tõelisi vajadusi ja soove, mis revisjonil selgusid, vaid pidid kindlustama isevalitsuse positsioone ja aitama maha suruda kasvavat töölis- ja talurahvaliikumist. Kuid sisuliselt, kodanlike reformidena, nõrgendasid nad siiski „balti erikorda" ja soodustasid kapitalismi arenemist.

1888. aastal teostati politseireform, millega kaotati haagi- ja sillakohtud, mis asendati valitsusvõimude poolt nimetatud politseiametnikega. Mõningate kärpimistega kehtestati lõpuks 1889. aastal ka kohtureform. Võrreldes senini Baltimail kehtinud pärisorjusliku kohtukorraldusega oli see siiski sammuks edasi. Asutati ülem-talurahvakohus, rahukohus ja rahukohtukogu. Kohtunikud nimetas erinevalt sisekubermangudest otse kohtuminister, vandemehed puudusid täiesti. Endistest kohtutest jäi mõningate muudatustega püsima ainult vallakohus, mille liikmed kinnitas ametisse rahukogu. Asutati talurahvaasjade komissaride amet. Komissarid nimetati siseministri poolt ja nende ülesandeks oli järelevalve agraarseaduste täitmise ja vallaomavalitsuste tegevuse üle. Ühtlasi kaotati endised mõisavallad ja moodustati uued suuremad vallad.

Algas vene keele kui ainukese ametliku keele sisseviimine asutistesse. Kõik koolid allutati rahvaharidusministeeriumile ja kogu õpetus viidi vene keelele. Sellega anti tugev löök kohalikule valitsevale saksa klikile, kes saksa keelt oli senini kasutanud balti erikorra kindlustamiseks ja eesti rahva saksastamiseks. Tsaarivalitsus teostas keele- ja koolireformi reaktsioonilistel eesmärkidel, et eesti rahvast kiiresti venestada, tugevdades rahvuslikku rõhumist. See lõi teatava pinna venevastase natsionalismi tekkimiseks Eestis, eriti väikekodanlikes ringkondades, mida kodanlikud natsionalistid püüdsid sihilikult õhutada. Laialdase vene keele oskuse tõusu tõttu need reformid aga ühtlasi soodustasid eestlaste suhtlemist venelastega ja eesrindliku vene kultuuri vahetu mõju suurenemist.

§ 6. Töölisliikumise kasv 80-ndail aastail

1880-ndate aastate algul puhkes Venemaal tööstuskriis, mis põimus läbi sügava ja kestva põllumajandusliku kriisiga. See avaldus teravalt ka Eesti alal. Kapitalistid tugevdasid pealetungi töölistele. Järjest kärbiti palkasid, lühendati töönädalat, suurendati röövtrahve. Massiliste vallandamiste tõttu muutus tööpuudus masendavaks, hinnad aga tõusid, kasvas tööliste kohutav viletsus.

Kriisi tingimustes teravnesid veelgi klassivastuolud, töölisliikumine kasvas ja tugevnes kogu tsaari-Venemaal. 1885. aastal toimus suur Morozovi streik, mil oli eriti suur tähtsus revolutsioonilise liikumise ajaloos. „80-ndate aastate keskel astus töölisklass organiseeritud võitluse teele, massiliste väljaastumiste teele organiseeritud streikide näol." [1]

Eestis oli 80-ndail aastail töölisklassi suurimaks väljaastumiseks Narva tööliste streik 1882. aastal. Kriisi puhkemisel alustasid kapitalistid pealetungi töölistele: tõsteti töönorme, piinati veelgi metsikumalt trahvidega. Kreenholmi töölised esitasid juuli lõpul 1882 järjekordselt oma nõuded palga tõstmise, röövtrahvide alandamise, tööaja lühendamise, õiguseta olukorra ja meistrite toore omavolitsemise kaotamise ning viletsate korteritingimuste parandamise kohta. Vabrikuvalitsus aga ei mõelnudki tööliste õigustatud nõudmisi täita. 29. juulil alustasid streiki 38 ketrajat, 2. augustil aga streikisid juba kõik Kreenholmi töölised, kokku üle 5200 töölise. Streik puhkes ka Narva kalevivabrikus ja Zinovjevi valutehases. Esmakordselt Eestis võtsid streigist korraga osa rohkem kui ühe ettevõtte töölised samas tööstuskeskuses.

Kalevivabriku kangrud lõpetasid streigi vabrikuvalitsuse poolt tehtud järeleandmiste tõttu ja Zinovjevi töölised ähvarduste mõjul. Kreenholmis aga kestis streik edasi, vaatamata terve polgu jalaväe kohaletoomisele. Alles metsiku sõjalis-politseilise terroriga, areteerimiste, massiliste väljasaatmiste ja tööliste jälitamise ning peksmisega suudeti streik pikkamööda murda. Sõjaväejõudude sunni ja valve all alustasid töölised pikkamööda uuesti tööd, öötööga saadi siiski alustada alles 16. septembril, kui viimased 500 töölist streigi lõpetasid.

1882. a. streik oli võrreldes varasematega rohkem organiseeritud ja visam, töölised osutasid suuremat teadlikkust, kasutades Peterburi tööliste streigivõitluse kogemusi. Streigi organiseerimisest võtsid osa kõrvuti juba varem tuntud revolutsiooniliste töölistega (P. Fjodorov) ka nooremad (Dmitri Grigorjev, Vlass Filippov, Paul Kullamaa jt.). Juhtiv osa streigis oli vene töölistel. 245-st areteeritud ja väljasaadetud töölisest oli 212 vene töölist.

Järgneval aastal puhkes streik ka Kunda tsementitehase tööliste keskel. Kui direktor tahtis teiste tööliste hirmutamiseks kaht töölist saata haagikohtusse, keeldusid need sinna minemast, mitte tunnis-

[1] ÜK(b)P ajalugu. Lühikursus. Tallinn, 1952, lk. 24.

tades mõisniku politseivõimu. Kui „süüdlasi" püüti sinna väevõimuga viia, hakkasid töölised avalikult vastu ja alustasid 20. juulil osaliselt, 22. juulil juba täielikult streiki (kokku 336 eesti ja vene töölist). Seegi streik suruti politseijõududega maha; vangistati 42 töölist, kriminaalkaristusi määrati 9 töölisele. Kunda vabrikuvalitsuse katsed töölisi lõhestada, vene ja eesti töölisi vastamisi seada ja ümbruskonna talupoegi ära kasutada tööliste vastu lõppesid täieliku nurjumisega. Võitluse käigus töölised ühinesid tihedamalt ekspluataatorite vastu ja töölisi toetasid kaudselt ka talupojad.

1880-ndate aastate teisel poolel ja 1890-ndate aastate algul toimus Eestis rida streike Narvas, Tallinnas, Kundas.

Streigiliikumine jäi Eestis 80-ndail aastail endiselt stiihiliseks, tõstes üles majanduslikke nõudmisi. Kuid võrreldes eelmise aastakümnega oli proletariaadi võitlus kapitalistide vastu teadlikum ja aktiivsem. Töölisklassi hulgast tõusis esile töölisjuhte, hakkas ärkama proletariaadi klassiteadvus. Streigivõitluse kogemuste varal hakkasid töölised aru saama, et kapitalistide vastu tuleb välja astuda ühiselt, et ainult organiseeritud võitlusega võib kapitaliste ja tsaarivalitsust sundida järeleandmistele. Streigiliikumine aitas valmistada pinda marksismi ideede levimiseks.

Vene töölisklassi võitluse tulemusel tsaarivalitsuselt välja kistud järeleandmised vabrikuseadusandluse näol leidsid pikkamööda laiendamist ka Eesti ja Liivi kubermangudele. Morozovi streigi tagajärjel 1886. aastal väljaantud trahvide ja palgaraamatute seaduse oli tsaarivalitsus sunnitud 1894. aastal kehtestama ka Balti kubermangudes ning asutama siin vabrikuinspektsiooni.

Marksismi levimise algus Eestis. Marxi ja Engelsi geniaalsed tööd levisid Venemaal juba 60—80-ndail aastail. „Kommunistliku partei manifesti" esimene venekeelne tõlge ilmus 1869. aastal, Marxi „Kapitali" I köite tõlge 1872. aastal. Suure töö tegi marksismi levitamise alal Venemaal „Töö Vabastuse" rühm, mis asutati G. V. Plehhanovi poolt 1883. aastal välismaal Genfis. Alates 1884. aastast hakkasid Peterburis ja mujal Venemaal tekkima marksistlikud rühmad ja ringid. Kuid need ei olnud veel seotud tööliste massilise liikumisega. Marksismi ideed levisid võitluses narodniklusega. Narodnikluse kui marksismi vaenlase ideelise purustamise viis 90-ndail aastail lõpule V. I. Lenin.

Tööstuskapitalismi arenemise ja töölisliikumise kasvu pinnal hakkasid sajandi viimastel kümnenditel marksismi ideed levima ka Eestis. Marxi ja Engelsi tööd said tuttavaks Eestis eelkõige vene revolutsionääride ja eesrindlike tööliste kaudu. „Töö Vabastuse" rühma väljaanded levisid 80-ndail aastail ka Eestis.

Marksismi ideede levitamises kuulus märkimisväärne osa revolutsioonilistele vene üliõpilastele, kes õppisid Tartu ülikoolis. 1893. aastal tekkis siin esimene marksistlik ring. Mõned neist ühendasid mitmest rahvusest üliõpilasi, nende hulgas ka eestlasi ja lätlasi, osalt üksikuid inimesi isegi väljastpoolt ülikooli. Ringi-

des uuriti ja levitati marksistlikku kirjandust. Marksismi ideed levisid Eestis võitluses narodnikluse ja kodanliku natsionalismi vastu.

1880-ndail aastail ja 1890-ndate aastate algul tekkis väikesi töölisringe ka Tallinnas. Kõik nad eksisteerisid aga vaid lühikest aega ja, nagu üliõpilastegi omad, ei olnud ühendatud töölisliikumisega ega juhtinud seda.

Töölisliikumise nõrkuse põhjuseks oli 70—80-ndail aastail see, et ta ei olnud veel ühendatud marksismiga. Ülesande ühendada marksism töölisliikumisega lahendas Venemaal bolševismi rajaja V. I. Lenin. 1895. aastal algas revolutsioonilises liikumises uus periood — proletaarne periood.

Töölisliikumisele Eestis oli määratu suure tähtsusega asjaolu, et siinsed suurtööstuskeskused eesotsas Narvaga olid tihedas ühenduses Peterburiga, vene töölisliikumise võimsa ja juhtiva keskusega. Peterburi töölisliikumise kogemusi omandasid ka eesti töölised. Eesti töölisliikumises oli juhtiv koht vene revolutsioonilistel töölistel, kes omasid suuri kogemusi võitluses ekspluateerijate vastu. Õlg õla kõrval vene töölistega astusid võitlusse kapitalistide ja tsarismi vastu eesti töölised. Alates juba töölisliikumise esimestest sammudest kujunes välja vene ja eesti proletariaadi vennalik võitlusliit.

§ 7. Rahvusliku kultuuri arenemine Eestis XIX sajandi teisel poolel

Eesti rahvuskultuuri arenemise aluseks XIX saj. teisel poolel olid kapitalismi areng, eesti rahvuse kujunemine ja kultuuriliste sidemete tihenemine vene rahvaga. Vene rahva loovate jõudude võimas kasv ja vene kultuuri seos revolutsioonilis-demokraatliku liikumisega XIX sajandil viis vene teaduse, kirjanduse ja kunsti ennenägematule õitsengule. Vene kultuuri eesrindlikud vabadusideed avaldasid sügavat mõju nii Venemaa kui Lääne rahvaste kultuurile. Eesrindliku vene kultuuri mõju oli suur ka eesti rahvale.

Eesti kirjanikud, kunstnikud ja muusikud sõitsid Peterburi, õppisid vene koolides, süvenesid vene kultuuri rikkustesse. Eesti rahvuskultuuri paremik arenes tihedas seoses põlise rahvaliku kultuuriga ja vene eesrindliku kultuuri viljastava mõju all. Suurt tähtsust omasid vene kirjanduse tõlked, mis hakkasid järjest suuremal arvul ilmuma alates 70-ndate aastate lõpust. Puškini, Gogoli, Krõlovi, Lermontovi, Nekrassovi, Saltõkov-Štšedrini, Turgenevi, L. Tolstoi jt. parimad tööd said sellal eesti rahvale kättesaadavaks. Mitmed eesti kirjanikud (Koidula, Veske, Kunder, Tamm jt.) olid ühtlasi innukad vene kirjanduse tõlkijad. Vene demokraatlik realistlik kirjandus oli eesti rahvusliku kirjanduse üheks tähtsaimaks lätteks.

Eesti rahva parimad inimesed tundsid end lahutamatult seotuna suure vene rahvaga ja tema eesrindliku kultuuriga. Eredalt aval-

dub see M. Veske kirjas J. Kõlerile ühe suurima vene kirjaniku I. S. Turgenevi surma puhul 1883. aastal. Veske kirjutas: „Vene kuulsus on ka Eesti kuulsus. Vene rõõm ja Vene valu on ka Eesti rõõm ja Eesti valu."

Rahvusliku kultuuri arenemine toimus võitluses balti mõisnike ja pastorite reaktsioonilise pärisorjusliku ja sügavalt rahvavaenuliku „kultuuri" vastu. Viimast on iseloomustanud K. Marx oma kirjas L. Kugelmannile 1870. aastal järgmiselt: „Vanad seisuslikud vaheseinad, ortodoksne luterlus ja mahla väljaimemine talupoegadest — seda nimetavad nad saksa kultuuriks."[1] Seda „kultuuri" kaitsesidki rahvusliku liikumise konservatiiv-klerikaalse suuna esindajad, arendades samasisulist rahvavaenulikku rahvuskultuuri, mis teenis ekspluataatorliku eesti kodanluse huve.

„On kaks rahvust igas rahvuses tänapäeval . . ." ütleb V. I. Lenin kodanlike rahvuste kohta. „On kaks rahvuskultuuri igas rahvuslikus kultuuris."[2] XIX saj. teisel poolel avaldus kahe kultuuri — demokraatliku ja antidemokraatliku kultuuri — olemasolu ja võitlus nende vahel ka eesti rahvuslikus kultuuris. Seejuures antidemokraatlik, valitsev, ametlik kultuur oli mõisnike, pastorite ja natsionalistliku kodanluse kultuur; demokraatliku kultuuri elemendid aga olid sünnitatud töötavate ja ekspluateeritavate hulkade elutingimuste poolt, selle kultuuri esindajaiks olid valgustajad-demokraadid.

Haridus ja teadus. Hoolimata balti parunite ja pastorite püüetest hoida eesti rahvast pimeduses ja kooli kasutada saksastamise eesmärgil, hakkas rahvakool alates 60-ndaist aastaist siiski rohkem arenema kui varem. Eesrindlikud kooliõpetajad ja talupojad võitlesid hariduse levitamise eest. Nõuti valla- ja kihelkonnakoolide vabastamist balti-saksa mõisnike ja pastorite mõju alt, vene keele, loodusteaduse, maateaduse ja ajaloo õpetamist. Kreutzwald näitas korduvalt, et niikaua kui koolid jäävad „mustakuueliste päevavaraste", see tähendab pappide võimu alla, „ei ole meil haridust loota".

Eriti energiliselt võitles rahvakooli, eestikeelse kesk- ja kutsehariduse arendamise ning tütarlastele hariduse andmise eest C. R. Jakobson, kes pikemat aega Peterburis õpetajana töötades oli lähedalt tundma õppinud vene koolikorraldust ja vene pedagoogika saavutusi. Neid seadis Jakobson teravalt vastamisi balti-saksa rahvapimestajate tegevusega, kes ennast ise valelikult püüdsid näidata „kultuuritoojatena". Jakobson pani aluse eestikeelsele koolikirjandusele, kirjutades rea häid kooliõpikuid. Õpetajad võtsid neid kasutusele hoolimata pappide vihasest vastutöötamisest. Rea õpikuid loodusteaduste alalt ja vene keele õpiku avaldas J. Kunder (1852—1888), kes pedagoogilise hariduse omandas Tartu seminaris ja Peterburi õpetajate instituudis. Jakobsoni ja Kunderi õpikud olid kasutusel veel XX saj. esimestel kümnenditel.

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные письма, 1947, стр. 233.

[2] В. И. Ленин, Соч., т. 20, стр. 16.

Kreutzwald, Jakobson ja teised eesti valgustajad nõudsid eesrindliku vene pedagoogika mõjul senise tuupimissüsteemi asendamist teadliku õpetamisega, näitlike õppevahendite ja katsete kasutamist. Saksa reaktsionäärid püüdsid kinnitada, et töötava rahva lapsed pole võimelised kooliharidust omandama. Sellevastu näitas Kreutzwald, et „kõigil inimestel on meelemõistust, mis seda mööda kasvab, kuda teda noorel põlvel hakati harima".

Balti parunite ja pastorite haridusvaenuliku tegevuse tõttu oli sajandi lõpul kirjaoskamatuid Eestis ametlikel andmetel kuni 22,3%. Rahvakooli arengule andis omakorda hoobi tsaarivalitsuse reaktsiooniline venestuspoliitika 80-ndate aastate keskelt alates.

Teaduse arenemise keskuseks oli endiselt Tartu ülikool. Balti parunid püüdsid ülikooli muuta reaktsiooni ja papimeelsuse kantsiks. Õppejõud, kes hakkasid darvinismi propageerima, kihutati minema. Hoolimata reaktsionääride pingutustest arenes ka Tartu ülikoolis eesrindlik ühiskondlik ja teaduslik mõte. Revolutsioonililiselt meelestatud üliõpilased olid 50-ndate aastate lõpul ja 60-ndail aastail suurte vene revolutsiooniliste demokraatide ideede levitajaiks Tartus ja mõned neist olid ühenduses Herzeniga välismaal. 1868. aastal sai Tartu ülikooli vene keele ja kirjanduse professoriks A. A. Kotljarevski, kes varem Moskvas töötades seisis lähedal revolutsioonilis-demokraatlikele ringidele. N. G. Tšernõševski, kellega Kotljarevski oli isiklikult ühenduses, hindas kõrgelt tema mõistuse jõu suurt teravust ja õpetatust. Kotljarevski pani aluse slaavi filoloogiale Tartu ülikoolis. Keemik K. Schmidt oli kuulsa vene mullateadlase V. V. Dokutšajevi aktiivne kaastööline. Noor vene arst N. I. Lunin, töötades Tartu ülikoolis, avastas 1880. aastal vitamiinid, ennetades 30 aasta võrra Lääne teadlasi.

XIX saj. teisel poolel tegi edusamme eesti keeleteadus. Väljapaistvamaks keeleteadlaseks oli M. Veske (1843—1890), läänemere keelte võrdleva keeleteaduse rajaja. Läänemere keelte ajaloolise uurimisega kummutas ta Lääne-Euroopas levinud väärvaated, nagu oleksid need keeled „halvemad" kui näiteks saksa keel. Veske oli ühtlasi rahvusliku liikumise demokraatliku suuna aktiivne tegelane ja eesrindliku vene kultuuri tuline propageerija, kes selleks asutas ajakirja „Oma Maa" (1884). Balti-saksa mõisnikud ja pastorid koos eesti klerikaalidega kiusasid teda igati taga, mille tõttu ta 1885. aastal ülikoolist oli sunnitud lahkuma. Järgmisest aastast alates töötas Veske Kaasani ülikoolis, kus tal valmis väärtuslik teaduslik uurimus „Slaavi ja läänemere-soome kultuurilised suhted keele andmetel" (1890). Veske valgustas selles töös eesti ja slaavi hõimude põlist sõprust ja tihedat suhtlemist väga vanade keeleliste vastastikuste laenude alusel.

Kirjandus. Fr. R. Kreutzwald. Rahvusliku kirjanduse rajajaks ja eesti kultuuriajaloo keskseks kujuks XIX sajandil oli valgustajademokraat Fr. R. Kreutzwald (1803—1882). Peamine osa tema elust möödus Võrus, kus ta töötas arstina ja kirjanikuna. Tema suurimaks tööks on eepiline lugulaul „Kalevipoeg", mis ilmus esma-

kordselt 1857.—1861. aastal. Kreutzwald viis lõpule oma sõbra Faehlmanni poolt alustatud töö. Ta koostas rahvaeepose rahvamuistendite ja laulude alusel, valades need rahvalaulu vormi ja sidudes need üheks võimsaks tervikuks. Kalevipojas kui tõelises rahvakangelases on ühte sulanud väsimatu töömehe ja võitleja jõud ja tarkus, vaprus ja sügav armastus oma kodumaa ja rahva vastu. „Kalevipojas" peegeldub eesti ja vene rahva põline sõprus ning suure vene rahva abi eesti rahvale nii rahulikus töös kui

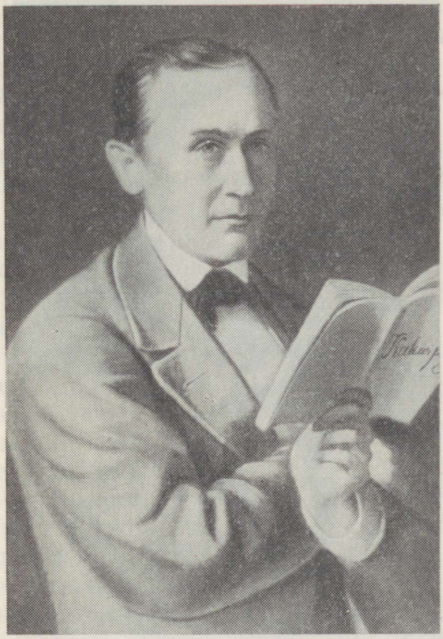

Fr. R. Kreutzwald. J. Köleri maal.

võitluses võõramaiste röövvallutajate vastu. Saksa penirüütlid, mõis ja kirik on eeposes näidatud eesti rahva verivaenlastena.

Ilmudes rahvusliku liikumise alguses, avaldas „Kalevipoeg" suurt äratavat mõju. Vene teadlased hindasid eepost kõrgelt. Vene Teaduste Akadeemia määras „Kalevipoja" eest Demidovi preemia. Samal ajal aga balti mõisnike ja kodanluse ideoloogid tungisid „Kalevipojale" vihaselt kallale. Jannsen kirjutas oma lehes, et „Kalevipoeg" ei olevat kirjutatud eestlastele.

„Eesti rahva ennemuistsed jutud" on Kreutzwaldi proosaloomingu kõige väärtuslikum teos, mis ilmus tervikuna 1866. aastal. Ka see teos toetub vahetult rahvaluulele. Nende põhiliselt realistlike ja rahvaliku elukujutusega muinasjuttude ja muistendite kangelaseks on töötav inimene, kes kõigist raskustest hoolimata saavu-

tab lõpuks võidu oma rõhujate üle. Kreutzwaldi teoses piitsutatakse mitte üksnes mõisnikke ja pastoreid, vaid ka eesti külakurnajaid. Kreutzwaldi jutustusviis ja keel on rahvalik, rikas kõnekäändudest ja vanasõnadest. „Eesti rahva ennemuistsed jutud" said eestlastele kohe loetavaimaks raamatuks. Tõlgete kaudu levisid Kreutzwaldi jutud ka teiste rahvaste juures. Suure läti kirjaniku J. Rainise näidend „Kuldratsu" on loodud Kreutzwaldi muinasjutu ainetel.

L. Koidula.

Kreutzwaldi sulest ilmus palju valgustusliku sisuga teoseid. Pikka aega toimetas ta sisukat „Maarahva kasulist kalendrit", mis oma aja tingimustes levis erakordselt suures tiraažis, kuni 25 000 eksemplaris. Parim osa Kreutzwaldi algupärasest ja tõlkelüürikast on ilmunud pealkirja all „Viru lauliku laulud" (1865).

Väljapaistvaks kirjanikuks XIX sajandi teisel poolel oli Lydia Koidula (1843—1886). Koidula oli esimeseks eesti naisajakirjanikuks, töötades algul „Pärnu Postimehe" ja alates 1864. aastast „Eesti Postimehe" toimetuses Tartus. Abielu tõttu 1873. aastal Kroonlinna siirdunud, jätkas ta ka seal ajakirjanduslikku ja kirjanduslikku tegevust. Mitte alati ei osanud ta aga õieti mõista oma aja sündmusi.

Koidula oli esimeseks eesti naisluuletajaks. Oma koguga „Emajõe ööbik" (1867) tõusis ta rahvusliku liikumise aja isamaalüürika

suurimaks esindajaks. C. R. Jakobson märkis selle kogu ilmumise puhul, et Koidula laulud on „eesti südame sügavusest välja keenud — kelle sees vägev laulu vaim õhkub" ja et nad „saavad nende kõrvus kõlama ja elama kuni eesti keel elab". Nende luuletuste teravik on suunatud saksa mõisnike vastu.

Koidula oli ühtlasi esimese eesti algupärase näidendi autor ja eesti teatri organiseerija. 1870. aasta 24. juunil toimus Tartus „Vanemuise" seltsi esimene avalik teatrietendus — näidendi autoriks ja ühtlasi lavastajaks oli Koidula. Ta kirjutas samal aastal Kreutzwaldile: „Milline hindamatu vahend rahva kasvatamiseks võib olla sobiva repertuaariga varustatud lava!" Koidula kõige populaarsemaks näidendiks oli „Säärane mulk ehk sada vakka tangusoola" (1871), milles käsitletakse rahvuslikke hariduspüüdeid ja talude päriseksostmist.

Suure populaarsuse saavutasid luuletajad ja kirjanikud J. Weitzenberg, A. Reinvald, M. Veske, J. Kunder, J. Tamm jt. 80-ndaist aastaist alates kajastus kirjanduses üha enam ka klassivastuolude teravnemine külas. Külakurnaja tüüp leidis paljastamist näiteks J. Kunderi näidendis „Kroonu onu" ja J. Tamme realistlikus luules („Odavad orjad", „Ronga Mats"). Veske, Kunder ja Tamm olid innukad vene kirjanduse populariseerijad ja tõlkijad.

1880. aastal ilmus Ed. Bornhöhe jutustus „Tasuja", millega algas eesti kirjanduses ajaloolise jutustuse viljelemine. „Tasuja" ajalooliseks taustaks on eesti talurahva ülestõus 1343. aastal. Sügav patriotism, poolehoid rõhutuile, kutse kätte maksta orjastajaile, võitlusele innustav ainekäsitlus — kõik see tegi teose armastatuks rahvahulkades, eriti noorsoo hulgas. Jutustuses „Vürst Gabriel" näitas Bornhöhe Liivi sõja sündmuste taustal eesti ja vene rahva ajaloolist sõprust ja ühist võitlust vaenlaste vastu.

Realismiteele asumist eesti kirjanduses võime märkida juba 1840—1860-ndail aastail (Faehlmann, Weitzenberg jt.). Tegeliku elu realistlik kujutamine tugevnes eriti 1880-ndail aastail ja arenes XIX sajandi lõpul kriitiliseks realismiks. Selle arengu protsessi aluseks olid vastuolude teravnemine kodanlikus ühiskonnas, ühiskondliku vajaduse kujunemine tõsielu peegeldava kirjanduse järele ja üha laiem tutvumine vene realistliku kirjanduse suurmeistritega.

Sajandi lõpul kerkis realistina esile Juhan Liiv (1864—1913), kelle teosed „Kümme lugu", „Vari" ja „Nõia tütar" ilmusid 1893.—1895. aastal. J. Liiv oli lähedalt seotud kehvtalurahvaga, kelle hulgast ta ise pärines ja kelle demokraatlikke püüdeid ta toetas.

Juba 80-ndail aastail algas suure eesti realisti-demokraadi Ed. Vilde (1865—1933) kirjanduslik tegevus. Jutustustes „Teravad nooled" (1885), „Karikas kihvti" (1893) ja „Linda aktsiad" (1894) on antud terav kapitalismi kriitika. Vilde kunstilise loomingu paremik kuulub aga järgmisse perioodi.

Rahvusliku liikumise demokraatlikule suunale omase ajaloolise piiratuse jooned on iseloomulikud ka selleaegsele eesti demokraatlikule kirjandusele ja kunstile.

Rahvaluule. XIX saj. teisel poolel levis hulkades endiselt rahvaluule, mis tiheneva suhtlemise tõttu omas väga laialdast mõju. Tekkisid uued laulud, jutud, naljandid ja vanasõnad, mis peegeldasid uusi ühiskondlikke suhteid ja kaasaegseid sündmusi nii külas kui linnas. Vahetult välja kasvades rahvahulkadest, peegeldas rahvalooming hulkade tõelisi huve ja vabaduspüüdeid ning masside revolutsioonilisust. Olles vaba tsensuuri köidikutest, oli rahvaluule võitlev, terav ja aktuaalne.

Näiteks ühes laulus „Teadaandmine eesti rahva vana aja lugudest kuni tänapäevani" kutsutakse rahvast ülestõusule mõisnike vastu:

Sest ligi seitsesada aastat
Meid röövlisugu piinab, laastab
Ja vangistab meid kõik see aja.
Tal pole tõesti nüüd muud vaja,
Kui võtta terasnüpli malk
Ja anda röövlil röövli palk
Ning näita nii tal vemmalt, kaigast,
Et ta ei pease enam paigast.
Ei ülekohus ole see,
Vaid väga tarviline töö.

Rahvajuttudes ja naljandites piitsutatakse vereimejaid kulakuid ja mõisnikke, ahneid ja silmakirjalikke pastoreid.

Fr. R. Kreutzwald, C. R. Jakobson ja M. Veske kasutasid rahvaluulet poliitilise võitluse vahendina ja oma kirjandusliku loomingu viljastava allikana. Rahva keskelt kerkis esile rida viljakaid rahvalaulikuid ja suulise loomingu meistreid. Nii kirjutas M. Veske Epp Vasaralt üles umbes 12 000 värssi.

Rahvaluule kogumisele pöörasid suurt tähelepanu Kreutzwald ja Veske. Viimane avaldas kaks vihku eesti rahvalaule 1879.—1883. aastal. Muinasjutte avaldasid Kreutzwald ja Kunder. Eriti 1880-ndail aastail hakkas rahvaluule kogumist organiseerima J. Hurt. Sajad rahvakooliõpetajad, külakäsitöölised, talupojad ja maatöölised hakkasid üleskutsete peale koguma ja üles kirjutama rahvaluulet, talletades sellega eesti töötava rahva loomingu rikkusi tulevastele põlvedele. Hurt püüdis aga rakendada rahvaluulet kodanluse huvide teenistusse. Uuele rahvalaulule, mis peale mõisnike ja pastorite paljastas ka eesti „rahvasõpru" ja külakurnajaid, ei pööranud Hurt mingit tähelepanu. Seetõttu toetasid ka mõisnikud rahaliselt Hurta rahvaluule kogumisel.

Mõned kodanluse ideoloogid astusid avalikult välja eesti rahvalaulu vastu. Jannsen nimetas seda „paigatud torupilliks". „Sedasuggust laulo woib kõrtsi ukse ees ja külla kige peäl kuulda; agga ta paneb kõrwad ugama ja aiab, nago suitso wing, pea wallutama." Seevastu näitas Kreutzwald, et „see halvaks peetud vanemate pärandus meie eesti rahva a u ja i l u on".

Uueks rahvalikuks kooskäimise vormiks maal olid külapeod, kus korraldati ringmänge, tantsiti lõõtspilli või keelpillide saatel, lauldi laule, sealhulgas sageli pilkelaule hallparunite kohta. Sajandi lõpul nõudsid kulakud isegi külapidude ärakeelamist, sest „teenijarahvas" muutuvat nendel käimisega vastuhakkajaks ega austavat enam peremeest.

Kunst. XIX saj. teisel poolel sai suure ulatuse laulukooride loomine ja arendamine. Esimesed eesti heliloojad lõid eelkõige koorilaule. Võitluses kirikliku koorimuusikaga ja väikekodanliku saksa laulukesega kujunes eesti rahvuslik muusika, mis toetus rahvakoori traditsioonidele, rahvaviisidele ja vene klassikalisele muusikale. C. R. Jakobson pani võitluses Jannseni saksalis-kirikulise suunaga aluse demokraatlikule voolule eesti rahvuslikus muusikas. Jakobson kasutas Peterburis ka vene heliloojate abi mitmehäälsete koorilaulude saamiseks.

1869. aastal toimus Tartus esimene eesti üldlaulupidu. Selle üldjuhiks oli reaktsionäär Jannsen, mistõttu repertuaar koosnes peamiselt saksapärastest ja kiriklikest lauludest. C. R. Jakobson sellest laulupeost osa ei võtnud, nimetades seda „kometimänguks". Kuid reaktsionäärid ei saanud takistada eesti rahvapärase laulukultuuri ja laulukooride arenemist. Laulupidu andis nende arenemisele tõuke. Rahva hulka tungisid Kunileid-Saebelmanni poolt loodud rahvalikud viisid. Üldlaulupeod muutusid eesti rahva rahvuslikuks traditsiooniks. Heliloojad hakkasid koguma rahvaviise, mis avaldas viljakat mõju nende eneste loomingule. Nende mitmed koorilaulud ja rahvalauluseaded muutusid kogu maal tuntud rahvalauludeks (A. Thomsoni „Kannel", F. Saebelmanni „Kaunimad laulud" jt.). Sajandi viimasel veerandil tõusid esile Peterburi konservatooriumi lõpetanud heliloojad J. Kappel, M. Härma ja K. Türnpu. Nende kaudu tihenesid veelgi eesti muusika sidemed vene muusikalise loominguga.

Kujutava kunsti alal oli kõige tuntum J. Köler (1826—1899), eesti rahvusliku realistliku kunsti rajaja. Hoolimata majanduslikest raskustest õnnestus vaesel talurentniku pojal, kes pidi ise endale leiba teenima, lõpetada Peterburi Kunstiakadeemia 1856. aastal. Ta jäi töötama Peterburi, saavutades tunnustuse eriti portretistina. Kunstiakadeemia valis ta akadeemikuks ja andis talle professori kutse.

Kasvanud Eesti maaelu tegelikkuse ja vene kunsti realistlike traditsioonide alusel, püüdis Köler siiralt rakendada oma kunsti rahva huvide teenistusse. „Kunstniku esimeseks ülesandeks peab olema suurima lihtsuse ja tõepära saavutamine," kirjutas Köler. „Kas tõesti peab kunst teenima ainult kunsti eesmärke? Miks teda kui kõige näitlikumat edasiandmisviisi ei võiks kasutada ideede kehastamiseks?" 1864. aastal lõi Köler kompositsiooni „Nõidusunest ärkamine", mis autori enda iseloomustuse järgi pidi olema „ühest küljest maata vabastamise tagajärjel tekkinud eesti talupoegade raske seisukorra allegooriliseks kujutuseks, teisest küljest aga mõttele viima, et talurahva küsimus siin ikkagi veel jääb

Ketraja. J. Köleri akvarell.

lahendamatuks". Balti parunid tõenäoliselt hävitasid selle maali. Maalis „Lorelei needmine munkade poolt" astus kunstnik poliitilise reaktsiooni aastail välja pappide ja kiriku vastu, kes on rahva vabaduse ja rahvaluule verivaenlased. Arvukad portreed, maalid maastikest, külaelust ja talupojatüüpidest on kinnituseks Köleri suurest realistlikust meisterlikkusest, tema patriotismist ja rahva huvide teenimisest. Köler aitas palju kaasa eesti ja vene rahva ajalooliste ja kultuuriliste sõprussidemete tugevdamiseks.

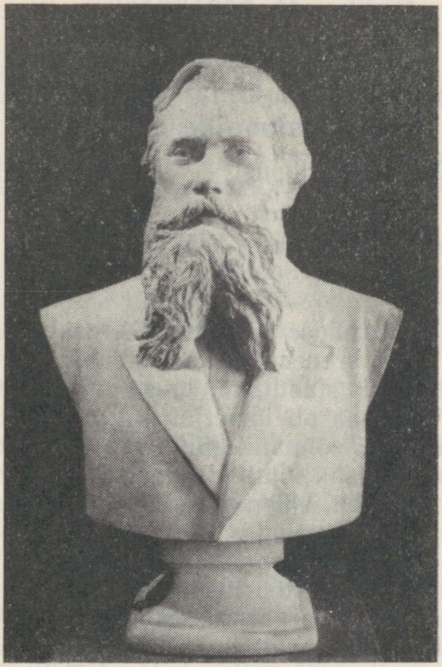

Mihkel Veske. A. Weizenbergi skulptuur.

Elavate realistlike maalidega Eesti maastikest ja talupojatüüpidest on märkimisväärne O. Hoffmann (1851—1911), kes sajandi viimastel kümnenditel töötas Peterburis.

Esimeseks eesti skulptoriks oli A. Weizenberg (1837—1921), külakehviku poeg. Ta õppis Berliini ja Peterburi Kunstiakadeemias. Eriti oma hilisema loominguga on ta aidanud rajada teed realismile eesti kujutavas kunstis. Weizenberg on loonud terve rea portreid eesti ja vene tuntud kultuuritegelastest (Kreutzwald, Veske, teadlane K. Baer, maalikunstnik V. Vereštšagin jt.). Eriti õnnestunud on kunstniku loodud ema portree. Populaarsed on muinasloo ainetel loodud kujud, nagu Linda, Vanemuine, Koit ja Ämarik, põrguväravas aheldatud Kalevipoeg.

IX peatükk

Eesti imperialismi ja kodanlik-demokraatlike revolutsioonide ajajärgul

(XIX sajandi lõpust — 1917. a. märtsini)

§ 1. Eesti majanduslik areng XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul

Tööstuse ja kaubanduse areng. XX sajandi alguseks jõudis kapitalism oma arenemise kõrgeimasse ja viimsesse staadiumi — imperialismi staadiumi, mis on proletaarse revolutsiooni eelõhtuks. Venemaa oli imperialismi vastuolude sõlmpunktiks. Nende lahendamine oli võimalik ainult revolutsioonilisel teel. Lenin nimetas vene imperialismi sõjalis-feodaalseks imperialismiks. Venemaa oli nii kapitalistliku, koloniaalse kui ka sõjalise surve koldeks. Sellistes teravates vastuoludes toimus ka Eesti kui Venemaa ühe osa areng.

Eesti ala tööstus arenes tööstusliku tõusu ajajärgul — 90-ndate aastate teisel poolel — tihedas seoses ülevenemaalise turu laienemisega ning selle nõuete rahuldamiseks. Hoogsalt arenes suurtööstus. Teiste seas asutati XIX saj. lõpul Tallinnas suur vagunitehas „Dvigatel", kus 1901. aastal töötas juba üle 2700 töölise, masinatehas „Volta", Balti Puuvillamanufaktuur, Pärnus tselluloosivabrik „Waldhof". Laiendati endisi ettevõtteid. Laienes ka raudteevõrk. 1896. aastal alustasid tegevust Pärnu—Valga, Mõisaküla—Viljandi ja 1901. aastal Viljandi—Tallinna kitsarööpmelised raudteed. 1899. aastal rajati Mõisaküla raudteetöökojad.

Kiiresti kasvas tööliste arv. XX saj. algul oli Eesti alal 95 suurtööstusettevõtet 26 000 töölisega. Peale selle oli väike- ja käsitööstuses kuni 18 000 töölist ja õpipoissi.

Suuremaks metallitööstuse keskuseks kujunes Tallinn. Siin oli 34 suurtööstusettevõtet 7900 töölisega ja umbes sama palju töölisi väike- ja käsitööstuses. Tekstiilitööstuse keskuseks jäi endiselt Narva.

Tööstuse kontsentratsioon oli Eestis kõrge. 1900. aastal töötas üle 500 töölisega ettevõtteis kuni 65% tööliste üldarvust.

Toimus kiire tööstuskapitali kontsentreerumine. Eesti alal oli XX saj. algul 26 aktsiaseltsi — põhikapitaliga üle 40 miljoni rubla. Suurem osa neist oli asutatud 90-ndate aastate lõpul ja XX saj. algul. Osa tööstusettevõtteist oli seotud aktsiaseltsidega, mis asusid Peterburis ja Moskvas. Kapitalistide kasumid olid kõrged ja need suurenesid järjest tööliste ränga ekspluateerimise arvel.

Kiiresti arenesid kaubandus, krediit ja pangandus. Üksnes Riikliku Hoiukassa Eesti kubermangus asuvates osakondades kasvas hoiuste summa 12 000 rublast 1885. aastal kuni 6 000 000 rublani 1904. aastal. XIX sajandi lõpul oli Eestis juba üle 10 panga ning vene suurpankade osakonna.

Kapitaliks siinses tööstuses ja kaubanduses oli peamiselt vene kapital ja vene pankade kaudu sisseveetud väliskapital. Üksikud ettevõtted (näiteks „Waldhof") asutati väliskapitaliga. Baltisaksa kodanlus ja aadel mahutasid ka oma kapitale suurtööstusse, olles aktsiaseltside liikmeteks ja direktoriteks. Eesti kodanlus mahutas oma kapitalid väike- ja osalt keskmisesse ning kaubandusse, sest ta oli majanduslikult veel nõrk.

Kuid hoolimata kapitalistliku tööstuse hoogsast arenemisest jäi Eesti ka XX saj. algul ikkagi veel põllumajanduslikuks rajooniks, kuna tööstuse ja kaubanduse alal tegutses 22% elanikest, põllumajanduses aga üle 70%.

XIX sajandi lõpul Lääne-Euroopas puhkenud tööstuskriis haaras peagi ka kogu Venemaa tööstuse. Tööliste olukord, mis oli niigi raske, halvenes kriisiaastail veelgi. Kiiresti kasvas töötatööliste arv. Paljud töölised olid sunnitud minema maale mõisniku või hallparuni juurest tööd otsima. Viimased kasutasid ära sellist olukorda palkade vähendamiseks äärmuseni.

Agraarolud. Üha enam teravnesid maal vastuolud arenevate kapitalistlike suhete ja säilinud feodaalkorra igandite vahel. Suurem osa maast kuulus endiselt mõisnikele. 1905. aastal oli Eesti kubermangu 413 mõisnikul üle 1 106 000 tiinu maad, s. o. 66% kogu maast. Mõisnikud arendasid palavikuliselt kapitalistlikku tootmist. Rõõbiti põllunduse ja karjakasvatuse laiendamisega suurendati viinapõletamist, ehitati jahu- ja villaveskeid, laua-, telliseja muid vabrikuid. Kõik see toimus maatööliste ja külakehvistu kurnamise suurendamise teel.

XX sajandi alguseks oli Põhja-Eestis ikka veel 18% talusid teoja naturaalrendil. Neid pidasid enamasti mõisatöölised, kes pidid väikese maalapi eest aasta läbi töötama mõisas. Näiteks Sompa mõisas pidi rentnik 9 vakamaa (1,6 ha) kasutamise eest iga nädal kaks päeva mõisas töötama. Peale selle oli ta kohustatud koristama 4 vakamaad mõisa rukist, 8 vakamaad suvivilja, 8 vakamaad heina, 5 päeva sõnnikut vedama, laotama sõnnikut 8 vakamaale, teed parandama jne.

44% taludest oli raharendil. Rendihindu tõsteti pidevalt. Ajavahemikus 1854—1899 olid rendihinnad tõusnud viiekordseks.

Müüdud oli 38% talude üldarvust. Seejuures oli ostusummast

tasutud vähem kui veerand. Ülejäänud osa lasus talupoegadel raske võlakoormana. Sageli ei suutnud talunikud järjekordset võlga tasuda, ja talu läks pantimisele või oksjoni teel müümisele.

Talurahva kihistumine süvenes. XIX sajandi lõpuks oli Põhja-Eestis talude üldarvust kuni 40% kehviktalusid, kellel oli ainult 9% kogu talurahva käes olevast maast, kuna hallparunite käes (umbes 22% talude üldarvust) oli peaaegu pool talurahva maast.

Rohkem kui pool eesti talurahvast oli üldse ilma maata.

Hallparunid-külakurnajad rikastusid maata talurahva — sulaste, popside ja saunikute — ning kehvikute ekspluateerimise arvel. Maatööliste olukord nii saksa mõisniku kui ka eesti kulaku juures oli väga raske: 18—20-tunnilise tööpäeva eest maksti mõnikümmend kopikat või anti moona, millest jätkus vaevalt hinge sees hoidmiseks.

Rahvuslik surve. „Tsaari-Venemaa oli rahvaste vangla. Tsaari-Venemaa rohkearvulised mittevene rahvad olid täiesti õigusteta, neile sai alatasa osaks igasuguseid alandusi ja teotusi. Tsaarivalitsus õpetas venelasi vaatama rahvuslike piirkondade põlisrahvastele kui alamale rassile, nimetas neid ametlikult „muulasteks", kasvatas põlgust ja vihavaenu nende vastu." [1]

Eesti töörahvas kannatas kahekordse rahvusliku surve all. Ühelt poolt rõhusid teda saksa parunid, teiselt poolt tsaarivalitsus venestamispoliitikaga. Õpetamine rahvakoolides, asjaajamine ametiasutistes ja kohtutes toimus ainult vene keeles. Eesti rahvusliku kultuuri arenemisele tehti valitsusvõimude poolt suuri takistusi.

Eesti kodanlus, esinedes sõnades „eesti rahva ühiste huvide" kaitsjana, leppis tegelikult sellise rahvusliku survega täiesti ning kutsus ka töötavat rahvast rahul olema „oma saatusega".

Nii kujunesid Eestis samuti nagu kogu Venemaal kodanlik-demokraatliku revolutsiooni sotsiaal-majanduslikud eeltingimused. Kõiki neid teravaid ühiskondlikke vastuolusid ja eelkõige töötava rahva majanduslikku kurnamist ning poliitilist ja rahvuslikku survet ei saanud kaotada teisiti kui revolutsiooni teel.

§ 2. Töölisliikumine XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul. M. I. Kalinin Tallinnas

Revolutsiooniline liikumine Venemaal. XIX sajandi lõpuks oli Venemaa muutunud maailma revolutsioonilise liikumise keskuseks. Peterburi „Töölisklassi Vabastusvõitluse Liit" V. I. Leniniga eesotsas hakkas teostama sotsialismi ühendamist töölisliikumisega. Taga-Kaukaasias teostati seda J. V. Stalini juhtimisel. Proletariaadi klassiteadvus kasvas. XX sajandi algul toimus tööstuskriisi tingimustes ja revolutsioonilise sotsiaaldemokraatia agitatsiooni mõjul üleminek majanduslikelt streikidelt poliitilistele streikidele ja demonstratsioonidele. Harkovi tööliste ja üliõpilaste

[1] ÜK(b)P ajalugu. Lühikursus. Tallinn, 1952, lk. 6.

1. mai demonstratsioon 1900. aastal, seltsimees Stalini poolt 1901. a. aprillis organiseeritud Tbilisi tööliste demonstratsioon, „Obuhhovi kaitse" Peterburis äratasid kogu Venemaa proletariaadi massilisele poliitilisele võitlusele. Ulatuslik streik Rostovis Doni ääres 1902. aastal muutus Lenini hinnangu järgi „silmapaistvaks demonstratsiooniks". Suur mobiliseeriv tähtsus oli Taga-Kaukaasia tööliste üldstreigil, mis toimus 1903. aastal kohalike sotsiaaldemokraatlike organisatsioonide juhtimisel. Venemaal kujunes revolutsiooniline situatsioon.

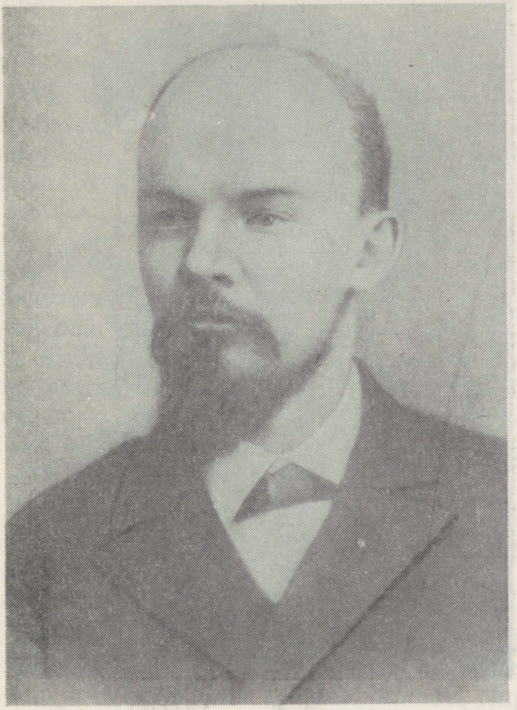

V. I. Lenin. Foto 1897. a.

1900. aastal hakkas ilmuma leninlik ajaleht „Iskra", mis sidus üksteisest eraldatud sotsiaaldemokraatlikud ringid ja rühmad ning valmistas ette Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei (VSDTP) II kongressi. II kongressil (1903) võeti vastu partei programm ja põhikiri. Sellel kongressil ilmnenud lahkhelide alusel toimus VSDTP lõhenemine bolševikeks ja menševikeks. Algas bolševike äge võitlus menševike vastu, kes püüdsid töölisliikumist suunata kodanlusega kokkuleppe teele. Lenini ja Stalini juhtimisel võitlesid bolševikud väsimatult uut tüüpi revolutsioonilise töölis-

partei loomise eest, mis oleks suuteline viima töölisklassi kapitalistide ja mõisnike võimu kukutamisele Venemaal.

Töölisliikumine Eestis. Töölisliikumine Eestis oli osa suurest ülevenemaalisest revolutsioonilisest liikumisest. Selle arenemisele aitas kaasa Venemaa suurima töölisliikumise keskuse — Peterburi lähedus Eestile. Juba 1895. aastal tekkis Narvas tööliste illegaalne ring, mis oli seotud Peterburi „Töölisklassi Vabastus-

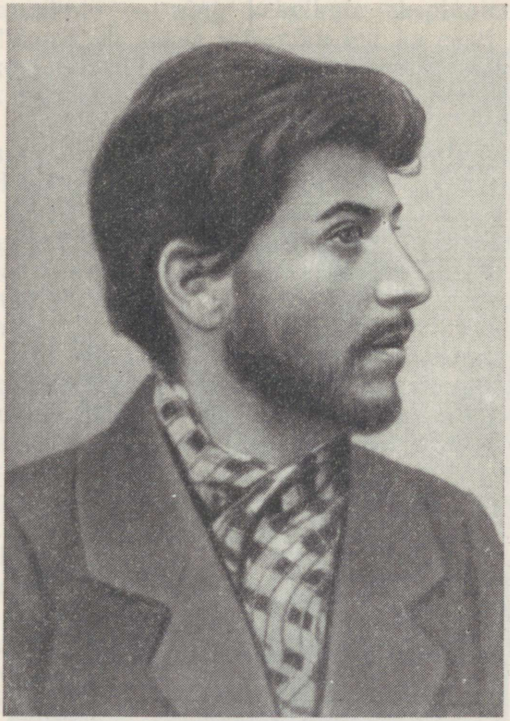

J. V. Stalin. Foto 1900. a.

võitluse Liiduga". Selles ringis töölised tutvusid revolutsioonilise kirjandusega ja levitasid seda ka laiemates tööliste hulkades.

XIX sajandi lõpul oli Eestis streigiliikumise tõus. 1897. aastal streikisid kaks korda Kreenholmi töölised. Järgmisel aastal oli kaks streiki Sindi kalevivabrikus. 1899. aastal streikisid Sindi töölised ning „Dvigateli" ja „Waldhofi" ehitustöölised, 1900. aastal — Balti Puuvillamanufaktuuri töölised. Töölised nõudsid palgaolude ja töötingimuste parandamist. Osa streike lõppes siiski, ilma et tööliste nõudmisi oleks rahuldatud. Ka XX saj. algul — tööstuskriisi esimestel aastatel — toimusid mõned majanduslikud streigid.

Massilise poliitilise võitluseni siis veel ei jõutud, sest töölised olid alles nõrgalt organiseeritud, neil puudus sotsialistlik teadvus; eesti kodanlik-natsionalistlik ideoloogia avaldas kahjulikku mõju proletariaadile. Eksisteerisid mõned teadlikumate tööliste illegaalsed ringid, kuid need olid nõrgalt seotud laiemate töölishulkadega. Lähus töölisliikumisest töötasid ka üliõpilaste marksistlikud ringid.

Revolutsioonilise sotsiaaldemokraatliku liikumise algus. Sotsialismi ühendamine töölisliikumisega algas Eestis XX saj. algul, ajal, millal Lenini ja Stalini ustav võitluskaaslane M. I. Kalinin töötas Tallinnas.

Kalinin oli Peterburi metallitööstuse tööline, kes sai revolutsioonilise kasvatuse leninlikus „Töölisklassi Vabastusvõitluse Liidus". 1900. aastal oli Kalinin Peterburist tsaariohranka poolt välja saadetud Tbilisi, kus ta võttis aktiivselt osa töölisliikumisest, mida juhtis seltsimees Stalin. Selle eest saadeti M. I. Kalinin 1901. aastal pärast järjekordset areteerimist Tbilisist välja. Asukohaks valis ta Tallinna, sest siin, tööstuslinnas, oli Kalininil võimalus teha tööliste hulgas revolutsioonilist selgitustööd ning Tallinna lähedus Peterburile kergendas tal sideme pidamist pealinna revolutsioonide sotsiaaldemokraatlike organisatsioonidega. Siin töötas ta algul „Volta" tehases, siis Raudteetehases treialina. Tulise revolutsionäärina võitis ta kõikjal kaastööliste usalduse ja poolehoiu. Üks „Volta" tehase tööline kirjutab selle aja kohta: „Kalinin ... muutus kiiresti omaseks ning sai sõbraks kõikidega, sellest hoolimata, et ta ei osanud eesti keelt ja et meie halvasti rääkisime vene keelt."

Kalinin tegi palju selleks, et kasvatada vene, eesti, läti jt. tööliste seas vastastikust usaldust ja sõprust ning et suunata kõiki töölisi, hoolimata nende rahvusest, peamisele ülesandele — võitlusele tsaarivalitsuse ja kapitalistliku korra vastu.

Kalinin oli alaliseks „Iskra" kirjasaatjaks ja levitajaks Tallinnas. Et eesti töölistele „Iskrat" kättesaadavaks teha, tõlgiti teda eesti keelde ning loeti ja arutati tema artikleid tööliste ringides. Kalinini juhtimisel koostati ja trükiti lendlehti, mis avaldasid suurt revolutsioonilist mõju töölismassidele. Tööliste mälestustes räägitakse sellest, kuidas neis lendlehtedes selgitati tabavalt tööliste ja talupoegade eluolulisi küsimusi ja üldisi võitluse ülesandeid: „Tehastes räägiti, et rahva kõigi viletsuste süüdlaseks on tsaar. Ning taas ilmus lendleht. „Nikolai teine jääb ka Nikolai viimaseks," kinnitati selles. Samuti kriipsutati lendlehes alla, et süüdi on niihästi tsaar kui ka kogu kõdunenud tsaari-Venemaa kord ja et on vaja minema kihutada mitte ainult tsaar, vaid ka kõik kapitalistid-orjastajad. Nende lendlehtedega sisendati töölistele usku oma jõusse ja võimetesse vana korra kukutamiseks."

Kalinini suure organisatsioonilise ning pideva selgitustöö tule-

museks oli marksistlike rühmakeste ja ringide tekkimine Tallinnas. Oma mälestustes Tallinnast kirjutas ta: „Peaaegu kõikide tehastega olid meil sidemed, vagunitehases oli isegi terve ring."

1902. aastal Kalinin ühendas kõik revolutsiooniliste tööliste rühmad üheks suureks Tallinna tööliste ringiks, millega pandi alus Tallinna sotsiaaldemokraatlikule organisatsioonile.

Eesti kodanlus püüdis oma klassi huvides õhutada tööliste seas rahvuslikku vaenu. Kodanlus püüdis karskuse-, spordi- jt. seltside

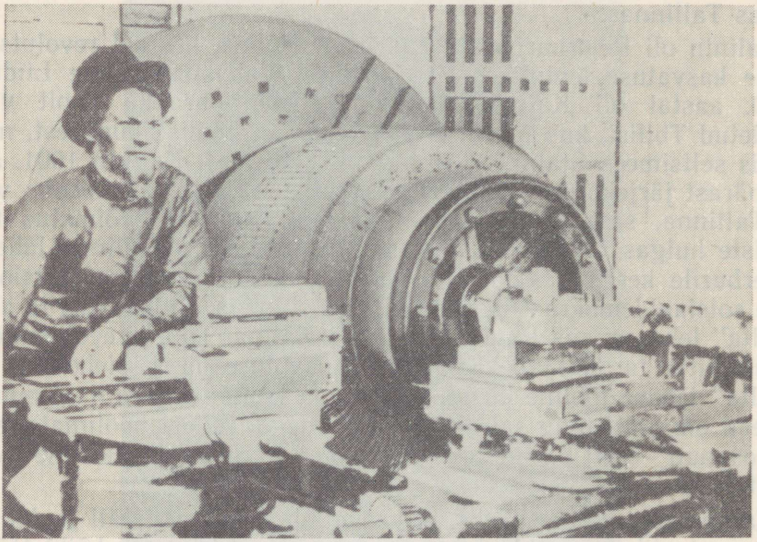

M. I. Kalinin Tallinnas „Volta" tehases töölisena 1903. a.

ning eriti ajalehtede kaudu tõmmata töölisi oma mõju alla, suunata nende tähelepanu kultuurielu pisiasjadele, isoleerida neid sellega vene proletariaadi klassivõitlusest. Paljastades seda eesti kodanluse poliitikat, pidasid töölised Kalinini juhtimisel järjekindlat võitlust nii kodanlike natsionalistide kui ka ökonomistide ja teiste töölisklassi reeturite vastu.

Aastail 1902—1904 tekkisid juba mitmes suuremas Tallinna tehases sotsiaaldemokraatlikud ringid. Nende organiseerijateks olid tavaliselt Kalinini poolt loodud ringi liikmed. Illegaalne revolutsiooniline tegevus töölishulkades laienes. Selleks aitas kaasa vene, läti jt. tööliste juurdevool. Osa neist oli revolutsioonilise tegevuse eest siia välja saadetud Venemaa teistest linnadest. Nii tugevnes eesti ja vene proletariaadi revolutsiooniline võitlusliit.

Reedetuna provokaatori poolt, areteeriti Kalinin ühes 6 teise töölisega 1903. a. jaanuaris ja saadeti Peterburi vanglasse. Mõne kuu

pärast pääses ta aga tagasi Tallinna ja hakkas uuesti töötama „Volta" tehases. Lakkamatu energiaga jätkas ta oma revolutsioonilist tegevust, muuhulgas ka sõjaväes. Pärast VSDTP II kongressi hakkas Kalinin kohe võitlema selle bolševistlike otsuste elluviimise eest. 1904. a. veebruaris areteeriti Kalinin uuesti ja saadeti välja Olonetsi kubermangu.

Kalinini tegevusel Tallinnas oli suur tähtsus revolutsioonilise liikumise edasisele arengule Eestis. Tema juhtimisel loodud ringide algatusel moodustati 1904. aastal VSDTP Tallinna Komitee, mis hakkas juhtima Tallinna proletariaadi revolutsioonilist võitlust.

Третій годъ изданія.

ИСКРА

РОССІЙСКАЯ СОЦІАЛЬ-ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ РАБОЧАЯ ПАРТІЯ

№ 34. 15-го февраля 1903 года. № 34.

Leninlik „Iskra", mille levitajaks Tallinnas oli M. I. Kalinin. Ajalehe taustal olev foto kujutab kohta Tallinna Raudteetehastes, kus varjati „Iskrat".

Ka Narvas oli 1904. aastal mitu tööliste sotsiaaldemokraatlikku ringi. Tartus tegutses üliõpilaste sotsiaaldemokraatlik organisatsioon, levitades aastail 1902—1904 tööliste hulgas proklamatsioone. Revolutsiooniline meeleolu levis ka teistes Eesti linnades ja maal. Kogu Venemaal valmis tol ajal revolutsiooniline kriis, mida Vene-Jaapani sõda veelgi süvendas.

§ 3. 1905.—1907. a. revolutsioon Eestis

Töölisliikumise kiire kasv ja tsaari vägede kaotused Vene-Jaapani sõjas põhjustasid 1904. a. lõpuks revolutsioonilise kriisi teravnemise. Detsembris toimus Bakuu naftatööliste grandioosne streik, mida juhtis seltsimees Stalin. „Bakuu streik," ütleb

J. V. Stalin, „oli kuulsate jaanuari-veebruari väljaastumiste signaaliks kogu Venemaal." [1]

1905. aasta jaanuari algul puhkes üldstreik Peterburis. Tsaarivalitsus otsustas uputada kasvavat revolutsioonilist liikumist tööliste verre. Politsei agendil papp Gaponil läks korda viia töölisi palvekirjaga Talvepalee juurde, sest suur osa neist uskus veel tsaarisse. Tsaar võttis töölisi vastu tulistamisega. Tsaarivägede poolt mõrvati sel päeval üle 1000 töölise ning üle 2000 sai haavata.

9. jaanuari „Verine pühapäev" Peterburis päästis valla revolutsiooni. Protestistreigid haarasid kogu maa. „Polnud ühtki linna, kus töölised poleks streikinud protestiks tsaari roima vastu ja esitanud poliitilisi nõudmisi." [2]

Revolutsiooni algus Eestis. Tallinna töölistel olid VSDTP Tallinna Komitee kaudu tihedad sidemed Peterburi proletariaadiga. Saanud teada julmast veretööst Peterburis, hakkas Tallinna Komitee ette valmistama üldstreiki ja andis välja lendlehe. Streik algas 12. jaanuaril. Kõikjal vabrikuis ja tehastes lasti üksmeelselt „aur välja". Kunagi varem polnud Tallinna tänavail nähtud nii suuri töötava rahva hulki, kui neil streigipäevil. Üldstreigist võtsid osa 10 000—12 000 töölist. Oma esindajate valimiseks ja ühiste nõudmiste väljatöötamiseks kogunes Lausmanni heinamaale (praeguse Kalinini tänava piirkonnas) mitme tuhande osavõtjaga töölismiiting. Nõuti 8-tunnilist tööpäeva, palkade tõstmist jne. Miitingul esinesid kõnedega VSDTP Tallinna Komitee liikmed.

Tööliste saadikud esitasid oma nõudmised asekubernerile. See tsaari satraap aga lükkas need tagasi ja saatis tööliste vastu välja sõjaväeüksused, kes sadamas ja Mayeri vabriku juures avasid tööliste pihta tule. Mitu töölist sai surma, kuni paarkümmend haavata.

Üldstreik lõppes 25. jaanuaril. Jaanuaristreikidel Tallinnas oli suur tähtsus eesti proletariaadi äratamisel võitlusele kapitalistide ja tsarismi vastu.

Narvas streikisid jaanuaris linavabriku töölised. Pärnu töölised eesotsas „Waldhofi" vabriku töölistega alustasid streiki 22. jaanuaril. Tartus toimusid 13.—14. jaanuaril üliõpilaste algatusel tänavamiitingud.

Kokku streikis Eestis jaanuaris üle 15 000 töölise. Vabrikandid tegid mõningaid väiksemaid järeleandmisi, millega taotleti üksikute vabrikute tööliste isoleerimist üksteisest. Oma nõudmistelt olid need streigid peamiselt majanduslikud, kuid protestistreikidena oli neil suur poliitiline tähtsus. Nad suunasid eesti tööliste tähelepanu kogu Venemaa proletariaadi ühistele ülesannetele võitluses isevalitsuse kukutamise eest.

Lendlehtedes, mida levitasid VSDTP organisatsioonid Eestis,

---

[1] ÜK(b)P ajalugu. Lühikursus. Tallinn, 1952, lk. 52.
[2] Sealsamas, lk. 53—54.

kutsuti töölisi ühinema ja võitlema tsaarivalitsuse kukutamise eest. Tartu VSDTP rühma lendlehes on öeldud jaanuari sündmuste kohta: „Kõlas revolutsiooni algust kuulutav äike... Haarake ja teritage kirveid, laadige püsse, sest neid tuleb varsti tarvis. Võitluses tsaarivalitsusega teil ei ole midagi kaotada peale ahelate! Maha isevalitsus! Maha sõda! Elagu rahva vabariik!"

Veebruaris toimusid streigid Tallinnas, Tartus, Valgas ja mujal, mis olid jaanuaristreikide otseseks jätkuks. Streikijad nõudsid tööpäeva lühendamist ning tasu streigipäevade eest. Töölised esitasid majanduslikke ja poliitilisi nõudmisi. Nad nõudsid poliitilisi vabadusi ja poliitiliste vangide vabastamist. Vabrikandid olid jälle sunnitud tegema mõningaid järeleandmisi. Suurtes Tallinna tehastes „Volta", „Wiegand", „Lausmann" ja „Luther" lühendati tööpäeva 11 tunnilt 10 tunnile, „Dvigatelis" isegi 9 tunnile, palka tõsteti kuni 10% võrra. Vabrikandid lubasid anda töölistele paremat arstiabi, keelata läbiotsimised, tasuda 1—2 streigipäeva eest jm. Aga niipea, kui töölised asusid tööle, hakkasid vabrikandid neid lubadusi tühistama. See põhjustas uute streikide puhkemist.

Revolutsiooni algusest peale püüdis eesti kodanlus nõrgestada revolutsioonilist võitlust ja suunata töörahvast reformide taotlemise teele, soovitades esitada selleks valitsusvõimudele palvekirju. VSDTP organisatsioonid tegid suurt selgitustööd tööliste seas ja paljastasid eesti kodanluse töörahvavastast poliitikat.

Massiline revolutsiooniline võitlus kevadel ja suvel. Koos kogu Venemaa töölisklassi ja talurahva võitluse laienemisega 1905. a. kevadel ja suvel laienes revolutsiooniline liikumine ka Eestis.

Et kindlaks määrata partei taktikat revolutsioonis, kutsusid bolševikud kokku VSDTP III kongressi. Menševikud olid kongressi kokkukutsumise vastu. Kui Lenini juhtimisel kongress siiski toimus, kutsusid menševikud kokku oma konverentsi, millel võeti vastu kokkuleplikud resolutsioonid. Partei III kongressil määrati kindlaks bolševike taktika esimeses Vene kodanlik-demokraatlikus revolutsioonis. Lenin selgitas oma töös „Sotsiaaldemokraatia kaks taktikat demokraatlikus revolutsioonis" III kongressi otsuseid, näidates, et kodanlik-demokraatlikus revolutsioonis, mis toimub imperialismi tingimustes, on kodanlus kontrrevolutsiooniline ja et revolutsiooni juhtivaks jõuks on proletariaat ning kandvateks jõududeks — töölisklass ja talurahvas. Lenin näitas, et rahva relvastatud ülestõus on paratamatu ja seda tuleb tõsiselt ette valmistada. Võidukas ülestõus viib tsaarivalitsuse asendamisele ajutise revolutsioonilise valitsusega, kes on proletariaadi ja talurahva revolutsioonilise demokraatliku diktatuuri organiks. Tema ülesandeks on kodanlik-demokraatliku revolutsiooni lõpuleviimine, et siis alustada kohe üleminekut sotsialistlikule revolutsioonile. Lenin paljastas menševikud kui kodanluse sabassõrkijad ja mõistis hukka nende oportunistliku tegevuse.

Kongressi taktikalistes otsustes olid esikohale tõstetud järgmised loosungid: võitlus 8-tunnilise tööpäeva ja teiste töölisklassi nõud-

miste viivitamatu elluviimise eest; poliitiliste streikide organiseerimine; tööliste relvastamine, sest relvastatud ülestõus oli muutunud paratamatuks; talurahva revolutsiooniliste komiteede organiseerimine.

Need konkreetsed loosungid äratasid rahvahulkade revolutsioonilist initsiatiivi ja organiseerisid neid relvastatud ülestõusuks.

Masside liikumist Tallinnas suunas VSDTP Tallinna Komitee, kuhu 1905. aasta algul kuulus osa Kalinini poolt kasvatatud revolutsionääre. Kuid 1905. a. kevadeks olid menševikud saavutanud komitees enamuse. Nad takistasid igati tööliste revolutsioonilise võitluse organiseerimist ja suunamist VSDTP III kongressi otsuste alusel. Menševikud, kellest enamik olid väikekodanlikud haritlased, taotlesid kokkulepet kodanlike natsionalistidega. Komitee revolutsioonilise osa moodustasid peamiselt käitiste esindajad — töölised, kes juhtisid kohtadel tööliste võitlust, lähtudes revolutsioonilistest bolševistlikest loosungitest.

Suurel koosolekul 24. aprillil Rahumäel otsustasid Tallinna töölised välja kuulutada protestistreigi ja pühitseda 1. maid. Streik, mis oli esimeseks poliitiliseks streigiks Eestis, kestis 30. aprillist 2. maini ja sellest võtsid osa üle 2000 töölise. 1. mail kogunesid töölised „Russalka" mälestussamba juurde, kus peeti kõnesid ja esitati poliitilisi nõudmisi. Pärast miitingut läksid töölised rongkäigus linna, kus neil tekkis kokkupõrkeid politseiga.

Kogu Venemaal kestsid lakkamatult nii majanduslikud kui poliitilised streigid. Revolutsioonilise liikumise suursündmused 1905. a. suvel: Ivanovo-Voznessenski tööliste üldstreik, samuti Lodzi üldstreik, mis oli esimeseks tööliste relvastatud väljaastumiseks Venemaal, ülestõus soomuslaeval „Potjomkin" jt. olid võitlustee näitajaks kogu Venemaa töörahvale. Ka Eestis sagenesid poliitilised väljaastumised, eriti Tallinnas. Juulis vangistati rida VSDTP Tallinna Komitee liikmeid ja palju aktiivseid töölisi, eriti „Dvigatelist". Sellele vastasid Tallinna proletaarlased poliitilise streigiga, mis toimus bolševike juhtimisel. Nõuti vangistatud tööliste vabastamist. Streigi ajal peetud koosolekuil ja miitinguil selgitasid bolševikud töölistele vajadust üle minna otsustavale võitlusele tsarismi vastu — relvastatud ülestõusule. Eriti võimsaks kujunes Tallinna tööliste miiting, mis toimus 24. juulil Nõmmel. Seal esinesid punaste lippude all kõnedega VSDTP Tallinna Komitee propagandistid ning Peterburi organisatsiooni esindajad, selgitades töölistele nende ülesandeid revolutsioonis. Tagasiliikumisel linna oli kokkupõrkeid politseiga. Tööliste koosolekud ja miitingud toimusid ka Narvas, Pärnus, Valgas jm. VSDTP organisatsioonid tugevnesid, revolutsiooniline võitlus hoogustus.

Tööliste võitlus äratas ka talurahva. Maal algas liikumine varakevadel mõisatööliste streikidega, kes nõudsid palkade tõstmist ja tööpäeva lühendamist. Kohati, nagu Alatskivil, Toolamaal, Moostes ja mujal toimus tõsisemaid rahutusi ning veriseid kokkupõrkeid sõjaväega. Talurentnikud protesteerisid raskete renditingimuste ja

talumaade mõisastamise vastu. Talupojad süütasid mõisate heinaküüne, viljaaitu, loomalautu, avaldades sel viisil stiihilist protesti kurnajate-mõisnike vastu. Ikka julgemalt kõlasid talupoegade nõudmised mõisnike maade äravõtmise kohta. Bolševikud süvendasid maal agitatsiooni, levitatavais lendlehtedes kutsusid nad maatöölisi ja talurahvast võitlema nii mõisnike kui ka tsaarivalitsuse vastu ning looma revolutsioonilisi talurahva komiteesid. Võitluse käigus kasvas talurahva revolutsiooniline teadvus. Kodanlus tahtis petitsioonikampaaniaga talurahvast revolutsioonist isoleerida, kuid see ei õnnestunud ja talurahvaliikumine arenes tõusujoones edasi.

Tööliste ja talurahva revolutsioonilise võitluse lahutamatuks osaks Eestis oli ka võitlus rahvusliku surve alt vabanemise eest. Nõuti, et õpetamine rahvakoolides, samuti asjaajamine ametiasutistes ja kohtutes toimuks eesti keeles.

Üldine revolutsiooniline vaimustus haaras ka osa üliõpilasi ja kooliõpilasi. Nad aitasid kirjutada lendlehti ja neid levitada. Kuressaare gümnaasiumi õpilane Viktor Kingissepp oli see, kes 1905. a. kevadel Kuressaare linna tänaval esimesena hüüdis: „Maha isevalitsus!"

Valitsusvõimud asusid kõikjal revolutsioonilist liikumist maha suruma. Nad nõudsid järjest sõjaväge juurde. Revolutsionääre jälitati ja areteeriti. Seda teostasid eriti julmalt balti parunid. Revolutsioonilise rahva vastu võitlemiseks lõid nad oma relvastatud salgad „Bürgerwehr" („omakaitse"), keda rahvas nimetas mustsajaks.

Rööbiti survepoliitikaga lubas tsaar rahvahulkade petmiseks 1905. a. suvel kokku kutsuda nn. Bulõgini duuma. Selle kavatsuse pühkis aga proletariaadi revolutsiooniline võitlus bolševike juhtimisel revolutsiooni teelt minema.

Eesti proletariaadi revolutsioonilist võitlust püüdsid takistada ka föderalistid. Föderalistide partei, kes nimetas end Eesti sotsiaaldemokraatlikuks parteiks, tekkis 1905. a. suvel ja koosnes väikekodanlikest revolutsiooni kaasajooksikutest. Nad taotlesid partei ja töölisklassi organiseerimist rahvuste järgi, föderatiivsel printsiibil, püüdes nii lõhkuda tsarismivastast ühist võitlusrinnet. Seega osutusid föderalistid tegelikult eesti natsionalistliku kodanluse agentuuriks töölisliikumises.

Ülevenemaaline poliitiline streik oktoobris. 1905. a. sügiseks tõusis revolutsiooniline liikumine kogu Venemaal eriti kõrgele. Töölisklassi poliitilises võitluses etendas tähtsat osa streik.

Lenin näitas, et „Vene revolutsiooni omapära seisab nimelt selles, et oma sotsiaalse iseloomu poolest oli ta kodanlik-demokraatlik, võitlusvahendite poolest aga proletaarne". Ta oli „... proletaarne mitte ainult selles mõttes, et proletariaat oli juhtivaks jõuks, liikumise avangardiks, vaid ka selles mõttes, et proletariaadi spetsiifiline võitlusvahend, nimelt streik, oli peami-

seks masside liikveleviimise vahendiks ning kõige iseloomulikumaks nähtuseks otsustavate sündmuste lainekujulisel kasvamisel".[1]

Moskva ja Peterburi tööliste streikidel ning väljaastumistel septembris ja oktoobri algul oli suur tähtsus üldstreigi ettevalmistamisele. 7. oktoobril puhkes streik Moskva—Kaasani raudteel ning mõne päeva pärast streikisid peaaegu kogu Venemaa raudteelased. Post ja telegraaf lakkasid töötamast. Vabrikute ja tehaste töölised jätsid töö seisma. Oktoobri poliitiline streik muutus ülevenemaaliseks. Eesti raudteelased ühinesid üldstreigiga 12.—13. oktoobril, Tallinnas algas üldstreik 14. oktoobril, Tartus 17. oktoobril ja Narvas 25. oktoobril. Kõikjal peeti koosolekuid ning arutati poliitilisi küsimusi. 15. oktoobril peeti Tallinnas töölisvanemate, raudteelaste ja teiste organisatsioonide esindajate koosolek „Estonia" seltsi saalis, kus töötati välja rida poliitilisi nõudmisi. Nõuti Asutava Kogu kokkukutsumist, isiku- ja muude vabaduste kehtestamist, poliitiliste vangide vabastamist, sõjaväe ärakutsumist tänavailt ja korravalve andmist linnas tööliste kätte. Kuberner oli sunnitud osa poliitilisi vange vabastama, korravalve linnas läks tööliste kätte.

16. oktoobril toimusid bolševike juhtimisel esiteks Lausmanni heinamaal, siis Uuel turul tööliste miitingud. Töölised nõudsid poliitiliste vangide vabastamist ja vägede eemaldamist tänavatelt. Uuel turul avas sõjavägi rahva pihta tule. Üle 60 inimese sai surma ja rohkem kui 200 haavata. See julm veretöö oli raskeks õppetunniks eesti proletariaadile. Viha ja raev haaras eesti töötavat rahvast. Bolševikud selgitasid töölistele, et ka selle veretöö, samuti nagu paljude teiste verevalamiste peasüüdlaseks on tsaarivalitsus, kes sääraste vahenditega püüdis töörahvast mõisnike ja kodanluse huvides neile alistuma sundida. Eesti proletariaat vastas sellele kuriteole oma ridade koondamisega. Ikka enam hakati mõistma, et tsarismi võib hävitada ainult relvastatud ülestõus.

Oktoobri üldstreik Venemaal, mis näitas töölisliikumise võimsat jõudu, sundis tsaari esinema 17. oktoobri manifestiga, milles rahvahulkade petmiseks lubati igasuguseid vabadusi. Eesti kodanlus võttis manifesti juubeldades vastu, olles nüüd, nagu vene kodanluski, täiesti rahuldatud. Ta kasutas manifestiga loodud olukorda oma jõudude koondamiseks ning võitluseks revolutsioonilise liikumise vastu. Eesti kodanlus moodustas oma esimese poliitilise partei, nn. Eesti rahvameelse eduerakonna eesotsas Jaan Tõnissoniga. „Eduerakond" võttis omaks kadettide (konstitutsioonilis-demokraatlik partei) programmi. Rahvas ristis selle partei „rahameelseks kaduerakonnaks".

Kuid tsaarivalitsus ei saanud töölisklassi petta. Koos kogu Venemaa töörahvaga jätkas eesti tööliklass võitlust bolševike juhtimisel. Uuel turul mõrvatute matused, mis toimusid 20. oktoobril, kujunesid tõeliseks tööliste suurdemonstratsiooniks. Matustele järgnenud

[1] В. И. Ленин, Соч., т. 23, стр. 231.

tööliste esindajate koosolekul „Estonias" mõisteti raevukalt hukka 16. oktoobri veretöö süüdlased ja nõuti nende vastutuselevõtmist.

Ka mujal Eesti linnades toimus oktoobripäevil suuri tänavademonstratsioone ning kokkupõrkeid tööliste ja politsei vahel. Peale tööstustööliste võtsid oktoobri üldstreigist osa käsitöölised, postiteenijad jt. Tartus toimusid ülikooli aulas pidevalt miitingud, kus esinesid kõnedega töölised ja üliõpilased. Üldstreik lõppes 25.—27. oktoobril tööliste järkjärgulise tööleasumisega. Kuid juba novembri algul toimus jälle rida streike Peterburi tööliste nõudmiste toetamiseks.

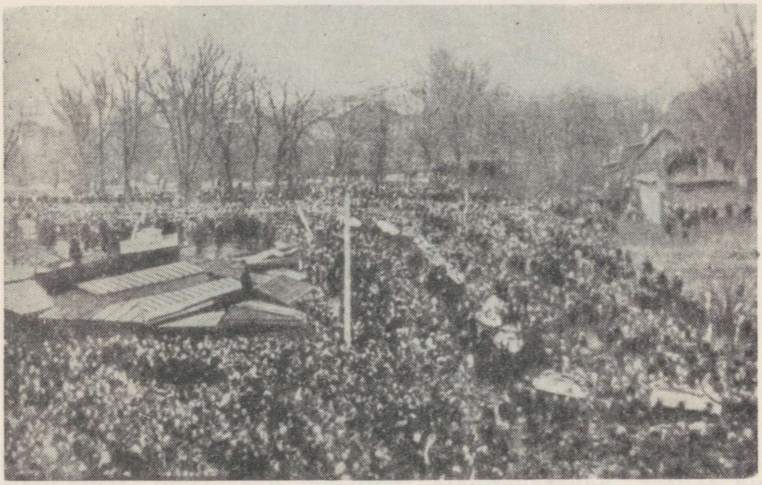

16. oktoobri veretöö ohvrite matused Tallinnas 20. oktoobril 1905. a.

Tallinna proletariaat asus tõsiselt ette valmistama relvastatud ülestõusu, organiseerides relvastatud tööliste salku, korjandusi relvade ostmiseks, relvade valmistamist „Dvigatelis" jm.

Kõrgele tõusis revolutsioonilaine Lätis, mis avaldas mõju ka eesti töörahva võitlusele, eriti Lõuna-Eestis.

Revolutsioonilise liikumise tõus maal. Oktoobrist peale algas suur tõus revolutsioonilises liikumises ka maal. Valdades peeti maatööliste ja talurahva koosolekuid. Kohati tagandati vanad vallavalitsused, vallavolikogud valiti ümber üldise hääleõiguse alusel. Mitmes vallas kehtestati maatööliste ja talurahva koosolekute otsuste alusel õpetamine rahvakoolides eesti keeles. Paljud kooliõpetajad võtsid revolutsioonilisest liikumisest aktiivselt osa.

Kontrrevolutsioon, eesotsas valitsusvõimude ja balti parunitega, tungis peale. 22. novembril kehtestati sõjaseadus Liivimaal.

Eesti kodanlus kartis maatööliste ja kehvtalurahva revolutsioonilist võitlust mitte vähem kui balti parunid ning ta püüdis haarata seda liikumist enda mõju alla. „Eduerakonna" esindajad kutsusid Tartu kokku üle-eestilise rahvaesindajate koosoleku 27. novembriks. Selle kodanluse sepitsuse paljastasid oma lendlehes Tallinna revolutsioonilised töölised eesotsas bolševikega. Kuid eesti bolševike nõrkus ja viga seisis selles, et nad ei organiseerinud maatöölisi ja talurahvast küllalt järjekindlalt eesti kodanluse sepitsuse vastu võitlemiseks, ei vastandanud sellele oma poolt kokku kutsutud revolutsioonilist maarahva kongressi. Eduerakondlastel läks korda koosolek kokku kutsuda. Hoolimata sellest, et esindajate saatmise kord oli antidemokraatlik (igast vallast üks maatamees ja üks

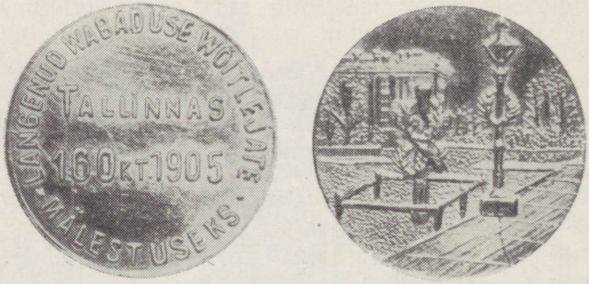

Tööliste poolt 1906. a. valmistatud 1905. a. oktoobri veretöö ohvrite mälestusraha.

taluperemees, igast seltsist ja igast linnast üks esindaja), ei kujunenud sellest „eduerakonnale" kuulekat koosolekut. Revolutsiooniline demokraatia, s. o. maatööliste ja kehvtalurahva esindajad, kes tungivalt taotlesid maaküsimuse, omavalitsuste, kooli- ja muude küsimuste lahendamist revolutsioonilisel teel, moodustasid rahvaesindajate koosoleku valdava enamuse (viissada kaheksasajast). Nad eraldusid kohe kodanluse pooldajaist ja pidasid oma koosoleku ülikooli aulas. Revolutsioonilised sotsiaaldemokraadid (J. Sihver, M. Aitsam jt.) paljastasid sellele koosolekule pugenud menševike ja föderalistide kodanlusega kokkulepet taotlevaid seisukohti. Nad tegid suurt selgitustööd, mille tulemuseks oli revolutsiooniliste otsuste vastuvõtmine. Neis nõuti rüütelkonna-, kroonu- ja kirikumaade konfiskeerimist, demokraatlikku vabariiki, rahva relvastamist, revolutsiooniliste omavalitsuste valimiste läbiviimist jne.

Saadikud viisid aula koosoleku otsused maale, ja valdades asuti nende elluviimisele.

Mitmes kohas moodustati revolutsioonilised omavalitsused ja relvastatud rahvamiilits. Üks revolutsioonilise võitluse keskusist kujunes Eesti-Läti piiril Ruhja ja Mõisaküla raudteejaamade piirkon-

nas. Ruhjas moodustati juba novembris revolutsiooniline omavalitsus ja relvastatud rahvamiilits. Siin tegutses tugev sotsiaaldemokraatlik organisatsioon.

Mõisakülas moodustati 8. detsembril kooliõpetaja Jaan Sihveri juhtimisel revolutsiooniline omavalitsus ja rahvamiilits. Tehti ettevalmistusi sõiduks Pärnu sealset revolutsioonilist liikumist abistama, mida aga takistas pealetunginud karistussalk. Samasugused revolutsioonilised omavalitsused moodustati Velisel, Vaalis jm., kokku 24 vallas.

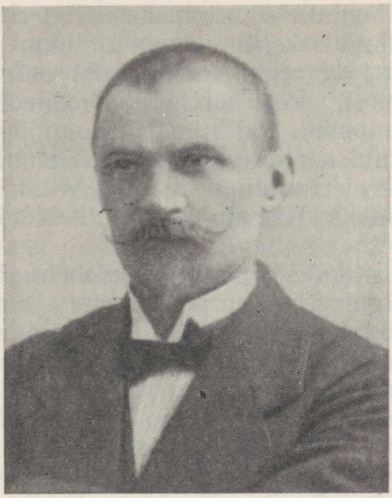

J. Sihver.

Relvastatud võitlus Eestis. Proletariaadi ja talurahva revolutsiooniline võitlus Venemaal arenes bolševike juhtimisel tõusujoones ning jõudis detsembris relvastatud ülestõusuni. Relvastatud ülestõusu ettevalmistamist hakkas vahetult juhtima Lenin, kes saabus 1905. a. novembris maapaost Venemaale tagasi. Partei organisatsioonid hankisid relvi, moodustasid töölistest võitlussalku ja organiseerisid nende väljaõpet. Sõjaväes tehti revolutsioonilist agitatsiooni.

1905. a. detsembris toimus Tamperes partei konverents, kus esmakordselt isiklikult kohtusid V. I. Lenin ja J. V. Stalin. Konverentsil arutati relvastatud ülestõusu küsimust. Samal ajal (9. detsembril) algas Moskvas bolševike juhtimisel relvastatud ülestõus. Lenini ettepanekul sõitsid konverentsist osavõtjad kohtadele, et asuda ülestõusu juhtimisele. Kangelaslikult võitlesid Moskva proletaarlased, eriti Krasnaja Presnjal, kus võitlussalgad pidasid kümme päeva vastu suurtükkide ja kuulipildujatega varustatud tsaarisõjaväele.

Ülestõusud toimusid ka reas teistes kohtades Venemaal, kuid need olid killustatud ja tsaarivalitsusel läks korda neid ükshaaval maha suruda.

Revolutsiooni võitluste käigus tugevnesid ja karastusid eesti bolševikud. Lähtudes leninlikust kavast, asusid nad ikka järjekindlamalt ja otsustavamalt masside võitluse juhtimisele. Nad paljastasid menševike ning föderalistide seisukohtade kodanlik-natsionalistlikku olemust ja pidasid nendega ägedat võitlust.

Eesti tööliskiassil olid tihedad sidemed vene proletariaadiga. Peterburi tööliste esindajad käisid Narva ja Tallinna töölisi abistamas, jagades neile oma võitluskogemusi. Peterburi Tööliste Saadikute Nõukogu eeskujul valiti novembri lõpul Tallinna Tööliste Saadikute Nõukogu, kes organiseeris 8. detsembril Tallinna tööliste poliitilise protestistreigi Peterburi Tööliste Saadikute Nõukogu liikmete vangistamise puhul. Tallinna Nõukogu püüdis organiseerida tööliste võitlust, kuid nõukogu etteotsa pääsenud menševike lõhestava tegevuse tõttu ei muutunud ta relvastatud ülestõusu organiks, nagu seda oli Moskva Tööliste Saadikute Nõukogu, kes tegutses bolševike juhtimisel.

Toetudes bolševistlikule legaalsele ajalehele „Novaja Žizn", hakkas detsembri algul Peterburis ilmuma eesti keeles VSDTP legaalne ajaleht „Edasi", millel oli suur mobiliseeriv tähtsus eesti töörahva revolutsioonilises liikumises.

Revolutsioon saavutas oma haripunkti relvastatud detsembri ülestõusuga. Kuid samal ajal hakkas kontrrevolutsioon peale tungima. Tallinnas kuulutati välja sõjaseadus. 11. detsembril toimusid uued areteerimised VSDTP Tallinna Komitee liikmete seas.

Nagu kogu Venemaal, nii suunasid ka Eestis bolševikud rahvast relvastatud ülestõusule. Kuid nad ei võidelnud küllalt järjekindlalt ja energiliselt menševike vastu, kes takistasid relvastatud ülestõusu organiseerimist. Seetõttu ei toimunud relvastatud ülestõus Tallinnas ja teistes Eesti linnades.

Relvastatud tööliste salgad siirdusid Tallinnast maale, kus nad ühinesid maatööliste ja kehvtalurahva salkadega ja alustasid relvastatud võitlust mõisnike vastu, mis haaras suurema osa Harjumaast ning osa Lääne-, Järva- ja Pärnumaast. Otsiti ja haarati eelkõige relvi. Põletati härrasmaju kui mõisnike võimutsemise kantse ja vangistati mõisnikke. Mitmes kohas võeti mõisad üle ja anti talurahva kasutusse. Ühe nädala jooksul 12.—20. detsembrini põletati ja purustati Eesti alal kuni 120 mõisat. Ülestõusu piirkonnas asuvates valdades kõrvaldati tsaarivalitsuse esindajad ja võim läks ülestõusnute kätte. Samal ajal toimus rida ülestõuse Läti alal, kus võitlusel oli visa iseloom.

Mitmes vallas (Velisel, Kabalas jm.) toimus suuremaid lahinguid. Tööliste ja talupoegade nõrgalt relvastatud võitlussalgad said lüüa mõisnike ja valitsuse väeosadelt. Velisel oli revolutsiooniline omavalitsus eesotsas kooliõpetaja I. Pauluse ja talupoja M. Aitsamiga moodustanud rahvamiilitsa, kes koos Tallinnast tulnud töölis-

salgaga võttis aktiivselt osa võitlusest mõisnike vastu. Velise koolimajas oli rahvamiilitsa peastaap. Kui Paulus teada sai, et Haapsalust väljunud karistussalk mõisnike juhtimisel liigub Velise suunas, kogus ta rahvamiilitsa koolimajja kokku, et valmistada ette võitluseks mustsajaga. Karistussalk tungis ootamatult Velisele ja, piiranud koolimaja kolmest küljest sisse, avas selle pihta ägeda tule. Koolimajas olijad püüdsid vastu panna, kuid oma viletsa relvastusega ei suutnud nad vaenlast tagasi lüüa. Osal võitlejaist õnnestus taganeda jõe suunas. Kui mustsajalased tungisid koolimajja, siis oli seal juba palju haavatuid ja surnuid, keda timukad mõõkade ja püssitääkidega läbi torkasid.

Tööliste salkade osavõtmine talupoegade ülestõusust kahtlemata tugevdas võitlust maal. Kuid hoolimata sellest kandis talurahva relvastatud võitlus veel stiihilist iseloomu. Ta oli nõrgalt organiseeritud, üksikud võitlussalgad ei olnud peaaegu sugugi omavahel seotud. Talurahval puudus selge arusaamine võitluse eesmärkidest ja ülesannetest. Usuti veel, et tsaar nõustub rahulikul teel andma maad, uuendama omavalitsusi ja piirama mõisnike omavoli. Bolševikud ei suutnud veel järjekindlalt juhtida seda talurahva võitlust.

Revolutsiooni taandumine. „Pärast detsembriülestõusu lüüasaamist algas pööre revolutsiooni järkjärgulisele taandumisele. Revolutsiooni tõus asendus revolutsiooni järkjärgulise mõõnaga. Tsaarivalitsus tõttas kasutama seda lüüasaamist, et anda revolutsioonile surmahoopi. Tsaari timukad ja vangivahid alustasid oma verist tööd. Poolas, Lätis, Eestis, Taga-Kaukaasias, Siberis määratsesid täie hooga karistussalgad." [1] 19. detsembril tulid Eestisse uued karistussalgad. Nende tegevusest võtsid agaralt osa kohalikud parunid ja pastorid. Kindral Bezobrazovi karistussalk läbis julma peksmise ja mõrvamistega need alad, kus oli toimunud tööliste ja talurahva relvastatud ülestõus. Parun Sieversi karistussalk mõrvas elajalikult Viljandis 72 süütut inimest, nende hulgas isegi kooliõpilasi. Kõikjal toimus tööliste ja talupoegade metsik peksmine, vangistamine ja tapmine ning talude põletamine. Ainult ühes Märjamaa vallas Läänemaal hukkas kindral Bezobrazovi karistussalk 3 talupoega; 79 talupojale anti igaühele kuni 500 hoopi ihunuhtlust. Mitmed pekstuist surid, paljud jäid eluks ajaks vigaseks. Karistussalkade ohvritena langes Eesti alal umbes 300 inimest, ligi tuhat talupoega said ihunuhtlust ja mitmed sajad heideti vanglaisse. Kujunema hakanud tööliste ametiühingud rüüstati, koosolekud keelati ära, kõik ajalehed, peale mustsajaliste, suleti.

VSDTP organisatsioonid Eestis korraldasid oma töö vastavalt revolutsiooni taandumisperioodi tingimustele. Uues VSDTP Tallinna Komitees olid bolševikud enamuses. Nad jätkasid revolutsioonilise võitluse organiseerimist ja juhtimist. Streigiliikumine, mis oli mõnevõrra nõrgenenud 1906. a. algul, vallandus kevadel uue hooga. 1906. a. esimest maid tähistasid töölised streigiga. Jambur-

[1] ÜK(b)P ajalugu. Lühikursus. Tallinn, 1952, lk. 76—77.

gis (praegune Kingissepp Leningradi oblastis) olid valitsusvõimud surnuks piinanud julge revolutsionääri — Kreenholmi tööliste vanema Amalie Kreisbergi. Tema surnukeha toomine Narva 1. mail 1906 kujunes suureks tööliste demonstratsiooniks.

Juulis-augustis toimus ka mujal Eestis rida streike. Narvas lõppes streik 40 töölise areteerimisega. Kreenholmi vabrik suleti kuuks ajaks tööliste hirmutamiseks.

Kui 1905. aastal Eestis võttis streikidest osa 64 638 töölist, s. o. iga tööstustööline streikis keskmiselt 3 korda, siis 1906. aastal oli 24 100 streikijat ja 1907. aastal 16 972 streikijat. Neil revolutsiooni aastail kasvas aga kiiresti eesti tööliste klassiteadvus. Poliitilistest

A. Kreisberg.

streikidest võttis osa 1905. aastal 51% üldisest streikijate arvust, 1906. aastal 65% ja 1907. aastal 89%.

Aastail 1906—1907 aktiviseerus revolutsiooniline võitlus sõja- ja mereväes. VSDTP Tallinna Komitee poolt 1905. a. detsembris loodud sõjaline organisatsioon hakkas välja andma ajalehte „Vojennõi Listok" ja oli ühenduses Peterburi organisatsiooniga.

1906. a. suvel toimusid Sveaborgis, Kroonlinnas ja paljudes teistes kohtades Venemaal ülestõusud sõja- ja mereväes. Tallinna reidil seisva laevastiku revolutsiooniliselt meelestatud madrused olid seotud töölistega, toetasid nende võitlust ning tegid ettevalmistusi ülestõusuks laevastikus. Laevastiku juhataja, saanud reeturite kaudu ülestõusu ettevalmistamisest teada, viis suurema osa laevu

Tallinnast eemale. Sellest hoolimata algas ööl vastu 20. juulit, millal teada saadi ülestõusu puhkemisest Sveaborgis, ülestõus ristlejal „Pamjat Azova". Ülestõusu juhtis põrandaalune VSDTP laevakomitee, kelle eesotsas seisis suurtükiväe allohvitser bolševik N. L. Lobadin. Laeval läks võim ülestõusnute kätte. Loodeti, et teised laevad toetavad teda, kuid ainult õppelaeval „Riga" tehti katset ülestõusuks. Laevastiku juhtkonnal läks aga korda „Pamjat Azova" isoleerida ja samal päeval suruti ülestõus maha. Meeskonnast areteeriti 223 madrust, neist 18 mõisteti surma, teised heideti vanglasse. „Pamjat Azova" nimetati ümber „Dvinaaks". Tsaarivalitsuse järjekordsele kuriteole vastas Tallinna proletariaat üksmeelse protestistreigiga.

Hoolimata sellest, et balti parunid, tsaarivalitsus ja eesti kodanlus tegid kõik, et revolutsiooni maha suruda, et hävitada tööliste organisatsioone ja takistada nende ühendamist, taastasid eesti proletaarlased oma ametiühingud. 1907. a. sügiseks oli Eesti kubermangus 13 ametiühingut ligi kahe ja poole tuhande liikmega.

Tsaarivalitsus mõistis, et ainult repressioonidega on võimatu revolutsiooni lämmatada. Rahva petmiseks otsustati 1906. aastal kokku kutsuda „seadusandlik" riigiduuma. Bolševikud boikoteerisid valimisi ja paljastasid tsaarivalitsuse pettepoliitikat ning kodanluse kontrrevolutsioonilist olemust. Eesti töölised bolševike juhtimisel võtsid aktiivselt osa esimese duuma boikoteerimisest. Eesti kodanlus kasutas valimisi riigiduumasse selleks, et avaldada tsaarivalitsusele oma truualamlust. Kasutades kontrrevolutsiooni pealetungimise olukorda, läks eesti kodanlusel korda saata esimesse duumasse 5 oma saadikut, kes ühinesid seal kadettidega. Nad kaitsesid duumas maaeraomanduse puutumatust, hoolitsedes hallparunite huvide eest. Talurahvas lootis ekslikult saada maad duuma kaudu, kuid need illusioonid varisesid kokku.

Kontrrevolutsiooni pealetung jätkus. I duuma, mis osutus mitte küllalt kuulekaks, aeti laiali. Üle kogu maa tegutsesid sõjakohtud. Jälle voolas töörahva veri.

1906. a. aprillis toimus Stokholmis VSDTP IV kongress, mida nimetati ühinemiskongressiks, sest ta ülesandeks oli partei kahe osa — bolševike ja menševike ühendamine. Kuid sel kongressil toimus ainult vormiline ühinemine. Sisuliselt jäid bolševikud ja menševikud oma vaadete juurde ja säilitasid oma iseseisvad organisatsioonid. Et kongressil olid menševikud enamuses, siis võeti agraar-, riigiduuma- jt. küsimustes vastu menševistlikud otsused. Ka Keskkomitee valimistel said menševikud enamuse. Oli selge, et siseparteiline võitlus jätkub.

Pärast IV kongressi lõi võitlus bolševike ja menševike vahel lõkkele uue jõuga. Menševistlik Keskkomitee püüdis suunata masside revolutsioonilist liikumist oportunismi teele. Ainult bolševikud jätkasid masside revolutsiooniliste jõudude koondamist ja nende võitluse juhtimist.

VSDTP Tallinna Komitee tegi töörahva hulgas suurt selgitus-

tööd. 1906. a. sügiseks oli Tallinna Komiteel kaks trükikoda. Septembris hakkas ilmuma illegaalne ajaleht „Sotsiaaldemokraat". Ajalehes anti vastulöök eesti kodanluse targutustele revolutsiooni lõpust ning näidati, et revolutsioon pole lõppenud ja „hõõguv laava võib varsti välja pursata, meie peame selleks valmis olema". Kui menševikel õnnestus ajalehe toimetust ja trükikoda enda kätte haarata, hakkasid Tallinna bolševikud välja andma ajalehte „Võitlus". Seda ilmus ainult üks number, sest politsei rüüstas trükikoja.

1907. a. esimesel poolel oli rida streike. Eriti visa ja hästi organiseeritud oli Lausmanni vabriku tööliste streik, mis kestis ligemale poolteist kuud ja lõppes tööliste võiduga. Suurem osa Tal-

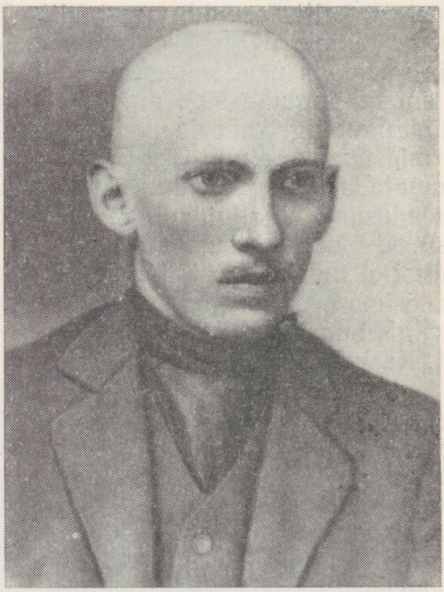

V. Kingissepp üliõpilasena.

linna töölistest pühitsesid 1. maid streikidega. Mais toimus Narva linavabriku tööliste streik. Vabrikuvalitsus keeldus tööliste nõudmiste rahuldamisest. Tööliste raev vabrikuvalitsuse, eriti direktori vastu, kes käitus töölistega toorelt, oli nii suur, et nad uputasid ta Narva koske. Selle eest vallandati kõik töölised, üle 100 areteeriti, neist 6 mõisteti surma.

Neil aastail hakkas eesti proletariaadi revolutsioonilist liikumist juhtima Viktor Kingissepp (1888—1922). Siirdunud õppima Peterburi ülikooli, kujunes Kingissepp seal bolševistliku organisatsiooni mõjul tulihingeliseks revolutsionääriks. 1906. aastal astus ta VSDTP ridadesse. Järgmisel aastal suunati ta tööle Tallinna propagandistina.

1907. a. algul toimusid II Riigiduuma valimised. Lenin näitas,

et revolutsiooni taandumise olukorras bolševikud peavad II Riigiduuma valimistest osa võtma. „Kuid bolševikud ei läinud duumasse selleks, et seal blokis kadettidega orgaanilist „seadusandlikku" tööd teha, nagu seda tegid menševikud, vaid selleks, et kasutada duumat tribüünina revolutsiooni huvides." [1]

Eesti bolševikud kasutasid II Riigiduuma valimisi selleks, et teha rahva hulgas revolutsioonilist agitatsiooni. Tallinna töölised valisid oma saadikuks „Dvigateli" töölise P. Pärna. Tema saatmine Peterburi kujunes suureks Tallinna tööliste demonstratsiooniks. Pärn toetas duumas sotsiaaldemokraatlikku fraktsiooni ning esines Tallinna tööliste koosolekuil bolševike seisukohtadega duuma suhtes.

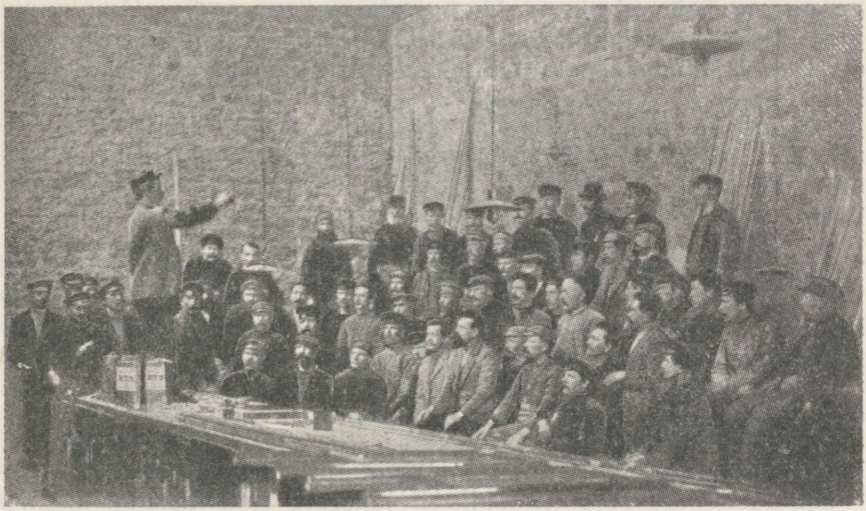

II Riigiduuma saadik P. Pärn peab kõnet „Dvigateli" vabriku töölistele.

Ülejäänud neljast Eesti saadikust oli üks talupoegade esindaja ja 3 kodanluse esindajat. Viimased kaitsesid endiselt eesti hallparunite huve.

Bolševike mõju tugevnemist näitas Terijokis 1907. a. veebruaris toimunud VSDTP Eestimaa organisatsioonide konverents. Sellest võttis osa 21 delegaati. Konverentsil toimus võitlus bolševike ja menševike vahel; võeti vastu bolševistlikud resolutsioonid. Konverentsil kinnitati VSDTP Eestimaa Liidu põhikiri. Lenin, analüüsides konverentsi resolutsiooni riigiduuma kohta, märkis, et see resolutsioon on bolševistlik ning õpetlik teistele. [2]

Konverents arutas läbi Lenini poolt koostatud VSDTP V kongressi resolutsioonide projektid ja otsustas neid toetada. Nii Terijoki konverentsi otsused kui V kongressi resolutsioonide projektid trükiti

[1] ÜK(b)P ajalugu. Lühikursus. Tallinn, 1952, lk. 81.
[2] Vt. В. И. Ленин, Соч., т. 12, стр. 211.

ära eestikeelse ajalehe „Tööline" esimeses numbris, mis ilmus 1907. a. aprilli algul Peterburis.

Partei V kongressil, mis toimus 1907. a. mais Londonis, olid bolševikud enamuses. Kongress kiitis heaks bolševike poliitika ning võttis vastu otsused pidada halastamatut võitlust mustsajaliste, kodanlike ja väikekodanlike parteide vastu, paljastades viimaste katseid ennast sotsialistideks maskeerida.

Samal ajal jätkas tsaarivalitsus pealetungi. Duuma sotsiaaldemokraatlikud saadikud, nende hulgas ka P. Pärn, areteeriti ja saadeti sunnitööle. 1907. a. 3. juunil aeti II Riigiduuma laiali. Kuulutati välja uus, äärmiselt reaktsiooniline valimisseadus, mis pidi andma täiesti mustsajalise duuma.

Algas reaktsiooni ajajärk Venemaal.

Revolutsiooni lüüasaamise põhjused. Esimene Vene revolutsioon oli saanud lüüa. Selleks mõjus kaasa rida põhjusi, mis avaldusid ka Eestis.

Tööliste ja talupoegade liit oli nõrk. Talurahvas, võideldes mõisnike vastu, ei mõistnud veel selgesti, et tsaarivalitsus on mõisnike võim, et võiduks mõisnike üle on tarvis kukutada tsaarivalitsus.

Ka tööliste ridades ei olnud küllaldast üksmeelt. Kui näiteks Tallinnas iga suurtööstuse tööline streikis 1905. aastal keskmiselt 7 korda, siis mujal asuvates ettevõtetes streikis iga tööline 1—2 korda. Puudus ühtne töölisklassi partei. Kui bolševikud suunasid proletariaadi relvastatud ülestõusule, siis menševikud ja eesti föderalistid pidurdasid oma lõhestava tegevusega revolutsiooni edasiarenemist.

Enamik sõjaväest aitas tsaarivalitsusel revolutsiooni maha suruda. Tsarism sai lääne-euroopa imperialistidelt toetust rahva vastu.

Esimesel Vene revolutsioonil oli määratu suur tähtsus kõigile tsaari-Venemaa rahvastele, sealhulgas ka eesti rahvale. Ta näitas, et revolutsiooni hegemooniks oli töölisklass ja tema liitlaseks talurahvas. Vene proletariaadile kuulus revolutsioonis juhtiv osa. Töölisklassi võitluse suunajaks oli bolševike partei eesotsas Lenini ja Staliniga. Revolutsioonil oli määratu suur tähtsus proletariaadi ja talurahva kasvatamisel internatsionalismi vaimus. Ta paljastas eesti kodanluse kontrrevolutsioonilise olemuse ja selgitas töötava rahva hulkadele klasside vastastikuseid suhteid.

Ta rikastas kogu Venemaa töötavat rahvast, sealhulgas ka eesti töölisklassi ja talupoegi suurte revolutsiooniliste kogemustega, mida nad kasutasid edaspidises võitluses tsarismi kukutamise ja Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võidu eest.

§ 4. Eesti Stolõpini reaktsiooni aastail (1908—1912)

Revolutsioonile järgnevail aastail teostas tsaarivalitsuse peaminister Stolõpin ohjeldamatut survepoliitikat, mispärast seda perioodi nimetataksegi Stolõpini reaktsiooni ajaks.

Eestis kestis sõjalis-politseiline terror, sõja- ja ringkonnakohtud tegutsesid vahetpidamatult, uued tööliste hulgad paisati vanglaisse ja saadeti asumisele. Aastail 1907—1908 areteeriti peaaegu kõik VSDTP Tallinna Komitee liikmed. Provokaatorite abil avastasid sandarmid VSDTP organisatsioone ja nende trükikodasid. 1910. aastal toimus ametiühingute massiline rüüstamine.

Tööstuslik depressioon raskendas töörahva olukorda Eestis. Eriti kannatas selle all metallitööstus. „Dvigateli" vagunitehases, kus veel 1905. a. algul oli kuni 1400 töölist, töötas 1908. aastal kõigest 700. Paljud vabrikud töötasid 3—5 päeva nädalas, mõned neist suleti pikemaks ajaks.

Kapitalistid kasutasid depressiooni-olukorda pealetungiks töölisklassile. Massiline vallandamine paiskas suured tööliste hulgad tänavaile. Tallinnas oli 1908. aastal ametlikult registreeritud kuni 2000 töötatöölist, tegelikult oli neid palju rohkem. Vabrikandid pikendasid tööpäeva, alandasid palku ja suurendasid trahve. Teadlikumad töölised kanti „mustadesse nimekirjadesse". Elukallidus tõusis järjest. Tarbeainete hinnad Tallinnas tõusid 1907. a. jooksul 40—50% võrra.

Rööbiti metsiku terroriga töörahva ja ta organisatsioonide vastu, millega tsarism ründas rahvamasside revolutsiooniaegseid saavutusi, teostati Venemaal mõningad reformid, sest tsarism ei saanud valitseda ainult survevahenditega. Ta kutsus kokku III Riigiduuma, mis oli tsaarivalitsuse kuulekaks tööriistaks. Revolutsiooni uuestipuhkemise vältimiseks teostas Stolõpin agraarreformi, mille ülesandeks oli: 1) hävitada külakogukond, 2) krunditalude eraldamisega kogukonnast luua tingimused kulakute tugevdamiseks, keda võis ära kasutada tsaarivõimu kindla toena külas ja 3) asustada revolutsioonilise liikumise kolletest ümber võimalikult rohkem talurahvast riigi kaugemaile aladele.

Baltikumis ei olnud vajadust teostada Stolõpini agraarreformi terves ulatuses, kuna külakogukond oli siin ammu mõisnike poolt lõhutud ja hallparun oli juba tegelikult tsaarivalitsuse toeks siinses külas. Kuid kulakluse huvides laiendati 1906. aastal Talurahva Panga tegevust Eesti ja Läti aladele, sest selle krediit oli odavam ja pikemaajalisem kui balti aadli krediitasutistes. Teravat maapuudust püüdis tsaarivalitsus leevendada Eestis mõningate kroonumõisate tükeldamise ning nende rentimise ja müümisega talupoegadele. See aga ei parandanud kehvtalurahva olukorda, kuna maad võisid osta ainult need, kel oli raha, s. o. peamiselt hallparunid.

Talurahva hulgad kannatasid endiselt suure maapuuduse all. Mõisnikud tõstsid pidevalt niigi kõrgeid maa- ja rendihindu. Kohati kasutati mõisates ikka veel teorenti. Paljud talud läksid haamri alla. Vastuolud hallparunite ja kehvtalurahva vahel teravnesid. Talurahvas otsis võimalusi oma olukorra parandamiseks massilise siirdumisega Venemaa teistesse kubermangudesse. Näiteks Võrumaalt rändas aastail 1905—1908 ainuüksi Vologdasse 6000 inimest. Tsaarivalitsus omalt poolt toetas seda

väljarändamist, sest ta lootis sel viisil rahutumaid maatainimesi eemaldada revolutsioonilise liikumise piirkondadest, milleks oli ka Baltikum.

Kõik see näitas, et agraarküsimus, üks kodanlik-demokraatliku revolutsiooni peaküsimusi, oli endiselt lahendamata. „Ühtlasi hakkas talurahvas aru saama, et ta ei saa mõisamaid seni, kuni püsib tsaarivalitsus ja mõisnike ning kadettide Riigiduuma." [1] See tähendab, et talurahvas hakkas ikka enam aru saama, et agraarküsimust on võimalik lahendada ainult revolutsioonilisel teel.

Hallparun rikastus külakehvistu kurnamise arvel. Eesti maa ja linna kodanlus püüdis tugevdada oma majanduslikke positsioone ühistegevuse kaudu, koondades kapitale krediidiühistuisse, arendades kulaklikke majapidamisi põllumeeste seltside, piimatalituste jms. abil. Ühistegevust püüdis kodanlus esitada üldrahvusliku üritusena ja kasutada „rahvustervikluse" propageerimiseks.

„Kontrrevolutsiooni pealetung oli käimas ka ideoloogilisel rindel. Esile kerkis terve kari moodsaid autoreid, kes „kritiseerisid" ja „tegid maha" marksismi, teotasid revolutsiooni ning irvitasid tema üle, kes „isikukultuse" sildi all ülistasid reetmist ja sugulist kõlvatust." [2]

Kartes töörahva masside revolutsioonilist liikumist, püüdis eesti kodanlus, samuti nagu vene kodanlus, eemaldada rahvahulki revolutsioonist oma reaktsioonilise natsionalistliku ideoloogia abil. Oma ajakirjanduses ja kirjanduses, eriti kirjandusliku rühma „Noor-Eesti" kirjanduses „arvustati" marksismi ning püüti tõestada, et revolutsioon toob rahvale ainult kannatusi ja et klassirahu ning elu tsaari-Venemaa „seaduslikes tingimustes" on täiesti võimalikud.

Kodanlus kutsus rahvast piirduma nende „vabadustega", mida tsaar andis. III Riigiduumasse sai eesti kodanlus saata kaks saadikut, kes vaikisid arglikult kogu duuma tegevuse perioodi vältel, olles balti parunite kuulekaiks liitlasteks.

Samuti nagu mujal Venemaal, kahjustasid ka eesti menševikud-likvidaatorid töölisliikumist ja VSDTP illegaalseid organisatsioone, eitades revolutsioonilise võitluse vajalikkust ning taotledes proletariaadi kokkulepet kodanlusega.

Reaktsiooni määratsemisele vastas töölisklass võitlusega. Neil aastail toimus rida streike, ehkki nende arv oli paliu väiksem kui aastail 1905—1907. Suurem streik Eestis 1908. aastal oli Tallinnas „Volta" tehase tööliste streik. See töötasu alandamise vastu suunatud streik kestis 46 päeva ja lõppes tööliste võiduga. Iga aasta 16. oktoobril kuulutasid Tallinna töölised välja protestistreigi. 1909. a. 16. oktoobril streikis Tallinnas üle 8000 töölise.

VSDTP Eestimaa organisatsioonid hakkasid pärast metsikuid rüüstamisi uuesti oma ridu koondama ja tugevdama. Eriti oluline oli eesti bolševikele VSDTP Peterburi organisatsiooni abi. Lõuna-

[1] ÜK(b)P ajalugu. Lühikursus. Tallinn, 1952, lk. 90.
[2] Sealsamas, lk. 92.

Eesti bolševikel oli tihe koostöö VSDTP Läti organisatsioonidega. Ikka sagedamini ilmusid proklamatsioonid, nagu 1. mai lendlehed Pärnus 1910. aastal ja Tartus 1911. aastal.

1910. a. juulis tuli Viljandimaal Suure-Jaanis kokku VSDTP Eestimaa organisatsioonide konverents, kus valiti VSDTP Eestimaa organisatsiooniline büroo, kuid varsti areteeriti selle liikmed. Samal ajal rüüstati ka mitmed VSDTP Eestimaa organisatsioonid.

Stolõpini reaktsiooni raskeis tingimusis jäid bolševikud ainsaks töölisklassi järjekindlalt revolutsiooniliseks juhiks, kes ei lasknud langeda partei lippu. Nad valmistasid töölisklassi ette uuteks võitlusteks, uueks revolutsiooniliseks tõusuks. Selleks, et seda teha, oli vaja eelkõige partei puhastada oportunistidest. Oli vaja lõpule viia tegelik lahkulöömine menševikest, kihutada nad parteist välja ja „...luua uut tüüpi partei, mis erineks harilikest Lääne sotsiaaldemokraatlikest parteidest, oleks vaba oportunistlikest elementidest ja suudaks viia proletariaadi võitlusse võimu pärast".[1]

Sellist parteid valmistasid bolševikud visalt ja püsivalt juba vana „Iskra" ajast alates, kuid lõplik bolševike formeerumine iseseisvaks Venemaa Sotsiaaldemokraatlikuks (bolševike) Töölisparteiks toimus partei konverentsil Prahas 1912. aasta jaanuaris. „Praha konverents tegi kokkuvõtte kogu eelnevast võitlusest, mida bolševikud olid pidanud oportunismi vastu, ja otsustas menševikud parteist välja kihutada."[2]

Sel töölisklassi partei puhastamisel oportunistidest oli otsustav tähtsus partei ja revolutsioonilise liikumise edasisele arenemisele.

§ 5. Eesti revolutsioonilise tõusu aastail (1912—1914)

Suurtööstuse arenemine. 1910. aastal hakkas Venemaal depressioon asenduma tööstusliku tõusuga, mille aluseks oli siseturu laienemine, eriti aga sõjatööstuse kasvamine ja kapitalide ulatuslik akumulatsioon. 1910.—1913. aastani kasvas suurtööstuse ettevõtete arv Eesti alal 130-lt 165-ni ja tööliste arv 33 tuhandelt 43 000-ni. Üksi Kreenholmi Manufaktuuris töötas 1913. aastal üle 10 000 töölise. Uutes Vene-Balti, Bekkeri ja Noblessneri laevatehastes, mis asutati Tallinnas aastail 1912—1913, kasvas tööliste arv eriti kiiresti. 1912. aastal alustati Tallinnas merekindluse ehitamist, milleks olid rakendatud tuhanded töölised.

Kasvasid ja tugevnesid monopolistlikud organisatsioonid, eriti sündikaadid. Tööstus kontsentreerus ning ettevõtete peremeesteks muutusid üha enam pangad. Toimus pangakapitali kontsentreerumine ja ta kokkukasvamine tööstuskapitaliga. 1913. aastal ulatus aktsiaseltside arv Eesti alal üle 40, põhikapitaliga üle 100 miljoni rubla. Enamus tööstusettevõtteid oli seotud väljaspool Eestit asu-

[1] ÜK(b)P ajalugu. Lühikursus. Tallinn, 1952, lk. 126.

[2] Sealsamas, lk. 129.

vate suurpankade ja sündikaatidega. Väliskapitali mõju Vene tööstuses ja pankades suurenes: tsarism lootis säilitada oma võimu ja mõisnike maaomandit väliskapitali abil.

Kapitalistliku suurtööstuse hoogus kasv tingis linnaelanike arvu kiire tõusu. Linnaelanike arv Eestis kasvas 176 000-lt 1897. aastal 300 000-ni 1917. aastal.

Revolutsioonilise liikumise tõus Eestis. Revolutsioonilise liikumise elavnemine Venemaal oli alanud juba 1910. aastal, kuid selle tõeline uus tõus algas seoses Leena sündmustega 1912. a. aprillis. Hulgalised protestistreigid haarasid kogu maa. Need

ПРАВДА

ЕЖЕДНЕВНАЯ РАБОЧАЯ ГАЗЕТА

Годъ изданія первый.

№ 13. Вторникъ. 8 мая 1912 г. ЦѢНА 2 коп.

„Pravda" pea.

sündmused hoogustasid streigiliikumist ka Eestis. Tallinnas võttis protestistreigist osa kuni 4000 töölist. VSDTP Tallinna Komitee andis sel puhul välja lendlehe. Sama aasta sügisel toimus veel rida streike. Eriti visa oli trükitööliste streik. 1913. aastal ja 1914. a. esimesel poolel suurenes streigiliikumine veelgi. Suurema teadlikkuse tõid streigiliikumisse, eriti Tallinnas, uued kvalifitseeritud ning tavaliselt enam klassiteadlikud vene töölised, kes siirdusid siia suurtesse laevatehastesse. Majanduslikud nõudmised põimusid poliitilistega. Ikka sagedamini toimusid streigid bolševistlike loosungite all ning tihedas seoses streikidega Peterburis ja teistes keskustes.

Tähtsaks poliitilise iseloomuga kampaaniaks kujunes 1913. aastal tööliste haigekassade asutamine. Eesti kodanlus ja menševikud püüdsid seda ära kasutada selleks, et tööliste tähelepanu revolutsioonilisest liikumisest kõrvale juhtida. Bolševikud kasutasid seda aga kui legaalset võimalust revolutsioonilise selgitustöö tegemiseks.

VSDTP Praha konverents, kus bolševikud formeerusid iseseisvaks uut tüüpi parteiks, oli võitlustee näitajaks ka eesti bolševikele. Lenini initsiatiivil ja Keskkomitee Venemaa-büroo abiga viisid eesti bolševikud 1914. aasta märtsis Tallinnas läbi nõupidamise. Siin toimus eesti bolševike lõplik organisatsiooniline lahkulöömine menševikest.

Eesti bolševike organisatsioonide tugevnemine võimaldas õigesti seostada legaalset ja illegaalset tööd. 1912. a. mais Peterburis

ilmuma hakanud bolševistlikul päevalehel „Pravda" oli suur tähtsus ka eesti tööliskassi revolutsioonilise võitluse suunamisel. Teda lugesid paljud eesti töölised ning „Pravda" jälgis pidevalt olukorda Eestis. Kahe aasta jooksul avaldas ta umbes kakssada artiklit ja sõnumit Eestist.

„Pravda" eeskujul ja toetusel hakkasid eesti bolševikud Narvas välja andma tööliste ajalehte „Kiir", mille esimene number ilmus 1912. a. juunis. „Kiire" ideeliseks suunajaks ja aktiivseks kaastööliseks oli V. Kingissepp. „Kiir" muutus tõeliseks eesti tööliste kollektiivseks propagandistiks, agitaatoriks ja organisaatoriks. Ta paljastas tsaarivalitsust ja eesti kodanlust, näitas tööliste metsikut

№ 28 (124) Hind 2 kop.

Kiir

Töörahwa ajaleht

Ilmub igal teisipäeval, neljapäeval ja laupäeval.

„Kiire" pea.

kurnamist, tagakiusamist ja irvitusi tööliste üle kapitalistide ja nende ettevõtete direktorite ja meistrite poolt. Ta näitas maatöölise rasket olukorda ja külakehvistu kiratsemist ning hallparuni ekspluataatorlikku olemust.

„Kiire" ümber koondusid eesrindlikud töölised. Üheks neist oli silmapaistev bolševik-organisaator H. Suuder, endine „Waldhofi" tööline Pärnus. Kohtadel organiseeriti kollektiivseid lugemisi, koguti toetust ja saadeti „Kiirele" kaastööd. Kirjutati streikidest, tööliste nõudmistest ja sellest, kuidas töölised võitlevad nende eest. „Kiir" pidas halastamatut võitlust likvidaatoritega. Hoolimata sellest, et tsaarivõimud ta korduvalt sulgesid, ilmus „Kiir" uue nime all, nagu „Narva Kiir", „Töö Hääl" jt. Seda võimaldas tööliste järjekindel materiaalne toetus, millele aitas kaasa sellekohane üleskutse „Pravdas". Lenini hinnangu järgi oli „Kiir" „pravdistlik ajaleht". [1]

Tugevnenud Eesti bolševistlikud organisatsioonid kutsusid 1914. a. suvel Narva Paemurrus kokku partei konverentsi, mis oli ette val-

[1] В. И. Ленин, Соч., т. 20, стр. 359.

mistatud V. Kingissepa poolt. Ise ta ei saanud konverentsist osa võtta, ta oli 1914. a. mais tsaarivõimude poolt Tveri asumisele saadetud. Konverents määras ära eelseisva võitluse peaülesanded.

Nagu kogu Venemaal, lähendasid ka Eestis 1912.—1914. a. revolutsiooniline tõus ja streigiliikumise hoog maa 1905. a. revolutsiooni alguse olukorrale.

Rahvusküsimus. Pärast esimest Vene revolutsiooni, seoses rahvusliku surve tugevnemisega eriti reaktsiooni aastail, kasvas kodanlikes ja väikekodanlikes rahvuslikes ringkondades ning nende parteides natsionalism ja šovinism, millega püüti mürgitada ka tööliskl assi teadvust. Bolševike ees seisis ülesanne — selgitada töörahva massidele rahvusküsimuse olemust ja selle lahendamise revolutsioonilist teed.

1913. aastal ilmus rida V. I. Lenini artikleid, nagu „Teesid rahvusküsimuse kohta", „Kriitilised märkused rahvusküsimuse kohta", „Rahvuslik liberalism ja rahvaste enesemääramise õigus" ja J. V. Stalini klassikaline teos „Marksism ja rahvusküsimus". Need tööd andsid bolševike partei seisukohtadele rahvus- ja koloniaalküsimuses teoreetilise põhjenduse. J. V. Stalin, analüüsides rahvuse mõistet, rahvuste tekkimist ja arenemist, näitab, et rahvusküsimust ei saa lahendada kehtiva riigikorra reformimise teel. Niikaua kui jääb võimule tsarism, jäävad ka rahvaste tagakiusamised. Võitlus rahvaste õiguste eest on seega osa üldisest revolutsioonilisest võitlusest. Ääremaade bolševistlike organisatsioonide võitluse seisukohalt oli eriti tähtis natsionalismi ja föderalistide kui natsionalismi kandjate paljastamine seltsimees Stalini teoses.

Eesti kodanlike natsionalistide püüetele levitada töörahva hulkades natsionalismi, vastasid eesti bolševikud selle rahvavaenuliku olemuse paljastamisega. Bolševikud olid ainukeseks jõuks Eestis, kes võitlesid järjekindlalt eesti keele ja rahvusliku kultuuri huvide eest. Partei programmist ning Lenini ja Stalini töödest juhindudes selgitasid bolševikud, et rahvaste ja nende kultuuri vaba arenemise tingimuseks on tsarismi kukutamine. Selleks oli aga vaja kõigi Venemaa rahvaste töötavate hulkade ühist võitlust ning kodanlike natsionalistide paljastamist, kes püüdsid tsarismi huvides vastandada ühe rahvuse töötajaid teistele, tekitades neis umbusaldust ja vaenu teiste rahvaste vastu, et sellega nõrgestada nende ühist võitlust.

Eesti bolševikud eesotsas V. Kingissepaga, võideldes kodanlike natsionalistide vastu, selgitasid järjekindlalt tööliskl assi jõudude internatsionaalse ühendamise vajadust. Aktiivseks internatsionalismi propagandistiks oli bolševistlik ajaleht „Kiir".

§ 6. Haridus ja kultuur Eestis XX saj. algusest kuni 1917. aastani

Haridus ja teadus. Rahvahariduse süsteem jäi XX saj. algul üldiselt samaks, nagu ta oli kujunenud pärast 1886. a. reformi. Tsarismi ja balti-saksa mõisnike reaktsioonilise haridus-

poliitika tagajärjel oli rahvakool materiaalselt raskes olukorras ja madalal õppetasemel.

Võitlusesse selle olukorraga astusid kohalikud vene ja eesti eesrindlikud õpetajad. Reas Eesti linnades asutati pühapäevakoolid, kus õppis töötav noorsugu. Õpetajate seminarid ja Tartu ülikooli juures asuv Teaduslik-Kirjanduslik Ühing (asutatud 1897) populariseerisid vene eesrindliku teaduse ja kultuuri saavutusi. Progressiivse teaduse saavutusi aitasid levitada töötava rahva hulgas

N. N. Burdenko operatsiooni teostamas Tartu kliinikus.
I. Kimmi ja A. Viidalepa maal.

ka üliõpilased. Nii andsid üliõpilased R. Aavakivi ja A. Alver 1898. aastal välja koguteose „Lõbu ja teadus". Ajakirjas „Rahva Lõbuleht" ilmus progressiivse sisuga kirjutusi kuni 1904. aastani. R. Aavakivi kirjutas rea populaarseid loodusteaduslikke artikleid ja esines kõnedega rahva ees, propageerides eriti darvinismi seisukohti. Ta mõistis ägedalt hukka eesti kodanluse poolt darvinismi vastu sihitud targutusi.

Kõige selle tulemusel tõusis eesti töörahva hariduslik tase, eriti alates 1905.—1907. a. revolutsioonist, mis avas tööliste ja talupoegade silmad paljudele ühiskondlikele nähtustele. Tung teaduse järele suurenes. Revolutsiooni tagajärjel mõnevõrra avardunud ja

paranenud kooliolude tõttu pääsesid töörahva lapsed haridusele ligemale. Kasvas ka eesti haridusseltside poolt asutatud ja ülalpeetavate koolide arv. Kodanlus püüdis neid koole ära kasutada natsionalismi ja oma klassi ideoloogia levitamiseks, mida teravalt paljastas bolševistlik ajaleht „Kiir".

Eestlasi õppis ka Peterburi ülikoolis. Seal tutvusid nad progressiivse teadusliku mõttega. Mõned neist aga, nagu V. Kingissepp, omandasid seal ka revolutsioonilist teadvust ja revolutsioonilise töö kogemusi.

Tihenev läbikäimine eestlaste ja venelaste vahel ja üha suurenev vene keele oskus rahva hulgas võimaldas suurematel hulkadel vahetult tutvuda vene progressiivse teaduse ja kultuuri saavutustega.

Üheks vene progressiivse kultuuri levitamise koldeks Eestis oli Tartu ülikool. Ülikoolis töötasid sellised väljapaistvad vene õpetlased, nagu arstiteadlane N. N. Burdenko, tuntud botaanik N. I. Kusnetsov, sünteetilise kautšuki leiutaja keemik I. L. Kondakov, ajaloolane E. V. Tarle jt. Ülikooli auliikmeiks olid sellised kuulsad vene eesrindliku teaduse ja kultuuri esindajad, nagu D. I. Mendelejev, I. I. Metšnikov, I. M. Setšenov, B. M. Behterev, I. P. Pavlov ja L. N. Tolstoi. Ülikoolil olid tihedad sidemed teiste Venemaa teaduslike asutistega ja teadlastega, siin arendati intensiivset teaduslikku uurimistööd bioloogia ja muudel aladel, teostati põlevkivi keemilist uurimist.

Seoses vene progressiivse teaduse hoogsa arenemisega toimus materialistliku suunaga teaduse terav võitlus idealismi vastu.

Reaktsiooniline kodanlik kultuur. Imperialismi ajajärgu teravad vastuolud ja äge klassivõitlus peegeldusid ilmekalt eesti kultuuri arengus.

Eesti rahvuslikus kultuuris toimus kahe kultuuri terav võitlus. Ühel pool oli eesti kodanluse kultuur, mis teenis kapitalistlikku korda ja kaitses töörahva kurnamist, teisel pool aga demokraatlik ja proletaarne, töötava rahva huvide eest võitlev kultuur.

Eesti kodanlus lõmitas balti-saksa mõisnike ja pastorite reaktsioonilise kultuuri ees, võttes sellest eeskuju. Oma majanduslikke, poliitilisi ja kultuurilisi huve propageeris ja kaitses ta kodanliku ajakirjanduse ja mitmesuguste seltside kaudu. Nende kaudu püüdis ta sisendada töötavale rahvale „rahvustervikluse" reaktsioonilisi kodanlik-natsionalistlikke ideid. 1905.—1907. aasta revolutsiooni ajal asus kodanlik ajakirjandus ja kirjandus avalikult kontrrevolutsiooni toetamisele.

Üheks eesti kodanlike natsionalistide ideede kandjaks ja levitajaks oli dekadentlik kirjanduslik rühm „Noor-Eesti", kelle tegevus aktiviseerus eriti Stolõpini reaktsiooni aastail. Tema juhtivad tegelased G. Suits, Fr. Tuglas jt. lõmitasid lääne dekadentliku, manduva kultuuri ees ja irvitasid eesti rahvusliku kultuuri paremiku, näiteks „Kalevipoja" ja Vilde realistlike teoste üle. „Noor-

eestlaste" suhtumine revolutsiooni ja töörahvasse oli vaenulik. Ka reaktsioonilised eesti maalikunstnikud (N. Triik, K. Mägi) ühinesid „Noor-Eesti" rühmitusega.

Eesti kodanlike seltside „Estonia", „Vanemuine" ja „Endla" poolt XIX saj. asutatud teatrid Tallinnas, Tartus ja Pärnus muutusid käsitletaval perioodil kutselisteks teatriteks. Kuid hoolimata sellest, et kodanlus püüdis rakendada teatrid oma klassihuvide teenistusse, ilmusid aeg-ajalt nende lavale ka realistlikud teosed, näiteks

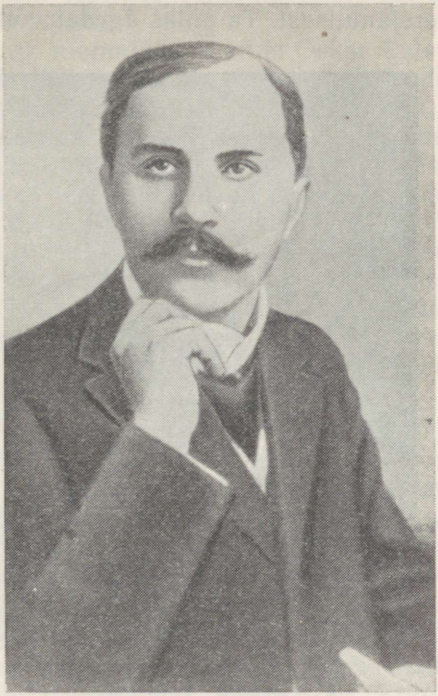

Ed. Vilde.

Kitzbergi „Punga Mart ja Uba Kaarel" ja „Kauka jumal", milles näidati külakurnaja tõelist palet. Lavastati ka vene klassikute teoseid (Gogoli „Revident" jt.).

Valitseva kodanliku reaktsioonilise kultuuri vastu võitles järjest tugevnev demokraatlik ja proletaarne kultuur.

Demokraatlik kirjandus ja kunst. Demokraatliku kultuuri väljapaistvaimaks esindajaks Eestis tol perioodil oli kirjanik-realist Eduard Vilde (1865—1933). Ta tundis vene kirjanduse klassikute loomingut. Vilde lähenes marksismile, kuid marksist ei olnud. Marksismi ideed avaldasid viljastavat mõju tema loomingule. Vilde oli suure kunstilise jõuga kirjanik. Romaanis „Külmale maale" ja ajaloolises triloogias „Mahtra sõda", „Kuidas Anija mehed

Tallinnas käisid" ja „Prohvet Maltsvet" kujutab Vilde teravaid klassivastuolusid ja klassivõitlust maal, piitsutab mõisnikke, pastoreid ja kulakuid. Romaanides „Raudsed käed" ja „Lunastus" käsitleb Vilde tõetruult vabrikutöölise elu ja tööolusid. 1905. a. revolutsiooni ajal peab Vilde ägedat võitlust eesti kodanlusega ja läheb ühes revolutsioonilise rahvaga.

1906. aastal andis tsaaritimukate tagakiusamise eest Soome põgenenud Ed. Vilde välja pilkeajakirja „Kaak", milles ta halastamatult piitsutas eesti kodanluse kontrrevolutsioonilist tegevust ja balti parunite verejanulisust. Ta pidas ägedat võitlust „Noor-Eesti"

A. Laikmaa. Autoportree.

vastu, paljastades viimase kodanlikku natsionalismi, kosmopolitismi ja dekadentlikku olemust.

Lilienbachi toimetusel ilmusid 1912. aastal Vilde „Jutustused". Neis ja teistes ajakirjanduses ilmunud jutustustes kajastuvad kujukalt 1905. a. võitlused. Vilde paljastab neis ka eesti kodanluse moraalset langust. Suure kunstilise jõuga on kirjutatud draama „Tabamata ime", milles Vilde teravalt paljastab eesti kodanluse reaktsioonilist kunstipoliitikat ja orjalikku lõmitamist Lääne ees.

Mitmetes oma teostes paljastab ta ka ameerika dollaridemokraatiat. Vilde kirjutas 1911. aastal: „Saatana jänkid! Oma lipule on nad pannud tüki sinist taevast siretavate tähtedega. Nagu oleks neil midagi, mis viib hinge ülespoole, tõstab tundeid tähtede poole, kannab mõtteid mudapinnast kõrgustele. Rusikas, suur

rusikas pihku pigistatud dollarilipakatega — see sümbol peaks nende standardil seisma!"

Jutustuses „Minu vangipõlv Ellis Islandil" tähendas Vilde: „Vene tsaaririigi bürokratism — ma andestan sulle palju, sest jänkide oma ületab su kõrge rekordiga!"

Ernst Peterson-Särgava (sünd. 1868), kes tundis hästi talurahva olukorda, kirjeldas seda meisterlikult oma jutustustes „Paised". Kuid ta polnud järjekindel võitlev kirjanik, ta kartis revolutsiooni ja püüdis vastuolusid lepitada rahulikul teel. Hiljem ta läks üle eesti kodanluse teenistusse.

Üheks loetavamaks raamatuks muutus Oskar Lutsu (sünd. 1887) jutustus „Kevade". Tema populaarsemas näidendis „Kapsapea" naeruvääristatakse kulaku saagiahnitsemist.

Demokraatliku kultuuri esindajaks oli maalikunstnik A. Laikmaa (Laipman, 1866—1942), kelle loomingus ilmnes side vene realistliku maalikooliga. A. Laikmaa on eesti realistliku maalikunsti silmapaistvaid esindajaid nii kunstnikuna kui ka kunstipedagoogina, kelle loomingulise pärandi paremiku moodustavad realistlikud portreed, kus selgesti kajastub sügav poolehoid töötavale rahvale. Laikmaa oli tihedais sidemeis eesti proletaarse kirjaniku J. Lilienbachiga, tehes kaastööd tema töölisalbumile ja võttes osa revolutsioonilisest töölisliikumisest, mistõttu ta 1907. aastal Baltikumist pagendati.

Ka maalikunstnik P. Raud ja skulptorid A. Adamson ja A. Weizenberg andsid oma loomingus realistlikke töid.

Eesti muusikamehed (Artur Kapp, Mihkel Lüdig jt.), kes said hariduse Peterburi Konservatooriumis, omandasid sealt armastuse vene klassikalise muusika vastu ja see avaldas nende loomingule suurt mõju. Helilooja A. Läte organiseeris Tartus esimese eesti sümfooniaorkestri.

Suur mõju eesti progressiivsetele haritlastele ja töötavale rahvale oli vene kirjanike-realistide teostel. Ikka enam ja enam tõlgiti eesti keelde Puškini, Tolstoi, Nekrassovi, Korolenko ja Tšehhovi teoseid.

Proletaarne kirjandus. Vene proletaarne kirjandus tekkis juba enne 1905.—1907. a. revolutsiooni ja arenes revolutsiooniliste võitluste päevil Lenini juhtimisel hoogsalt edasi. Selle kirjanduse suurkujuks oli M. Gorki. Tema teosed etendasid suurt osa eesti töölisklassi äratamisel oma huvide eest võitlemiseks. Neid loeti suure huviga. M. Gorki näidend „Põhjas" lavastati aastail 1903—1904 mitmes eesti teatris ja leidis rahva hulgas suurt poolehoidu. Gorki looming avaldas suurt mõju tekkivale eesti proletaarsele kirjandusele.

Eesti proletaarne kirjandus ja ajakirjandus sündis 1905. a. revolutsiooni võitluses ja oli töötava rahva lahinguliseks relvaks nii revolutsiooni ajal kui ka revolutsioonile järgneval perioodil. Lenin nõudis juba tollal, et proletaarne kirjandus oleks parteiline, ta kir-

jutas: „Kirjanduslik tegevus peab muutuma organiseeritud, plaanipärase, ühendatud sotsiaaldemokraatliku parteitöö koostusosaks." [1]

Võitlevaks proletaarseks luuletajaks ja kirjastajaks oli Juhan Lilienbach (1870—1928), kes 1905. a. lõpul andis välja esimese töölisalbumi „Edasi". „Edasi II" ilmus 1906. a. lõpul. Samal aastal välja antud satiirilises ajakirjas „Tiiu Tasane" ja „Tapper" võideldakse pealetungiva kontrrevolutsiooni vastu. 1907. aastal, kui algas reaktsiooni ajajärk, katkestas Lilienbach „Edasi" välja-

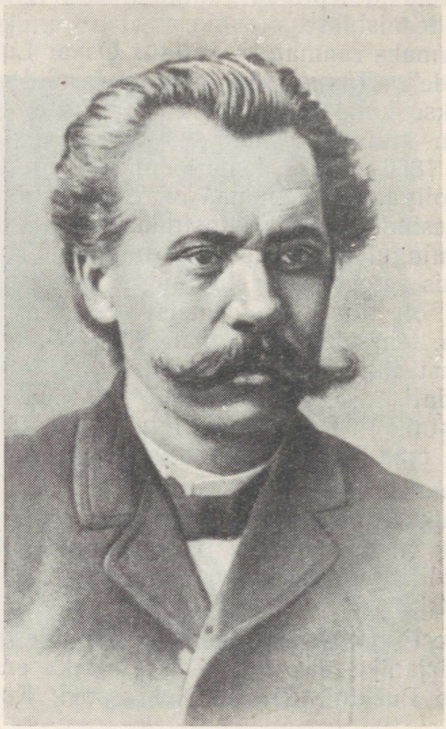

J. Lilienbach.

andmise. 1907. aastal ilmub tema toimetusel album „Tagasi", milles ta mõistab taganemist bolševistlikult. Niipea kui ilmnesid töölisliikumise uue tõusu tundemärgid, asus Lilienbach 1910. aastal uuesti välja andma albumit „Edasi", mis ilmus nüüd pidevalt kuni 1918. aastani.

Proletaarseks kirjanikuks ja publitsistiks tõusis pärast 1905. a. revolutsiooni ka Villem Buk. Oma uurimustes („Rahvas ja maa"), novellides („Kolm suurt muret") ja luuletustes („Lina") näitab Buk teravaid klassivastuolusid ja töötava rahva võitlusülesandeid. Nagu

[1] В. И. Ленин, Соч., т. 10, стр. 27.

Lilienbach, nii saadeti ka Buk 1907. aastal maalt välja. Pärast tagasitulemist jätkasid nad revolutsioonilist tegevust.

Proletaarsed kirjanikud O. Münther, G. Tikerpuu (Mart Mõru) ja V. Mölder väljendasid oma kirjutistes ja luuletustes ka kõige raskemail reaktsiooniaastail vankumatut usku töölisklassi ajaloolisse võitu. O. Münther ja G. Tikerpuu olid esimesed, kes marksistlikust teooriast lähtudes paljastasid eesti kodanluse kultuuri rahvavaenuliku olemuse. Nii kirjutab M. Mõru essees „Kunst ja Eesti kodanlus" (1910): „Kodanlikus kunstis valitseb tühjus. See tühjus on läheneva väljasuremise tundemärk. Täispuhutud varjukunst kaob ja võidule pääseb tõsine rahvuslik kunst."

Artiklis „Uusromantism ja „Noor-Eesti" " (1910) andis O. Münther tugeva hoobi „Noor-Eesti" esteetidele — kodanliku natsionalismi ideoloogidele kirjanduses ja mõistis hukka nende kummardamise Lääne-Euroopa manduva kultuuri ees.

„Noor-Eesti" reaktsioonilist kunsti arvustas teravalt ka Vilde, eriti oma paroodias „Uuel teel".

„Noor-Eesti" rühma rahvavaenuliku tegevuse kirglikuks paljastajaks oli Narva „Kiir". Kõrvuti teravate ja mobiliseerivate artiklitega poliitilistel ja majanduslikel teemadel kirjutas V. Kingissepp ka kultuuriküsimustest. Varjunime all G. J. Ving kirjutas ta (1913—1914) kirjanduse parteilisusest ja mõistis armutult hukka nooreestlaste targutused väljaspool klasse seisvast kunstist ning andis purustava hoobi reaktsioonilise „Noor-Eesti" ideoloogiale. V. Kingissepp näitas selgelt seda vahet, mis on proletaarse kirjanduse ja kodanluse kirjanduse vahel. Esimene teenib revolutsioonilise klassi eesmärke, kodanlikust kirjandusest aga paistab varjamispüüetest hoolimata välja loomalik viha ja hirm ekspluataatorliku korra paratamatu hukkumise ees. „Juba see vahe on neis," kirjutas V. Kingissepp „Kiires", „et ühes kustumata sõjatuli leegib ja sisu võitlusvalmis ja lahinguriides ilmub, nii et ka lugejas raugemata edasitungimisejõud tugevneks, kuna teisest hirm, peataolek vastu vahib, sest et need vaimusünnitused p õ g e n e j a t e poolt tulevad, kes oma seisukohad korratuses maha jätavad."

Proletaarne kirjandus mobiliseeris töölisklassi ja ta liitlast — talurahvast — otsustavale võitlusele tsarismi kukutamiseks ja sotsialistliku revolutsiooni ettevalmistamiseks.

§ 7. Eesti esimese maailmasõja ajajärgul. Veebruarirevolutsioon Eestis (1914—1917)

Imperialistliku sõja põhjused. Imperialismi perioodil toimub kapitalismi arenemine ebaühtlaselt. Mahajäänud maad jõuavad enamarenenud maadele järele ja lähevad neist ette. See kutsub esile katseid relvastatud jõudude kasutamise abil turgusid ja tooraineallikaid ümber jaotada.

Juba ammu enne sõda sõlmisid imperialistlikud riigid lepinguid ja liitusid. Kujunes kaks peamist imperialismileeri: ühel pool

Saksamaa ja Austria-Ungari liit, teisel pool Prantsuse, Inglismaa ja neist sõltuva Venemaa liit. Igaüks neist tahtis vallutada võõraid territooriume ja kõrvaldada konkurente maailmaturul.

Sõda algas 19. juulil (1. augustil) 1914 Venemaale sõja kuulutamisega Saksamaa poolt.

Tsaari-Venemaa ei olnud sõjaks ette valmistatud. Teistest kapitalistlikest maadest kaugele maha jäänud tööstus, transport ja põllumajandus ei saanud olla kindlaks majanduslikuks aluseks kauakestva sõja pidamiseks. Seepärast ilmnes majanduslik laos sõja ajal Venemaal palju varem ja teravamal kujul kui teistes sõdivates maades.

Alanud sõda katkestas revolutsioonilise liikumise tõusu Venemaal. Tsaarivõimud rüüstasid kõikjal töölisorganisatsioone.

II Internatsionaali parteid, nende hulgas ka menševikud, muutusid kohe oma maa valitsuste imperialistliku poliitika avalikeks toetajaiks. Ainult bolševike partei pidas lakkamatut võitlust sotsiaal-šovinistidega ja paljastas imperialistliku sõja olemust. Bolševikud eesotsas Lenini ja Staliniga püstitasid selge loosungi: „Muuta imperialistlik sõda kodusõjaks".

Eesti esimese maailmasõja aastail. Lootes sõja läbi oma kasumite suurenemist, asus eesti kodanlus sõja puhkemisel kohe tsaarivalitsuse imperialistliku sõjapoliitika toetamisele. Lõmitades tsaarivalitsuse ees, aktiviseeris eesti kodanlus võitlust töörahva vastu. Eesti menševikud ja esseerid toetasid igati kodanluse „isamaa kaitsmise" poliitikat.

Eestis tõusis tööstustööliste üldarv sõja-aastail tunduvalt, sest ka siin laiendati sõja jaoks tootvaid ettevõtteid. 1916. aasta lõpuks oli Eestis üle 60 000 töölise. Sellest arvust töötas Tallinnas üle 60%.

Töölised nägid, et kõik sõjakulud ja raskused veeretatakse töörahva õlgadele. Elukallidus tõusis päevast päeva, kuna palgad olid endiselt äärmiselt madalad. Tööpäeva pikendati järjest. Eesti töölised ühinesid revolutsiooniliseks võitluseks leninlike loosungite all. Sõja algul vaibunud revolutsiooniline liikumine hoogustus uuesti juba 1915. aastal. 1915.—1916. aastal toimus Eestis rida streike. 1916. a. 9. jaanuaril toimus Vene-Balti tehases poliitiline streik „Verise pühapäeva" mälestamiseks. Narvas toimus kõigil sõja-aastail elav revolutsiooniline tegevus.

Hoolimata alalistest rüüstamistest, areteerimistest, väljasaatmistest ja mobilisatsioonidest laiendasid bolševike organisatsioonid Eestis oma revolutsioonilist agitatsiooni. Rohkearvulistes lendlehtedes selgitasid bolševikud töölistele, mida tõi neile sõda ja kelle huvides seda peetakse ning kutsusid üles võitlema tsaarivalitsuse kukutamise eest.

Bolševike Tallinna komitee lendlehes, mis ilmus 1916. a. aprillis, küsitakse: „Mida andsid meile 20 kuud sõda?" ja vastatakse: „Ta tõi kohutava elukalliduse tõusu — 200 ja enam % ning lõp-

mata suure hulga põgenikke. Ja kui meie julgeme avaldada rahulolematust ning nõuda väljakannatamatu olukorra muutmist, siis tulistatakse meid." Lendleht lõpeb üleskutsega: „Maha sõda! Maha isevalitsus!"

Tartus taastati leedu revolutsionääri Vladas Rekašiuse (hüüdnimega „Volodja") kaastegevusel 1916. a. lõpul VSDT(b)P linnakomitee, mis andis välja lendlehti ja tegi selgitustööd rahva hulgas ning alustas ettevalmistust üle-eestimaalise parteikonverentsi kokkukutsumiseks.

Töörahva hulkade võitluse juhtimisel lähtusid eesti bolševikud leninlikust teooriast ja taktikast.

Bolševike partei rikastus sõja-aastail uute leninlike teoreetiliste ja taktikaliste seisukohtadega sõja, rahu ja revolutsiooni küsimustes.

Määratu suure tähtsusega maailma töölisklassi revolutsioonilisele liikumisele olid Lenini sõjaaegsed teoreetilised tööd, eriti 1916. a. kevadel kirjutatud raamat „Imperialism kui kapitalismi kõrgeim staadium". Iseloomustades imperialismi kui kapitalismi viimset staadiumi, kus järsult teravnevad kõik tema vastuolud, näitas Lenin, et uutes tingimustes on võimalik sotsialismi võit esialgu ühel, eraldi võetud maal. See oli uus revolutsiooniteooria, mis leidis kinnitust Suures Sotsialistlikus Oktoobrirevolutsioonis.

Tsarismi kriis. Jaanuariks-veebruariks 1917 kasvas laostumine toitlustuse alal, toorainete ja kütteainetega varustamise alal eriti suureks. Miljonid inimesed olid sõjas tapetud või surnud sõja tagajärjel tekkinud taudidesse. Sõda, mis kestis juba kolm aastat, tõi kodanlusele ja mõisnikele ennekuulmatult suuri kasumeid. Töölistele ja talupoegadele tõi ta üha suurenevat häda ja viletsust. Töötajad nälgisid ning kannatasid suurt puudust jalanõudest ja riietusest.

Tsaariarmee kaotas järjest, sest puudus vajalik sõjaväe varustus ning rida tsaarivalitsuse kõrgemaid ametnikke osutus Venemaa reetureiks. Nad andsid sakslastele välja sõjasaladusi. 1916. aastaks vallutasid sakslased Poolamaa ja osa Baltimaid.

„Kõik see tekitas tööliste, talupoegade, soldatite ja haritlaste hulgas vaenu ja viha tsaarivalitsuse vastu, süvendas ja teravdas rahvahulkade revolutsioonilist liikumist sõja ja tsarismi vastu nii tagalas kui rindel, nii keskuses kui ääremaadel." [1]

Tsaarivalitsus elas läbi sügavat kriisi.

Veebruarirevolutsioon Eestis. Teine kodanlik-demokraatlik revolutsioon Venemaal algas tööliste suurte streikide ja demonstratsioonidega Petrogradis, Moskvas ja mujal. 27. veebruaril (12. märtsil) 1917 võitis revolutsioon Petrogradis.

„Revolutsioon võitis sellepärast, et töölisklass oli revolutsiooni algataja ja eestvõitleja ning juhtis soldatisineleisse riietatud talu-

[1] ÜK(b)P ajalugu. Lühikursus. Tallinn, 1952, lk. 157.

poegade miljoniliste masside liikumist „rahu, leiva, vabaduse eest". Revolutsiooni edu aluseks oli proletariaadi hegemoonia." [1]

Toetudes vene proletariaadi otsustavale võitlusele ja võidule, tõusid üles vana korra vastu ka teiste tsaari-Venemaa rahvaste proletaarlased.

Mõni päev enne revolutsiooni toodi Tallinna uusi vägesid juurde. Sõjalaevadelt ei lastud madruseid maale, et vältida nende kokkusaamist töölistega. Tugevdades Tallinna garnisoni, lootis tsaarivalitsus teda ära kasutada revolutsiooni vastu. Aga niipea kui 28. veebruaril teated revolutsiooni võidust Petrogradis Tallinna jõudsid, asusid töölised ja sõjaväelased bolševike juhtimisel vana võimu kukutamisele. 1. märtsil jätsid Tallinna töölised töö seisma, korraldasid koosolekuid ja demonstratsioone. Tallinna bolševikud tulid põranda alt välja ja asusid avalikult võitlust juhtima. Hakati looma rahvamiilitsat.

Revolutsioon võitis Tallinnas 2. märtsil. Kõigis ettevõtetes korraldati miitinguid, mis toimusid revolutsiooniliste loosungite all. Töölised tulid tänavaile, kandes demonstratsiooni ees 1905. a. lippu, mille raudteetöölised olid hoolikalt alles hoidnud. Peatuse järel Uuel turul, kus bolševikud kutsusid üles toetama Petrogradi tööliste võitu, siirdus demonstratsioon sadamasse. Töölistega ühinesid Balti laevastiku madrused ja seejärel kohaliku garnisoni soldatid. Üheskoos mindi vabastama vanglais viibivaid revolutsionääre. Sealjuures tekkis revolutsiooniliselt meelestatud rahval kokkupõrkeid vana korra kaitsjatega, kes takistasid vanglate väravate avamist. Paksu Margareeta vangla, mille müüride vahel olid pikkade aastate kestel vaevelnud „Pamjat Azova" ülestõusust osavõtjad ja paljud teised töörahva parimad pojad, pandi pärast vangide vabastamist põlema. Purustati politseijaoskondade, kohtute ja kuberneri kantseleid.

Sama päeva õhtul toimus bolševike juhtimisel Tallinna tööliste aktiivi koosolek, mis otsustas asuda kohe Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu valimistele. Revolutsiooniline meeleolu ja masside aktiivsus oli suur. 3. märtsi hommikul algasid ettevõtetes ja sõjaväeosades esindajate valimised nõukogusse, mis tuli kokku sama päeva õhtul. Nõukogu asus kohe tegevusse. 4. märtsil kehtestas nõukogu oma otsusega 8-tunnilise tööpäeva ja tegi korralduse alustada kõigis vabrikutes ja tehastes 6. märtsil tööd. Kogu võim läks revolutsioonilise rahva kätte.

Neil päevil tekkisid kõigis Tallinna suuremates vabrikutes ja tehastes bolševistlikud organisatsioonid, kes kujundasid uue VSDT(b)P Tallinna Komitee.

Samasuguse hooga toimus vana korra kukutamine Narvas. VSDT(b)P Narva Komitee asus tööliste ülestõusu juhtimisele. Töö jäeti kõikjal seisma, peeti koosolekuid ja miitinguid. 3. märtsil

[1] ÜK(b)P ajalugu. Lühikursus. Tallinn, 1952, lk. 159.

valiti tööliste ja soldatite esindajad nõukogusse, mis kohe tegevusse astus. Võim läks töörahva kätte.

3. märtsil toimusid ka Tartus tööliste ja üliõpilaste koosolekud ja miitingud. Organiseeriti rahvamiilits ja areteeriti vana võimu esindajad. Saadikute valimine tööliste, soldatite ja üliõpilaste nõukogusse toimus siin mõni päev hiljem.

Märtsi algul langes vana võim kogu Eestis.

Kaksikvõimu tekkimine. Märtsis moodustas vene kodanlus kokkuleppel menševike ja esseeridega Petrogradis kodanliku Ajutise Valitsuse. Ajutine Valitsus määras 5. märtsil oma komissariks Eestis eesti kodanluse esindaja Ivan Poska. Kõrvuti kodanluse võimuga eksisteeris aga Eestis, nagu kogu Venemaalgi, teine võim — Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu. „Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu oli tsaarivõimu vastu suunatud tööliste ja talupoegade liidu organiks ja ühtlasi ka tööliste ja talupoegade võimu organiks, töölisklassi ja talurahva diktatuuri organiks." [1]

Bolševike partei ette kerkis ülesanne: kannatliku selgitustööga paljastada Ajutise Valitsuse imperialistlik olemus, paljastada menševike ja esseeride reetlikkus, valmistada ette kodanluse võimu kukutamine.

Ka eesti bolševikud asusid selle ülesande teostamisele. Nad tugevdasid oma organisatsioone üle kogu Eesti, eeskätt aga töölisrajoonides. Kundas, Aseris, Sindis, Kohilas ja mujal tekkis uusi parteiorganisatsioone, kes selgitasid töölistele ja töötavale talurahvale bolševike partei poliitikat.

Võimsaks demonstratsiooniks kujunes revolutsiooni eest langenute haudade külastamine tööliste poolt 10. märtsil Tallinnas. Samasugune demonstratsioon bolševike loosungitega toimus Narvas Amalie Kreisbergi hauale.

17. märtsil toimus Tallinnas naiste koosolek, kus esinesid Alice Tisler ja teised bolševikud. Pärast koosolekut korraldati töötavate naiste demonstratsioon revolutsiooniliste lauludega.

18. märtsil hakkasid Tallinna bolševikud välja andma ajalehte „Kiir", mis kujunes üle-eestimaaliseks bolševistlikuks ajaleheks. „Kiir" aitas tõhusalt kaasa eesti töötava rahva poliitilise teadvuse kasvamisele. Ta paljastas eesti kodanluse rahvavaenulikku poliitikat ning menševike ja esseeride reeturlikkust.

Suurematekс nõukogudeks Eestis olid Tallinna, Narva, Tartu ja Muhu-väina kindlustatud piirkonna nõukogud. Algul olid bolševikud nõukogudes vähemuses. Nad pidasid lakkamatut võitlust menševike ja esseeride vastu, kes püüdsid loovutada tööliste ja soldatite saadikute nõukogude käes olevat võimu kodanlusele. Kokkuleplaste enamus Tallinna Nõukogus nõustus, et nõukogu otsused ei ole kehtivad ilma kubermangukomissari ja kindluse komandandi allkirjata. Tallinna Nõukogu, kelle käsutuses olid kõik kindluse garnisoni ja laevastiku baasi relvastatud jõud, loo-

[1] ÜK(b)P ajalugu. Lühikursus. Tallinn, 1952, lk. 161.

vutas vabatahtlikult võimu Ajutise Valitsuse komissarile Eestis. Koostöö koordineerimiseks nõukogu ja kubermangukomissari vahel moodustati eriline „kontaktikomisjon", kelle kaudu toimuski võimu loovutamine Ajutisele Valitsusele.

Eesti kubermangu-„autonoomia". Ajutine Valitsus kui oma loomult imperialistlik valitsus, kes Lääne imperialistlike riikide valitsuste eeskujul taotles uute asumaade ja rahvaste allaheitmist, jätkas sedasama väikerahvaste rõhumise poliitikat, mida oli teostanud tsaarivalitsus. Ta ei mõelnudki anda väikerahvastele tõelist autonoomiat. Ta katsus vaid vanu rahvusliku rõhumise vorme asendada uute, enam rafineeritud rõhumise vormidega. Ajutine Valitsus tundis hirmu revolutsioonilise liikumise süvenemise pärast Baltimaades ja lootis seda takistada kontrrevolutsioonilise „rahvusliku" kodanluse võimu tugevdamisega kohtadel.

Samuti puudus ka eesti kodanlusel huvi lahku lüüa kapitalistide ja mõisnike Venemaast, mis pakkus tema kaupadele laialdast turgu. Ta oli huvitatud, et valitsus suruks halastamatult maha töörahva revolutsioonilist võitlust. Eesti kodanluse liidrid oma märgukirjades Ajutisele Valitsusele ja oma ajakirjanduses kinnitasid lakkamatult, et „Vene riigist lahkulöömise üle ei ole Eestis keegi ei mõelnud ega kõnelnud".

Eesti kodanlikud natsionalistid püüdsid kõigest jõust takistada revolutsiooni edasiarenemist ja säilitada ning kindlustada kodanlikku korda. Seepärast seadsid nad üles „autonoomia" loosungi ja hakkasid taotlema, et Ajutine Valitsus kinnitaks nende poolt väljatöötatud „omavalitsuse" projekti. Eesti kodanlike parteide poolt nõutud autonoomia ei ulatunud riikliku autonoomiani ega taotlenud riigi keskvõimu õiguste kitsendamist. Autonoomia-kampaaniat alustas kodanlus selleks, et juhtida rahvahulkade tähelepanu kõrvale revolutsiooniliselt liikumiselt ja tõmmata nad natsionalismi mõju alla.

30. märtsil 1917. a. avaldaski Ajutine Valitsus „Määruse Eesti kubermangu administratiivse juhtimise ja kohaliku omavalitsuse ajutise korra kohta". Määruses oli nähtud ette liita Eesti kubermangu külge Liivi kubermangu Tartu, Võru, Viljandi, Pärnu ja Saare maakond. Teise tähtsama punktina oli ette nähtud, et kubermangukomissari juures asub ajutine kubermangu maanõukogu ja et maakondades asutatakse ajutised maakonna maanõukogud. Kubermangu maanõukogul ei olnud Ajutise Valitsuse määruse järgi ette nähtud iseseisvaid funktsioone. Ta pidi tegutsema koos kubermangukomissariga ja olema viimase juures nõuandvaks asutiseks.

Kontrrevolutsioonilisel natsionalistlikul kodanlusel oli vaja luua näiliselt „üldrahvusliku" iseloomuga institutsioone, millede ümber ta saaks koguda jõude võitluseks töörahva vastu. Üheks sääraseks „üldrahvuslikuks" institutsiooniks eesti kodanlusel oli kubermangu maanõukogu, mida ta hiljem hakkas nimetama „maapäevaks". „Revolutsiooni edasiarendamine ei kuulunud

ega võinudki kuuluda ülalnimetatud kodanlike institutsioonide kavatsustesse,"[1] ütles seltsimees Stalin, kõneldes „üldrahvuslikest" institutsioonidest, mis tekkisid Venemaa ääremaadel pärast Veebruarirevolutsiooni.

Eesti ja vene kodanluse koostööle seadsid bolševikud vastu eesti töörahva põlise ajaloolise sõpruse suure vene rahva töötavate hulkadega. Eesti ja vene töörahva sõpruse süvenes järjest revolutsiooni käigus, ühises võitluses kapitalistide ja mõisnike võimu kukutamise eest.

[1] J. V. Stalin, Teosed, 4. kd. Tallinn, 1948, lk. 151.

X peatükk

Eesti Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ettevalmistamise ja läbiviimise ajajärgul

(aprill 1917 — veebruar 1918)

§ 1. Kaksikvõim Eestis

Lenini Aprilliteesid. 1917. aasta aprillikuu esimestel päevadel, kohe pärast maapaost Venemaale tagasijõudmist, esines Lenin partei ees oma kuulsate Aprilliteesidega, milles ta andis parteile ja proletariaadile selge ja konkreetse võitlusplaani üleminekuks kodanlik-demokraatlikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile. Lenin esitas partei lähema ülesandena loosungi: „Kogu võim nõukogudele!" Ajutise Valitsuse suhtes esitas Lenin loosungi: „Mitte mingit toetust Ajutisele Valitsusele!" Käimasoleva maailmasõja kohta ütles Lenin, et see sõda jääb ka Ajutise Valitsuse ajal röövsõjaks, imperialistlikuks sõjaks, mispärast ei tohi mingil tingimusel toetada esseeride ja menševike kaitsesõjapoliitikat.

Lenin näitas oma teesides, et kuigi nõukogude juhtimine oli töörahva äraandjate — menševike ja esseeride käes, mistõttu nõukogud jagasid vabatahtlikult võimu kodanliku Ajutise Valitsusega, olid nad ainsateks tõeliselt demokraatlikeks tööliste, sõjaväelaste ja kehvtalupoegade massiorganisatsioonideks, ainsaks võimalikuks revolutsioonilise valitsuse vormiks. Seepärast Lenin „... ei kutsunud ülestõusule Ajutise Valitsuse vastu, kellel sel momendil oli nõukogude usaldus, ei nõudnud tema kukutamist, vaid taotles seda, et selgitus- ja värbamistöö abil võita nõukogudes enamus, muuta nõukogude poliitika, nõukogude kaudu aga — muuta valitsuse koosseisu ja poliitikat".[1] Seega andis Lenin orientatsiooni revolutsiooni rahulikuks arenguks.

Lenini Aprilliteeside läbiarutamiseks organiseerisid eesti bolševikud tööliste ja kehvtalurahva koosolekuid. Huvi Lenini Aprilliteeside vastu Eestis nagu kõikjal mujal oli väga suur. Lenini ettekannet käis Petrogradis kuulamas VSDT(b)P Tallinna Komitee sekretär Ivan Vassiljevitš Rabtšinski. I. V. Rabtšinski oli kogenud

[1] ÜK(b)P ajalugu. Lühikursus. Tallinn, 1952, lk. 168.

revolutsionäär-bolševik, kes oli revolutsioonilisest töölisliikumisest osa võtnud 1904. aastast saadik ja oli tsaari ajal selle eest korduvalt vangi mõistetud ning taga kiusatud. Tema aruanne Tallinnas pärast tagasijõudmist ühes küsimustele vastamisega kestis umbes 5 tundi. Nagu aruandja oma mälestusis kirjutab, oli huvi kõige suurem just maaküsimuse vastu. „... Kõik kõnelesid maast, üksteisele vahele rääkides. Tõin Lenini seletuse selle kohta, et talupoegadel tuleb oma nõukogude näol parunite maa otsekohe enda kätte võtta, kuid nii, et ei oleks põletamisi, majandusliku inventari rikkumist, et järgmisel päeval võiks asuda töö jätkamisele..." Lenini juhendite alusel asusid bolševikud tööle proletariaadi, kehvtalurahva, soldatite ja madruste organiseerimiseks ja enda poole võitmiseks.

VSDT(b)P Põhja-Balti organisatsioonide I konverents. Eestis olid bolševistlikud organisatsioonid enne revolutsiooni olemas Tallinnas, Narvas ja Tartus. Nad kuulusid VSDT(b)P koosseisu. Neil aga puudus Eestis juhtiv keskus, selle moodustamine oli tsaari ohranka poolt korduvalt nurja aetud.

16.—17. aprillil toimus eesti bolševike konverents, mis on tuntud VSDT(b)P Põhja-Balti organisatsioonide I konverentsi nime all. Konverents tervitas Leninit kui suurt proletariaadi ja kogu töörahva juhti ning kiitis heaks tema seisukohad, mis olid väljendatud Aprilliteesides. Konverents valis eesti bolševistlike organisatsioonide juhtiva keskorgani — VSDT(b)P Põhja-Balti Büroo.

Bolševike partei ülevenemaaline aprillikonverents. 24. aprillil avati bolševike ülevenemaaline VII (aprilli-) konverents, millest võtsid osa ka eesti bolševike delegaadid. Konverents arutas läbi ja töötas välja partei joone kõigis sõja ja revolutsiooni põhiküsimustes Lenini seisukohtade alusel.

Agraarküsimuses nõudis konverents Lenini ettepanekul mõisamaade konfiskeerimist ja nende üleandmist talurahvakomiteede käsutusse ning kõigi maade natsionaliseerimist.

Suur tähtsus oli seltsimees Stalini ettekandel rahvusküsimuse kohta. Seltsimees Stalin kaitses rahvaste õigust enesemääramisele kuni lahkulöömiseni ja iseseisvate riikide moodustamiseni. Need seltsimees Stalini põhimõtted kiideti üksmeelselt heaks konverentsi poolt.

Konverents mõistis hukka reeturite Kamenevi ja Rõkovi menševistlikud seisukohad, kes püüdsid väita, nagu poleks Venemaa küps sotsialistlikuks revolutsiooniks. „Konverents oli üksmeelselt Lenini poolt, asudes kõigis tähtsamais küsimustes selgetele seisukohtadele ja hoides kurssi sotsialistliku revolutsiooni võidule." [1]

Eesti bolševistlik ajaleht „Kiir" tõi oma veergudel ära Lenini Aprilliteesid, paljud Lenini ja Stalini artiklid ja aprillikonverentsi otsused, mis omasid määratu suurt tähtsust eesti töörahva poliitilise teadvuse tõstmisel.

---

[1] ÜK(b)P ajalugu. Lühikursus. Tallinn, 1952, lk. 173.

Võitlus aprillikonverentsi otsuste elluviimise eest. Pärast aprillikonverentsi asusid bolševikud konverentsi otsuste elluviimisele. Nad asusid energiliselt tööle rahvahulkade enda poole võitmiseks, nende aktiivsuse ja võitlusvaimu kasvatamiseks. Bolševike tegevus oli suunatud sellele, et isoleerida töörahva äraandjad — menševikud ja esseerid — hulkadest ja võita enamus nõukogudes.

Juuni algul hakkas Tallinnas „Kiire" kõrval ilmuma venekeelne bolševistlik ajaleht „Utro Pravdõ", mis etendas tähtsat osa tööliste, soldatite ja madruste bolševiseerimisel. VSDT(b)P

Meeleavaldus Tallinna sadamas „Dvinaale" ta endise nime „Pamjat Azova" tagasiandmise puhul.

Tallinna Komitee juurde loodi bolševistlik sõjaväeline organisatsioon, mis arendas väsimatult revolutsioonilist tööd Balti laevastikus ja Eesti territooriumil asuvais sõjaväeosades, süvendades nende sidemeid Petrogradi, Kroonlinna ja teiste revolutsiooniliste väeosadega.

Revolutsiooniline organiseerimis- ja selgitustöö rahvahulkades muutus plaanikindlamaks ja hoogsamaks, kui Eestisse saabusid tsaari vanglais, asumisel ja maapaos viibinud revolutsionäärid-bolševikud, nende hulgas Viktor Kingissepp, Jaan Sihver ja Juhan Tippo. V. Kingissepp asus tööle „Kiire" toimetusse. Ta korraldas Töölismajas bolševistlike agitaatorite kursused, kus ta oli ühtlasi ka lektoriks.

Bolševike juhtimisel toimus Eestis juba revolutsiooni esimestel kuudel bolševike partei loosungite all rida demonstratsioone. Neist võtsid osa kümned tuhanded töölised, soldatid ja madrused, kes avaldasid protesti Ajutise Valitsuse rahvavaenulise, imperialistliku

sõja jätkamise poliitika vastu. 2. aprillil toimus Tallinna sadamas võimas tööliste ja madruste miiting, kus otsustati ristlejale „Dvinaa" tagasi anda tema endine nimi „Pamjat Azova". 2. aprilli miiting kinnitas veelgi sõprussidemeid eesti ja vene töörahva vahel. Võimsaks kujunesid tööliste ja soldatite demonstratsioonid Eesti linnades ja tööstusrajoonides rahvusvahelisel tööliste pühal 1. mail.[1] Tallinnas sammusid demonstratsiooni eesotsas, mis siirdus kesklinnast Tallinna Nõukogu asukoha — Kadrioru lossi poole, VSDT(b)P Tallinna Komitee liikmed. 1. mai kolonnid kandsid punaseid lippe ja loosungeid: „Maha sõda!", „Elagu rahvaste vendlus!", Elagu sotsialism!".

Ajutise Valitsuse kriisi algus. Üle kogu Venemaa, sealhulgas ka Eestis, toimusid 20.—21. aprillil suured meeleavaldused ja miitingud Ajutise Valitsuse välisministri Miljukovi noodi vastu, milles Ajutine Valitsus tõotas imperialistlikku sõda jätkata koos ameerika-inglise-prantsuse imperialistidega. 2. mail lahkusid rahvahulkade survel Ajutise Valitsuse koosseisust mustsajalased Miljukov ja Gutškov. Rahva petmiseks moodustas kodanlus esimese koalitsioonilise Ajutise Valitsuse, mille koosseisu kodanluse esindajate kõrval astusid ka esseerid ja menševikud. See tähendas esseeride ja menševike avalikku üleminekut kontrrevolutsioonilise kodanluse leeri. Koalitsioonivalitsuse koosseisu astunud ministrid-„sotsialistid" hakkasid teostama imperialistlikku poliitikat.

18. juuni demonstratsioon Ajutise Valitsuse imperialistliku poliitika vastu. 18. juunil toimus Tallinnas üheaegselt demonstratsiooniga Petrogradis suur tööliste ja sõjaväelaste demonstratsioon imperialistliku sõja jätkamise vastu, kodanluse katsete vastu sundida soldatid rindel pealetungile imperialistlike rahamagnaatide huvides. Meeleavalduse massilisus, osavõtjate aktiivsus ja revolutsiooniline meeleolu näitasid, et bolševike partei ja kogu töörahva juhtide Lenini ja Stalini ideed tungisid järjest sügavamale rahvahulkadesse.

Bolševike poolehoiu kasv nõukogudes. Tööliste, soldatite ja madruste tähtsamaiks massiorganisatsioonideks olid nõukogud. Kaksikvõimu ajajärgul nõukogud, nagu kirjutab Lenin, „... kujutasid endast vabade, s. o. mingisugusele väljastpoolt tulevale vägivallale mitte alluvate, ja relvastatud tööliste ning soldatite masside delegatsioone".[2] Bolševikud kujundasid nõukogudes oma fraktsioonid. Kuna töörahva teadlikkus bolševike propaganda- ja agitatsioonitöö tõttu kiiresti kasvas, hakkasid kokkuleppeparteide — esseeride ja menševike pooldajad nõukogude ümbervalimistel läbi kukkuma. Nende asemele valisid töölised bolševikud, nagu näiteks nõukogude ümbervalimistel „Voltas", „Dvigatelis" ja „Lutheris". Proletaarne kirjanik bolševik J. Lauristin (Madarik), kes 1917. a. suvel töötas treialina „Dvigateli" vabrikus, kirjel-

[1] 1. maid pühitseti Venemaal 1917. aastal vana kalendri järgi 18. aprillil.
[2] V. I. Lenin, Valitud teosed, II kd. Tallinn, 1946, lk. 50.

dab poliitilise teadlikkuse kasvu selles vabrikus järgmiselt: „Poliitilist kasvatust tehti siis „Dvigateli" vabrikus enamasti iga hommiku enne tööle asumist töökojas pinkide vahel... Seal võeti päevauudised ja parteide-vahelised asjad läbi, ja võimalikult üksikasjaliselt. Oli üsna lust näha, kuidas nõukogudes meie partei poolehoid kasvas..."

Kodanlik „maapäev". Eesti kodanlikud natsionalistid püüdsid kõigest jõust takistada revolutsiooni edasiarendamist ja säilitada ning kindlustada kõdunenud kodanlikku korda. Eesti kodanlike natsionalistide liider kubermangukomissar Poska tahtis tööliste ja soldatite saadikute nõukogud asendada kodanluse maanõukoguga, mille asutamiseks eesti kodanlus oli Ajutiselt Valitsuselt saanud loa. Kubermangu maanõukogu, mida kodanlus hakkas nimetama „maapäevaks", kavatsesid kodanlikud natsionalistid kasutada oma rahvavaenulike kontrrevolutsiooniliste jõudude koondamiskohana.

Maanõukogude valimismäärustik oli koostatud sääraselt, et ta kodanluse esindajatele kindlustaks enamuse. Kubermangu maanõukogu valimised olid mitmeastmelised. Töölised ja kehvtalupojad, kes olid sunnitud tööotsimisel vahetama elukohta, ei saanud üldse valimistest osa võtta. Linnades valimisi ei korraldatud, vaid kubermangu maanõukogu saadikud määrati tsaariajal valitud linnavolikogude poolt. Linnad saatsid iga 20 tuhande elaniku kohta maanõukogusse ühe esindaja. Kuid õigus üks esindaja saata oli ka kõigil väikekodanlikel linnadel, kus oli kõigest 2000—3000 või veel vähem elanikku. Väikelinnade eesõigustamisega lootis kodanlus likvideerida tööstusproletariaadi mõju maanõukogus.

Maanõukogude valimiste tähtpäeva määras kubermangukomissar Poska kodanluse huvides omavoliliselt, ilma Eesti nõukogude tahet arvestamata. Valimised viidi läbi suure kiirusega, et ei jääks aega valimiseelseks selgitustööks.

Eesti bolševikud paljastasid kodanluse demagoogilised katsed kujutada end eesti rahva rahvuslike õiguste kaitsjana. Nad näitasid töörahvale, et „maapäeva" projekt on eesti kodanluse poolt sepitsetud kokkuleppel parunitega ja tsaari mustsajalastega tööliste ja talupoegade vastu. Bolševikud süvendasid eesti ja vene töörahva põlist sõprust, mis on arenenud ja tugevnenud ühises võitluses mõisnike ja kodanluse ikke kukutamise eest. Kõikjal Eestis toimusid töörahva koosolekud, kus bolševikud näitasid, et kodanluse poolt sepitsetud maanõukogud ei kujuta endast demokraatlikku omavalitsust. Kodanluse tõeliseks eesmärgiks, ütlesid bolševikud, on likvideerida tööliste ja soldatite saadikute nõukogud ja asendada need kodanluse esindajaist koosnevate maanõukogudega. Töörahvas protesteeris oma koosolekuil demokraatiavastase „omavalitsuse" projekti vastu ja nõudis selle tagasilükkamist.

Bolševike fraktsioon Tallinna Nõukogus nõudis Poska kõrvaldamist kubermangukomissari kohalt omavolilise ja rahvavastase tegevuse pärast maanõukogude valimiste väljakuulutamisel. Töörahva

hulkade survel hääletas Tallinna Nõukogu enamus bolševike ettepaneku poolt ja Poska tagandati. Ka teised Eestimaa nõukogud toetasid Tallinna Nõukogu otsust.

Üle kogu Eesti toimusid rohkearvulised tööliste ja kehvtalupoegade demonstratsioonid, mis avaldasid poolehoidu Tallinna Nõukogu otsusele. Kuid töörahva äraandjad esseerid ja menševikud, kes moodustasid Tallinna Nõukogus enamuse, andsid Ajutise Valitsuse nõudmisel peagi oma nõusoleku Poska ametisse tagasimääramiseks.

Säärase valimisõiguste kitsendamisega, pettuse ja vägivallaga, mis kodanlus oma agentide — esseeride ja menševike abil tarvitusele võttis töörahva kõrvaldamiseks valimistelt, kujunes kubermangu maanõukogu mitte rahvaesinduseks, vaid kodanluse kontrrevolutsiooniliste vandenõude sepitsemise pesaks.

Töörahva relvastatud jõudude organiseerimine. Tööliste ja kehvtalupoegade hulgad nõudsid järjest tungivamalt töörahva relvastatud organisatsiooni — punase kaardiväe (punakaardi) asutamist revolutsiooni kaitseks. Töörahva survel võttiski Tallinna Nõukogu aprilli lõpul vastu bolševike ettepaneku, mis tunnistas Punakaardi asutamise hädavajalikuks.

Kuid juba mõne päeva pärast, kui Ajutine Valitsus oli sel puhul rahulolematust avaldanud, loobus Tallinna Nõukogu esseerlik-menševistlik enamus oma otsustest. Esseerid ja menševikud püüdsid kõigiti nurja ajada töörahva relvastatud jõu organiseerimist ja aitasid samal ajal kodanlusel relvastada oma kontrrevolutsioonilisi salku.

Sellest hoolimata panid bolševikud aluse Eesti Punakaardile, mis koosnes töölistest ja kehvtalupoegadest. Punakaardiväelased pidasid valvet Töölismajas ja kaitsesid parteiasutisi ning töörahva koosolekuid kodanluse poolt organiseeritud rüüstajate salkade vastu.

Veebruarirevolutsiooni järel olid töölised organiseerinud Tallinnas, Narvas ja teistes tööstuspiirkondades rahvamiilitsa, mis allus nõukogule. Samal ajal moodustasid kodanluse tegelased nende käes olevate linna- ja maaomavalitsuste juures miilitsaorganid, püüdes miilitsa nime all jalule seada endist politseid. Lenin oma kõnes soldatitele aprilli algul hoiatas töölisi ja soldateid, et nad tsaariaegset politseid mingil tingimusel taastada ei lubaks. Kuid eesti kodanlusel läks esseeride ja menševike abiga korda nõukogude miilits likvideerida ja luua oma kontrrevolutsiooniline miilitsaaparaat, mis allus kodanluse käes olevatele omavalitsustele. Tallinnas jäi küll miilits alluvaks nõukogule, kuid viimase poolt määratud miilitsaülem menševik A. Hellat komplekteeris miilitsa kodanlastest ja muutis selle tegelikult kodanluse tööriistaks.

Massiliseks töörahva relvastatud organisatsiooniks kujunes töölistest koosnev vabrikumiilits, mis organiseeriti tööliste poolt revolutsiooni esimestel päevadel. Vabrikandid tegid korduvalt katset vabrikumiilitsat likvideerida, kuid töölised seisid üksmeelselt oma miilitsa eest. Suuremates vabrikutes ja tehastes, näiteks „Dviga-

teli" vagunitehastes, valiti tööliste poolt miilitsaülemateks bolševikud, kes korraldasid töölistele regulaarselt laskeharjutusi, õpetades neid relvaga ümber käima eelseisvateks revolutsioonilahinguteks.

Eesti kodanluse katsed asutada oma „ihukaitsevägi". Kuna Eestis asuvad soldatid ja madrused toetasid nõukogusid ja neis süvenes revolutsiooniline meeleolu, saavutas eesti kodanlus Ajutiselt Valitsuselt loa asutada oma „ihukaitsevägi" „rahvuslike" väeosade sildi all, kuhu püüti koondada eesti sõjaväelasi kontrrevolutsiooniliste ohvitseride juhtimisel.

Kodanlikud natsionalistid õhutasid eesti rahvusest soldatite keskel ohjeldamatult rahvuslikku vihavaenu vene rahva vastu. „Rahvuslik uduloor," kirjutas V. Kingissepp kodanluse demagoogiat paljastades, „peab töölise silmade eest ära varjama, et vene, läti, leedu tööline tema vend on ja et eesti kapitalist samasugune väljakurnaja on kui vene, läti, leedu kapitalist. Rahvuslik ving peab tumestama sulase ja rentniku mõistust, et see ei saaks aru, et eesti ja saksa mõisnik teda ühteviisi kurnavad."

Bolševike ettepanekul, mida toetasid töörahvahulgad, võttis Tallinna Nõukogu vastu otsuse eesti kodanluse poolt loodud väeosad kui kontrrevolutsioonilised laiali saata. Ajutine Valitsus ja tagurlikud kindralid eesotsas Korniloviga toetasid rahvuslike väeosade organiseerimist, lootes neid ära kasutada kontrrevolutsiooni huvides. Nende pealekäimisel muutis Tallinna Nõukogu oportunistlik enamus oma otsuse ning andis loa eesti kodanluse relvastatud väeosade moodustamiseks.

Kuid kodanlikud ohvitserid ei suutnud valelike natsionalistlike loosungitega lämmatada poliitilise teadlikkuse tõusu eesti väeosades. Nagu teistes väeosades, nii süvenes klassivõitlus ka eesti soldatite hulgas, kasvas bolševike mõju eeskätt Tallinnas ja Tartus asuvais väeosades.

Töölisklassi ja kehvtalurahva liidu kindlustamine. Eesti töölisklass omas kehvtalurahva näol, kes ägas balti parunite ja eesti kulakute ikke all, tugevat liitlast. Eesti talurahva rõhuv enamus, umbes kaks kolmandikku, oli ilma maata. Mõisatöölisi üksinda oli üle 100 000-nde. Eesti kehvtalurahvas oli täis lepitamatut viha oma rõhujate vastu. Ajutine Valitsus ei teinud midagi talurahva olukorra parandamiseks, vaid jättis mõisnike maavalduse ja kõik eesõigused puudutamata. Bolševike selgitustöö tagajärjel jõudis eesti talurahvas järjest rohkem veendumusele, et parunite orjusest võib ta pääseda ainult tihedas liidus töölisklassiga, töölisklassi juhtimisel.

Bolševikud organiseerisid üle Eesti maatööliste ja kehvtalupoegade ühinguid, kutsusid kokku nende esindajate nõupidamisi. Maata ja vähese maaga talupoegade organiseerimiseks moodustati VSDT(b)P Põhja-Balti Büroo juurde Eesti Maatameeste Keskbüroo eesotsas bolševik Jaan Sihveriga, asutati maatöörahva ajaleht

„Maatamees". Valdades organiseerisid bolševikud maatameeste komiteed, kes revolutsiooni edasisel arenemisel said aluseks töörahva nõukogudele maal.

Kodanlik „rahvuskongress". 1. juuliks kutsusid eesti kodanluse liidrid kokku oma maapäeva. Et anda demokraatiavastaselt moodustatud ja töörahva poolt vihatud maapäeva avamisele pidulik ilme, kutsusid kodanluse liidrid üheaegselt maapäevaga kokku nn. „rahvuskongressi". „Rahvuskongressil" pidi toimuma ka kubermangukomissar Poska valimisprotseduur. Kongressi peamiseks ülesandeks oli demonstreerida kodanluse kontrrevolutsioonilisi jõude töörahva kasvava revolutsioonilise liikumise vastu.

„Rahvuskongress" koosnes põhiliselt kodanluse mitmesuguste organisatsioonide ja „seltside" esindajaist. Ta ei olnud nagu maapäevgi rahva poolt valitud esindus. Kongressi eel asutas kodanlus palavikuliselt juurde uusi „seltse". Et näidata nende liikmete arvu suuremana, astusid kodanluse tegelased üheaegselt mitme organisatsiooni liikmeks.

„Rahvuskongress" ja ühes sellega ka Poska valimise jant kodanlusel äpardus. Bolševike ettepanekul lahkusid tööliste ja maata ning vähese maaga talupoegade esindajad kongressilt terves koosseisus. Kvoorumi puudumise tõttu ei saanud toimuda Poska valimine. Kongressilt lahkunud töörahva esindajad kogunesid nõupidamisele Töölismajja. Nõupidamine, mis toimus bolševike juhtimisel, mõistis hukka „kongressi" kui kodanluse kontrrevolutsioonilise sepitsuse ja võttis vastu otsused maaküsimuse, vallaomavalitsuste ümbervalimise ja muude tähtsate küsimuste kohta, mis käsitasid töötava talurahva organiseerimist võitluseks kodanluse ja mõisnike vastu.

Kodanluse järjekordne manööver, mille eesmärgiks oli töörahva hulkade petmine, nurjus.

Tööliste ja soldatite juulidemonstratsioon Petrogradis. Imperialistliku sõja jätkamine kodanluse ja mõisnike huvides ja rahvamajanduse üha suurenev laostumine sõja ning kapitalistide saagiahnuse tagajärjel, karistussalkade saatmine talurahva vastu, kes asus mõisnike maade ülevõtmisele, — kõik see süvendas töörahva ja soldatite ning madruste meelepaha Ajutise Valitsuse rahvavaenuliku poliitika vastu.

3. juulil algasid Petrogradis stiihilised tööliste, revolutsiooniliste soldatite ja madruste meeleavaldused, mis järgmisel päeval kujunesid grandioosseks demonstratsiooniks. Demonstrandid kandsid loosungeid „Maha imperialistlik sõda!", „Kogu võim nõukogudele!".

Ajutine Valitsus tõi hoolimata demonstratsiooni rahulikust iseloomust meeleavaldajate vastu välja kontrrevolutsioonilised väeosad. Esseeride ja menševike liidrid koos monarhistlike kindralitega organiseerisid tööliste ja soldatite demonstratsiooni tulistamise, mille tagajärjel oli palju surnuid ja haavatuid.

Töörahva demonstratsioon Tallinnas. 4. juulil toimus bolševike üleskutsel ka Tallinnas suur töörahva demonstratsioon, millest võttis osa üle 40 000 inimese. Demonstrandid nõudsid, et nõukogud võtaksid kogu võimu enda kätte ja lõpetaksid imperialistliku sõja. Samuti astusid nad välja eesti kodanluse katsete vastu anda üldrahvalik iseloom kapitalistide kildkonna koosviibimisele, mis nimetas end „rahvuskongressiks". Nähes ähvardavat rahvahulka, olid kodanluse liidrid sunnitud koosolekuruumist välja tulema ja avalikult teatama, et nende koosolek ei esinda rahvast, vaid ainult koosolijaid endid. Võimas töörahva demonstratsioon Tallinnas näitas, et suured rahvahulgad on koondunud bolševike lippude alla, bolševike poolt püstitatud võitlusloosungite ümber.

Kontrrevolutsiooni pealetung juuli algul. Pärast metsikut veretööd Petrogradis rahulike demonstrantide kallal tegi Ajutine Valitsus oma käsilaste — esseeride ja menševike abiga lõpu kaksikvõimule, kehtestas kodanluse ja mõisnike diktatuuri ning muutis nõukogud oma kuulekaks tööriistaks.

Olles ennast kindlustanud Petrogradis, asus kontrrevolutsioon pealetungile kogu riigis. Eesti kodanlus võttis aktiivselt osa sõjakäigust töörahva revolutsiooniliste organisatsioonide vastu. Eestis suleti bolševistlikud ajalehed „Kiir" ja „Utro Pravdõ", nende toimetajad areteeriti, talitused rüüstati.

Kuid kontrrevolutsioonil ei läinud korda hävitada bolševike organisatsiooni. Töölised, soldatid ja madrused astusid revolutsiooni kaitseks välja rohkearvuliste meeleavalduste ja streikidega. 15. juulil hakkas Tallinnas „Kiire" asemel ilmuma uus bolševistlik ajaleht „Tööline" ja 1. augustil „Utro Pravdõ" asemel ajaleht „Zvezda".

§ 2. Kurss relvastatud ülestõusule

Bolševike partei VI kongress. Tagakiusamise ja kontrrevolutsiooni pealetungi olukorras toimus juuli lõpul ja augusti algul Petrogradis illegaalselt bolševike partei VI kongress. Kuna Lenin pidi end varjama põranda all kodanluse nuuskurite eest, juhtis kongressi tööd seltsimees Stalin vastavalt Lenini juhenditele. Eesti parteiorganisatsiooni poolt võtsid kongressist osa 3 delegaati.

Nõukogud, kus olid enamuses töörahva äraandjad esseerid ja menševikud, olid kaotanud võimu, olid muutunud Ajutise Valitsuse ripatsiks. Seepärast tuli loosung „Kogu võim nõukogudele!" ajutiselt päevakorrast ära võtta. Kongress andis parteile suuna proletariaadi diktatuuri kättevõitmiseks relvastatud ülestõusu teel. Eriti rõhutas VI kongress, et sotsialistliku revolutsiooni võidu põhitingimuseks on proletariaadi ja kehvtalurahva liidu igakülgne kindlustamine.

Vastuseks trotskistide väidetele, nagu saaks Venemaa asuda sotsialismi teostamisele ainult siis, kui saabub proletaarne revolutsioon Läänes, ütles seltsimees Stalin: „Pole sugugi võimatu, et just Venemaa osutub selleks maaks, kes rajab tee sotsialismile... Tuleb kõrvale heita see iganenud kujutlus, et ainult Euroopa võib meile teed näidata." [1]

Eesti bolševikud asusid kohe partei VI kongressi otsuste elluviimisele.

VSDT(b)P Põhja-Balti organisatsioonide II konverents. 13.—16. augustil toimus Tallinnas VSDT(b)P Põhja-Balti organisatsioonide II konverents, kus oli esindatud 23 organisatsiooni 7000 parteiliikmega. Konverents võttis omaks kõik partei VI kongressi seisukohad. Kõige tähtsamate küsimustena seisid päevakorras maa- ja rahvusküsimus. Maaküsimuse alal nõudis konverents maa natsionaliseerimist ja mõisnike maade konfiskeerimist. Rahvusküsimuse alal rõhutas konverents, et eesti rahvale võib tuua täieliku rahvusliku vabaduse ainult kodanluse kukutamine ja proletaarse revolutsiooni võit Venemaal, mis annab õiguse igal rahval endal oma saatuse üle otsustada. Seepärast peab eesti töörahvas minema tihedas liidus vene revolutsioonilise proletariaadi ja kogu töörahvaga, kes võitleb kõigi rahvuste täieliku üheõigusluse eest.

Maata ja vähese maaga talupoegade konverents. Augustikuu keskel kutsusid bolševikud Tallinnas kokku üle-eestimaalise maatööliste ja kehvtalupoegade esindajate konverentsi, kus kõigis küsimustes kiideti heaks bolševike poolt esitatud seisukohad. Konverentsi juhtis bolševik Jaan Sihver. Konverentsil valiti Ülemaaline Maatameeste (sulaste, maata ja vähese maaga talupoegade) Keskkomitee. Valdades ja maakondades otsustati asutada maatameeste valla- ja maakonnakomiteed. Eesti töötav talurahvas järgnes bolševike partei VI kongressi hüüdlausele: „Meie lipu alla, küla rõhutud!" Kogu maa kattus maata ja vähese maaga talupoegade organisatsioonide võrguga, millel oli väga suur tähtsus sotsialistliku revolutsiooni võidu põhitingimuse — proletariaadi ja kehvtalurahva liidu kindlustamisel.

Ametiühinguline liikumine. Partei VI kongress pööras suurt tähelepanu tööliste ametiühingute organiseerimisele. Ta märkis, et ametiühingud peavad muutuma kindlateks klassivõitluse kantsideks bolševike juhtimisel. Eesti bolševikud moodustasid ametiühinguis oma fraktsioonid. Asutati Ametiühingute Keskbüroo, mis ühendas 18 mitmesugust ametiühingut. Tallinna piirkonnas kuulus augustikuus ametiühinguisse 13 500 töölist 44 000-lisest tööliste üldarvust. Eesti ametiühingud asusid bolševike juhtimisel revolutsioonilise klassivõitluse teele.

Suurt tähtsust tööliste klassivõitluses omasid vabrikukomiteed, kes valiti tööliste poolt. Vabrikukomiteed organiseerisid tööliste

---

[1] J. V. Stalin, Teosed, 3. kd. Tallinn, 1948, lk. 185 ja 186.

palgavõitlust, juhtisid streike. Ajutise Valitsuse katsed vabrikukomiteid likvideerida aeti tööliste poolt nurja. Tööliste nõudmiste esitamiseks vabrikuvalitsusele valiti tööliste poolt töölisvanemad. Tööstusrajoonides, kus oli rohkesti vabrikuid ja tehaseid, moodustati tööliste poolt töölisvanemate nõukogud, kes organiseerisid tööliste väljaastumisi ühiste nõudmistega. Tähtsamad töölisvanemate nõukogud, nagu Tallinna ja Narva nõukogud, töötasid bolševike juhtimisel.

Organiseerimis- ja selgitustöö naiste ja töölisnoorsoo hulgas. Bolševike algatusel asutati Eesti sotsiaaldemokraatlik noorsoo klubi, millel olid osakonnad vabrikuis ja asutistes. Üheks aktiivsemaks töölisnoorsoo organiseerijaks Tallinnas oli Valter Juhkum, pärastine tuntud proletaarne kirjanik. Organiseeriti ka madruste ja sõdurite klubid, mis tegid tõhusat kasvatustööd töörahva noorsoo ja sõjaväelaste hulgas. Klubi liikmed agiteerisid imperialistliku sõja vastu, nõudsid 18-aastastele noortele hääleõiguse andmist omavalitsuste valimistel jne. Bolševikud organiseerisid ka töölisspordiühingu „Jõud".

Kõrvuti meestöölistega tõmbasid bolševikud ka töötavaid naisi osa võtma revolutsioonilisest liikumisest. Eriti raskesse seisukorda olid sattunud soldatite perekonnad, kelledele makstav abiraha perekonna toitmiseks oli armetult väike. V. Kingissepp astus mitmes ajaleheartiklis välja soldatite perekondade kaitseks. Ta kirjutas, et võimu juures asuv kodanlus mobiliseerib mehi imperialistlikku röövvallutussõtta, kuid nende perekonnad jätab nälgima. Tekkis rida soldatinaiste organisatsioone. Töötavate naiste revolutsioonilise võitluse organiseerimisel paistis eriti silma bolševik Alice Tisler. Naistöölised ja soldatinaised korraldasid massilisi meeleavaldusi imperialistliku sõja jätkamise vastu, nõudes leiba ja rahu. Suurearvulise naiste demonstratsiooni laialiajamiseks, mis läks kubermangukomissari Poska juurde loosungitega: „Maha spekulandid!", „Linna omavalitsus rahva kätte!", „Maha imperialistlik sõda!", kutsus Poska välja relvastatud väesalga.

Bolševistliku kirjanduse väljaandmine. Töörahva hulkade bolševistlikul kasvatamisel omas suurt tähtsust marksistlik-leninliku kirjanduse väljaandmine. Juba esimestel revolutsioonikuudel ilmus „Kiires" rida V. I. Lenini ja J. V. Stalini artikleid. VSDT(b)P Põhja-Balti Büroo kirjanduskomisjon andis välja eri brošüüridena Lenini „Kirjad taktikast", „Proletariaadi ülesanded praeguses revolutsioonis" (Aprilliteesid) jt. Ilmus eesti keeles K. Marxi ja F. Engelsi „Kommunistliku partei manifest". Proletaarse kirjaniku ja kirjanduskriitiku Juhan Lilienbachi toimetusel hakkas uuesti ilmuma töörahva ühiskondlik-poliitiline ja kirjanduslik ajakiri „Tapper".

Bolševistlikul kirjandusel oli määratu suur tähtsus töörahva hulkade ettevalmistamisel relvastatud ülestõusuks.

Kodanluse ja mõisnike jõudude mobiliseerimine töörahva vastu. Nähes töörahva hulkade kiiret bolševiseerumist, hakkasid kodanlus

ja tema agentuur — väikekodanlikud parteid — sepitsema järjest uusi kontrrevolutsioonilisi vandenõusid. Augusti keskpaiku kutsus Ajutine Valitsus Moskvasse kokku nn. „riikliku nõupidamise", mille ülesandeks oli mobiliseerida kodanluse ja mõisnike jõude revolutsioonilise rahva vastu. Sellest töörahva klassivaenlaste peastaabi nõupidamisest võttis koos eesti kodanluse esindajatega osa ka eesti esseeride liider Kruus.

Bolševike võit linnavolikogude ümbervalimistel. Eesti kodanluse liidrid püüdsid igati viivitada linnaomavalitsuste ümbervalimistega, kartes nende üleminekut töörahva kätte. Muudatused linnavolikogudes oleksid toonud aga ka muudatusi maapäeva koosseisu, kuhu linnavolikogud saatsid oma esindajaid. Alles augustis algasid Eesti linnades tsaariaegsete volikogude ümbervalimised. Kodanluse kartused osutusid põhjendatuks. Valimistel saavutasid bolševikud suure võidu. Kõigi teiste parteide vastu saavutasid nad Tallinnas 31% ja Narvas 47% kõigist häältest, kuna aga samade linnade tööliskvartaalides said bolševike nimekirjad absoluutse enamuse. Tallinna linnavalitsus läks bolševike kätte. Bolševike ettepanekul võeti Tallinna linnavolikogus ametlikuks keeleks eesti keel, missugusest sammust eesti kodanlus oli keeldunud. Ka Tartus ja teistes linnades vähenes tunduvalt kodanlike ja väikekodanlike parteide mõju, bolševistlike rahvasaadikute arv linnavolikogudes aga suurenes. Linnavolikogude valimiste tulemused näitasid, et bolševikud olid võitnud töölisklassi enamuse poolehoiu.

Revolutsioonilise kriisi süvenemine. Augustikuu kestel süvenes revolutsiooniline kriis Eestis veelgi. Kasvas streigiliikumine, mis oli suunatud eeskätt Ajutise Valitsuse rahvavaenuliku poliitika vastu. Üksinda Tallinnas streikis augusti algul ligi 10 000 töölist. Võimul olev kodanlus sepitses kõige jõhkramaid plaane revolutsiooniliste tööliste maalt väljasaatmiseks. Eesti kodanluse liidrid eesotsas Poska ja Pätsiga tegid Ajutisele Valitsusele ettepaneku evakueerida Eestist töölisi sisekubermangudesse, põhjendades seda salakavalalt toitlusraskustega rindelähedases piirkonnas. Sealjuures vaikisid nad sellest, et kodanlus imperialistliku sõja jätkamisega ise neid raskusi tekitas. Kubermangu toitlusvalitsuses, mis oli eesti kodanluse liidrite käes, mängisid peremeest spekulandid ja marodöörid. Kodanlik-natsionalistlike spekulantide ja marodööride kätte läksid suured jahu, suhkru ja muude toidu- ning tarbeainete tagavarad. Näiteks avastas rahva poolt teostatud ühiskondlik kontroll Tartus 1917. a. suvel kodanluse liidrite J. Tõnissoni, Partsi jt. korterites puudade viisi suhkrut, jahu ja muid defitsiitseid aineid. Bolševike fraktsioon Tallinna Nõukogus ajas nurja revolutsiooniliste tööliste väljasaatmise plaani. Mõni aeg hiljem tegi Poska Ajutisele Valitsusele ettepaneku viia kubermangukeskus Tallinnast kui tööstuslinnast üle Rakveresse kodanluse mõju all oleva eesti polgu kaitse alla. Kuid ka see kavatsus jäi teostamata bolševike mõju kasvamise tõttu polgus.

Imperialistliku sõja jätkamine kodanluse poolt muutis töötava talurahva olukorra järjest väljakannatamatumaks. Ainus „reform", mis kodanlus agraarküsimuse alal läbi viis, seisis selles, et mõisates seati teorendi asemel sisse raharent. Kuid see reform ei kergendanud märkimisväärselt rentniku olukorda. Mõisnikule jäi õigus rentnikku igal ajal minema kihutada. Harilikult ütlesid parunid rentnikele rendikohad üles ja jätsid nad tööle päevatöölistena. Kasvas talurahva rahutuste laine üle kogu Venemaa. Talupojad asusid mõisnike maid üle võtma ja harima. Kodanlus ja mõisnikud organiseerisid karistussalku talurahva revolutsioonilise liikumise mahasurumiseks.

Ka Eestis tekkis veriseid kokkupõrkeid mõisnike karistussalkade ja mõisatööliste ning rentnike vahel. Viljandimaal tappis kohalike kulakute jõuk mõisavalitsejaga eesotsas Kuriste mõisa rendikohapidaja Tõnis Kassi ühes pojaga, kes keeldusid rendikohast paruni käsul välja minemast. Eesti mõisnik ja kodanluse liider Raamot surus vägivaldsete abinõudega maha põllutööliste streigi oma mõisas. Laialdased töötava rahva kihid, kes seni veel olid olnud kokkuleppeparteide — esseeride ja menševike — mõju all, pöörasid viimastele selja, kui need koos kodanlusega teostasid imperialistliku sõja jätkamise poliitikat. Töötavad hulgad tulid bolševike poole, kes nõudsid demokraatlikku rahu, leiba ja maad rahvale.

Kindral Kornilovi kontrrevolutsioonilise mässu likvideerimine. Kodanlus hakkas üle kogu Venemaa tegema ettevalmistusi selleks, et hävitada nõukogud, mis olid menševike ja esseeride äraandmise tagajärjel jäänud jõuetuks, ja kehtestada kontrrevolutsiooniline diktatuur. Rindel seati sisse surmanuhtlus soldateile ja oli kavatsus seda kehtestada ka tagalas. Rahvamajandus ja toitlusasjandus laostati võimuloleva kodanluse poolt sihilikult, et esile kutsuda näljarahutusi ja need „raua ja verega" maha suruda. Eesti kubermangu toitlusvalitsuse summad, mis olid mustsajalise kodanliku natsionalisti Raamoti käsutuses, kulutati kodanluse kontrrevolutsiooniliste salkade formeerimiseks ja ülalpidamiseks.

Sõjavägede kontrrevolutsiooniline peastaap kindral Korniloviga eesotsas loovutas 21. augustil sakslastele Riia, et avada rinne saksa imperialistidele ja nende abiga lämmatada revolutsioon Venemaal. 4 päeva hiljem alustas kodanluse, mõisnike ja Lääne imperialistide käsik kindral Kornilov mässu, tehes katset korraga vallutada Petrogradi ja Moskvat, hävitada tööliste, talupoegade ja soldatite nõukogud ning restaureerida tsarism. Eesti kodanlus toetas Kornilovi mustsajalist mässu. Kui kubermangu maanõukogu arutas abinõude tarvituselevõtmist mässu likvideerimiseks, lahkusid kodanluse liidrid koosolekult, mistõttu otsuse tegemiseks puudus kvoorum. Suurema kodanliku partei — „kodanlik-demokraatliku bloki" liidreid Poskat, Pätsi ja Tõnissoni, kes pooldasid ja tegelikult toetasid Kornilovi mässu, nimetati rahva hulgas „eesti korniilovlasteks". Bolševikud juhtisid rahvahulgad võitlusele Kornilovi kontrrevolutsioonilise avantüüri likvideerimiseks ja surusid

mässu maha. Ka Eesti töölised, soldatid ja madrused võtsid bolševike juhtimisel üksmeelselt ja aktiivselt osa Kornilovi mässu mahasurumisest.[1]

§ 3. Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võit Eestis

Nõukogude bolševiseerumine. Pärast Kornilovi mässu likvideerimist algas kiire nõukogude bolševiseerumise ajajärk kogu Venemaal. Nõukogude ümbervalimistel kukkusid läbi esseerid ja menševikud ning nende asemele valisid töölised, soldatid ja madrused bolševistlikud delegaadid. Pärast bolševike poliitika omaksvõtmist Petrogradi Nõukogu poolt, võttis ka Tallinna Nõukogu 5. septembril vastu otsuse, milles nõuti proletariaadi ja kehvtalurahva võimu kehtestamist, nõukogude võimu loomist. Seda otsust toetasid ka Narva, Tartu ja teised Eestimaa nõukogud.

Nõukogude bolševiseerumise tõttu tõusis uuesti päevakorrale loosung „Kogu võim nõukogudele!", kuid nüüd tähendas see loosung ülestõusule kutsumist Ajutise Valitsuse vastu, võimu üleminekut bolševike poolt juhitavaile nõukogudele.

Lenini juhendid relvastatud ülestõusu ettevalmistamiseks ja läbiviimiseks. Olles põranda all, pidas Lenin tihedat sidet ja kirjavahetust seltsimees Staliniga. Oma artiklites ja kirjades Keskkomiteele ja bolševistlikele organisatsioonidele andis Lenin konkreetse plaani relvastatud ülestõusu ettevalmistamiseks ja läbiviimiseks. Oma kirjas „Marksism ja ülestõus", mis oli saadetud VSDT(b)P Keskkomiteele, näitas Lenin, et on olemas kõik eeldused edukaks ülestõusuks. Ta rõhutas, et ülestõus on kunst, mida tuleb tõsiselt tundma õppida, ja andis konkreetse plaani, kuidas ülestõusu otsustavaks läbiviimiseks tuleb ära kasutada laevastikku, sõjaväeosi ja punakaardiväge, missugused otsustavad punktid Petrogradis on vaja vallutada.

Lenin õpetas, et relvastatud ülestõusu kordaminekuks on vaja „... üheaegne, võimalikult äkiline ja kiire pealetung Piiterile, tingimata nii väljast- kui ka seestpoolt, niihästi tööliskvartaalidest ja Soomest kui ka Tallinnast ja Kroonlinnast, k o g u laevastiku pealetung ..."[2]

Koos kogu parteiga hakkasid ka eesti bolševikud Lenini juhtnööride alusel töölisi ja kehvtalurahvast intensiivselt ette valmistama relvastatud ülestõusuks.

27. septembril toimus Tallinnas kõigi Eestimaa nõukogude ja töölis- ning sõjaväeliste organisatsioonide üldine nõupidamine, millest võttis osa ka bolševike partei Keskkomitee esindaja. Rõhuva häälteenamusega võeti vastu bolševike poolt esitatud resolutsioon,

[1] Võitlust Kornilovi mässu mahasurumiseks Eesti territooriumil kirjeldab kujukalt silmapaistev kirjanik Mihhail Solohhov romaanis „Vaikne Don" (II köide, IV jagu, XVII peatükk).

[2] V. I. L e n i n, Valitud teosed, II kd. Tallinn, 1946, lk. 103.

mis nõudis võimu üleminekut nõukogudele. Pärast nõupidamist saadeti Eesti bolševistliku organisatsiooni poolt partei Tallinna Komitee sekretär ja „Zvezda" toimetaja I. V. Rabtšinski Petrogradi, et bolševike partei Keskkomiteele aru anda olukorrast Eestis.

VSDT(b)P Keskkomitee kutsus 1.—13. oktoobril Petrogradis kokku põhjapiirkonna nõukogude kongressi. Eestimaa nõukogude poolt võttis kongressist osa 5 esindajat, neist 3 bolševikku. Kongress oma otsustes kutsus töörahva hulki relvastatud ülestõusule. Kongressil oli suur agitatsiooniline ja organisatsiooniline tähtsus ülestõusu ettevalmistamisel. Oma „Kirjas põhjapiirkonna

Töörahva revolutsiooniline meeleavaldus Sindis 1917. a. sügisel.

nõukogude kongressist osavõtvaile seltsimeestele bolševikele" ütleb Lenin: „Asi seisab ülestõusus, mille võivad ja peavad otsustama Piiter, Moskva, Helsingi, Kroonlinn, Viiburi ja Tallinn."[1] Sellega juhtis Lenin tähelepanu Tallinna suurele tähtsusele revolutsioonihälli Petrogradi ja kogu Vene revolutsiooni kaitsel.

Eesti saarte okupeerimine saksa imperialistide poolt. 29. septembril tungisid saksa imperialistide väed Saaremaale. See sai võimalikuks kontrrevolutsioonilise ohvitserkonna jultunud reetmise tõttu. Kontrrevolutsionäärid loovutasid saksa imperialistidele Eesti saared, et avada neile tee revolutsioonilisele Petrogradile. Eesti reaktsioonilised ohvitserid andsid Muhu saarel saksa imperialistide kätte vangi osa 1. eesti polgust.

Laiade rahvahulkade poolehoiu kasv bolševike parteile. Pärast linnavolikogude ümbervalimist toimusid septembris ka tsaariaegsete vallavolikogude ümbervalimised, kus bolševike organiseerimisel kehvtalurahvas esines oma nimekirjadega. Kehvtalurahva

[1] В. И. Ленин, Соч., т. 26, стр. 153.

kandidaadid saavutasid üle kogu maa suure võidu ja paljudes valdades, eriti Viljandimaa valdades, said nad absoluutse enamuse. Bolševiseerumisprotsess algas ka eesti rahvuslikes väeosades. Tartus asutati bolševike sõjaväeline organisatsioon eesti tagavarapataljoni sõduri Eduard Otteriga eesotsas. Vene, eesti ja läti rahvusest sõjaväeosade vahel kujunes tihe kontakt ja sõbralik koostöö.

Bolševike partei keskhäälekandja „Rabotši Put", mida toimetas seltsimees Stalin, kirjutas bolševike mõju süvenemisest Eestis

J. M. Sverdlov.

Oktoobrirevolutsiooni eelõhtul: „Väeosades kasvab meie mõju iga päevaga. Uued polgud, mis saabuvad Tallinna, pöörduvad esmajoones meie partei poole kõnelejate saamiseks. 16. oktoobril oli korraldatud demonstratsioon (1905. aasta langenute mälestuseks), millest peale tööliste võtsid osa ka kõik sõjaväeosad, vastsaabunud rindemehed relvadega, suurtükiväelased suurtükkidega. Enamus loosungeist on meie omad: „Maha Ajutine Valitsus!", „Maha Kerenski!", „Kogu võim nõukogudele!".

Tartus oli demonstratsioon. 15. oktoobril tuli välja kogu kohalik garnison, sest läti kütid ja eesti tagavarapataljon on kindlasti meiemeelsed. Narva garnison, kaasa arvatud ka kasakad, keda seal on paar sotnjat, on meie poolel. Viimastel päevadel saabuvad uued väeosad, kellest mõned asuvad meie platvormil, teiste seisukoht pole aga veel selgunud.

Külas maatameeste hulgas kasvab järjest meie mõju. 15. oktoobril toimusid konverentsid kolmes maakonnas. Kõige õnnestunum osavõtjate arvu poolest oli Viru maakonna konverents, kus olid esindatud peaaegu kõik vallad (95%). Konverentsil arutati küsimusi, mis on seotud praeguse olukorraga, tööga vallavolikogudes ja valimistega Asutavasse Kogusse. Olid kohal ka esseeride esindajad, kuid kõik delegaadid (ühel häälel) hääletasid meie resolutsioonide poolt."

Eestimaa nõukogude II kongress. Oktoobris toimus Eestimaa nõukogude II kongress. I nõukogude kongressil, mis toi-

I. V. Rabtšinski.

mus 23.—27. juulil kontrrevolutsiooni pealetungi olukorras, oli menševikest ja esseeridest koosnev enamus heaks kiitnud Ajutise Valitsuse imperialistliku poliitika. II kongressil oli aga bolševikel rõhuv enamus. Kongressi tööd juhtis V. Kingissepp, kes oma sõnavõtus rõhutas, et proletariaat ja kehvtalurahvas peavad kehtestama nõukogude võimu. Ainult nõukogude võim suudab teha lõpu imperialistlikule sõjale ja sõlmida ausa demokraatliku rahu. Kongress tunnistas bolševike partei poliitika õigeks. Võeti vastu bolševistlikud resolutsioonid rahu ja võimu küsimusis. Uues Eestimaa Nõukogude Täitevkomitees said bolševikud enamuse.

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni algus. 10. oktoobril toimus Lenini juhtimisel, kes oli illegaalselt saabunud

Petrogradi, bolševike partei Keskkomitee laiendatud istung, kus tunnistati, et relvastatud ülestõus on vältimatu ja lähemate päevade küsimus. Keskkomitee laiendatud istungil 16. oktoobril valiti kogu ülestõusu ettevalmistamise ja läbiviimise käiku juhtiv organ — Parteikeskus — seltsimees Staliniga eesotsas. Parteikeskus oli Petrogradi Nõukogu juures moodustatud Revolutsioonilise Sõjakomitee juhtivaks tuumaks. Parteikeskuselt ja isiklikult seltsimees Stalinilt saadud juhendeil moodustasid ka eesti bolševikud Eestimaa Nõukogude Täitevkomitee juures Revolutsi-

V. I. Lenin saabub 24. oktoobri ööl Smolnõisse. E. Kibriku joonis.

oonilise Sõjakomitee. Viimase esimeheks valiti I. Rabtšinski, aseesimeheks V. Kingissepp. Eestimaa Revolutsioonilise Sõjakomitee tegevust revolutsiooni ettevalmistamisel ja läbiviimisel suunas ja juhtis pidevalt Parteikeskuse liige Jakov Mihhailovitš Sverdlov.

23. oktoobril toimus Tallinnas Eestimaa Revolutsioonilise Sõjakomitee esimene koosolek, kus otsustati vastavalt Parteikeskuse juhendeile strateegiliselt tähtsad punktid Eestis oma kontrolli alla võtta, et kindlustada revolutsioonihälli Petrogradi tagalat kontrrevo-

lutsiooni võimalike kallaletungide vastu läänest. Väeosadesse määrati poliitilised komissarid. Revolutsioonilised sõjakomiteed moodustati ka Tartus ja teistes Eesti linnades.

Oktoobrirevolutsiooni võit. Nõukogude valitsuse moodustamine. Petrogradis algas ülestõus Lenini ja Stalini juhtimisel 24. oktoobril. Järgmisel päeval, 25. oktoobril (7. novembril), vallutasid revolutsioonilised töölised, soldatid ja madrused kõik tähtsamad punktid ja valitsusasutised pealinnas. Revolutsioonilisi väeosi ja Balti mere laevastiku sõjalaevu saabus järjest appi võidukale Piiteri proletariaadile. Ka Tallinnast saabusid Piiterisse ristleja „Oleg" ja miinilaev „Pobeditel" revolutsiooniliste madrustega. Ajutine Valitsus varjas end Talvepalees junkrute kaitse all. „Aurora" kahurite mürina saatel alustasid töölised, soldatid ja madrused tormijooksu kodanluse ja mõisnike tsitadelli — Talvepalee vastu ja vallutasid selle ning areteerisid Ajutise Valitsuse. Areteeritud ministrid paigutati Peeter-Pauli kindlusse. Ainult peaministril Kerenskil läks korda Ameerika Ühendriikide saatkonna autos põgeneda.

25. oktoobri õhtul tuli kokku II Ülevenemaaline Nõukogude Kongress, kus bolševikud olid enamuses. Kongress kuulutas, et kogu võim on läinud nõukogude kätte. Pärast Lenini ettekandeid rahu ja maa küsimuse kohta võeti kongressi poolt vastu rahu- ja maadekreedid. Moodustati esimene Nõukogude valitsus — Rahvakomissaride Nõukogu — Leniniga eesotsas. Seltsimees Stalin kuulus valitsusse rahvusasjade rahvakomissarina.

Eesti töölised, talupojad, soldatid ja madrused võtsid suure vaimustusega vastu teate proletaarse revolutsiooni võidust Petrogradis. Üle kogu Eesti toimusid rohkearvulised tööliste, talurahva, soldatite ja madruste miitingud ja koosolekud, kus tervitati nõukogude võimu. Iseloomustav oli miiting 27. oktoobril Tallinna Eesti polgus, mida eesti kodanlus pidas oma toeks. Bolševike poolt esinesid J. Sihver ja H. Suuder, eesti tööerakonna [1] poolt Vilms ja Seljamaa. „Tööline" kirjutab sõdurite meeleolu kohta, et ei aidanud siin isandate Vilmsi ja Seljamaa natsionalistlikud võltsimised ja demagoogia. „Tööline ja talupoeg võitlevad nii, kuidas nende klassihuvid nõuavad. Ka Eesti polgud — kodanluse lootus — libisevad sinna, kus nende koht on, — revolutsiooniliste sõjavägede ridadesse." Ühel häälel võeti vastu bolševik J. Sihveri poolt esitatud resolutsioon.

Tööliste-punakaardiväelaste relvastatud väesalgad, revolutsioonilised soldatid ja Balti laevastiku madrused moodustasid eesti töörahva relvastatud jõu, millele toetudes Eestimaa Revolutsiooniline Sõjakomitee bolševike partei juhtimisel asus Oktoobrirevolutsiooni võidu kindlustamisele ja nõukogude võimu kehtestamisele Eestis.

Pärast Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võitu Petrogradis jätkas kontrrevolutsioon veel paljudes kohtades vastupanu.

---

[1] Eesti tööerakond — kodanlik-natsionalistlik partei, põhiliselt vastas vene parempoolsetele esseeridele.

Kerenski koos kindral Krasnoviga koondasid kontrrevolutsioonilisi väeosi Petrogradi alla saatmiseks. Eesti bolševikud takistasid Krasnovi väeosade saatmist läbi Eesti territooriumi, organiseerides raudteejaamades tõkkeid ja agitaatorite rühmi, kes tegid selgitustööd läbisõitvate ešelonide soldatite hulgas, mispeale viimased keeldusid revolutsiooni vastu minemast. Seega osutasid eesti bolševikud suurt abi Kerenski ja Krasnovi nõukogudevastase mässu purustamisel ning täitsid ustavalt Lenini käsu: vaenlast mitte mingil juhul läbi lasta.

§ 4. Nõukogude võimu organiseerimine ja tema esimesed edusammud

Vana, kodanliku riigiaparaadi purustamine ja uue, nõukogude riigiaparaadi ülesehitamine. Oktoobrirevolutsiooni võiduga kehtestati Venemaal, hiigelriigis, mis moodustab ühe kuuendiku maakerast, proletariaadi diktatuur. Lenin ja Stalin õpetavad, et „proletariaadi diktatuur on proletariaadi ja töötava talurahva hulkade klassiliit kapitali kukutamiseks, sotsialismi lõplikuks võiduks, tingimusel, et selle liidu juhtivaks jõuks on proletariaat".[1] Proletariaadi diktatuur ei tähendanud mitte klassivõitluse lõppemist, vaid selle jätkamist uutes vormides. Võitnud proletariaadil tuli lõplikult murda kukutatud ja eksproprieeritud kodanluse ning mõisnike vastupanu, tuli likvideerida nende mässukatsed kapitali võimu taastamiseks. Tuli kõvendada liitu kõigi töötavate ja ekspluateeritavate hulkadega ja tõmmata nad kaasa sotsialistlikule ülesehitustööle. Tuli relvastada revolutsioon, organiseerida revolutsiooniline sõjavägi võitluseks välisvaenlaste, imperialistide vastu.

Nõukogude võim Eestis asus bolševike juhtimisel kohe vana, kodanliku riigimasina lammutamisele ja uue, nõukogude riigiaparaadi loomisele, Nõukogude valitsuse dekreetide elluviimisele. Likvideeriti kodanluse võimuorganid — maanõukogud ja maavalitsused, linna- ja vallavolikogud ning nende asemele valiti üle kogu maa töörahva saadikute nõukogud — proletariaadi diktatuuri võimuorganid.

Revolutsioonilise Sõjakomitee volitusel võttis Viktor Kingissepp 26. oktoobril (8. novembril) üle kodanluse võimukeskuse — kubermanguvalitsuse. Ta hakkas eeskätt korraldama toitlusasjandust, mis oli kodanluse poolt täielikult laostatud. Kodanluse relvastatud organisatsioonid, samuti endine miilits, keda kodanluse liidrid kasutasid tööriistana rahva vastu, saadeti laiali. Töörahva võimu kindlustamiseks laiendati tööliste Punakaardi tegevust. Punakaardile pandi rahvamiilitsa ülesanded ja tema organisatsioonid, mis koosnesid töölistest, sulastest ja kehvtalupoegadest, loodi üle kogu maa. Kui Nõukogude valitsus andis välja dekreedi Punaarmee ja

[1] J. V. Stalin, Teosed, 6. kd. Tallinn, 1948, lk. 358.

-laevastiku asutamise kohta, asusid ka eesti bolševikud punase sõjaväe organiseerimisele. 1918. aasta jaanuaris toimus eesti sotsialistlike sõjaväelaste kongress, kus valiti ülemaaline Sotsialistliku Sõjaväe Nõukogu eesotsas V. Kingissepaga. Veebruari algul asuti 1. Tallinna punase polgu formeerimisele.

Purustades kodanliku võimuaparaadi, hävitas Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon ka vana kohtu, mis oli rõhutud rahvahulkade mahasurumise tööriistaks kodanluse ja mõisnike käes, ja lõi uue, nõukogude rahvakohtu, mis oli suunatud kurnajate vastupanu murdmisele ja töörahva hulkade kasvatamisele revolutsioonilise seaduslikkuse vaimus. Uute rahvakohtute tegevusest võisid osa võtta ainult töörahva esindajad. Kõik kohtunikud ja rahvakaasistujad valiti demokraatlike valimiste teel.

Nõukogude võim seadis esmakordselt Eestis ametiasutistes sisse emakeelse asjaajamise ja asutas emakeelse kooli.

Nende abinõude teostamisega lammutas Nõukogude valitsus põhjalikult kapitalistide ja mõisnike võimu alused.

Leninliku maadekreedi elluviimine. Kõnes maaküsimuse kohta 26. oktoobril 1917 ütles Lenin: „Tööliste ja talupoegade revolutsiooni valitsus peab esmajärjekorras lahendama maaküsimuse, mis võib rahustada ja rahuldada kehvtalurahva hiiglamasse."[1] Maadekreedi põhjal, mis II nõukogude kongressil Lenini ettepanekul vastu võeti, läksid mõisnike mõisad ilma mingisuguse tasuta rahvale. Eestis asus nõukogude võim kohe mõisaid parunitelt üle võtma ja töörahva nõukogude käsutusse andma. „Maadekreet andis maa — rahvale," ütles V. Kingissepp, „Eestis tuleb see dekreet nõukogude täidesaatva komitee otsusel ja korraldusel juba lähematel nädalatel t e o s t a m i s e l e." Ta rõhutas, et mõisad tuleb otsekohe parunitelt ära võtta. Kes püüavad viivitada, on rahvavaenlased, kontrrevolutsiooni toetajad. Nõukogude võimu lühikese kestvuse ajal Eestis, kolme ja poole kuu jooksul, viidi mõisate ülevõtmine parunitelt põhiliselt lõpule. Eestis konfiskeeriti mõisnikelt ja anti üldrahvalikuks omanduseks enam kui 2,4 miljonit ha maad. Eesti töötav talurahvas vabanes iga-aastasest rendimaksust parunitele vähemalt 40 miljoni kuldrubla ulatuses aastas, arvestamata renti natuuras. Eesti talurahvas vabanes samuti iga-aastastest kulutustest maa ostmiseks.

Tööliskontrolli sisseseadmine vabrikutes ja tehastes. Nõukogude tööstuse ja kogu rahvamajanduse organiseerimiseks, kodanluse majandusliku jõu lõplikuks murdmiseks natsionaliseeriti pangad. Vabrikutes ja tehastes seati sisse tööliskontroll. Ka Eestis moodustati töölisorganisatsioonide esindajatest komisjon tööliskontrolli teostamiseks tootmise ja jaotamise üle. Tallinna ja Narva suuremates vabrikutes seati sisse tööliskontroll. Kogu Eestis kehtestati 8-tunniline tööpäev. Osalt hakati üle minema ka töölisjuhtimisele. Tööliskontrolli sisseseadmine vabrikutes oli

[1] V. I. L e n i n, Valitud teosed, II kd. Tallinn, 1946, lk. 184.

esimeseks sammuks tööstuse natsionaliseerimise läbiviimisel. Tööliskontroll ajas nurja kapitalistide katsed sabotaaži ja kahjustamisega tootmist takistada. Tööstuse ja rahanduse juhtimiseks moodustati nõukogude võimu poolt Rahvamajanduse Kõrgem Nõukogu ja kohalikud rahvamajanduse nõukogud. 13. jaanuaril 1918 moodustati ka Eesti Rahvamajanduse Nõukogu, mis juhtis tööliskontrolli teostamist, viis läbi Tallinn—Pärnu kitsaröövpmelise raudtee ja trükikodade natsionaliseerimise.

Eestis viidi ellu ka teised Nõukogude valitsuse dekreedid, nagu seisuste ja seisuslike eesõiguste ning tiitlite (parunid, krahvid, vonid jt.) likvideerimine, kiriku riigist ja kooli kirikust lahutamine, naiste ja meeste üheõigusluse kehtestamine.

Nõukogude võimu esimesed sammud rahvahariduse ja kultuuri alal. Nõukogude valitsus muutis kooli, mis oli varem kodanluse ja mõisnike teenistuses, töörahva lastele kättesaadavaks.

Oma artiklis „Üks järjekordseid ülesandeid" märgib seltsimees Stalin, et ääremaade töötavate ja ekspluateeritavate rahvahulkade kultuurilise taseme tõstmine, nende kaasatõmbamine revolutsioonilise arenemise protsessi on võimatu ilma „... autonoomiata, s. o. kohaliku kooli, kohaliku kohtu, kohaliku administratsiooni, kohalike võimuorganite, kohalike ühiskondlik-poliitiliste ja hariduslike asutuste organiseerimiseta, kohalikule keelele, piirkonna töörahva hulkade emakeelele, täielike õiguste tagamisega kõigil ühiskondlik-poliitilise töö aladel".[1] Toetudes neile näpunäidetele asus nõukogude võim Eestis rahvahariduse ümberkorraldamisele töörahva huvides. Emakeelne kool, mis nõukogude valitsuse poolt sisse seati, oli kõige tähtsamaks teguriks hariduse kättesaadavaks tegemisel töötava rahva lastele.

Kool lahutati kirikust, koolivõrku laiendati, avati lisaklassid, hakati välja arendama vabahariduslikku süsteemi täiskasvanuile. 28. detsembril 1917 toimus eesti õpetajate kongress, mis üksmeelselt tervitas Nõukogude valitsust, tema dekreete ning samme rahvahariduse organiseerimise alal. Vastuvõetud resolutsioonis tervitasid õpetajad proletaarset revolutsiooni ja rõhutasid, et võim peab jääma töörahva nõukogude kätte. „Oleme selle poolt," öeldakse resolutsioonis, „et rahvaõpetajad, kes on kõigepealt töötava noorsoo kasvatajad, võitleksid igati inimkonna parema tuleviku eest käsikäes tööliskassiga ja osutaksid viimasele tema raskes ülesehitustöös igasugust abi." Kongressil valitud Õpetajate Täitevkomitee tegi ettepaneku läbi viia koolide natsionaliseerimine ja välja töötada uued, nõukogulikud õppeprogrammid ja koolitüübid. Peale selle tunnistas täitevkomitee vajalikuks, et vastavalt Rahvakomissaride Nõukogu dekreedile südametunnistuse vabaduse kohta, usuõpetus jäetaks välja kooliprogrammidest ja selleks ettenähtud tundidel õpetataks teisi õppeaineid.

---

[1] J. V. Stalin, Teosed, 4. kd. Tallinn, 1948, lk. 72.

Nõukogude võim, esmakordselt Tartu ülikooli ajaloos, seadis sisse ülikoolis õpetamise eesti keeles. Loodi professuurid eesti keele, eesti kirjanduse ning soome-ugri keelte jaoks.

Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon avas suured ja avarad väljavaated ka eesti kunsti arengule. Tallinnas alustas bolševik Umbergi juhtimisel tegevust töölisteater. „Nüüd, kus klassivahed õige teravaks muutuvad, peame meie töölisteatri kui klassiteadlike tööliste asutuse peale vaatama ja kõik oma kunsti jõu tema ümber koondama," kirjutas bolševistlik ajaleht „Tööline", märkides, et töölisteater on ainus teater, kes endale on eesmärgiks seadnud näitekunsti tõsiselt arendada.

Venemaa rahvaste õiguste deklaratsioon. Nõukogude valitsus oma erilises otsuses, Lenini ja Stalini poolt kirjutatud „Venemaa rahvaste õiguste deklaratsioonis", kuulutas välja kõigile Venemaa rahvastele täieliku üheõigusluse, õiguse vabaks enesemääramiseks. Nimetatud deklaratsiooni alusel asus eesti töörahvas bolševike juhtimisel oma rahvusriigi — Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi loomisele ja organiseerimisele. „Venemaa rahvaste õiguste deklaratsiooni" alusel töötasid eesti bolševikud välja Eesti Nõukogude Vabariigi (Eesti Töörahva Kommuuni) konstitutsiooni projekti.

Oktoobrirevolutsiooni suured juhid Lenin ja Stalin olid need, kes suunasid eesti bolševike tegevust, nende juhtimisel saavutas eesti rahvas vabanemise ekspluateerimisest ja rahvuslikust rõhumisest. Lenin ja Stalin olid eesti rahvusriikluse rajamise, Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi loomise initsiaatorid.

Eesti rahvas oli saavutanud vabaduse ja riikliku iseseisvuse Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võidu tagajärjel ja teiste Venemaa rahvaste, eeskätt suure vabadustarmastava vene rahva abiga. Eesti rahvas teadis, et tema vabadus ja iseseisvus on kindlustatud imperialistlike orjastajate kallaletungide vastu ainult siis, kui ta jääb tihedasse liitu teiste, imperialismi ikkest vabanenud Venemaa rahvastega. Eesti töörahva seisukoht oma riikluse küsimuses on selgesti väljendatud eesti maatööliste ja kehvtalupoegade kongressil 1918. aasta jaanuaris vastuvõetud resolutsioonis: „Vene revolutsiooni toetusel on eesti töörahvas võitnud endale vabaduse ja seepärast peab ta tulevikus jääma kõige tihedamasse riiklikku ühendusse Venemaa tööliste ja talupoegadega... Mitte lahkulöömine Venemaa rahvastest, vaid nendega ühinemine üheks vennalikuks nõukogude riigiks on eesti töörahva eesmärgiks."

Koos suure vene rahva ja teiste nõukogude rahvastega asus eesti töörahvas ehitama uut ja vaba elu, asus rajama oma iseseisvat sotsialistlikku riiki teiste nõukogude rahvaste vennalikus peres, et ühisel jõul kaitsta oma vabadust ja iseseisvust imperialistlike röövvallutajate vastu.

§ 5. Võitlus kontrrevolutsiooni vastu. Nõukogude võimu kindlustumine. Oktoobrirevolutsiooni tähtsus eesti rahvale

Kontrrevolutsioonilise sabotaaži likvideerimine. Samal ajal, kui eesti töörahvas koos teiste nõukogude rahvastega bolševike partei juhtimisel oli alustanud hoogsalt sotsialistlikku ülesehitustööd ja võitles demokraatliku rahu eest rahvaste vahel, sepitsesid eesti kodanlus ja balti parunid ühes oma käsilaste esseeride ja menševike liidritega plaane Eesti eraldamiseks revolutsioonilise Venemaa küljest, et ühendada teda keiser Wilhelmi Saksamaaga või mõne teise imperialistliku riigiga, kes oleks aidanud kodanlusel ja mõisnikel hävitada töörahva võimu Eestis. Kui Venemaal oli võimul tsarism ja kapitalistide ning mõisnike valitsus, ei pidanud eesti kodanluse liidrid iseseisva Eesti riigi loomist vajalikuks ja etendasid tsaari ning imperialistliku Ajutise Valitsuse truude teenrite osa. Nüüd aga, pärast töörahva võitu, kui oli kadunud igasugune rahvuslik surve, kui rahvaste enesemääramise õigus oli saanud nõukogude riigi seaduseks, hakkasid nad taotlema revolutsioonilisest Venemaast lahkulöömist, et lahutada vabu rahvaid üksteisest ja seega nõrgestada neid, et pettuse abil kukutada töörahva võim ja allutada Eesti imperialistlikele riikidele.

Eesti kodanlus oli jõuetu relvastatud väljaastumiseks võimul oleva töörahva vastu, seepärast pani ta esialgu kõik oma lootused saksa imperialistide sõjavägede sissetungile. Kodanlus püüdis kõigiti takistada nõukogude võimu kindlustamist. Ta hakkas menševike ja esseeride abiga organiseerima sabotaaži nõukogude võimu vastu. Tallinnas organiseerisid kodanlikud natsionalistid posti-telegraafiametnike streigi, kuid sellest võtsid osa ainult kõrgemad ametnikud, kuna aga rõhuv enamus posti-telegraafi teenistujaist jätkas ausalt tööd. Endise kubermanguvalitsuse ametnikud hävitasid arvepidamise dokumendid ja raamatud, et varjata kodanluse liidrite Poska jt. kuritarvitusi nende võimuloleku ajal. Kodanluse rinamehed olid kubermanguvalitsusest kõrvaldanud suured rahasummad, mida nad kasutasid kontrrevolutsiooniliseks tegevuseks ja sõitudeks välismaa imperialistide juurde. Kuid kõik kodanluse sabotaažiaktid aeti töörahva poolt nurja ja likvideeriti.

Kodanliku „maapäeva" laialiajamine. Novembri keskpaiku otsustas Eestimaa Nõukogude Täitevkomitee laiali saata kodanluse „maapäeva", kes kutsus üles Nõukogude valitsuse korraldusi mitte täitma. Maapäev aga keeldus täitevkomitee otsust täitmast ja jätkas rahvavastase salanõu sepitsemist, ühenduse pidamist välismaa imperialistidega.

Tööliste ja kogu töörahva hulgas kutsus kodanluse kontrrevolutsiooniline tegevus esile määratu suure meelepahatormi. Töörahva koosolekuil üle maa võeti vastu resolutsioone, milledes nõuti, et mustsajalise kodanluse rahvavastase vandenõu staap — kubermangu maanõukogu tuleb viivitamatult laiali saata. 15. (28.) novembril toimus Tallinnas suur ülelinnaline töörahva demonstratsi-

oon, millest võtsid osa kümned tuhanded töötajad. Tööliste hulgad kogunesid Toompea lossi ette. Sinna tulid ka Eesti polkude soldatid, kes ühel häälel olid vastu võtnud resolutsiooni „maapäeva" laialisaatmise kohta. Sütitavate kõnedega esinesid V. Kingissepp ja J. Sihver. Töörahvas nõudis lõpu tegemist kodanluse nõukogude-

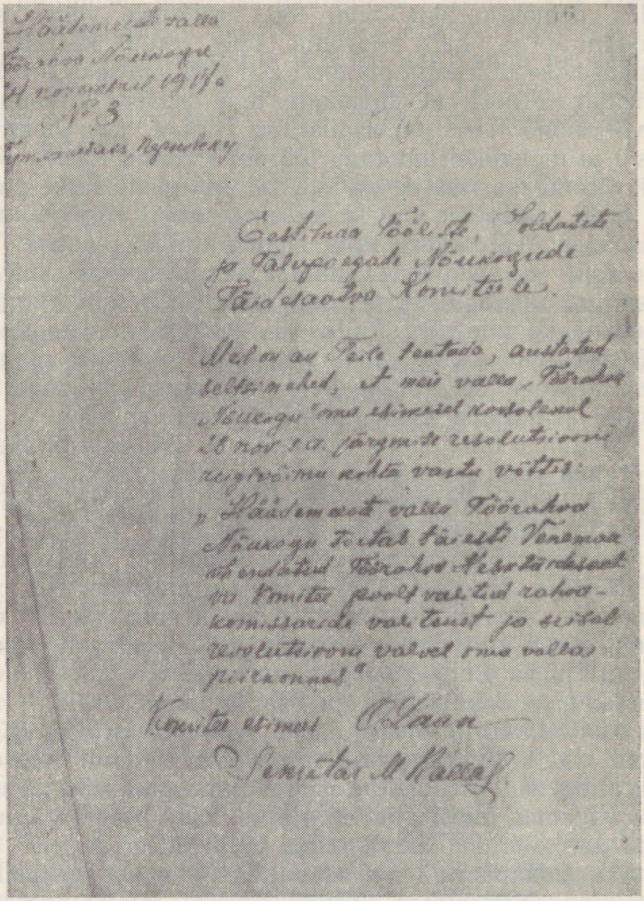

Üks hulgalistest kohalike nõukogude resolutsioonidest, milles toetatakse täielikult Nõukogude valitsust.

vastasele rahvavaenulikule tegevusele ja ajas kontrrevolutsiooni pesa — maapäeva laiali.

Eesti bolševike võitlus kodanlik-natsionalistlike parteide vastu. Oktoobrirevolutsiooni ettevalmistamise ja läbiviimise perioodil asutasid eesti kodanluse liidrid mitmesuguseid poliitilisi parteisid, nagu „rahvaerakond" (end. „eduerakond"), „maaliit", „tööerakond" jt.

Kõik need kodanlik-natsionalistlikud parteid püüdsid valelike lubadustega petta töötavat rahvast ja tõmmata teda imperialistliku kodanluse mõju alla. Kuid need kodanlik-natsionalistlikud parteid, moodustades koos esseeride ja menševikega „maapäeva" enamuse ja hoides enda käes kubermanguvalitsust, ei teinud midagi tööliste ja töötava talurahva kasuks, vaid tegutsesid kodanluse ja parunite huvides. Nad laostasid kubermangu toitlusvalitsuse ja kutsusid esile nälja, võtsid tarvitusele surveabinõusid talupoegade vastu, kes tahtsid ära võtta parunite maid, surusid maha tööliste ja sulaste streike, takistasid emakeelse kooli sisseseadmist, õhutasid imperialistliku sõja jätkamist. Seega paljastasid kodanlik-natsionalistlikud parteid endid kui töörahva vaenlased. Omavalitsuste valimised, samuti Venemaa Asutava Kogu valimised 1917. a. sügisel näitasid kodanlike ja väikekodanlike parteide mõju järjekindlat langust ning töörahva poolehoiu kasvu bolševikele. Näiteks valimistel Venemaa Asutavasse Kogusse said eesti bolševikud niisama palju kohti kui kõik kodanlikud ja väikekodanlikud parteid ühtekokku.

Eesti kodanlus ja balti parunid, kelle koostöö hakkas süvenema juba möödunud sajandi lõpul, moodustasid pärast Oktoobrirevolutsiooni võitu tiheda rahvavastase liidu. Nad sepitsesid ühiselt töörahva-vastast vandenõu. Nii tegid nad katset asutada Tartus, Viljandis, Märjamaal ja veel mõnelpool mujal valgekaartlikke salku, et sooritada nende abil mässukatseid nõukogude võimu vastu üheaegselt Saksa okupatsioonivägede sissetungiga Eesti mandrile. Kontrrevolutsionäär Pitka poolt Viljandis organiseeritavale ratsapolgule hankis Eestimaa rüütelkonna peamees parun Dellingshausen mõisatest sadulaid. Kuid need nõukogudevastased salgad likvideeriti punakaardiväe poolt otsustavalt bolševiku Jaan Sihveri juhtimisel. J. Sihver seadis Viljandimaal sisse kindla revolutsioonilise korra.

Mõisate kaitseks talupoegade vastu saatsid eesti kodanluse liidrid parunitele abiks valgekaartlaste salku. Püssi mõisas Virumaal pani parunite ja eesti valgekaartlaste väesalk 10. detsembril toime metsiku veretöö, tulistades mõisat üle võtma tulnud töölisi ja kehvtalupoegi. Kohalikku töörahvast abistama tulnud eesti revolutsioonilise töölisliikumise tuntud tegelane bolševik Mihkel Aitsam koos kahe punakaardiväelasega said surma.

1918. aasta jaanuaris tegi Saksa välisministeerium eesti kodanlike natsionalistide liidritele Eestimaa rüütelkonna kaudu ettepaneku teostada demagoogiline „Eesti iseseisvuse" väljakuulutamine, et selle katte all Saksa okupatsioonivägesid Eestisse saata. Varsti selle järel avastasid nõukogude võimu organid ulatusliku saksa parunite ja eesti kodanluse põranda-aluse nõukogudevastase organisatsiooni, kes kogus allkirju keiser Wilhelmile saadetavale palvekirjale Saksa okupatsioonivägede kutsumiseks, toimetas Berliini teateid Eestis asuvate sõjavägede kohta ja valmistas ette kontrrevolutsioonilist mässu. Eesti nõukogude valitsus võttis kodan-

luse ja parunite kontrrevolutsioonilise väljaastumise ärahoidmiseks tarvitusele vajalikud ettevaatuse abinõud. Parunid areteeriti ja saadeti Eestist välja.

Samal ajal, kui eesti kodanlikud natsionalistid pidasid sobinguid nõukogude võimu vastu saksa imperialistidega, hakkasid nad endid ka teise sõdiva leeri — ameerika, inglise ja prantsuse imperialistide teenistusse pakkuma ning saatsid oma delegaate nende riikide saatkondadesse Petrogradis ja välismaal.

Vene töörahva abi eesti töörahvale. Eesti töörahvale tema võitluses mõisnike ja kodanluse võimu kukutamise ning nõukogude võimu kehtestamise ja kindlustamise eest andsid omakasupüüdmatut abi vene töölised, soldatid ja madrused. Vene revolutsioonilised väeosad, kes Ajutise Valitsuse poolt olid Petrogradist välja viidud Eestisse, tegid laialdast poliitilist selgitustööd eesti töörahva hulgas. Vene bolševikud Kroonlinnast ja Helsingist käisid korduvalt Eestis kohalikke bolševikke abistamas. Helsingi madrused-bolševikud abistasid Pärnu ja Sindi töölisi nõukogude ja omavalitsusorganite valimiste läbiviimisel, mistõttu töölised said suure võidu kodanluse üle.

Massus Läänemaal toimus suur talurahva miiting koos Virtsus asuvate sõjalaevade madrustega. Tallinna ja Narva tehaste töölised annetasid vene väeosadele punased lipud tänutäheks vennaliku abi eest.

Eesti kodanluse ja esseeride ning menševike lehed kaebasid pidevalt, et vene väeosad aitavad eesti maatöölistel ja kehvikutel parunite maid üle võtta ja õhutavad klassivaenu külas.

Balti sõjalaevastiku madrused ja vene revolutsioonilised väeosad olid need, kes aitasid eesti töölistel, maatameestel ja kehvtalupoegadel kodanluse ja parunite kontrrevolutsioonilisi herilaspesi välja juurida, nõukogude võimu üle kogu maa sisse seada, parunite mõisaid rahva kätte võtta, suurkapitalistide vabrikuis ja tehaseis tööliskontrolli sisse seada. Vene revolutsiooniliste soldatite ja madruste ning läti küttide vennaliku abiga oli eesti töölistel ja kehvtalurahval võimalus luua oma punakaardivägi, panna alus eesti Punaarmeele ja ajada õigel ajal nurja eesti kodanluse ja saksa parunite kontrrevolutsioonilised sepitsused.

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni tähtsus eesti rahvale. Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võitude organiseerijaiks ja innustajaiks olid bolševike partei ja kogu maailma töörahva geniaalsed õpetajad ning juhid Lenin ja Stalin. „Julgelt ja kõhklematult, kindlalt ja ettevaatlikult juhtisid Lenin ja Stalin parteid ja töölisklassi sotsialistlikule revolutsioonile, relvastatud ülestõusule. Lenin ja Stalin on Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võidu inspireerijad ja organiseerijad. Stalin on Lenini lähim kaastööline. Ta juhib otseselt kogu ülestõusu ettevalmistamist." [1]

[1] Jossif Vissarionovitš Stalin. Lühike elulugu. Tallinn, 1951, lk. 57.

Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon erineb sügavalt kõigist teistest revolutsioonidest minevikus. Ta erineb kõigepealt sellepoolest, et kõik eelmised revolutsioonid lõppesid ühtede ekspluateerijate rühmade asendamisega teiste ekspluateerijatega, Oktoobrirevolutsioon aga hävitas täielikult ekspluataatorliku korra, ühe inimese kurnamise teise poolt. Seepärast tähendab Oktoobrirevolutsioon põhjalikku murrangut kogu maailma, kogu inimkonna ajaloos. Oktoobrirevolutsioon murdis läbi maailma imperialismi rinde, avas kogu maailmas kapitalismi hävimise ja sotsialismi võidu ajastu, lõi kapitalismile surmava haava, millest ta enam ei suuda toibuda. Ta lõi võimsa baasi kogu maailma revolutsioonilisele liikumisele, organiseeris „... imperialismi vastu kõigi maade proletaarlaste ja rõhutud rahvaste revolutsioonilise ühisrinde".[1]

Oktoobrirevolutsioon on ühtlasi suur vaimne revolutsioon, mis purustas reformistlikud kammitsad töölisklassi ideoloogias. Oktoobrirevolutsioon sündis ja tugevnes proletariaadi diktatuuri idee lipu all, ta on marksismi-leninismi teooria suurim triumf.

Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon on suurima tähtsusega sündmuseks ka eesti rahva ajaloos.

Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon hävitas kodanluse ja parunite poliitilise võimu Eestis, andis kogu võimu töörahvale.

Oktoobrirevolutsioon võttis kapitalistidelt vabrikud ja tehased ning andis need töölisklassile, viis ellu 8-tunnilise tööpäeva, likvideeris töölisklassi ekspluateerimise.

Oktoobrirevolutsioon hävitas parunite majandusliku võimu, kes olid sajandeid rõhunud eesti rahvast, andis maa töötavale talurahvale, kustutas talurahva võlad, vabastas talurahva rendist ja iga-aastastest kulutustest maa ostmiseks.

Oktoobrirevolutsioon seadis sisse õpetuse koolides ja asjaajamise ametiasutistes emakeeles ning lõi eesti rahvusriikluse.

Tänu Suurele Sotsialistlikule Oktoobrirevolutsioonile eesti rahvas, vabanedes sotsiaalsest ja rahvuslikust rõhumisest, sai oma maa ja saatuse peremeheks.

---

[1] J. V. Stalin, Teosed, 10. kd. Tallinn, 1950, lk 238.

XI peatükk

Eesti välismaise sõjalise interventsiooni ja kodusõja ajajärgul (veebruar 1918—1920)

§ 1. Eesti töörahva võitlus saksa okupantide vastu

Saksa imperialistide relvastatud interventsioon. Oktoobrirevolutsiooni võidu esimestest päevadest alates võitlesid Lenin ja Stalin imperialistliku sõja lõpetamise eest, rahu eest rahvaste vahel. Nõukogude võimu esimeseks dekreediks oli rahudekreet. Nõukogude valitsus tegi ettepaneku kõigile sõdivatele riikidele alustada viivitamatult rahuläbirääkimisi. Kuid Entente'i riigid keeldusid läbirääkimistest.

Nõukogude Venemaa rahuläbirääkimised Saksamaa ja Austriaga algasid 3. detsembril 1917 Brest-Litovskis. 5. detsembril kirjutati alla vaherahu-kokkulepe sõjategevuse ajutise lõpetamise kohta. Saksa imperialistid esitasid Nõukogudemaale rasked rahutingimused. Kuid need oli vaja vastu võtta, et saada aega hingetõmbamiseks, kindlustada nõukogude võimu ja luua Punaarmee.

Ent reetur Trotski, kes Nõukogude delegatsiooni esimehena pidas läbirääkimisi saksa imperialistidega, mängis nendega kokku, rikkus reetlikult partei Keskkomitee otseseid direktiive ja keeldus rahulepingu allakirjutamisest. Saksa valitsus katkestas rahuläbirääkimised. 18. veebruaril 1918 alustasid Saksa relvastatud jõud laiaulatuslikku pealetungi kogu rindel Balti merest Musta mereni. Keiser Wilhelmi vägedel läks korda anastada määratu suur territoorium. Nad okupeerisid ka Nõukogude Eesti ja ähvardasid Petrogradi.

Saksa imperialistid seadsid oma ülesandeks nõukogude võimu kukutamise ja meie kodumaa muutmise oma asumaaks. Kuid nende relvastatud interventsioon kutsus kogu Nõukogude riigis esile võimsa revolutsioonilise tõusu. Partei ja Nõukogude valitsus selgitasid töötavatele hulkadele, et „Austria ja Saksamaa imperialistid kannavad oma tääkidel uut häbistavat iket, mis pole põrmugi parem vanast tatari ikkest".[1] Lenini ja Stalini üleskutsele „sotsia-

[1] J. V. Stalin, Teosed, 4. kd., Tallinn, 1948, lk. 44.

listlik isamaa on hädaohus" vastas töölisklass Punaarmee väeosade kiire formeerimisega, kes asusid kangelaslikult tagasi tõrjuma pealaest jalatallani relvastatud saksa kiskja pealetungi.

Nõukogude Eesti okupeerimine. Eesti natsionalistlik kodanlus pani oma lootused nõukogude võimu kukutamisele välismaise interventsiooni teel. Interventsiooni õhutamiseks saatis ta 1918. a. jaanuaris salaja Stokholmi „välisdelegatsiooni" eesotsas eesti rahva tuntud vaenlase Jaan Tõnissoniga. Tõnisson esitas saksa saadikule Stokholmis märgukirja. See oli adresseeritud Saksa valitsusele ja selles paluti Eesti viivitamatut okupeerimist Saksa vägede poolt. Samal ajal astusid teised eesti kodanluse liidrid K. Päts ja J. Laidoner otseselt ühendusse Saksa vägede staabiga Kuressaares (praegune Kingissepp Pärnu oblastis), komandeerides sinna oma usaldusmehe kooskõlastama nendega oma reetliku tegevuse plaane ja saama juhiseid edasiseks tegutsemiseks. Vastavalt Saksa väejuhatuse ja eesti kodanlike natsionalistide liidrite juhtnööridele avasid Haapsalus asuva eesti väeosa ohvitserid sakslastele rinde. Selle tulemusel saadeti Saaremaalt pealetungivad Saksa imperialistlikud väed mitte Pärnu poole lõunast tulevate Saksa vägedega ühinemiseks, vaid suunati otsekohe Tallinna peale.

Et takistada Eesti ala kaitsmist interventide vastu, tõstsid kodanlikud natsionalistid kooskõlastatult saksa okupantidega mässu nõukogude võimu vastu. Mässajate jõud olid tühised, kuid tegutsedes kooskõlastatult pealetungiva välisvaenlasega ja tema ülesandel suutsid nad siiski kahjustada maa kaitse organiseerimist. Nende põrandaaluste rühmakeste liikmed tegelesid salakuulamisega sakslaste kasuks, teostasid kallaletunge üksikutele nõukogude sõduritele, tapsid nurga tagant nõukogude aktiviste.

Kõik need kodanlike natsionalistide poolt toimepandud alatud isamaa reetmise aktid aitasid kaasa Eesti kiiremale okupeerimisele sakslaste poolt.

Saksa okupantide sissetungimisel Nõukogude Eesti territooriumile pöördus Eestimaa Nõukogude Täitevkomitee läkitusega eesti töörahva poole, kutsudes „kõiki neid, kellele Eesti ja töörahva vabadus kallis, kõiki, kes on valmis selle eest ennem surema kui jälle muutuma preisi junkrute ja balti parunite orjadeks, tõusma üles võitlusele eesti töörahva punase lipu all!" Kiiresti asuti Eestis looma Punakaardi uusi salku, kes asusid viivitamatult võitlusse.

23. veebruaril üheaegselt lahingutega Narva ja Pskovi all saksa imperialistide sõjavägede vastu, kes liikusid Riiast Pskovi ja Rakvere—Narva suunas ning püüdsid lõuna poolt ära lõigata Eestis asuvate Nõukogude vägede taganemisteed itta, toimus lahing Keila jaama juures Eesti saartelt tulevate Saksa vägede vastu. Punakaardiväelased koos Balti Laevastiku madrustega astusid vastu pealetungivate Saksa vägede suurtele jõududele. Ebavõrdne võitlus kestis mitu tundi ja alles õhtu eel läks saksa regulaarväeosadel korda kaitsest läbi murda. Keila lahingus langes kangelasena aktiivne Punakaardi organiseerija Alice Tisler. Enne lahin-

gusse minekut kirjutas ta oma vanemaile: „Lähevad muidugi vabatahtlikud ja mina lähen nendega kaasa ning võitlen oma aate eest ja, kui tarvis, ka suren... Ma ei saaks rahulikult pealt vaadata, kuidas sakslased meie seltsimehi pooma hakkavad." Raskelt haavatuna surmati ta saksa röövvallutajate poolt kümnete täägitorgetega.

A. Tisler.

Hoolimata nõrgast sõjalisest ettevalmistusest ja äärmiselt vähesest relvastusest avaldasid eesti Punakaardi väeosad peale Keila ka Orina mõisa juures Järvamaal tugevat vastupanu saksa okupantidele.

23. veebruaril saabusid eesti töörahvale ja tema punakaardiväelastele appi V. I. Lenini ja J. V. Stalini poolt saadetud noore Punaarmee väeosad, kes veristes lahingutes Rakvere ja Narva vahel ning Pskovi all andsid saksa imperialistide vägedele otsustava vastulöögi ja panid seisma nende pealetungi revolutsioonilisele Petrogradile. 23. veebruar 1918, päev, millal Punaarmee lõi puruks saksa imperialismi sõjaväed Pskovi ja Narva all, kuulutati Punaarmee sünnipäevaks.

Olles tunda saanud noore Punaarmee võitlusvõimet ja tema valmisolekut oma kodumaa kaitseks imperialistlike röövvallutajate vastu, nõustusid saksa imperialistid rahu sõlmima. 3. märtsil 1918 kirjutas Nõukogude delegatsioon Brestis rahulepingule Saksamaaga alla. Kuid Bresti rahu oli saksa imperialistide poolt ettedikteeritud röövrahu, mille järgi Eesti, Läti ja paljud teised Nõukogude läänepiirkonnad, kus elas ligi 40 miljonit inimest, sattusid saksa anastajate ikke alla. Trotski reetlikkus oli Nõukogude rahvastele läinud kalliks maksma.

Eesti saksa okupatsiooni ikke all. 5. märtsiks 1918. a. olid saksa imperialistide väed okupeerinud kogu Eesti. Nad likvideerisid töörahva võimu ja kehtestasid julma okupatsioonirežiimi, milles saksa okupante kõigiti abistasid eesti kodanlikud natsionalistid. Kogu maal lasti nõukogude inimesi maha või poodi üles. Valgas, Rakveres ja mujal rippusid ülespoodute surnukehad mitu päeva. Tartus lasti Emajõe jääl maha 300 töölist ja nõukogude töötajat ning laibad topiti jää alla. Võrus, Tapal, Põltsamaal ja paljudes teistes kohtades õiendasid saksa okupandid koos kohalike mõisnike, pastorite ja kulaklik-natsionalistlike jõukudega metsikult arveid tööliste ja talupoegade kallal, piinates, pekstes ja puues nõukogude võimu pooldajaid. Majaseinad kirendasid okupatsioonivõimude käskudest, milledes iga väiksemagi „korrarikkumise" eest ähvardati surmanuhtlusega.

Okupandid taastasid täielikult mõisnike maavalduse ja kõik parunite eesõigused. Mõisates seati tööliste karistamiseks sisse ihunuhtlus. Vihast metsistunud parunid ja kulakud, kes olid saavutanud oma „õiguste" taastamise, kohtlesid nüüd eriti toorelt rentnikke ja sulaseid.

Õpetamine koolides ja asjaajamine ametiasutistes seati sisse saksa keeles.

Kõrgeimaks võimuorganiks okupeeritud Eestis oli saksa sõjaväeline administratsioon. Täidesaatvad organid kohtadel moodustati okupantide poolt balti parunitest. Eesti kodanlikud natsionalistid olid okupatsioonivõimude truudeks käsilasteks töörahva veristamisel.

Balti parunitest ja eesti kodanlikest natsionalistidest moodustati relvastatud terroristlik-politseiline organisatsioon Bürgerwehr („omakaitse"), mis truult teenis okupante. Parunite ja eesti kodanlike natsionalistide „omakaitse" oli selle „omakaitse" otsene järeltulija, mille 1905. aastal asutasid Tartus balti parunid koos eesti kodanluse esindaja J. Tõnissoniga. Nüüd sigines „omakaitse" uuesti juba eesti kodanluse laiemal osavõtul.

Balti parunid tahtsid Eestit ja Lätit liita Saksamaaga. Selleks püüti moodustada Eesti-, Liivi- ja Kuramaast Balti hertsogiriik, mis personaal-uniooni kaudu oleks seotud Saksa keisririigiga. Novembri algul moodustati Riias nn. regentnõukogu eesotsas parun von Pilariga. Regentnõukogusse kuulusid ka eesti kodanluse esindajad.

Kulakute partei „Eesti Maarahva Liidu" („Maaliidu") kongressil 1918. aasta mais vastuvõetud resolutsioonis tunnistati vajalikuks koostöö Saksa sõjaväe juhatusega ja „mõlemapoolsete kasude kaitsmise kooskõlasse seadmine". „Vastastikune usaldus," kirjutas V. Kingissepp sel puhul, „see on äraseletatult: meie ei ole mitte halvemad sandarmid kui teie. Laske ka meid käed külge panna."

Eesti töörahvalt võeti okupatsiooni ajal kõige algelisemadki õigused, suleti tema organisatsioonid, tapeti ja vangistati tema aktiivsem ja võitlusvõimelisem osa. Tuhanded töölised ja kehvtalupojad saadeti Saksamaale koonduslaagritesse.

Poliitilise survega käis kaasas ka rõhumine majanduslikul alal. 40—50 tuhandest töölisest töötas okupatsiooni lõpul tööstuses vaid 5 tuhat. Neis vähestes ettevõtetes, kus töö jätkus, pikendati tööpäeva 14—15 tunnini; tööliste palku kärbiti tugevasti. „Ebausaldatavad" töölised vallandati. Okupandid pigistasid Eestist välja kõik, mis vähegi võimalik. Ainuüksi Tallinnast viidi „sõjasaagina" veebruarist juulikuuni välja nahku, värvilisi metalle, puid, rasvaineid, rauda jne. 40 miljoni marga väärtuses. Iga päevaga suurenesid rekvisitsioonid. Mitmel pool pandi külvi ajal seemendamine seisma ja nõuti seemneviljast suure osa äraandmist. Juulis toimus järjekordne vilja rekvireerimine talurahvalt. Suurem osa loomi võeti talupoegadelt ära. Ainuüksi Põhja-Eestist rekvireeriti poole aasta jooksul sakslaste endi andmete järgi 168 271 puuda liha; kartuleid aga viidi Eestist lühikese ajaga välja 3,6 miljonit puuda. Rekvireeritud toiduained ja muu vara saadeti Saksamaale.

Töötajate olukord muutus väljakannatamatuks. Maal algas nälg. Tuhandeid inimesi aeti Saksamaale sunnitööle. Samal ajal valmistasid okupandid ette Eesti koloniseerimist Saksamaalt toodud sakslastega.

Eesti töörahva võitlus saksa okupantide väljakihutamise eest. Hoolimata sellest, et okupatsiooni ajal oli proletariaat Eestis tugevasti nõrgestatud, algas juba märtsis bolševike põrandaaluse organisatsiooni taastamine. „Dvigateli" töölised Johannes Kuppar, Julius Schütz jt. organiseerisid uusi kollektiive ja kutsusid ellu partei Tallinna komitee. Peatselt hakkas ilmuma illegaalne „Kommunist", kutsudes rahvahulki koondama oma ridu ja astuma otsustavasse võitlusse okupantide ja kodumaa sisevaenlaste vastu, nõukogude võimu taastamiseks. 1. maiks laskis Tallinna komitee välja kommunistliku lendlehe üleskutsega pühitseda rahvusvahelist proletariaadi püha üldstreigiga. Hoolimata okupantide sõjaväe ja politsei poolt korraldatud haaranguist seisid Tallinnas 1. mail peaaegu kõik vabrikud. Ka teistes suuremates keskustes organiseerisid eesti bolševikud töörahvast võitlusse okupantide vastu. Olles sügaval põranda all, sõlmisid nad tihedad sidemed kõigi enam-vähem suurte ettevõtete töölistega ja tegid revolutsioonilist tööd ka okupatsioonivägede hulgas. Juunis viidi Tallinnas edukalt läbi trükitööliste poliitiline streik ja Narvas — Kreen-

holmi tööliste streik. Tallinna komitee juhtis 12. septembril üldstreiki, millest peaaegu kõik töölised osa võtsid. Revolutsioonilisest liikumisest haaratud eesrindlikum osa saksa sõdureist ja madrustest keeldus osa võtmast streigi mahasurumisest. Nad tervitasid streikijaid hüüdega: „Tervist, seltsimehed!" Okupatsioonivõimud, nähes, et nad ei saa enam usaldada oma sõjaväge, saatsid tööliste vastu soomusautode ja kuulipildujatega varustatud politseijõud.

Tallinna metallitöölise bolševik Mart Likemetsa organiseerimisel loodi lühikese ajaga uued kommunistliku partei organisatsioonid peaaegu kõigis linnades ja alevites ning paljudes maarajoonides.

1918. a. oktoobris kindlustas põrandaalune parteiorganisatsioon Eestis veelgi oma ridu. 19.—24. oktoobril toimus Moskvas okupeeritud piirkondade kommunistlike organisatsioonide I konverents. Konverentsi juhtis VK(b)P Keskkomitee sekretär ning Ülevenemaalise Kesktäitevkomitee esimees J. M. Sverdlov. Eesti esindaja teatas konverentsil, et põrandaalusesse organisatsiooni kuuluvad Eestis kõige usaldusväärsemad, kogenenumad ja aktiivsemad seltsimehed ning elanikkonna sümpaatia on „rõhuvas enamuses meie, kommunistide poolt. Linna töölised ja külakehvikud ei jõua ära oodata nõukogude võimu taastamist".

Arvestades olukorda okupeeritud piirkondades, pidas konverents vajalikuks relvastatud ülestõusu ettevalmistamist, kriipsutades sealjuures alla, et kogu ettevalmistavat tööd selles suhtes peab otseselt juhtima kohalik parteiorganisatsioon. Konverents võttis vastu üleskutse Soome, Läti, Eesti, Poola, Leedu ja Valgevene töölistele alustada viivitamatult võitlust okupeeritud maa-alade vabastamiseks võõramaistest orjastajatest.

Hoolimata saksa okupantide ja nende käsilaste — eesti kodanlike natsionalistide vägivallast töörahva vastu kasvas Eestis tööliste ja talupoegade revolutsiooniline liikumine bolševike juhtimisel. „Streigid Eestis, meeleavaldused Lätis, üldstreik Ukrainas, üldine revolutsiooniline käärimine Soomes, Poolas ja Lätis — kõik need," kirjutas seltsimees Stalin 1918. aasta novembris, „on esimesed pääsukesed. Pikematagi on selge, et revolutsioon ja nõukogude valitsused neis piirkonnis on lähema aja küsimus." [1]

§ 2. Oktoobrirevolutsiooni võitude kindlustamine Vene NFSV-s ja selle tähtsus eesti rahvale

Lenini plaan sotsialistlikule ülesehitamisele asumiseks. Sel ajal, kui Eesti ja teised Venemaa okupeeritud piirkonnad vaevlesid saksa imperialistide okupatsiooni all, algas vabal Nõukogude maa-alal bolševike partei juhtimisel sotsialistliku majanduse vundamendi ehitamine.

Kuigi Bresti rahu tingimused olid väga rasked, andis rahu sõlmimine imperialistliku Saksamaaga bolševike parteile võimaluse kind-

[1] J. V. Stalin, Teosed, 4. kd. Tallinn, 1948, lk. 163.

lustada nõukogude võimu, kindlustada proletariaadi ja talurahva liitu ning kasutada hingetõmbeaega rahvamajanduse korraldamiseks. Oktoobrirevolutsiooni võidust alates kuni 1918. aasta kevadeni oli nõukogude võimul korda läinud lammutada kodanluse riigiaparaat, luua oma riiklikud organid ja likvideerida kontrrevolutsiooni esimesed väljaastumised. Rahvamajanduse alal oli nõukogude võim koondanud enda kätte juhtivad positsioonid ja murdnud seega kodanluse majandusliku võimu. Nõukogude võim oli tunginud ka kõige kaugematesse maakohtadesse.

1918. aasta kevadel alustasid bolševikud energilist võitlust töödistsipliini tõstmise eest tööstuse alal, mis oli sel ajajärgul keskseks ülesandeks. Oma kuulsas teoses „Nõukogude võimu järjekordsed ülesanded" käsitles Lenin töödistsipliini tõstmise, ainujuhtimise, ettevõtete isemajandamise ja muid tähtsaid sotsialistliku ülesehitustöö küsimusi, mille teostamisele ka jalamaid asuti.

Kehvtalurahva abistamiseks võitluses kulakute vastu, kes keeldusid müümast vilja kindlate hindadega ja tahtsid tekitada nälga, organiseeris bolševike partei tööliste retke maale, saates kümneid tuhandeid eesrindlikke ja sotsialismile ustavaid töölisi maatöörahvale abiks. 11. juunil 1918 loodi kehvtalurahva komiteed, mis muutusid proletariaadi diktatuuri tugipunktideks külas. Tööliste retk maale ja kehvtalurahva komiteede loomine võimaldasid murda kulakluse vastupanu, võita kesktalupoja nõukogude võimu poole ja kindlustada nõukogusid külas.

Rahvahariduse ja kultuuri alal oli Nõukogude valitsuse üheks tähtsamaks sammuks vana privilegeeritud, ekspluateerivate klasside jaoks määratud kooli likvideerimine ja tõeliselt rahvaliku, emakeelse, hulkadele kättesaadava kooli organiseerimine. Nõukogude võim võttis rea abinõusid tarvitusele õpetajate materiaalse olukorra parandamiseks. Moodustati laiaulatuslik haridustöövõrk väljaspool kooli. Asuti kirjaoskamatuse likvideerimisele.

Nõukogude valitsus lõi puruks reetur Trotski ja tema käsiku Buhharini kontrrevolutsioonilise vandenõu bolševike partei ja nõukogude võimu vastu, likvideeris „pahempoolsete" esseeride — kulakluse ja imperialistide agentuuri mässukatse.

Suure tähtsusega sammuks oli Vene Nõukogude Vabariigis föderatiivse korra väljakuulutamine nõukogude III kongressi poolt. See samm aitas kultuuriliselt mahajäänud ääremaade rahvaid kaasa tõmmata revolutsioonilise arenemise protsessi, välja kujundada ääremaades kohalikud koolid, kohtud, ühiskondlik-poliitilised ja hariduslikud asutised, aitas muuta nõukogude võimu sealsetele rahvahulkadele omaseks. Nõukogude V kongressil võeti vastu ja 19. juulil 1918 kuulutati välja Vene Nõukogude Föderatiivse Sotsialistliku Vabariigi konstitutsioon — esimene nõukogude konstitutsioon.

Abinõud Punaarmee tugevdamiseks. Nõukogude võimu tugevnemine ja tema esimesed saavutused sotsialistliku rahvamajanduse ja kultuuri alal võimaldasid bolševike parteil, Leninil ja Stalinil

tugevdada Punaarmeed, tõsta tema teadlikkust ja distsipliini. Jutuajamisel „Pravda" kirjasaatjaga Lõunarinde tähtsusest 1918. a. oktoobris ütleb seltsimees Stalin punaarmeelase kohta: „Uhkelt nimetab ta end revolutsiooni sõduriks, ta teab, et ta ei võitle kapitalistide kasude, vaid Venemaa vabastamise eest, ta teab seda ja läheb avasilmi julgesti lahingusse." [1] Samas märgib seltsimees Stalin Punaarmee tagala tugevnemist, mis võimaldab armeed regulaarselt täiendada, varustada laskemoona ja toiduainetega.

V. I. Lenin ja J. V. Stalin (1919).

„Ses suhtes," ütleb seltsimees Stalin, „etendas suurt osa asjatundlike ja vilunud administraatorite tekkimine tagalas, peamiselt teadlike tööliste hulgast, kes kohusetruult ja väsimatult töötavad mobiliseerimisel ja varustamisel." [2]

See kõik muutis Punaarmee tugevaks jõuks, mis oli võimeline puruks lööma kontrrevolutsionääride avantüürid ja interventide kallaletungid.

Oktoobrirevolutsiooni võidu kindlustamine Vene NFSV-s tööliste ja talupoegade poolt bolševike partei juhtimisel, nõukogude võimu edusammud vaimustasid ja innustasid võitlusele nõukogude võimu taaskehtestamise eest ka neid Venemaa rahvaid, kes vaevlesid veel

[1] J. V. Stalin, Teosed, 4. kd. Tallinn, 1948, lk. 145.
[2] Sealsamas.

saksa okupatsiooni ikke all, nende hulgas ka eesti rahvast, andsid neile võidulootust ja usku oma jõusse.

Rahvusasjade Rahvakomissariaadi Eesti osakond. Seltsimees Stalini initsiatiivil organiseeriti Petrogradis Rahvusasjade Rahvakomissariaadi Eesti osakond. See osakond arendas laialdast tegevust eestlaste hulgas Petrogradis, Uraalis, Siberis, Volgamaadel ja Kaukaasias, andis välja eestikeelset ajalehte „Tööline" ning poliitilisi brošüüre, lendlehti ja üleskutseid. Neid toimetati salaja ka okupeeritud Eestisse ja levitati seal.

V. Kingissepp, kes IV Ülevenemaalisel Nõukogude Kongressil valiti Ülevenemaalise Kesktäitevkomitee liikmeks, töötas sel ajal Moskvas, algul Ülemtribunali kohtu-uurijana, hiljem aga Ülevenemaalises Erakorralises Komisjonis kontrrevolutsiooni ja sabotaaži vastu võitlemise alal. V. Kingissepp täitis väga vastutusrikkaid ülesandeid. Ta oli 1918. a. suvel „pahempoolsete" esseeride poolt organiseeritud mässu juurdlemiseks asutatud komisjoni liikmeks. Samuti võttis V. Kingissepp osa esseeride poolt 30. augustil 1918 V. I. Leninile korraldatud atentaadi uurimisest ja aitas likvideerida rida valgekaartlikke vandenõusid, mida juhtisid Inglise diplomaatiline esindaja Lockhart ja Prantsuse konsul. Samal ajal töötas V. Kingissepp energiliselt Eestist evakueerunud töötajate keskel ja võttis aktiivselt osa töörahva võitluse juhtimisest okupeeritud Eestis. Rahvusasjade Rahvakomissariaadi Eesti osakond andis Petrogradis välja V. Kingissepa teose „Kellele iseseisvus, kellele ike". Selles teoses ja oma artiklites „Pravda" ning „Töölise" veergudel paljastas V. Kingissepp kodanlikke natsionaliste kui saksa okupantide truid teenreid, kes ei ole sugugi vähem ohtlikud eesti töörahva vaenlased kui balti-saksa parunid.

Eestist lahingutega taandunud punakaartlased, evakueerunud töölised ja kehvtalupojad asusid koos noore Punaarmee vene väeosadega Oktoobrirevolutsiooni hälli — Petrogradi kaitsele. Nad astusid vabatahtlikult Punaarmeesse ja läksid rindele, et ühises võitluses koos vene rahvaga ja teiste vennasrahvastega kaitsta Nõukogude vabariiki välismaiste interventide ja sisemise kontrrevolutsiooni vastu ning võtta osa oma sünnimaa vabastamisest okupantide ja valgekaartlaste vägivalla alt.

Rahvusasjade Rahvakomissariaadi Eesti osakond tegeles energiliselt ka eesti kommunistlike polkude organiseerimisega. Petrogradis moodustati esimene eestlastest koosnev Punaarmee regulaarväeosa — Tallinna 1. Kommunistlik Pataljon (hiljem formeeriti see ümber 1. Tallinna Eesti Kommunistlikuks Kütipolguks), kes juba 1918. a. suvel edukalt võitles Uraali rindel. Mehisuse ja lahingutes valgete vastu ülesnäidatud vapruse eest autasustas bolševike partei Uraali komitee seda väeosa au-punalipuga. Veidi hiljem moodustati Punaarmee Tartu-Jamburgi polk (hiljem formeeriti see ümber 3. Tartu Eesti Kommunistlikuks Kütipolguks), kes samuti kohe siirdus rindele Arhangelski alla, võideldes siin ameerika ja inglise interventide vastu. Suvel ja sügisel moodustati 2. Viljandi Eesti Kommu-

nistlik Kütipolk, esimesed suurtükiväe patareid ja mõned teised allüksused. Uraali rindel formeeriti üksikuist eskadronidest punane ratsadivisjon.

§ 3. Ameerika-inglise imperialistide interventsiooni algus

Välismaise sõjalise interventsiooni algus Nõukogude Venemaal. Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon purustas Venemaal kapita-

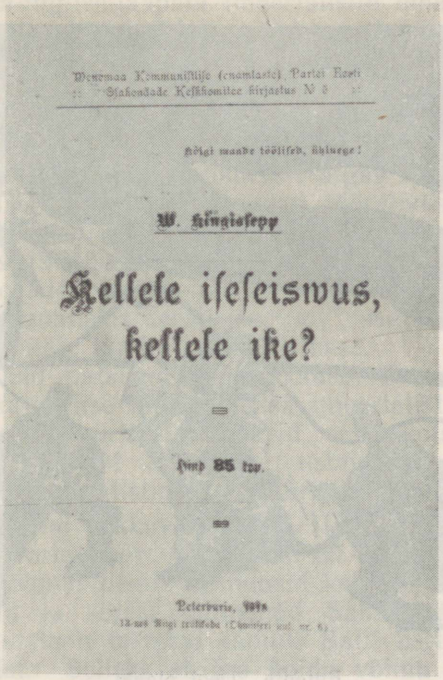
Venemaa Kommunistlise (enamlaste) Partei Eesti
Ssakondade Keskkomitee kirjastus N 5

Kõigi maade töölised, ühinege!

W. Kingissepp

Kellele iseseiswus,
kellele ike?

Hind 85 kop.

Peterburis, 1918

V. Kingissepa teose „Kellele iseseisvus, kellele ike?" tiitelleht.

lismi, võttis kodanluselt vabrikud, tehased ja pangad ning mõisnikelt maa, muutis need kogu rahva omandiks; kehtestas proletariaadi diktatuuri ja vabastas endise tsaari-impeeriumi orjastatud rahvad sotsiaalsest ja rahvuslikust rõhumisest.

Imperialistid kartsid, et noore Nõukogude riigi edusammud võivad nakatada teiste maade töötajaid ning et teravalt rahulolematud töölised ja sõdurid imperialistlikes riikides võivad Venemaa rahvaste eeskujul pöörata täägid rõhujate vastu. Seepärast püüdsid nad lämmatada nõukogude võimu. Ühtlasi tahtsid nad vallutada Nõukogude maid ja rikkusi ning orjastada meie kodumaa rahvaid.

Selleks organiseerisid imperialistid relvastatud interventsiooni Nõukogude Venemaale. Intervendid tegutsesid tihedas liidus Venemaa kontrrevolutsiooniliste jõududega. Vene kapitalistid ja mõisnikud, reetes oma kodumaa huvid, leppisid kokku imperialistlike riikide valitsustega, et interventide abiga taastada oma võim ja asuda uuesti töörahvast rõhuma. Võitluses nõukogude võimu vastu ühinesid seega juba 1918. aasta esimesel poolel kaks jõudu: välismaa imperialistid ja sisemaine kontrrevolutsioon. Imperialistid organiseerisid Nõukogudemaa blokaadi, saatsid siia spioone, maandasid oma väed mitmes kohas Nõukogude Venemaal. Nad juhtisid sise-

Entente. Deni plakat.

maise kontrrevolutsiooni tegevust ja varustasid valgekaartlasi relvastuse, sõjamoona ja sõjaliste „instruktoritega".

Ameerika imperialism oli välisriikide interventsiooni peamiseks organiseerijaks Venemaal. Ta püüdis hävitada Nõukogude riiki, muuta Venemaa oma asumaaks ja orjastada tema rahvad.

Juba 1917. aasta suvel lubasid ameerika imperialistid Ajutist Valitsust finantseerida 5-miljardilise laenuga, mille abil Kerenski-Miljukovi-Tsereteli koalitsioon pidi Vene revolutsiooni maha suruma ja Venemaa töölised ning talupojad ameerika imperialismi võlaorjadeks muutma. Ameerika Ühendriikide saatkond Petrogradis kujunes Nõukogude-vastaste vandenõude sepitsemise keskuseks. Ameerika saadik lõi president Wilsoni ülesandel tihedad sidemed

Vene sisemise kontrrevolutsiooni jõududega, et varustada neid raha ja relvastusega.

Välismaa interventide ja vene mõisnike ning kapitalistide abilistena esinesid menševikud, esseerid ja trotskistid. Reetur Trotski leppis oma käsilaste kaudu, kes olid endid poetanud Murmanski Nõukogusse, Entente'i imperialistidega kokku interventsioonivägede maalesaatmise suhtes. 1918. a. märtsis saatsidki ameerika-inglise-prantsuse imperialistid oma väed Põhja-Venemaal maale saksa okupantide vastase võitluse ettekäändel ja moodustasid seal kohalike valgekaartlaste abil „Põhja-Venemaa valitsuse". Aprillikuus saatsid ameerika-inglise-jaapani imperialistid oma sõjaväed maale ka Vladivostokis ja alustasid koos valgekaartlastega sõjakäiku nõukogude vastu.

Neis sündmustes etendas eesti kodanlus rahvusvahelise reaktsiooni kuuleka vasalli, ameerika-inglise-prantsuse imperialistide käsilase ja oma rahva huvide mahasahkerdaja osa. Eesti kodanluse osavõtt interventsiooni ettevalmistusest algas tegelikult juba kohe pärast Oktoobrirevolutsiooni võitu, kui töörahvas oli Eestis oma maa peremeheks saanud. Kodanlike natsionalistide ninamees Laidoner organiseeris 1918. a. veebruaris Petrogradis spionaaži Punaarmee eesti väeosades, moodustas ameerika-inglise interventsioonniarmee juures Murmanskis „eesti leegioni", saatis ohvitsere-eestlasi kontrrevolutsiooniliste kindralite teenistusse.

Eesti kodanlikud natsionalistid pakkusid Eestit ühel ja samal ajal nii ameerika-inglise kui ka saksa imperialistidele. Kõiki neid kontrrevolutsioonilisi üritusi toetasid eesti sotsiaaldemokraadid (sotsid), kes tegutsesid kodanluse ustavate ketikoertena ning ameerika-inglise imperialistide agentuurina.

Saksa okupatsiooni kokkuvarisemine. 1918. a. 9. novembril puhkes Saksamaal revolutsioon. Saksamaa oli sunnitud kapituleeruma. Okupatsioonivõimud Eestis veendusid kohe, et nad ei suuda ära hoida lagunenud ja sõjast tüdinenud Saksa vägede lahkumist. Puhkenud revolutsioon takistas samuti Balti hertsogiriigi loomise plaani elluviimist. Selleks et ära hoida võimu üleminekut eesti töörahva kätte, upitasid saksa okupandid ja balti parunid jalule eesti kodanliku ajutise valitsuse eesotsas rahvavaenlase K. Pätsiga, imperialistide tuntud käsilasega. 19. novembril sõlmiti Riias üleandmise akt, millega vormistati võimu üleandmine saksa okupantidelt eesti kodanlikele natsionalistidele. Eesti kodanlik valitsus jätkas natsionalistliku propaganda lipu all okupantide poliitikat.

Ajutise valitsuse esimeseks sisepoliitiliseks aktiks oli seadus („ajutised administratiivseadused"), millega eranditult kõik okupatsiooniaegsed seadused ja määrused tunnistati ka edaspidi kehtivaks. Seega kinnitati ka mõisnike maaomanduse taastamine. Ajutise valitsuse esimeseks välispoliitiliseks sammuks oli ameerika ja inglise imperialistidele adresseeritud palve, et need ei lubaks Saksa okupatsioonivägedel Eestist lahkuda. „Okupeeritud

piirkondade rahvuslike „valitsuste" efemeersus," kirjutas seltsimees Stalin Eesti, Läti ja Leedu kodanlike „valitsuste" kohta, „seletub peale nende kodanliku iseloomu, mis on võõras tööliste ja talupoegade huvidele, eeskätt ka asjaoluga, et nad on lihtsalt okupatsioonivõimude ripatsid, mis võttis neilt igasuguse moraalse kaalu elanikkonna laiade kihtide silmis. Selles mõttes etendas okupatsiooniaeg kahtlemata omajagu positiivset osa ääremaade arenemisel, sest ta paljastas lõplikult rahvusliku kodanluse roiskunud ja reetliku olemuse." [1]

Ameerika-inglise interventsiooni algus Eestis. Ameerika-inglise imperialistid kasutasid interventsiooni teostamiseks ka kapituleerunud Saksamaa okupatsioonivägesid. Kartes nõukogude võimu taastamist okupeeritud maa-aladel pärast okupantide lahkumist, võtsid ameerika imperialistid vaherahu-kokkuleppesse Saksamaaga punkti, mille järgi saksa okupatsioonivägedele anti käsk jääda Nõukogudemaa okupeeritud aladele, seega ka Nõukogude Eesti territooriumile, et maha suruda töörahva revolutsiooniline liikumine.

Saksa okupantide poolt võimule upitatud Eesti kodanlik valitsus, olles isoleeritud rahvast ja ära hirmutatud revolutsioonilisest tõusust Eestis ning nähes, et saksa okupantide lahkumisel tal pole enam relvastatud jõude, milledele toetuda, pöördus omakorda palvetega ameerika-inglise-prantsuse imperialistide poole, et saksa okupatsioonivägedel keelataks maalt lahkuda.

„Wilsoni valitsus," ütles Lenin, „külvati üle telegrammidega, milles paluti, et Saksa väed jäetaks Poolasse, Ukrainasse, Eestimaale ja Liivimaale ... need väed teevad nende töö: nad suruvad maha bolševikke. Laske neil alles siis ära minna, kui ilmuvad antantofiilsed „vabastusväed", et lämmatada bolševikke." [2]

Eesti töörahvas bolševike juhtimisel alustas otsustavat võitlust nõukogude võimu taastamise eest omal maal, saksa okupantide järglase — eesti kodanluse võimu kukutamise eest.

12. novembril tulid Tallinna töölised tänavale revolutsioonilise loosungiga „Maha kodanlik valitsus!". Tallinna töölised nõudsid okupantide poolt võimuleupitatud valitsuse lahkumist ja teatasid, et nad tahavad ise oma saatust juhtida ning usaldavad ainult oma, tööliste valitsust. Käsikäes kindral Seckendorfi okupantidega asusid kodanluse salgad tööliste demonstratsiooni verisele mahasurumisele. Tänavaile olid kuulipildujad ja suurtükid üles seatud. Tallinna tööliste võimas demonstratsioon näitas, et eesti töörahvas on kodanliku riigi loomise vastu ja pooldab nõukogude võimu. Eesti töörahvas oli ustavaks jäänud Venemaa tööliste ja talupoegade ühisele võitlusele nõukogude võimu eest.

Novembri keskpaiku hakkas Tallinnas legaalselt ilmuma ajaleht „Kommunist", mis aga varsti kodanliku valitsuse poolt suleti. Viktor Kingissepa juhtimisel, kes illegaalselt Eestisse saabus,

---

[1] J. V. Stalin, Teosed, 4. kd. Tallinn, 1948, lk. 173.
[2] В. И. Ленин, Соч., т. 28, стр. 129.

taastasid töölised Tallinna Tööliste Saadikute Nõukogu. Nõukogu algatusel seadsid töölised vabrikutes sisse 8-tunnilise tööpäeva.

19. novembril tervitas Tallinna Tööliste Saadikute Nõukogu avalikult vene proletariaati kui võimsat revolutsiooni eelväge, kinnitades veel kord eesti rahva sõprust kõigi Nõukogude Venemaa rahvastega. Tallinna proletariaat pöördus Nõukogude Venemaa töörahva poole abi saamiseks võitluses välismaa imperialistide ja oma kodanluse vastu.

Tallinna Nõukogu avalduses öeldakse: „Tallinna Tööliste Saadikute Nõukogu tervitab Vene proletariaati kui võimsat üleilmse sotsialistliku revolutsiooni eelväge, kes üle aasta määratu rasketes tingimustes kogu ilma imperialistide vastu võideldes oma vabadust alal hoida ja oma kodanlust valitseda oskas.

Eestimaa proletariaat on ikka veel rasketes oludes, mis kaheksakuuline kodanliku kontrrevolutsiooni piiramata vägivald meile peale sundis, kuna samal ajal — okupatsioonikindral Seckendorfi ja Inglise-Ameerika imperialistide armust valitsema asunud niinimetatud Eesti vabariigi ajutine valitsus — meie jaoks ahelaid valmistab. Meile on ametlikult teatatud, et Saksa okupatsiooniväed enne Eestimaalt ei lahku kui Inglise-Ameerika imperialistid seda maa sisemise korra järgi heaks ei arva. Kodanliku valitsuse kõnemehed ja agendid kuulutavad, et Inglise sadamatest uued rahustajate salgad varsti Tallinna jõuavad. Eesti kodanlus on meid välismaistele vägistajatele ära andnud. Eesti kodanlus on lähedasse ühendusse Inglise-Ameerika imperialistidega astunud."

Oli selge, et eesti kodanluse ajutine valitsus ei suuda ära hoida nõukogude võimu taastamist Eestis. Seepärast kiirustasid ameerika, inglise ja prantsuse imperialistid relvastuse saatmisega ja oma sõjalaevade toomisega Eesti vetesse. Skandinaavias ja Soomes hakati ameeriklaste rahaga palgasõdureid värbama Eestisse saatmiseks. 12. detsembril ilmus Tallinna reidile admiral Sinclairi inglise laevastik. See oli avaliku interventsiooni algus.

Eesti töörahvas ei tahtnud sattuda uute okupantide ikke alla. 15. detsembril „Estonias" toimunud suurel töörahva massimiitingul võeti vastu bolševik M. Koolmeistri poolt ettepandud resolutsioon, milles nõuti kodanliku ajutise valitsuse tagandamist, välismaiste imperialistlike vägede viivitamatut väljaviimist ja kogu võimu andmist tööliste saadikute nõukogudele. 17. detsembril ilmusid Tallinna töölised bolševike üleskutsel tänavaile punaste lippude ja loosungitega: „Maha intervendid!", „Inglased välja!".

§ 4. Eesti Töörahva Kommuun

Eesti Töörahva Kommuuni loomine. Revolutsiooni tagajärjel Saksamaal avanes Nõukogudemaal võimalus tühistada Bresti rööv-rahu ja alustada avalikku poliitilist ja sõjalist võitlust selleks, et vabastada Eesti, Läti, Leedu, Valgevene, Ukraina ja Taga-Kaukaasia saksa imperialismi ikkest. Nõukogude valitsus kut-

Kõigi maade töölised, ühinegem!

Eesti töörahwa kommuna walitsuse

Manifest.

Kõigele Eesti linna- ja maa töörahwale.

Nõukogudeliidu Eesti töörahwa, nõukogudeliidu Eesti wenaste sõjawäe nimel

Eesti töörahwa kommuna walitsus teatab, (Eesti ajutise walitsuse) allajäämisest ja lõpetanud Eesti töörahwa wõitluse wõõrahwa walitsuse wastu jõudsa.

Sõjaliste tõttu

Nõukogudeliidu proletariidi rewolutsioni tõttu on Saksamaal Eesti jõudnud, kus Eesti töörahwa wana lastu mahasurudes, omale-õige wõimu, Wõrgemaid ehitab, mitu Eesti langejaks imperialismi Eesti wenerahwaliste Eesti parandus ja Eesti proletariidi-lihtsõrja ja tõse hoidmise nõudes, ja kõik Eesti proletariidi tõttu, tõsine poeb.

Nõuda nii ja Eesti ühiskondlikult korraweks, nii kui ta rewolutsioonilise wõitluse wõit ära lõpetati, kui wana wõimuaffärdeid, rangelt, wahistab ja wana rewolutsioni lepetatakse, ja ei wõi kõik wõitlust wastu wõõrahwaga ning ja hoiab, kui lõpetad jõudsi wana wõõrahwa pühkis.

Kelle Eesti proletariat ei lepetanud, pääsid ega korrast. Ka ungarlased oma jõuka, Soome ja wenelased oma wõitlesid wõõrahwast Eesti lõpetanud wenelaste wenelaste, wõitlesid wõõrahwa. Ka wõtsa Saksamaale, kus ta wastu Eesti wõõrahwaliidu wõõrahwa wõitlesid.

Ent Saksamaal tõusid töös, kui rewolutsion Saksamaal imperialismile wõimu wõtsid ja wõõrahwaliidu tõusu pärastad. Ent wõõrahwa lõpetas rahwa rõhujate wõitlusele ka Saksamaal.

Nüüd, kui Saksamaa Keiriik, Belgorod, Saksamaal oma wõõrahwaga ühtnäb, nii ei ole wõimalik, kui ka Eesti proletariat oma wõõrahwaga wastu rõõkleeffamise tahte alaha.

Oma wõõrahwaga lõpetudes, kommunistlik partei Eesti elutawaks Põõrahwa, kuhu kuulub, õli ta Eesti rewolutsioonikaaslaste, kõik juhatused ta wõõrahwawõitlusest sõjast saal. rahwalise kuraatore ja Eesti imperialistide jõudsa wastu, ka ennu Eesti tõõstetele tõõstetõõlt tõõ ei wõitsid.

Eesti rewolutsioonitute nimel, ka wastu rewolutsioonilise töörahwa Saksaks wõitlust, teatame wastu kõigele Eesti rõõrahwaleo:

1. Oma wanast wõitlust, ükf oma ajutisis ja wastuga, tõõ wõõrahwa ja patrioti, tõõ kuningaliku tõõ Eesti töörahwa wastu wõõrahwa, on wõõrahwaal tõõstõõ ja tõõmaarõõ.

2. Tõõõõ, kui „Eesti ajutise wõõrahwa" wõõrahwa tõõstõõ tõõmaõõ wõõrahwa, tõõõõ tõõmaõõ wõõrahwa wõõ.

3. Kõõ tõõõõõõ, wõõrahwa, kuingaal ja tõõrahwaõõ, nõõ „Eesti ajutise wõõrahwa" wõõ, tõõõ ajutise paaõõ wõõõ, wastu, on tõõõõõ tõõõõõõõ ja wastu tõõmaõõ õõõõõõ.

4. Kõõ õõõõõõ, wõõ õõõõgaõõ wõõõõõõõõõõõ tõõõ õõõ wõõõ õõõ, tõõ Eesti õõmaõõ Eesti õõõ õõõ wõõõ, tõõõ wõõõõõõõõ õõõõõ ja wõõ õõõõõõõ õõõõ.

5. Õõõõõõõõ õõõ õõõõõõõõ õõ

sus kõigi okupeeritud maade töörahva hulki üles astuma vennalikku liitu Venemaa tööliste ja talupoegadega, osutades neile täielikku ja igakülgset toetust nende võitluses töörahva võimu kehtestamise eest omal maal.

Vastuseks Tallinna Nõukogu abipalvele alustasid Nõukogude väed 22. novembril Narva suunas pealetungi, et saksa okupandid Eestist välja kihutada. 28. novembril saadeti ristlejalt „Oleg" ja kolmelt transportlaevalt maale dessant, kes võitluses Narva vabastamise eest andis suurt abi Punaarmeele. Oma sünnimaa vabastamisest võtsid osa ka eesti kommunistlikud kütipolgud. Pärast vihast võitlust vabastati Narva 28. novembril saksa okupantidest ja nende käsilastest — eesti kodanlikest natsionalistidest. Narva vabastamisel langes Eesti Revolutsioonilise Sõjanõukogu liige bolševik Jaan Sihver.

29. novembril kuulutati Narvas välja Eesti Nõukogude Vabariik — nimetusega Eesti Töörahva Kommuun. Kommuuni Nõukogu (valitsus) teatas oma manifestis eesti töötajaile, et „Revolutsioonilise Eesti töörahva ja revolutsioonilise Eesti punase sõjaväe nimel Kommuuna valitsus ... kuulutab Eesti Töörahva Nõukogude Valitsuse uuesti jõusse". Pöördudes linna- ja maatöörahva poole, rõhutati manifestis: „Teie ise olete nüüd oma vabaduse ja heakäekäigu sepad. Ainult teie ise suudate nõukogude vabariigi Eestis kindlustada, töörahva isamaa oma verivaenlastest puhastada ja teda nende kallaletungimise eest kaitsta." Eesti Töörahva Kommuuni valitsus tühistas kõik okupantide ja kodanliku ajutise valitsuse määrused, seadused, lepingud ja korraldused. Kõik dekreedid, mis Nõukogude valitsuse poolt olid välja antud enne Saksa vägede Eestisse tungimist, jõustusid uuesti.

Eesti töötajad tervitasid vaimustusega nõukogude võimu taastamist. „Eestimaa töölised olid esimesed, kes tõstsid ülestõusu lipu," kirjutas neil päevil seltsimees Stalin. „Eestimaa Töörahva Kommuun sammub võiduteed, hävitades Eesti kodanlik-vabariikliku „valitsuse" põhialuseid, õhutades võitlusse Eestimaa linnade ja külade töörahva hulki." [1]

22. novembril alustasid Nõukogude väed pealetungi ka Pskovi all ja vabastasid selle 25. novembril. Saksa okupandid ja vene valgekaartlaste nn. „Põhja korpus" löödi korratult taganema. Hoogsal pealetungil vabastas Punaarmee Rakvere, Võru ja Valga. Nõukogude vägede lähenemisel Valgale toimus seal töörahva ülestõus, kuid valgekaartlastel õnnestus see maha suruda. 15 ülestõusu organiseerijat aeti sauna ja põletati elusalt ära.

Pskovi, Võru, Tartu, Valga ja Riia linna ning lõunapoolsete Eesti maakondade vabastamist juhtis silmapaistev Punaarmee komandör läti bolševik J. Fabricius. Pärast Nõukogude Läti vabastamist võitles Fabricius interventide ja valgekaartlaste vastu teistel rinnetel.

---

[1] J. V. Stalin, Teosed, 4 kd. Tallinn, 1948, lk. 172.

Suuremat vastupanu püüdis kontrrevolutsioon osutada Tartu lähistel, kus tungis peale Punaarmee 49. polk. Viimane purustas parun Wolfi 1500-mehelise balti sakslastest koosneva väesalga ja seejärel eesti ning vene valgekaartlaste väeosad, mille tagajärjel Tartu 20. detsembril vabastati. Tartu vabastamist soodustas see asjaolu, et kodanlike vägede 2. rügemendis (polgus) toimus ülestõus, mistõttu võim Tartus juba enne Punaarmee sissemarssimist läks töörahva kätte. Valgete katastroof Tartus kutsus esile paanika

Punaarmeelased Rakvere lähistel. O. Raunami maal.

eesti kodanluse leeris ja julgustas töörahvast. Eesti kodanliku armee polkovnik Soots, kirjeldades olukorda Viljandis järgmine päev pärast Tartu vabastamist, ütles, et eesti valgeväe sõdurid Viljandis suhtusid vaenulikult kodanliku Eesti võimumeestesse ja Tartust saabuvaid valgekaartlasi saatsid nad pilgete ja hüüetega: „Pursui! Jänes!"

Murdes vaenlase vastupanu liikusid Punaarmee väeosad, keda rahvas kõikjal vaimustusega tervitas, kiiresti edasi.

Suurem osa Eesti alast oli vabastatud: Viru-, Valga-, Võru-, Tartumaa, osa Viljandi-, Pärnu-, Järva- ja Harjumaast. Paidest olid punased polgud vaid 4—5 km ja Tallinnast umbes 25—30 km kaugusel. Suurtükimürin kostis Tallinna.

Nõukogude vägede lähenemisel aitasid töölised ja talupojad maa vabastamiseks kõikjal aktiivselt kaasa. Võitlustes Kunda ja Rakvere lähedal moodustasid Kunda töölised relvastatud salga, kes avas tule valgete soomusrongile. Ülemiste jaama juures purustasid „Dvigateli" töölised raudteesilla, et takistada valgete soomusrongi väljasõitu.

Valgekaartlaste endi teadaanded sellest ajast räägivad kujukat keelt partisanitegevusest kodanluse võimu all oleval territooriumil ja kodanluse paanikast. Tehastes saboteerisid töölised relvade parandamist, rikkusid varustust, lõikasid autokummid katki, viisid kahurite osad ära. Rotermanni leivavabrikus takistasid töölised leiva küpsetamist, et kodanliku sõjaväe varustamist nurja ajada. Nõmmel lasti õhku laskemoonaladu.

Nõukogude Armee ja selle koosseisus võitlevate eesti punaste polkude edukas pealetung sundis Saksa okupatsioonivägesid kiiresti Eestist lahkuma. Sellega nurjus Ameerika Ühendriikide ja Inglise valitsuse lootus, et Saksa väed suudavad takistada nõukogude võimu taastamist Eestis.

1919. aasta alguseks oli vabastatud ka suurem osa Nõukogude Läti territooriumist.

Eesti Töörahva Kommuuni tegevus. Eesti töörahva võitlust nõukogude võimu taastamise eest juhtisid bolševikud, kes olid relvastatud jõudude organiseerijad ja maa vabastamise innustajad. Kommunistid sammusid pealetungivate vägede avangardis.

Kõikjal taastati nõukogud. Asjaajamise keeleks määrati emakeel. Nõukogude võim võttis arvele kõik toiduained, korraldas nende jaotamist ja võitles rangelt spekulatsiooni vastu.

Vabrikud ja tehased lasti jälle käiku. Tööliste palku tõsteti ja nende elutingimusi parandati. Nõukogude võim majutas töölisi kapitalistide majadesse ja korteritesse.

Töötava talurahva olukorra kergendamiseks tegi Eesti Nõukogude valitsus lõpu rendi ja võlgade maksmisele. Kiiresti asusid tegevusse kohalikud mõisakomiteed, kes said uue maakorralduse kohalikeks organeiks.

Koolides korraldati jälle õppetöö emakeeles; kaotati usuõpetus ja kehtestati nõukogude õppekavad. Teatrid anti töörahva teenistusse, hoolitseti kunstivarade ja mälestusmärkide säilitamise eest. Igas suuremas keskuses asutati tööliste klubid raamatukogude ja lugemistubadega. Kõikjal käis laiaulatuslik organiseerimistöö.

Töörahva Kommuuni Nõukogu tegevus arenes teravas võitluses maskeeritud trotskistide vastu. Trotskistidel Anveldil ja Pöögelmannil läks korda läbi viia antileninlikud seisukohad maa- ja mõnes muus küsimuses.

Nõukogude võim konfiskeeris kohe parunite mõisad, kustutas talupoegade võlad mõisnikele ja lõpetas rendimaksu sissenõudmise. Kommuuni valitsusel oleks tulnud seejärel asuda Lenini maadekreedi elluviimisele, oleks tulnud jagada mõisnike maa ja mõisate inventar maata ja vähese maaga talupoegadele. Trotskistlikud

reeturid aga keelasid mõisaid talupoegadele välja jagada. See raskendas töölisklassi ja kehvtalurahva liidu kindlustamist. Anveldi ja Pöögelmanni trotskistliku poliitika tõttu agraarküsimuses ei õnnestunud eesti kommunistidel täielikult isoleerida ja purustada sotse ja esseere, kes andsid talupoegadele valelikke lubadusi maa saamise kohta, mida nad ei mõtelnudki täita.

Nõukogude Venemaa valitsus ja bolševike partei pühendasid revolutsioonilistele sündmustele Eestis suurt tähelepanu ja abistasid igati Nõukogude Eestit. Nõukogude Eesti valitsus andis raadio kaudu kogu maailma töötajaile edasi läkituse, milles öeldi, et Nõukogude Eestit ähvardab imperialistlike röövvallutajate poolt surmaoht, ja ainult suur Vene töörahva vabariik toetab noort vabanenud Eestit. 29. novembril saatsid V. I. Lenin ja J. V. Stalin sõjavägede ülemjuhatajale telegrammi, milles rõhutati vajadust toetada Eesti Nõukogude valitsust.

7. detsembril esines seltsimees Stalin Rahvakomissaride Nõukogus ettekandega Eesti Nõukogude Vabariigi tunnustamise kohta. Oma ettekandes näitas seltsimees Stalin, et Vene NFSV valitsus, lähtudes rahvaste üheõiguslikkuse ja suveräänsuse põhimõtteist, on valmis Balti nõukogude vabariike tingimusteta tunnustama ja andma nende vabariikide rahvastele võimaluse oma edaspidise saatuse määramiseks. Samal päeval võttis Rahvakomissaride Nõukogu vastu J. V. Stalini kirjutatud dekreedi Eesti Nõukogude Vabariigi iseseisvuse tunnustamise kohta. Dekreet, mis avaldati 15. detsembril 1918, kandis V. I. Lenini allkirja.

Moskvas astus J. M. Sverdlovi eesistumisel kokku Ülevenemaaline Kesktäitevkomitee, kes 23. detsembril arutas Eesti, Läti ja Leedu Nõukogude Vabariigi tunnustamise küsimust. J. V. Stalini ettekande põhjal võeti vastu otsus Balti nõukogude vabariikide iseseisvuse tunnustamisest. Otsuses avaldas Kesktäitevkomitee kindlat veendumust, et „ainult nüüd, täieliku enesemääramise vabaduse ja võimu töölisklassi kätte ülemineku pinnal, luuakse kõigi endise Vene impeeriumi territooriumi asustavate rahvuste töörahva vaba, vabatahtlik ja vankumatu liit". Sõjalisi ja tsiviilvõimusid kohustati abistama Eesti Nõukogude valitsust ja selle sõjaväge võitluses Eesti vabastamiseks kodanluse ikkest.

„Töörahva hulkadel on täielik õigus vabalt määrata oma poliitilist saatust," kirjutas sel puhul seltsimees Stalin. „Mõistagi ei eita see, vaid eeldab igakülgset abi Nõukogude Venemaa poolt meie eesti seltsimeestele nende võitluses töörahva Eestimaa vabastamiseks kodanluse ikke alt." [1]

22. detsembril võttis seltsimees Stalin Moskvas vastu Eesti Töörahva Kommuuni delegatsiooni. Eesti Nõukogude Vabariik sai Vene NFSV valitsuselt suure laenu. Mõlema vennasvabariigi vahel hakati korraldama laialdast kaubavahetust. Lühikese ajaga saabus Nõu-

[1] J. V. Stalin, Teosed, 4. kd. Tallinn, 1948, lk. 172.

kogude Eestisse suurel hulgal vilja, mitmesuguseid toiduaineid, petrooleumi jm.

Balti mere laevastiku laevad tõttasid appi eesti töörahvale. Balti laevastiku allveelaevad sooritasid läbi talviste tormide ulatuslikke luureretki Tallinna reidile, kus asus inglise interventide eskaader.

§ 5. Ameerika-inglise interventsioon Eestis

Kodanliku valitsuse katastroofiline olukord. Samal ajal kui vabastatud Nõukogude Eesti territooriumil töörahvas bolševike juhtimisel oma võimu taastas, pidas töörahvas vabastamata rajoonides kodanliku diktatuuri vastu kangelaslikku võitlust.

Kogu seda võitlust juhtis Kommunistliku Partei Eesti Keskkomitee eesotsas Viktor Kingissepaga. Tegutsedes rasketes põrandaalustes tingimustes, tegi partei ära määratu suure töö.

Eesti töörahva poolehoid nõukogude võimule oli nii suur, et kodanlike natsionalistide ajutisel valitsusel ei õnnestunud kuigi suurel määral moodustada oma sõjalisi jõude. Samal ajal kui Töörahva Kommuuni poolt vabastatud territooriumil noorsugu astus massiliselt vabatahtlikult Punaarmeesse, kukkusid kodanluse ikke all ägavas Eestis mobilisatsioonid läbi. Kodanliku valitsuse poolt väljakuulutatud mobilisatsioon andis oodatud 25 000 mehe asemel ainult pisut üle 800 mehe.

Kodanlike natsionalistide ninamees K. Päts pidi ühel kinnisel koosolekul tunnistama, et väljakuulutatud üldmobilisatsioon ei täitnud lootusi, et alles „15-aastase sunnitööga ähvardamine suutis mobiliseeritavaid kokku tuua. Kuid siis algas põgenemine sõjaliinilt kroonuriietega seljas". Kodanluse liidrid ise kaebasid, et iga sõjalise kokkupõrke järel on deserteerunud 50% väeosade koosseisust. Aga ka need mobiliseeritud, kes ei julgenud põgeneda, ei soovinud võidelda oma töörahva vastu. Üks valgekaartlaste sõjaväejuhte oli sunnitud mainima tolle aja mobiliseeritute kohta: „Mehed, kelle meeleolu kõige pahem näis olevat, ei täitnud käsku, ja kui ... neid püüti vaimustava kõnega võita ... siis irvitasid mehed ja tähendasid lühidalt: „Mis meil siin õige kaitsta ... ega need enamlased meie vaenlased polegi"."

1918. aasta lõpuks kujunes kodanliku ajutise valitsuse olukord katastroofiliseks. Pealetungivad Punaarmee osad olid mõnekümne kilomeetri kaugusel Tallinnast. Kodanluse tagalas arenes partisanivõitlus. Mobilisatsioon kukkus läbi, vabatahtlikud aga näitasid rohkem „vaprust" rahulike elanike rõövimisel kui rindel. Ajutise valitsuse ministrid, kartes tööliste väljaastumist, ei julgenud ööseks koju minna. Ainult Inglise laevastiku viibimine reidil hoidis ära tööliste ülestõusu Tallinnas.

Kodanlike natsionalistide kõik lootused olid seotud Eesti okupeerimisega Entente'i sõjavägede poolt. Maapäeva kinnisel koosolekul 27. detsembril 1918 otsustati saata delegatsioon inglise

admirali Sinclairi juurde palvega Eesti viivitamatult okupeerida. Samalaadseid palveid esitati 23. ja 26. detsembril Ameerika Ühendriikide valitsusele. Kodanliku valitsuse esindaja saadeti ka Soome. See rõhutas, et kui soome valgekaartlased lähema kolme päeva jooksul ei tule, on juba hilja.

Interventsiooni tugevnemine. Ameerika ja inglise imperialistid omalt poolt jälgisid suure ärevusega nõukogude võimu taastamist Eestis. Kuid selleks ajaks olid nad juba veendunud, et oma vägede saatmine Nõukogudemaale ei anna tulemusi. Avaliku sõjalise interventsiooni poliitika tunnistati hukatuslikuks. „Kui ette panna saata kohe selleks otstarbeks Venemaale Inglise vägesid, siis puhkeks meie armees mäss," rääkis Inglise peaminister Lloyd George 16. jaanuaril 1919. a. Loobumine oma vägede saatmisest Eestisse aga ei tähendanud loobumist interventsioonist üldse.

Paljastades imperialistide võtteid, kirjutab seltsimees Stalin: „Milleks imperialismile „ohtlik" avalik interventsioon, mis nõuab pealegi suuri ohvreid, kui on võimalik organiseerida natsionalismi sildi taha varjatud ja „täiesti ohutut" interventsiooni teiste kulul, „väikerahvaste" kulul?" [1] Seltsimees Stalin näitas, et uutes tingimustes imperialism eelistab interventsiooni korraldada kodusõja organiseerimisega ja kontrrevolutsiooniliste jõudude toetamisega.

Ka Eestis organiseerisid ameerika ja teised imperialistid interventsiooni peamiselt võõraste kätega. Nad saatsid relvastust ja varustust eesti, vene ja teistele valgekaartlastele Eestis, finantseerisid neid ning organiseerisid „vabatahtlike" saatmist Eestisse Soomest, Rootsist ja Taanist. Sisuliselt olid need „vabatahtlikud" mõrvarid ameerika interventsioonivägedeks Eestis.

Kodanlik ajutine valitsus, julgustatud interventide toetusest, organiseeris kulakutest ja teistest kodanluse kihtidest, balti parunite võsudest ning vene valgekaartlastest uusi väeosi. Parunid andsid suure summa raha ja organiseerisid „balti pataljoni", mis koosnes mõisnikest, mõisavalitsejatest ning teistest mõisaametnikest, linna-aadlikest jne. Lisaks saksa okupantide poolt jäetud rohkearvulisele sõjavarustusele saadi ohtralt igasugust sõjavarustust ameerika-inglise imperialistidelt. Ameerika palgasõdurite ja bandiitide värbamise üks initsiaatoritest oli ameerika imperialist Hoover, töörahva õelaim vaenlane. Hooveri ettepanekul määrasid ameerika-inglise imperialistid interventsiooni teostamiseks Baltimaades krediiti 10 miljoni naelsterlingi ulatuses. Eestis värbas ameerika rahadega „vabatahtlikke" skautspataljoni koostamiseks eesti päritoluga ameerika kapten Reissar, Viljandimaal asuva Vastsemõisa rentnik. Reissar oli tegutsenud koloniaalbandiidina Ameerika Ühendriikide asumaades ja seetõttu omas kogemusi töörahva röövimises ja tapmises.

1919. a. jaanuari alguses saabusid Eestisse ameerika rahadega värvatud „vabatahtlikud" Soomest, esialgu 2000 meest, hiljem veel

[1] J. V. Stalin, Teosed, 4. kd. Tallinn, 1948, lk. 240.

5000—6000. Neile tulid lisaks „vabatahtlikud" Rootsist ja Taanist. Kodanluse võim oli päästetud.

Soome palgasõdurite, eesti kulaklike salkade, balti parunite ja vene valgekaartlaste pataljonide jõududega alustas kontrrevolutsioon 6.—7. jaanuaril pealetungi. Kodanluse tähtsamaks löögijõuks olid soomusrongid, millede meeskonnast üle 50% moodustasid ohvitserid.

Rahvusvahelise kontrrevolutsiooni ühendatud jõududel läks korda Eesti rindelõigus saavutada ülekaal Punaarmee väeosade üle. 9. jaanuaril murdsid valged väed Punaarmee rindest läbi. Inglise laevadelt tehtud dessant punaste polkude seljataha ja soomusrongid sundisid Punaarmee väeosad taanduma teisele poole Narva jõge. Eesti muutus nüüd Nõukogude-vastase interventsiooni platsdarmiks, kus hakati ette valmistama sõjakäiku Petrogradile. Sõjakäigu ettevalmistamist juhtis inglise admiral Sinclair, hiljem ameerika-inglise-prantsuse sõjaline missioon kindral Gough'iga eesotsas. Platsdarmi poliitiliseks kindlustamiseks hakati süstemaatiliselt hävitama eesti rahva teadlikumat osa.

Ameerika-inglise imperialistide käsilastena Nõukogude tagalas tegutsesid trotskistid. 26.—27. detsembril 1918 mängisid Trotski ja tema käsilane Raskolnikov inglaste kätte kaks miiniristlejat: „Spartaki" ja „Avtroili", saates laevad Tallinna lahte, kus asus Inglise laevastik. Hoolimata madruste kangelaslikkusest ja surmapõlgusest läks trotskist Raskolnikovil ja teistel äraandjatel korda laevu vangi anda. Vangistatud madruseid (kokku 60—70 inimest) näljutati ja piinati Naissaare koonduslaagris, kuni nad eesti valgekaartlaste poolt metsikult tapeti 1919. aasta 3. ja 4. veebruari ööl.

See trotskistide poolt sooritatud reetmine andis hoobi Nõukogude Balti laevastikule, kes kaitses Nõukogude Eestit imperialistide kallaletungide vastu mere poolt. Raskeks hoobiks oli see ka eesti töörahvale.

Kuid hoolimata sellest raskest hoobist tekitas Balti mere laevastik Inglise laevastikule suuri kaotusi. Balti laevastiku laevad ja fordid hävitasid merel 2 inglise ristlejat, 2 eskaadri miiniristlejat, 2 traalerit, ühe allveelaeva, 2 miinipanijat ja 3 torpeedopaati, kaasa arvamata miinide läbi hukkunud laevad.

Ameerika-inglise interventide ja eesti kodanluse metsikused eesti töörahva kallal. Ameerika-inglise imperialistide poolt värvatud „vabatahtlike" väeosad koosnesid pättidest, kriminaalkurjategijaist ja muist ühiskonna jätistest. Nagu keskaja palgasõdureid meelitas neid Eestisse karistamata röövimise ja rikastumise võimalus. „Vabatahtlikud" püüdsid üksteist üle trumbata talupoegade röövimisega. Kokkuriisutud vara saatsid nad Tallinna, kus neil olid selleks erilised laod.

Eriti paistsid silma oma sadismi poolest ameerika rahadega palgatud soome valgekaartlased, kes olid oma metsikustega soome töörahva kallal teeninud temalt „lihunike" hüüdnime. Nad peksid,

piinasid ja tapsid rahulikke elanikke, halastamata raukadele, naistele ja lastele.

Eesti kodanlus ja sotsid ülistasid juba ette soome bandiitide „vaprust". Rindel hakkas aga nende „vaprus" kohe jahtuma ja nad lahkusid sealt salgakaupa omavoliliselt, et tagalas tappa ja röövida. Marienburgi rindelt põgenenud „lihunikud" hakkasid Valga linnas rüüstama ja tapma, mistõttu kodanluse võimudel tuli „kan-

Miiniristlejate „Avtroil" ja „Spartak" meremeestele püstitatud mälestussammas Tallinnas.

gelased" kinni võtta ja Soome tagasi toimetada ning teiste hirmutamiseks paar tükki koguni maha lasta. Voldi (praeguse Tabivere) jaamas tapsid soome valgekaartlased lapsi, lõigates neil pussidega kõrid läbi.

Metsikult käitusid ameerika-inglise imperialistide poolt värvatud bandiidid ja kohalikud valgekaartlased vangilangenud punaarmeelastega. 1919. a. juunis langesid Narva rindel vangi punaarmeelased P. Ammerman ja M. Martõnov. Kui valgekaartlased hiljem oma asukohtadest välja löödi, leiti vangilangenute laibad olukorras, mis näitas raske piinamise jälgi: mõlema seljalt oli rihmu välja lõigatud, käe- ja jalaluud olid murtud ja välja väänatud. 16. oktoobril 1919 leiti Narva rindel pärast seda, kui valge-

kaartlased olid oma positsioonidest välja löödud, metsikult piinatud ja tapetud kursantide ning madruste laibad. Tapetuil olid silmad peast välja torgatud, käed liikmeist välja väänatud, jalaluud murtud ja selgadelt rihmu välja lõigatud. Punaarmee partisanil J. Jegorovil, kelle laip leiti Laura alevist pärast valgekaartlaste väljakihutamist, olid timukad silmad peast välja torganud ja laia täägihaava otsaette löönud. Punaarmeelane V. Ossipov langes raskesti haavatult valgekaartlaste kätte, kes tal täägiga südame ja peaaju välja uuristasid. Panikovitsas tapeti valgekaartlaste poolt metsikult 4 nõukogude partisani.

„Kui inglise ja ameerika kodanluse esindajad ilmusid Soome- ja Eestimaale," ütleb V. I. Lenin, „hakkasid nad suurema jõhkrusega kägistama kui vene imperialistid, — suurema jõhkrusega sellepärast, et vene imperialistid olid endise aja esindajad ega osanud kägistada nagu kord ja kohus, kuid need inimesed oskavad kägistada ja kägistavad lõpuni." [1]

Tagalas märatses valge terror. Kodanlus õiendas julmalt arveid töötajatega. Tallinna Tööliste Saadikute Nõukogu tegevus keelati, kõik tööliste organisatsioonid ja ajalehed suleti, seati sisse väljakohtud. Okupatsiooniaegne „omakaitse" nimetati ümber „kaitseliiduks", mis oli kulakluse relvastatud terroristlikuks organisatsiooniks. Tallinnas surmas kodanlus töölisi massiliselt. Pärast metsikut piinamist mõrvati J. Kuppar, J. Schütz ja paljud teised töölisliikumise juhid.

Tartu linna äärde Raadi kruusaauku on maetud umbes 1000 valge terrori ohvrit. Tapal ja selle ümbruses hukati vähemalt 300 proletaarlast, Võrus 500. Tapetute surnukehad jäeti tihti elanikkonna hirmutamiseks tänavaile. Tuhanded töötajad heideti vangikongidesse ja koonduslaagritesse, kus neid näljutati, piinati ja peksti. Kodanlus hävitas palju aktiivseid ja teadlikke töölisi.

Inimesi areteeriti ja paigutati koonduslaagritesse ilma juurdluse ja kohtuotsuseta. Näiteks Viru maakonna komandandi salajases eeskirjas kõigile valdade komandantidele ja vallavalitsustele öeldakse: „Panen ette minule viibimata teatada, kas teie jaoskonna piirides seesuguseid punaste poolehoidjaid, kelle kohta küll mingisugust süüdistust tõsta võimata, kuid kelle siin viibimine agitatsiooni mõttes kahjulik ja kardetav, on. Sarnaste isikute üle tuleb Teil minule nimekiri sisse anda kõige lähemal ajal." Nimekirja sattunud inimesed tembeldati automaatselt „riigivastasteks".

Kodanluse diktatuurile kardetavad inimesed, nn. „riigivastased", kelle hulka võis arvata iga töölise ja kehvtalupoja ning töötava haritlase, kes ei tahtnud minna ameerika-inglise interventidele suurtükilihaks, paigutati koonduslaagritesse, milledest suuremad asusid Naissaarel ja Pääskülas.

Üks endine vang jutustab Naissaare koonduslaagri kohta: „Sõna

[1] В. И. Ленин, Соч., т. 30, стр. 194—195.

otseses mõttes nimetasime Naissaare koonduslaagrit surmalaagriks. Olime täielikult antud laagrikomandandi kapten Kochi meelevalla alla. Asusime mitmekordselt okastraadiga piiratud aias, kus iga 20 meetri peal oli eesti tõusikkodanlaste poegadest kaitseliitlane ja sõdur. Kes aiale kümne sammu peale ligines, lasti maha. Keda ei saadud „eksimuste" pärast maha lasta, seda pidid siin nälg ja haigused tapma. Igasugu arstiabi puudumise tõttu hakkasid düsenteeria ja plekiline tüüfus nälginuid maha võtma."

Pääsküla laagris, mis asetses keset sood, asusid vangid, arvult üle 1000 inimese, lagunenud puubarakkides. Nelja meetri pikkustesse ja kolme meetri laiustesse ruumidesse oli 30—40 inimest hunnikusse tuubitud. Siin vaevlesid töölised, maakehvikud ja haritlased, kes ei tahtnud lõmitada imperialismi käsilaste ees.

„Kohe sisseastumisel tahtsid mitmesugused lämmatavad haisud hinge matta," kirjutab üks endine vang oma mälestustes. „Söödikud, iseäranis täid ja lutikad, ajasid jälkuse peale... 24 tunni jooksul anti toitu: 3/4 naela[1] leiba ja üks kord vedelikku, mida harilikult küll supiks nimetati, kuid millest iialgi ei võinud aru saada, millest ta valmistatud oli. Tihti pidasid aru: on see nüüd vesine solk või solgine vesi? Harva silmasid mõnda kapsaliblekest. Kui kärvanud hobuseid või muid raipeid saadaval oli, siis pandi killukene haisevat lihagi supisse, et sellele teatavat „lõhna" anda. Leib oli tihti haganasegu, hallitanud ja lagunes külgepuutumisel ära... Töö juures (peamiselt puusaagimine ja vagunitesse laadimine) oli käsk „laiskadele" püssilaega ergutust anda. „Raskematele süüdlastele" anti ihunuhtlust — 25—30 kepi- või vitsahoopi. Peale selle karistati — kergematel juhtudel kartsaga, raskematel — keldriga. Kelder oli pikk kartulikoopa taoline ilma valguseta ruum mullast seinte ja põrandaga. Keldrisse paigutati kuni 30 päevaks. Kuna vangi sealt enne määratud tähtaega välja ei lastud, siis valitses ruumis hingelämmatav ropp hais. Valvurite arvamuse järgi pidi kelder ka „kõige kangekaelsema selgroo murdma". Iga uut vangi pani värisema see suur taudiohvrite hulk, keda suurtes kastides Rahumäe poole veeti. Surnud vedelesid tihti kuni paar päeva haigete seas, siis koristati nad „surnukuuri" — haigete-baraki koridori, kuhu nad niikauaks jäid, kuni kaks kastitäit — 10 tükki — oli kogunenud..."

Sotsid — kodanluse ja interventide palgasulased. Välismaiste imperialistide ja kontrrevolutsioonilise eesti kodanluse käsilaste alatut osa etendasid sotsid.

Sotsid koos kodanluse ja balti parunitega püüdsid pikendada saksa okupatsiooni Eestis. Sotside liider Martna pidas Londonis imperialistidega läbirääkimisi interventsioonivägede saatmiseks Eestisse ja saabus Tallinna Inglise transportlaeval koos sõjalaevastiku ja sõjamaterjalidega. Ameerika-inglise interventide ülesandel organiseeris sots A. Rei „vabatahtlike" värbamist Soomes

[1] nael — 400 grammi.

ja Skandinaavia maades. Sotsid, ütleb V. Kingissepp, ei kõhelnud minna valitsusse, kes palus saksa okupatsioonivägesid põlvili, et need Eestist ei lahkuks; nad läksid, kui see äpardus, Inglise okupatsiooni paluma; ja kui imperialistid Eestit okupeerida ei saanud, rändasid sotsid üle Soome lahe „lihunikke" paluma, et eesti töörahvas ei jääks kodanlusele alla heitmata.

Nii sotside kui ka esseeride parteid petsid töötajaid häbematu demagoogiaga. Sotside liidrid lubasid, et asutav kogu, mille valimised pidid toimuma 1919. a. kevadel, teostab sotsialismi „seaduslikul" teel. See alatu valepropaganda leidis teatud mõju eesti talupoegade mahajäänuma osa hulgas.

Sotside reetlik tegevus aitas oluliselt kaasa kontrrevolutsiooni võidule Eestis.

Eesti Töörahva Kommuuni tähtsus ja tema lüüasaamise põhjused. Nõukogude võimu lüüasaamise peamiseks põhjuseks oli see, et eesti töörahva vastu seisid rahvusvahelise imperialismi jõud, seisid ameerika, inglise, prantsuse ja teiste imperialistide, samuti nende käsilaste — eesti kodanluse, balti parunite, soome, rootsi ning taani avantüristide ja vene valgekaartlaste ühendatud jõud. Nõukogude Venemaa, olles sel ajal igast küljest ümber piiratud interventide ja valgekaartlaste poolt, oli aga sunnitud oma peajõud suunama teistele rinnetele, eeskätt Koltšaki ja Denikini vastu.

Eesti töörahva lüüasaamiseks kodusõjas mõjus tunduvalt kaasa ka see, et Eesti Töörahva Kommuuni Nõukogusse pugenud maskeeritud trotskistid teostasid antileninlikku poliitikat, eeskätt maaküsimuses, mis raskendas sotside ja esseeride isoleerimist.

Eesti Töörahva Kommuun ei saanud kesta kaua, kuid ta tähtsus eesti töörahva vabastusvõitluse ajaloos on sellegipärast määratu suur.

Eesti Töörahva Kommuuni ehk Eesti Nõukogude Vabariigi teostajaks oli eesti töölisklass eesotsas bolševikega, kes tõmbas endaga kaasa kümned tuhanded maata ja vähese maaga talupojad. Eesti Töörahva Kommuuni loomisega rajasid eesti töölised ja talupojad oma suveräänse, sõltumatu rahvusliku riigi. Selle ajaloolise võidu saavutasid eesti töölised ja talupojad suure vene rahva abiga, Lenini-Stalini partei lipu all, vene kommunistide leninlik-stalinliku rahvuspoliitika tulemusena, mis taotleb mitte sõnades, vaid tegelikult kõigi rahvaste õigust iseseisvaks riiklikuks olemasoluks.

Kuid hoolimata seekordsest kaotusest ei olnud eesti töörahva ohvrid asjatud. Võitlusega rahvusvahelise imperialismi ühendatud jõudude vastu aitasid eesti töölised ja talupojad omalt poolt kaasa vene töörahval kaitsta nõukogude võimu. „Ilma säärase poolehoiu ja usalduseta endi vastu endise Venemaa ääremaade rõhutud hulkade poolt," ütleb seltsimees Stalin, „vene töölised poleks suutnud võita Koltšakit, Denikinit ja Wrangelit." [1]

[1] J. V. Stalin, Teosed, 5. kd. Tallinn, 1948, lk. 110.

Vene töörahva võit kodusõjas ameerika-inglise interventide ja sisemaise kontrrevolutsiooni üle kindlustas omakorda tulevikus nõukogude võimu taastamise Eestis.

§ 6. Saaremaa töörahva ülestõus

Ülestõusu põhjused. Nagu mujalgi Eestis ei toonud Saaremaal saksa okupatsioonivõimu asendamine eesti kodanluse võimuga mingisugust paranemist töörahva olukorras. Mõisates kärkisid endiselt parunid. Töörahva hulkades kasvas viha ja rahulolematus kodanlike natsionalistide ja parunite võimu vastu. Sõjaväest tagasipöördunud soldatid olid näinud Venemaal pärast Oktoobrirevolutsiooni võitu mõisate ülevõtmist ja maa väljajagamist talupoegadele. Kommunistid Aleksander Koit, Maria Ellam jt. tegid laialdast selgitustööd talurahva seas, näidates, et ainult nõukogude võim annab maad ja vabadust ning hävitab kurnajad.

Ülestõusu ajendiks sai Eesti kodanliku ajutise valitsuse järjekordne mobilisatsioonikäsk. Mobiliseerituid taheti saata rindele osavõtmiseks Nõukogude-vastasest interventsioonist. Saarte töörahvas ei tahtnud sõdida ameerika ja inglise imperialistide ning eesti kodanluse huvides Nõukogude Venemaa vastu, ei tahtnud sõdida parunite ja kodanluse võimu eest. Saarte töörahvas tahtis rahu, maad ja vabadust.

Ülestõusu üheks silmapaistvamaks juhiks oli Kogula valla Tõnija küla kehvtalupoeg Aleksander Koit, kes Oktoobrirevolutsiooni ettevalmistamise ja läbiviimise ajal oli olnud Vene sõjaväes ja seal tutvunud bolševike partei põhimõtetega. Olles tagasi pöördunud oma kodukohta, asus ta seal nõukogude võimu eest agiteerima ja aktiivselt võitlema. Tema peamiseks tegevuseesmärgiks oli takistada meeste mobiliseerimist Nõukogude-vastasesse sõtta.

Ülestõusu käik. 1919. a. veebruaris asusid kodanlikud võimud mobiliseeritud mehi mandrile saatma. Ülesaaremaalisel mobiliseeritud meeste esindajate koosolekul Muhus Männiku külas tehti otsus mobilisatsioonikäsku mitte täita ja kogu rahvas ülestõusule kutsuda kodanluse ja parunite ikke hävitamiseks.

16. veebruaril olid mitme valla mehed Kuivastu mõisa kokku käsutatud, et neid sealt küüthobustel Haapsalusse viia kodanluse sõjaväkke edasisaatmiseks. Mehed tulid küll kokku, kuid mobilisatsioonikäsu võtsid nad vastu naeru ja pilgetega. Kui etapiülem hakkas mehi relvaga ähvardama, lasti ta maha ja tema järel veel kaks kaitseliitlast. Ülestõus oli seega alanud.

Ülestõusjad kõrvaldasid kohe kodanluse võimu esindajad, hõivasid Kuivastu postkontori ja Viiraküla telefonikeskjaama ning võtsid ühendusteed mandriga tugeva valve alla. Otsekohe asuti oma sõjaväe loomisele. Mõisatest võetud hobustel saadeti käskjalad küladesse jagama mobilisatsioonikäske.

Kiiresti loodi mitmest tuhandest talupojast koosnev sõjavägi. Ülestõus laienes hoogsalt ja 18. veebruariks oli kodanlik võim likvi-

deeritud kogu Muhumaa ja suurema osa Saaremaa valdades. Saarte töörahvas ühines võitluseks kodanluse ja mõisnike vastu loosungi all: „Surm paruneile! Maha kodanlus!". Ülestõusjad piirasid sisse Kuressaare ning valisid saadikud, kes pärast linna vabastamist asuksid maakonda juhtima.

Kodanlus ja mõisnikud põgenesid Kuressaarde ning moodustasid seal oma relvastatud väesalgad. Mandrilt saabusid kohale ajutise valitsuse poolt saadetud karistussalgad — jala- ja ratsaväe üksu-

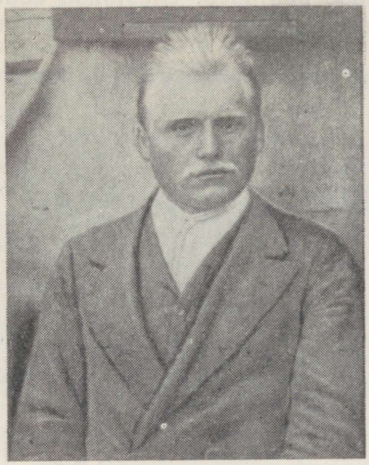

A. Koit.

sed, mis olid relvastatud kuulipildujate ja automaatpüssidega. Olles pärast Muhusse jõudmist seal ülestõusu veriselt maha surunud, lähenesid nad Kuressaare all seisvaile ülestõusnuile seljatagant, nii et viimased jäid kahe tule vahele. 21. veebruaril toimus Upa küla juures verine lahing, kus ülestõusnud talupojad võitlesid suure vaprusega, kuid ei suutnud automaatide ja kuulipildujatega varustatud valikväeosadele vastu panna.

Juba Upal alustasid karistussalgad töörahva metsikut tapmist ja arvete õiendamist, mis jätkus Kuressaare turuplatsil ja Kuressaare lähedal Kullimäel. Kodanlikud natsionalistid saatsid ülestõusu mahasurumisel tapalavale sadu eesti rahva paremaid poegi ja tütreid. Kogu maakonnas viidi läbi „rahustamine". Karistussalga poolt tapeti metsikult kangelaslikult võidelnud Maria Ellam. A. Koitu piinati enne mahalaskmist viis tundi. Kangelane langes hüüdega: „Elagu revolutsioon! Maha timukad!"

Timukate väljakohtu otsusega tapeti kohapeal umbes 250 inimest, sinna hulka arvamata neid, keda areteeriti ja Tallinnas hukati.

Karistussalgad kasutasid kohutavaid piinamisvahendeid. Muhu Kantsi küla noormehel Aleksander Tihul, kes karistussalga peamehele nõutud teateid ei andnud, vaid ütles: „Teile verekoertele ei

ütle ma midagi", murti käe- ja jalaluud katki, põletati sõrmi, lõigati kõrvad ära ja torgati silmad välja ning lõpuks purustati selgroog. Ka Vassili Räimaugul torgati silmad välja ja raiuti siis pea otsast. Oskar Põld leiti püssipäradega purustatud peaga ja 20 kuuliauguga kehas.

Karistussalgad jagasid ohtralt ka ihunuhtlust. Vähemalt sada inimest said väljakohtu otsusel igaüks 25 hoopi paljale kehale. Osa peksetuist olid naised.

Ülestõusu nurjumise põhjused. Ülestõusu ebaõnnestumise peamiseks põhjuseks oli see asjaolu, et Saaremaal puudus sel ajal bolše-

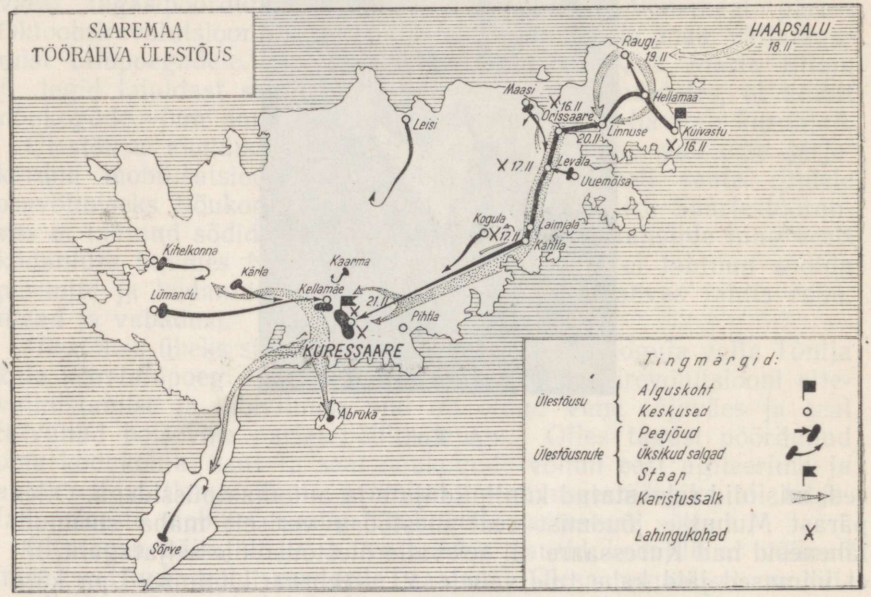

Saaremaa töörahva ülestõus.

vistlik parteiorganisatsioon, kes oleks ülestõusu juhtimise enda kätte võtnud. Ülestõus toimus isoleeritult, ajal, kui töörahva võim mandril oli taandumas ja töölised ei saanud toetada ülestõusnud Saaremaa talurahvast.

Samuti oli palju puhttehnilise iseloomuga põhjusi. Ülestõusnuil puudusid vilunud juhid, nad olid väga puudulikult relvastatud, puudus oskus relvi käsitseda.

Saarte töörahva ülestõus uputati verre, kuid ta näitas, et ka kõige metsikuma terroriga ei saa eesti töörahvast sundida loobuma võitlusest nõukogude võimu eest.

Saaremaa ülestõusus tehtud vigadest eesti töörahvas õppis, kuidas klassivaenlast tuleb lüüa. Ka näitasid karistussalkade jõhkrad teod, et „oma" kurnajad ei jää sugugi maha parunitest ja

tsaari sandarmitest, et eesti kodanlus rakendas oma võimu säilitamiseks keskaegset piinamist ja terrorit.

Talurahva ülestõus Saaremaal kodanluse ja mõisnike vastu oli üheks tähtsamaks teguriks, mis sundis kodanliku Eesti valitsust 1919. aasta veebruaris välja kuulutama otsuse rüütelkonna mõisate võõrandamise kohta, millele täiendavalt sama aasta oktoobris anti välja nn. maaseadus. Kodanliku maaseaduse järgi kuulusid võõrandamisele rüütli- ja kirikumõisad. Parunitele tasumaksmise küsimus jäeti maaseaduses lahtiseks.

Kodanlik maaseadus oli mõeldud töötava talurahva petmiseks. Ta pidi ajutiseks vaigistama maata ja vähese maaga talupoegade ning valgeväe sõdurite hulgas tekkinud ärevust ja viha kodanliku

Saaremaa veresauna ohvreid 1919. a.

valitsuse vastu parunite tagasituleku pärast mõisatesse, mis olid pärast Oktoobrirevolutsiooni võitu nõukogude võimu poolt konfiskeeritud.

§ 7. Eesti kodanlus ameerika-inglise imperialistide käsilasena Nõukogude-vastases interventsioonis

Revolutsioonilise liikumise tõus Euroopas. Kommunistliku Internatsionaali asutamine. Oktoobrirevolutsiooni mõjul arenes Euroopas ja kogu maailmas 1918.—1920. a. võimas revolutsiooniline liikumine. 1919. aastal toimusid tööliste relvastatud väljaastumised Saksamaal. Ungaris kehtestati nõukogude võim. Inglismaal arenes ennenägemata ulatusega streigiliikumine. Prantsuse töötajad võitlesid aktiivselt oma valitsuse interventsionistliku poliitika vastu; 1919. a. kevadel puhkes ülestõus prantsuse interventide laevastikul Mustal merel. „Käed eemale Nõukogude Venemaast!" oli Euroopa tööliste kõige populaarsem loosung.

Kõikjal tekkisid ja kasvasid kommunistlikud parteid. Tekkis vajadus kommunistlike parteide ühinemiseks III-ks, Kommunistlikuks Internatsionaaliks (Kominterniks). Kommunistliku Inter-

natsionaali I kongress toimus Moskvas 1919. a. märtsis Lenini juhtimisel. Kongressil võeti vastu manifest rahvusvahelisele proletariaadile, millés teda kutsuti võitlusele proletariaadi diktatuuri eest, nõukogude võimu eest kõigis maades. Seega oli asutatud uuetüübiline proletariaadi rahvusvaheline organisatsioon, marksistlik-leninlik organisatsioon. Ka Eesti kommunistid võtsid osa Kommunistliku Internatsionaali asutamisest.

Eesti kodanlik valitsus — ameerika-inglise interventide vasall. Revolutsiooniline liikumine Euroopa maades sidus imperialistlike interventide jõud käsist ja jalust. Hoolimata ameerika-inglise interventide ja Venemaa sisemise kontrrevolutsiooni ühistest kallaletungidest jätkas nõukogude võim oma võidukäiku. Kuna intervendid ise ei julgenud oma sõjavägesid Venemaale saata, kartes, et need nakatuvad bolševismist, panid nad oma lootused muuhulgas Soome, Eesti, Läti, Leedu ja Poola kodanlusele, kes pidid imperialistidele hankima suurtükiliha Venemaa kontrrevolutsiooni eestvedajate Koltšaki ja Denikini toetamiseks. Baltimaade, sealhulgas ka Eesti kodanlus oli sõnakuulelikuks käsilaseks imperialistidele, sest ainult viimaste abil suutis ta püsida võimul. Entente'i esindajad talitasid Baltimaades nagu oma asumaades. Interventsiooni teostamiseks varustas Entente kontrrevolutsiooni Eestis relvade, laskemoona, toiduainete ja muu vajalikuga.

Nii saatsid Ameerika Ühendriigid sõja- ja muud varustust sellises ulatuses, et kodanlikud poliitikud ise hindasid seda hiljem 16,6 miljonile dollarile. Kõik need summad, nagu ka Prantsusmaalt, Soomelt ja teistelt riikidelt saadud laenud koos kõrgete protsentidega lasusid pärast kodusõda raske võlakoormana eesti töörahva õlgadel.

Eestisse saadeti ka toiduaineid, kuid ameerika hapuks läinud heeringate ja läpatanud jahu eest nõuti, et eesti töörahvas valaks oma verd ameerika imperialistide huvides. Häbimärgistades ameerika imperialistide alatut poliitikat Eesti suhtes, kirjutas Viktor Kingissepp 1919. a. suvel oma brošüüris „Wilsoni heeringa eest": „Wilson vahetab oma heeringaid aurava inimesevere vastu... Iga raasukese küljes on miljonite langenute ja vigastatud sõjameeste, invaliidide verepiisk! Iga raasukese küljes on kümnete miljonite leinavate emade, naiste, vendade, õdede, laste silmapisar ja kole needus!... Aga iga suutäiega," ütleb V. Kingissepp eesti töörahva laste poole pöördudes, „sööge enesesse ka piirita viha ja põlgust nende kullajumalate vastu, kes teile saia annavad ja ütlevad: näe, siin on, võid süüa! — aga enne mingu sinu isa ja vend ja tapku minu vaenlasi!"

Eesti kodanlus ei piirdunud oma töörahva allaheitmisega, vaid tegi sõnakuulelikult kaasa ameerika-inglise imperialistide interventsiooni Nõukogudemaale. Eesti kodanlik valitsus kui lääne imperialistlike riikide vasall aitas Punaarmee poolt purustatud valgekaartlikku „Põhja korpust" reorganiseerida Judenitši armeeks. Entente'i ülesandel organiseeris Eesti kodanlik valitsus 1919. a.

algul Eestis asuvatest läti valgekaartlastest väeosad ja alustas nendega koos sõjategevust Nõukogude Läti vastu. Seega aitas ta kaasa balti parunite ja kodanluse võimu kehtestamiseks Lätis.

Judenitši purustamine Petrogradi all. 1919. a. kevadel võtsid ameerika-inglise imperialistid ette kombineeritud sõjakäigu Nõukogude Venemaale, milles pealöögi pidi andma Koltšak idast. Judenitšile, kes asus kontrrevolutsiooni eesotsas Balti-

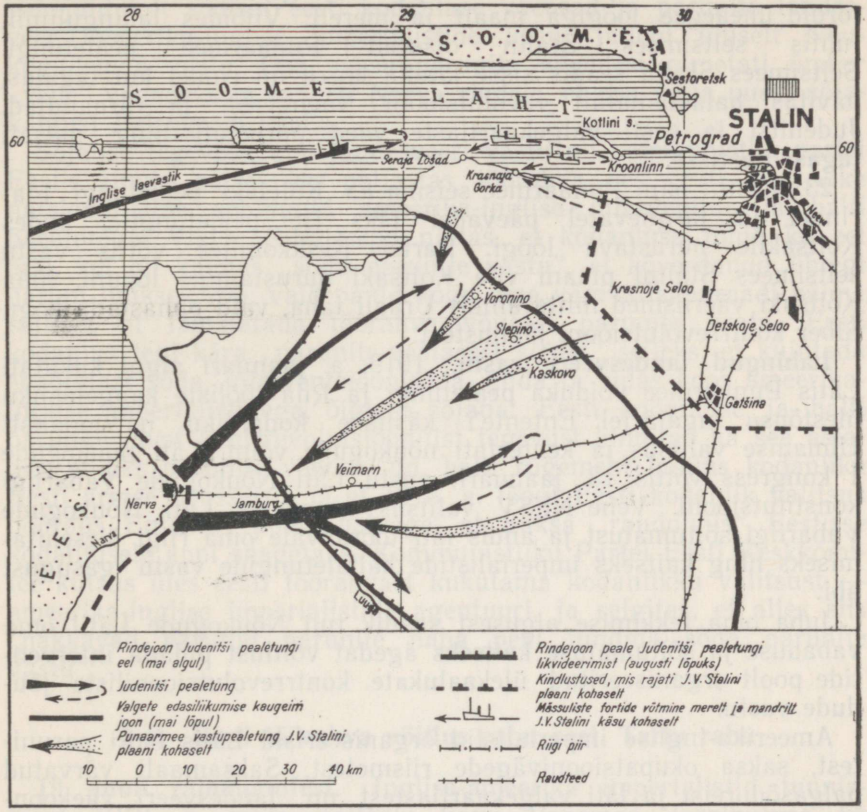

Judenitši purustamine Petrogradi all 1919. a. kevadel.

maades, tehti ülesandeks Eesti territooriumilt koos soome ja eesti valgekaartlastega alustada pealetungi Petrogradile, et Punaarmee jõude Koltšaki rindelt endale tõmmata. Ühenduses sõjakäigu ettevalmistustega saabus Tallinna ameerika-inglise sõjaline missioon, mis oli Nõukogude-vastase sõjakäigu tegelikuks organiseerijaks ja juhtijaks. 14. mail alustas Judenitši „Loodearmee" koos eesti kodanlike natsionalistide vägedega Narva suunast pealetungi. Merelt toetas nende pealetungi Inglise laevastik. Eesti valgekaartlaste sõjategevust juhtisid inglise ohvitserid.

Fortide „Krasnaja Gorka" ja „Seraja Lošad" garnisonid, kes olid lasknud end mõjutada endiste tsaariohvitseride kontrrevolutsioonilisest agitatsioonist, tõstsid mässu nõukogude võimu vastu ja fordid sattusid ajutiselt kontrrevolutsiooni kätte. Inglise laevastik püüdis rünnata Kroonlinna. Vaenlane ähvardas Petrogradi.

Valgetele vastulööki organiseerima saatis partei Keskkomitee seltsimees Stalini. Rindele asusid Petrogradi kommunistid. Seltsimees Stalini poolt esitatud plaani järgi vallutati mässulised fordid üheaegse löögiga maalt ja merelt. Viibides lahinguliinil, juhtis seltsimees Stalin otseselt Punaarmee pealetungi. Seltsimees Stalin seadis sisse kindla korra nii rindel kui tagalas, hävitas halastamatult revolutsiooni vaenlased ja äraandjad. Judenitši ja eesti valgekaartlaste väed purustati ning paisati tagasi Eestisse.

23. aprillil pani Punaarmee seisma ka Koltšaki pealetungi Idarindel ja järgnevatel päevadel läks ise pealetungile, andes Koltšakile purustava löögi. Partei Keskkomitee võttis vastu seltsimees Stalini plaani viia Koltšaki purustamine lõpuni, lüüa Koltšaki väeriismed mitte ainult Uraali taha, vaid puhastada kogu Siber kontrrevolutsiooni jäänustest.

Lahingud landesveeri vastu. 1919. a. jaanuari algul kukutati Lätis Punaarmee võiduka pealetungi ja Riia tööliste kangelasliku ülestõusu tagajärjel Entente'i käsilase kodanliku natsionalisti Ulmanise valitsus ja kehtestati nõukogude võim. Läti nõukogude I kongress võttis 13. jaanuaril vastu Läti Nõukogude Vabariigi konstitutsiooni. Vene NFSV valitsus tunnustas Läti Nõukogude Vabariigi sõltumatust ja andis läti töörahvale oma riigi ülesehitamiseks ning kaitseks imperialistide kallaletungide vastu igasugust abi.

Juba oma tekkimise algusest saadik tuli Nõukogude Lätil oma vabaduse ja sõltumatuse kaitseks ägedat võitlust pidada interventide poolt organiseeritud ülekaalukate kontrrevolutsiooniliste jõudude vastu.

Ameerika-inglise imperialistid organiseerisid Lätis balti parunitest, saksa okupatsioonivägede riismetest, Saksamaalt värvatud palgasõdureist ja läti valgekaartlastest nn. landesveeri väekoondise. Pealeselle moodustasid intervendid Saksa 8. armee jäänustest nn. „raud-diviisi". Nende jõukude etteotsa seati soome rahva veristaja, saksa kindral von der Goltz. Landesveeri armee alustas pealetungi Nõukogude Läti vägedele lõuna poolt. Samal ajal tungisid põhjast Nõukogude Lätile peale kindral Laidoneri eesti valgekaartlased.

Kõik need jõud alustasid pealetungi Nõukogude Lätile ameerika imperialistide käsul, ajal, millal Nõukogude Venemaa oli parajasti sunnitud tagasi lööma Entente'i esimest kombineeritud sõjakäiku paljudel rinnetel ega suutnud seetõttu osutada küllaldast abi noorele Nõukogude Lätile. Kahelt poolt üheaegselt organiseeritud kontrrevolutsioonilise pealetungiga kukutati nõukogude võim Lätis.

Eesti kodanluse väeosad sõdisid õlg õla kõrval balti parunite landesveeri ja „rauddiviisi" väeosadega läti töörahva ning Nõukogude Venemaa vastu. Ainult 1919. a. juunis tekkis kodanliku Eesti väeosade ja landesveeri vahel võimupiirkondade jaotamise pärast kokkupõrge. Kuna Eesti armee sõdurid vihkasid paruneid kui eesti rahva igipõliseid vaenlasi, siis omandas see kokkupõrge vastu kodanluse enda tahtmist terava iseloomu. Lahingud kestsid ligi kaks nädalat ja lõpetati ameeriklaste käsul. Kuid pärast seda vahejuhtumit sõdisid eesti kodanluse väeosad ja parunite landesveer ameerika-inglise imperialistide käsul jällegi ühiselt Nõukogudemaa vastu. Osa saksa parunite vägedest nimetati ümber „vene" vägedeks ja saadeti Narva rindele, et osa võtta uuest sõjakäigust Petrogradi vastu.

Sõjalise tegevuse ajal landesveeri vastu oli kommunistlik partei Eestis ainuke partei, kes paljastas töörahva ees eesti kodanlike natsionalistide sobinguid ameerika-inglise interventide ja balti parunitega. Viktor Kingissepp näitas, et kodanluse juhid ka sel ajal, kui oli käimas „sõda parunite vastu", ei kõverdanud ühtegi paruni juuksekarva, vaid panid kogu oma vägivallaaparaadi käima selleks, et lämmatada töörahva võitlust parunite vastu. Eesti kodanlus tegi kära „parunite-vastasest sõjast" selleks, et kujutada ebaõiglast sõda, interventsioonisõda, mida ta pidas koos ameerika-inglise imperialistidega, õiglase sõjana. Eesti kodanluse ja balti parunite ühist kontrrevolutsioonilist tegevust kinnitab ka see asjaolu, et üks parunite väeosa, nn. balti rügement kuulus kodanliku Eesti armee koosseisu, ja et 1918. a. lõpul Eesti kodanlik valitsus pöördus Entente'i poole palvega, et Saksa „rauddiviis" Eestisse kodanlusele appi saadetaks. Kommunistliku Partei Eesti Keskkomitee kutsus üles eesti töörahvast kukutama kodanlikku valitsust — ameerika-inglise imperialistide agentuuri, ja selgitas, et alles siis „hakkavad parunid parunite naha peal tundma sõda parunite vastu".

§ 8. Eesti töörahva võitlus rahu eest. Tartu rahu

19. juuli rahumanifest. Inglise-ameerika imperialistid tunnistasid 1919. a. mais Koltšaki kogu Venemaa (sealhulgas ka Eesti) ülemvalitsejaks. Samal ajal oli neil ka kavatsus muuta Baltimaad oma koloniaks. Nii saatis Ameerika missiooni juht Baltimaadel 1919. a. juunis Ameerika delegatsioonile Pariisi rahukonverentsil memorandumi, milles tehti ettepanek, et Ameerika Ühendriigid koos Inglismaaga võtaksid endile mandaadi Balti provintside valitsemiseks. Seega oli kodanliku Eesti jaoks imperialistlikes plaanides ette nähtud tegelikult ainult üks võimalus — muutuda imperialistlike riikide asumaaks ühel või teisel kujul — kas tsaari kubermanguna või mandaatmaana. Kuigi kodanlikud natsionalistid olid täiesti teadlikud selles, sundisid nad eestlasi oma verd valama nende imperialistlike plaanide teostamiseks.

Rahvahulkade pimestamiseks kasutati aga jultunult alatut valet, nagu oleks sõja eesmärgiks „Eesti iseseisvus", mille võimalikkusse ükski kodanluse liidritest ei uskunud.

Eesti bolševikud, kes olid sunnitud töötama rasketes terroritingimustes sügaval põranda all, paljastasid väsimatult eesti kodanluse ja sotside häbematut demagoogiat, millega püüti Nõukogude-vastast, töörahva-vastast interventsioonisõda kujutada „vabadussõjana". Illegaalne „Kommunist", Keskkomitee üleskutsed, Viktor Kingissepa artiklid ning lendlehed paljastasid eesti kodanlike natsionalistide rahvavaenulikku palet. Partei kasutas töölisliikumise juhtimisel illegaalse tegevuse kõrval ka kõiki legaalseid võimalusi, eriti ametiühinguid, kes toetasid kommunistliku partei poliitikat ja kandsid partei loosungid laiadesse hulkadesse. Ametiühingute kaudu organiseeris partei kodanluse vägivalla ja interventsioonisõja vastu demonstratsioone ja streike.

Kuid revolutsiooniline töö Eestis oli äärmuseni raskendatud. Nõukogude-vastase interventsiooni platsdarmina oli Eesti üle ujutatud eesti, vene ja balti-saksa valgekaartlike vägedega ning soome, rootsi ja taani tugevasti relvastatud palgaliste mõrvaritega. 1919. aasta suvel ulatus nende arv 150 tuhandeni. Need surusid kõik töörahva ja sõjaväe revolutsioonilisemate elementide väljaastumise katsed veriselt maha. Järjekindlalt rüüstati töölisorganisatsioone. Klassiteadlikumad töötajad heideti vanglasse või lasti maha.

Seega oli kodanluse terroristlik võim ameerika-inglise imperialistide tääkide ja sotside demagoogia abil suutnud ennast kindlustada. 1919. a. suveks oli selge, et eesti töörahvas oli kodusõjas lüüa saanud. Kujunenud olukorras ei olnud tal väljavaateid kodanluse võimu peatseks kukutamiseks. Eesti rahvas muudeti eesti kodanlike natsionalistide poolt kahurilihaks ameerika ja inglise imperialistidele interventsioonisõjas meie Kodumaa teiste rahvaste vastu. Sõja jätkamine tähendas uute tuhandete eesti töötajate vere valamist välisimperialistide huvides.

Kodusõja sündmused Eestis moodustasid ainult ühe väikese osa meie Kodumaa rahvaste võitlusest välismaiste interventide, valgekaartlaste ja ääremaade kodanlike natsionalistide vastu. Nii eesti rahva kui ka meie Kodumaa kõigi teiste rahvaste ühised huvid nõudsid Eesti väljakiskumist interventsioonisõjast. Nõukogude Venemaa valitsus teatas korduvalt, et ta on valmis tunnustama Eesti kodanlikku valitsust ja temaga viivitamatult rahu sõlmima.

Seepärast võitles kommunistlik partei rahu eest, selle eest, et kiskuda Eesti välja sõjast. Eesti bolševike rahupoliitika leidis täielikku toetust töötajate hulgas ja sõjaväes. Juba 1919. a. kevadel sagenesid põgenemised väeosadest üha enam. Aprillis keeldusid 4. ja 5. polgu sõdurid minemast pealetungile Narva rindel. Üha sagedamini tuli sõdureid saata lahingusse soomusrongide ja kuulipildujatega selja tagant ähvardades. 10. juulil puhkes suurem üles-

tõus Tartu tagavarapolgus, kus oli kuni 4000 meest. Alles 13. juulil suudeti suurte karistussalkade abil ülestõus veriselt maha suruda. Väljakohtu otsusel poodi 3 sõdurit üles ja 22 lasti maha.

19. juulil 1919 avaldas Kommunistliku Partei Eesti Keskkomitee rahumanifesti eesti töörahvale, milles kutsuti teda üles alustama võitlust rahu eest Nõukogude Venemaa ja kodanliku Eesti vahel. Samas manifestis hoiatas partei töörahvast, et eesti kodanlus on rahu vaenlane, et ta teeb rahu alles siis, kui tema pärisperemehed — ameerika-inglise-prantsuse imperialistid — talle selleks luba annavad. Seepärast oli võimalik rahu saavutada ainult eesti töörahva tõsise võitlusega rahu eest.

Maja Tallinnas, kus toimus Eestimaa Ametiühingute I kongress 1919. a.

Eestimaa Ametiühingute I kongress. 1919. a. sügiseks hakkas Entente ette valmistama „14 riigi sõjakäiku" Nõukogude Venemaa vastu. Imperialistide pealootus oli nüüd pärast Koltšaki purustamist seotud Denikini pealetungiga lõunas. Denikini toetuseks pidi Judenitš uuesti andma löögi revolutsioonihällile Petrogradile. Abiks Judenitšile saatis Eesti ajutine valitsus Entente'i käsul ka oma väeosad.

Selleks et kindlustada Judenitši tagalat, püüdsid välisimperialistid ja kodanlikud natsionalistid lämmatada igasuguse revolutsioonilise liikumise Eestis. Kuid eesti töörahvas võitles kommunistliku partei juhtimisel energiliselt rahu sõlmimise eest Nõukogude Venemaaga, mille tagajärjel Entente'i käest ähvardas libiseda tähtis Nõukogude-vastane platsdarm.

Töörahva võitlus rahu eest saavutas oma haripunkti Eestimaa Ametiühingute I kongressil (30.—31. augustil), kus oli esindatud üle 40 000 organiseeritud töölise. 412 delegaadi hulgast oli kommunistide poolehoidjaid 379. Kongress otsustas asuda Kommunistliku Internatsionaali seisukohtadele, mõistis hukka revolut-

siooniliste töölistegelaste kallal tarvitatud vägivalla, avaldas seltsimeestele, kes olid võitluses töölisklassi huvide eest kannatada saanud, sügavat tänu ja kihutas sotsid nende töörahva-vastase tegevuse pärast kongressilt minema.

Kongressi eel tegi Inglise diplomaatiline esindaja konsul Bosanquet Ametiühingute Kesknõukogu esimehele A. Annusele provokatsioonilise ettepaneku, et Kesknõukogu organiseeriks tööliste relvastatud ülestõusu kodanliku valitsuse kukutamiseks. Inglise konsul lubas sel korral, kui töölised riigivõimu Eestis enda kätte võtaksid, Inglismaa abi nii rahaliselt kui sõjaväeliselt. Kongress naelutas Inglise diplomaatilise esindaja ettepaneku kinni kui alatu provokatsiooni, mis oli tehtud kooskõlas Eesti kodanliku valitsusega ja mille eesmärgiks oli esile kutsuda tööliste relvastatud ülestõusu selleks, et see verre uputada ja lõpp teha eesti töörahva rahupüüdeile. Kongress nõudis inglise diplomaadi-provokaatori väljasaatmist.

Kongressi peaküsimuseks oli rahuküsimus. Juba kongressi loa andmisel oli siseminister sots Hellat nõudnud, et rahuküsimust kongressil ei puudutataks. Kuid kongress võttis julgelt seisukoha selles kõige tähtsamas küsimuses. Ta rõhutas, et Eesti on Nõukogude-vastases sõjas muutunud imperialistlike riikide tööriistaks. Vastuvõetud resolutsioonis nõudis kongress, et Eesti kodanlik valitsus lõpetaks viivitamatult igasuguse koostöö vene valgekaartlaste ja välisinterventidega ning astuks otsekohe samme rahu sõlmimiseks Nõukogude Venemaaga.

Vaevalt oli see resolutsioon vastu võetud, kui valitsusvõimud asusid Entente'i esindaja nõudmisel ja sotside poolt varem koostatud nimekirjade alusel areteerima kongressi aktiivsemaid saadikuid. Samal päeval areteeriti linnas ka veel palju teisi töölisi. Õhtul saadeti areteeritud tugeva valve all Pskovi rindele, kus kodanlus ja nende abimehed — sotsid — tahtsid provotseerida kõigi nende hävitamist Punaarmee enda poolt, saates neid „valgete dessandina" Punaarmee rindejoone poole. Õnneliku juhuse tõttu ei läinud see nurjatu plaan täide. Punaväelased ei avanud tuld, vaid võtsid neid südamlikult vastu.

25 silmapaistvat eesti töölisliikumise esindajat, kes olid eraldatud teiste areteeritute hulgast, tapeti sotsliku siseministri Hellati käsul 6. septembril ilma kohtuotsuseta salaja Isborski lähedal rabas. Kodanluse mõrtsukatöö ohvriks langesid Aleksander Annus, Mihkel Koolmeister, Alfred ja Marta Umbergid, Johannes Tippo ja teised töörahva esindajad ning rahu eest võitlejad.

Hinnates Eestimaa Ametiühingute I kongressi tähtsust, ütles Lenin, et „väike Eesti oma ametiühingute parteitul konverentsil andis väärika vastuse tugevale Inglismaale — Inglismaale, kes ähvardas meid neljateistkümne riigi liiduga".[1]

---

[1] В. И. Ленин, Соч., т. 30, стр. 7.

Kongress näitas kujukalt, et eesti töörahvas ei taha sõdida Nõukogude Venemaa vastu. Kongressi kindel seisukoht rahu küsimuses oli tõsiseks hoiatuseks kodanlusele, sundides teda mõtlema rahuläbirääkimistele, vaatamata sellele, et imperialistlikud peremehed ei andnud talle selleks luba. Eestimaa Ametiühingute I kongress näitas, et ameerika-inglise imperialistidel on tõsiseid raskusi kahuriliha leidmisel oma maailmavalitsemis-plaanide teostamiseks.

Judenitši teise sõjakäigu purustamine. Tartu rahu. Et maskeerida oma osavõttu Entente'i teisest sõjakäigust, teeskles kodanlik valitsus töörahva survele järeleandmist ja avaldas

M. Koolmeister.

nõusoleku rahuläbirääkimisteks Nõukogude Venemaaga. Kui aga 17. septembril algasid rahuläbirääkimised Pskovis, esitasid kodanliku Eesti esindajad ilmselt provokatsioonilisi nõudmisi, näiteks Punaarmee tagasitõmbamist Petrogradi—Dno—Velikije Luki—Vitebski—Orša liinile ja Balti Punalaevastiku likvideerimist. Ameerika-inglise imperialistide käsul lõpetas kodanlik Eesti valitsus juba järgmisel päeval läbirääkimised ja jätkas Entente'i sõjalise missiooni juhtimisel koos Judenitšiga täie jõuga uut pealetungi Petrogradi vallutamiseks, et kergendada Denikini vägede olukorda lõunas.

20. oktoobril jõudsid Inglise tankidega varustatud Judenitši armee ja teda külgedelt toetavad kodanliku Eesti väeosad Petrogradi lähistele. Lääne-euroopa ajakirjandus pasundas juba Petrogradi peatsest vallutamisest, kuid Petrogradi kangelaslik proletariaat asus rinnaga kaitsma revolutsiooni hälli. Proletaarne Petrograd muutus võitmatuks kindluseks. Kommunistid olid nagu

alati esiridades. 21. oktoobril läks Punaarmee üle vastupealetungile. Ägedates lahingutes purustati vaenlane. Suurem osa Judenitši armeest langes vangi.

Eesti kodanlus taipas nüüd üha selgemalt, et oma naha päästmiseks peab ta sõlmima rahu Nõukogude Venemaaga. Punaarmee oli purustanud ja tagasi löönud kõik Entente'i imperialistide poolt organiseeritud sõjakäigud. Koltšaki purustamise järel oli lüüa saanud ka Denikin. Petrogradi all olid purustatud Judenitši ja eesti kodanluse väed. Punaarmee jõudis kiiresti Narva alla. Samal ajal aga suurenes üha enam nii Eesti armees kui tagalas rahulolematus sõja venitamise poliitika vastu. Eesti kodanlus kartis, et interventsioonisõja edasine venitamine põhjustab töörahva revolutsioonilise ülestõusu ja kodanluse võimu kukutamise. Seega ei olnud eesti kodanlusel teist väljapääsu, kui alustada 5. detsembril 1919 uuesti Nõukogude Venemaaga rahuläbirääkimisi, kuigi Entente'i sõjanõukogu rahulepingu sõlmimise vastu seisis. Rahuläbirääkimised Tartus lõppesid 2. veebruaril 1920 lepingu allakirjutamisega.

Rahuläbirääkimised paljastasid eesti kodanluse väikese, kuid apla kiskjana. Ta püüdis kõigiti rahuläbirääkimisi ära kasutada oma anastuslike eesmärkide saavutamiseks. Rahulepingu kohaselt jäid kodanliku Eesti piiridesse venelastega asustatud maa-alad ida pool Narva jõge, Petšoora ja Isborski linn ning nende ümbrus. Nõukogude valitsus tuli vastu ka kodanliku Eesti taotlusele saada proportsionaalne osa endise tsaari-Venemaa kullatagavarast; vastavalt sellele sai kodanlik Eesti 15 miljonit kuldrubla. Tehes need järeleandmised Eestile, keda juriidiliselt ei olnud tunnustanud veel ükski riik, andis Nõukogudemaa kogu maailmale jälle ühe veenva tõestuse oma suurmeelsusest ja rahupoliitikast. Kõigist mujal suurriigi ja väikeriigi vahel senini sõlmitud lepinguist oli see ainus leping, mis oli sõlmitud võrdsetel alustel.

Rahulepingu sõlmimine oli Venemaa rahvastele tähtsaks võiduks oma väliste ja sisemiste vaenlaste üle, sest see oli Nõukogude Venemaa esimeseks rahulepinguks, esimeseks praoks imperialistlikus rindes, mis ümbritses rõngana Nõukogudemaad.

V. I. Lenin, esinedes 2. veebruaril 1920 Ülevenemaalise Kesktäitevkomitee istungil, märkis, et demokraatlik rahu Eestiga tähendab seda, et Nõukogude vabariik osutus tugevamaks kogu kiskjate maailmast nii otseses võitluses kogu maailma imperialistide poolt toetatava kontrrevolutsiooni vastu kui ka teel rahu poole, mille vastu kapitalistlik maailm kogu jõuga välja astus. Lenin näitas, et nõukogude rahvas võitis sellepärast, et enamus kogu maailma elanikest seisis tegelikult Nõukogude vabariigi poolel ja et Nõukogude riik tõestas oma rahupoliitikat tegudega.

Lenini hinnangu järgi rahuleping Eestiga oli võit, mis „omab hiiglaslikku ajaloolist tähtsust, sest ta on saavutatud ilma vägivalla tarvitamiseta, see võit on saavutatud ülemaailmse imperia-

lismi üle, võit, tänu millele bolševikud saavutavad kogu maailma poolehoiu".[1]

Tartu rahuga sunniti Judenitši valgekaartlaste jõukudelt Eesti territooriumil sõjariistad käest ära võtma ja interventsiooniväed pidid Eestist lahkuma. Nõukogude vabariigi võidu tõttu saavutas Eesti rahu ega valanud enam verd New Yorgi ja Londoni pankurite huvides. Kui ameerika ja inglise imperialism tõi eesti rahvale sõja, siis Nõukogude Venemaa tõi talle rahu.

Kangelasliku võitlusega proletaarse internatsionalismi lipu all aitas eesti rahvas kaasa selleks, et Eesti langes esimesena välja ameerika-inglise imperialismi poolt organiseeritud Nõukogude-vastaste interventsioonijõudude süsteemist. Kuid eesti töötaval rahval ei õnnestunud tol ajal purustada kodanluse, parunite ja välismaiste interventide ühendatud jõud ja saada peremeheks omal maal. Selle tagajärjel, et eesti töörahvas sai lüüa kodusõjas, restaureeriti Eestis enam kui kahekümneks aastaks oma aja ära elanud kapitalistlik kord. Interventidel läks korda eesti rahvast ajutiselt eraldada meie maa teistest rahvastest. Eestis kehtestati natsionalistliku kodanluse verine diktatuur.

---

[1] В. И. Ленин, Соч., т. 30, стр. 299.

XII peatükk

Eesti kodanlik-natsionalistliku diktatuuri perioodil (1920—1940)

§ 1. Eesti sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastail (1920—1924)

Eesti muutumine poolkoloniaalseks maaks. Olles eraldatud Nõukogudemaast, muutus Eesti imperialistlikest riikidest sõltuvaks poolkoloniaalseks maaks.

V. I. Lenin näitab, et imperialismi ajastul „finantskapital ja sellele vastav rahvusvaheline poliitika, mis seisab suurriikide võitluses maailma majandusliku ja poliitilise jaotamise eest, loob terve rea ülemineku-vorme riikliku sõltumuse alal. Sellele ajastule on tüübilised mitte ainult kaks pearühma maid: asumaade valdajad ja asumaad, vaid ka sõltuvate maade mitmekesised vormid, mis poliitiliselt, formaalselt on iseseisvad, tegelikult aga mähitud finants- ja diplomaatliku sõltumuse võrkudesse". [1]

Finants- ja diplomaatliku sõltumuse võrkudesse sattus kodanlik Eesti juba kodusõja aastail. Järgnevatel aastatel see sõltumus suurenes veelgi.

Väliskapitali võimutsemine tööstuses, kaubanduses ja rahanduses, suur välisvõlgnevus, põllumajandussaaduste, toorainete ja poolfabrikaatide ülekaal väljaveos, „rahvusliku" kodanluse alaline hirm oma töörahva ees, mis sundis teda otsima imperialistlike suurriikide toetust — kõik see tegi kodanliku Eesti „sõltumatuse" puht formaalseks. Iseloomustades kodanliku Eesti „iseseisvust", kirjutas Viktor Kingissepp: „Isegi poodud hobusevaras on võllas rippumatum kui „rippumatu ja iseseisev" Eesti."

J. V. Stalin õpetab, et kaasaegse, monopolistliku kapitalismi põhilise majandusseaduse peamisteks joonteks ja nõueteks on „maksimaalse kapitalistliku kasumi kindlustamine antud maa rahvastiku enamuse ekspluateerimise, laostamise ja pauperiseerimise teel, teiste maade, eriti mahajäänud maade rahvaste orjastamise ja süstemaatilise paljaksriisumise teel, lõpuks, sõdade ja rahvamajan-

[1] V. I. Lenin, Imperialism kui kapitalismi kõrgeim staadium. Tallinn, 1949, lk. 76.

duse militariseerimise teel, mida kasutatakse kõige kõrgemate kasumite kindlustamiseks".[1]

Kodanlik-natsionalistliku diktatuuri perioodil kannatasid eesti töölised ja talupojad selle seaduse toime all kahekordselt. Neid ekspluateeris, laostas ja pauperiseeris „oma", „rahvuslik" kodanlus; neid orjastasid ja riisusid paljaks süstemaatiliselt ameerika ja lääne-euroopa monopolistid.

Majanduslik olukord ja kodanluse majanduspoliitika. Eesti eraldamine Venemaast viis suurtööstuse laostumisele. Eesti muutus Lääne-Euroopa agraarripatsiks.

Vanarauaks lammutatud Vene-Balti tehas.

Eesti tööstus oli välja arenenud ülevenemaalise turu tarvete rahuldamiseks. Kodanliku Eesti Nõukogude-vastane orientatsioon ja tema sõltumus Lääne imperialistlikest riikidest takistasid aga normaalse kaubavahetuse arendamist Nõukogudemaaga. Kuni 1929. aastani keeldus Eesti sõlmimast isegi kaubalepingut. oma suure naabriga. Selleks ajaks olid Eestil kaubalepingud 21 kapitalistliku maaga, nende hulgas isegi näiteks Islandi ja Luksemburgiga.

Ameerika ja lääne-euroopa monopolistid ei olnud huvitatud suurtööstuse säilitamisest ja arendamisest Eestis. Nende huvides oli saada Eestist odavaid toor- ja toiduaineid ning poolfabrikaate ja müüa Eestile kõrgete hindadega seadmeid, põllutöömasinaid, mitmesuguseid tarbimisesemeid. Sel teel kõrvaldasid nad võimaliku

[1] J. Stalin, Sotsialismi majandusprobleemid NSV Liidus. Tallinn, 1952, lk. 36.

konkurendi tööstustoodangu maailmaturul ja suurendasid Eesti sõltumust Läänest.

Eesti kodanlus, kelle hulgas oli suures ülekaalus maakodanlus, püüdis kindlustada endale maksimaalseid kasumeid kapitalimahutustega eelkõige põllumajandusse. Odava tööjõu küllus maal ja maaproletariaadi ränk ekspluateerimine andsid võimaluse tasa teha seda, mida kodanlus kaotas põllumajandussaaduste madalate hindade tõttu Lääne-Euroopa turgudel.

Kõige selle tõttu laostus kodanlikus Eestis suurtööstus kiiresti. Metallitööstusse jäi ainult mõni tuhat töölist. Suurte tööstusette-

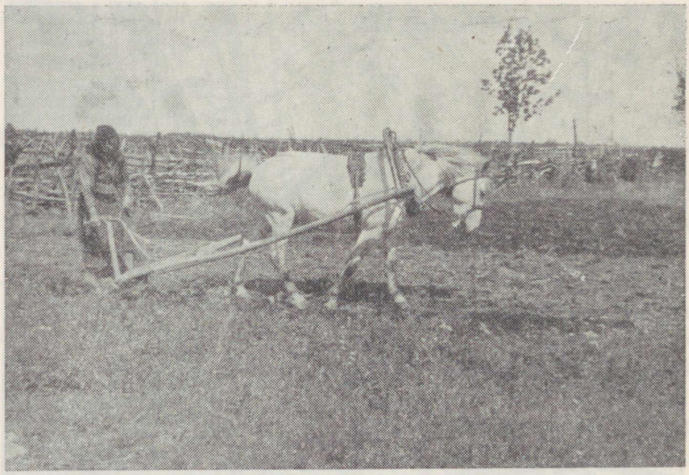

Eesti kehvikunaine kündmas (1935. a. foto).

võtete (laevaehitustehased, „Dvigatel" jt.) seadmed müüdi vanarauaks. Suure masinaehitustehase „Volta" ruumidesse asusid kondiitritööstus, kalevivabrik, seebivabrik ja tennishall.

Sõjajärgseid aastaid iseloomustab meeletu spekulatsioon ja kodanlike võimumeeste võidujooks rahva varadele, mida teostati „lahtiste kraanide" poliitikaga.

Aastail 1920—1925 anti tööstusele ja kaubandusele laenu riigikassast 3,5 miljardi marga ulatuses, kuid lõviosa sellest ei läinud tegelikult tööstuse arendamiseks, vaid voolas võimulolevate ja võimu lähedal seisvate spekulantide taskusse. Loodi mitmesuguseid ühinguid ja aktsiaseltse, võeti riigikassast laenu, jagati see „oma meeste" vahel ära ja kuulutati ühing pankrotis olevaks.

Nii asutasid kodanliku Eesti tuntumad ärimehed ja sahkerdajad eesotsas Pätsi ja Laidoneriga Harju Panga. Pank sai riigilt laenu üle 150 miljoni marga, mis anti omakorda laenuna selleks eriliselt loodud kahtlastele ettevõtetele („Kosmos", „Lennuk", „Atlanta" jt.), kus juhtivat osa etendasid needsamad sahkerdajad

või nende käsilased. 1925. aastal kuulutati Harju Pank ja mainitud ettevõtted maksujõuetuiks. Riigilt saadud 150 miljonit marka ja elanikkonna hoiused olid voolanud pätside ja laidoneride taskusse.

1919. aasta kontrrevolutsioonilise maaseaduse elluviimine venis 30-ndate aastateni. Maaseadusega loodud riiklikust maatagavarast said maad eelkõige Nõukogude-vastasest interventsioonist osa võtnud sõjaväelased ja isikud, kellel oli „teeneid" töörahva timukatena kodusõja aastail, samuti kulaklikud perekonnad ja mitmesugused spekulandid. Ehkki maaseaduse läbiviimisel tehti palju kära maa andmisest neile, kes seda tegelikult harivad, jättis maaseadus käputäiele mõisnikele rohkem maad, kui ta andis kahekümnele tuhandele mõisatöölisele. Pooled mõisatöölised jäeti maast üldse ilma.

1929. aastaks oli loodud üle 46 000 uue talundi. Neist 20 000 majapidamist said kokku 73 000 ha maad, seega iga „talu" kohta vähem kui 4 ha. Kahekümne tuhande perekonna kinnistamisega väikeste maalappide külge kindlustati kulakutele alaline odava tööjõu reserv. Ülejäänud uued talundid olid keskmike ja kulakute talud. Kümned tuhanded perekonnad jäid aga endiselt ilma maata.

Maaseaduse põhiliseks tulemuseks oli maa ümberjaotamine ekspluateerijate kahe rühma vahel. Enne maaseaduse vastuvõtmist kuulus suurem osa maast mõisnikele. Maaseaduse elluviimisega läks suurem osa maast eesti kulakluse kätte. Maajaotus talude üksikute rühmade vahel kujunes järgmiseks: 32,6% talunditest (suurusega kuni 10 ha) kasutasid 8%, 43,9% talunditest (suurusega 10—30 ha) — 39,1% ja 23,5% talunditest (üle 30 ha) — 52,9% harimiskõlblikust maast.

Sõjajärgseil aastail algas ka kulakluse toetamine riiklike laenudega, s. o. elanikkonnalt võetud maksude arvel. Kui veel 1922. aastal põllumajandusele antud laenude summa moodustas ainult 22 miljonit marka, siis juba 1924. aastal kasvas see rohkem kui kümnekordseks ja moodustas 255 miljonit marka.

Kodanlus võimul. 1920. aasta põhiseadus. Eesti kui mahajäänud agraarmaa majanduslik-poliitilises elus oli kulaklusel suur osatähtsus. Kulaklus moodustas kuni 85% eesti kodanlusest.

Kulakud, need „kõige elajalikumad, kõige tooremad, kõige metsikumad ekspluataatorid" [1], olid kodanliku diktatuuri põhiliseks kandejõuks Eestis. Koos linnakodanlusega kindlustasid nad vägivalla ja pettusega endile võimu eesti töörahva üle. Kõik töörahva taotlused võtta Eesti saatuse juhtimine enda kätte suruti kodanluse poolt halastamatult maha. Ohjeldamatut terrorit täiendas valitsev klass alatu demagoogiaga rahva „ühistest huvidest" ja Eesti iseseisvusest. Mida enam suurenes Eesti sõltumus väliskapitalist, seda enam tegi valitsev klass kära Eesti rahvuslikust iseseisvusest. Mida jultunumalt ta reetis ja müüs eesti rahva elulisi huve, seda rohkem tegi ta sõnu isamaa-armastusest. Kodanlik natsionalism oli kodanluse tähtsaimaks ideoloogiliseks relvaks, mille

[1] V. I. Lenin, Valitud teosed, II kd. Tallinn, 1946, lk. 284.

abil ta püüdis esitada oma klassi huvisid kogu eesti rahva huvidena, mürgitada rahva teadvust ja sundida teda leppima kehtiva vägivalla ja õigusetuse režiimiga.

Kodanlik-natsionalistlik diktatuur sai oma seadusandliku kinnituse 1920. aasta põhiseaduses, mis pidi ühtlasi varjama selle diktatuuri olemust „demokraatia" sildiga.

Põhiseaduse järgi oli Eestis kõrgemaks võimuks ühekojaline parlament — riigikogu, kes moodustas valitsuse. Valitsus koosnes peaministrist (riigivanemast) ja ministritest.

Põhiseaduses deklareeriti mitmesuguseid demokraatlikke vabadusi: sõna-, trüki-, koosolekute vabadust, õigust ühineda mitmesugustesse organisatsioonidesse jne. Kuid need olid ainult tühipaljad deklaratsioonid, mida tarvitati kodanliku diktatuuri fassaadi ilustamiseks. Pidevalt kehtiva sõjaseisukorra tõttu ei olnud neil mingit jõudu. Tegelikult just seadus sõjaseisukorra kohta, mitte aga konstitutsioon, oli kodanliku Eesti riigi tegevuse põhiseaduseks.

„Demokraatlikus" Eesti vabariigis kehtis demokraatiavastane, keskajast pärinev õigus. Kodanliku Eesti õiguse üheks allikaks peeti ametlikult Rooma paavstide dekreete XIII—XIV sajandist. Kõik kuni 6. novembrini 1917 Eesti piirides kehtinud tsaariaegsed seadused kehtisid ka kodanlikus Eestis, kuivõrd nad ei olnud muudetud kodanliku Eesti seadustega. Kuigi pärast Oktoobrirevolutsiooni oli võimatu täielikult taastada revolutsioonieelseid agraarvahekordi, kehtisid kodanlikus Eestis siiski talurahvaseadused, mis olid koostatud omal ajal balti parunite huvides. Seetõttu säilisid erinevused Põhja- ja Lõuna-Eesti vahel näiteks maa pärandamise õiguses. Tallinnas erinesid Toompeal kehtivad õigusenormid alllinna omadest jne. Kuni 1929. aastani rakendasid kodanlikud võimud ka 1903. aasta „Nuhtlusseadust".

„Demokraatlikus" Eesti vabariigis oli kommunistliku partei tegevus keelatud. Tema ridadesse kuulumise eest karistati sunnitöö või surmanuhtlusega. Töölisorganisatsioone kiusati kõigiti taga. Arvukatel töölisorganisatsioonidel olid kasutada näiteks Tallinnas vaid niisked keldriruumid linna raamatukogu all, mida kutsuti Tallinna Tööliskeldriks.

Kodanluse sõjategevus töörahva vastu ei katkenud hetkekski. Kaitsepolitsei, sõjaväe vastuluure, kaitseliit, kohus ja armee pidasid alatist võitlust „kommunismi hädaohu" vastu Eestis. Igakord enne „demokraatlikke" valimisi viisid sõjalised ja politseijõud läbi ulatuslikke „operatsioone" töörahva organisatsioonide vastu: rüüstati nende ruumid, konfiskeeriti või hävitati nende ajalehed, massiliselt areteeriti ja piinati töölisliikumise tegelasi. Südaööl ja päise päeva ajal kõlasid paugud: öösiti lasti maha töölisliikumise aktiivsemaid tegelasi — „demokraatliku" kohtu otsusel, päeval tapeti neid tänaval nurga tagant — ilma igasuguse kohtuotsuseta. Need paugud olid omapäraseks saateks kodanliku ajakirjanduse ja raadio kinnitustele, et kodanlik Eesti olevat kõige demokraatlikum riik maailmas.

Välispoliitika. Ameerika ja Inglise imperialistlike valitsuste välispoliitika põhieesmärgiks pärast Oktoobrirevolutsiooni oli Nõukogudemaa isoleerimine ja nõrgestamine, et ette valmistada tema hävitamist sõjalise jõuga.

Suur võlgnevus Ameerika-Inglise bloki maadele ja hirm oma töörahva ees tõukasid eesti kodanlust ühinemisele selle bloki Nõukogude-vastase poliitikaga. Ameerika-Inglise blokk omakorda oli huvitatud sellest, et Eesti oleks Nõukogude-vastase „sanitaarkordoni" lüliks.

Juba San Remo konverentsil 1920. aastal sõnastasid kodanliku Eesti esindajad Piip ja Pusta Eesti „rahvusvahelise missiooni" järgmiselt: oma geograafilise asendi tõttu saab Eesti olla kanaliks Lääne tsivilisatsiooni levimiseks Itta. Diplomaatide keeles öeldi seega lääne imperialistidele, et kodanlik Eesti tahab olla Nõukogude-vastase imperialistliku agressiooni kanaliks.

Ameerika-inglise imperialistide näpunäiteil peeti sõjajärgseil aastail rida nõupidamisi ja läbirääkimisi, mille eesmärgiks oli „sanitaarkordoni" üksikute lülide koostöö tugevdamine. 1920. aastal, kui Entente teostas panide Poola ja Wrangeli jõududega kolmandat sõjakäiku Nõukogudemaale, peeti Helsingis Balti riikide ja Poola esindajate konverents, mille eesmärgiks oli nende riikide liidu loomine Nõukogudemaa vastu. Entente'i kolmanda sõjakäigu nurjumine aga takistas selle liidu loomist. Kuid imperialistid ei loobunud oma kavatsustest. Nõukogude-vastase tegevuse programm konkretiseeriti 1922. aastal Varssavi lepinguga. Järgmisel aastal sõlmiti Eesti ja Läti vahel Nõukogude-vastane sõjaline liit. Alates 1925. aastast toimusid Eesti, Läti ja Poola kindralstaapide esindajate sagedased nõupidamised, millest võtsid osa ka Rumeenia kindralstaabi esindajad.

Kaks Eestit. Kodanlikus Eestis elasid koos ja võitlesid omavahel elu ja surma peale kaks Eestit ja kaks „orientatsiooni".

Üks Eesti oli kodanlik-natsionalistlik Eesti, eesotsas kulakute, töösturite ja spekulantide parteide ning nende müüdavate liidrite — Pätsi, Laidoneri, Tõnissoni, Uluotsa ja teistega. See Eesti orienteerus oma aja ära elanud kapitalistliku korra edasisele kehtimisele ja rahva mittetöötava vähemuse rikastumisele tema töötava enamuse viletsuse ja kannatuste arvel.

Elades alalises hirmus eesti töörahva ees, orienteerus ta imperialistliku Lääne toetusele. Läänest sai ta krediite oma võimu kindlustamiseks, sealt sai ta juhiseid võitlemiseks töörahva vastu, sealt laenas ta oma mõtted ja ideed.

Teine Eesti oli töörahva Eesti, eesotsas töölisklassi ja tema kommunistliku parteiga, oma maa tõeliste patriootide parteiga, kes juhindus oma tegevuses rahva töötava enamuse elulistest huvidest. See Eesti võitles lakkamatult nõukogude võimu taastamise eest.

See Eesti nägi imperialistlikus Läänes oma verivaenlast, kes oli upitanud siin võimule alatud rahvareeturid, kurnas maad orjastavate laenudega ja röövis tema loodusvarasid.

Töörahva Eesti suunas oma pilgud Nõukogudemaa poole, kelle rahvad olid võitnud kogu maailma töörahva austuse ja poolehoiu. Sügava tähelepanu ja suure armastusega jälgis töörahva Eesti Nõukogudemaa edusamme. Eesti töötajad kuulasid Nõukogude raadiosaateid. Nõukogude ajalehed ja ajakirjad käisid käest kätte — neid loeti kuni täieliku kulumiseni. Nõukogude inimeste edusammud relvastasid töörahva Eestit veendumusega, et tingimata ja paratamatult saabub aeg, kus kukutatakse vihatud kurnajate võim, kus töörahvas saab oma maa ja saatuse peremeheks ning Eesti ühineb taas meie suure paljurahvuselise sotsialistliku Kodumaaga.

Eesti kommunistide võitlus põrandaalustes tingimustes. Kodusõja lõpuni kuulusid eesti kommunistid Venemaa Kommunistliku (bolševike) Partei ridadesse. Pärast kodanliku diktatuuri kehtestamist muutusid nende võitluse tingimused põhjalikult. Vene bolševikud tulid välja kodusõjast võitjatena ning nende ette kerkisid sotsialistliku ülesehitustöö ülesanded. Eesti bolševikel aga tuli jätkata töörahva organiseerimist võitluseks nõukogude võimu taastamise eest. Eesti bolševike organisatsioon kujundati ümber Eestimaa Kommunistlikuks Parteiks ja võeti ühe sektsioonina vastu III Internatsionaali.

V. Kingissepa juhtimisel rajas EKP kogu oma tegevuse bolševismi ideelistele, organisatsioonilistele ja taktikalistele alustele. Partei tugevdas oma põrandaaluseid organisatsioone (kollektiive) tehastes ja vabrikutes. Moodustati illegaalsed linna-, maakonna- ja rajoonikomiteed.

V. Kingissepa juhtimisel toimusid sügaval põranda all 1920. a. novembris EKP I ja 1921. a. oktoobris II kongress. Neil kongressidel võeti partei töö aluseks Kommunistliku Internatsionaali juhendid, töötati välja partei taktika ning võeti vastu põhikiri. Manifestis eesti töörahvale, mis võeti vastu EKP I kongressil, öeldi: „Eestimaal on kommunistid näidanud, et nad oskavad võidelda ja surra. Aga nad saavad näitama, et nad töörahva eesotsas ka võita oskavad!"

Eestimaa Kommunistlik Partei sai tegutseda ainult sügaval põranda all ja tema tegevuse tähtsamaks tingimuseks oli seepärast illegaalse töö oskuslik ühendamine legaalse tööga. Partei täitis seda ülesannet edukalt. Lühikese ajaga laiendas ta oma juhtivat mõju mitmesugustele töörahva legaalsetele organisatsioonidele, eelkõige ametiühingutele. EKP juhtimisel asutati 1920. a. lõpul Tallinnas legaalne Ülemaaline Noorproletaarlaste Ühing, kes võttis omaks Kommunistliku Noorsoo Internatsionaali programmi. Ühingu asutamine leidis elavat vastukaja noorsoo laiades hulkades. Pärast ühingu purustamist kodanluse poolt loodi EKP II kongressi otsuse kohaselt Eestimaa Kommunistlik Noorsooühing (EKNÜ), mis töötas illegaalselt ja EKP juhtimisel, toetades järjekindlalt partei poliitilist võitlust.

1922. a. sügisel toimus põranda all EKNÜ I kongress, kus aru-

tati poliitilisi küsimusi ja valiti Keskkomitee. Kommunistlikku noorsooliikumist organiseerima ja juhtima suunas EKP Keskkomitee Jaan Kreuksi. EKNÜ-l oli suur mõju nii linna kui ka maa töötava noorsoo hulgas.

Partei sidemete tugevdamiseks linna ja maa töörahvaga kasutati legaalseid tööliste spordiühinguid, haigekassasid, rahvaharidusseltse jne.

I riigikogu valimistel 1920. a. lõpul ja omavalitsuste (s. o. maakonna-, linna- ja vallavalitsuste) valimistel järgmisel aastal kutsus partei töörahvast hääletama Tallinna Ametiühingute Kesknõukogu

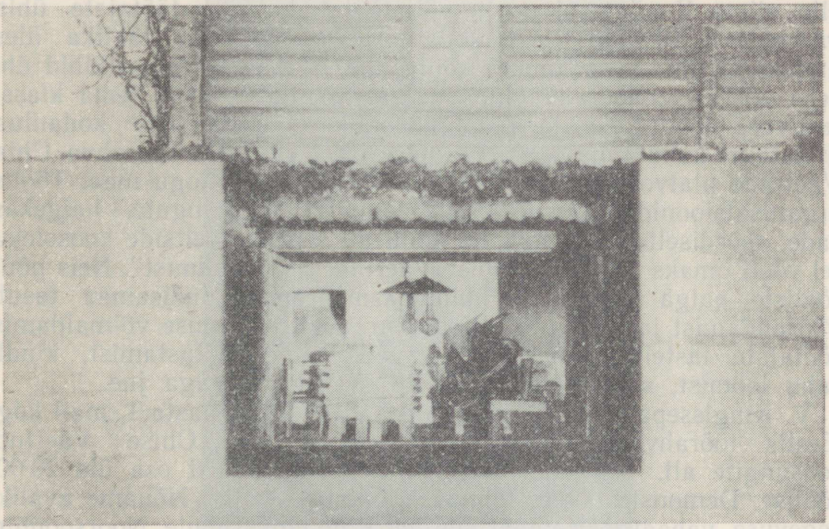

Põrandaalune trükikoda Sauel 1922. a. (ülesvõte maketist).

nimekirja poolt. Kesknõukogu nimekirja järgi valiti riigikogusse 5 ja Tallinna linnavolikogusse 28 saadikut, kes moodustasid mõlemal pool eri fraktsioonid, nimetades endid avalikult „kommunistlike tööliste rühmadeks". Nende rühmade tegevust suunas ja juhtis V. Kingissepp.

Kommunistlike töölisfraktsioonide kaudu tungis bolševistlik agitatsioon töötavatesse hulkadesse ja EKP mõju kasvas veelgi. Töölisliikumine võttis üha enam hoogu. 1920. a. esimesel poolel registreeriti ametlikult 17 streiki, järgmisel aastal aga juba 53. Partei organiseeris ning juhtis 1921. aasta 1. mai demonstratsioone. Tallinnas võttis demonstratsioonist osa, hoolimata kodanluse takistustest, üle 10 000 inimese. Demonstrandid liikusid punaste lippude ja loosungitega ning sageli kõlasid elagu-hüüded Kominterni, Nõukogude Venemaa ja Eestimaa Kommunistliku Partei aadressil. Sügavalt mõjus see osa rongkäigust, kus väikesed lapsed kandsid

lipukesi pealkirjadega: „Minu isa tapeti mõrtsukalikult Isborskis!", „Minu isa ja ema istuvad kodanluse ohvrina türmis!"

Töörahva Ühine Väerinne. Kommunistliku Internatsionaali III kongress (1921) kuulutas kapitalistlike maade kommunistide tähtsaimaks ülesandeks töölisklassi enamuse võitmise enda poole. Kongress esitas loosungi „massidesse!", mis tähendas nõuet, et kommunistlikud parteid kasutaksid kõiki võimalusi laialdase selgitustöö tegemiseks proletariaadi hulkades ja nende organiseerimiseks võitlusele kapitalismi vastu.

1922. a. algul asus Eestimaa Kommunistlik Partei V. Kingissepa juhtimisel teostama Kominterni loosungit: „massidesse!" ja ellu viima Kominterni poolt väljatöötatud kõigi töötajate ühise väerinde taktikat võitluses kodanluse vastu. Selle taktika ülesandeks oli liita EKP ümber kõik linna ja maa töörahva kihid ühiseks võitluseks töörahva igapäevaste nõudmiste eest, tema klassiteadvuse tõstmiseks ja revolutsiooniliseks võitluseks kodanluse diktatuuri kukutamise eest. Üksteise järel ühinesid Töörahva Ühise Väerinde platvormiga töölisorganisatsioonid üle kogu maa. Töölisorganisatsioonide, samuti väikemaapidajate ühingute, haigekassade, spordiseltside jt. tööliste mõju all seisvate seltside koosolekutel võeti omaks Töörahva Ühise Väerinde „12 nõudmist". Neis nõuti tööliste palga alammäära kindlaksmääramist, mõisamaa tasuta võõrandamist ja tasuta andmist talurahvale, hariduse võimaldamist töötajate lastele, demokraatlike vabaduste kindlustamist, kindla rahu loomist, suhete parandamist Nõukogudemaaga jne.

V. Kingissepa juhtimisel korraldas EKP 1922. aasta 1. mail kogu Eestis töörahva demonstratsioone Töörahva Ühise Väerinde loosungite all. Tallinnas võttis demonstratsioonist osa üle 20 000 töölise. Demonstratsioon toimus hüüdlausete all: „Nõuame avaliku tegevuse vabadust Komparteile ja Kommunistlikule Noorsooühingule!", „Käed eemale Nõukogude Venemaa küljest!", „Ainult töörahva valitsus päästab töörahva näljasurmast!".

Valge terror. Viktor Kingissepa mõrvamine. Töölisliikumise aktiviseerumisele vastas kodanlus metsiku terroriga. Kodanlikud natsionalistid, kes nimetasid end „demokraatideks", rakendasid võitluses töölisliikumise vastu tsaariaegset, 1903. aastast pärinevat nuhtlusseadust. Üks poliitiline protsess järgnes teisele. Aastail 1920—1924 oli üle seitsmekümne poliitilise protsessi. Kodanlus õiendas julmalt arveid eesti töörahva parimate poegade ja tütardega, kommunistide ja teiste teadlikumate tööliste ja talupoegadega. 1920. aastal toimus esimene massiline töölisliikumise tegelaste protsess, mida kohtualuste arvu järgi nimetati „35 protsessiks". 1921. aastal lavastati „50 protsess", 1922. aastal „115 protsess", 1924. aastal „149 protsess". Tunnistajatena esinesid kohtus kaitsepolitsei agendid, nuhid ja provokaatorid. Enamik kaebealuseid mõisteti paljudeks aastateks vangi. Vangis neid piinati, mõnitati ning näljutati. Nii piinati vanglas surnuks üks eesti kommunistlike noorte juhte Vilhelmine Klementi ja kooliõpilane

Martin Nurk, kes oli mõistetud eluaegsele sunnitööle lendlehtede levitamise eest.

Poliitiliste protsesside kõrval oli harilikuks nähtuseks töölisliikumise juhtide mõrvamine ilma igasuguse kohtuotsuseta nii avalikult kui ka salaja.

Kodanlikud võimumehed teadsid, et kogu revolutsioonilist liikumist juhib põranda alt Viktor Kingissepp. Kaitsepolitsei ja vastuluure arvukad nuhid otsisid ja jälitasid teda kogu aeg. V. Kingissepa pea eest oli määratud suur summa. Reeturi abil läks nuhki-

V. Kingissepp.

del lõpuks korda 3. mail 1922 teda tabada ja areteerida. Juba areteerimisel hakati teda metsikult piinama. Samal päeval lavastati sõjakohtu istung. Kohtulaua taga istusid ohvitserid ja ümberringi igal pool laskevalmis sõdurid. Kingissepp käitus kohtus erakordselt mehiselt ning hämmastas oma vankumatuse ja kindlameelsusega oma vaenlasi. Ta keeldus mingeid seletusi andmast. Küsimusele, mis elukutse tal on, vastas V. Kingissepp: „Kodanliku Eesti vabariigi kukutaja!" Viimases sõnas ütles ta: „Milleks kaubelda? ... Ma tean, et teil on otsus juba ammu valmis. Teie olete timukatekohus!" Samal ööl viidi ta mahalaskmisele. Hüüdega „Elagu Eesti Nõukogude Vabariik!" langes V. Kingissepp taba-

tuna kogupaugust. Isegi surnuna tekitas ta kodanlusele hirmu. Mõne aja pärast kaevati surnukeha välja ja viidi südaööl mootorpaadiga merele, kus heideti vette.

V. Kingissepa näol kaotas eesti töörahvas oma vankumatu, leninlik-stalinlikku tüüpi juhi, kes pühendas kogu oma elu ennastsalgavale revolutsioonilisele võitlusele töörahva huvide eest. Tema nimega on lahutamatult seotud EKP ajalugu, ta kasvatas eesti kommuniste Lenini-Stalini õpetuse vaimus. Teatele tema mõrvamisest vastasid eesti töölised protestistreikidega.

J. Kreuks.

Eesti töörahva leinaga ühines vene rahvas. Nõukogude Venemaal toimus rida leina- ja protestimiitinguid. Vene linn Jamburg nimetati ümber Kingissepaks. Kommunistlik ajakirjandus kogu maailmas pühendas Kingissepale järelhüüdeid.

Hoolimata terrorilainest, mis järgnes V. Kingissepa mõrvamisele, hoolimata töölisorganisatsioonide rüüstamisest ja töölisajakirjanduse sulgemisest, jätkas EKP raugemata hooga oma tööd. Vaevalt viis kuud pärast V. Kingissepa mõrvamist tuli kokku EKP III kongress, mis kohustas partei organisatsioone koondama oma jõude võitluseks kodanluse võimu kukutamise ja proletariaadi diktatuuri eest.

Revolutsioonilise liikumise edasine tõus. 1922. aastal ühinesid nõukogude vabariigid ühtseks paljurahvuseliseks liitriigiks — Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liiduks. Nõukogudemaa tugevnemine avaldas suurt mõju kõigi maade töölisliikumisele. Töötajad veendusid üha enam, et nad on suutelised korraldama oma elu ilma kurnajateta. Traataed piiril ja kodanlike natsionalistide valepropaganda ei suutnud isoleerida eesti rahvast Nõukogude Liidu revolutsioneerivast mõjust.

EKP selgitas eesti töötajaile, et viletsusest ja näljast võib pääseda ainult kodanluse võimu kukutamisega.

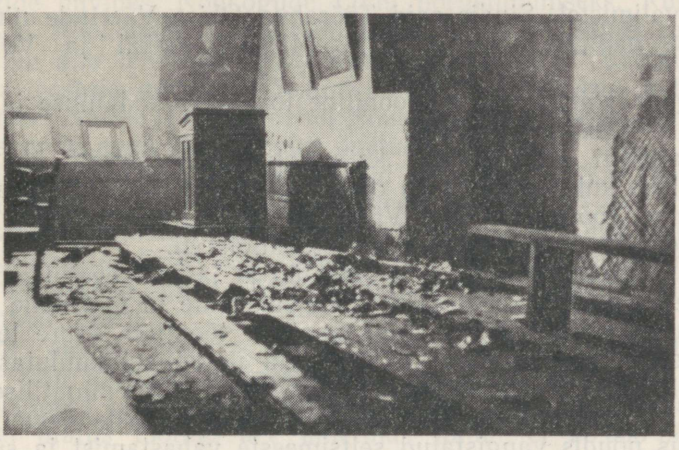

Kodanlike võimude poolt rüüstatud Tallinna Tööliskelder 1924. a.

Töörahva Ühise Väerinde taktika abil võitis EKP oma mõju alla peaaegu täielikult ametiühingud, maatööliste ühingud, töörahva noorsoo- ja spordiühingud.

Kodanluse käsilaste — sotside mõju vähenes iga päevaga ja nende häälekandja suri tööliste boikoti tagajärjel välja.

1922. a. novembri lõpul toimus Ametiühingute II kongress, kus olid esindatud kõik organiseeritud eesti töölised ja mis ühines Töörahva Ühise Väerinde nõudmistega. Ametiühingute Kesknõukogu esimeheks valiti kommunist Jaan Tomp.

Rohkearvulistel tööliskoosolekutel seati üles Töörahva Ühise Väerinde esimese kandidaadina II riigikogusse EKP Keskkomitee liige Jaan Kreuks. 28. märtsil 1923 mõrvas kaitsepolitsei agent J. Kreuksi lasuga selja tagant. Ühtlasi alustas kodanlus järjekordset suurt ülemaalist areteerimiste kampaaniat. Teiste hulgas areteeriti ka väljapaistev parteiorganisaator Johannes Lauristin.

Riigikogu valimistel 1923. a. kevadel said kommunistid 10% kõigist kohtadest, ja seda hoolimata järjest kasvavast terrorist, vaatamata sellele, et töölisklassil polnud ajakirjanduse ja koosolekute vabadust, et töörahva kandidaatide nimekirjad tähtsamates

valimiskeskustes, nagu Tallinnas ja Narvas, tühistati. Protestiks töörahva kandidaatide nimekirja tühistamise vastu hääletas 10 000 Tallinna töölist illegaalselt valmistatud valimissedelitega tühistatud nimekirja poolt, mis moodustas kuni ühe kolmandiku Tallinnas antud häälte üldarvust.

Linnaomavalitsuste valimised 1923. a. sügisel andsid Töörahva Ühise Väerinde nimekirjadele veelgi suurema võidu. Tallinna linnavolikogu valimistel sai Töörahva Ühine Väerinne 36% häältest, kuna kodanluse teenrid — sotsid — said kõigest 7%. Narvas ja Pärnus said Töörahva Ühise Väerinde nimekirjad 35% häältest. Niisama suur edu oli kommunistidel ka maa- ja vallavolikogude valimistel. Sindis said Töörahva Ühise Väerinde nimekirjad 56% häältest, Vana-Karistes 47%, Otepääl ja Voltvetis 44% jne.

Niisugune võimas revolutsiooniline tõus ajas kodanluse ja tema abilised — sotsid — hirmule.

21. jaanuaril 1924 rüüstas kaitsepolitsei üheaegselt üle kogu maa rohkem kui 300 töörahva organisatsiooni; töölisorganisatsioonide aktiiv, Töörahva Ühise Väerinde saadikud riigikogus, linnavolikogudes ja maakonnanõukogudes vangistati.

Partei reorganiseeris kiiresti oma töö ja jätkas revolutsioonilise liikumise juhtimist. Vaatamata sõjaseisukorrale ja metsikule terrorile ühines eesti töörahvas kogu maailma töötajate suure leinaga V. I. Lenini surma puhul. Kominterni üleskutsel kuulutasid ka eesti töölised V. I. Lenini matuse päeval välja viieminutilise tööseisaku. 20. veebruaril toimus Tallinnas töötatööliste demonstratsioon, mis nõudis vangistatud seltsimeeste vabastamist ja suletud töölisühingute avamist. 1924. a. kevadel toimunud demonstratsioonidel ja koosolekutel võttis eesti töörahvas vastu resolutsioone, milles rõhutati, et ainult töörahva valitsus võib töötajate hulki päästa väljasuremisest, ja nõudis Eesti ühinemist Nõukogude Liiduga. 1. mail toimus Tallinnas võimas töörahva demonstratsioon, kus nõuti poliitiliste vangide vabastamist. Demonstrandid kandsid loosungeid pealkirjadega: „Eestimaa — Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu liikmeks!", „Edasi Lenini jälgedes!", „Elagu leninism!". 1. mai demonstratsioonid toimusid ka teistes linnades.

Olukord Eestis muutus järjest teravamaks.

§ 2. 1. detsembri relvastatud ülestõus

Nõukogude Liidu tugevnemine ja tema rahvusvahelise autoriteedi kasv. 1924. aastaks oli Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit teinud otsustavaid edusamme rahvamajanduse taastamise alal. Arenes sotsialistlik tööstus ja sellega koos kasvas arvuliselt töölisklass, tõusid tööpalgad. Põllumajanduse alal oli külvipind tunduvalt suurenenud, kehv- ja kesktalurahva olukord paranes järjekindlalt. 1924. aasta jaanuaris võttis II Üleliiduline Nõukogude Kongress vastu NSV Liidu Konstitutsiooni, mis kindlustas NSV

Liidu piirides asuvatele rahvastele rahvusliku arenemise vabaduse, iseseisvuse, ühise kaitse imperialistide kallaletungide vastu, vastastikuse vennaliku abi sotsialistlikus ülesehitustöös. Ühenduses Nõukogude Liidu majandusliku ja kultuurilise tõusuga kasvas tohutult ka tema rahvusvaheline autoriteet. Kõigi kapitalistlike riikide töötajate ja asumaade rahvaste pilgud olid suunatud Nõukogude Liidule, kelles nad nägid oma lootuste kehastust, oma võitluseesmärkide teostumist.

Töörahva ja bolševike partei vaenlased, imperialismi agendid — trotskistid — püüdsid Nõukogude Liidu ja kogu maailma töörahva geniaalse juhi ning õpetaja V. I. Lenini surma ära kasutada imperialistide huvides, Nõukogude Liidu nõrgendamiseks. Kuid partei ja kogu Nõukogude Liidu töölisklass koondus üksmeelselt leninliku lipu alla leninliku Keskkomitee ja tema juhi, Lenini õpetuse ustava teostaja seltsimees Stalini ümber. Lenini surma puhul andis seltsimees Stalin II Üleliidulisel Nõukogude Kongressil partei nimel tõotusvande auga täita Lenini õpetust.

Bolševike partei juhtimisel asusid Nõukogude Liidu rahvad maa sotsialistliku industrialiseerimise teostamisele.

Revolutsioonilise situatsiooni tekkimine Eestis 1924. aasta sügisel. Nõukogude Liidu edusammud, majanduskriisi süvenemine Eestis ja kodanluse terror töörahva vastu tõstsid Eesti töölisklassi viha kodanluse vastu.

1924. aastal teravnes kiirelt kriis kodanliku Eesti tööstuses. Terve rida tööstusi ja äriettevõtteid jäi pankrotti. Maist novembrini vähenes tööliste arv vabrikutes ühe neljandiku võrra. Sügiskuudel ulatus töötute arv ametlikel andmetel 20 000-ni. Tõusid pidevalt esmajärguliste tarbeainete hinnad. Jahu ja suhkru hinnad tõusid mõne kuu jooksul 40—50% võrra. Suurte vabrikute ja tehaste sisseseaded ja masinad müüdi kapitalistide poolt välismaale vanarauana maha. Kriis valitses ka Eesti põllumajanduses. Töötava talurahva enamik kannatas maapuuduse, raske maksukoorma ja kulakliku ekspluateerimise all. Pealegi oli eesti töötavate talupoegade põllutööinventar äärmiselt primitiivne ja seetõttu ka toodang väike.

Terava majanduskriisi tagajärjel suurenesid hõõrumised ja kokkupõrked kodanluse enda leeris. Parempoolsed kihid kuulutasid avalikult „demokraatliku" valitsemisviisi „iganenuks" ja asusid fašistliku riigipöörde ettevalmistamisele.

Eesti töörahvas veendus üha enam selles, et ainsaks väljapääsuks sellest ummikust, kuhu kodanlus oli viinud Eesti, on revolutsioon. Eesti töörahva revolutsioonilist võitlustahet tõstsid teated Nõukogude Liidust, kus töörahvas bolševike juhtimisel edukalt ehitas sotsialismi. Eriti hakkas eesti töörahva revolutsiooniline aktiivsus tõusma pärast seda, kui sai teatavaks, et eesti kodanluse kõige reaktsioonilisemad kihid K. Pätsiga eesotsas sepitsevad fašistlikku riigipööret ja sõjalisi avantüüre. 3. augustil toimus Tallinnas suur sõjavastane meeleavaldus, kus oli tööliste ja polit-

seinike vahel veriseid kokkupõrkeid. Viljandis tungisid töölised politseijaoskonda, et vabastada areteeritud riigikoguliiget, kes oli valitud Töörahva Ühise Väerinde saadikuna. Eesti kapitalistide häälekandja „Päevaleht" oli sunnitud tunnistama, et Eesti kodanlik valitsus asub püssirohu tünni otsas, mis võib iga silmapilk plahvatada.

1924. a. sügiseks olid Eestis seega olemas kõik revolutsioonilise situatsiooni põhimomendid: oli tekkinud valitseva klassi kriis, rõhu-

J. Tomp.

tud klasside häda ning viletsus oli suurenenud, nende poliitiline aktiivsus oli tunduvalt tõusnud.

Ettevalmistus relvastatud ülestõusuks. Kui 1924. aasta kevadel ja suvel selgus, et Eestis on tekkinud fašismioht, alustas Eestimaa Kommunistlik Partei agitatsioonilist ja organisatsioonilist tööd töörahva relvastatud ülestõusu ettevalmistamiseks. Oma rohkearvulistes lendlehtedes, partei illegaalses häälekandjas „Kommunist" ja brošüürides hoiatas partei eesti kodanluse fašistlike avantüüride eest ja seadis konkreetselt üles küsimuse võimu vallutamisest ning tööliste-talupoegade valitsuse kujundamisest, kutsudes rahvast üles relvastuma. Ühtlasi asus Eestimaa Kommunistlik Partei paljudes Eesti linnades ja asulates relvastatud võitlusgruppide moodustamisele. Tallinnas koondati need grupid roodudesse ja pataljonidesse. Võitlusgruppides oli peale partei liikmete palju parteituid töölisi. Käsi rüppe panemata töötasid kommunistid Valter Klein („Karl Roobas"), Arnold Sommerling, Georg Kreuks, Johannes

Jürna jt. Tartus juhtis relvastatud ülestõusu ettevalmistamist Hans Heidemann. Kuid ta areteeriti veel enne ülestõusu.

1924. aasta novembris lavastati kodanluse poolt järjekordne, seekord „149" kohtuprotsess. Kodanlus kavatses seda protsessi ära kasutada töörahva hirmutamiseks ja tema võitlustahte mahasurumiseks. Need kodanluse arvestused ei läinud täide. Kaebealused käitusid kohtus mehiselt. Kui protsess algas, laulsid kaebealused võimsalt „Internatsionaali", millega ühines ka publik. Ehmunud kohtunikud põgenesid saalist. Kohtusaal tühjendati publikust. Oma vastustes kohtu küsimustele paljastasid kaebealused julgelt kodanliku valitsuse rahvavaenulikku poliitikat. Ametiühingute Kesknõukogu esimees, riigikogu liige Jaan Tomp hüüdis: „Elagu töörahva valitsus!" Ta anti väljakohtu alla ning tapeti 14. novembril. 39 kaebealust mõisteti eluajaks sunnitööle, teised 10—15 aastaks, nende hulgas rida alaealisi.

Pärast kohtuprotsessi, mis lõppes 27. novembril, pasundas kodanlik ajakirjandus, et nüüd „ometi on kommunismi hädaoht Eestis lõppenud". Kuid tegelikult tõstis „149 protsess" töölisklassi viha kodanluse vastu viimse piirini ja viis avalikule relvastatud ülestõusule.

Relvastatud ülestõusu käik. Ülestõusu juhtimiseks oli loodud Revolutsiooniline Sõjakomitee, kes otsustas alustada relvastatud ülestõusu Tallinnas 1. detsembri varahommikul. Kell 5.15 ründas üks võitlusgrupp Toompea lossi ja vallutas selle. Teine grupp kõrvaldas tunnimehed ning tungis riigivanema majja. Riigivanem Akel põgenes tagumistesse tubadesse, lukustades enda taga üksteise järel uksed, kuna tema adjutant hüppas pesuväel aknast välja.

Kella 6 paiku ülestõusnud vallutasid sõjaväe aerodroomi Lasnamäel. Suurem osa sõdureid ühes vahtkonna ülemaga ühines ülestõusnutega. Valiti sõdurite komitee. Relvastatud töölised koos sõduritega lõid kangelaslikult tagasi valitsusvägede vasturünnakuid. See oli suure ettevalmistustöö tulemus, mida kommunistid olid teinud lennuväedivisjoni sõdurite — endiste metallitööliste hulgas. Vallutati Balti jaam, Tallinn-Väike raudteejaam ja peapostkontor. Edukalt arenes ka rünnak autotankidivisjonile. Ülestõusust osavõtja, 2. tankikompanii allohvitser Loorentsi juhtimisel vallutati garaaž, kuid tanke ei läinud korda tänavaile tuua.

Rünnak Tallinna sõjakoolile nurjus. Ka politsei ratsareservi kasarmuid, Sõjaministeeriumi ja Kaitseliidu peastaapi, neid kodanliku valitsuse kõige tähtsamaid sõjalisi asutisi, ei suutnud ülestõusnud vallutada.

Tallinna tööliste toetamiseks purustasid Tartu töölised raudtee silla ja sideliinid, et takistada sõjavägede saatmist Tallinna. Tapal asuva soomusrongide divisjoni Tallinna saatmise takistamiseks lasti raudteeliin Aegviidu jaama lähedal õhku.

Tallinna tööliste kangelaslik ülestõus tekitas paanikat kodanluse leeris. Ülestõusnute vastu ei juletud välja tuua ühtegi regulaarväeosa. Mereväe ekipaaži ja 10. rügemendi sõdureilt korjati koguni

relvad ära. Ülestõusu mahasurumiseks organiseeriti timukate rühmad ohvitseridest, sõjakooli kursantidest, hallparunliku koosseisuga õppepataljonist ja politseireservist.

Ülestõusnud taandusid võideldes. Georg Kreuks, Rudolf Pälson jt. osutasid visa vastupanu ülekaalukatele politseijõududele ja langesid tulevahetuses. Nehatus, Tallinna lähedal pidasid Arnold Sommerling ja kaks tema kaaslast üheksa tundi vastu 30-mehelise hambuni relvastatud karistussalga rünnakutele, kuni langesid ebavõrdses võitluses.

Ülestõusu nurjumine ja selle põhjused. Ülestõusu ettevalmistamisel ja läbiviimisel tehtud vigade tõttu läks kodanlusel korda Tallinna proletariaadi kangelaslik ülestõus maha suruda. Need vead said võimalikuks seetõttu, et EKP Keskkomiteesse oli pugenud maskeeritud reetur Anvelt, kes teadlikult ignoreeris marksistlik-leninlikku õpetust relvastatud ülestõusust.

Organisatsiooniline töö masside mobiliseerimiseks vahetult enne ülestõusu ja ülestõusu ajal oli äärmiselt nõrk. Tehastes ja vabrikutes polnud organiseeritud salku, kes oleksid kohe välja astunud avangardi toetamiseks, juhtivad ja kõige aktiivsemad seltsimehed olid aga tehastest ära tõmmatud võitlusrühmadesse.

Ülestõusu ettevalmistamise käigus hinnati üle kitsast sõjalist momenti ja alahinnati massilise liikumise tähtsust ülestõusus. Esikohale seati ootamatuse printsiip, selle sõna puht-sõjalises mõttes. Langetades pearaskuse ootamatusele, ei valmistatud vajalikul määral ette ülestõusu massilise liikumise kasvu. Tööliste hulgad, kes olid valmis tegutsema, ei saanud õigel ajal tegevuse juhtnööre.

Ülestõusnud töölised tungisid küll igal pool peale, kuid nad ei koondanud otsustavatesse kohtadesse suurt jõudude ülekaalu. Just otsustavate objektide ründamisel olid rühmad liiga väikesed. Need objektid aga, mis vallutati, ei taganud vahetult peamise ülesande lahendamist. Samuti andis end tunda relvade vähesus.

Analüüsides ülestõusu ebaõnnestumise põhjusi, kirjutas „Pravda" ülestõusu kuuendal aastapäeval, et Eestimaa Kommunistlik Partei „suutis enne ülestõusu tõmmata revolutsioonilisse klassivõitlusse töötajate laiad hulgad. Ent otsustaval momendil, relvastatud võitluse ajal võimu eest jäid rahvahulgad passiivseteks pealtvaatajateks. Kommunistlik partei ei suutnud organisatsiooniliselt ja sõjaliselt seostada eesmise väesalga väljaastumist rahvahulkade väljaastumisega".

Kodanluse verine terror pärast ülestõusu mahasurumist. Kodanlus uputas töörahva ülestõusu verre. Ülestõusust osavõtnuid vangistati ja lasti maha kohapeal. Ülestõusu mahasurumisel kodanluse poolt langesid paljud väljapaistvad eesti töörahva pojad ja tütred. Meditsiinilisi töötajaid tapeti sellepärast, et nad abistasid töörahva võitlejaid haavade sidumisel. Raskesti haavatud võitlejad veeti haiglatest mahalaskmisele. Tallinnas peaaegu polnud tööliste korterit, kus poleks olnud mõnda mahalastud või vangistatud

perekonnaliiget. Mitmed töölisperekonnad hävitati täielikult. Üle saja sõjaväelase anti Tallinnas väljakohtu alla. Samasugust pilti võis näha kogu maal. Areteeriti isegi enne ülestõusu ilmunud legaalse töölislehe tellijate nimekirjade ja suletud legaalsete töölisühingute liikmete nimekirjade järgi.

Vangistatuid peksti ja piinati. Laialdaselt tarvitati „elektrivanni". Kodanlikud barbarid praktiseerisid areteeritute skalpeerimist. Ülekuulamisel piinati nii metsikult, et mõned, kes ei suutnud enam välja kannatada, hüppasid kolmanda-neljanda korra aknast raudus kätega välja. Ülestõusust osavõtjad, kes võeti kinni Tallinna sõjakooli juures, ja ka teisi, keda vaid kahtlustati ülestõusust osavõtmises, seoti köitega kokku ja aeti siis 50 kursandi vahel läbi kadalipu; seejärel lasti poolsurnuks pekstud inimesed sealsamas kuulipildujaist maha. Massilisi mahalaskmisi teostati linnakomandandi hoovis, kus seks otstarbeks õuel seisvate autode mootorid kõik käivitati, et paugud ja inimeste karjed tänavale ei kostaks. Metsiku terrori laine veeres üle kogu Eesti.

Sotside liidrid ülistasid kodanlike timukate kuritegusid. Verine orgia kodanlikus Eestis, mis järgnes detsembri ülestõusu mahasurumisele, kutsus esile töölisklassi vihaseid proteste kogu maailmas.

1. detsembri ülestõusu õppetunnid. Detsembri ülestõus tõendas uuesti, et eesti rahvas oli kodanluse terroristliku jõugu võimuses, kes suutis maad valitseda ainult pidevalt kehtiva sõjaseaduse ja julma terrori abil.

1. detsembri kangelaste veri ei olnud valatud asjata. Nende kangelaslik võitlus valmistas teed töörahva võidule, nõukogude võimu taaskehtestamisele 1940. aastal. Detsembri relvastatud ülestõus oli suureks õppetunniks ja revolutsioonilise võitluse kooliks eesti proletariaadile. Eesti töölisklass arvestas edaspidi neid oma parimate võitluskaaslaste eluhinnaga omandatud kogemusi jätkuvas võitluses kodanluse diktatuuri kukutamise eest.

§ 3. Kapitalismi ajutine, ebakindel stabiliseerumine Eestis (1925—1928)

Kaks stabilisatsiooni. 1924. aastast alates läks euroopa kodanlusel korda ajutiselt ning osaliselt oma majanduslikke ja poliitilisi positsioone kindlustada. Kapitalism suutis välja rabelda sellest kaosest, millesse ta oli sattunud pärast sõda. Tootmine ja kaubandus, mis olid kohutavalt langenud, hakkasid jälle elavnema. Revolutsioonilises liikumises saabus ajutine mõõna-ajajärk.

Kapitalism kindlustas oma positsioone sel teel, et suurendas Euroopa maade sõltumust Ameerika Ühendriikidest, tugevdas töölisklassi ekspluateerimist ja tõstis elanikkonna maksukoormat.

„Rööbiti kapitalismi stabilisatsiooniga toimus ka Nõukogude Liidu stabilisatsioon. Kuid need kaks stabilisatsiooni erinesid teine-

teisest põhjalikult. Kapitalismi stabilisatsioon ennustas uut kapitalismi kriisi. Nõukogude Liidu stabilisatsioon tähendas sotsialismimaa majandusliku ja poliitilise võimsuse uut kasvu." [1]

Eesti sõltumuse suurenemine väliskapitalist. Pärast 1924. aasta 1. detsembri relvastatud ülestõusu verist mahasurumist läks eesti kodanlusel korda oma majanduslikke ja poliitilisi positsioone ajutiselt ning osaliselt kindlustada.

Eesti kodanlus kindlustas oma positsioone eelkõige sõltumuse suurendamise arvel väliskapitalist. 1925. aastal võlgnes kodanlik Eesti Ameerika Ühendriikidele 6 miljardit 870 miljonit marka, Inglismaale 452 miljonit marka, Prantsusmaale 28,2 miljonit marka, Taanile 43,1 miljonit marka, Rootsile 70,8 miljonit marka. Seega Eesti välisvõlgnevus oli 7,5 miljardi marga ümber.

Eesti rahandus oli katastroofi äärel. Marga kurss oli sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastate jooksul langenud mitmekümne-kordselt. Rahanduse päästmiseks otsustati soetada uus orjastav välislaen. Eesti valitsus pöördus abipalvega Rahvasteliidu poole. 1925. aasta jaanuaris saabusid Rahvasteliidu sekretäri abi ja majandusosakonna juhataja Tallinna. Mõne aja pärast jõudis Tallinna ka Rahvasteliidu peasekretär. See võõramaiste monopolistide esindus dikteeris Eesti valitsusele ette rahareformi tingimused.

Rahareform teostati 1927. aastal. Reformi läbiviimiseks anti Rahvasteliidu nimel välislaen 1 350 000 naelsterlingi ulatuses. Laenu protsent oli väga kõrge (7%). Lõviosa laenust, nimelt 1 miljon naelsterlingit jäi Inglise panka rahareformi kindlustamiseks. Rahareformi-laenu kindlustamiseks võtsid laenuandjad oma kontrolli alla ka aktsiisitulud Eestis.

Eesti Pank lahutati riigist ja muutus sisuliselt erapangaks. Valitsuselt võeti ära emissiooniõigus, see muutus riigist lahutatud Eesti Panga ainuõiguseks. Rahvasteliidu rahandusnõunikule anti Eesti Panga nõukogus vetoõigus. Kogu rahandus pandi seega välismaiste kapitalistide kontrolli alla.

1928. aasta algusest hakkas ringlema uus valuuta. Endiste markade ja pennide asemel (1 mark = 100 penni) hakkasid nüüd kehtima kroonid ja sendid (1 kroon = 100 senti ehk 100 endist marka).

Uus laen tõstis Eesti välisvõlgnevuse 110 miljonile kroonile. Protsendid välisvõlgadelt tõusid 1,35 miljonilt kroonilt 1925. aastal 4,78 miljoni kroonini 1929. aastal.

Stabilisatsiooni-aastail tungis väliskapital eriti intensiivselt Eesti majandusse. Rida tööstusharusid läks täielikult või peaaegu täielikult väliskapitali valdusse.

Väliskapital suunas tööstuse poolfabrikaatide tootmisele, mis veeti odava hinnaga välismaale ja toodi sageli valmistoodetena ning kõrgete hindadega Eestisse tagasi. Väliskapital suurendas Eestis näiteks tselluloosi, põlevkiviõli, fosforiitide tootmist. J. V. Stalin

[1] ÜK(b)P ajalugu. Lühikursus. Tallinn, 1952, lk. 244.

ütleb, et „see on imperialismi eriline meetod — arendada asumaades tööstust nii, et see oleks emamaa lõa otsas, imperialismi lõa otsas". [1]

Samal ajal hävitati rasketööstust, mis on maa majandusliku sõltumatuse aluseks, ning kergetööstuse neid harusid, mille toodang võis konkureerida suurriikide tööstustoodanguga (tekstiilitööstus, tuletikutööstus). Eestis tegutses kuus tuletikuvabrikut, tootes 1925. aastal kokku 207 miljonit toosi tuletikke, millest eksporditi üle poole. 1928. aastal tunnistati tuletikkude valmistamine ja müük riigi monopoliks ja valitsus andis selle monopoli kasutamise Kreugeri tuletikutrustile Rootsis. Kreugeri trust asus nüüd oma huvides Eesti tikutoodangut vähendama. Kuuest vabrikust suleti viis, töötama jäi ainult Viljandi tuletikuvabrik. Tuletikkude eksport likvideeriti, nende hind siseturul tõusis aga 128 protsendi võrra.

Kui kapitalistlike suurriikide kodanlusel õnnestus stabilisatsiooniaastail saavutada tööstuse sõjaeelset taset ning seda isegi ületada, siis Eesti tööstuse tase jäi kaugele maha sõjaeelsest, ületades ainult sõjajärgsete kriisiaastate taseme. Nii oli metallitööstuses 20 000 töölise asemel 1926. aastaks jäänud vaid 3500, tekstiilitööstuse tööliste arv langes 40 protsendile sõjaeelsest, paberitööstuse tööliste arv poole võrra.

Kodanluse majanduspoliitika ja väliskapitali võimutsemine viisid Eesti tööstuse stagnatsioonile ja mandumisele, millest ta ei pääsenud kogu kodanliku diktatuuri perioodil. Kui Nõukogude Liidu tööstuse tase tõusis 1940. aastal enam kui 12-kordseks, võrreldes 1913. aastaga, siis Eesti tööstus jäi kogu kodanliku diktatuuri perioodil maha 1913. aasta tasemest.

Väliskapitali huvides hakati stabilisatsiooni-aastail teostama nn. daniseerimise poliitikat. See oli avalik kurss Eesti muutmisele Lääne-Euroopa agraarripatsiks, „Inglismaa piimafarmiks". Rahvamajanduse kandvaks haruks kuulutati põllumajandus. Erilist tähelepanu pühendati karjasaaduste, eelkõige või, peekoni ja munade ekspordile. Või väljavedu kasvas tuhandelt tonnilt 1922. aastal 6445 tonnini 1925. ja 8691 tonnini 1926. aastal. Põllumajandussaaduste peamiseks tootjaks oli kulaklus, keda toetati riiklike preemiate ja laenudega. Töötav talurahvas suutis toota müügiks ainult oma niigi madala tarbimise piiramise arvel.

Põllumajandussaaduste ekspordi kasvuga kaasnes selle ekspordi koondumine monopolistlike ühingute („Estonia", „Lihaeksport" jt.) kätte. 1925. aastal läks kogu väljaveetavast võist 68,3% välisturgudele „Estonia" kaudu, 1926. aastal juba 75%. „Estonia" maksis talupoegadele või eest vähem kui poole sellest, mis ta ise sai välisturgudel.

Kodanluse poliitilise võimu osaline stabiliseerumine. Pärast 1. detsembri relvastatud ülestõusu mahasurumist moodustasid

[1] J. V. Stalin, Teosed, 8. kd. Tallinn, 1949, lk. 117.

kõik kodanlikud ja väikekodanlikud parteid ühise rahvavastase rinde eesotsas koalitsioonilise ehk „seinast seinani" valitsusega. Kodanluse ja sotside blokk asus teostama ohjeldamatut terrorit töörahva vastu.

12. veebruaril 1925 võttis riigikogu vastu „riigikorra kaitseseaduse", mis avalikult tühistas põhiseadusega lubatud kodanikuõigused. Siseministrile anti õigus oma äranägemise järgi sulgeda kõik organisatsioonid, mis tema arvates „kehtivale korrale ohtlikud on". Tsiviilkohtule anti õigus määrata karistuseks surmanuhtlus, riigikogu ja omavalitsus said õiguse valijate tahet ignoreerida, tühistades need nimekirjad, mis „on esitatud organisatsioonide või kodanike rühmade poolt, kelle tegevus on Eesti riigile hädaohtlik". Selle seaduse alusel tühistati nüüd II riigikogu valimistel esinenud Töörahva Ühise Väerinde nimekirjad. Selle nimekirja järgi valitud saadikud istusid vanglates juba ammu enne seaduse vastuvõtmist.

1925. aasta aprillis pandi toime järjekordne töörahva organisatsioonide rüüstamine 47 vallas, 9 alevis ja 9 linnas. Rüüstati üle 300 töörahva organisatsiooni. Toimusid ulatuslikud ülekuulamised, läbiotsimised ja areteerimised. Demonstratsioonid keelati, kõigist koosolekuist tuli politseivõimudele kirjalikult teatada, kusjuures politseile jäi õigus ka lubatud koosolekuid laiali ajada. Siseministri määrusega 1925. aasta 1. aprillist võis ajalehtede toimetajaid ja väljaandjaid administratiivkorras karistada igasuguste teadete avaldamise eest, mis siseministri arvates on kuritahtlikud, julgeolekule hädaohtlikud jne. See määrus kutsus esile isegi eesti kodanlike ajakirjanike ühingu protesti. Protestikirjas öeldi, et see määrus „annab administratiivvõimudele niivõrd piiritu voli ajakirjandusele surve avaldamiseks nagu seda tsaariaegsel Venemaal harva ette tuli".

Ameerika Ühendriikide riigidepartemangu ettepanekul, et „Eestis tuleks luua midagi ku-klux-klani taolist", aktiviseeriti kodanlike terroristlike jõukude — kaitseliidu — tegevust. Nende jõukude tegevuse sanktsioneeris valitsus kaitseliidu põhikirja kinnitamisega. Kaitseliidu ülalpidamiseks võeti 1925. ja 1926. aastal elanikkonnalt erakordset maksu 200 miljoni marga ulatuses. Kaitseliitlaste „seaduslik" omavolitsemine ja jõhkrus kutsusid esile protesti isegi kodanlikus riigikogus, kus oldi sunnitud konstateerima, et „kaitseliitu kasutatakse inimeste terroriseerimiseks" ning et „kaitseliitlased peksavad ja tulistavad rahulikke kodanikke". Riigikogus väideti, et vaimulikud ja ilmalikud „ülemused" seletavad kaitseliitlastele, et „Eestis on olemas ainult kaks võimu — esiteks jumal taevas ja teiseks kaitseliit maapeal".

Töörahva olukord. Kapitalismi ajutise stabilisatsiooni aastail toimus edasine pealetung töötajate elatustasemele ja elanikkonna koormamine uute maksudega. Üldine maksusumma tõusis 6 miljardilt 852 miljonilt margalt 1924. aastal 8 miljardile 363 miljonile margale 1927. aastal, vaatamata sellele, et maksud, mida maksis valitsev klass, vähenesid tunduvalt. Sel ajal kui otsesed maksud

vähenesid umbes 20% võrra, tõusid tollid ja aktsiisid kolmekordseks. Isegi kodanlik ajaleht „Päevaleht" oli sunnitud 1927. aastal tunnistama, et „meie maksumaksjad on juba kuivaks kurnatud, nad ei pea mitte üleliigset rasva ära andma, vaid juba oma elu üdi kontidest".

Tööliste töötasu näitas stabilisatsiooni-aastail mõningaid tõusutendentse. Nii tõusis metallistide töötasu aastail 1924—1928 8—10 protsendi võrra, tekstiilitööliste töötasu 6,3 protsendi võrra, toiduja maitseainete töölistel 5 protsendi võrra. Samal ajavahemikul tõusis aga elukallidus 50% võrra. Seega palkade tõus jäi kaugele

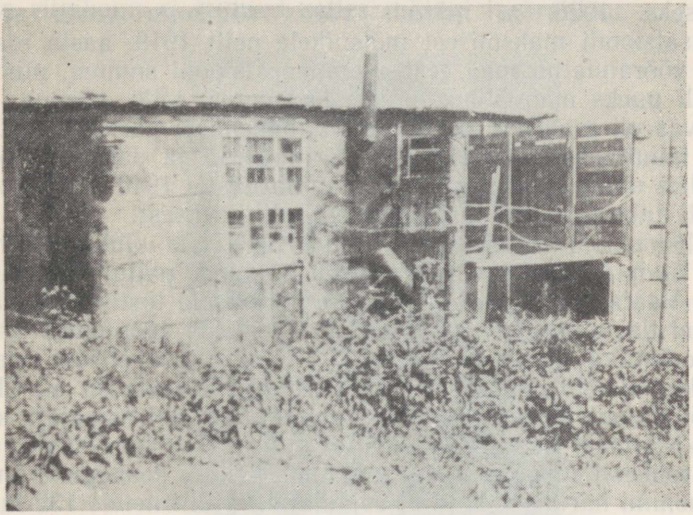

Tööliste „elamu" Tallinnas, Koplis.

maha elukalliduse tõusust. Töölise reaalpalk kodanlikus Eestis jäi tunduvalt maha 1913. a. tasemest. Naistööliste palgad olid suurtööstuses 30—40%, väiketööstuses 50% madalamad meestööliste palkadest.

Oktoobrirevolutsiooniga kehtestatud 8-tunnilist tööpäeva ei julgenud kodanlus ametlikult tühistada. Kuid tegelikult ei pidanud sellest tööpäeva pikkusest keegi kinni. Isegi ametlike andmete järgi oli tööpäev keskmiselt 9 tundi pikk. 1928. aasta ametlike andmete järgi töötas üle 10 tunni päevas 5000 töölist; vähemalt 1000 töölist töötas 13—15 tundi päevas. Ametlikult oli 1925. aastal registreeritud 10 000 töötut, tegelikult oli nende arv mitu korda suurem.

Töökaitse alal kehtisid Eestis tsaariaegsed seadused muutmatul kujul. Tegelikult ei rakendatud neidki, näiteks naiste ja alaealiste öötöö suhtes. Vabrikandid ignoreerisid ohutustehnikat, mille tõttu iga aasta said töö juures vigastada kuni 10% töölistest.

Kisendavas puuduses elasid põllutöölised. Ainult 35% põllutöölistest töötas aastateenijatena, kuna 65% elatus juhuslikust tööst. Seetõttu oli põllumajanduses alati suur maaproletaarlaste reservarmee. Viljandi ajalehes „Sakala" ilmunud kuulutusele, milles otsiti maale tallu suvilist, vastas ühe päeva jooksul 50 inimest. Säärast olukorda kasutasid kulakud tööpäeva pikendamiseks ja töötasu alandamiseks. Sageli sunniti töötama kella kolmest hommikul kuni kella üheksani õhtul. Tasu oli tavaliselt 10 krooni ümber kuus, toiduks kartul, silk ja läbiaetud piim. Paljud põllutöölised said töö eest ainult viletsat ülalpidamist.

Oma võimu stabiliseerumist kasutas kodanlus parunite huvide kaitsmiseks. 1926. a. märtsis võttis riigikogu vastu seaduse kompensatsiooni maksmisest mõisnikele neilt 1919. aasta maareformiga võõrandatud maa eest. Kompensatsiooni summa, mis tegelikult oli uueks maaväljaostumaksuks, ületas selle summa, mille talurahvas oli maksnud mõisnikele vabanemisel pärisorjusest. Uus seadus muutis asunikud 60 aastaks mõisnike ja pankade võlglasteks. Alles nõukogude võimu taastamine Eestis 1940. aastal vabastas eesti talurahva paljumiljonilisest võlgnevusest.

Stabilisatsiooni-aastail halvenes ka haritlaste olukord. Krediite koolide ülalpidamiseks vähendati iga aastaga, palju haritlasi vallandati. Vaatamata hariduse saamise raskustele tõstis ajakirjandus kisa „haritlaste üleproduktsioonist". Haritlaste tööpuudus valitses kogu kodanliku diktatuuri perioodil. See oli tavaliseks teemaks kodanlikes ajalehtedes. Ühes tüüpilises teates pealkirja all „Haritlaste võidujooks leivale" öeldakse, et sanatooriumi asjaajaja kohale Nõmme-Kivimäel esitas kirjaliku avalduse 132 kandidaati, nende hulgas rohkesti ülikooli lõpetanuid, teised kõik peaaegu eranditult gümnaasiumi haridusega, ja et asjaajajaks valiti nende 132 inimese hulgast Tartu Ülikooli matemaatika-füüsika teaduskonna lõpetanud kohasoovija. Rakvere haigla kuulutusele, milles vajati velskrit, vastas 75 isikut, nende hulgas 10 diplomeeritud arsti. Sõjaministeeriumi uksehoidja kohale kandideerisid teiste kümnete kohasoovijate seas kaks ülikooli haridusega isikut.

Rahva viletsast olukorrast räägib ka seisak rahvastiku juurdekasvus, mis 1927. aastaks muutus tagasiminekuks. 1927. aastal ületas rahvastiku surevus sündivuse 278 inimese võrra. Kulaklikus vabariigis olid töötajaile loodud säärased elamistingimused, mis viisid rahva väljasuremisele. Nagu XIX-ndalgi sajandil otsisid viletsuse all ägavad inimesed väljapääsu pagemises kodumaalt, öeldes, et niikuinii ei saa elu enam kusagil olla halvem. Eestist rändas välja keskmiselt kaks ja pool tuhat inimest aastas. Enesetapmiste arv tõusis stabilisatsiooni-aastail 300 juhtumini aastas. Selles suhtes oli kodanlik Eesti ühel esikohal maailmas.

Töölisliikumine. EKP võitlus terrori tingimusis. Kodanluse terror andis ränga hoobi töölisliikumisele. Ametiühinguliikmete arv langes ligi 10-kordselt. Sotsid püüdsid muuta ametiühingud kodanlusele kuulekateks organisatsioonideks. Langes streigiliikumine.

1925. aastal leidis aset vaid 16 streiki 904 streikijaga, 1926. aastal 14 streiki 525 streikijaga. Oma iseloomult olid needki streigid majanduslikud ja enamikul juhtudel põhjustas nende tekkimise tööpalga maksmatajätmine ettevõtjate poolt. Streikijate vastu kasutas valitsus politseijõude ja kaitseliitlasi. Nii saadeti kaitseliitlased välja Vene-Balti tehase streikivate tööliste vastu 1925. aasta novembris. Kreenholmi streikivatele töölistele 1926. aastal teatas politseikomissar, et Narva garnisoni ülema korraldusel peavad töölised alustama tööd, vastasel korral antakse nad sõjakohtu alla, mis sõjaseisukorra seaduse alusel 24 tunni jooksul karistab neid surmanuhtlusega. Valitsus kiitis politseikomissari tegevuse heaks ja ka riigikogu ei leidnud selles midagi iseäralikku.

H. Heidemann.

Suurem osa Eestimaa Kommunistliku Partei juhtivast kaadrist oli tapetud või vangistatud, kodanlus püüdis süstemaatiliselt hävitada ka veel säilinud kaadrit. 1925. aastal toimus Tartus „77 protsess", kus väljapaistev revolutsionäär, kommunist Hans Heidemann mõisteti surma ja tapeti, ülejäänud mõisteti pikaajalisele vangistusele. 23. aprillil 1926 tapeti Tallinnas EKP põrandaaluse organisatsiooni juht August Riismann ja 3. augustil 1927 Aleksander Leiner, kes juhtis põrandaalust organisatsiooni pärast A. Riismanni mõrvamist.

Vaatamata metsikule terrorile jätkasid kommunistid visalt põrandaalust tööd. Parteiorganisatsioonide poolt organiseeriti 1925. aastal streigid Vene-Balti tehases ja Balti Manufaktuuris.

Kuna kõik töölisajalehed olid suletud, levitasid parteiorganisatsioonid laialdaselt lendlehti. Kommunistid tegid ära suure töö ametiühingute taastamiseks ja nende vabastamiseks sotside mõju alt.

Inglise-ameerika luure näpunäidetel hakkas eesti kodanlus koostöös sotsidega stabilisatsiooni-aastail kasutama partei- ja töölisorganisatsioonide vastu massilist provokatsiooni. Provokaatorite osas esines ka eesti trotskistide grupp, mis oli muutunud tegelikult poliitilise politsei agentuuriks töölisliikumises.

A. Leiner.

13. novembril 1926 toimus EKP konverents, 7. jaanuaril 1927 EKP Keskkomitee pleenum ja 1. jaanuaril 1929 EKP II konverents. Konverentsidel ja pleenumil arutati peamiselt organisatsioonilisi küsimusi. Paljastati ja mõisteti hukka parempoolsed oportunistid, kes ülistasid kapitalismi stabilisatsiooni, ei näinud selle ajutist ja osalist iseloomu ning hindasid üle sotside mõju töölisliikumises. Parempoolsed oportunistid olid tegelikult likvidaatorid, kes eitasid revolutsioonilist taktikat ja taotlesid kommunistliku partei illegaalse töö likvideerimist. Parempoolsete oportunistide likvidaatorlik tegevus soodustas provokaatorite sissepugemist parteiorganisatsioonidesse.

Välispoliitika. Kodanlik Eesti võttis osa kõigist Nõukogude Liidu vastase ühisrinde moodustamise katsetest. Olles majanduslikult ameerika-inglise-prantsuse imperialistide poolkolooniaks, oli kodanlik Eesti ka oma välispoliitikas nende kuulekaks tööriistaks.

Balti riikide pealinnad olid Lääne imperialistlike riikide Nõukogude-vastase luuretegevuse keskusteks. Juba 1921. aastal toimus Petrogradis esimene suurem eesti spioonide protsess. 1926. aasta veebruaris toimus NSV Liidu kõrgemas kohtus inglise-eesti spioonide protsess, kus tehti kindlaks, et Eesti kindralstaap tihedas ühenduses Inglise luureametiga organiseerib spionaaži ja diversioone Nõukogude Liidus.

Locarno kokkulepped 1925. aastal püüdsid lülitada Saksamaad „Euroopa kontserti" ja kasutada teda Nõukogude Liidu vastu. Samal ajal püüti luua nn. Baltimaade Locarno Poola juhtimisel. Nõukogude Liidu kindel rahupoliitika takistas nende plaanide teostamist. 1926. aasta algul pöördus Nõukogude valitsus Poola, Leedu, Läti, Eesti ja Soome valitsuste poole ettepanekuga sõlmida igaühega nendest mittekallaletungi- ja neutraliteedileping. Balti riikide valitsused püüdsid nendest ettepanekutest kõrvale põigelda, neid kohustas selleks Inglise konservatiivide valitsus. „Inglise kodanlus," kirjutas seltsimees Stalin, „ei armasta sõdida omaenda kätega. Ta on alati eelistanud sõdida võõraste kätega ... Konservatiivide partei, valmistudes sõjaks NSV Liidu vastu, teeb juba mitmendat aastat ettevalmistustööd suurte ja väikeste riikide „püha liidu" loomiseks NSV Liidu vastu." [1]

Balti riikidest nõustus Nõukogude Liiduga mittekallaletungi- ja neutraliteedilepingu sõlmimisega ainult Leedu, kuid juba sama aasta lõpul organiseeris Inglise luureamet Leedus fašistliku riigipöörde.

27. augustil 1928 kirjutasid Ameerika Ühendriikide riigisekretär Kellog ja Prantsuse välisminister Briand Pariisis alla paktile sõjast kui rahvusliku poliitika vahendist keeldumise kohta. Tegelikult oli see sõja ettevalmistamise varjamiseks tehtud patsifistliku iseloomuga manööver. Kuid Nõukogude diplomaatia kasutas seda pakti sõjaõhutajate paljastamiseks ja rahu kindlustamiseks.

Kui Nõukogude Liit pöördus oma naabrite poole ettepanekuga kirjutada alla protokollile Kellogi pakti ennetähtaegse ellurakendamise kohta, siis 9. veebruaril 1929 olid Eesti, Läti, Poola ja Rumeenia esindajad rahvahulkade survel sunnitud sellele protokollile Moskvas alla kirjutama. Sellele protokollile allakirjutamine aga ei katkestanud eesti kodanluse ettevalmistusi Nõukogude-vastaseks sõjaks. 1929. aastal tehti katse luua Põhjariikide blokk. Toimusid Rootsi ja Balti riikide esindajate vastastikused külaskäigud. Rootsi andis Eestile strateegiliste raudteede ehitamiseks laenu 7,6 milioni krooni ulatuses. 1931. aastaks valmisid Tartu—Petšoora ja Virtsu—Rapla raudteed. Narva ümbruses tehti sõjalisi kindlustustöid. Inglismaalt telliti lennukeid. Sõjaväes võeti tarvitusele inglise süsteemi relvad. Narva ja Petšoora ümbruses ehitati kaks suurt sõjaväelaagrit.

Hoolimata imperialistlike sõjaõhutajate kõigist pingutustest ei õnnestunud neil Nõukogude Liidu vastase ühisrinde loomine.

[1] J. V. Stalin, Teosed, 9. kd. Tallinn, 1949, lk. 313—314.

Imperialistide plaanide nurjumise põhjusteks olid Nõukogude Liidu kindel rahupoliitika, kapitalistlike maade töölisklassi võitlus rahu ja sõbralike suhete eest Nõukogude Liiduga ja vastuolud imperialistlikus leeris, mis muutusid eriti teravaks uue majanduskriisiga.

§ 4. Majanduskriis ja kodanliku parlamentarismi kokkuvarisemine. Fašistlik diktatuur ja töörahva võitlus selle kukutamise eest (1929—1939)

Majanduskriis. Samal ajal kui Nõukogude Liit arendas hoogsalt oma rahvamajandust ja tõstis 1933. aastaks tööstustoodangu kahekordseks, võrreldes 1929. aasta tasemega, puhkes kapitalistlikes maades 1929. aasta lõpul järjekordne, kuid enneolematult suure purustava jõuga majanduskriis, mis kestis neli aastat. Tööstus-

Töötatöölised tööbörsi ees Tallinnas.

toodang langes selle aja jooksul Inglismaal 14%, Saksamaal 34%, Ameerika Ühendriikides 35% võrra. Kümned miljonid kapitalistlike maade töölised jäid tööta, kannatasid viletsust ja nälga. Paljud miljonid talupojad ruineerusid ja jäid maast ilma. Kriis teravdas kõiki kapitalismi vastuolusid. Kapitalistid hakkasid otsima väljapääsu kriisist fašistlike valitsemismeetodite rakendamise ja sõjaliste avantüüride teel.

Ajavahemikul 1929—1933 langes Eesti tööstustoodang ühe kolmandiku võrra. Kriisi tagajärjel kannatas eriti metalli- ja tekstiilitööstus. Järjest kasvas töötute hulk. Ainuüksi ametlikult registreeritud töötatööliste arv ületas 1933. aastaks 24 000. Kogu suur- ja kesktööstusse jäi samal ajal töötama 28 000 töölist.

Kodanliku Eesti Läänest sõltumuse tagajärjed tulid kriisiaastail eriti ilmekalt nähtavale. Naelsterlingi devalveerimine 1931. aastal tõi kohe kaasa ka Eesti krooni langemise. Tööline sai nüüd oma palga eest, kui see ka jäi nominaalselt endiseks, osta umbes $^1/_3$ võrra vähem kui varem. Tegelikult aga tööliste palku kärbiti tunduvalt. Kümned tuhanded töötajad ja nende perekonnad kannatasid kõige kohutavamat viletsust. Selleaegsed ajakirjanduse teated kõnelevad tervete perekondade nälgasuremisest. Tuhanded inimesed siirdusid maale tööd otsima. Nad liikusid talust tallu, pakkudes ennast tööle ainult toidu eest. Kuid maal ei olnud olukord parem.

Majanduskriis Inglismaal asetas väga raskesse olukorda Eesti põllumajanduse, sest viimane tootis peamiselt Inglismaa turu jaoks. Põllumajandussaaduste hinnad langesid aastail 1929—1932 60% võrra. Selle aja jooksul laostus üle 20 tuhande (peamiselt keskmike ja kehvikute) talundi. Laostunud talupoegade maad osteti poolmuidu kokku pankade, mitmesuguste spekulantide ja kulakluse ladviku poolt.

Kulakute toetamiseks seati sisse riiklik rukkimonopol. Vili osteti kulakutelt üles kõrgendatud hindadega ja müüdi neile hiljem „loomatoiduna" tagasi tunduvalt madalamate hindadega.

Kodanliku parlamentarismi kriis. Töölistele ja töötavale talurahvale tõi kriis loendamatuid kannatusi. Kriis näitas eriti ilmekalt kapitalistliku süsteemi mädasust. Töötajate rahulolematus kehtiva kurnamiskorra vastu tõusis järsult. Eesti kodanlus nägi, et endine „demokraatia" sildiga varjatud vägivallasüsteem ei ole uutes tingimustes enam küllaldane töötajate ohjeldamiseks. Ta hakkas üha rohkem kalduma avaliku terroristliku diktatuuri — fašismi poole. Saabus kodanliku parlamentarismi kriis.

Kurss fašistlikule diktatuurile oli ammu küpsenud kodanlikes ringkondades. Juba sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastail igatsesid kulaklikud parteid „kõva kätt", kes suruks halastamatult maha revolutsioonilise liikumise ja kõrvaldaks kodanluse rühmade skandaalsed nägelemised „riigipiruka" pärast, mis diskrediteerisid kodanlikke võimumehi rahva silmis.

„Riigi kaitseseadus" 1925. aastal ja opositsiooniliste saadikute mandaatide tühistamine 1925. ja 1930. aastal tähendasid tegelikult põhiseaduse tühistamist olulistes punktides.

Fašistliku diktatuuri kehtestamise ettevalmistamisest Eestis võtsid innukalt osa ameerika-inglise ja saksa imperialistid.

Hitlerlased lõid endile ulatusliku agentuuri balti sakslaste fašistlike organisatsioonide („Rünnak" jt.) ja nendega tihedalt seotud eesti hitlerlaste organisatsioonide näol. Eesti hitlerlasi nimetas rahvas vapsideks ehk kaikameesteks.

Vapside partei kujunes Nõukogude-vastasest interventsioonist osavõtnud sõjaväelaste organisatsioonidest, kelle juhtideks olid fašistlikud avantüristid Sirk, Larka jt. Nende organisatsioonide tegevus elavnes aastail 1928—1929, eriti aga 1932—1933, seoses hitlerlaste määratsemisega Saksamaal ja majanduskriisiga Eestis.

Vapsid seadsid avalikult oma eesmärgiks Eestis fašistliku diktatuuri kehtestamise ja Eesti allutamise Saksamaale. Oma ülesandeks kuulutasid nad töölisliikumise täieliku mahasurumise ning valisid väljakutsuvalt oma sümboliks kaika. Vapsid tegid saksa fašistidelt ja eesti kodanluselt saadud rahadega laialdast sotsiaalset ja natsionalistlikku demagoogiat. Nad lubasid kõigile kõike: maaelanikele lubati põllumajandussaaduste hindade tõstmist ja võlakoormuse vähendamist linnaelanike arvel, linnarahvale aga lubati samal ajal elukalliduse alandamist põllumajandussaaduste hindade alandamise arvel; majaomanikele lubati üüre tõsta, üürnikele tõotati aga üüre pidevalt alandada jne. Vapside sogane „liikumine" haaras kaasa ennekõike kuritegelikke elemente, pankrotiseerunud ärimehi ja spekulante ning osa kriisitingimustes meeleheitele viidud väikekodanlusest.

Oma peremehe-seisukorra säilitamiseks Eestis toetasid ameerika-inglise imperialistid põllumeestekogude (Päts, Laidoner) juhtivate positsioonide säilitamist kavatsetava fašistliku diktatuuri süsteemis.

Diktaatori-kandidaatidena olid ameerika-inglise imperialistidel reservis veel rahvaerakonna liider Tõnisson ja sotside liider Rei. Mõlemail neil olid juba kodusõja aastaist alates tihedad sidemed Inglise diplomaatia ja luurega. Tõnissoni rahvaerakond otsustas mängida opositsiooni nii Pätsi-Laidoneri rühma kui ka vapside suhtes, et võita rahva usaldust ja sobival momendil „demokraatlikul" teel kehtestada avalik terroristlik diktatuur.

Seega olid fašistliku riigipöörde ettevalmistamisega seotud kõik suuremad Eesti kodanlikud ja väikekodanlikud parteid: põllumeestekogud, rahvaerakond, sotsid ja vapsid.

1932. aastal toimus valitsuste hüppemäng: vahetus neli valitsust. Telgitaguste läbirääkimiste ja tehingutega püüdsid kodanluse eri rühmad saavutada „rahulikul teel" kokkulepet. Rahvas nimetas seda „lehmakauplemiseks". „Lehmakauplemine" ei andnud olulisi tulemusi. Kodanlik propaganda kuulutas selle põhjuseks iganenud põhiseaduse — presidendi ameti puudumise ja parlamendi „liiga suure" osatähtsuse. Kõik kodanluse rühmad taotlesid põhiseaduse muutmist. Nad tahtsid luua kõikvõimsa presidendi ameti, kes oleks tegelikult ainuvalitsejaks — diktaatoriks. Parlamendi osa aga pidi muutuma tähtsusetuks.

EKP võitlus fašismiohu vastu. Eestimaa Kommunistlik Partei nägi, et eesti kodanlus tüürib järjekindlalt fašistliku diktatuuri poole. Partei kutsus töörahva hulki valvsusele ja võitlusele fašismiohu vastu, selgitades, et fašismi võit tähendaks töörahvale uusi kannatusi, töörahva viimaste poliitiliste õiguste likvideerimist ja Eesti tõukamist välisimperialistide huvides Nõukogude-vastaste sõjaliste avantüüride hukatuslikule teele.

Kodanlus koostöös sotsidega püüdis hävitada kommunistlikku parteid kui fašismivastaste jõudude avangardi. 13. märtsil 1931. a. mõrvasid kaitsepolitseinikud Tallinnas EKP Keskkomitee liikme

Johannes Jürna. J. Lauristin suleti uuesti vanglasse pärast 19-päevast vabaduses viibimist.

Vaatamata terrorile ja massilisele provokatsioonile tugevdasid parteiorganisatsioonid fašismivastast võitlust.

EKP 1931. a. veebruaripleenum otsustas, et „töörahva hulkade mobiliseerimine fašistliku hädaohu vastu, selgitustöö kõvendamine läheneva sõjaohu reaalsuse vastu ... antimilitaristlik töö noorte seas, sotsiaalfašistide (s. o. sotside) paljastamine" on kõigi parteiorganisatsioonide tähtsaim ülesanne.

J. Jürna.

Pleenum juhtis parteiorganisatsioonide tähelepanu vajadusele pidada otsustavat võitlust „pahempoolse" kallaku vastu. „Pahempoolsed" oportunistid eitasid pideva kannatliku organiseerimis- ja selgitustöö vajadust massides. Pleenum rõhutas, et „pahempoolse" oportunismi baasiks on kriisi tingimusis hullustunud väikekodanlus; sattunud tööliskassi ridadesse, ei ole väikekodanlus suuteline taluma klassivõitluse raskusi ja kaldub avantürismi. Mõistnud hukka „pahempoolsed" kallaklased, kes oma tegevusega raskendasid võitluse organiseerimist fašismiohu vastu, nõudis pleenum parteiorganisatsioonidelt julge bolševistliku kriitika ja enesekriitika arendamist.

1932. aastal avaldas EKP Keskkomitee manifesti, milles mõisteti hukka trotskistlikud vead maaküsimuses aastail 1918—1919.

Manifestil oli suur tähtsus tööliskiassi ja talurahva liidu kindlustamise seisukohalt.

Üheaegselt võitlusega „pahempoolsete" kallaklastega tuli parteiorganisatsioonidel jätkata ägedat võitlust parempoolsete oportunistide vastu, kes püüdsid tõlgitseda ühise väerinde taktikat kui blokki sotside liidritega ja teha neile järeleandmisi programmilistes küsimustes. Parempoolsed oportunistid püüdsid näidata imperialistide maskeeritud käsilasi — „pahempoolseid" sotse (Andresen jt.) kommunistide liitlastena.

Võideldes parempoolsete ja „pahempoolsete" oportunistide vastu ning paljastades parteisse ja töölisorganisatsioonidesse pugenud provokaatoreid, tugevdas kommunistlik partei töötajate ühisrinnet.

1933. a. märtsi- ja maikuus ilmunud üleskutsetes näitas EKP, kuidas organiseerida ühist väerinnet, ja selgitas, et selle eesmärgiks peab olema kodanliku korra kukutamine ja tööliste ning talurahva võimu kehtestamine.

EKP üleskutsed leidsid elavat vastukaja mitte ainult linnas, vaid ka maal. Laienes tema organisatsioonide võrk maal, tihenesid sidemed talurahva hulkadega. Kodanlik ajaleht „Vaba Maa" hädaldas 1933. aasta kevadel, et „alevikkudes ja teistes rahvarikkamates kohtades on tekkinud kommunistlikud põrandaalused rakukesed, kes nähtavasti oma ülesandeid täidavad hea eduga. Maal kehvema rahva hulgas kuuldub juba sagedasti jõukamate kohta: „kodanlised vereimejad!" "

Kuid kommunistlik partei oli sunnitud tegutsema metsiku terrori tingimustes sügaval põranda all. Eesti sotside juhtkond aga kasutas kogu oma mõju ja kõiki vahendeid selleks, et ühise väerinde loomist nurja ajada, et lõhestada ja killustada tööliskiassi jõude. Sellega osutasid nad järjekordse teene eesti kodanlusele ning välisimperialistidele ja tasandasid teed fašismi võidule Eestis. Sotsid olid eesti kodanluse peamiseks sotsiaalseks toeks fašistliku riigipöörde ettevalmistamisel.

Fašistlik diktatuur. Piiritu demagoogia abil läks vapsidel korda saavutada nende poolt esitatud põhiseaduse projekti vastuvõtmine rahvahääletusel. Vapsid, keda toetasid teised kodanlikud parteid ja sotsid, väitsid, et kõik hädad tulenevad sellest, et riigis ei ole jõudu, mis tasakaalustaks parteidevahelist võitlust ja kindlustaks poliitilise olukorra stabiilsuse. Niisuguseks jõuks saavat olla ainult küllalt laialdaste volitustega president. Uues põhiseaduses, mis hakkas kehtima 1934. a. alguses, oli ette nähtud peaaegu piiramatute volitustega presidendi amet.

Kuid jagelemine kodanluse eri rühmade vahel sai nüüd uut hoogu. Iga rühm püüdis läbi viia presidendi kohale oma kandidaati. Presidendikandidaatidena esinesid Päts, Laidoner, Larka ja sotside ninamees Rei. Tõnisson otsustas esialgu mängida opositsiooni ja võita populaarsust sõnade tegemisega „demokraatia põhimõtetest", mida tema võistlejad rikkuvat.

Kodanluse rühm, kelle eesotsas oli peaminister Päts ja kindral

Laidoner, otsustas sündmuste käiku kiirendada. 12. märtsil laiendati sõjaseisukorda kogu Eestile, keelati kõik koosolekud ja demonstratsioonid. Ühtlasi suleti vapside organisatsioonid, osa vapside juhte areteeriti (hiljem nad amnesteeriti Pätsi poolt). Ettevalmistused presidendi valimisteks pandi seisma. Aprilli keskel saadeti riigikogu „suvepuhkusele", kui see „puhkus" aga lõppes, saadeti ta lõplikult laiali.

Fašistlik pööre teostati „demokraatia kaitsmise" sildi all. Selle eesmärgiks kuulutati demokraatliku korra kaitsmine vapside vastu. Tegelikult oli „kindel kord" vajalik kodanlusele võitluseks mitte vapside, vaid töörahva vastu. Keelates vapside tegevuse, võttis Päts üle nende loosungid, nende võtted ja nende poolt esitatud põhiseaduse. Päts varastas „kaikameestelt" nende kaika.

Eestis kehtestati natsionalistliku kodanluse terroristlik diktatuur, mis hävitas demokraatia viimsed jäänused.

Kuna fašistliku diktatuuri kehtestamine oli kogu kodanluse ühine eesmärk, mille kõrval lahkhelid tema üksikute rühmade vahel olid kolmandajärgulise tähtsusega, siis leidis Pätsi-Laidoneri rühma tegevus nii kodanluse kõigi rühmade kui ka sotside toetuse. Juba teisel päeval pärast 12. märtsi sündmusi kirjutas „opositsiooni" mänginud J. Tõnisson Pätsi tegevusest kui „riiklikust paratamatusest", mis olevat „rahva huvides".

1935. a. märtsis keelati kõik poliitilised parteid. Nende asemel loodi diktatuurivõimu poolt fašistlik partei — „isamaaliit". 1934. aastast kuni 1938. aastani, s. o. neli aastat, ei tegutsenud Eestis parlament üldse. Diktaator Päts ja teised välismaiste ja eesti kapitalistide teenrid valitsesid riiki oma äranägemise järgi.

Eesti fašistlikud võimumehed olid siiski sunnitud arvestama Nõukogude Liidu edusammude revolutsioneerivat mõju eesti töörahvale.

1935. a. veebruaris võttis NSV Liidu Nõukogude VII Kongress vastu otsuse uue konstitutsiooni projekti väljatöötamise kohta. Konstitutsiooni projekt, mis oli koostatud komisjoni poolt eesotsas suure Staliniga, anti kogu nõukogude rahvale arutamiseks. Rahvas kiitis selle üksmeelselt heaks. Sotsialismi võit, mis oli Nõukogude Liidus teoks saanud, andis võimaluse kehtestada järjekindla sotsialistliku demokraatia. Uus konstitutsioon, mida rahvas hakkas nimetama Stalinlikuks Konstitutsiooniks, võeti vastu Nõukogude VIII Erakorralise Kongressi poolt 5. detsembril 1936.

See avaldas määratu suurt mõju kapitalistlike maade töötajaile. Nad nägid, et see, millest on sajandite jooksul unistanud inimkonna parimad esindajad, on Nõukogude Liidus juba teostunud. Eesti töötajad, kelle niigi raske olukord oli majanduskriisi tagajärjel muutunud veelgi halvemaks ja kes ägasid fašistliku diktatuuri ikke all, nägid, et teisel pool traataeda korraldavad töötajad edukalt oma elu ilma igasuguste kurnajateta, ei tunne kriise ega tööpuudust. Eesti fašistlik kodanlus ei saanud jätta arvestamata Stalinliku Konstitutsiooni revolutsioneerivat mõju eesti töörahvale

ja oli sunnitud kiiresti midagi ette võtma, et selle mõju kas või osaliseltki vähendada.

1936. aastal pandi „rahvahääletusele" otsus kokku kutsuda „rahvuskogu", kellele teha ülesandeks uue põhiseaduse väljatöötamine. „Hääletamine" oli tegelikult irvituseks demokraatia üle. Salajases ringkirjas valitsuse usaldusmeestele öeldi, et neil tuleb silmas pidada, et „hääletama ei viidaks sarnaseid isikuid, kellest on teada, et nad rahvuskogu vastu võivad hääletada". Isikud, kes julgevad vastuhääletamise mõtteid avaldada, öeldi ringkirjas, „tuleb viibimata kindlaks teha ja toimetada politsei kätte".

„Rahvuskogu" kujundamine toimus samuti „juhitava demokraatia" põhimõtteil, s. o. diktatuurivõimu igakülgse kontrolli all. Kandidaate esitasid kaitse- ja isamaaliitlastest ning endistest vapsidest koostatud nn. seltskondlikud komiteed, mis töötasid riigivõimuorganite range kontrolli all. Ajakirjandusel oli keelatud teatada seltskondlike komiteede koosseisust ja tegevusest. Seal, kus oli esitatud ainult üks kandidaat, valimisi üldse ei toimunud ja esitatud kandidaat loeti automaatselt valituks. 80-st valimisringkonnast osutus sellisteks 50. Seega oli $^2/_3$ rahvuskogu koosseisust juba enne valimisi „valitud". Neis ringkondades, kus valimised siiski toimusid, ei ületanud valitsuse kandidaatide poolt antud häälte arv tavaliselt 50% hääleõiguslike kodanike arvust, mõnes kohas (Tallinn, Viljandi) said nad aga 10—20% hääli.

Selliselt kujundatud rahvuskogu võttis Pätsi poolt esitatud põhiseaduse muidugi vastu; seepeale saadeti ta kohe laiali. Uus põhiseadus hakkas kehtima 1938. a. algusest.

Uus põhiseadus oli oma iseloomult veelgi fašistlikum kui eelmine, vapside poolt väljatöötatud põhiseadus. Keskseks kujuks riigi juhtimisel oli ka selle põhiseaduse järgi president. Parlament (riigikogu) oli kahekojaline. Neist ainult esimene koda (riigivolikogu) oli „valitav". Teist koda (riiginõukogu) ei valitud üldse; tema liikmed kas määrati presidendi poolt või said sinna oma ametikoha järgi, kuhu nad omakorda olid nimetatud presidendi poolt. Sellesse kuulusid automaatselt ka kaks piiskoppi ja teised seda liiki „rahvaesindajad". President võis riigikogu igal ajal laiali saata ja ükski riigikogus vastuvõetud seadus ei hakanud ilma presidendi kinnituseta maksma.

Päts andis 1938. aastal dekreetidena välja rea seadusi, mis likvideerisid viimsed kodanliku demokraatia jäänused ka vormiliselt. „Trükiseadus" keelas avaldada kirjutisi, milles ei kiidetud heaks fašistlikku diktatuuri. Propagandatalitus dikteeris ajakirjandusele üksikasjaliselt ette, mida avaldada, missugusel leheküljel ja missuguses kirjas.

„Ühingute ja nende liitude seadus" ning „Töövõtjate kutseühingute ja nende liitude seadus" nõudis, et ühingute tegevus areneks „riiklikus vaimus" ja keelas arendada tegevust, mis „kõigutab lugupidamist riigi juhtivate võimukandjate vastu", „õhutab

vaenu või tekitab vastuolusid üksikute rahvakihtide vahel" jne. Ametiühingutel oli peale selle keelatud tegevus, mis on „sihitud poliitiliste eesmärkide taotlemisele" ja tegevus, mis „on kahjulik rahvamajandusele", s. o. kapitalistide huvidele. Ajakirjanduse ja ühingute tegevus anti täiesti politsei meelevalla alla. Isegi fašiseeritud riigikogus olid mõned saadikud 1938.—1939. aastal sunnitud konstateerima, et tsaari-võimude tegevus, ka kõige süngemail reaktsiooniaastail, oli väga „liberaalne", võrreldes selle survega, mis valitses kodanlikus Eestis.

„Koosolekute seadus" keelas igasuguste koosolekute pidamise ilma politseiprefekti kirjaliku loata. Sellest oli nii vähe erandeid, et näiteks isegi riigikogu liikmed võisid ilma prefekti kirjaliku loata oma valijatega kohtuda ainult kahel juhul: kui saadik oli kirikuõpetaja, siis võis ta ilma prefekti kirjaliku loata koos oma valijatega jumalat paluda; prefekti luba ei olnud vaja ka selleks, et valijad võiksid organiseerida matuserongi oma surnud saadikule. Kuid needki koosolekud, mille jaoks oli prefekti kirjalik luba, võis iga politseinik igal ajal oma äranägemise järgi lõpetada.

„Linnaseaduse" ja „Maakonnaseadusega" laiendati linnapeade, valla- ja maavanemate võimupiire, kes polnud valitavad, vaid määrati presidendi poolt. Ka sel puhul oldi riigikogus sunnitud tunnistama, et isegi tsaari-Venemaal ei olnud nende võimupiir nii suur.

Igasugune tegevus, mis ei olnud fašistliku diktatuuri huvides, oli keelatud ja karmilt karistatav. Endiselt kehtis sõjaseisukord, mis nüüd aga muudeti veelgi rangemaks. Väiksemaks karistuseks „vastuhakkamise" eest oli tähtajata sunnitöö, tavaliseks aga surmanuhtlus. Igasugune mõteteavaldus, mis läks kuigi oluliselt lahku ametlikust fašistlikust propagandast, oli keelatud. Seda olukorda nimetati „vaikivaks olekuks".

1938. aastal loodi töötatööliste sunnitöölaagrid „tööpõlgurite töölaagrite" nimetuse all. Sunnitöölaagreisse paigutati ajaks kuuest kuust kuni kolme aastani 18—60 aasta vanused mehed ja naised, kes ei olnud kaotanud üle 60% töövõimest ja kes „tööta ja eluülalpidamiseallikata ümber hulguvad", nagu vastavas dekreedis on öeldud. Töötatööliste laagrites kehtis vangla-režiim ja 12-tunniline tööpäev. „Korrarikkumiste" eest nägi dekreet ette paigutamist kartserisse ja ihunuhtlust — 25 vitsahoopi paljale ihule. Seega kulaklik „demokraatia" taastas veel kord töötajaile ihunuhtluse, mille isegi tsaarivalitsus oli ametlikult kaotanud 1903. aastal.

Ametlik propaganda tegeles veelgi suuremal määral laimuga sotsialismi ja demokraatia vastu, Nõukogude Liidu vastu. Selle asjaolu varjamiseks, et kodanlikud võimumehed olid nüüd enam kui kunagi varem välisimperialistide agentideks Eestis, tehti palju „rahvuslikku" kära. Võeti ette perekonna- ja kohanimede eestistamise kampaania, arutati, milles peavad esinema eestlaste „tõulise omapära" avaldused jne. Eestlaste rahvuslikuks toiduks kuulutati

jahukört, rahvuslikeks omadusteks — äärmine individualism, vähesega leppimine ja alandlikkus ülemuse ees.

Fašistliku valitsuse majanduspoliitika. Majanduskriis kapitalistlikes maades kestis 1933. aasta lõpuni. Seejärel hakkas tööstus aeglaselt elavnema, kuid juba 1937. aasta teisel poolel algas uus kriis. Kriis aga ei haaranud seekord kogu kapitalistlikku maailma. Agressiivsed riigid, kes oma majanduse ümber korraldasid vastavalt sõjaaja nõuetele, suutsid kriisi saabumise edasi lükata.

Pärast fašistliku diktatuuri kehtestamist Eestis hakkas Eesti majandus üha rohkem seostuma fašistliku Saksamaaga. Suurenes tselluloosi-, fosforiitide ja põlevkiviõli-toodang, mis läks strateegilise toorainena fašistlikule Saksamaale. Maa loodusvarade rööv-

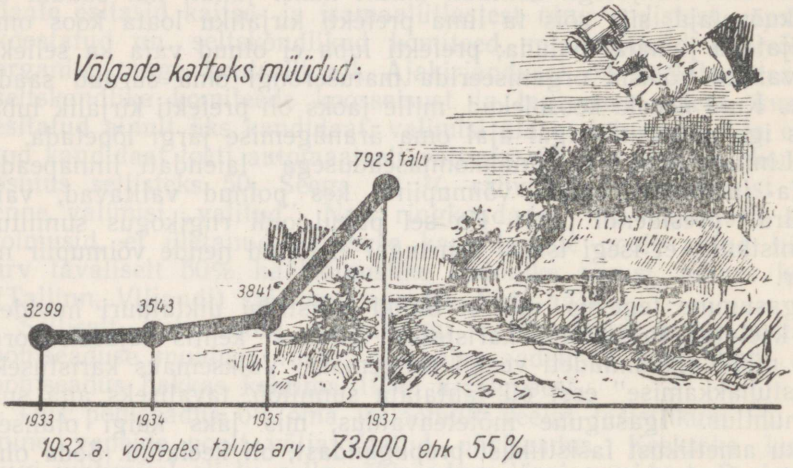

Talurahva võlgnevus kodanlikus Eestis.

mise hinnaga ja majanduse rakendamisega fašistliku Saksamaa sõjavankri ette suutis eesti kodanlus ära hoida kriisi. Tööliste arv tööstuses tõusis üle 50 000. Kuid Eesti jäi endiselt imperialistlikest suurriikidest sõltuvaks põllumajandussaadusi, tooraineid ja poolfabrikaate tootvaks maaks. Või väljavedu moodustas 1937. aastal väärtuse järgi 36,8% kogu väljaveost.

Eesti fašistlik valitsus keeldus normaalsete kaubasuhete loomisest NSV Liiduga.

Aastail 1934—1940 toimus eriti intensiivselt riigiaparaadi kokkukasvamine monopolidega ja täielik allutamine neile. Ennenägemata ulatuses puhkes õitsele korruptsioon. Fašistlikud võimumehed Päts, Laidoner jt. kasutasid oma positsioone mitmesugusteks rahanduslikeks mahhinatsioonideks. Nii kustutati 1935. aastal valitsuse salajase otsusega Laidoneri võlad 207 478 krooni ulatuses.

Fašistlik valitsus pööras erilist tähelepanu kulakluse positsioo-

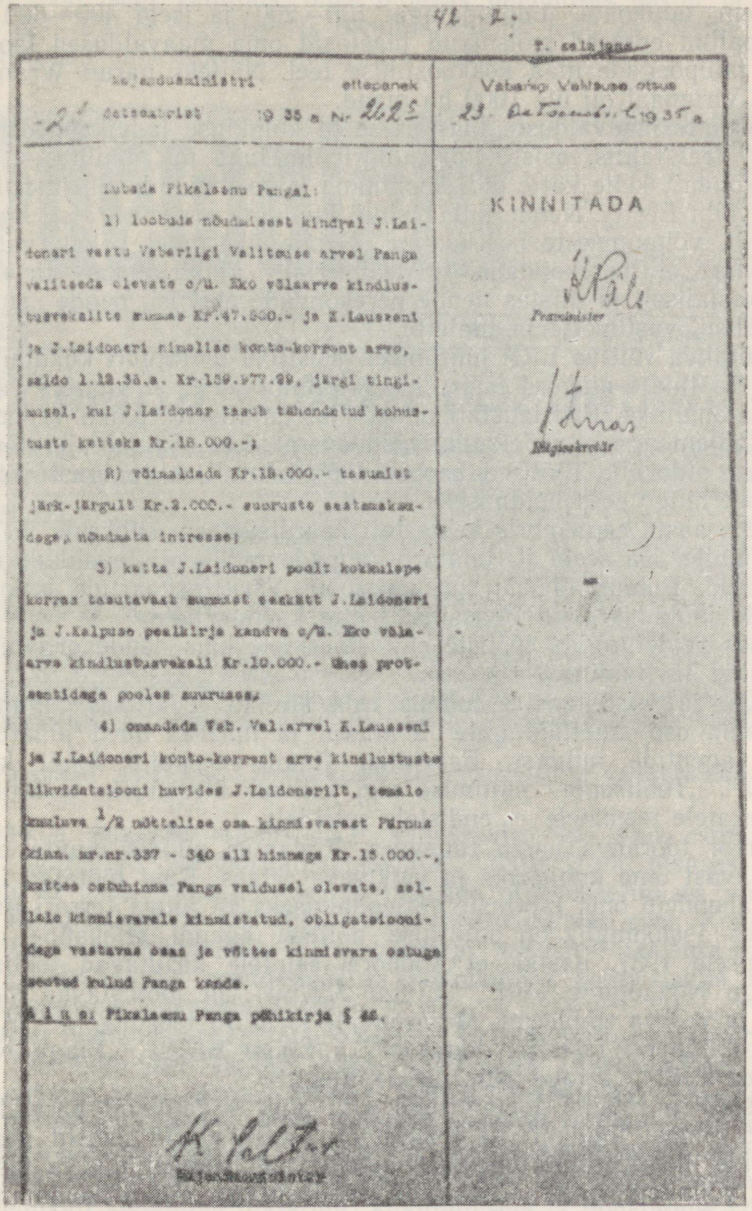

42 2.

T. salajane

Majandusministri ettepanek	Vabariigi Valitsuse otsus
21 detsembrist 1935 a. Nr. 2625	23. Detsembrist 1935 a.

Lubada Pikalaenu Pangal:

1) loobuda nõudmisest kindral J.Laidoneri vastu Vabariigi Valitsuse arvel Panga valitseda olevate c/u. Eko võlaarve kindlustusvekalite summas Kr.47.500.- ja K.Lausseni ja J.Laidoneri nimelise konto-korrent arvo, saldo 1.12.35.a. Kr.159.977.29, järgi tingimusel, kui J.Laidoner tasub tähendatud kohustuste katteks Kr.18.000.-;

2) võimaldada Kr.18.000.- tasumist järk-järgult Kr.2.000.- suuruste eestamaksudega, nõudmata intresse;

3) katta J.Laidoneri poolt kokkulepe korras tasutavast summast eeskätt J.Laidoneri ja J.Kalpuse pealkirja kandva c/u. Eko võlaarve kindlustusvekali Kr.10.000.- ühes protsentidega pooles suuruses;

4) omandada Vab. Val.arvel K.Lausseni ja J.Laidoneri konto-korrent arve kindlustuste likvidatsiooni huvides J.Laidonerilt, temale kuuluva 1/2 nõttelise osa kinnisvarast Pärnus kinn. nr.nr.337 - 340 all hinnaga Kr.15.000.-, kattes ostuhinna Panga valdusel olevate, sellele kinnisvarale kinnistatud, obligatsioonidega vastavas osas ja võttes kinnisvara ostuga seotud kulud Panga kanda.

Alus: Pikalaenu Panga põhikirja § 46.

K. Selter
Majandusminister

KINNITADA

K. Päts
Peaminister

Tänas
Rätsiseskretär

Valitsuse „täiesti salajane" otsus Laidoneri võlgade kustutamisest.

nide kindlustamisele. Valitsus soodustas maade kokkuostmist kulakluse ladviku poolt. Paljud kulakud koondasid endi kätte 3—4 ja rohkem talukohta üldpindalaga 100—200 ja isegi 400—600 ha. Ka paljud endised mõisnikud taastasid oma maavaldused laostunud talupoegade maa kokkuostmise teel. Näiteks parun Wrangeli käes Virumaal oli üle 1000 ha maad.

Parunite maavalduste taastamise ja kulakluse ladviku „edendamise" teel tahtis fašistlik diktatuurivõim luua uut aadlit — „100 perekonda", kelle kätte pidi koonduma kogu majanduslik ja poliitiline võim Eestis. Nende hulka pidid kuuluma eeskätt Pätsi, Laidoneri jt. võimumeeste perekonnad. Nende ülesandel hakati vabritseerima „eliitperekondade" genealoogiat. Ajakirjandus kirjeldas üksikasjaliselt ja ülistas nende perekondade eluviisi, nende „suurejoonelisi" vastuvõtte ja tualette.

Töörahva võitlus EKP juhtimisel fašistliku diktatuuri kukutamise eest. Töötajate olukord fašistliku diktatuuri aastatel muutus väljakannatamatuks. Kriisiaastail oli kõikjal „ajutiselt" palku vähendatud, hiljem aga ei mõeldudki neid enam tõsta. Samal ajal tõusid hinnad pidevalt. Töölised kaebasid õigustatult, et palgast jätkub vaevalt hinge sees hoidmiseks.

1939. aasta septembris kehtestati kaardisüsteem suhkrule ja petrooleumile. Ka seebi jt. laiatarbekaupade müük oli tegelikult normeeritud. Puhkes õitsele spekulatsioon. Varustuskaartide ja ostulubade jaotamises tuli massiliselt ette kuritarvitusi.

Koos pealetungiga tööliste elatustasemele käis nende organisatsioonide hävitamine.

1935. ja 1936. aastal toimus rida streike. Valitsus tagandas suurema osa ametiühingute juhatused ja määras uued juhatused oma agentide hulgast. Fašistliku Itaalia eeskujul loodi kolm „koda". „Tööliskoja" juhtimise tegi valitsus ülesandeks kodanluse kuulekatele teenritele — endistele sotsidele.

Terror töörahva vastu tugevnes. Kodanlus püüdis muuta eesti töörahvast oma kuulekaks ja vaikivaks orjaks. Kuid töötajad leidsid vahendeid oma taotluste väljendamiseks ka julma terrori tingimustes. Iseloomulik on poliitilise politsei agendi ettekanne oma ülemusele 1937. aastal, et Tööbörsi seintele kirjutavad töölised: „Elagu Nõukogude Liit!", „Elagu Stalin!", ja joonistavad sinna sirbi ja vasara embleemi. Majaseintele kirjutati loosungeid: „Maha Pätsi-Laidoneri fašistlik diktatuur!", „Elagu EKP!", „Elagu Nõukogude Liit!", „Elagu Nõukogude Eesti!".

Fašistliku režiimi toetamisega olid kõik kodanlikud parteid ja sotsid ennast lõplikult paljastanud. Nende liidrid leidsid pärast parteide likvideerimist endale soojad kohad isamaaliidus ja fašistlikus võimuaparaadis. Töötajad veendusid, et ainult kommunistlik partei kaitseb nende huve.

Rasketes põrandaaluse töö tingimustes koondas EKP töölised võitlusele fašistliku diktatuuri kukutamiseks ja nõukogude võimu taaskehtestamiseks Eestis. Kodanluse katsed allutada ametiühin-

gud oma mõjule, nurjusid. Partei kindlustas oma mõju ametiühingutes ja isegi „kodades". Kommunistid jätkasid oma revolutsioonilist tööd isegi vanglais, olles pidevas ühenduses partei ja töörahvaga. Partei organiseeris revolutsioonilist tööd ka töötute seas ja tihendas oma sidemeid talurahva hulkadega.

Päewaleht

Tänast lehte 10 lk

Peatoimetaja H. TAM

Nr. 252 Pühapäeval, 17. septembril 1939

Sõpetati suhkru vabamüük

Esmaspäevast alates saab suhkrut vaid varustuskaardiga. – Suhkru kuu-normiks 800 grammi inimese kohta. – Varustuskaardi kupong nr. 1 järgi saab poolteise kuu

Vorm nr. 1.

VARUSTUSKAART

SUHKRU

ostmiseks.

Kaardi omanik:

Elukoht:

VARUSTUSKAART

valgustus-petrooleumi

ostmiseks.

Varustuskaart

liitri BENSIINI ja kuni liitri

1. Jõuvankri registreerimismärk

2. Välja antud

poolt

Märge: Varustuskaardi

19

„Päevalehe" teadaanne kaardisüsteemi kehtestamisest ja varustuskaardid.

1934. a. augustis toimus EKP konverents, kus olid esindatud kõik suuremad parteiorganisatsioonid. Vastuvõetud otsuses öeldakse, et partei ülesanne seisab masside organiseerimises võitlusele Pätsi-Laidoneri fašistliku valitsuse kukutamise eest. Kommunistliku Internatsionaali VII kongressi otsustes fašismivastase rahvarinde taktika arendamise ja laiendamise kohta leidis EKP üksikasjalised tegevusjuhendid.

Partei tugevnes organisatsiooniliselt. Eriti suure organisatsioonilise töö tegi ära aastail 1938—1940 EKP Keskkomitee liige J. Lauristin, kelle raudset tahet ei suutnud murda kodanluse tagakiusamised ja viisteist aastat kestnud sunnitöö. Laiendati ja kindlustati kohalike organisatsioonide võrku. Tihenesid partei sidemed rahvahulkadega. See võimaldas parteil 1940. aastal viia rahvahulgad edukalt kodanliku diktatuuri kukutamisele ja nõukogude võimu taastamisele Eestis.

Välispoliitika. Juba 1918. aastast alates püüdsid ameerika imperialistid kasutada Nõukogude-vastaseks agressiooniks Saksa-

maad. Järgnevatel aastatel nad tegid kõik, et taastada Saksamaa sõjaline võimsus ja kindlustada võimuhaaramine fašistide poolt. Pärast fašistide võimuletulekut imperialistid hakkasid kõigiti õhutama Saksamaa kallaletungi Nõukogude Liidule. Baltimaad pidid etendama hitlerlaste agressiooni ühe „kanali" osa. Vastavalt sellele tõukasid ameerika ja inglise imperialistid Baltimaid koostööle fašistliku Saksamaaga. 1935. aastal sõlmiti Inglise-Saksa kokkulepe, mis lubas fašistlikul Saksamaal suurendada oma sõjalaevastiku viiekordseks ja andis ühtlasi talle „vabad käed" Balti merel. Samal ajal nõudis Inglise diplomaatia kodanliku Eesti valitsuselt, et viimane võtaks ette tõsisemad sammud „lähenemiseks" Saksamaale. Kuulekas eesti kodanlus, kes selleks ajaks oli ka ise asunud fašismiteele, hakkas palavlikult arendama propagandakampaaniat hitlerliku Saksamaa kasuks. Päts, Laidoner, Uluots jt. kodanluse juhtivad tegelased esinesid kõnedega, kutsudes eesti rahvast „revideerima" oma suhtumist saksa vallutajatesse, mitte nägema neis eesti rahva ajaloolisi vaenlasi jne. Eriti tihedaks muutus kodanliku Eesti koostöö fašistliku Saksamaaga 1939. aastal. Juunis käisid Eesti ja Läti välisministrid Ribbentropi kutsel Berliinis, kus nad võeti vastu Hitleri poolt. Selle tulemusel sõlmiti leping hitlerliku Saksamaaga. Saksa kindralstaap hakkas nüüd vahetult juhtima Nõukogude-vastase sõja ettevalmistust Eestis. Saksa kindralsaabi ülem kindral Halder külastas Eestit.

Samal ajal toimusid Nõukogude-Inglismaa-Prantsusmaa läbirääkimised. Inglise ja Prantsuse valitsused võtsid need ette ainult rahvahulkade petmiseks. Tegelikult nad ei tahtnud teha midagi Saksa agressiooni takistamiseks. Üheks ettekäändeks vastastikuse abistamise pakti allakirjutamisest loobumiseks oli see, et Eesti, Läti ja Soome tahtvat säilitada ranget neutraliteeti ega soovivat saada tagatist Saksamaa kallaletungi vastu. See Eesti välispoliitika ootamatu „iseseisvus" oli tegelikult Inglise ja kodanliku Eesti diplomaatia kokkumängu tulemus. Kodanlik Eesti, täites ameerika-inglise imperialistide juhiseid, ei tahtnud millegagi takistada Saksamaa kallaletungi Nõukogude Liidule, ehkki eesti kodanlus mõistis väga hästi, et see tähendaks Eesti orjastamist fašistliku Saksamaa poolt. Eesti kodanluse juhtivate ringkondade häälekandja „Päevaleht" kirjutas 1939. aasta juunis demonstratiivselt: „Eesti ei võta vastu Vene abi, ka siis, kui teiselt poolt on sakslased peale tungimas."

Müüdav eesti kodanlus seadis Eesti rahvusliku katastroofi äärele.

§ 5. Kodanliku kultuuri mandumine. Kahe kultuuri võitlus eesti rahvuslikus kultuuris kodanliku diktatuuri tingimusis

Eesti kodanluse rahvavaenulik haridus- ja kultuuripoliitika. Kodanliku Eesti muutmine imperialistlikest riikidest sõltuvaks pool-

koloniaalseks maaks ja fašistliku diktatuuri kehtestamine Eestis kutsus esile ka eesti rahvusliku kultuuri mandumise.

Kodanliku Eestis polnud töörahva lastel alati võimalik omandada isegi algharidust. Kuueaastane koolikohustus, mida kodanlikud natsionalistid lubasid kehtestada, jäeti ellu viimata. Kuid peamiseks takistuseks hariduse saamisel oli rahvahulkade vaesus. Suurem osa lastest oli juba teisel või kolmandal õppeaastal sunnitud koolist lahkuma. „Läänemaa ühes vallas," kirjutas ajaleht „Tööline" 1922. aastal, „korraldati koolikohustuslike laste lugemist. Selgus, et koolikohustuslike laste arv vallas ulatub 97 peale, kellest ainult 43 last koolis käib. Vaesuse pärast puudub 12, ülejäänud käivad karjas, on kartulivõtmisel jne." Kodanliku Eesti statistika andmed näitavad, et 52% õpilastest, kes astusid algkooli, ei lõpetanud seda. Selleks, et töörahva lastele veelgi raskemaks teha keskhariduse omandamist, likvideeriti 1934. aastal ühtluskool, mistõttu algkooli lõpetanul oli raske pääseda hoopis erineva õppeprogrammiga keskkooli. Kõrgem kool oli kättesaadav peamiselt kapitalistide, kulakute ja kõrgemate ametnike lastele.

1923. aastal andis kodanliku Eesti haridusminister Bauer õpetajate seminaride juhatustele eeskirja, millega keelati õpetaja kutsetunnistuse väljaandmine isikuile, kellede kohta pedagoogikanõukogu on arvamuses, et nad oma maailmavaatelt on kodanliku korra vastased. Selle eeskirjaga anti seminaride juhatustele poliitilise politsei funktsioonid.

Kodanluse rahvavaenulik poliitika, mis muutis Eesti imperialistlike riikide agraarripatsiks, kutsus esile viletsuse ja tööpuuduse ka õpetajate ja teiste haritlaste ning kontori- ja kantseleitöötajate hulgas. Sellega seoses hakkasid kodanlikud teadlased, kirjanikud ja ajakirjanikud kõnelema „haritlaste üleproduktsioonist" ja haridusest kui „tarbetust luksusest". Nad kirjeldasid oma töödes, kuidas haridus inimesed ära rikub ja halvustasid linnaelu, propageerides linnaelanike siirdumist maale sulasteks kulakute juurde, kus haridust ei ole vaja.

Kodanlus püüdis muuta teaduse, kunsti ja kirjanduse kodanliku diktatuuri õigustamise tööriistaks, tõsielu moonutajaks, Nõukogude-vastase ja šovinistliku propaganda vahendiks, mis pidi aitama edasi lükata kapitalistliku korra kokkuvarisemist Eestis.

Kodanlikud teadlased püüdsid oma töödes kinni mätsida sügavaid klassivahesid ja klassivõitlust Eestis, jutlustasid „rahvusterviklust", maltusiaanlust ja fašismi, võltsisid ajalugu, ülistasid kõigiti kodanlikku kurnamiskorda. Kodanlik-natsionalistliku propaganda huvides kirjutasid reaktsioonilised kodanlikud kirjanikud teoseid, kus õhutati šovinismi ja rahvuslikku vaenu nõukogude rahvaste, eelkõige vene rahva vastu.

Kodanlik kirjandus ja kunst kurnajate klassihuvide teenistuses. Koos kiratseva tööstuse ja põllumajandusega mandus samuti kodanliku Eesti kirjanduslik looming ja kunst.

Kodanlikud kirjandusteadlased ja kirjanikud alavääristasid eesti rahva mineviku progressiivset kirjandust ja rahvaloomingut ning kutsusid üles eeskuju otsima lääne-euroopa manduvast kodanlikust kirjandusest. Dekadentlik „Noor-Eesti" rühm, mis esimese maailmasõja ajal oli lagunenud, jätkas oma laostavat tegevust kodanlikus Eestis „Siuru" ja pärast viimase väljasuremist „Tarapita" nime all. Jätkates „Noor-Eesti" tendentse, lõmitasid nimetatud kodanlikud kirjandusrühmad agaralt kapitalistliku Lääne ees ja suhtusid vaenulikult rahvuslikku realistlikku kirjandusse.

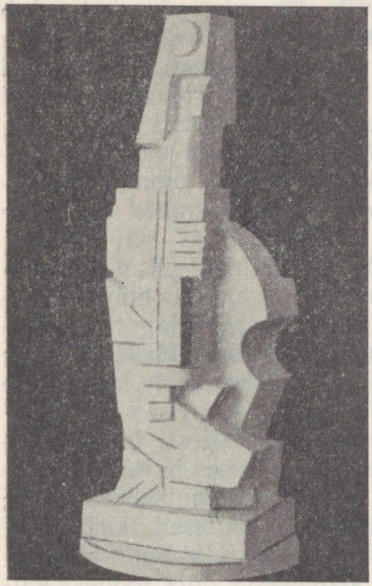

Näiteid kodanlikust mandunud kunstist: vasakul — „skulptuur", paremal — „meremaastik" (maal).

Pärast „Siuru" ja „Tarapita" lagunemist hakkas kodanlus organiseerima kirjanike liitu, kuhu koondusid enamuses endised siurulased ja nooreestlased.

Kodanlik kirjandus oli irdunud rahvast. Ta salgas maha klassivõitluse töörahva ja kodanluse vahel, ülistades ekspluateerijate, „osavate" kurjategijate, avantüristide ja hulguste seiklusi, abielurikkumist jne. Üksteise järel surid välja kodanluse kirjanduslikud ajakirjad „Siuru", „Odamees", „Ilo", „Murrang" jt., sest rahvas neid ei lugenud nende dekadentliku iseloomu pärast. Tolleaegsed luuletuskogud ilmusid enamasti sääraste pealkirjadega, nagu „Õnnevarjutus", „Hääl varjust" jne., mis iseloomustavad masendavat olukorda kodanlikus Eestis.

Lääne ees lõmitajana ja rahvusliku nihilismini viiva kosmopolitismi propageerijana paistis silma ka kodanlik „keeleuuendaja"

Aavik, kes väitis, et tuleb luua kunstlikku eesti kirjanduskeelt, mis oleks rahvahulkadele niisama arusaamatu kui võõrkeel, ja püüdiski niisugust keelt luua.

Kodanlikud kunstnikud eitasid rahva petmiseks kunsti ühiskondlikku ning kasvatuslikku tähtsust ja suhtusid vaenulikult realismisse.

Eriti ilmekalt avaldus kodanliku kunsti mandumine nn. Pariisi koolkonna kunstnike loomingus, kes grupeerusid kunstiühingu „Pallas" ümber (Mägi, Paris, Vabbe jt.). Nende loomingut iseloomustasid eesti rahvusliku kunsti realistliku pärandi halvustamine, lääne-euroopa kunstnike-formalistide veiderduste orjalik järeleahvimine, äärmine individualism, müstika ja avalik pornograafia.

Eesti kunsti ülevaatenäitusele, mis korraldati 1935. aastal Moskvas, andsid paljud külastajad eitava hinnangu. Üks moskvalastest kirjutas külalisraamatusse: „Meil uus temaatika, uue maailma ehitamise paatos, grandioossed ehitused, terved uued sotsialistlikud linnad, eesti näitusel kõik vana, paigalseisev ja liikumatu, nagu vana maja, mille kallal kõdunemine teeb oma tööd."

Progressiivsete teadlaste, kirjanike ja kunstnike tagakiusamine kodanluse poolt. Progressiivseid teadlasi, kirjanikke ja kunstnikke, kes ei lasknud endid kodanluse poolt ära osta ega töötanud tema kasuks, kiusas kodanlus taga. Tuntud viiulikunstnikul E. Sõrmusel keelati esinemine Eestis tema poolehoiu pärast töölisliikumisele. Ta areteeriti ja saadeti maalt välja. Tartu ülikooli õppejõud bioloogiateaduste doktor A. Audova ja skulptor J. Koort olid sunnitud tagakiusamise pärast Eestist lahkuma. Nad siirdusid Nõukogude Liitu.

Olles sunnitud Eestist lahkuma, pöördus Audova eesti töörahva poole üleskutsega: „Asuge revolutsiooniliste töölistega ühisesse võitlusväerindesse kurnamiskorra, töörahvale metsiku pealetungimise, sotsiaaldemokraatia äraandlikkude juhtide, fašismi ja sõja vastu. Olge valmis Nõukogude Liidu — ainukese kogu maailma sotsialistliku isamaa kaitseks."

Demokraatliku ja proletaarse kultuuri võitlus kodanluse reaktsioonilise kultuuri vastu. Kõrvuti kodanliku manduva kultuuriga oli olemas demokraatlik ja proletaarne kultuur, mis arenes teravas võitluses kodanluse reaktsioonilise kultuuriga.

Kogu kodanliku diktatuuri kestel ilmus illegaalselt Eestimaa Kommunistliku Partei häälekandja — „Kommunist". Kommunistliku partei juhtimisel ilmusid aastail 1920—1924 töörahva ühiskondlik-poliitilised ajakirjad „Rõhutute Hääl", „Töö" ja „Noor Tööline" ning lasteajakiri „Meie lapsed". 1922. aasta algul hakkas ilmuma legaalne töölisajaleht „Tallinna Tööline", mis varsti kodanluse poolt suleti, kuid ilmus hiljem edasi teiste nimede all, nagu „Meie Hääl", „Tööline" jt. Töörahva kommunistlik ajakirjandus paljastas kodanlikke natsionaliste, sotse ja esseere kui imperia-

lismi agente ja nende reaktsioonilist rahvavaenulist ideoloogiat — kodanlikku natsionalismi, levitas laiades rahvahulkades marksismi-leninismi ideid, tõde sotsialistliku ehitustöö edusammudest nõukogude vabariikides, kasvatas töörahvast proletaarse internatsionalismi ja leninlik-stalinliku rahvaste sõpruse vaimus. Töörahva ajakirjanduse veergudel kirjutasid proletaarsed publitsistid ja kirjanikud V. Kingissepp, J. Lauristin, O. Münther, P. Keerdo jt., kes näitasid eesti töörahvale, et väljapääsu tööpuudusest, näljast ja teistest kapitalistliku korra õudustest leiab ta revolutsioonilise klassivõitluse teel kodanluse diktatuuri kukutamisega ja nõukogude võimu kehtestamisega.

Kirjandusliku relvaga võitlejate esireas, kes võitlesid rahvahulkade huvide eest, progressiivse kultuuri eest, sammusid kirjanikud-kommunistid J. Madarik (J. Lauristin, 1899—1941) ja P. Keerdo (1891—1950).

Oma esimesed jutustused, milledes on antud tõepäraseid pilte töölisnoorte elust kodanlikus Eestis, avaldas J. Madarik kahekümnendate aastate algul töölisajakirjanduses. Oma ulatuslikumad teosed kirjutas ta aga vanglas vaeveldes. Üks silmapaistvamaid neist on romaan „Vabariik", mille esimene osa ilmus esmakordselt alles Nõukogude Eestis 1941. aastal, ja jutustus „Riigikukutajad", mis ilmus Leningradis 1929. aastal.

Romaanis „Vabariik" kirjeldab autor töörahva revolutsioonilist võitlust Eestis möödunud sajandi lõpust kuni kodanliku diktatuuri perioodini. 5-köitelise romaani „Vabariik" käsikirjadest on seni leitud 1., 2. ja 4. köide. Jutustuses „Riigikukutajad" kujutatakse eesti töölisklassi võitlust Eestimaa Kommunistliku Partei juhtimisel kodanluse vastu kahekümnendate aastate algul.

Paljud J. Lauristin-Madariku teoste käsikirjad konfiskeeriti ja hävitati vangla administratsiooni poolt või läksid vanglast välja toimetamisel kaduma.

Suurem osa P. Keerdo jutustusi on kirjutatud samuti vanglas. Osa neist on läinud kaotsi, teine osa suudeti vanglast välja toimetada ja need ilmusid töölisajakirjanduses.

Proletaarse kirjanikuna on tuntud ka Valter Juhkum (1898—1934), Punaarmee komandör kodusõja perioodil, kes töötas Leningradis peamiselt ajakirjanikuna. Ta avaldas aastail 1930—1934 viis teost, milledest tähtsamad on: „Musta Jaani karjapoiss" (Tallinna proletaarlasest-bolševikust Johannes Kuuskmannist), „Meretõus" (romaan 1924. aasta 1. detsembri ülestõusust) ja „83" (jutustus kodusõja päevilt).

Proletaarseist luuletajaist tuleb märkida Leena Laid-Parkerit (1902—1942), Lutheri vabriku töölist, kes juba noorena suleti kodanliku Eesti vanglaisse, kus teda peeti kinni aastail 1924—1938. Osa Laid-Parkeri luuletustest on ilmunud „Viisnurgas" (1940—1941) ja ajalehtedes, suurem osa on aga kaduma läinud.

Demokraatlikud kirjanikud-realistid oma paremates teostes paljastasid kapitalistliku korra pahesid, kirjeldasid töörahva olukorda ja vabadusvõitlust.

Suurimaks demokraatlikuks kirjanikuks-realistiks Eestis kodanlik-natsionalistliku diktatuuri perioodil oli Anton Tammsaare (A. Hansen, 1879—1940).

A. H. Tammsaare kirjanduslikust loomingust kerkivad kõige silmapaistvamate teostena esile romaanid „Tõde ja õigus"

A. H. Tammsaare.

(1926—1933) ja „Põrgupõhja uus Vanapagan" (1939). Romaani „Tõde ja õigus" esimeses osas kujutab A. H. Tammsaare eesti külaelu möödunud sajandi viimasel veerandil. Kirjanik näitab, et neis külaelu konkreetsetes sotsiaalsetes tingimustes, milles elab romaani kangelane Vargamäe Andres, on heast tahtest hoolimata võimatu saavutada õnne, leida tõde, mida Vargamäe Andres kirglikult otsib. Romaanis „Põrgupõhja uus Vanapagan" paljastab kirjanik teravamal kujul, kui seda on suutnud teha ükski teine eesti kirjanik kodanlikul ajal, halastamatut ekspluateerimist, mille all ägas kodanlikus Eestis kehvtalurahvas.

A. H. Tammsaare teoste suur tähtsus seisab selles, et ta tõepäraselt ja suure kunstilise jõuga paljastab kodanliku korra pahe-

sid, näitab selle korra kõlbmatust ja kasvatab seega töötava rahva hulkades viha ning protesti selle hukkumisele määratud korra vastu. Kuid Tammsaare ise ei näinud teed valitseva ebaõigluse ja vägivalla hävitamisele.

J. Sütiste (1899—1945) oli pärit töölisperekonnast. Tema parimad luuletused kujutavad tööliste elu. J. Sütiste loomingu paremik on suunatud eesti kodanluse vägivalla vastu, militarismi ja fašismi vastu. Oma teostes kirjeldab ta kahe vaenuliku leeri — töörahva ja kodanluse võitlust kodanlikus Eestis.

J. Barbarus (J. Vares, 1890—1946) paljastas oma luules kodanliku korra teravaid klassivastuolusid ja kirjeldas tööliste troostitut elu kodanlikus Eestis. Sügava vihaga võitles J. Barbarus fašismi vastu, eriti just sellest ajast peale, millal ka eesti kodanlus järjest rohkem ja rohkem hakkas fašiseeruma. Suurt poolehoidu väljendab J. Barbarus Nõukogude Liidule oma artiklites, mis ta kirjutas külaskäikude puhul Nõukogude Liitu.

A. Jakobson (sünd. 1904) kujutab oma jutustustes ja romaanides suure poolehoiu ja armastusega lihtsaid töötavaid inimesi, näitab nende katastroofiliselt rasket elu kodanlikus Eestis. Teiselt poolt paljastab ta parasiteerivat kodanlust, võitleb kirglikult reaktsiooniliste ideede ja liikumiste vastu. Kujukalt näitab ta ummikut, kuhu kodanlus on viinud rahva, ja ergutab samal ajal otsima sellest ummikust väljapääsu.

Ka A. Alle, J. Kärner, O. Luts ja E. Tammlaan oma paremates teostes näitasid seda kuristikku, kuhu kodanlik kord püüdis viia rahvast.

Eesti demokraatlike kirjanike loomingus ei puudu ebajärjekindlus ja vastuolud, kuid sellest hoolimata etendas see suurt osa rahva laiemate hulkade revolutsioonilise võitlusvaimu tõstmisel.

Progressiivsed kunstnikud-realistid J. Koort, A. Laikmaa jt. astusid välja kodanliku formalistliku kunsti, eriti „Pallase" rühma vastu. Realistlikke traditsioone jätkasid ka kunstnikud P. Raud ja Peterburi Kunstide Akadeemia kasvandikud A. Jegorov jt. Nõukogude Liidu külastamine eesti kunstnike poolt 1934. aastal avaldas neile sügavat mõju. Noorema põlve kunstnike N. Kummitsa ja A. Johani looming peegeldab töörahva viletsust kodanlikus Eestis. Kuid kodanliku diktatuuri tingimustes oli kunstnikel-realistidel väga raske töötada.

Ainult nõukogude võimu taastamine Eestis aitas eesti kultuuril pääseda ummikust ja asuda vabale arenemisteele.

XIII peatükk

Nõukogude võimu taastamine Eestis 1940. aastal. Sotsialistliku ülesehitustöö esimesed sammud

§ 1. Fašistliku diktatuuri kukutamine

Teise maailmasõja algus. Seltsimees Stalin õpetab, et „kapitalistlike maade arenemise ebaühtlus viib tavaliselt aja jooksul tasakaalu terava rikkumiseni kapitalismi maailmasüsteemis, kusjuures see kapitalistlike maade rühm, kes peab ennast vähem kindlustatuks toorainetega ja turgudega, teeb tavaliselt katseid relvastatud jõudude kasutamise abil olukorda muuta ja „mõjusfääre" enda kasuks ümber jaotada. Selle tagajärjel tekib kapitalistliku maailma lõhenemine kahte vaenulikku leeri ja sõda nende vahel". [1]

Teine maailmasõda tekkis kapitalistliku maailma lõhenemise tulemusena kahte vaenulikku leeri. Üks rühm imperialistlikke maid — Ameerika Ühendriigid, Inglismaa ja Prantsusmaa — õhutasid provokatsiooniliselt teist, eelmisele vaenulikku imperialistlike maade rühma — fašistlikku Saksamaad, Jaapanit ja Itaaliat, kes nõudsid „mõjusfääride" ümberjagamist, — kallaletungiks Nõukogude Liidu vastu. Ameerika Ühendriikide, Inglismaa ja Prantsusmaa imperialistid taotlesid, et fašistlike riikide rühm alustaks sõda Nõukogude Liiduga ja sõdivad pooled üksteist nõrgendaksid ning välja kurnaksid, et siis värskete jõududega lavale ilmuda ja nõrgenenud sõjapidajatele oma tingimused ette dikteerida.

Ameerika imperialistid aitasid fašistidel taastada Saksa sõjamasinat, mis oli hitlerliku agressiooni esimeseks ja tähtsaimaks eelduseks. „Need miljardid Ameerika dollarid, mis ookeanitagused monopolid olid mahutanud hitlerliku Saksamaa sõjamajandusse, taastasid Saksa sõjalise potentsiaali ja andsid hitlerliku režiimi kätte relva, mis oli vajalik tema agressiooni teostamiseks." [2]

Kuid tegelikkus lükkas ümber ameerika, inglise ja prantsuse imperialistide arvestused. Teine maailmasõda algas „mitte sõjast NSV Liiduga," märgib J. V. Stalin, „vaid sõjast kapitalistlike

[1] J. Stalin, Moskva linna Stalini valimisringkonna valijate valimiseelsetel koosolekutel peetud kõned. Tallinn, 1950, lk. 10.

[2] Ajaloo võltsijad (Ajalooline ülevaade). Tallinn, 1948, lk. 12.

riikide vahel. Mispärast? Sellepärast, esiteks, et sõda NSV Liidu kui sotsialismimaa vastu on kapitalismile ohtlikum kui sõda kapitalistlike maade vahel, sest kui sõda kapitalistlike maade vahel seab üles ainult küsimuse ühtede kapitalistlike maade ülekaalust teiste kapitalistlike maade suhtes, siis sõda NSV Liiduga peab kindlasti üles seadma kapitalismi enda olemasolu küsimuse. Sellepärast, teiseks, et kapitalistid, kuigi nad „propaganda" eesmärgil käratsevad Nõukogude Liidu agressiivsusest, ei usu nad ise tema agressiivsust, sest nad võtavad arvesse Nõukogude Liidu rahupoliitikat ja teavad, et Nõukogude Liit ise kapitalistlikele maadele kallale ei tungi". [1]

1. septembril 1939. aastal tungis fašistlik Saksamaa kallale Poolale. Seejärel kuulutasid Inglismaa ja Prantsusmaa Saksamaale sõja. Teine maailmasõda oli alanud.

NSV Liidu võitlus rahu eest. Vastastikuse abistamise paktide sõlmimine NSV Liidu ja Balti riikide vahel. Kohe sõja algul tekkis sõja laienemise oht Idasse, sealhulgas ka Baltimaile.

Juba 1938. aastal oli saksa kindralstaabil välja töötatud üksikasjaline plaan Balti riikide vallutamiseks. Hitler kavatses tungida Balti riikidesse otsekohe pärast Poola anastamist. 1939. aastal väitis Hitler, et saksa parunid, kes aastasadu võimutsesid Baltikumis, „tegid suure vea, et nad ei hävitanud läti ja eesti rahvaid. Edaspidi on selļised vead lubamatud". See oli Baltimaade rahvaste füüsilise hävitamise programm, neile surmaotsuse kuulutamine.

1939. aastal oli Balti mere vallutamise plaan välja töötatud ka Suurbritannia admiraliteedi poolt. Nii saksa kui ka ameerika-inglise imperialistid tundsid ahnet huvi Balti riikide vastu. Nad tahtsid Balti riike muuta oma õigusteta kolooniaks ja neid platsdarmina ära kasutada sõjaks Nõukogude Liidu vastu. Baltimaade rahvaid ähvardas tõsine hädaoht.

Nõukogude Liit ei kahelnud hetkegi, et „varem või hiljem tungib Hitler NSV Liidule kallale. Nõukogude Liidu selline veendumus tulenes hitlerlaste põhilisest poliitilisest ja sõjalisest orientatsioonist. Seda kinnitas hitlerliku valitsuse praktiline tegevus kogu sõjaeelsel perioodil.

Seepärast seisis Nõukogude valitsuse esimene ülesanne selles, et luua „idarinne" hitlerliku agressiooni vastu, ehitada kaitseliin Valgevene ja Ukraina maade läänepiiril ning organiseerida seega barjäär Saksa vägede takistamatu edasiliikumise vastu itta". [2]

Nõukogude valitsus võttis tarvitusele kõik abinõud, et kindlustada Nõukogude Liidu rahvastele rahu võimalikult kauemaks, tugevdada NSV Liidu piire, mitte anda sõdivaile riikidele võimalust sõja laiendamiseks.

Nõukogude valitsus lähtus oma välispoliitikas seltsimees J. V. Stalini näpunäidetest, mis ta andis bolševike partei

[1] J. Stalin, Sotsialismi majandusprobleemid NSV Liidus. Tallinn, 1952, lk. 32.

[2] Ajaloo võltsijad (Ajalooline ülevaade). Tallinn, 1948, lk. 56.

XVIII kongressil: „Nõukogude Liidu välispoliitika on selge ja arusaadav:

1. Me oleme rahu ja kõigi maadega majanduslike sidemete tugevdamise poolt, seisame sel positsioonil ja jääme sellele püsima,

J. V. Stalin.

kuivõrd need maad peavad samasuguseid suhteid Nõukogude Liiduga, kuivõrd nad ei püüa kahjustada meie maa huvisid.

2. Me pooldame rahulikke, lähedasi ja heanaaberlikke suhteid kõigi naabermaadega, kel on ühine piir NSV Liiduga, me seisame sel positsioonil ja jääme sellele püsima, kuivõrd need riigid peavad

samasuguseid suhteid Nõukogude Liiduga, kuivõrd nad ei püüa otseselt või kaudselt kahjustada Nõukogude riigi piiride terviklikkuse ja puutumatuse huvisid.

3. Me oleme nende rahvaste toetamise poolt, kes on langenud agressiooni ohvriks ja võitlevad oma kodumaa sõltumatuse eest.

4. Me ei karda agressorite ähvardusi ja oleme valmis vastama kahekordse löögiga sõjaõhutajate löögile, kes püüavad rikkuda Nõukogude piiride puutumatust." [1]

Võideldes rahu ja NSV Liidu julgeoleku kindlustamise ning Lääne-Euroopas möllava sõja piiramise eest, tegi Nõukogude valitsus teiste abinõude rakendamise kõrval ettepaneku Eestile, Lätile ja Leedule sõlmida vastastikuse abistamise paktid NSV Liiduga. See ettepanek kutsus Balti riikide töötajais esile määratu suure vaimustuse. Eesti, läti ja leedu töötav rahvas mõistis, et sellega võtab Nõukogude Liit nende maade julgeoleku oma kaitse alla, et hädaoht, saada viivitamatult tõmmatud sõtta, langeb ära. Kartes rahva vihapuhangut, võtsid Balti riikide valitsused Nõukogude Liidu ettepanekud vastu. Vastav pakt Eestiga kirjutati alla 28. septembril 1939, Läti ja Leeduga — sama aasta oktoobris.

Nendes lepingutes nähti ette Nõukogude garnisonide paigutamine ja NSV Liidu lennuväljade ning sõja-mereväebaaside rajamine kindlaksmääratud punktides Eestis, Lätis ja Leedus. Lepingud nägid samuti ette igasuguse, sealhulgas ka sõjalise abi andmist üksteisele juhul, kui on olemas kallaletungioht või algab otsene sõjaline kallaletung ükskõik missuguse Euroopa suurriigi poolt. Lepingud keelasid lepinguosalistele sõlmida ükskõik missuguseid liite või osa võtta ükskõik millistest koalitsioonidest, mis on suunatud teise lepinguosalise vastu.

Vastastikuse abistamise lepingu sõlmimisel Leeduga andis Nõukogude Liidu valitsus Leedule tasuta üle Nõukogude Armee poolt 1939. aastal vabastatud Vilniuse linna ja Vilniuse piirkonna, mis poola panid 1920. aastal olid Leedult vägivallaga ära kiskunud.

Samaaegselt sõlmiti ka kaubanduslikud kokkulepped. Kaubaleping Eesti ja NSV Liidu vahel nägi ette kaubavahetuse suurendamist mõlema riigi vahel neli ja pool korda. Nõukogude Liit võimaldas Eestile kaupade transiiti NSV Liidu raudteedel ja veeteedel.

Vastastikuse abistamise paktid NSV Liiduga garanteerisid Eesti, Läti ja Leedu julgeoleku. NSV Liit võttis enda peale nende piiride kaitsmise, kindlustas neile edasise rahu ja tõmbas seega kriipsu läbi imperialistide plaanidest anastada Balti riigid ning muuta nad oma kolooniaks. Mõni aasta hiljem kurtis hitlerlik timukas Himmler avalikult, et „see oli meie õnnetuseks, et meie ei suutnud Eestit vallutada juba 1939. aastal".

Kaubandusliku kokkuleppe sõlmimine Eesti ja NSV Liidu vahel, Eestile kaupade transiidi võimaldamine NSV Liidu raudteedel ja veeteedel lõi Eestile tingimused takistamatuks väliskaubanduseks ja

[1] J. Stalin, Leninismi küsimusi. Tallinn, 1952, lk. 536.

põllumajandus- ning tööstuskaupade toodangu tähelepanuväärseks suurendamiseks vaatamata sõjategevusele Lääne-Euroopas.

Tänutelegrammide ja -kirjade vool Eestist Nõukogude valitsuse juhtidele tunnistab, et eesti töötajad hindasid kõrgelt seda Nõukogude Liidu sõbralikku sammu eesti rahva suhtes.

Vastastikuse abistamise paktide sõlmimine oli suure tähtsusega ka Nõukogude Liidule. „Balti riikidega vastastikuse abistamise paktide sõlmimisega kindlustas NSV Liit suurel määral sotsialismimaa kaitsepositsioone, kindlustas oma rahvusvahelist olukorda." [1]

Eesti kodanluse provokatsiooniline Nõukogude-vastane tegevus. Nõukogude valitsus täitis vastastikuse abistamise paktide tingimusi täpselt ja ausalt. Kuid Eesti, Läti ja Leedu fašistlikud valitsused selle asemel, et ausalt täita vastastikuse abistamise pakte, jätkasid oma Nõukogude-vastast poliitikat ja ettevalmistusi sõjaks Nõukogude Liidu vastu.

Selle eesmärgi teenistuses oli sõjaline niinimetatud Balti liit. Enne vastastikuse abistamise paktide sõlmimist kuulusid siia ainult Eesti ja Läti. Selle asemel, et likvideerida see Nõukogude-vastane liit, lülitati sellesse nüüd veel Leedu ja tehti katseid kaasa tõmmata ka Soome. NSV Liidu eest salaja toimusid nõupidamised, kus vastavalt nii ameerika-inglise kui ka saksa imperialistide näpunäidetele peeti läbirääkimisi sõjalistes küsimustes. Eesti, Läti ja Leedu kindralstaabid täpsustasid Nõukogude-vastase sõja plaane. 1940. a. veebruaris hakkas Tallinnas ilmuma inglise, prantsuse ja saksa keeles sõjaprovokaatorite häälekandja, ajakiri „Revue Baltique".

Eesti kodanluse ääretu viha sotsialismimaa vastu tõukas neid ühinema ükskõik millise imperialistliku rühmitusega.

Nõukogude Liidu—Soome sõja ajal 1939. aasta lõpul ja 1940. aasta algul, kui inglise ja prantsuse imperialistid ameerika imperialistide toetusel tahtsid Soome „abistamise" sildi all alustada sõda NSV Liidu vastu, valmistus Baltimaade kodanlus välja astuma koos selle imperialistlike riikide sõjalise liiduga. Assigneeringud kaitseliidu vajadusteks suurenesid tunduvalt. Sõjaprovokaatorid organiseerisid „vabatahtlike" värbamise ja saatmise soome valgekaartlaste armeesse. Fašistlikes naiste organisatsioonides korraldati pesuõmblemist soome valgekaartlaste jaoks; riie selleks oli saadud riigi rahadega. Organiseeriti korjandus soome valgete heaks. Sõjaprovokaatorid kutsusid avalikult üles võitlusse Nõukogude Liidu vastu, nõudes „Nõukogude garnisonide väljaajamist Eestist". Palavikuliselt varustati kaitseliidu üksusi relvade, laskemoona ja muu varustusega, eesmärgiga rünnata Nõukogude Armee baase. Fašistlike jõukude „vapruse" tõstmiseks levitati kuuldusi Inglise eskaadri peatsest saabumisest Eesti vetesse.

Nõukogude väed sundisid Soome kapituleeruma, vaatamata ameerika, inglise ja prantsuse imperialistide kõigile katsetele takis-

[1] Jossif Vissarionovitš Stalin. Lühike elulugu. Tallinn, 1951, lk. 152.

tada kapitulatsiooni. Seega oli veel üks Nõukogude-vastane plaan läbi kukkunud.

Pärast selle plaani läbikukkumist hakkas Baltikumi kodanlus veel palavikulisemalt sõjaks ette valmistuma, pannes nüüd lootused fašistlikule Saksamaale. Korraldati sõjaväe ja relvastatud fašistlike organisatsioonide salajasi manöövreid. Eestis anti välja seadus „omakaitse fondi" loomiseks, eesmärgiga finantseerida fašistlikke jõuke. Eesti kubises hitlerlikest agentidest.

Vaatamata otsesele kasule kaubavahetusest Nõukogude Liiduga takistas Eesti fašistlik valitsus igati NSV Liidu ja Eesti vaheliste normaalsete kaubanduslike suhete arenemist. Põllumajandustoodang veeti poolmuidu Saksamaale. Saksamaalt imporditud tööstuskaupade ja toorainete eest aga maksti väga kõrget hinda. Tagasi lükates mõlemale poolele võrdselt kasuliku kaubavahetuse NSV Liiduga, eelistas Eesti fašistlik valitsus äärmiselt mittekasulikku kaubavahetust fašistliku Saksamaaga. Sel viisil aitas Eesti fašistlik valitsus tegelikult kaasa Hitleri sõjategevusele.

Teenides usinalt imperialistide huve, takistasid Baltimaade fašistlikud valitsused Nõukogude Liidu sõjaliste baaside ehitamist. Baltimail esines nõukogude sõjaväelastele kallaletungimise, nende röövimise ja piinamise juhtumeid, eesmärgiga neilt välja pressida sõjasaladusi. Balti riikide kodanikke, kes olid tegevuses baaside ehitamisel, areteeriti ja saadeti välja. Igasuguste sümpaatiaavalduste eest Nõukogude Liidu suhtes karistati rangelt. 9. oktoobril 1939 saatsid Eesti ametiühingud tervituse Nõukogude Liidule, Nõukogude Armeele ja töörahva suurele juhile seltsimees Stalinile. Tervituses tänasid töölised nõukogude rahvast ja Nõukogude valitsuse juhte nende ennastsalgava võitluse eest rahu säilitamiseks. Selle sammu eest rüüstati ametiühingud ja nende tegevus keelati.

15. juunil 1940 avati Tallinnas niinimetatud „balti nädal". See oli Eesti, Läti ja Leedu kõigi Nõukogude-vastaste jõudude esindajate nõupidamine.

Balti riikide valitsused rikkusid Nõukogude Liiduga sõlmitud vastastikuse abistamise pakte kõige jämedamal viisil ja valmistusid sõjaks NSV Liidu vastu. Ja see vastastikuse abistamise paktide jäme rikkumine toimus ajal, kui Nõukogude Liit teostas äärmiselt heasoovlikku poliitikat Baltimaade suhtes, täites täpselt kõiki vastastikuse abistamise paktide nõudeid.

Nõukogude valitsuse abinõud vastastikuse abistamise paktide täitmise kindlustamiseks. Eesti, Läti ja Leedu Nõukogude-vastase sõjalise liidu olemasolu ohustas Nõukogude Liidu piiride julgeolekut. Pinevates rahvusvahelistes tingimustes ei võinud Nõukogude valitsus leppida vastastikuse abistamise paktide jämeda rikkumise ja NSV Liidu piiride julgeoleku otsese ähvardamisega.

16. juunil 1940 nõudis Nõukogude valitsus uue valitsuse moodustamist Eestis, mis oleks võimeline ja valmis kindlustama vastastikuse abistamise pakti ausat täitmist. Nõukogude valitsus nõu-

dis vastastikuse abistamise pakti täitmise kindlustamiseks samuti täiendavate Nõukogude sõjaväeosade läbilaskmist Eesti territooriumile. Samasugused nõudmised esitati Lätile ja Leedule.

17. juunil jõudsid Nõukogude Armee täiendavad väeosad Eestisse. Vaatamata fašistlike võimude keelule võtsid eesti töötajad Nõukogude vägesid kõikjal suure rõõmu ja vaimustusega vastu. Eesti rahvas nägi nõukogude sõjaväelastes mitte ainult suure

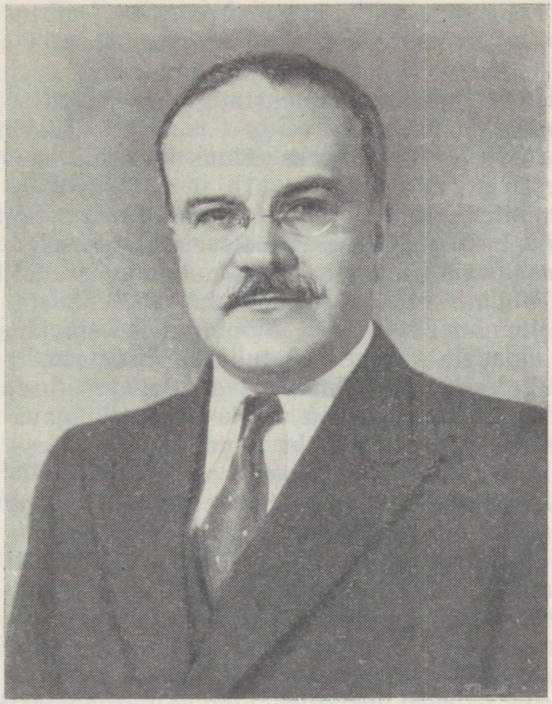

V. M. Molotov.

sõbraliku Nõukogude Liidu esindajaid, vaid ka uue ühiskondliku korra esindajaid, kõrgeima, sotsialistliku kultuuri kandjaid.

Nõukogude vägede paigutamine Balti riikide territooriumile ei kahjustanud nende rahvaste rahvuslikke huvisid. Vastupidi, see hoidis ära Eesti, Läti ja Leedu rahvaste muutmise ameerika-inglise või saksa imperialistide koloniaalorjadeks.

„Idarinde" loomise lõpuleviimine Nõukogude Liidu poolt. Nõukogude Liidu—Soome sõjas saavutatud võidu tulemusena nihutas Nõukogude Liit oma piirid, eriti Leningradi rajoonis, edasi loodesse. Lääne-Ukraina ja Lääne-Valgevene (1939), samuti Moldaavia ja Bukoviina (1940) taasühendamine Nõukogude Liiduga nihutas NSV Liidu piirid tunduvalt edasi läänes. Olles kindlustanud oma uued piirid ja paigutanud oma väed piki uusi piire, samuti

Eestisse, Lätisse ja Leedusse, viis Nõukogude Liit seega lõpule „idarinde" loomise hitlerliku agressiooni vastu.

„Idarinde" loomine tähendas seda, et Nõukogude Liidul „läks korda nihutada oma piire kaugele läände ja tõkestada tee Saksa agressiooni takistamatule itta liikumisele, et hitlerlikel vägedel tuli alustada oma pealetungi itta mitte Narva—Minski—Kiievi liinilt, vaid liinilt, mis oli sadu kilomeetreid lääne pool, et NSV Liit ei joosnud Isamaasõjas verest tühjaks, vaid tuli sõjast välja võitjana".[1]

„Idarinde" loomine oli tähtsaks panuseks mitte ainult NSV Liidu kaitse organiseerimisel, vaid ka kõigi nende rahvaste ühisesse üritusse, kes võitlesid hitlerliku agressiooni vastu. „Idarinde" loomine tähendas „põhjalikku murrangut arenevas sõjas hitlerliku türannia vastu, demokraatia võidu kasuks".[2] „Idarinde" loomine Nõukogude Liidu poolt oli üheks eelduseks võidu saavutamisel hitlerliku agressiooni üle.

Revolutsioonilise situatsiooni tekkimine Eestis. Sõja puhkemine Euroopas viis Eesti töötajate elatustaseme langusele.

Elukallidus tõusis pidevalt. Isegi kodanliku statistika tunduvalt vähendatud andmetel tõusis elukallidus 1939. aasta juunist kuni 1940. aasta juunini 20% võrra. Mõningatele esmajärgulise tähtsusega tarbekaupadele oli sisse seatud kaardisüsteem; puhkes õitsele spekulatsioon. Valitsuse palavikulised ettevalmistused sõjaks kurnasid täiesti välja niigi tohutu võlakoorma all ägava maa.

Töötav talurahvas laostus üha enam, kannatades maapuuduse, kõrgete maksude ja üha suureneva võlakoorma all. Talupoegade võlad olid likvideeritud Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooniga. Kodanluse peremehetsemine 20 aasta jooksul mässis eesti talupojad uuesti võlgadesse. 1940. aastaks olid eesti talupoegade võlad kasvanud 150 000 000 kroonile. See summa oli poolteist korda suurem 1938/39. aastal laekunud riigieelarve tulude summast. Igal aastal läksid tuhanded talud haamri alla. Eriti raske oli sulaste ja kehvikute olukord, kes olid täielikult kulakute võimu all.

Imperialistid ja eesti kodanlus olid võtnud töötajailt kõige elementaarsemad õigused. Eesti oli muudetud imperialismi poolkoloniaks. Fašistliku diktatuuri režiim rõhus ja orjastas rahvast. Tööliskiassi parimad esindajad vaevlesid vanglais. Riigis valitses alaliselt sõjaseisukord. Märatsesid kaitseliitlaste jõugud. Ameerika, inglise ja saksa imperialistide agendid peremehetsesid Eestis.

Pärast Nõukogude valitsuse nõudmiste esitamist Eesti fašistlikule valitsusele 16. juunil püüdis eesti kodanlus sõjaprovokaatorite pankrotistunud valitsust asendada uue fašistliku valitsusega, asendades ühed fašistlikud ministrid teistega. Fašistlikud valitsejad tahtsid sel viisil petta NSV Liitu ja eesti töörahvast. Nad isegi ei avaldanud trükis Nõukogude valitsuse nõudmisi, kartes paljastada oma kuriteod ja kutsuda esile töötajate meelepahatormi.

---

[1] Ajaloo võltsijad (Ajalooline ülevaade). Tallinn, 1948, lk. 55.
[2] Sealsamas, lk. 63.

Eesti fašistlik valitsus palus tungivalt Hitlerit, et see viivitamatult okupeeriks Eesti. Nõukogude Armee väeosade viibimine Eestis tegi selle aga võimatuks.

Eesti kodanluse Nõukogude-vastane poliitika, mis püüdis eesti rahvast tõugata sõtta tööliste ja talupoegade sotsialistliku riigi vastu, viis Eesti katastroofi äärele.

Fašistliku valitsuse nii välis- kui ka sisepoliitika kutsus esile töörahva üldise rahulolematuse. Imperialistide ja eesti kodanluse katsed tõugata Eesti sõtta Nõukogude Liidu vastu viisid töötajates aastate jooksul kogunenud viha fašistlike võimumeeste vastu äärmuseni.

Nii kujunes Eestis 1940. aasta juunis revolutsiooniline situatsioon. Oli olemas valitseva klassi poliitika kriis ning rõhutud klasside viletsuse ja vaesuse tunduv suurenemine, võrreldes tavalisega. See kutsus esile rahvahulkade aktiivsuse tõusu.

Aprillis 1940. a. toimus Tallinnas EKP põrandaalune konverents, kus võeti vastu konkreetsed otsused võitluse kohta fašistliku diktatuuri kukutamiseks. Nende otsuste alusel arendas kommunistlik partei laiaulatuslikku selgitustööd rahvahulkade mobiliseerimiseks aktiivsele väljaastumisele ja viis läbi vajalikud ettevalmistused töölisklassi otsustavaks võitluseks fašismi vastu. Arvestades laiade töötajate hulkade teravat rahulolematust fašistliku valitsuse rahvavaenuliku poliitikaga ja töölisklassi valmisolekut viivitamatuks revolutsiooniliseks väljaastumiseks, otsustas Eestimaa Kommunistliku Partei juhtkond väljaastumise juhtimiseks luua eriorgani — Parteikeskuse — eesotsas kogenud revolutsionääri Johannes Lauristiniga.

Eesti proletariaadi revolutsiooniline väljaastumine 21. juunil 1940. 1940. aasta juunis toimusid kommunistide juhtimisel paljudes Eesti käitistes tööliste koosolekud. Töölised nõudsid kategooriliselt valitsuse rahvavaenuliku poliitika lõpetamist.

20. juunil kutsus Parteikeskus Tallinna Töölisvõimla ruumes kokku pealinna tööliste esindajate koosoleku. Koosolekust võttis osa üle 1000 tööliste esindaja. Koosolekul arutati Eesti rahvusvahelist ja sisepoliitilist olukorda ning tööliste nõudmisi. Vastuvõetud resolutsioonis on öeldud, et rahu säilitamine on kogu eesti töörahvale elulise tähtsusega ülesanne. Konstateeriti, et ainult tänu NSV Liiduga sõlmitud vastastikuse abistamise paktile on Eesti seni jäänud Euroopas mõllavasse sõtta kaasa tõmbamata. Töölised mõistsid otsustavalt hukka Pätsi-Laidoneri-Uluotsa fašistliku kliki vaenuliku ja provokatsioonilise poliitika NSV Liidu suhtes, nõudsid rahvavastase valitsuse tagandamist ja niisuguse valitsuse moodustamist, kes oleks võimeline ausalt täitma Nõukogude Liiduga sõlmitud vastastikuse abistamise pakti ning temaga jalule seadma kõige sõbralikumad suhted. Töölised nõudsid töörahvale demokraatlike vabaduste andmist, amnestiat poliitilistele vangidele, riigiaparaadi ja armee puhastamist fašistidest ning kaitseliidu laialisaatmist. Nõuti samuti tööliste vallandamise lõpetamist, töö andmist

töötuile, töötasu tõstmist, otsustavat võitlust spekulatsiooniga, ettevõtjate ülikasumite piiramist jne.

Koosolek saatis tervituse Nõukogude Armeele, milles avaldati südamlikku tänu armeele ja tema juhtidele ennastsalgava võitluse eest rahu säilitamisel ja kindlustamisel. Koosolijad võtsid suure vaimustusega vastu tervitustelegrammi seltsimees Stalinile.

A. A. Ždanov Tallinna jaamas 1940. a.

21. juunil algasid tööliste ulatuslikud revolutsioonilised väljaastumised. Kommunistliku partei juhtimisel toimusid massilised miitingud ja demonstratsioonid Tallinnas, Tartus, Narvas, Kohtla-Järvel, Kiviõlis ja teistes keskustes. Töötajad nõudsid demokraatliku valitsuse loomist, kes on suuteline kehtestama sõbralikke suhteid NSV Liiduga ja ellu viima töötava rahva sisepoliitilisi nõudmisi.

21. juunil kell 9 hommikul hakkasid undama Tallinna vabrikute ja tehaste sireenid. See oli signaal väljaastumiseks. Pealinna töötajad hakkasid kogunema Võidu väljakule. Nad tulid sinna organiseeritult, oma vanade võitluslippudega, millede all nad koos vene proletariaadiga olid võidelnud juba 1905. aasta ja 1917. aasta revolutsiooni päevil. Demonstrandid kandsid loosungeid: „Maha sõjaprovokaatorite valitsus!", „Nõuame valitsuse loomist, kes ausalt täidab Nõukogude Liiduga sõlmitud pakti!". Kontrastina neile demonstrantide loosungeile ja punastele lippudele ilutsesid majaseintel fašistliku valitsuse korraldused koosolekute ja demonst-

ratsioonide keelamise kohta. Neile ei pööranud enam keegi mingit tähelepanu. Ehmunud politsei ruttas peitu pugema. Algas miiting. Töölised kiitsid üksmeelselt heaks nende esindajate poolt eelmisel päeval väljatöötatud nõudmised. Vahetpidamata kostsid elaguhüüded suure Nõukogude Liidu auks, Nõukogude valitsuse juhtide — suure Stalini, seltsimeeste Molotovi, Ždanovi ja Vorošilovi

Töötava rahva demonstratsioon Kadrioru lossi ees, Tallinnas 21. juunil 1940. a.

auks, Nõukogude Armee auks. Miiting lõppes „Internatsionaali" laulmisega.

Seejärel suundus demonstratsioon Kadriorgu, kus asus president Pätsi residents. Kui demonstrandid möödusid Pikas tänavas asuvast Nõukogude esinduse hoonest, tervitas neid esinduse hoone rõdult ÜK(b)P Keskkomitee sekretär, NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi liige A. A. Ždanov, kes 19. juunil oli saabunud Tallinna, et kontrollida Nõukogude valitsuse nõudmiste täitmist Eesti võimude poolt.

Kella 1-ks päeval jõudis töötajate demonstratsioon Kadrioru lossi ette. Pätsile esitati tööliste nõudmised. Päts keeldus esitatud nõudmisi rahuldamast.

Kuid demonstrandid rõhutasid, et seekord tööliste nõudmised saavad siiski täidetud. Üks töölistest ütles tormiliste kiiduaval-

duste saatel: „Nõuame uue valitsuse moodustamist. Punaarmeele saadame tervitusi ja avaldame tänu. Avaldame imetlust Nõukogude Liidu suurele sotsialistlikule ülesehitustööle, mis on eeskujuks kogu maailma proletariaadile. Elagu suur Stalin, kes on viinud sadade miljonite inimeste elu õitsengule! Elagu Stalinlik Konstitutsioon — kõige demokraatlikum konstitutsioon maailmas!" Koosolijad võtsid kõneleja sõnad vastu müriseva hurraaga.

Seejärel suundusid demonstrandid Patarei vangla juurde ja vabastasid poliitilised vangid. Need olid töölised, talupojad, töötava intelligentsi parimad esindajad. Need olid kommunistid — võitlejad rahva õnne eest. Vabastajad kandsid endi kätel vangla müüride vahelt välja pikast vangistusest koltunud nägudega vangid. Rahvahulgad tervitasid neid suure vaimustuse ja rõõmuga.

Töölised hõivasid valitsuse asukoha Toompea lossi ja organiseerisid linnas oma korravalve.

Töötajate võimas väljaastumine üheaegselt kogu maal sundis sõjaprovokaatorite rahvavaenulikku valitsust, eesotsas fašist Uluotsaga, lahkuma.

Samal õhtul kujundati uus, demokraatlik valitsus, eesotsas eesti intelligentsi progressiivse osa esindaja kirjanik Johannes Vares-Barbarusega.

Nõukogude Armee osad ei seganud end Eesti siseasjadesse. Kuid nende kohalolek ise hoidis ära relvade haaramise fašistide poolt tööliste väljaastumise mahasurumiseks, tiivustas ja julgustas eesti töörahvast võitlusele rahu ja vabaduse eest.

Demokraatliku valitsuse tegevus. 21. juunil 1940 kukutasid töölised fašistliku valitsuse, kuid kapitalistlik kord ise polnud veel likvideeritud. Vabrikud, tehased, pangad olid alles kapitalistide käes. Uude valitsusse olid osanud end poetada sotsialistide-revolutsionääride ja teiste väikekodanlike parteide esindajad. Nad läksid valitsusse selleks, et kaitsta kodanluse positsioone ja takistada Eesti lahkumist imperialismileerist. Kuid võimsa revolutsioonilise tõusu olukorras ei saanud nad seda teostada. Rahvahulkade nõudmisel, keda juhtis kommunistlik partei, viis see valitsus ellu rea tähtsaid üritusi töörahva huvides.

Tühistati otsus Eestimaa Kommunistliku Partei tegevuse keelamise kohta. Nüüd, pärast 22-aastast põranda all töötamist, sai kommunistlik partei võimaluse jätkata tööd legaalselt. Fašistliku valitsuse poolt keelatud ametiühingud alustasid uuesti tegevust. Ka Eestimaa Kommunistlik Noorsooühing tuli põranda alt välja ja jätkas nüüd juba legaalsetes tingimustes oma tööd.

Uue valitsuse tähtsaimaks sammuks oli Riigivolikogu ja Riigivõukogu laialisaatmine, kes ei väljendanud rahva huve, ja uute Riigivolikogu valimiste läbiviimine 14. ja 15. juulil. Ta seadis jalule sõbralikud suhted Nõukogude Liiduga, tühistas sõjalised lepingud

Leedu ja Lätiga, amnesteeris poliitilised vangid, likvideeris rea fašistlikke ja valgekaartlikke organisatsioone (isamaaliit, kaitseliit jt.) ning alustas puhastustöö läbiviimist riigiaparaadis ja sõjaväes. Anti välja dekreet poliitiliste juhtide instituudi loomise kohta sõjaväes. Eesti armee poliitiliseks juhiks määrati kommunist P. Keerdo.

Valitsus võttis samuti tarvitusele abinõud töötajate ainelise olukorra parandamiseks ja tootmise reguleerimiseks. Kuid ettevõtjad saboteerisid nende abinõude elluviimist. Nad püüdsid sulgeda ettevõtteid, vallandada töölisi, omavoliliselt tõsta kaubahindu jne. Ettevõtjad ootasid soodsat juhust, millal neil avaneks taas võimalus töörahvast vabalt ekspluateerida. Eesti kodanlus lootis ikka veel imperialistide abile. Üks vapside ninameestest, saksa fašistlike roimarite käsilane H. Mäe, tunnistas hiljem, et 26. juunil Päts tegi temale „ettepaneku minna Saksamaale ning paluda Saksa riigi valitsuselt abi, et päästa, mis veel päästa annab".

Juuni lõpul ja juuli esimesel poolel rakendatud abinõudega ei olnud kodanluse jõud veel murtud. Töötajad aga ei tahtnud peatuda poolel teel. Selleks et töörahva võit oleks täielik, oli vaja eksproprieerida kodanlus, tema käest ära võtta vabrikud, tehased ja pangad ning likvideerida maaeraomandus. Oli vaja lammutada kodanluse riigimasin, likvideerida kodanlik armee ja politsei. Oli vaja taastada Eestis nõukogude võim.

§ 2. Nõukogude võimu taastamine

Rahvahulkade poliitilise aktiivsuse tõus. Kommunistlik partei tegi ära suure töö rahvahulkade poliitilise aktiivsuse tõstmiseks. 5. juulil hakkas legaalselt ilmuma Eestimaa Kommunistliku Partei keskhäälekandja „Kommunist". Revolutsiooniline meeleolu levis külas ja sõjaväes, haarates iga päevaga üha laiemaid töörahva hulki. Kehvikud ja sulased nõudsid maad, kogu töötav talurahvas nõudis võlgade kustutamist. Sõdurid nõudsid sõjaväe demokratiseerimist. Sõjaväeosades hakkasid tekkima sõdurite komiteed, kes toetasid otsustavalt töölisklassi ja kehvtalurahva nõudmisi.

Oma kättevõidetud saavutuste kaitsmiseks ja võitluseks kontrrevolutsiooni vastu lõi revolutsiooniline rahvas relvastatud organisatsiooni — Rahva Omakaitse. Sellele organisatsioonile pandi alus juba 21. juunil, mil revolutsioonilised töölised eesotsas kommunistidega organiseerisid erilised rühmad linnas korra säilitamiseks, valve korraldamiseks jne. Rahva Omakaitse read kasvasid kiiresti, nii linnas kui maal.

Töörahva võit Riigivolikogu valimistel. Kujunenud olukorras oli võimalik teostada nõukogude võimu taastamist rahulikul teel, ilma relvastatud võitluseta. Olulist tähtsust omasid seejuures eelolevad Riigivolikogu valimised. Fašistliku valitsuse kukutamine ja demo-

kraatlike vabaduste kehtestamine garanteerisid valijate vaba tahteavalduse. Võidu saavutamiseks valimistel oli vaja kõik töötajad tihedalt koondada, anda neile õiged loosungid ja tugevdada töörahva revolutsioonilist valvsust, et kodanlusel ei õnnestuks neid oma huvides lõhestada. Kommunistlik partei juhtis valimisi. Tema üleskutsel ühinesid kõik eesti töörahva organisatsioonid üheks valimisblokiks — Eesti Töötava Rahva Liiduks. Sellesse valimisblokki, mis hõlmas valijate enamiku, ühinesid kõik oma maa ausad patrioodid.

Valimisbloki programm töötati välja kommunistliku partei juhtimisel. Valimiseelses kampaanias selgitasid kommunistid väsimatult Eesti Töötava Rahva Liidu programmi ja kutsusid üles hääletama selle poolt. Eesti Töötava Rahva Liidu programm kajastas eesti töörahva hulkade nõudmisi ja nägi ette tiheda koostöö ning sõpruse Nõukogude Liiduga. See oli võitlusprogramm rahu ja eesti rahva heaolu ning õnneliku tuleviku eest.

Valijad arutasid elavalt Eesti Töötava Rahva Liidu programmi. Mitte kunagi varem polnud Eesti linnades ja külades toimunud nii palju koosolekuid ja miitinguid nagu tookordseil valimiseelseil päevil. Töörahvas kiitis täielikult heaks selle kommunistliku partei poolt püstitatud programmi. Seda näitasid Riigivolikogu valimised.

Varem, vaatamata igasugustele kodanluse poolt rakendatud võtetele ja sunniabinõudele, võttis tavaliselt valimistest osa mitte üle 35—60 protsendi valijaist. Riigivolikogu valimistest 14. ja 15. juulil, mis esmakordselt toimusid vabas olukorras, võttis aga osa üle 84 protsendi valijaist. Valimised toimusid salajase hääletamise teel. Rõhuv enamik hääletajaid — 92,8 protsenti — andis hääle Eesti Töötava Rahva Liidu kandidaatide poolt. Valitud saadikute hulgas oli palju kommuniste.

Nõukogude võimu taastamine. Eesti Töötava Rahva Liidu võit Riigivolikogu valimistel võeti kogu maal vastu suure vaimustusega. Eesti töörahvas tervitas Riigivolikogu ja nõudis temalt oma palavaima soovi täitmist — nõukogude võimu väljakuulutamist ning Eesti astumist Nõukogude Liidu koosseisu.

17. juulil toimus Tallinnas grandioosne töötajate demonstratsioon, millest võttis osa üle 70 000 inimese. Demonstrantide põhiloosungeiks olid: „Elagu Nõukogude Eesti!", „Nõuame Eesti astumist Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liitu!", „Elagu Stalinlik Konstitutsioon!".

Demokraatlikel aluseil valitud Riigivolikogu, kellel lasus ülesanne lahendada Eesti valitsemisvormi ja riigikorra küsimus, tuli kokku 21. juulil 1940. Riigivolikogu tulid tervitama arvukad tööliste ja talurahva delegatsioonid. Oma esinemistes nõudsid nad Riigivolikogult rahva tahte täitmist.

Krulli vabriku tööliste delegatsiooni esindaja ütles oma sõnavõtus, et Tallinna töölised nõuavad kõige otsustavamalt nõukogude

võimu taastamist Eestis. „Kogu võim Eestis peab kuuluma tööliste ja talurahva nõukogudele. Meie nõuame, et Eesti liituks Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liiduga ja rahvasaadikute kogu pöörduks NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi poole palvega vastu võtta Eesti liiduvabariigina Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liitu. Elagu Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik!"

Viljandi- ja Harjumaa töötava rahva delegatsiooni esindaja ütles: „Meie tervitame uut Riigivolikogu kui oma tõelist esindust

J. Lauristin.

ja nõuame, et tema kogu töötava rahva tahtele vastavalt, mis eriti selgelt väljendus valimisvõidu puhul miitingutel ja meeleavaldustel üle terve maa, maksma paneks Stalinliku Põhiseaduse."

Arvestades eesti töörahva vankumatut tahet, võttis Riigivolikogu oma esimesel istungil 21. juulil kell 21.20 Johannes Lauristini ettekande põhjal vastu deklaratsiooni, millega Eesti kuulutati nõukogude sotsialistlikuks vabariigiks. Deklaratsioonis öeldi: „Väljendades Eesti töötava rahva vaba ja üksmeelset tahet, Riigivolikogu kuulutab välja Nõukogude Võimu kogu Eesti maa-alal.

Eesti kuulutatakse Nõukogude Sotsialistlikuks Vabariigiks."

Seega oli 21. juulil 1940 taastatud Eestis nõukogude võim, mille välisimperialistid ja eesti kodanlus olid kukutanud kaks aastakümmet tagasi. Tehti jäädavalt lõpp eesti töörahva poolt vihatud kapitalistlikule orjusele.

21. juuli sai Eesti NSV rahvuslikuks pidupäevaks.

Järgmisel päeval võttis Riigivolikogu vastu deklaratsiooni Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi astumise kohta Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu koosseisu.

„Nüüd, kus Eesti rahvas on purustanud vana surve ja õiglusetuse režiimi ülemvõimu, on võtnud enda kätesse oma kodumaa saatuse ja astunud välja avarale ning helgele uue elu ehitamise teele," öeldakse deklaratsioonis, „on saabunud suur ajalooline tund, mil Eesti rahva tahe, mis on väljendust leidnud kogu rahva häältamises, — maksma panna kindel liit ja purustamatu sõprus Eesti Vabariigi ja Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu vahel — peab leidma seadusliku kinnituse."

Juhindudes töötava talurahva elulistest huvidest, kuulutas Riigivolikogu 23. juulil kogu maa Eestis kogu rahva omandiks, s. o. riigi omandiks. Riigivolikogu otsustas kustutada talurahvalt kõik väljaostumaksud, mis olid tekkinud seoses kodanliku maaseadusega, kõik maksuvõlad ja trahvid. Maa suuruse ülemmääraks ühe talu kasutuses määrati 30 hektaari. Kõik maade ülejäägid, mis ületasid selle suuruse, arvati riiklikku maatagavarasse selleks, et riigil oleks võimalik abistada maata ja vähese maaga talupoegi nende varustamisel maaga. Eesti töötava talurahva ammused unistused saada maad läksid nüüd täide.

Samal päeval võeti vastu deklaratsioon pankade ja suurte tööstusettevõtete natsionaliseerimise kohta. „Et kaotada ühe inimese kurnamine teise poolt ning võtta igaveseks söödikute, vabrikantide, tehasteomanike ja pangahärrade võim töötava rahva üle, Riigivolikogu kuulutab välja kogu Eestimaa territooriumil pankade ja suurtööstuse natsionaliseerimise," on öeldud deklaratsioonis.

Eesti NSV konstitutsiooni projekti väljatöötamiseks valiti konstitutsioonikomisjon.

Riigivolikogu ajaloolised otsused võeti rahva poolt juubeldusega vastu. Oma päästmise eest kapitalistlikust orjusest väljendasid eesti töölised ja talupojad rahvarohkeil miitinguil ja koosolekuil piiritut tänu kommunistlikule parteile, Nõukogude Liidu rahvastele, enne kõike suurele vene rahvale, NSV Liidu valitsusele, töörahva targale juhile suurele Stalinile.

§ 3. Eesti NSV vastuvõtmine Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu koosseisu. Eesti NSV Konstitutsioon

Eesti NSV vastuvõtmine NSV Liidu koosseisu. 1940. aasta augustis toimus Moskvas NSV Liidu Ülemnõukogu esimese koosseisu seitsmes istungjärk. Sellele istungjärgule sõitis välja Eesti NSV Riigivolikogu täievoliline komisjon, et anda Ülemnõukogule üle eesti rahva palve Eesti NSV vastuvõtmise kohta NSV Liidu koosseisu.

„Kui Eesti Riigivolikogu täieõiguslik komisjon astus NSV Liidu Ülemnõukogu saali," kirjutas neil päevil „Pravda", „hoides käes

1905. ja 1917. a. revolutsioonilisi võitluslippe, siis kerkisid kõigi saalisolijate silme ette pildid julge ja vabadustarmastava eesti rahva ajaloost, kus ta käsikäes vene proletariaadiga võitles mõisnike ja kapitalistide ikke vastu."

NSV Liidu Ülemnõukogu, kuulanud ära 6. augusti 1940. aasta istungil Eesti NSV Riigivolikogu täievolilise komisjoni ettekande, otsustas rahuldada eesti rahva palve ja Eesti NSV vastu võtta Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu koosseisu. Seega Eesti,

Töörahva demonstratsioon Võidu väljakul Eesti NSV vastuvõtmise puhul NSV Liidu koosseisu augustis 1940. a.

kelle imperialistid olid lahutanud välismaise sõjalise interventsiooni ja kodusõja-aastail vägivaldselt Nõukogude Venemaast, pöördus uuesti tagasi nõukogude rahvaste üksmeelsesse perre.

Samal Ülemnõukogu istungjärgul võeti vastu NSV Liidu koosseisu Leedu NSV ja Läti NSV, kelle töörahvas, samuti nagu eesti töörahvas, oli heitnud endalt kapitalismi ikke.

Nüüdsest peale olid Eesti, Läti ja Leedu lõplikult lahutatud imperialismileerist ja astusid kindlalt sotsialismi ülesehitamise teele.

„Pole mingit kahtlust," ütles seltsimees V. M. Molotov Ülemnõukogu seitsmendal istungjärgul, „et nende vabariikide astumine Nõukogude Liitu kindlustab neile kiire majandusliku tõusu ja rahvuskultuuri igakülgse õitsengu, et astumisega Nõukogude Liitu nende jõud kasvavad mitmekordseks, nende julgeolek kindlusta-

takse ja ühtlasi kasvab veelgi enam suure Nõukogude Liidu võimsus."

Eesti, Läti ja Leedu nõukogude sotsialistlike vabariikide vastuvõtmisega NSV Liidu koosseisu suurenes Nõukogude Liidu elanikkond peaaegu 6 miljoni inimese võrra. See oli ühtlasi tunduvaks löögiks kapitalistlikule maailmale.

„Meie maale on esmajärgulise tähtsusega see fakt, et nüüdsest peale viiakse Nõukogude Liidu piirid Balti mere rannikule. Koos sellega tekivad meie maal Balti meres omad jäävabad sadamad, mida meie nii väga vajame," ütles seltsimees Molotov Ülemnõukogu seitsmendal istungjärgul.

Eesti, läti ja leedu rahva üksmeelne otsus astuda Nõukogude Liidu koosseisu kutsus imperialismileeris esile metsiku viha. Selle otsusega nurjusid ameerika ja inglise imperialistide plaanid tõugata Baltimaade rahvad koos fašistliku Saksamaaga sõtta Nõukogude Liidu vastu. Nurjusid samuti kavatsused muuta Eesti, Läti ja Leedu imperialismi kolooniaks. Imperialistid tundsid väga suurt muret selle üle, et Nõukogude Liit kindlustas oma piirid, nihutades need tunduvalt kaugemale läände. Seepärast imperialistid levitasid kõige mustemat laimu Nõukogude Liidu kohta. Ameerika ja inglise valitsused püüdsid kõigiti kahjustada noori nõukogude vabariike. Nad demonstratiivselt keeldusid tunnustamast Eesti, Läti ja Leedu uusi võime.

Kuid töötav rahvas kogu maailmas õnnitles Eesti, Läti ja Leedu rahvaid. Ameerikas elavailt eestlastelt, lätlastelt ja leedulastelt saabus juba juuli algul tervitus Baltimaade rahvastele. Nad kirjutasid: „Meie väljendame tuhandete lätlaste, eestlaste ja leedulaste tundeid, kes paljude aastate kestel unistasid, et nende isamaa saaks tõeliselt vabaks ja iseseisvaks. Meie oleme sügavalt tänulikud suurele Nõukogude Liidule ja tema Punaarmeele abi eest, mis ta on andnud Läti, Eesti ja Leedu rahvastele vabanemisel plutokraatlikust režiimist." Lancashire'i tekstiilitöölised kirjutasid: „Andke edasi Leedu, Läti ja Eesti rahvaile meie tervitused! Neil päevil Moskva raadio teatas tähtsast sündmusest — Baltimaade rahvaste vabastamisest kapitalismi ikkest. Milline õnn neile rahvaile!"

Suure vaimustusega tervitasid imperialismi kägistavast silmusest vabanenud uusi Nõukogude kodanikke kõik Nõukogude Liidu rahvad.

Eesti NSV Konstitutsiooni vastuvõtmine ja selle põhialused. 24.—25. augustil toimus Eesti NSV Riigivolikogu teine istungjärk. Sel istungjärgul võeti 25. augustil vastu Eesti NSV Konstitutsioon, Riigivolikogu ise aga vastavalt Konstitutsioonile nimetati ümber Eesti NSV Ülemnõukoguks. Esimeseks Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimeheks valiti Johannes Vares. Uuestimoodustatud Eesti NSV valitsuse — Rahvakomissaride Nõukogu esimeheks nimetas Ülemnõukogu Johannes Lauristini.

Vastavalt Eesti NSV Konstitutsioonile, mis on kooskõlas NSV

Liidu Stalinliku Konstitutsiooniga, Eesti NSV on tööliste ja talupoegade sotsialistlik riik. Tema poliitiliseks aluseks on kapitalistide ja suurmaaomanike võimu kukutamise ja proletariaadi diktatuuri kehtimapaneku tulemusena kindlustunud töörahva saadikute nõukogud.

Selleks et kindlustada vastastikust abi nii majanduslikul ja poliitilisel kui ka riigikaitse alal, ühines Eesti NSV vabatahtlikult,

J. Vares.

võrdõiguslikkuse alusel, teiste NSV Liidu koosseisu kuuluvate liiduvabariikidega. Selle ühinemise puhul andis Eesti NSV vabatahtlikult, samuti nagu teised liiduvabariigid, osa oma õigusi selle miinimumi piires, mille dikteerivad kõigi liiduvabariikide ühised huvid, üle NSV Liidu kompetentsi. Üleliiduliste võimuorganite kompetentsi üleantud küsimuste hulka kuuluvad riigikaitse organiseerimine, sõja ja rahu, väliskaubanduse, raha- ning krediidisüsteemi juhtimise ja mõned teised küsimused.

Kuuludes NSV Liidu koosseisu, on Eesti NSV suveräänne riik. Ta säilitab õiguse vabalt välja astuda NSV Liidust. Ta teostab riigivõimu iseseisvalt, säilitades kõrgeima võimu vabariigi juhtimises.

Eesti NSV riikliku suveräänsuse kandjaks on rahvas. Rahva võim Eesti NSV-s on kinnitust leidnud Eesti NSV Konstitutsiooni 3. paragrahvis, mis lausub: „Kogu võim Eesti NSV-s kuulub linna ja maa töörahvale töörahva saadikute nõukogude näol."

Eesti NSV suveräänsust teostab Eesti NSV Ülemnõukogu, kes on vabariigi kõrgeim riigivõimu-organ. Ülemnõukogu valitakse Eesti NSV kodanike poolt üldise, ühetaolise ja otsese valimisõiguse alusel salajasel hääletamisel.

Eesti NSV suveräänsus on garanteeritud nõukogude võimu leninlik-stalinliku rahvuspoliitikaga, Nõukogude Liidu rahvaste sõprusega ning nõukogude ühiskonna sotsialistliku korraldusega. Seadusandlikult on see garanteeritud NSV Liidu Konstitutsiooniga.

Eesti NSV majanduslikuks aluseks on sotsialistlik majandussüsteem ja tootmisriistade ning -vahendite sotsialistlik omandus. Eesti NSV-s teostatakse sotsialismi põhimõtet: „igaühelt tema võimete kohaselt, igaühele tema töö järgi".

Nõukogude Eesti Konstitutsioon arvestab Eesti NSV kohalikke iseärasusi. Konstitutsiooni kehtestamise hetkel oli Eesti NSV alles astumas esimesi samme sotsialismi ülesehitamise teel ja tema ökonoomika erines tunduvalt vanemate liiduvabariikide ökonoomikast, kus sotsialism oli juba üles ehitatud. Vastavalt sellele lubas Eesti NSV Konstitutsioon sotsialistliku süsteemi kõrval Eesti NSV-s väikesi tööstuslikke ja kaubanduslikke eraettevõtteid; et Eesti NSV põllumajandus polnud sel ajal veel kollektiviseeritud, siis kinnitas Eesti NSV Konstitutsioon maa kasutamiseks üksiktalupidamistele seadusega määratud piires.

Hiljem, seoses vabariigi majandus- ja ühiskondlikus elus toimunud muutustega, tegi Eesti NSV Ülemnõukogu Konstitutsioonis vastavad muudatused.

Samuti leiavad muudatused, mis tehakse NSV Liidu Konstitutsioonis, vastava väljenduse ka Eesti NSV Konstitutsioonis. Näiteks seoses Nõukogude riigi arenemise ja tugevnemisega ning tema rahvusvahelise autoriteedi kasvuga laiendati NSV Liidu Ülemnõukogu seadusega 1944. aastal tunduvalt liiduvabariikide õigusi. Selle seaduse järgi on liiduvabariikidel õigus astuda vahetusse suhtlemisse välisriikidega; samuti on neil õigus omada oma vabariiklikke väekoondisi. Need õigused leidsid fikseerimist nii NSV Liidu Konstitutsioonis kui ka liiduvabariikide, sealhulgas Eesti NSV Konstitutsioonis.

Suur Stalinlik Konstitutsioon tagas kõigile Eesti NSV kodanikele õiguse tööle, õiguse puhkusele, õiguse haridusele, õiguse ainelisele kindlustusele nii vanaduses kui ka haiguse ja töövõime kaotamise korral.

Suur Stalinlik Konstitutsioon tagas Eesti NSV töörahvale tõelise sõna-, trüki-, koosolekute ja miitingute vabaduse ning õiguse ühineda ühiskondlikesse organisatsioonidesse. Ta kaotas igasugused rahvuslikud kitsendused ja võrdsustas kõik töötajad seaduse ees.

Eesti NSV Konstitutsioon kinnitas seadusandlikult eesti töölisklassi võidu kapitalismi üle. Eesti rahva palavaim soov, mis oli innustanud teda võitlusele nõukogude võimu eest, läks täide.

1940. aastal kukutati seega Eestis lõplikult kapitalistide võim,

mis oli ajutiselt restaureeritud ameerika-inglise interventsiooni tagajärjel Eestis, ja pandi kehtima tööliskiassi diktatuur.

Nõukogude võimu võidu põhjused. Põhjuste hulgas, mis tingisid nõukogude võimu taastamise Eestis, tema taastamise rahulikul teel, ilma relvastatud võitluseta, tuleb märkida järgmisi peamisi põhjusi:

1. Eesti töörahvale avaldas suurt revolutsioneerivat mõju ja innustas teda võitlusele kapitalismi vastu suur eeskuju Nõukogude Liidu näol, kelle tööliskiass, olles hävitanud inimese ekspluateerimise inimese poolt ja kindlustanud sotsialistliku korra, tõestas kogu maailmale oma ürituse õigsust.

Nõukogude võim oli Eestis kehtinud juba aastail 1917—1919. Ainult võõramaiste interventide vahelesegamine Eesti siseasjadesse viis kapitalismi ajutisele restaureerimisele Eestis. Kuid nõukogude võimu idee elas eesti töötava rahva teadvuses kindlalt edasi. Eesti töörahvas, olles juba kogenud nõukogude võimu hüvesid, oli täis otsustavust võidelda selle taastamise eest.

Otsustava tähtsusega oli suure Nõukogude Liidu omakasupüüdmatu abi eesti töörahvale. Tark stalinlik välispoliitika, mis oli suunatud rahu säilitamisele ja mis kasutas osavalt ära vastuolud imperialismileeris, samuti Nõukogude vägede viibimine Eestis tegid võimatuks välismaiste interventide vahelesegamise Eesti siseasjadesse. Imperialistid ei julgenud 1940. aastal organiseerida interventsiooni Eestisse, nagu nad seda tegid aastail 1918—1920. Eesti kodanlus aga, kel puudus relvastatud toetus väljastpoolt, ei julgenud valla päästa kodusõda.

2. Võitluse eesotsas nõukogude võimu taastamise eest oli proletariaat. Eesti proletariaat oli võidelnud bolševike juhtimisel vene proletariaadiga käsikäes 1905.—1907. aasta revolutsioonis, 1917. aasta Veebruarirevolutsioonis, Suures Oktoobrirevolutsioonis ning välismaise sõjalise interventsiooni ja kodusõja aastail 1918—1920; ta ei loobunud hetkekski oma võitlusest nõukogude võimu eest ka hiljem, kodanluse kõige julmema terrori tingimustes. Selle võitluse kestel õppis eesti proletariaat eksimatult ära tundma oma sõpru ja vaenlasi. Omaenda kogemuste varal veendus ta sotsialistide-revolutsionääride, sotsiaaldemokraatide jt. „sotsialistide" reetlikkuses. Ta veendus, et kodanlikud natsionalistid on eesti rahva kõige õelamad vaenlased. Proletariaat veendus, et ainus tõeliselt revolutsiooniline partei on kommunistlik partei. Ta järgnes kõhklematult kommunistidele. Eesti proletariaat, olles taganud endale liidu kehvtalurahvaga, astus otsustavalt välja kodanluse vastu ning tuli võitlusest välja võitjana.

3. Eesti tööliskiassi eesotsas seisis kommunistlik partei, kes oli relvastatud leninlik-stalinliku õpetusega ja ÜK(b) Partei ning omaenda suurte võitluskogemustega. Kommunistlik partei suunas eesti töörahva hulgad võitlusesse kapitalismi vastu, juhtis proletariaadi võitlust ja viis ta võidule.

§ 4. Sotsialistliku ülesehituse esimesed sammud

Tööliskassi diktatuuri kehtestamise käigus purustati kodanlik riigimasin ning loodi nõukogude riigiaparaat. Kogu võim kohapeal anti töörahva kätte. Kodanlik armee likvideeriti. Eesti väeosad organiseeriti samadel printsiipidel, mille alusel on üles ehitatud Nõukogude Armee, ning augustis 1940 kuulutati need väeosad Nõukogude Armee koostisosaks. 1940. aasta septembris likvideeriti politsei ning loodi Tööliste ja Talupoegade Miilits. Novembris anti seadlus vana kohtusüsteemi likvideerimise ja uue kohtu — rahvakohtu loomise kohta.

1940. aasta teisel poolel võtsid Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu ja EK(b) Partei Keskkomitee tarvitusele rea abinõusid töötajate materiaalse olukorra parandamiseks. Tõsteti tunduvalt tööliste ja teenistujate töötasu. Augustis tõsteti tööliste ja insener-tehnilise personali töötasu. 16. septembrist suurendati kõigi riiklike ettevõtete ja nõukogude asutiste tööliste ja teenistujate töötasu keskmiselt 40—45 protsenti. Naistööliste töötasu viidi meestööliste töötasu tasemele. Novembris tõsteti töötasude normid Nõukogude Liidu vanemates vabariikides kehtivate töötasunormide tasemele. Tunduvalt vähendati korteriüüre ja teisi makse. Viletsais keldri- ja pööningukortereis elavad töölisperekonnad paigutati kodanluselt äravõetud kortereisse. Avati töötajaile ja nende lastele sanatooriumid, puhkekodud, pioneerilaagrid, lastesõimed ja lasteaiad. Novembris seati sisse riiklik kindlustus ja tasuta arstiabi töötajaile. 25. novembril 1940 kehtestati Eesti NSV-s Nõukogude valuuta. Üleminek stabiilsele Nõukogude valuutale aitas kaasa noore nõukogude vabariigi majanduse kiirele tugevnemisele ning samuti töötajate majandusliku olukorra paranemisele.

Ühtaegu nende abinõudega viidi läbi pankade, vabrikute ja tehaste, transpordi, kaubandusettevõtete ja suurte elumajade natsionaliseerimine.

Nõukogude Eesti sai kodanlikult korralt pärandina mahajäänud väiketööstuse. Enamik suuri vabrikuid ja tehaseid oli kodanluse diktatuuri perioodil täiesti laostatud; nad olid kas hävitatud või töötasid ainult osalise koormatusega. Nõukogude võim rakendas juba oma olemasolu esimestest päevadest peale abinõusid tööstusettevõtete tugevdamiseks ja nende varustamiseks uue tehnikaga. Alustati tööstuse rekonstrueerimist. Taastati tehaseid ja vabrikuid, loodi uusi tööstusharusid ja laiendati vanu. Alates 1940. aasta IV kvartalist töötas Eesti NSV tööstus juba riikliku rahvamajandusplaani alusel.

Järgmise, 1941. aasta Eesti NSV rahvamajanduse arendamise plaan nägi sotsialistliku tööstuse igakülgseks väljaarendamiseks ette selle laiendamise ja rekonstrueerimise. Eriti kiiretempolisena oli ette nähtud põlevkivi- ja turbatööstuse väljaarendamine. Suurendati ehitusmaterjalide tootmist, arendati masinaehituse, teks-

tiili- ja toiduainete tööstust, kusjuures kasutati täielikult ära kõik olemasolevad tootmisvõimsused.

Tööliste arv tööstuses tõusis tunduvalt. Tööpuudus likvideeriti täielikult juba nõukogude võimu esimeste kuude jooksul. Tööstuse kiire arendamise tõttu hakkas reas tööstusharudes end tunda

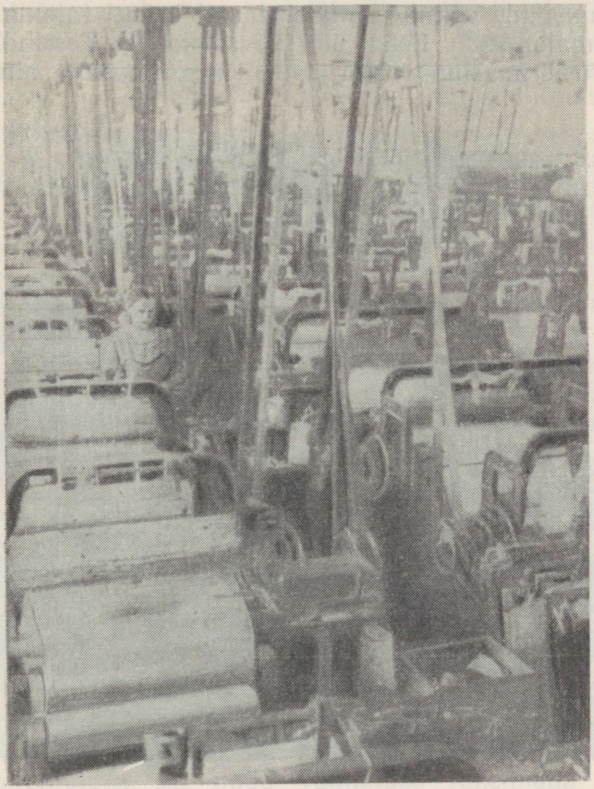

Nõukogude võimu poolt taastatud ja käikulastud Kreenholmi Manufaktuuri üks tsehhidest.

andma koguni tööliste puudus. Nõukogude võimu esimese aastaga kasvas tööstustoodang rohkem kui 60 protsendi võrra.

Nõukogude võim teostas suuri ümberkorraldusi ka maal. Maareformi tulemusena said 53 000 sulast ja kehvikut nõukogude võimult üle 550 000 hektaari maad riiklikust maafondist, mis oli loodud kulakuilt ja teistelt ekspluateerijailt äravõetud maa arvel. Lisaks tasuta antud maale andis Nõukogude valitsus sulaseile ja kehvikuile pikaajalist riiklikku laenu ehituseks ning inventari ja loomade muretsemiseks. Töötav talurahvas vabastati võlgade tasumisest. Nõukogude võim vabastas samuti talurahva täielikult suurtest kulutustest maa ostmiseks ja rentimiseks.

Eesti külas asutati 24 masina-traktorijaama ja üle 250 hobulaenutuspunkti, mis andsid töötavale talupojale suurt abi. Vennasvabariikidest toodi sisse suurel hulgal uusi traktoreid ja põllutöömasinaid; sealt saadi ka suurel hulgal mineraalväetisi. Esimese nõukogude aasta jooksul sai Eesti NSV põllumajandus Nõukogude valitsuselt abi umbes 230 000 000 rubla ulatuses.

Juba nõukogude võimu esimesel aastal hakati rajama sotsialistlikke põllumajandeid. Loodi üle 100 sovhoosi. Eesrindlikud talupojad tutvusid masina-traktorijaamade, sovhooside ning vennas-

Piirikivid uutele kohtadele.

vabariikide kolhooside töökogemustega ja hakkasid neid kogemusi endi juures rakendama. 1940/1941. aastal loodi Eesti NSV-s esimesed kolhoosid.

Nõukogude võim suurendas tunduvalt kulutusi rahvamajanduse ja kultuuri arendamiseks. Kulutused sotsiaal-kultuurilisteks vajadusteks olid kodanliku Eesti 1939/1940. aasta eelarvest suuremad 560 protsendi võrra; kulutused tervishoiu alal tõusid 436 protsenti. NSV Liidu valitsuse ja ÜK(b)P Keskkomitee määrusega 28. jaanuarist 1941 määrati Eesti NSV-le 184 000 000 rubla kapitaalmahutusteks — vabrikute ja tehaste taastamiseks ning laiendamiseks, masina-traktorijaamade rajamiseks, koolihoonete, kultuurimajade jne. ehitamiseks. Niivõrd ulatuslikud assigneeringud said võima-

likuks ainult tänu stalinlikule hoolitsusele eesti töötajate eest, tänu nõukogude rahvamajanduse sotsialistliku süsteemi üleolekule kapitalistlikust süsteemist.

Nõukogude valitsus ja bolševike partei osutasid suurt tähelepanu rahvaharidusele ja vormilt rahvusliku ning sisult sotsialistliku kultuuri arendamisele.

Varem oli kool kodanluse klassiülevõimu tööriistaks, kasvatades kapitalismi kuulekaid teenreid. Nõukogude võimu kehtestamisega viidi kõigisse õppeasutistesse sisse nõukogulik õppesüsteem, mis tagab õpilaste kasvatamise kommunismi vaimus. Koolides hakati õpetama vene keelt.

Haridus, mis kodanlikus Eestis oli valitseva klassi eesõiguseks, tehti nüüd kättesaadavaks kõigile töötajaile. Kehtestati tasuta kooliõpetus ning stipendiumid tehnikumides ja kõrgemais koolides. Selle tulemusena suurenes järsult õpilaste arv. Ainuüksi keskkoolides suurenes õpilaste arv 13 500-lt 1939/1940. õppeaastal 18 100-ni 1940/1941. õppeaastal. Koolikohustust laiendati.

Nõukogude võim tegi kõik võimaliku, et eesrindliku nõukogude teaduse ja kultuuri saavutused muutuksid kättesaadavaks kogu eesti rahvale. Eesti keelde tõlgiti ja anti Eesti kohta enneolematult suurtes tiraažides välja marksismi-leninismi klassikute töid ning parimaid teoseid nõukogude kirjanduse ja teaduse alalt.

1940. aastal anti eesti keeles välja ÜK(b)P ajaloo lühikursus. Eesti töötajad õppisid määratu suure huviga tundma seda geniaalset teost, milles seltsimees Stalin temale omase selguse ja sügavusega on käsitlenud ja kokku võtnud Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei hiiglasuured ajaloolised kogemused ja arendanud edasi marksistlik-leninlikku õpetust. Ükski raamat pole Eestis saanud sellise suure leviku osaliseks kui ÜK(b)P ajaloo lühikursus.

Töötav intelligents vabanes kapitalistlikust orjusest. Tal polnud enam tarvis end alandada kodanluse teenimisega, aastate viisi tööd otsida ja viletsuses elada, nagu see oli kodanluse võimu ajal. Töötav intelligents sai nüüd võimaluse rakendada oma jõud ja teadmised rahva teenimiseks.

Eesti teaduse ja kultuuri alal töötajaile kindlustati sellised töötingimused, millistest nad kapitalismi ajal ei võinud unistadagi. Neile loodi kõik võimalused eesti sotsialistliku kultuuri viljelemiseks.

Tallinnas ja Tartus avati juba 1940. aastal Marksismi-Leninismi Õhtuülikool, vabariigi kõrgemate õppeasutiste juures avati aspirantuurid. Tartu Ülikooli juurde asutati Teadusliku Uurimise Instituut.

Nõukogude Eesti intelligents, kasutades eesrindliku nõukogude kultuuri kogemusi ja saavutusi ning kõike parimat mineviku kultuuripärandist, asus viljakale tööle. Eesti kirjanikud saavutasid 1940.—1941. aastal juba märkimisväärseid tulemusi. J. Sütiste

avaldas 1940. aastal poeemi „Maakera pöördub itta", kus ta eredalt ja realistlikult, suure kunstilise jõuga kirjeldas eesti rahva võitlust uue elu eest 1940. aasta suvel. Järgmise aasta algul avaldas Sütiste lüürilise ja sügavalt emotsionaalse luuletuse „Gruusiale". Selle luuletuse kesksek ideeks on nõukogude rahvaste sõpruse idee. Luuletaja väljendab imetlust gruusia rahva üle, kelle hulgast „tõusis üles suur, julge inimene — töörahva

J. Sütiste.

võimas juht" — seltsimees Stalin. Ilmusid trükist J. Madariku (Johannes Lauristini) romaan „Vabariik" (I osa), A. Jakobsoni jutustused, J. Kärneri luuletuste kogu jt. Ka maalikunstnikud asusid kajastama uut elu. Parimaks saavutuseks maalikunsti alal oli A. Johani maal „21. juuni demonstratsioon Tartus 1940". Uued, nõukogulikud näidendid ja ooperid ilmusid teatrilavale. Esimesel nõukogude aastal loodi ligi kolmkümmend ringvaadet „Nõukogude Eesti" ja dokumentaalfilm „Eestimaa". Need filmid peegeldasid sotsialistlikku ülesehitustööd ja uut rõõmsat elu noores nõukogude vabariigis.

Nõukogude Eesti edusammud, mis avaldusid juba nõukogude võimu esimestel kuudel, oleksid olnud võimatud ilma selle abita, mida temale osutasid NSV Liidu valitsus ja bolševike partei. Eesti rahval oli võimalik kasutada vennasvabariikide koge-

musi sotsialismi ülesehitamisel. Nõukogude Eesti sai neilt suurt majanduslikku ja kultuurilist abi.

Nõukogude võimu poolt rakendatud abinõud kutsusid esile kukutatud ekspluataatorite vihase vastupanu. Nad püüdsid igati kahjustada edukalt alanud sotsialistlikku ülesehitustööd meie vabariigis, pannes toime diversiooni- ja sabotaažiakte. Kodanlikud natsionalistid pugesid nõukogude asutistesse, et kahjustada rahvamajandust ja takistada sotsialistliku kultuuri arengut. Nad levitasid laimu nõukogude korra ja eesti töötava rahva kohta. Nõukogude võimu vaenlased tapsid nurga tagant nõukogude aktiviste ja nõukogude

A. Johani (autoportree).

võimult maad saanud sulaseid ning kehvikuid. Ameerika-Inglise ja fašistliku Saksamaa luure ülesandel kogusid need rahvavaenlased põranda all oma jõude. Olles võimetud avalikuks väljaastumiseks rahva vastu, panid nad kõik lootused välismaistele interventidele. Imperialistide näpunäidete kohaselt tegelesid kodanlikud natsionalistid spionaažiga Nõukogude Liidu vaenlaste kasuks. Nõukogude võim rakendas abinõusid, et teha lõpp sellele kodanlike natsionalistide vaenulikule tegevusele.

Töörahva hulgad koondusid üha tihedamini bolševike partei ümber. Töölisklass lülitus aktiivselt sotsialismi ülesehitustöösse. Võimsa lainena arenesid sotsialistlik võistlus, lööktöö ja stahhanovlik liikumine. Töölisklassi järel hakkas üha aktiivsemalt osa võtma sotsialistlikust ülesehitustööst ka töötav talurahvas. Tohutult kasvas töörahva poliitiline aktiivsus. Ametiühingute liikmete

arv nõukogude võimu esimese kuue kuu jooksul kasvas kaheksakordseks, mitmekordistusid vabariigi parteiorganisatsiooni read, vabariigi kommunistlike noorte organisatsiooni oli selle aja jooksul vastu võetud üle 6000 inimese. Oma poliitilist aktiivsust demonstreeris töörahvas Nõukogude Eesti saadikute valimisel NSV Liidu Ülemnõukogusse 12. jaanuaril 1941. Valijad hääletasid üksmeelselt kommunistide ja parteitute stalinliku bloki kandidaatide poolt, demonstreerides sellega oma täielikku solidaarsust bolševike partei ja Nõukogude valitsuse poliitikaga.

ÜK(b)P Keskkomitee otsusega 8. oktoobrist 1940 võeti Eestimaa Kommunistlik Partei vastu ÜK(b) Partei koosseisu ühe tema organisatsioonina.

1941. aasta veebruari algul toimus Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei IV kongress. See oli esimene eesti kommunistide legaalne kongress.

Kongress tegi kokkuvõtte Eestimaa Kommunistliku Partei mitmeaastasest võitlusest nõukogude võimu eest ja esimestest edusammudest sotsialistliku ülesehitustöö alal Eesti NSV-s. Kongress konstateeris, et Eesti kommunistid on tihedalt koondunud ÜK(b)P Keskkomitee ja seltsimees Stalini ümber.

EK(b)P IV kongress määras kindlaks vabariigi parteiorganisatsiooni edasised ülesanded sotsialistliku ülesehitustöö ja töötajate kommunistliku kasvatuse alal.

Suure Nõukogude Liidu otsustava abiga saavutas eesti töörahvas 1940. aastal võidu kapitalismi üle poliitiliselt. Nõukogude võim purustas kapitalismi majandusliku baasi Eestis ja asus edukalt üles ehitama sotsialismi. Sotsialistliku ülesehitustöö alal Eestis tehti juba nõukogude võimu esimestel kuudel tunduvaid edusamme. Eesti kommunistid, olles relvastatud EK(b)P IV kongressi ja 1941. aasta veebruari keskel toimunud ÜK(b)P XVIII üleliidulise konverentsi otsustega, juhtisid töörahva võitlust vabariigi sotsialistliku ümberkorralduse eest, eesmärgiga likvideerida kapitalismi jäänused Eestis ja jõuda kõigil aladel järele teistele vennasvabariikidele.

Oma võitluses vabariigi sotsialistliku ümberkorralduse eest sai eesti rahvas hindamatut abi nõukogude vennasrahvastelt, eeskätt suurelt vene rahvalt.

Edukas sotsialistlik ülesehitustöö Eestis katkes ajutiselt fašistliku Saksamaa sõnamurdliku kallaletungi tõttu Nõukogude Liidule.

XIV peatükk

Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas

§ 1. Nõukogude rahva Suure Isamaasõja algus saksa fašistlike röövvallutajate vastu

Fašistliku Saksamaa sõnamurdlik kallaletung Nõukogude Liidule. Taotledes saksa imperialistide ülevõimu laiendamist kogu maailmale, orjastasid hitlerlased 1941. aasta suve alguseks terve rea Euroopa rahvaid. Hitlerliku Saksamaa ikke all ägasid Prantsusmaa, Norra, Taani, Belgia, Hollandi, Tšehhoslovakkia, Poola, Austria, Jugoslaavia ja Kreeka rahvad.

22. juunil 1941 tungis hitlerlik Saksamaa sõnamurdlikult kallale NSV Liidule, hoolimata sellest, et Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel oli sõlmitud mittekallaletungi pakt. Liidus Saksamaaga astusid Nõukogude Liidu vastu sõtta Itaalia ja Soome. Fašistliku Saksamaa liitlasteks olid ka Rumeenia ja Ungari, kus sel ajal olid võimul reaktsionäärid. Saksamaad abistas frankistlik Hispaania, samuti Bulgaaria, kus tol ajal kehtis monarhistlik-fašistlik režiim.

Fašistlik Saksamaa, kes ära kasutas alistatud ja temast sõltuvate maade relvastuse, tööstuse, inim- ja materiaalsed ressursid, pani Nõukogude Liidu vastu välja tohutu suured jõud. Omades kallaletungi hetkel suurt jõudude ülekaalu, lootis Hitler „välksõjaga" poolteise-kahe kuu jooksul Nõukogude Liiduga „toime tulla". Hitler lootis nõukogude korra ebakindlusele, Nõukogude tagala ebakindlusele. Ta arvas, et sõjaliste ebaõnnestumiste puhul tekivad konfliktid nõukogude tööliste ja talupoegade vahel, algab tülitsemine NSV Liidu rahvaste vahel.

Kogu maailma imperialistid rõõmustasid fašistliku Saksamaa kallaletungi üle NSV Liidule. Nad lootsid, et Saksamaa annab Nõukogude Liidule niisuguse löögi, mis kui ei hävita, siis igal juhul nõrgestab teda ja vähendab NSV Liidu revolutsioneerivat mõju teistele maadele.

Ent Nõukogude Liidu vaenlaste lootused ei läinud täide.

Nõukogude rahva mobiliseerumine vastupanuks vaenlasele. Nõukogude Liidu rahvaste juht seltsimees Stalin, kes 3. juulil 1941 pöördus nõukogude rahva poole, Punaarmee ja Sõjalaevastiku võit-

Kõigi maadu proletaarlased, ühinegel

KOMMUNIST

Nr. 155 — 24. aastakäik | Reedel, 6. juulil 1941 | Üksiknumber 16 kop.

Riikliku Kaitsekomitee esimehe J. V. Stalini raadiokõne

3. juulil 1941. aastal

J. V. Stalin

NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus

Kehakultuurlased on Punaarmee reserv

Tankide hävitajad

„Pravda" erikirjaseatjalt

„Kommunist" ja „Rahva Hääl" lütuvad

Ajalehe „Kommunist" esikülg: Riikliku Kaitsekomitee esimehe seltsimees J. V. Stalini ajalooline raadiokõne 3. juulil 1941. a.

lejate poole, näitas, et vaenlase sissetung kujutab endast tõsist ohtu meie kodumaale. Seltsimees Stalin ütles: „Vaenlane on julm ja halastamatu. Ta seab endale eesmärgiks vallutada meie maid, mis on niisutatud meie higiga, haarata meie vili ja õli, mis on toodetud meie tööga. Ta seab endale eesmärgiks mõisnike võimu taastamise, tsaarivalitsuse taastamise, venelaste, ukrainlaste, valgevenelaste, leedulaste, lätlaste, eestlaste, usbekkide, tatarlaste, moldaavlaste, grusiinlaste, armeenlaste, aserbaidžanlaste ja teiste

Vabatahtlikud teel mobilisatsioonipunkti.

Nõukogude Liidu vabade rahvaste rahvusliku kultuuri ja rahvusriikluse hävitamise, nende saksastamise, nende muutmise saksa vürstide ja parunite orjadeks. Kaalul on seega Nõukogude riigi elu või surm, NSV Liidu rahvaste elu või surm, see — kas Nõukogude Liidu rahvad jäävad vabaks või langevad orjusse." [1]

Seltsimees Stalin kutsus kogu nõukogude rahvast üles ennastsalgavaks isamaasõjaks vaenlase vastu ning määras kindlaks armee ja rahva ülesanded sotsialistliku isamaa kaitsmisel. Seltsimees Stalin näitas, et üldrahvaliku sõja eesmärgiks, mida nõukogude rahvas peab saksa fašistlike vägede vastu, on mitte ainult Nõukogude Liitu ähvardava ohu likvideerimine, vaid ka kõigi Euroopa rahvaste abistamine, kes ägavad saksa fašismi ikke all.

[1] J. Stalin, Nõukogude Liidu Suurest Isamaasõjast. Tallinn, 1946, lk. 14.

Seltsimees Stalini poolt meie maa ette seatud ülesanded said nõukogude rahva võitlusprogrammiks.

Nõukogude Liidu rahvaste kõigi jõudude kiire mobiliseerimise otstarbel loodi 30. juunil 1941 Riiklik Kaitsekomitee eesotsas seltsimees Staliniga. Riikliku Kaitsekomitee kätte koondati kogu võim riigis. 19. juulil määrati seltsimees Stalin NSV Liidu riigikaitse rahvakomissariks ja augustis — relvastatud jõudude kõrgemaks ülemjuhatajaks.

Kogu NSV Liidu rahvamajandus korraldati ümber vastavalt sõjatingimustele ja rinde vajadustele.

Nõukogude Armee kaitses visalt iga jalatäit nõukogude maad. Ta teostas aktiivse kaitse stalinlikku taktikat, kurnates vaenlast ning hävitades tema elavjõudu ja tehnikat, valmistades ette tingimusi üleminekuks vastupealetungile vaenlase täielikuks purustamiseks. Käis armee ja sõjalaevastiku mobiliseerimine. Kümned ja sajad tuhanded nõukogude inimesed astusid rahvaväkke, mis moodustati linnades ja rindelähedastes piirkondades. Vaenlase poolt ajutiselt okupeeritud aladel hakkasid juba esimestest päevadest peale tegutsema rahvatasujad — partisanid.

Nõukogude rahvad, olles tihedalt koondunud kommunistliku partei, Nõukogude valitsuse ja seltsimees Stalini ümber, asusid kaitsma oma kodumaa vabadust ja sõltumatust.

§ 2. Võitlus hitlerlaste vastu Nõukogude Eesti territooriumil 1941. aastal

Nagu kõik Nõukogude Liidu rahvad, nii võttis ka Eesti NSV töörahvas teate fašistliku Saksamaa sõnamurdlikust kallaletungist NSV Liidule vastu sügava vihatundega. Ta tõotas anda kõik jõud vaenlase purustamiseks.

Seltsimees Stalini üleskutse 3. juulil 1941 üldrahvalikuks võitluseks hitlerlike röövvallutajate vastu kutsus esile Eesti NSV töörahva võimsa patriootliku vaimustuse.

Tehaseis ja vabrikuis tõusis järsult tööviljakus. Sõjakomissariaatidesse saabus lakkamatult töötajate avaldusi palvega saata neid viivitamata rindele. Toimus Eesti NSV rahvaväe formeerimine. See formeeriti eranditult vabatahtlikest, tuliseist Nõukogude kodumaa patriootidest. Ainuüksi Eesti NSV mandriosas formeeriti 16 pataljoni rahvaväge. Peale selle moodustasid Tallinna ja Narva linna töötajad veel, samuti vabatahtlikest, kaks töölispolku.

Suure Stalini üleskutsel asusid töölised, töötav talurahvas ja intelligents Nõukogude kodumaa kaitsele. Rahvaväe pataljonides sammusid bolševike — kodusõja veteraanidega kõrvuti kommunistlikud noored, tööliste ja talupoegade kõrval teadlased ja kirjanikud. Rahvaväe ridades oli ka palju naisvõitlejaid.

Vaenlane püüdis takistada rahva jõudude mobiliseerimist. Kodanlikud natsionalistid, kulakud ja teised töörahva vaenlased

arendasid vaenlase lennukeilt allaheidetud parašütistide kaasabil fašistliku väejuhatuse näpunäidete kohaselt oma vaenulikku tegevust. Kartes avalikult välja astuda, varjasid nad end metsades ning tapsid nurga tagant nõukogude sõjamehi ja rahulikke Nõukogude kodanikke, isegi lapsi. Nad lasksid lendu mitmesuguseid desorganiseerivaid kuuldusi, et tekitada paanikat elanike hulgas. Töötav rahvas hävitas neid vaenlase jõuke.

Hitlerlikud väed tungisid Eesti NSV territooriumile lõunast 7. juulil 1941. Juba 9. juulil pandi nende edasiliikumine Nõukogude Armee osade poolt seisma. Märjamaal, Põltsamaal ja mujal sunniti vaenlane paanikas taganema. Neist võitlustest võtsid aktiivselt osa ka Nõukogude Eesti rahvaväe pataljonid. Nad võitlesid ennastsalgavalt ja näitasid oma oskust lüüa vaenlast.

Lahingus Tartu lähistel sooritas kangelasteo Tartu rahvaväe ühe pataljoni sõdur Karl Kangur. Tagasi lüües vaenlase arvukaid rünnakuid Võrtsjärve-Jõesuu sillale, sai kuulipildur Kangur haavata. Hoolimata haavadest jätkas vapper sõdur võitlust. Padrunite lõppemisel laskis Kangur viimase granaadiga õhku nii enda kui ka lähenenud hitlerlased. Kuulipildur ukrainlane Nikolai Kolomiets, riskides eluga, tungis kriitilisel momendil kõige otsustavamasse ning ohtlikumasse lahingulõiku ja hakkas maha niitma ründava vaenlase ahelikke. Kommunistlik noor Kolomiets lõi tagasi vaenlase rünnaku ja võimaldas oma eesti relvavendadel asuda soodsamatele positsioonidele. Nikolai Kolomietsi kangelastegu on nõukogude rahvaste sõpruse ja vendluse näiteks. Nõukogude Eesti eest võitlesid ühesuguse kangelaslikkusega külg külje kõrval eestlastega vene, ukraina, valgevene, läti, gruusia ja teistest Nõukogude Liidu rahvustest sõjamehed.

Vaenlase pealetungi peatamine Lõuna-Eestis kasutati ära selleks, et mobiliseerida vabariigi töörahva jõude edasiseks otsustava vastupanu avaldamiseks vaenlasele. Seda tööd juhtis Vabariiklik Kaitsekomitee.

Tuhanded inimesed võtsid osa kaitsetöödest. Toimus ettevõtete väärtuslikemate seadmete, toorainete, teravilja ja tööstuskaupade evakueerimine Nõukogudemaa idarajoonidesse. Samal ajal evakueeriti lapsi, naisi ja rauku.

Rahva suur armastus oma armee vastu avaldus massilises korjanduses riigikaitsefondi ning hulgalises kingituste saatmises Nõukogude Armee võitlejatele. Mõne päevaga kogusid Tallinna ja Harjumaa elanikud riigikaitsefondi 1 800 000 rubla ja suure hulga väärisesemeid.

Pärast oma vägede ümbergrupeerimist ja abivägede saabumist alustasid hitlerlased juuli lõpul uuesti pealetungi. Nõukogude Armee osad ja rahvaväe pataljonid avaldasid neile visa vastupanu. Nad läksid korduvalt üle pealetungile, lõid sakslased vallutatud punktidest välja ja sundisid neid põgenema. Ainult määratu suure jõudude ülekaalu tõttu läks hitlerlastel korda edasi liikuda.

Eriti visad võitlused arenesid Tallinna pärast. Tallinna kaits-

misel etendas suurt osa Balti Punalipuline Laevastik. Laevastiku meremehed näitasid üles suurt vaprust võitluses nii merel kui ka maal. 19. augustil, võitlustes Tallinna lähistel, sooritas unustamatu kangelasteo Balti mere laevastiku madrus kommunistlik noor Jevgeni Nikonov. Nikonov sai luurel olles raskesti haavata ja fašistid võtsid ta vangi. Püüdes saada teateid Tallinna kaitsvate sõjajõudude kohta, piinasid fašistid kaua Nikonovi, kuid madrus Nikonov, täites oma kohust, jäi ustavaks Nõukogude isamaale ja

J. Nikonov.

sõjaväelase vandetõotusele. Sakslased sidusid Nikonovi männi külge ja põletasid ta elusalt. Jevgeni Nikonov andis oma elu eesti rahva vabaduse ja sõltumatuse eest.

Tallinna lähiseid katsid vaenlaste laibad. Alles 28. augustil evakueeriti Kõrgema Ülemjuhatuse käsu kohaselt linn. Tallinna evakueerimisel langes lahingupostil Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esimees J. Lauristin.

Üle kolme nädala kestsid ägedad lahingud Narva all. Narva Töölispolk, olles tugevdatud mõnede eesti ja läti rahvaväe pataljonidega, võttis linna kaitsmisest vapralt osa. Hiljem võitles see polk Kingissepa (Leningradi oblast) all, tõrjudes vaenlast tema poolt vallutatud punktidest korduvalt välja. Polk jätkas lahingutegevust Leningradi lähistel.

Võitlus hitlerlike röövvallutajate vastu Eesti NSV mandriosas kestis kuni 31. augustini. Võitlus saarte — Muhu, Saaremaa, Hiiumaa, Vormsi jt. pärast jätkus kuni 6. detsembrini. Seega kestsid lahingud hitlerlike vägede vastu Eesti NSV territooriumil 5 kuud. Need lahingud sidusid osa hitlerlikke vägesid, kergendades seega

Leningradi kaitsmist. Eesti NSV lahinguväljadel hävitati tunduv hulk vaenlase vägesid ja tehnikat.

Nõukogude Armee eesti regulaarväeosad võitlesid 1941. aastal hitlerlaste vastu Porhovi, Dno ja Staraja Russa all. Nad näitasid üles suurt mehisust ja vaprust, kaitstes siin Leningradi kaugeid lähiseid.

Nõukogude rahvaste sõprust kinnitati 1941. aastal uuesti nende ühise kangelasliku võitlusega ühise vaenlase vastu.

Lahingud Eesti NSV territooriumil moodustasid väikese osa lahingutegevusest hiiglaslikul rindel Jäämerest Musta mereni. Ägedates lahingutes nõrgestati vaenlase jõud ja valmistati ette tema purustamine.

§ 3. Fašistide mõrvamis- ja röövpoliitika. Nõukogude Eesti töörahva võitlus okupantide vastu ajutiselt okupeeritud Eesti NSV territooriumil

Fašistide mõrvamis- ja röövpoliitika Eestis. Hitlerlikud röövlid tungisid Eesti NSV-sse, omades juba valmis, kuni üksikasjadeni välja töötatud programmi. Selles oli ette nähtud eesti rahvusriikluse ja rahvusliku kultuuri täielik hävitamine, eesti rahva suurema osa füüsiline hävitamine ja ülejäänute orjastamine. Eesti pidi saama fašistliku Saksamaa kolooniaks. Nimetused „Eesti", „eestlased" pidid kaduma. Seda koletislikku programmi hakkasid fašistid viivitamatult ellu viima.

Okupandid haarasid kogu võimu endi kätte. Eestis hakkas võimutsema preisi junkur — kindralkomissar Litzmann. Endale abiks lõi see timukas niinimetatud „direktooriumi". „Direktoreiks" määrati paadunud isamaareetjad — kodanlikud natsionalistid. Rahva petmiseks kuulutati, et „direktoreile" allutatakse üksikute majandusharude juhtimine. Tegelikult oli „direktoorium" saksa okupantide röövpoliitika tööriistaks.

Litzmann pani Eestis maksma fašistliku türannia. Kõik Nõukogude seadused kuulutati kehtetuks. Riigikeeleks kuulutati saksa keel. Rahvalt võeti ära kõik tema õigused. Fašistlikud okupandid püüdsid likvideerida eesti rahva riiklikku iseseisvust; ajutiselt okupeeritud Eesti NSV territoorium lülitati hitlerlaste poolt loodud saksa koloonia „Ostlandi" koosseisu.

Juba sissetungi Eesti NSV-sse tähistasid hitlerlased massiliste tapmistega. Oma kodumaale ustavate nõukogude inimeste massiline julm hävitamine jätkus kõigi okupatsiooniaastate kestel. Fašistlikud timukad ja nende abimehed — eesti kodanlikud natsionalistid, täites Hitleri ja fašistliku partei teiste ninameeste käske, tapsid Eesti NSV-s 61 300 rahulikku Eesti elanikku ja 64 000 nõukogude sõjavangi. Juba 1941. aastal tapsid hitlerlikud timukad ja nende abimehed Tartus ligi 13 000 inimest. Narvas tapsid fašistid kolme okupatsiooniaasta jooksul üle 30 000 inimese.

Rahulike elanike ja nõukogude sõjavangide massilised mahalaskmised toimusid Tallinnas, Viljandis, Valgas, Saaremaal jm. Fašistlikud timukad röövisid oma ohvreilt kõik materiaalsed väärtused — riided, pesu, rebisid välja kuldhambad. Kohtuprotsessidel, mis toimusid hitlerlike sõjaroimarite üle pärast fašistliku Saksamaa purustamist, esinesid süüdistusmaterjalide hulgas seebid, mida fašistid olid keetnud inimeste laipadest, inimnahast valmistatud mitmesugused esemed, inimeste juustega täidetud madratsid jne. Fašistid lämmatasid nõukogude inimesi gaasi abil selleks otstarbeks eriti valmistatud surmaautodes. Mahalaskmisel haavata saanud inimesi maeti sageli elusalt. Mahalastute ja surnukspiinatud inimeste hulgas oli palju lapsi, naisi ja rauku.

Hitlerlased katsid kogu Eesti vanglate ja koonduslaagrite tiheda võrguga. 1944. aasta algul oli Eestis üle 20 koonduslaagri. Ainuüksi Kiviõli kolmes koonduslaagris vaevles üle 9000 rahuliku elaniku. Vangistatud Nõukogude kodanikele andsid hitlerlased nimede asemele numbrid, peksid neid nuutide ja raudkeppidega, sundisid nõrkemiseni töötama, näljutasid ja lasksid maha. Koonduslaagris sündinud lapsi põletasid fašistlikud värdjad elusalt.

Fašistid hävitasid tervishoiuasutiste võrgu. Nakkushaigused — tüüfus, düsenteeria, difteeria — niitsid massiliselt inimesi. Okupantide ametlike andmete põhjal oli viimase poolteise okupatsiooniaasta jooksul registreeritud Eestis seniolematu arv haigestumisi plekilisse soetõppe ja difteeriasse — ligi 11 500 juhtumit. Hitlerlikud arstid ei ravinud inimesi, vaid vastupidi, levitasid kohutavaid epideemiaid ja mürgitasid inimesi ning otsisid igasuguseid vahendeid nõukogude inimeste massiliseks hävitamiseks. Näiteks üks selline Klooga koonduslaagri „meditsiinilise personali" hulka kuulunud timukas raius kirvega surnuks 23 inimest.

Okupandid vedasid Eesti kodanikke suurel arvul Saksamaale fašistlikku orjusse, kus enamik neist hukkus.

Eesti tööliste ja teenistujate suhtes panid okupandid kehtima ihunuhtluse. Näiteks raudteevalitsusele saadetud telegrammis 20. veebruaril 1942 öeldakse, et töölt puudumist, tööle hilinemist, teenistuskäsu täitmata jätmist jne. tuleb „karistada täie rangusega: esimesel korral 15 kepihoobiga paljale ihule, korduvail juhtumeil 20 kepihoobiga paljale ihule".

Okupandid asusid lammutama Eesti tööstust, hävitama tööstustööliste kaadrit, tehnikuid, insenere. Hitlerlased vedasid Saksamaale Eesti vabrikute ja tehaste sisseseadeid, kõik toorainete tagavarad. Käitised ise aga purustati. Saksa barbarid purustasid täielikult vabariigi põlevkivi- ja tekstiilitööstuse. Määratu suuri kahjustusi tekitasid nad ka teistes tööstusharudes. Terve rida Eesti NSV ettevõtteid muudeti rusuhunnikuiks. Purustati enamik elektrijaamu, täielikult laostati transport. Ei ole niisugust tööstusharu, mis poleks okupantide läbi kannatada saanud. Okupantide peremehetsemise tagajärjel vähenes tunduvalt tööliste arv Eesti NSV-s.

Suurt kahju tekitasid hitlerlased Eesti NSV linnadele. Nad purustasid Eesti linnades 9200 maja ja tekitasid tohutut kahju kommunaalettevõtteile.

Külas taastasid okupandid kulakute võimu ja tegid ettevalmistusi eesti talurahva maade üleandmiseks saksa kolonistidele. Hitlerlased võtsid talupoegadelt ära maa, mis need olid aastail 1940—1941 nõukogude võimult saanud. Okupandid hävitasid sovhoosid ja traktorijaamad, nende vara aga vedasid Saksamaale. Põllumajanduse toodang võeti ära ja kasutati Saksamaa vajaduste jaoks. Halastamatult laastati Eesti metsi.

Hitlerlased võtsid talupoegadelt ära üle 300 000 veise ja hobuse ning suure hulga muid koduloomi ja -linde. Nad vedasid Saksamaale ligi 3000 traktorit, viljapeksumasinat, viljapeksumootorit ja lokomobiili ning ligi 25 000 muud põllutöömasinat.

Okupantide peremehetsemise ajal vähenes külvipind 1940. aastaga võrreldes 40 protsendi võrra, põllud aga kurnati täielikult välja. Teravilja, kartuli ja teiste põllusaaduste toodang vähenes rohkem kui poole võrra.

Hitlerlased asusid armutult hävitama eesti rahva kultuuri ja eesti intelligentsi. Eesti linnade väljakuil hakkasid lõõskama tuleriidad, mille leekides muutusid tuhaks nõukogude kultuuri parimad saavutused, eesti rahvusliku loomingu aarded. Üle 10 000 kunstiteose — pilte, skulptuure jne. — vedasid hitlerlased Saksamaale. Fašistlikud barbarid laostasid ja osaliselt purustasid Tartu Ülikooli. Nad põletasid maha Eesti teatrite — „Vanemuise", „Ugala", „Endla" jt. hooned, purustasid väärtuslikke ja ajaloolisi ehitisi, röövisid tühjaks ja hävitasid muuseume, arhiive, raamatukogusid.

Eesti teaduse ja kultuuri alal töötajaid heideti vanglaisse või koonduslaagreisse. Paljud neist tapeti või piinati surnuks. Fašistliku terrori ohvritena langesid kunstnikud A. Johani, K. Liimand, N. Kummits, A. Laigo, kirjanik E. Tammlaan ja paljud teised. Piinamised ja vintsutused fašistlikes piinakambreis võtsid andeka luuletaja J. Sütiste tervise, kes selle tagajärjel 1945. aastal suri.

Saksa fašistlike okupantide ja nende käsilaste poolt Eesti NSV rahvamajandusele ja elanikkonnale tekitatud otsene kahju ainult varaliste väärtuste hävitamise näol ulatub üle 16 miljardi rubla, s. o. umbes 15 000 rubla iga elaniku kohta.

Mitte kunagi varem pole eesti rahvas läbi elanud sääraseid viletsusi ja kannatusi kui saksa fašistliku okupatsiooni aastail. Need on kõige süngemad aastad eesti rahva ajaloos. Eesti kodanlikud natsionalistid olid hitlerlaste aktiivseteks abilisteks nende kuritegudes. Koos hitlerlastega võtsid nad osa nõukogude inimeste massilisest hävitamisest. Nende kuritegude eest kannavad vastutust ka ameerika imperialistid, sest finantseerides Saksamaad nad aitasid hitlerlastel taastada Saksamaa sõjalist võimsust ja seega kurjategijail relvastuda.

Nõukogude Eesti töörahva võitlus okupantide vastu ajutiselt okupeeritud Eesti NSV territooriumil. Hitlerlased ei suutnud murda eesti rahva tahet. Tema paremad pojad ja tütred jätkasid relvaga käes võitlust hitlerlaste vastu.

Juba fašistliku okupatsiooni esimestel päevadel algas vaenlase poolt vallutatud territooriumil partisanisõda. Nõukogude Eesti patrioodid, juhindudes suure Stalini üleskutsest, lasksid õhku sildu, purustasid teid, rikkusid vaenlase sideliine, lasksid õhku ja süütasid tema staape ja ladusid. Okupantide ja nende käsilaste hävitamise ning Nõukogude väejuhatusele väärtuslike teadete hankimise kõrval vaenlase kohta tegid partisanid elanikkonna hulgas tõhusat poliitilist selgitustööd. Nad levitasid Nõukogude Informatsioonibüroo teateid sõjategevuse käigu kohta, nõukogude ajalehti ja lendlehti, kandes niiviisi okupantide ikke all piinleva rahva hulkadesse bolševistlikku tõesõna. Eesti töörahvas igati toetas ja abistas partisane.

1942. aastal moodustati seltsimees Stalini initsiatiivil Eesti Partisaniliikumise Staap. Staap juhtis kõigi eesti partisanisalkade tegevust. Partisanide arv kasvas iga kuuga. 1943. aastal olid kõik tähtsamad transpordimagistraalid partisanide kontrolli all ning ükski hitlerlaste suurem üritus ei jäänud partisanide eest saladuseks. Mõnesse partisanisalka kuulus kuni 400 inimest.

Eesti partisanid tegutsesid ka Leningradi oblastis ja Valgevenemaal koos kohalike partisanidega.

Eesti NSV töörahvas võitles ennastsalgavalt saksa fašistlike okupantide vastu. Töölised teostasid sabotaaži vabrikuis ja tehaseis, ajasid nurja hitlerlaste tellimuste täitmist ning panid toime diversioone. Talupojad keeldusid andmast põllumajandussaadusi ja täitmast muid koormusi.

1944. aastal, kui arenesid võitlused Eesti NSV vabastamiseks Nõukogude Armee poolt, võttis partisanivõitlus okupantide vastu üldrahvaliku iseloomu, kuigi kodanlikud natsionalistid ja kulakud seda igati takistasid.

Eesti NSV vabastamise hetkeks saksa fašistliku okupatsiooni alt olid eesti partisanid hävitanud 3600 hitlerlast ja nende käsilast ning hulga vaenlase sõjatehnikat.

Nõukogude valitsus hindas kõrgelt eesti partisanide tegevust, autasustades neid ordenite ja medalitega.

§ 4. Eesti Laskurkorpuse moodustamine ja tema osavõtt Nõukogude Armee pealetungioperatsioonidest aastail 1942—1943

Eesti Laskurkorpuse moodustamine. Vennasvabariikide territooriumile evakueerunud Nõukogude Eesti töötajad põlesid soovist jätkata võitlust hitlerlike röövvallutajate vastu ja osa võtta Nõukogudemaa vabastamisest fašistlikust okupatsioonist. Nõukogude valitsus arvestas seda eesti rahva soovi. 17. detsembril 1941 kirjutas

seltsimees Stalin alla käskkirjale eesti rahvuslike väekoondiste moodustamise kohta. Teate sellest otsusest võtsid kõik Nõukogude Eesti töötajad vastu palava tänutundega.

Kaugel tagalas, Uraalis, algas eesti väekoondiste formeerimine. 25. septembril 1942 ühendati eesti diviisid Eesti Laskurkorpuseks.

Kommunistlik partei ja NSV Liidu valitsus lõid kõik tingimused lahinguvõimelise korpuse väljakujundamiseks. Peaaegu aasta val-

Nõukogude Liidu marssal K. J. Vorošilov.

mistusid eesti sõjamehed hoolikalt ette eelolevateks võitlusteks. Nõukogude Liidu marssal K. J. Vorošilov, inspekteerides eesti väekoondisi 1942. aasta mais, avaldas veendumust, et „eesti väeosad täidavad neile antud ülesanded nii, et neist saavad kaardiväeosad".

M. I. Kalinin avaldas oma kirjas Eesti Laskurkorpuse võitlejaile soovi, et tema noorusaastate kaasmaalased näitaksid lahinguväljadel oma oskust ja vaprust eesti rahva vabastamiseks fašistlikest okupantidest.

Korpus relvastati kõige parema kaasaegse nõukogude relvastusega. 1942. aasta lõpul, kui korpus sai esimese lahinguülesande, oli ta koosseis juba hästi välja õpetatud ja ühte liidetud. Kunagi

varem polnud Eesti omanud sellist suurepärast sõjaväge. Eesti Laskurkorpus sai eesti rahva uhkuseks. Nõukogude Eesti töötajad on tänulikud suurele vene rahvale Eesti Laskurkorpuse loomisel osutatud igakülgse abi eest.

Eesti Laskurkorpuse sõjategevuse algus. Nõukogude Armee täienes pidevalt inimeste ja tehnikaga ja omandas kaasaegse sõjapidamise kogemusi. Geniaalne stalinlik juhtimine ja nõukogude

M. I. Kalinin.

rahva võrratu mehisus muutsid sõja käigus jõudude vahekorra NSV Liidu kasuks. See andis Nõukogude Armeele võimaluse üle minna pealetungile saksa fašistliku armee vastu.

Sakslased said lüüa suurtes lahingutes Moskva ja Stalingradi all. Nõukogude Armee hiilgaval võidul Stalingradi all oli maailmaajalooline tähtsus. 1943. aasta sai põhjaliku murrangu aastaks sõja käigus. Nõukogude Armee vabastas kaks kolmandikku vaenlase poolt ajutiselt okupeeritud nõukogude maast.

Nõukogude Armee 1942/1943. aasta talve pealetungioperatsioonides tegi oma tuleristsed läbi ka Eesti Laskurkorpus võitluses Velikije Luki linna vabastamise eest.

Oma esimese lahinguülesande täitmise eel kirjutasid Eesti Las-

kurkorpuse sõjamehed seltsimees Stalinile: „Eesti rahvas peab visa võitlust koos teiste Nõukogude Liidu rahvastega, eesotsas suure vene rahvaga, kellega meid seovad ühised võitlustraditsioonid saksa röövvallutajate vastu juba XIII sajandist alates. Minnes lahinguisse, meie, Nõukogude Armee eesti rahvuslike väeosade võitlejad, komandörid ja poliittöölised tõotame Teile, seltsimees Stalin, et meie ei jää maha oma võitluskaaslastest Stalingradi all ja keskrindel, vaid anname vihatud vaenlasele samasuguseid purustavaid lööke ja lähendame seda otsustavat hetke, kus ka meie uulitsal on pidupäev."

Nõukogude Armee Eesti Rahvuskorpuse suurtükiväelased tulepositsioonidel.

Velikije Luki linn ja ümbruskond kujutasid endast vaenlase väga tugevasti kindlustatud kaitserajooni. Raudteede ja maanteede tähtsa sõlmpunktina oli Velikije Lukil suur strateegiline tähtsus. Saksa väejuhatus ise hindas teda ühe „Berliini võtmena". Sakslased kaitsesid Velikije Lukit meeleheitlikult. Nõukogude Armee osad, nende hulgas ka Eesti Laskurkorpus, murdsid vaenlase vihasest vastupanust hoolimata sakslaste kaitse läbi, piirasid Velikije Luki ümber ja vabastasid 16. jaanuaril 1943 linna täielikult. Velikije Luki vabastamisel võtsid Eesti Laskurkorpuse sõjamehed vangi linna fašistliku garnisoni ülema von Sassi, saksa parunite võsu Eestimaalt.

Võitluses Velikije Luki pärast demonstreerisid Eesti Laskurkorpuse võitlejad ja komandörid oma kõrget lahinguoskust ja mehisust.

Nooremleitnant Kariste tõrjus koos oma rühma võitlejatega mitme tunni kestel tagasi vaenlase tankidessandi rünnaku. Kui

sakslased hakkasid nõukogude võitlejate kaevikuisse granaate pilduma, püüdis Kariste need lennult kinni ja hävitas fašiste granaate tagasi pildudes. Rasketest haavadest hoolimata keeldus nooremleitnant Kariste lahkumast lahinguväljalt, öeldes võitlejaile: „Ma jään teie juurde ja võitlen lõpuni, ühtki sammu me ei tagane!"

Rühmakomandör Builov, võttes vastu enne lahingusse minekut ÜK(b) Partei liikmekandidaadi kaardi, tõotas võidelda viimse veretilgani. Kui lahingus kõik tema rühma võitlejad olid rivist välja langenud, asus ta ise kuulipilduja taha ning jätkas võitlust. Rühmakomandör Builov langes lahingus, kuid kui kommunist ei taganenud ta vaenlase ees.

Vaprust ja mehisust näitasid üles terved väeosad. Kaardiväekoondise komandör, kes võitles ühes rindelõigus koos eestlastega, ütles üksuse kohta, mida juhtis ohvitser Virit: „Ehkki see polnud kaardiväeosa, võitles ta siiski mitte halvemini kui kaardiväelased."

Velikije Luki pärast peetud võitlustes ülesnäidatud kangelaslikkuse eest autasustati Nõukogude Liidu ordenite ja medalitega rohkem kui 1000 korpuse sõjameest. Suurimaks kiituseks eesti sõjameestele oli seltsimees Stalini poolt avaldatud tänu. 25. jaanuaril 1943 said väed, kes võtsid osa Velikije Luki linna vabastamisest, seltsimees Stalini tänuavalduse osaliseks. See oli tänuavaldus ka Eesti Laskurkorpusele.

Hiljem, 1943. aasta lõpul ja 1944. aasta algul, paistsid korpuse suurtükiväelased ja tankistid silma Neveli ja Novosokolniki linna vabastamisel ning said uuesti suure Stalini tänu osaliseks.

§ 5. Eesti NSV töötajate kangelaslik töö Nõukogude tagalas

Nõukogude Armee edukas võitlus hitlerlike röövvallutajate vastu poleks olnud võimalik ilma kogu rahva toetuseta, nõukogude inimeste ennastsalgava tööta tagalas. Seltsimees Stalin märkis, et „Nõukogude inimeste ennastsalgav töö tagalas läheb ajalukku — kõrvuti Punaarmee sangarliku võitlusega — kui rahva enneolematu kangelastegu Kodumaa kaitsel". [1]

Maa idarajoonidesse evakueerunud Eesti NSV töötajad töötasid samasuguse ennastsalgavusega kui kogu nõukogude rahvas. Nad töötasid vabrikuis ja tehaseis, kolhoosides ja sovhoosides, õppe- ja teadusliku uurimise asutistes.

Ühes Uraali tehases töötas ligi 100 eesti töölist. Nende hulgas ei olnud ühtki, kes poleks ületanud tootmisnorme. Kangelaslikult töötasid tehase „Punane Krull" kollektiiv Kuzbassis ja Kiviõli töölised Kuibõševi oblastis. Sverdlovski oblasti Irbiti rajoonis töötas üle 500 evakueerunud Eesti elaniku, Uljanovski linnas ja

[1] J. Stalin, Nõukogude Liidu Suurest Isamaasõjast. Tallinn, 1946, lk. 95.

oblastis ligi 800 jne. Korduvalt premeeriti eesti töölisi ennastsalgava töö eest.

Viljakalt töötasid teadlased. Üks väljapaistvamatest mitšuurinlastest, polaarvööndi põllunduse pioneer, Stalini preemia laureaat Johan Eichfeld juhtis nendel aastatel Üleliidulist Taimekasvatuse Instituuti. Instituudi teaduslike töötajate kollektiiv jätkas Leningradis blokaadi tingimustes ennastsalgavalt tööd, päästis täielikult nõukogude teadlaste poolt paljude aastate jooksul kogutud unikaalse, umbes 70 000 seemnenäidist sisaldava kollektsiooni. J. Eichfeld juhtis tehniliste, ravimtaimede ja uba-teraliste kultuuride ülekandmist Nõukogudemaa idarajoonidesse, arendas ja juurutas mitšuurinlikku agrobioloogiat põllumajanduses. Tema juhtimisel aretas instituudi kollektiiv sõja ajal ja esimestel sõjajärgsetel aastatel üle 170 uue taimesordi. Nõukogude teadlased osutasid rahvamajandusele väga suurt abi.

Nõukogude Eesti patrioodid kogusid 1943. ja 1944. aastal tankikolonnide „Nõukogude Eesti eest" ja „Lembitu" ning lennueskadrilli „Tasuja" ehitamiseks ligi 14 miljonit rubla. Seltsimees Stalin avaldas Nõukogude Eesti töötajaile tänu hoole eest Nõukogude Armee relvastuse täiendamisel.

NSV Liidu valitsus osutas suurt tähelepanu ja materiaalset abi Nõukogude Eesti töötajaile. Eesti laste jaoks avati emakeelsed koolid; juba 1942/1943. aastal töötasid Vene NFSV territooriumil 35 eesti kooli ja klassikomplekti. Eesti noori õppis vennasvabariikide kõrgemais koolides. Eesti elanikkonna jaoks anti välja ajalehti, ajakirju ning kirjastati raamatuid emakeeles. Moskvas ja Leningradis töötas Eesti NSV Raadiokomitee, kelle saateid kuulasid suure huviga ka okupeeritud Eesti elanikud. Nende saadete kaudu said nad teada tõde sõja käigust.

1941. aasta detsembris andis NSV Liidu valitsus välja määruse Eesti NSV riiklike kunstiansamblite organiseerimise kohta. Jaroslavlis moodustati rohkem kui 200 näitlejast, solistist ja muusikamehest koosnev eesti kunstimeistrite kollektiiv. Siin oli neil võimalus töö kõrval õppida ning tutvuda eesrindliku nõukogude kunsti saavutustega. Siin töötasid ja õppisid eesti silmapaistvamad kunsti alal töötajad, nagu Gustav Ernesaks, Eugen Kapp, Georg Ots, Olga Lund, Aleksander Arder ja paljud teised.

Eesti NSV riiklikud kunstiansamblid andsid evakuatsiooniaastail üksnes Nõukogude Armee väeosades üle 300 kontserdi. Nad esinesid kontsertidega paljudes Nõukogude Liidu linnades ja oblastites — Moskvas ja Leningradis, Arhangelskis, Novosibirskis, Kesk-Aasia ja Taga-Kaukaasia vabariikides. Neil kontsertidel oli suur edu ja nad aitasid kaasa eestlaste kultuuriliste sidemete tugevdamiseks vennasrahvastega.

1943. aasta aprillis Moskvas korraldatud kunstinäitusel, mis oli pühendatud Jüriöö ülestõusu 600. aastapäevale, panid eesti kunstimeistrid välja üle 150 maali, skulptuuri ja muid teoseid. Suurem

osa neist töödest väljendasid ilmekalt eesti rahva sügavat armastust Nõukogude kodumaa vastu. Kunstnikud võtsid osa lendlehtede kujundamisest, valmistasid rindejooniseid jne. Nõukogude Eesti kirjanikud aitasid kunstisõnaga kasvatada nõukogude patriotismi tunnet, viha vaenlaste vastu, aitasid kasvatada massilist kangelaslikkust Nõukogude Armee võitlejais. Nad töötasid aktiivselt kaasa rinde ja tagala ajakirjanduses ning raadiosaateis. Nende kirglik sõna ulatus ka hitlerlaste poolt orjastatud nõukogude inimesteni.

21. augustil 1943. aastal võtsid Nõukogude valitsus ja ÜK(b)P Keskkomitee J. V. Stalini initsiatiivil vastu otsuse „Edasilükkamatutest abinõudest majanduse taastamiseks saksa okupatsiooni alt vabastatud rajoonides". Kommunistlik partei ja Nõukogude valitsus, osutades vabastatud rajoonide elanikkonnale igakülgset abi saksa fašistliku okupatsiooni jälgede likvideerimisel, suunasid vabastatud rajoonidesse toiduaineid, tööstuskaupu, ehitusmaterjale, põllumajanduslikke masinaid.

ÜK(b) Partei Keskkomitee ja NSV Liidu valitsuse abiga tegid Eesti NSV juhtivad organid evakuatsiooni ajal suurt tööd Nõukogude Eestisse tagasipöördumise ettevalmistamise alal. Õpetati välja suur hulk uut kaadrit. Selleks loodi õppe- ja tootmiskombinaate ja koole, organiseeriti mitmesuguseid kursusi. Õppe- ja tootmiskombinaadid töötasid Jegorjevskis, Tšeljabinskis ja Moskva oblasti Dmitrovi rajoonis. Bõkovis töötasid traktoristide kursused, Tambovis velskrite kool. Mõškinos ja Jegorjevskis, hiljem Leningradis, töötasid partei, nõukogude ja ametiühingute aktiivi kursused. Korraldati kursused kaubandus- ja arveala töötajaile, kohtu ja prokuratuuri alal töötajaile jne. Kõik need ja teised abinõud võimaldasid kohe pärast Nõukogude Eesti vabastamist saksa fašistlikust okupatsioonist kiiresti taastada Nõukogude riigiaparaadi vabariigis ja alustada tööd okupantide poolt laostatud rahvamajanduse taastamiseks.

§ 6. Eesti NSV vabastamine Nõukogude Armee poolt

Nõukogude Armee pealetung. 1944. aasta oli Nõukogude Armee otsustavate võitude aastaks. Seltsimees Stalini geniaalset strateegilist plaani täites andis Nõukogude Armee 1944. aastal Saksa vägedele kümme üksteisele järgnenud võimsat lööki. Nende löökide tagajärjel kihutati vaenlane Nõukogudemaa piiridest välja.

Esimene neist võimsaist stalinlikest löökidest anti sakslastele Leningradi ja Novgorodi all. Selle löögi tagajärjel vabastati Leningradi oblast vaenlasest. Algasid ettevalmistused Nõukogude Baltimaade vabastamiseks.

Seltsimees Stalin kandis hoolt fašistlike okupantide ränga ikke all ägava eesti rahva kiireima vabastamise eest. 1943. aasta novembris seltsimees Stalin ütles: „Ei ole kaugel see aeg, kus

meie viime lõpule Ukraina ja Valgevene, Leningradi ja Kalinini oblasti puhastamise vaenlasest ning vabastame saksa röövvallutajaist Krimmi, Leedu, Läti, Eesti, Moldaavia ja Karjala-Soome vabariigi rahvad." [1]

Nõukogude Armee võitlejad kippusid lahingusse. Nad ütlesid: „Kiiresti pealetungile! Meid ootab fašistliku ikke all ägav vennalik eesti rahvas."

Sakslased olid ehitanud võimsad kindlustused Eesti NSV idapiirile ja lootsid nende taha püsima jääda. Nad kiitlesid: „Saksa armee on loonud Narva ja Peipsi järve vahel raudse barjääri, mida bolševikel ei lähe korda ületada."

Leningradi rinde väed, kelle koosseisus tegutses ka Eesti Laskurkorpus, murdsid läbi vaenlase kindlustusliinid ja vabastasid 26. juulil 1944 Narva linna. 25. augustil vabastasid 3. Balti rinde väed Tartu.

Taganedes Nõukogude Armee löökide all, püüdsid fašistid muuta Eesti NSV „kõrbetsooniks", purustada ja maha põletada tema linnad ja külad. Fašistid muutsid Narva rusuhunnikuks, hävitasid üle poole Tartu linnast. Nad purustasid Tallinna sadama, mineerisid kõik tähtsamad hooned Tallinnas, valmistudes neid õhku laskma. Pärast Tallinna vabastamist avastati linnas 75 mineeritud kohta ja neist võeti välja üle saja tonni lõhkeaineid ning fugasspomme. Hitlerlased ruttasid Eesti NSV elanike massilise hävitamisega. 1944. aasta veebruaris mürgitasid nad Riias terve ešeloni vangistatud Eesti kodanikke. Ainuüksi ühe päevaga, 19. septembril 1944, hävitasid hitlerlased Klooga koonduslaagris ligi 2000 kinnipeetavat. Mustad suitsupilved suurtest tuleriitadest, kus fašistid põletasid oma ohvreid, katsid Eestit.

Kommunistlik partei kutsus fašistide poolt ajutiselt okupeeritud Eesti elanikkonda üles nurja ajama hitlerlaste õelaid plaane. Järgnedes partei üleskutsele, tugevdas Nõukogude Eesti töörahvas võitlust okupantide vastu. Relvaga käes kaitsesid töölised vabrikuid ja tehaseid. Neli korda tegid hitlerlased katset õhku lasta Tallinna elektrijaama, kuid iga kord kihutasid relvastatud töölised nad minema.

Talupojad kaitsesid oma külasid fašistlike süütajate eest. Nõukogude Eesti patrioodid tungisid kallale fašistlikele jõukudele, kes püüdsid elanikke endaga kaasa ajada, ja abistasid igati Nõukogude vägesid. Talupoeg Raag, kes nagu paljud teisedki tõttas appi nõukogude sõjameestele, ütles: „Olen tänulik nõukogude võimule, kes andis mulle maad, mille aga sakslased minult ära võtsid. Olen vana ega suuda sõdida, kuid võin vedada laskemoona." Igal pool võtsid elanikud suure rõõmuga vastu nõukogude sõdureid ja tänasid neid, rõõmupisarad silmis, fašistlikust orjusest vabastamise eest.

---

[1] J. Stalin, Nõukogude Liidu Suurest Isamaasõjast. Tallinn, 1946, lk. 103.

Üldrahvaliku võitlusega päästeti suur hulk materiaalseid ja kultuurilisi väärtusi, mida saksa fašistid ja nende käsilased tahtsid hävitada. Rahvahulkade aktiivne osavõtt Nõukogude Eesti vabastamisest kiirendas ning kergendas Nõukogude Armee operatsioone Eesti NSV territooriumi puhastamisel fašistlikust rämpsust.

1944. aasta septembris-oktoobris andis Nõukogude Armee saksa fašistlikele vägedele uue, sel aastal arvult kaheksanda stalinliku löögi, mille tulemusena vabastati Eesti NSV ja suurem osa Läti NSV territooriumist.

Fašistide poolt purustatud Tallinna sadam.

Nõukogude Armee pealetung oli võimas ja hoogus, hoolimata Saksa vägede kõige meeleheitlikumast vastupanust. Eesti NSV pealinn Tallinn vabastati 22. septembril 1944 Leningradi rinde vägede poolt Nõukogude Liidu marssali Govorovi juhtimisel, tihedas koostöös Balti laevastikuga. Toompea muistse torni kohal hakkas lehvima punane lipp. Selle heiskajaks oli Eesti Korpuse ohvitser leitnant Lumiste.

Eesti NSV saari püüdsid hitlerlased veel endi käes hoida. Nõukogude Armee koos Balti laevastiku meremeestega paiskas nad merre. 24. novembril 1944 teatas NSV Liidu relvastatud jõudude ülemjuhataja J. V. Stalin oma käskkirjas Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi territooriumi täielikust vabastamisest Nõukogude Armee poolt.

Nõukogude Armee hoogus pealetung päästis eesti rahva täieliku hävitamise hirmsast ohust.

Eesti Laskurkorpuse osavõtt Nõukogude Eesti vabastamisest. Nõukogude Eesti vabastamisest võttis Eesti Laskurkorpus aktiivselt osa. Eesti sõjamehed võitlesid suure mehisuse ja vaprusega oma sünnimaa linnade ja külade vabastamise eest. Nende võitlustee on rikas massilise kangelaslikkuse näidetest. Emajõe lahing, Mustvee, Tamsalu, Avinurme lahingud, osavõtt Tallinna vabastamisest, dessant Muhu saarele, käsitsivõitluseks arenenud äge öölahing Tehumardi küla juures Saaremaal, võitlused Sõrve poolsaarel — see ei moodusta kaugeltki veel Eesti Korpuse

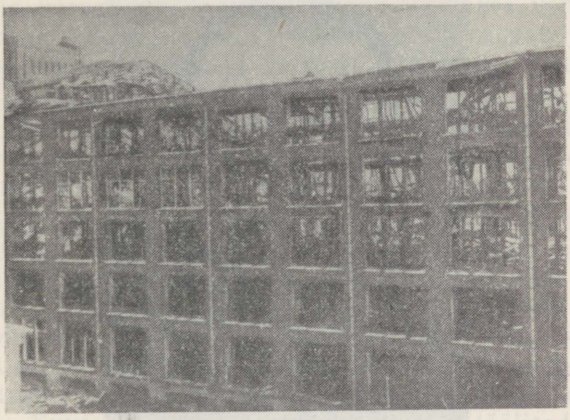

Fašistide poolt purustatud Kreenholmi Manufaktuuri üks hoonetest.

hiilgavate lahingute täielikku loetelu. Neis lahingutes esineb Nõukogudemaa rahvaste kõige sügavamaid sõpruse avaldusi. Üks Saaremaa lahinguist osavõtjaid jutustab: „Üks pilt on mulle meelde jäänud, meelde jäänud kauaks, kogu eluks... Tiheda kadakapõõsa tagant roomasid välja kaks haavatut. Vaikides aitasid nad teineteist. Veri voolas nende haavadest. Ma hüüdsin neid. Üks vastas eesti keeles, teine — vene keeles. Nad ei saanud teineteisest aru. Raskestihaavatud eestlane andis viipega märku, et vene seltsimees roomaks edasi ilma temata. Venelane raputas eitavalt pead ja jätkas eestlase abistamist. Me päästsime mõlemad haavatud. Nad ei tahtnud mingil tingimusel teineteisest lahkuda ja sõitsid koos meie sanitaarpunkti."

Eesti sõjamehed läksid lahingusse loosungiga „Stalini eest, Nõukogude Eesti eest!". Lahingusse mineku eel esitasid nad avaldusi palvega neid parteisse vastu võtta. Suure Isamaasõja aastail kasvas kommunistide arv Eesti Laskurkorpuses rohkem kui 10,5 korda, kommunistlike noorte arv 8,5 korda.

Pärast Eesti NSV vabastamist võttis Eesti Laskurkorpus osa vaenlase Kuramaa grupeeringu purustamisest. 17. märtsil 1945. aastal kordas siin ohvitser Jakob Kunder Aleksander Matrossovi surematu kangelasteo, kattes oma kehaga kinni vaenlase dzoti laskeava. Selle kangelasteo eest omistati leitnant Kunderile pärast surma NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi poolt Nõukogude Liidu Kangelase austav nimetus.

Ülesnäidatud kangelaslikkuse ja lahinguülesannete eeskujuliku täitmise eest omistas kõrgem ülemjuhataja J. V. Stalin Eesti Las-

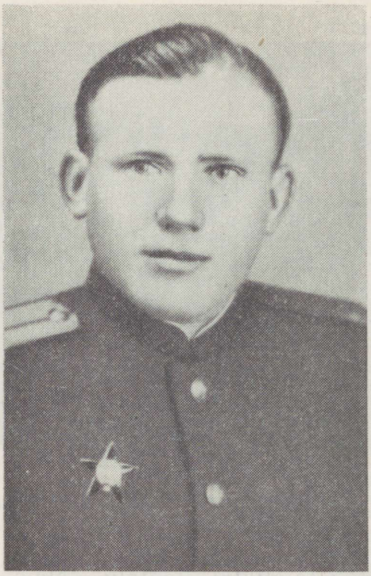

Nõukogude Liidu Kangelane J. Kunder.

kurkorpusele kaardiväe austava nimetuse. Eesti sõjamehed said seitsmel korral suure Stalini tänuavalduse osaliseks.

Väeosadele ja väekoondistele, kes paistsid välja Narva, Tallinna ja Pärnu vabastamisel, anti nimetus „Narva", „Tallinna", „Pärnu". Eriti väljapaistnud eesti väeosi ja väekoondisi autasustati NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi poolt Punalipu, Suvorovi, Kutuzovi, Aleksander Nevski ja Punatähe ordeniga. Ligi 20 000 eesti sõjameest autasustati Nõukogude Liidu lahinguordenite ja -medalitega ning kaheksale eesti rahva paremale pojale anti Nõukogude Liidu Kangelase nimetus.

Eesti sõjamehed pidasid auga oma tõotust, mis nad olid andnud seltsimees Stalinile võitluste eel Velikije Luki pärast. Eesti rahvas

võitles Suures Isamaasõjas samasuguse ennastsalgavusega nagu kõik teised Nõukogude Liidu rahvad.

Vennasrahvaste abi eesti rahvale. Abinõud rahvamajanduse taastamiseks. Oma vabastamise eest fašistlikust ikkest on eesti rahvas tänu võlgu vennalikele nõukogude rahvastele ja enne kõike suurele vene rahvale. Suur vene rahvas aitas eesti rahval päästa eesti rahvusliku kultuuri ja rahvusriikluse, vabaduse ja rahvusliku sõltumatuse. Tallinna töötajad kirjutasid oma kirjas seltsimees Stalinile: „Me ei unusta iialgi, et ilma suure vene rahva ja meie suure kodumaa teiste rahvaste ennastsalgava abita ei oleks eesti rahvas suutnud heita oma õlgadelt saksa fašistlike okupantide iket. Ainult koos kõigi Nõukogude Liidu rahvastega, õlg õla kõrval oma vanema venna — suure vene rahvaga, ühtses võimsas Nõukogude riigis suutis eesti rahvas jagu saada oma põliseşt verivaenlasest ja vabaneda fašistliku orjuse ikkest."

Vennalikud nõukogude rahvad tulid eesti rahvale appi okupantide poolt laastatud rahvamajanduse taastamisel. Üksi poleks eesti rahvas suutnud ka paljude aastakümnete jooksul oma rahvamajandust taastada.

Kommunistlik partei juhtis Eesti NSV töörahva võitlust fašistide poolt tekitatud majandusliku laose likvideerimisel ja vabariigi rahvamajanduse taastamisel. Pandi uuesti kehtima kõik Nõukogude seadused ja taastati Nõukogude riigiaparaat. Vennasvabariikidest hakkas saabuma seadmeid vabrikute, tehaste ja kaevanduste jaoks, traktoreid ja põllutöömasinaid põllumajandusele, tooraineid tööstusele ning toiduaineid ja tööstuskaupu elanikkonna vajadusteks. Suure vaimustusega hakkasid töölised taastama tööstust ja transporti.

Nõukogude võimu üheks esimeseks sammuks oli töötavale talurahvale temalt hitlerlaste ja kulakute poolt äravõetud maa tagasiandmine. Eesti NSV Ülemnõukogu 1944. aasta 17. septembri seaduse alusel tagastati talupoegadele kõik maa, mis nad 1940/1941. aastal olid nõukogude võimult saanud, kuid mis fašistliku okupatsiooni ajal neilt ära võeti. Sama seaduse järgi võeti osaliselt või täielikult ära maa ühes vastava osa inventari ja kariloomadega saksa okupantide käsilaste majapidamistelt. Ligi 42 000 maata ja vähese maaga talupojale anti maad või juurdelõikeid. Koos maaga said nad nõukogude võimult üle 17 000 lehma ja hobuse, samuti elu- ja majapidamishooneid, põllutöömasinaid ja -inventari.

Kehvikud ja keskmikud said riigilt laenu rahas ja viljaseemne näol. Taastati sovhoosid, traktorijaamad ja hobulaenutuspunktid. Töötav talurahvas hakkas aktiivselt taastama põllumajandust. Kulakud püüdsid igati takistada nõukogude võimu poolt rakendatud abinõude ja maareformi läbiviimist külas. Parteiorganisatsioonide kaasabil ja juhtimisel paljastas töötav talurahvas kulakute tegevuse ja koondus veel tihedamini kommunistliku partei ümber.

§ 7. Nõukogude Liidu võit Suures Isamaasõjas

1945. aasta oli nõukogude rahva võidu aasta fašistliku Saksamaa ja imperialistliku Jaapani üle.

1944. aasta suvel, kui ameerika-inglise imperialistid veendusid, et Nõukogude Armee on suuteline oma jõududega purustama fašistliku Saksamaa ja vabastama hitlerlikust orjusest Euroopa rahvad, avasid Ameerika Ühendriikide ja Inglise valitsused teise rinde Euroopas. Nad ruttasid päästma seda, mis veel oli võimalik päästa fašistlikust korrast. Fašistliku Saksamaa ikke alt vabanevaid rahvaid tahtsid nad muuta ameerika-inglise imperialistide orjadeks.

Hitlerlik väejuhatus paiskas kõik oma põhijõud Nõukogude-Saksa rindele, et iga hinna eest takistada Nõukogude vägede edasiliikumist. Kuid generalissimus J. V. Stalini juhtimisel purustas Nõukogude Armee kõik need katsed ja kukutas läbi ameerika-inglise imperialistide kurikavalad plaanid.

2. mail 1945. aastal hõivasid Nõukogude väed Saksamaa pealinna — Berliini. 8. mail 1945. aastal kirjutasid Saksa kõrgema väejuhatuse esindajad Berliinis alla Saksamaa relvastatud jõudude tingimusteta kapituleerumise aktile.

Pöördudes rahva poole ütles seltsimees Stalin: „Suured ohvrid, mida me kandsime oma Kodumaa vabaduse ja iseseisvuse nimel, meie rahva poolt sõja ajal läbielatud loendamatud puudused ja kannatused, pinev töö tagalas ja rindel, mis toodi isamaa altarile, — pole olnud asjata ning neid on krooninud täielik võit vaenlase üle." [1]

Kuid oli olemas veel teine sõjakolle — imperialistlik Jaapan, kes ähvardas NSV Liidu julgeolekut. Jaapani militaristide ikke all ägasid Hiina ja Korea rahvad. Oli vaja likvideerida sõjakolle Kaug-Idas ja kehtestada rahu kogu maailmas. 9. augustil 1945. aastal alustas Nõukogude Armee sõjategevust imperialistliku Jaapani vastu, kes Nõukogude Armee löökide all juba 2. septembril 1945. aastal oli sunnitud tingimusteta kapituleeruma. Teine maailmasõda oli lõppenud.

Hitlerliku Saksamaa ning tema satelliitide ja imperialistliku Jaapani purustamisel oli otsustav osa Nõukogude Liidul.

Saavutanud võidu hitlerliku Saksamaa ja imperialistliku Jaapani üle, kindlustas Nõukogude Liit oma piiride julgeolekut läänes ja idas.

„... Nõukogude Liit, purustanud saksa ja jaapani fašistliku türannia, päästis Euroopa ja Aasia rahvad fašistliku orjuse ohust." [2]

Meie kodumaa võit Isamaasõjas ei olnud lihtsalt ühe riigi võit teiste riikide üle. See oli meie ühiskondliku korra võit, meie riikliku korra võit. Olid võitnud Nõukogude relvastatud

---

[1] J. Stalin, Nõukogude Liidu Suurest Isamaasõjast. Tallinn, 1946, lk. 155—156.

[2] J. V. Stalin, Partei XIX kongressil peetud kõne. Tallinn, 1952, lk. 8.

Generalissimus J. V. Stalin. (B. Karpovi joonistus.)

jõud. Oli võitnud kommunistliku partei tark stalinlik poliitika. Rahvaste sõprus ja nõukogude patriotism olid peamisi Nõukogudemaa jõu allikaid selles sõjas.

Otsustav osa Suures Isamaasõjas oli vene rahval. Ta oli selles sõjas teiste Nõukogude Liidu rahvaste hulgas juhtivaks jõuks, pälvides üldise tunnustuse.

Stalini geenius, tema raudne tahe päästsid nõukogude rahvad fašistliku orjastamise ohust.

„See on meie õnn," ütleb seltsimees V. M. Molotov, „et Punaarmeed ja Nõukogude rahvast juhtis raskeil sõja-aastail Nõukogude Liidu tark ja kogenenud juht suur Stalin. Generalissimus Stalini nimega lähevad meie maa ajalukku ja maailma ajalukku meie armee kuulsusrikkad võidud."

Hiilgav võit Isamaasõjas andis meie kodumaa rahvastele võimaluse jätkata edasiliikumist kommunismile.

XV peatükk

Eesti NSV teel kommunismile

§ 1. Neljas stalinlik viisaastak ja selle tulemused

NSV Liidu rahvamajanduse ümberkorraldamine rahuaja nõuetele. Lõpetanud Suure Isamaasõja hiilgava võiduga, asus nõukogude rahvas kommunistliku partei juhtimisel taastama NSV Liidu rahvamajandust.

Teine maailmasõda tekitas Nõukogude Liidule tohutu suurt kahju. Iga kapitalistlik riik, kel oleks tulnud kanda nii suuri ohvreid, oleks paisatud kaugele tagasi ja poleks suutnud toibuda paljude aastate jooksul. Kuid Nõukogude Liit tuli sõjast välja veel tugevamana ja võimsamana, kui ta oli enne sõda.

Erinevalt kapitalistlikest maadest korraldas Nõukogude Liit ilma igasuguste kriiside ja vapustusteta oma rahvamajanduse väga lühikese ajaga ja ilma välisabita ümber vastavalt rahuaja vajadustele. See sai võimalikuks tänu sotsialistliku korra suurtele eelistele, võrreldes kapitalistliku korraga.

Esinedes 9. veebruaril 1946 kõnega Moskva linna Stalini valimisringkonna valijate ees, ütles seltsimees Stalin, et kommunistlik partei kavatseb lähema viie aasta jooksul taastada tööstuse ja põllumajanduse sõjaeelse taseme ja seejärel ületada selle taseme tunduvas ulatuses.

Lähtudes seltsimees Stalini juhenditest, töötati välja NSV Liidu rahvamajanduse taastamise ja arendamise viie aasta plaan 1946.—1950. a. kohta.

Sõjajärgse viisaastaku põhiülesanneteks olid: taastada meie maa kannatada saanud rajoonid, saavutada tööstuse ja põllumajanduse sõjaeelne tase ning ületada siis see tase tunduvas ulatuses. Viisaastaku viimasel, 1950. aastal pidi NSV Liidu tööstus andma 48% ja põllumajandus 27% rohkem toodangut kui sõjaeelsel, 1940. aastal. Rahvatulu pidi 1950. aastaks ületama 1940. aasta taseme 38% võrra. Nii võimsat ja kiiret rahvamajanduse tõusu võis kindlustada ainult töömahukate tootmisprotsesside ulatuslik mehhaniseerimine, tööviljakuse tunduv tõstmine, eesrindliku stahaanovliku töö kogemuste levitamine ja tehnika kõige täielikum ärakasutamine.

Viie aasta plaaniga Nõukogudemaa ette seatud ülesanded olid grandioossed. Nii suuri ülesandeid võib püstitada ja lahendada ainult nõukogude võim, rahvavõim, mis tugineb riigi ja rahva huvide ühtsusele.

Nõukogude inimesed asusid kommunistliku partei juhtimisel suure vaimustusega teostama viie aasta plaanis ette nähtud grandioosseid töid.

Eesti NSV rahvamajanduse taastamise ja arendamise viie aasta plaan 1946—1950. Lähtudes neist ülesandeist, mis NSV Liidu sõjajärgse viie aasta plaaniga oli seatud Eesti NSV ette, töötati välja ja kinnitati Eesti NSV Ülemnõukogu poolt seadusena Eesti NSV rahvamajanduse taastamise ja arendamise viie aasta plaan 1946.—1950. a. kohta. See plaan nägi ette vabariigi rahvamajanduse täielikku taastamist ja selle tunduvat edasiarendamist.

Eesti NSV rahvamajanduse taastamise ja arendamise stalinlikus plaanis oli peamõhk asetatud Nõukogude Eesti sotsialistlikule industrialiseerimisele. Fašistlike okupantide poolt purustatud vabrikute ja tehaste taastamise kõrval oli ette nähtud kogu vabariigi tööstuse rekonstrueerimine, rea uute ettevõtete ehitamine ja uute tööstusharude loomine.

Erilist tähelepanu osutati viie aasta plaanis rasketööstuse, eriti põlevkivi tootmise ja põlevkivi töötlemise tööstuse arendamisele. Põlevkivi rajoon oli ette nähtud muuta võimsaks tööstuskeskuseks. Suure arengu osaliseks pidid saama masinaehitus, ehitusmaterjalide tööstus, energeetikamajandus, toiduainete ja puuvillriide tööstus.

Plaan nägi ette põllumajanduse taastamist, põldude viljakuse tõstmist, külvipindade laiendamist ja loomakasvatuse arendamist.

Suur töö oli ette nähtud kultuuri arendamise alal.

Nõukogude vennasrahvaste abi — Eesti NSV sõjajärgse viisaastaku eduka täitmise pant. Ainult oma jõududega poleks eesti rahvas suutnud täita rahvamajanduse taastamise ja arendamise viisaastaku grandioosseid ülesandeid. Nende edukat täitmist tagas see, et Eesti kuulub NSV Liidu koosseisu, et kõik Nõukogude Liidu rahvad tulevad eesti rahvale vennalikult appi, et Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei Keskkomitee, NSV Liidu valitsus ning isiklikult seltsimees Stalin pidevalt hoolitsevad eesti rahva eest.

NSV Liidu valitsus eraldas Eesti NSV-le viie aasta plaani teostamiseks tohutu suure summa — 3 500 000 000 rubla.

Sotsialismi ülesehitamine Eesti NSV-s algas ajal, kus enamikus nõukogude vabariikides oli juba sotsialism võitnud. See asjaolu kergendas tunduvalt sotsialismi ülesehitamist Eesti NSV-s, sest eesti rahval oli võimalus kasutada nõukogude vennasvabariikide rikkalikke kogemusi ja abi. Vennasvabariikides oli esimeste stalinlike viisaastakute jooksul loodud võimas sotsialistlik tööstus. See tööstus varustas nüüd ka Nõukogude Eestit uue tehnikaga: tööpinkide, masinate ja seadmetega. Vennasvabariikidest sai Eesti NSV

palju kõrge kvalifikatsiooniga spetsialiste, kellest esimestel sõjajärgsetel aastatel oli Nõukogude Eestis suur puudus.

Nõukogude Eesti tööstuse edusammud. Sõjajärgsete raskuste kiireks ületamiseks, Nõukogude Liidu võimsuse tõstmiseks ja kommunistliku ühiskonna ülesehituse kiirendamiseks kutsusid kommunistlik partei ja Nõukogude valitsus kogu rahvast uutele töövõitudele. See üleskutse leidis nõukogude rahva poolt üldist toetust. Kõikjal algas laialdane liikumine taastamistööde tempo kiirendamiseks, eesrindlaste ja novaatorite kogemuste edasiandmiseks ja juurutamiseks, viie aasta plaani täitmiseks ja ületamiseks. Nõukogude teadlased lülitusid aktiivselt võitlusesse tehnika arendamise eest, eesrindlike töömeetodite juurutamise eest tootmises. Kommunistlik partei juhtis võitlust rahvamajanduse kiire ja võimsa tõusu eest.

Eesti NSV töötajad, samuti nagu kogu nõukogude rahvas lülitus ennastsalgavalt võitlusesse viie aasta plaani täitmise ja ületamise eest. Eesti NSV ettevõtteis arenes hoogsalt massiline sotsialistlik võistlus.

Eesti töölised joondusid vene töölisklassi järgi ja õppisid temalt novaatorlust. Moskva 35 vabriku ja tehase kollektiivi patriootlik algatus, kes oma kirjas seltsimees Stalinile kohustusid toodangu omahinna alandamise teel andma riigile üleplaanilist akumulatsiooni, leidis palavat toetust Nõukogude Eesti töötajate hulgas. Vassili Matrossovi, Nikolai Rossiiski, Maria Rožneva, Liidia Kononenko, Aleksander Tšutkihi, Liidia Korabelnikova ja teiste sotsialistliku tootmise novaatorite algatused leidsid elavat vastukaja ja rakendamist eesti tööliste poolt. Arenes massiline liikumine uute stahaanovlike töömeetodite juurutamise, tootmise ratsionaliseerimise ja toodangu kvaliteedi tõstmise eest.

Kiiresti kasvasid vabariigi stahaanovlaste read. Kui 1945. aastal Eesti NSV-s oli kõigest 4300 stahaanovlast, siis aasta hiljem oli neid juba üle 9000. Viisaastaku lõpuks tõusis stahaanovlaste arv vabariigis 25 000-le. Kuni 90% töölistest võtsid osa sotsialistlikust võistlusest. Ainuüksi 1950. aastal juurutati Eesti NSV-s tootmisse ligi 5600 ratsionaliseerimisettepanekut.

Tööliste massiline osavõtt tootmise ratsionaliseerimisest, stahaanovliku liikumise laiaulatuslik arenemine on võimalik ainult sotsialistlikus riigis, kus kõigile töölistele on kindlustatud õigus tööle ja töölised töötavad endile. Stahaanovlased ja tootmise ratsionaliseerijad on nõukogude korra tingimustes insener-tehniliste töötajate tasemele tõusnud inimesed. Kapitalismi tingimustes insener-tehniline intelligents aitas kapitalistidel ekspluateerida töölisi. Seepärast oli kapitalismi tingimustes tööliste ja juhtiva personali vahekord vaenulik. Nõukogude kord likvideeris need vaenulikud vahekorrad ning asendas need sõbraliku koostöö suhetega, sest sotsialistlikes ettevõtetes nii töölised kui insener-tehnilised töötajad teenivad üht eesmärki — tõsta töötootlikkust ja saavutada küllus rahva vajaduste täielikuks rahuldamiseks.

Pingelises võitluses sõjajärgse stalinliku viisaastaku täitmise eest kerkis Nõukogude Eesti töölisklassi hulgast esile sadu kuulsaid stahaanovlasi, tootmise novaatoreid, nagu müürsepp Kristjan Kärber, kaevur Elmar Sinimägi, hööveldaja August Kuusk, brigadiir-montöör Julius Murd, vanem-vedurijuht Johannes Uuemõis, kangur Eduard Arm, tekstiilitööline Maria Tahtarova, freesija Robert Piilberg, M. I. Kalinini endine töökaaslane treial Gustav Kallas ja paljud teised.

Eriti kiiresti toimus põlevkivibasseini taassünd. Taastati ja laiendati fašistlike barbarite poolt purustatud ja üleujutatud kaevandused. Ehitati uusi suuri ettevõtteid. Samal ajal varustati põlevkivibasseini uue võimsa tehnikaga. Kodanlikus Eestis oli töö põlevkivikaevandustes tõeliseks nuhtluseks, mis võttis tuhandetelt töölistelt tervise. Eesrindlik nõukogude tehnika võimaldas raskemate tööprotsesside peaaegu täieliku mehhaniseerimise. Kaevandustes võeti tarvitusele vennasvabariikidest saadetud kõrge tootlikkusega soonimismasinad, elektripuurid, võimsad transportöörid, laadimismasinad, kaevanduse elektrivedurid. Põlevkivi kaevandamise alal saavutas Eesti NSV sõjaeelse taseme juba 1946. aastal.

Isiklikult seltsimees Stalini algatusel algas põlevkivibasseinis täiesti uue tööstusharu — põlevkivigaasi tööstuse loomine. Sõbralikus koostöös vene teadlaste ja ehitajatega püstitati Eesti NSV-s esimene põlevkivigaasi tehas maailmas ja ehitati gaasijuhe Kohtla-Järve—Leningrad. 1948. aastal hakkas Lenini linn Eesti NSV-st saama põlevkivigaasi.

Kodanlikus Eestis toodeti turvast käsitsi. Nõukogude Eestis toimub üha ulatuslikumalt ka turbatööstuse mehhaniseerimine. Tootsis on turba ja briketi tootmine täielikult mehhaniseeritud. See saavutati teadlaste ja tööliste loomingulises koostöös. Nõukogude valitsus autasustas novaatoreid Stalini preemiaga.

Kogu vabariigis käis hoogus loov töö. Varemeist tõusid Nõukogude Eesti suurimad ettevõtted — Kreenholmi Manufaktuur, elektrimootoritehas „Volta", Balti Manufaktuur ja rida teisi. Taastati vanu ja ehitati uusi tehaseid, kaevandusi, elektrijaamu, raudteejaamu.

Samal ajal toimus kõigi tööstusharude rekonstrueerimine uue tehnika baasil ja töömahukate protsesside mehhaniseerimine. Eesti tööstuse tootmisvõimsused ja töötootlikkus kasvasid pidevalt. Juba 1947. aastal ületas vabariigi tööstuse kogutoodang sõjaeelse taseme. 1949. aasta juunis saavutati vabariigis viisaastaku viimase aasta kohta ette nähtud tööstustoodangu tase. Rida ettevõtteid täitis kaugelt enne tähtaega oma viie aasta plaani.

Linnade ja töölisasulate elanikud taastasid vabatahtliku ühiskondliku töö korras linnu ja asulaid, kaotades sealt fašistlike okupantide purustustöö jäljed, rajades uusi väljakuid ja staadione, parke ja puiesteid.

Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei V kongress. 1948. aasta detsembris tuli kokku EK(b)P V kongress. Vabariigi

parteiorganisatsiooni read olid ajavahemikul IV kuni V kongressini kasvanud 8-kordseks.

Kongress tegi kokkuvõtte eesti kommunistide võitlusest Eesti sotsialistliku ümberkorralduse eest ning rõhutas oma otsustes vaja-

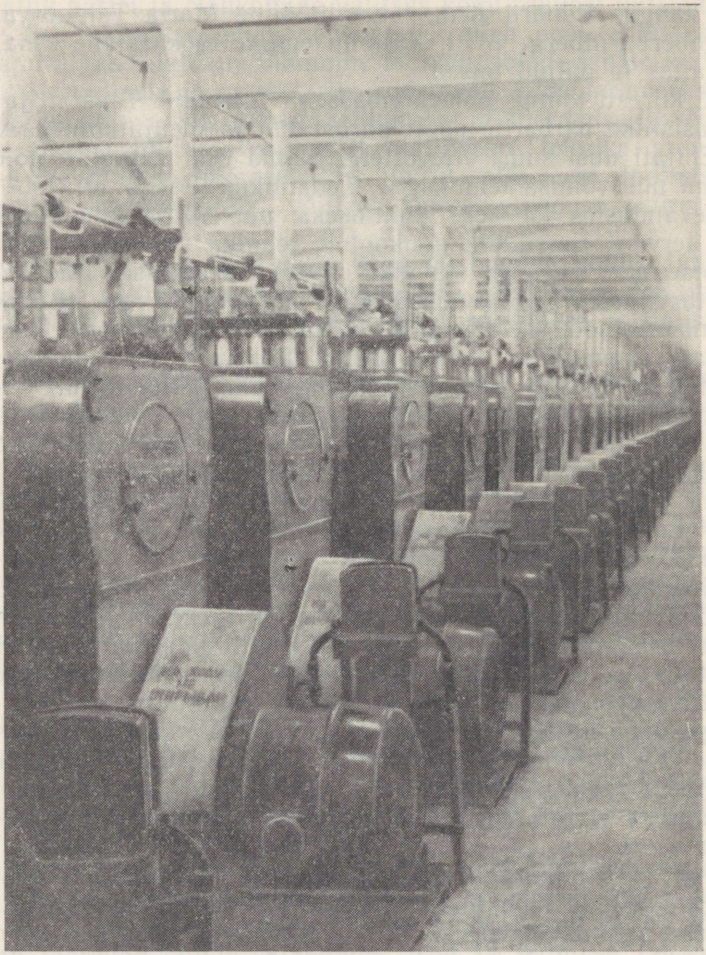

Taastatud Narva Kreenholmi Manufaktuuri üks osakondi, täielikult sisustatud vennasvabariikidest saadud moodsate masinatega.

dust veel enam kiirendada industrialiseerimise ja eriti rasketööstuse arendamise tempot.

Kongress märkis vabariigi põllumajanduse tõsist mahajäämist. Külvipinna kasv ja loomakasvatuse arenemise tempo jäid maha plaanilistest ülesannetest. Kongress nõudis kõigilt partei-, nõukogude ja teistelt organisatsioonidelt, et nad seaksid endale üheks

põhiülesandeks võitluse vabariigi põllumajanduse sotsialistliku ümberkorraldamise eest.

Ideoloogilise töö alal tegi kongress parteiorganisatsioonidele ülesandeks tugevdada töötajate kommunistlikku kasvatust, paljastada väsimatult kodanlik-natsionalistliku ideoloogia mitmesuguseid avaldusi.

Uus, Stalini-nimeline väljak Tallinnas.
Tagaplaanil RAT „Estonia".

Eesti NSV põllumajanduse kollektiviseerimine. Kommunistlik partei ja Nõukogude riik osutasid eesti töötavale talurahvale igakülgset abi vabariigi põllumajanduse taastamisel. Sõja järel taastati vabariigis 24 traktorijaama. Need abistasid kehvikuid ja keskmikke maa harimisel ning külvi teostamisel ja vilja koristamisel. Traktorijaamad harisid 1945. aastal 20 tuhande, 1946. aastal 32 tuhande ja 1947. aastal 35 tuhande kehv- ja keskmajapidamise maad. Töötavale talurahvale andis riik igal aastal suuri kre-

diite. Eesti küla sai üha suuremal hulgal inventari, põllutöömasinaid ja mineraalväetisi. 1944. aasta oktoobrist kuni 1948. aasta oktoobrini sai Nõukogude Eesti töötav talurahvas riigilt pikaajalist krediiti 167,5 miljoni rubla ulatuses. Talurahva materiaalne olukord paranes tunduvalt. 1947. aastal ostis eesti talurahvas ainuüksi vennasvabariikidest saadetud kaupu ligi 6 miljoni rubla eest rohkem kui 1946. aastal.

Partei ja valitsuse hoolitsusele vastas eesti töötav talurahvas ennastsalgava tööga. Kuid üksikmajapidamisele rajaneva Eesti NSV põllumajanduse ja eriti tema peamise haru — loomakasvatuse arenemistempo jäi tunduvalt maha tormiliselt areneva sotsialistliku tööstuse kasvust. Niikaua kui külas valitses kodanlik individuaaltalupidamise kord ei olnud nõukogude võimul sotsialistlikku baasi põllumajanduses. Hajutatud ja väikesed talumajapidamised ei saanud ära kasutada seda võimsat tehnikat, mida üha suuremal määral andis sotsialistlik tööstus. Üksikmajapidamise tingimustes polnud võimalik täiel määral rakendada eesrindliku nõukogude agrobioloogiateaduse saavutusi. Üksikmajapidamine takistas talurahva jõukuse kiiret kasvu.

Kommunistid selgitasid väsimatult talupoegadele, et kiiret tõusu põllumajanduses ning jõukat ja kultuurset elu talurahvale on võimalik kindlustada ainult põllumajanduse kollektiviseerimise teel. Eesti NSV-s tekkisid juba 1940.—1941. aastal mõned kolhoosid. Need hävitati aga fašistlike okupantide poolt täielikult. Pärast Suure Isamaasõja lõppu hakkas kollektiviseerimis-idee haarama üha laiemaid töötava talurahva hulki. Selleks aitasid virgutava eeskujuna kaasa vanemate vennasvabariikide kolhooside suured saavutused. Juba Isamaasõja ajal tutvusid paljud eesti töötajad nende saavutustega.

Sõjajärgseil aastail saatsid eesti talupojad oma esindajaid vennasvabariikidesse tutvuma kolhoosieluga. Pärast tagasitulekut jutustasid need vaimustatult sealse kolhoositalurahva jõukast ja kultuursest elust.

Suurt osa Eesti põllumajanduse kollektiviseerimisel etendasid põllumajandusühistud, samuti sovhoosid ja traktorijaamad. Nende kogemuste varal veendusid talupojad oma silmaga kollektiivsel tööl ja uuel tehnikal baseeruva sotsialistliku suurmajapidamise eelistes.

Kehv- ja kesktalupojad hakkasid ühinema kolhoosidesse. Esimene, Viktor Kingissepa nimeline kolhoos organiseeriti 23. augustil 1947 Saaremaal. 1948. aasta kevadel oli vabariigis juba 58 kolhoosi. Sügisel tegid kolhoosnikud kokkuvõtteid oma esimese aasta ühistööst. Need kokkuvõtted näitasid, et kolhoosipõldude viljakus oli tunduvalt suurem kui üksikmajandite oma. Enne kolhoosi astumist kogusid Orissaare rajooni talupojad 1947. aastal üksikmajandeis keskmiselt 16 tsentnerit rukist, 10 tsentnerit kaera ja otra ning 138 tsentnerit kartuleid hektaarilt. Samad talupojad, ühinenud kolhoosi, kogusid 1948. aastal juba 20 tsentnerit rukist,

12,5 tsentnerit suvivilja ja 150 tsentnerit kartuleid hektaarilt. Kolhoosides tulid talupojad toime niisuguste töödega, mis varem ei olnud neile jõukohased. Tööde mehhaniseerimise tase järsult tõusis. Viktor Kingissepa nimelises kolhoosis näiteks kasvas mehhaniseerimise tase 1950. aastaks, võrreldes üksikmajapidamiste mehhaniseerimise tasemega enne nende kolhoosi ühinemist, künni alal ligi 150%, äestamise alal üle 275% ja kultiveerimise alal üle 400%. Kolhoosnikute tulud olid märksa suuremad üksiktalupoegade tuludest.

1948. aasta novembris toimus Tallinnas Eesti NSV kolhoosnikute esimene kongress. Siis oli Eesti NSV-s juba üle 400 kolhoosi. Kongressi delegaadid jutustasid uuest, jõukast elust kolhoosis ning avaldasid sügavaimat tänu seltsimees Stalinile, kes näitas töötavale talurahvale ainuõige tee õnnelikku tulevikku, — sotsialismitee, kolhoositee. Kollektiivse majapidamise eelistes veendusid üha rohkem mitte ainult kehvikud, vaid ka keskmikud.

Eesti töötava talurahva siirdumine kolhoositeele toimus ägeda klassivõitluse tingimustes. Kulakud, kodanlikud natsionalistid ja endised fašistide käsilased püüdsid igati takistada Eesti NSV põllumajanduse sotsialistlikku ümberkorraldamist. Nad püüdsid töötavat talurahvast eksitada väljamõeldistega eesti talupoja sügavalt individualistlikust psühholoogiast, kolhoosikorra sobimatusest Eesti NSV oludes, kus ei saavat ulatuslikult kasutada masinaid jne. Klassivaenlased tegid üksiktalupoegade hulgas kihutustööd loomade müümiseks ja mahatapmiseks. Nad korraldasid terroristlikke akte külaaktivistide vastu.

Töötav talurahvas nõudis kulakluse vaenuliku tegevuse likvideerimist.

1949. a. kevadel, kui eesti talurahvas asus massiliselt kolhoositeele, teostati Eesti NSV-s üldise kollektiviseerimise baasil kulakluse kui klassi likvideerimine. Kulaklus ekspropriieeriti, tema tootmisvahendid läksid kolhoosidesse ühinenud talupoegade kätte.

Eesti talurahva elus toimus sügavaim revolutsiooniline pööre, mis oma tagajärgedelt võrdub revolutsioonilise pöördega 1940. aasta suvel. Seltsimees Stalin õpetab, et põllumajanduse kollektiviseerimine Nõukogude Liidus „oli revolutsioon, mis likvideeris külas vana kodanliku majandusliku korra ja lõi uue, sotsialistliku korra. Kuid see pööre ei toimunud plahvatuse teel, s. o. kehtiva võimu kukutamise ja uue võimu loomise teel, vaid külas vanalt kodanlikult korralt järk-järgult uuele ülemineku teel. Ja seda läks korda teha sellepärast, et see oli revolutsioon ülaltpoolt, et pööre teostati kehtiva võimu algatusel talurahva põhihulkade toetusel".[1] See revolutsiooniline pööre lahendas Eesti NSV-s, samuti nagu varem teistes liiduvabariikides, kolm sotsialistliku ülesehitustöö põhiküsimust: likvideeriti kõige arvukam ekspluateerijate klass —

[1] J. Stalin, Marksism ja keeleteaduse küsimused. Tallinn, 1952, lk. 24.

kulakute klass; ühiskondliku, sotsialistliku majapidamise teele astus kõige arvukam töörahvaklass — talupoegade klass; nõukogude võim Eestis sai sotsialistliku baasi põllumajanduses.

Eesti talurahva otsustav pöördumine sotsialismiteele, kolhoosikorra võit Eesti NSV-s viis vabariigi põllumajanduse kiirele tõusule.

Sotsialistliku põllumajanduse edusammud. Kommunistlik partei ja Nõukogude valitsus osutasid Nõukogude Eesti noortele kolhoosidele suurt abi. EK(b)P Keskkomitee suunas linnast juhtivale tööle maale kolhoosidele abiks rea kommuniste. Organiseeriti juhtiva kolhoosikaadri kool Kehtnas ja arvukad kursused agronoomide, zootehnikute ja teiste spetsialistide ettevalmistamiseks.

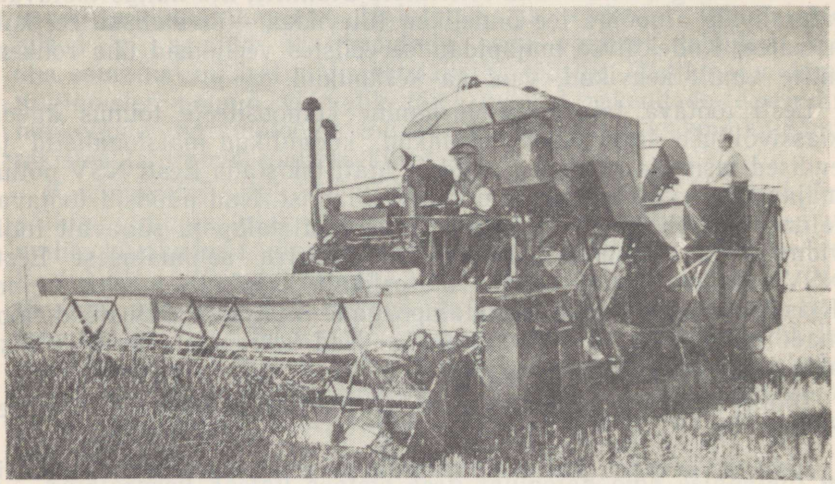

Iseliikuv kombain Eesti NSV kolhoosipõllul.

Nõukogude valitsus andis kolhoosidele suuri pikaajalisi krediite. Traktorijaamade arv kasvas 1951. aasta kevadeks 61-le. Pidevalt suurenes traktoripargi võimsus. Ainuüksi 1949. aastal sai Eesti NSV põllumajandus uusi traktoreid hulgal, mis oma võimsuselt ületab kodanlikus Eestis tema 20-aastase eksisteerimise kestel olemas olnud kõigi traktorite võimsuse. Vabariigi põldudel hakkasid töötama nõukogude kombainid.

1949. aasta aprillis võtsid NSV Liidu Ministrite Nõukogu ja ÜK(b)P Keskkomitee vastu kolhooside ja sovhooside produktiivse ühisloomakasvatuse arendamise kolme aasta plaani (1949—1951). See plaan seadis ülesande — suurendada 1951. aastaks loomakasvatussaaduste tootmist 1948. aastaga võrreldes vähemalt poolteisekordselt. EK(b)P Keskkomitee ja Eesti NSV valitsus võtsid 1949. aasta juunis vastu määruse selle plaani täitmise abinõudest Eesti NSV-s. Nähti ette vähemalt nelja loomakasvatusfarmi orga-

niseerimine igas kolhoosis, loomade arvu suurendamine ja nende produktiivsuse tõstmine.

Juba selle plaani teostamise esimese aasta lõpuks oli üle 96% vabariigi kolhoosidest loonud ühisloomakasvatuse neli farmi. Paljud kolhoosid täitsid produktiivse ühisloomakasvatuse arendamise kolme aasta plaani kahe aastaga, s. o. juba 1950. aastal. Samuti täitsid produktiivse loomakasvatuse arendamise kolme aasta plaani kahe aastaga vabariigi sovhoosid. Nad saavutasid piimatoodangu alal ühe aastalehma kohta esikoha meie maal.

Suured olid Eesti NSV edusammud ka põllumajanduse alal. Kolhoosid suurendasid teraviljakultuuride viljakust 20—25% võrra, võrreldes üksikmajandite põldude viljakusega. Juba 1949. aastaks oli keskmine viljasaak vabariigis sõjaeelse tasemega võrreldes suurenenud 35,6% ja 1945. aastaga võrreldes isegi 85,5% võrra. Ajavahemikul 1945—1950 suurenesid külvipinnad uudismaade ja üksikmajandeis aastaid söödis seisnud maade ülesharimise arvel 116 tuhande hektaari võrra.

Kolhoosikord tõi uue elu ka kaluritele. Kodanliku diktatuuri ajal röövisid kalurite töövaeva kaupmehed ja spekulandid. Okupatsiooniaastail hävines $^2/_3$ kalapaatidest ja $^3/_4$ püügivahendeist. Nõukogude võim varustab kalureid moodsate püüniste ja kalapüügilaevadega. Mehhaniseeritud ühine kalapüük kolhoosides võimaldab tunduvalt tõsta kalasaaki. Kui 1948. aastal, enne kalurite ühinemist kolhoosidesse, ühe kaluri keskmine saak püügihooaja jooksul oli 26,4 tsentnerit, siis 1950. aastal, kollektiivse töö tingimustes tõusis see 64,4 tsentnerini. Kalurite keskmine aastasissetulek kasvas 1950. aastal 1949. aastaga võrreldes peaaegu kahekordseks. Kaluritel on kolhoosides kindlustatud jõukas elu.

Võitluses Eesti põllumajanduse sotsialistliku ümberkorraldamise eest, põldude viljakuse ja loomakasvatuse produktiivsuse tõstmise eest kerkis rahva hulgast esile sadu kolhooside ja sovhooside juhte ja sotsialistliku põllumajanduse novaatoreid. Karl Isak, endine sulane, kasvas nõukogude korra tingimustes väljapaistvaks sotsialistliku põllumajanduse juhtivaks töötajaks. Ta töötab praegu sovhoosi põllundusbrigadiirina. Suurte teraviljasaakide eest anti talle Sotsialistliku Töö Kangelase nimetus. Hinnates tema tööd valis rahvas Karl Isaku NSV Liidu Ülemnõukogu saadikuks. Üle kogu vabariigi on tuntud kuulsa traktoristi Paša Angeelina järglase Elmine Otsmani, loomakasvatajate, Sotsialistliku Töö Kangelaste Hilda Kruusalu, Anni Mikomäe, Elise Blumenfeldi, Ivan Paukku ja teiste nimed.

Sotsialistlik kord äratas laiades töörahva hulkades tootmisalase aktiivsuse ja päästis valla nende loomingulised jõud. Kapitalistlikus ühiskonnas kurnatud ja rõhutud eesti talupojad asusid kollektiivse majapidamise tingimustes tööliste kõrvale uue elu aktiivsete ehitajate ridadesse.

Sotsialismi ülesehitamise uus rahvaliikumise torm viis vana eluviisi, vanade kommete, arusaamiste ja tavade purustamisele ning

rahva loovate jõudude õitsengule. Mida ulatuslikumalt vabanes eesti rahvas kõigest tagasikiskuvast vanast, seda kiiremini arenesid tema loovad jõud. Ühtlasi kujunesid ja arenesid sotsialistliku ühiskonna inimestele omased uued, kõrged moraalsed omadused.

Kolhooside organisatsiooniline ja majanduslik tugevnemine. Väikeste kolhooside ühinemine. Kolhoosikorra võit tähendas uue elu algust Eesti külas. Kulaklikust orjaikkest vabanenud endised sulased ja kehvikud tõusid kolhoosides majanduslikult kindlustatud inimeste tasemele. Kolhoosnikud hakkasid saama palju suu-

Traktoristide väljakutse sotsialistlikuks võistluseks (R. Treumani ja V. Karruse maal).

remaid sissetulekuid kui nad said varem, üksiktalupoegadena. Kolhooside sissetulekute suurenemine võimaldas neil osta järjest rohkem põllumajanduslikke masinaid, mitmesuguseid seadmeid, autosid.

ÜK(b)P Keskkomitee ja NSV Liidu valitsuse poolt 1946. aasta septembris vastuvõetud määruse „Abinõudest põllumajandusliku artelli põhikirja rikkumise likvideerimiseks kolhoosides" ja ÜK(b)P Keskkomitee 1947. aasta veebruaripleenumi otsuste kohaselt osutasid vabariigi parteiorganisatsioonid ja nõukogude organid kolhoosidele suurt abi ühiskondliku omandi kindlustamisel, töödistsipliini tugevdamisel ja tööviljakuse tõstmisel.

Nõukogude võim andis kätte kolhoosidele aktid maa põlise kasutamise kohta.

1950. aastal moodustati vabariigi traktorijaamades poliitosakonnad. Poliitosakonnad abistavad kolhoose nende poliitilisel ja organisatsioonilisel tugevdamisel.

Mõnel pool puges kolhoosidesse kulaklik-natsionalistlikke elemente, et kahjustada ja laostada kolhoose seestpoolt. Poliitosakonnad aitavad kolhoosnikuil paljastada ja minema kihutada neid kolhoosikorra vaenlasi, likvideerida põllumajandusliku artelli põhikirja rikkumisi. Poliitosakonnad, kes annavad välja ka oma ajalehti, abistavad kolhoose, teostavad poliitilist kasvatustööd maaelanikkonna hulgas, populariseerivad kolhoosides põllumajanduse novaatorite töömeetodeid ja saavutusi.

Poliitosakondade asutamine traktorijaamades on eredaks näiteks stalinlikust hoolitsusest eesti kolhoositalurahva eest.

Sotsialistliku põllumajanduse edasist tõusu hakkas pidurdama kolhooside väiksus. Seltsimees Stalin õpetab, et põllumajandusliku tootmise „kasvu allikas on ajakohases tehnikas, suures hulgas ajakohastes masinates . . ." [1] Väikesed kolhoosid ei saa edukalt ära kasutada võimsat nõukogude tehnikat; neil on raske teostada suuremaid maaparandustöid, kindlustada tootmise kiiret kasvu ja kolhoosnikute jõukuse tõusu.

1950. aastal hakkasid väikesed kolhoosid kõikjal ühinema. Kolhooside suurendamine lõi tingimused nende edasiseks kiireks õitselepuhkemiseks ning kolhoosnikute sissetulekute veel ulatuslikumaks suurenemiseks. Nii näiteks tõusis 1951. aasta märtsis Viljandi rajooni kolme väiksema põllumajandusliku artelli ühinemise teel rajatud Koidu kolhoosi sissetulek aasta lõpuks 900 000 rublani. Kõigi kolme kolhoosi üldine aastasissetulek moodustas kuni nende ühinemiseni ümmarguselt 300 000 rubla.

1950. aastal tekkisid Eesti NSV-s esimesed miljonärkolhoosid.

Looduse ümberkujundamise stalinlik plaan. NSV Liidu põllumajanduse uue võimsa tõusu saavutamiseks, võitluseks põudade vastu ning suurte ja püsivate saakide kindlustamiseks võtsid NSV Liidu Ministrite Nõukogu ja ÜK(b)P Keskkomitee 1948. a. oktoobris seltsimees Stalini algatusel vastu looduse ümberkujundamise grandioosse plaani. See plaan näeb ette NSV Liidu Euroopa-osa stepi- ja metsastepirajoonides 1950.—1965. aasta jooksul suurte riiklike kaitse-metsavööndite rajamise, samuti heinavälja-külvikordade juurutamise kolhoosides ja sovhoosides ning suurte maa-alade niisutamise. Need hiigeltööd teostatakse maa-alal, mis võrdub mitme Lääne-Euroopa riigi territooriumiga.

Nõukogude rahvas võttis looduse ümberkujundamise stalinliku plaani vastu suure vaimustusega.

1949. aasta augustis võttis Eesti NSV Ülemnõukogu vastu soostunud maa-alade kuivendamise ja kasutuselevõtmise ning heina-

[1] J. Stalin, Sotsialismi majandusprobleemid NSV Liidus. Tallinn, 1952, lk. 83.

välja-külvikordade rakendamise plaani Eesti NSV-s suurte ja püsivate saakide kindlustamiseks ning loomakasvatusele kindla söödabaasi rajamiseks. See plaan koostati seltsimees Stalini algatusel ja tema juhendite kohaselt.

Maaparanduse ja heinavälja-külvikordade rakendamise stalinliku plaani teostamine suurendab tunduvalt külvipindu, kultuurheinamaid ja -karjamaid, kindlustab suurte ja püsivate saakide

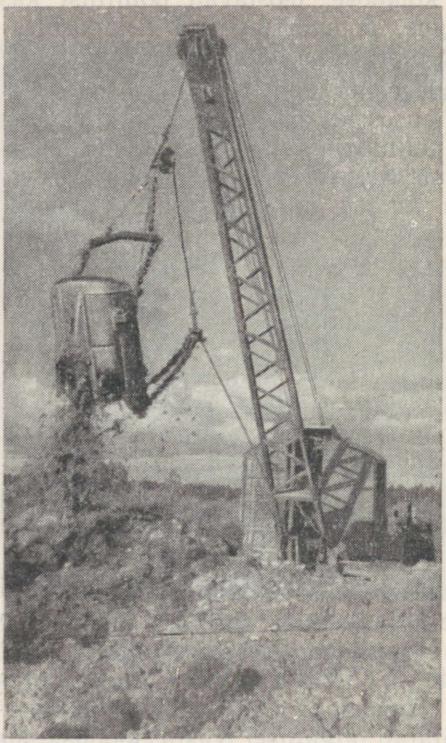

Nõukogude tehnika looduse ümberkujundamisel Eesti NSV-s.

saamise ning rajab vabariigi loomakasvatusele kindla söödabaasi. Samal ajal võimaldab selle teostamine täielikult mehhaniseerida põllutöid, vabastades inimest raskest füüsilisest tööst.

Sajandeid on eesti talupoeg võidelnud soode ja kividega. Ent see võitlus ei olnud üksiktalupidajale jõukohane. Ainult nõukogude korra, kolhoosikorra tingimustes võis alata edukas looduse ümberkujundamine.

Kui saja aasta jooksul on Eestis kuivendatud ainult 75 000 hektaari soomaid, siis looduse ümberkujundamise stalinlik plaan näeb

EESTI NSV ADMINISTRATIIVNE KAART

TR. KOMMUNIST, TALLINN. 1952

ette maaparandustööde tegemist 15 aasta jooksul 1 miljoni hektaari suurusel maa-alal.

Nõukogude valitsus tuli appi eesti talupojale. Suurema osa maaparandustöödega seotud kuludest võtab riik enda kanda. Maaparanduse plaani teostamiseks on juba loodud 6 maaparandusjaama, millele lisanduvad ekskavaatori-, metsakuivendus- ja teised spetsiaaljaamad, mis kõik on varustatud võimsa nõukogude tehnikaga. Lähemail aastail on ette nähtud veel mitme maaparandusjaama loomine. Traktorijaamade juures töötavad maaparandusrühmad.

Küla sotsialistlikul ümberkujundamisel, looduse ümberkujundamise grandioossete tööde teostamisel etendab suurt osa sotsialistlik linn. Kui kapitalismi tingimustes linn ekspluateeris küla, laostas suuremat osa maaelanikkonnast, siis nüüd linn igati abistab talurahvast, varustab küla tehnikaga. Sotsialistlik kord on likvideerinud juba linna ja küla vastandlikkuse aluse. Sellega on loodud tingimused linna ja küla vaheliste oluliste erinevuste kadumiseks.

Innustatuna partei ja valitsuse hoolitsusest asus eesti rahvas hoogsalt teostama Eesti NSV looduse ümberkujundamise stalinlikku plaani.

Rajoonide ja oblastite moodustamine Eesti NSV-s. Põllumajanduse sotsialistlik ümberkorraldus põhjustas vajaduse viia partei-, nõukogude ja majandusorganite aparaat ligemale maaelanikkonnale, et kindlustada kolhooside ja sovhooside, samuti küla kultuurilise ülesehitustöö konkreetne juhtimine.

1. oktoobril 1950 asendati Eesti vananenud administratiiv-territoriaalne jaotus uuega. Endise 13 maakonna ja 233 valla asemele moodustati 39 maarajooni, mis allusid otseselt vabariiklikele organitele.

Rahvamajanduse kasv nõudis edasisi muudatusi vabariigi administratiiv-territoriaalses korralduses.

NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusega 10. maist 1952 moodustati Eesti NSV koosseisus kolm oblastit — Tallinna, Pärnu ja Tartu oblast. Oblastite moodustamine viis partei- ja riigiaparaadi veelgi lähemale töötava rahva hulkadele, kuna rajoonid alluvad nüüd oblastitele.

Rajoonide ja oblastite moodustamine Eesti NSV-s viis tema administratiiv-territoriaalse jaotuse kooskõlla kogu Nõukogude Liidu administratiiv-territoriaalse jaotusega.

Töörahva materiaalse heaolu tõus. Määratledes sõjajärgse viisaastaku ülesandeid, ütles seltsimees Stalin, et viie aasta plaanis „pööratakse erilist tähelepanu massikaupade tootmise laiendamisele, töörahva elutaseme tõstmisele kõigi kaupade hindade järjekindla alandamisega . . ." [1] Kommunistlik partei täidab järjekindlalt seltsimees Stalini juhendeid.

---

[1] J. Stalin, Moskva linna Stalini valimisringkonna valijate valimiseelsetel koosolekutel peetud kõned. Tallinn, 1950, lk. 20.

Tööstuse ja põllumajanduse suured edusammud sõjajärgseil aastail võimaldasid kommunistlikul parteil ja Nõukogude valitsusel 1947. aasta detsembris kaotada kaardisüsteemi kõigile toidu- ja tööstuskaupadele. Kaotati kõrged kommertshinnad ja kehtestati ühtlased alandatud riiklikud jaehinnad. Ühtlasi viidi läbi rahareform, mis likvideeris teise maailmasõja tagajärjed raharingluse alal ja taastas täisväärtusliku Nõukogude rubla.

Ajavahemikul 1948—1952 alandati Nõukogude valitsuse ja ÜK(b)P Keskkomitee otsusega veel neljal korral laiatarbekau-

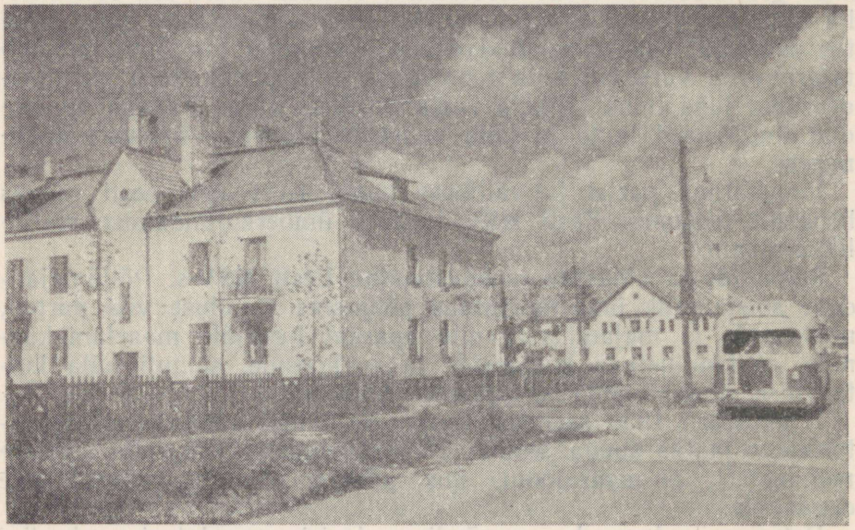

Uus elamukvartaal Kohtla-Järve linnas.

pade jaehindu. Selle tagajärjel tugevnes Nõukogude rubla veel enam, tõusid suuresti tööliste ja teenistujate reaalpalk ning talupoegade sissetulekud.

Iga hindade alandamisega tõusis elanikkonna aineline heaolu. Näiteks ostis Eesti NSV elanikkond riiklikest ja kooperatiivkauplustest 1950. aastal kaupu rohkem kui 1949. aastal: lihasaadusi 74%, rasvaineid 3,7 korda, piimasaadusi 124%, nahkjalatseid 43% jne. NSV Liidus ületas rahva tarbimine tähtsamate kaupade alal juba 1949. aastal sõjaeelse taseme.

Kapitalistlikes maades seevastu langeb töörahva elutase pidevalt.

Nõukogude riik kulutab iga aastaga järjest suuremaid summasid sotsiaal-kultuurilisteks üritusteks: rahvaharidusele, kultuurilisele ülesehitustööle, rahvatervishoiule, abirahade ja pensionide maksmiseks töötajaile jne. Kui Eesti NSV-s kulud sotsiaal-kultuurilisteks üritusteks 1945. aastal moodustasid 45,5% eelarve üldmahust, siis

1950. aastal moodustasid nad juba 54,5% eelarve mahust; eelarve kulude summad aga kasvasid 219 protsenti. Kodanliku Eesti 1939/40. a. eelarves olid sotsiaal-kultuurilisteks vajadusteks ette nähtud kõigest 18,9% eelarve kogusummast.

Nõukogudemaa töötajad ja teenistujad saavad riigilt abirahasid ja pensione haiguse, töövõime kaotuse ja vanaduse korral. Neile võimaldatakse iga aasta puhkus töötasu edasimaksmisega. Suur hulk Nõukogude Eesti töötajaid saab igal aastal tasuta või osalise juurdemaksuga tuusikuid sanatooriumidesse ja puhkekodudesse. Nõukogude lapsed saavad tasuta kohustusliku hariduse. Tehnikumide ja kõrgemate koolide õpilastele makstakse stipendiume.

Nõukogude riik on kindlustanud elanikkonnale tasuta arstiabi ja parandab pidevalt töötajate meditsiinilist teenindamist. Nõukogude tervishoid teostab elanikkonna hulgas suurt profülaktilist tööd, nõukogude meditsiin töötab välja uusi, efektiivsemaid meetodeid haigete ravimiseks. Sõjajärgse viisaastaku jooksul suurenes tunduvalt voodikohtade arv haiglates ja sanatooriumides. Kodanlikus Eestis oli kokku üldse 9 maahaiglat 177 voodikohaga. Nõukogude Eestis 1951. aastal oli juba 77 maahaiglat 827 voodikohaga. Kodanlikus Eestis oli kõigest üks lastehaigla 25 voodikohaga, Nõukogude Eestis kasvas voodikohtade arv lastehaiglates 900-ni. Arstide arv Eestis suurenes 1950. aastaks, võrreldes 1940. aastaga, 60% võrra. Nõukogude riik hoolitseb emade ja laste eest. Kiiresti kasvab lasteaedade ja -sõimede võrk. Kommunistliku partei ja Nõukogude valitsuse hoolitsuse tulemusena rahva tervishoiu eest on elanikkonna surevus Nõukogude Liidus vähenenud kaks korda, võrreldes sõjaeelse 1940. aastaga, ja veel rohkem on vähenenud laste surevus. Pidevalt kasvab elanikkonna sündivus.

Suuri summasid assigneeritakse Nõukogudemaal iga aasta kehakultuurile ja spordile. Iga aastaga suurendab riik laiatarbeesemete tootmist.

Töörahva materiaalse heaolu pidev kasv on võimalik ainult nõukogude korra tingimustes ja tänu kommunistliku partei alatisele hoolitsusele rahva hüvangu ja õnne eest.

Nõukogude Eesti kümnenda aastapäeva pühitsemine. 1950. aasta juulis tähistas eesti rahvas Nõukogude Eesti kümnendat aastapäeva. Töölised, kolhoositalurahvas ja intelligents võtsid seda eesti töörahva suurt pidupäeva vastu uute silmapaistvate töösaavutustega.

Nõukogude Eesti kümnenda aastapäeva pühitsemine kujunes nõukogude patriotismi ja nõukogude rahvaste stalinliku sõpruse eredaks demonstratsiooniks. Juubeli pühitsemiseks saabus vabariigi pealinna Tallinna arvukalt töörahva esindajaid kõigist vabariigi osadest ja külalisi kõigist meie vennasvabariikidest.

20. juulil astus Eesti NSV Ülemnõukogu kokku juubeliistungjärguks. 21. juulil toimus Tallinnas grandioosne demonstratsioon, millest võtsid osa ligi 200 000 inimest. Eesti rahvas demonstreeris suure vaimustusega oma saavutusi nõukogude korra viljastavais

Eesti NSV X aastapäeva laulupidu. Ühendatud koorid laululaval.

tingimustes, oma koondumist kommunistliku partei ja seltsimees Stalini ümber.

Suure vaimustuse tähe all kulges Nõukogude Eesti teine laulupidu, millel esinesid 32 000 lauljat, tantsijat ja muusikanti. Kõigist vabariigi osadest kokku tulnud lauljad laulsid vabast ja rõõmsast elust, rahvaste vendlusest, eesti rahva parimast sõbrast ja õpetajast seltsimees Stalinist.

ÜK(b)P Keskkomitee ja NSV Liidu valitsus saatsid juubelipäevaks tervituse eesti rahvale, milles öeldakse:

„NSV Liidu Ministrite Nõukogu ja Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee õnnitlevad Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi töötajaid Eesti NSV moodustamise kümnenda aastapäeva puhul ja avaldavad kindlat veendumust selles, et vabariigi töölised, kolhoosnikud ja intelligents ka edaspidi tugevdavad rahvaste stalinlikku sõprust ja annavad kogu oma jõu võitlusele Nõukogude Eesti uue õitsengu eest meie suure Kodumaa auks ja kuulsuseks."

Seoses Eesti NSV kümnenda aastapäevaga autasustas NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidium NSV Liidu ordenite ja medalitega väljapaistvate saavutuste eest vabariigi tööstuse ja põllumajanduse, teaduse, kultuuri ja kunsti arendamise alal üle 2400 Nõukogude Eesti töötaja.

Eesti rahvas võitluses rahu kindlustamise eest. Nõukogude Liidu võit fašistliku Saksamaa ja imperialistliku Jaapani üle muutis põhjalikult jõudude vahekorra kapitalistliku ja sotsialistliku süsteemi vahel. On toimunud imperialismileeri tunduv nõrgenemine, järsult on tugevnenud sotsialismi- ja demokraatialeer eesotsas Nõukogude Liiduga.

Imperialismileer eesotsas Ameerika Ühendriikidega, mis on muutunud maailma reaktsiooni ja agressiooni keskuseks, teeb pingsaid ettevalmistusi uueks maailmasõjaks. „... Ameerika Ühendriikides, Inglismaal ja samuti ka Prantsusmaal," ütleb seltsimees Stalin, „on agressiivseid jõude, kes ihkavad uut sõda. Nad vajavad sõda ülikasumite saamiseks, teiste maade riisumiseks. Need on miljardärid ja miljonärid, kes suhtuvad sõjasse kui tuluartiklisse, mis annab kolossaalseid kasumeid." [1]

Kuid demokraatia- ja sotsialismileeri jõud on imperialismileeri jõududest palju võimsamad. Demokraatia- ja sotsialismileer kasvab ja tugevneb, ta võitleb otsustavalt ja järjekindlalt kõigi maade rahuliku koostöö eest, kõigi rahvaste, nii suurte kui ka väikeste, vabaduse ja sõltumatuse eest, kindla ja püsiva demokraatliku rahu kehtestamise eest, sotsialismi eest.

Seltsimees Stalin, juhtides maailma rahvaste võitlust rahu eest, kutsub üles rahu eest võitlejaid kindlustama ja tugevdama rahuüritust. „Rahu säilitatakse ja kindlustatakse," ütleb seltsimees

---

[1] Seltsimees J. V. Stalini jutuajamine „Pravda" kirjasaatjaga. Tallinn, 1951, lk. 7.

Stalin, „kui rahvad võtavad rahu säilitamise enda kätte ja kaitsevad seda lõpuni. Sõda võib saada vältimatuks, kui sõjaõhutajail läheb korda mässida rahvahulgad valedesse, petta neid ja kiskuda nad uude maailmasõtta." [1]

Eesti rahvas koos teiste nõukogude rahvastega sammub aktiivsete rahu eest võitlejate esiridades. Kogu Eesti täiskasvanud elanik-

Eesti NSV Teaduste Akadeemia president J. Eichfeld ja Sotsialistliku Töö Kangelased H. Kruusalu ja K. Isak alla kirjutamas viie suurriigi vahel rahupakti sõlmimise üleskutsele.

kond kirjutas alla ülemaailmse rahupooldajate kongressi alalise komitee Stokholmi istungjärgu üleskutsele aatomirelva keelamise kohta ja selle valitsuse sõjaroimariks kuulutamise kohta, kes esimesena võtab kasutusele aatomirelva.

Eesti rahvas kiitis üksmeelselt heaks Rahukaitse seaduse, mis võeti vastu NSV Liidu Ülemnõukogu poolt 12. märtsil 1951. Juhindudes nõukogude rahuarmastava poliitika kõrgetest printsiipidest ja järgides rahu kindlustamise ning rahvastevaheliste sõbralike sidemete loomise eesmärki, tunnistas NSV Liidu Ülemnõukogu sellega sõjapropaganda raskeimaks kuriteoks inimkonna vastu.

Nõukogude Eestis toimus allkirjade kogumise kampaania Üle-

[1] Seltsimees J. V. Stalini jutuajamine „Pravda" kirjasaatjaga. Tallinn, 1951, lk. 8.

maailmse Rahunõukogu läkitusele rahupakti sõlmimise kohta viie suurriigi vahel tohutu suure poliitilise ja tööalase tõusu tähe all. Kogu vabariigis toimusid massilised töötajate miitingud ja koosolekud, mis olid pühendatud allkirjade kogumisele Ülemaailmse Rahunõukogu läkitusele. 1951. a. septembris toimus Tallinnas vabariiklik rahupooldajate konverents, kus arutati läbi eesti rahva ülesanded võitluses rahu säilitamise ja kindlustamise eest. Konverents valis Vabariikliku Rahukaitse Komitee.

Töötajate sõnavõtud konverentsil, miitingutel ja koosolekutel näitasid, et eesti rahvas tervikuna kiidab heaks Nõukogude valitsuse rahuarmastava välispoliitika ning mõistab hukka ameerika-inglise imperialistid, kes püüavad valla päästa uut maailmasõda. Eesti rahvas mõistab hukka Ameerika interventsiooni Koreas ning Lääne-Saksamaa ja Jaapani remilitariseerimise.

Eesti rahvas astub otsustavalt välja bakterioloogilise sõja vallapäästmise vastu ameerika imperialistide poolt ja nõuab selle koletu kuritöö süüdlaste karmi karistamist.

Tõstes tööviljakust ja töö kvaliteeti, tugevdab eesti rahvas oma ennastsalgava tööga võitlust rahu eest. Suure vaimustusega toimub igal aastal riigilaenu allakirjutamise kampaania. Oma ennastsalgava tööga, üksmeelse allakirjutamisega riigilaenule kindlustab eesti rahvas rahuüritust.

„Ei ole säärast jõudu," kirjutasid Eesti NSV töötajad 1951. aasta oktoobris seltsimees Stalinile, „mis võiks tõugata eesti rahva tema poolt valitud teelt. Ei keegi, ei mingid ameerika-inglise imperialistlikud kiskjad ja nende kodanlikest natsionalistidest teenrid ei saa õõnestada Eesti NSV töötajate usaldust Lenini-Stalini suurele parteile, Nõukogude valitsusele."

Võitlus kodanliku natsionalismi vastu. Sõjajärgseil aastail, seoses sotsialismi eduka pealetungiga, teravnes klassivõitlus Eesti NSV-s. Võimult kukutatud eesti kodanluse jäänuste ideoloogiaks on kodanlik natsionalism, mis propageerib eraldumist teistest nõukogude rahvastest ja eesti rahva sulgumist kitsasse rahvuslikku kesta. Eesti kodanlike natsionalistide eesmärgiks on taastada kapitalism ja muuta Eesti ameerika-inglise imperialistide asumaaks. Need eesti rahva õelaimad vaenlased on püüdnud meie rahvamajandust ja kultuuri igati kahjustada.

Suurt kahju tekitas kodanlike natsionalistide rühm, Kruusi ja Andreseniga eesotsas, eesti nõukogude kultuuri ja teaduse arenemisele. Moonutades ajaloolist tõde, ülistasid nad vana, kodanlikku korda Eestis ning takistasid töörahva kasvatamist kommunismi vaimus. Võltsides ajalugu, jutlustasid nad eesti töörahva „ühtsusest" tema ekspluateerijatega, mätsisid kinni klassivõitluse Eesti ajaloos ning eitasid eesti rahva demokraatlikke ja revolutsioonilisi traditsioone.

Moonutades jultunult ajalugu, eitasid nad põlise ajaloolise sõpruse olemasolu eesti ja vene rahva vahel. Ameerika ja inglise impe-

rialistide kannupoistena propageerisid nad lääne roiskunud kodanliku kultuuri kummardamist, levitasid kosmopolitismi ideid. Nad irvitasid ausate nõukogude kirjanike üle ja laitsid maha eesti nõukogude kirjanduse parimad, patriootlikud teosed. Nad laimasid rahvast, väites, et rahvas ei ole veel jõudnud kunsti mõistmiseni. Teaduslike uurimisasutiste tööd püüdsid kodanlikud natsionalistid suunata nii, et need midagi ei annaks rahvamajandusele.

Nad õhutasid vaenu teiste nõukogude rahvaste vastu, eeskätt suure vene rahva vastu, et õõnestada nõukogude rahvaste sõprust.

Kodanlikud natsionalistid takistasid igati noore kaadri kasvu, eesti nõukoguliku intelligentsi arengut, risustasid eriti ideoloogilise rinde asutisi oma mõttekaaslastega.

Otsustavat osa võitluse tugevdamisel kodanliku natsionalismi vastu etendas ÜK(b)P Keskkomitee otsus 20. veebruarist 1950 „Vigadest ja puudustest Eestimaa K(b)P Keskkomitee töös".

Juhindudes sellest otsusest, suunas 1950. aasta märtsi lõpul toimunud Eestimaa K(b)P Keskkomitee VIII pleenum vabariigi parteiorganisatsiooni otsustavale võitlusele kodanliku natsionalismi vastu. Kodanlike natsionalistide rahvavaenulik rühm paljastati ja purustati. ÜK(b) Partei Keskkomitee suunav abi ja EK(b) Partei Keskkomitee VIII pleenumi otsused aktiviseerisid nii kommuniste kui ka parteituid töötajaid otsustavaks võitluseks kodanliku natsionalismi ning vaenulike klasside jäänuste vastu.

Neljanda (esimese sõjajärgse) viie aasta plaani täitmise põhilised tulemused. Kommunistliku partei juhtimisel täitis nõukogude rahvas edukalt viie aasta plaani. Tähtsaimate ülesannete alal aga ületati plaan tunduvalt.

NSV Liidu tööstuse üldtoodangu maht ületas 1950. aastal 1940. a. taseme 73 protsendi võrra plaanis ette nähtud 48 protsendi asemel. NSV Liidu tööstus täitis viie aasta plaani ennetähtaegselt — nelja aasta ja kolme kuuga. Ajavahemikul 1946—1950 taastati, ehitati ja lasti käiku üle 6000 tööstusettevõtte, arvestamata väikesi ettevõtteid. Tööliste töötootlikkus tööstuses tõusis 37 protsendi võrra, võrreldes sõjaeelse 1940. aastaga.

Edukalt täitis viie aasta plaani ka sotsialistlik põllumajandus. Neljanda stalinliku viisaastaku jooksul kasvas ja tugevnes veelgi enam kolhooside ühismajapidamine, kasvas põllumajanduse materiaalne ja tehniline baas, suurenes traktorijaamade tähtsus kolhoositootmises. Teraviljakultuuride külvipind laienes neljanda stalinliku viisaastaku jooksul rohkem kui 20 protsendi võrra. Teravilja üldsaak 1950. aastal ületas 1940. aasta taseme 345 miljoni puuda võrra. Ületati viie aasta plaanis ette nähtud ülesanded teraviljakultuuride viljakuse tõstmise alal, samuti ühiskarja arvu suurendamise alal.

NSV Liidu rahvamajanduse kiire ja pideva tõusuga kaasnes rahvatulu tunduv kasv. Viie aasta plaanis oli ette nähtud rahvatulu sõjaeelse taseme tõstmine 38 protsendi võrra. Tegelikult suu-

renes rahvatulu 1950. aastal, võrreldes 1940. aastaga, 64 protsendi võrra.

Kui kodanlikus Eestis, nagu teisteski kapitalistlikes maades, üle poole rahvatulust omastasid kapitalistid, siis Nõukogude Eestis, nagu kogu Nõukogude Liidus, kuulub see täielikult töötajaile. 1950. aastal läks ligi kolm neljandikku NSV Liidu rahvatulust töötajate isiklikuks tarbimiseks, ülejäänud osa aga läks nende ühiskondlikuks tarbimiseks, s. o. jäi riigi, kolhooside ja kooperatiivide käsutusse rahvamajanduse edasiseks laiendamiseks ning muudeks üldriiklikeks ja ühiskondlikeks vajadusteks.

Neljanda stalinliku viisaastaku jooksul tõusis tunduvalt nõukogude rahva aineline ja kultuuriline elutase. Tööliste ja teenistujate ning talupoegade sissetulekute üldsumma suurenes 1950. aastal 1940. aastaga võrreldes 62 protsendi võrra.

NSV Liidu rahvamajanduse edusammud võimaldasid Nõukogude Liidul alustada ulatuselt ja tempolt seninägemata töid grandioossete hüdroelektrijaamade ja kanalite ehitamisel.

Neljanda viisaastaku edukas täitmine tõstis veelgi Nõukogude Liidu võimsust ja on oluliseks sammuks edasi teel kommunismile.

Suur abi, mida ÜK(b) Partei Keskkomitee ja NSV Liidu valitsus, suur vene rahvas ja teised Nõukogude Liidu rahvad vennalikult andsid Nõukogude Eestile, võimaldas eesti rahval edukalt täita vabariigi rahvamajanduse taastamise ja arendamise plaani ja ületada see tähtsamate plaaniülesannete alal.

Kõik tööstusharud taastati, laiendati ja varustati vennasvabariikidelt saadud eesrindliku tehnikaga. Täielikult taastati põlevkivitööstus ja ehitati rida uusi võimsaid põlevkivikaevandusi. Põlevkivi kaevandamine ületas 1950. aastal sõjaeelse taseme. Taastati põlevkivi utmise tehased, loodi põlevkivigaasi tööstus. Metallitööstuse toodang ületas 1950. aastal 1945. aasta taseme 5-kordselt. Taastati ja rekonstrueeriti elektrimootoritehas „Volta". Elektrienergia tootmine ületas 1950. aastal 1940. aasta taseme. Taastati elektrijaamad põlevkivibasseinis, Tallinnas, Narvas ja teistes linnades. Viie aasta plaan turba tootmise alal ületati 51 protsendi võrra. Ehitusmaterjalide tootmine ületas sõjaeelse taseme. Telliste ja lubja tootmine suurenes 1950. aastal 1940. aastaga võrreldes 2 korda, katusekivide ja lehtklaasi tootmine peaaegu 3 korda, puidusaagimine 2,3 korda, tikkude tootmine 5 korda.

Kiiresti arenes kergetööstus. Puuvillriide tootmine suurenes 1950. aastal, võrreldes 1940. aastaga, 17 protsenti, villase riide toodang 30 protsenti, linase riide toodang 43 protsenti ja nahkjalatsite valmistamine 2 korda. Taastati ja lasti käiku Kreenholmi ja Balti Manufaktuur.

Toiduainete tööstuses ületas või tootmine 1945. aasta taseme 3 korda, liha tootmine 1,4 korda ja vorstisaaduste tootmine 3,9 korda. Viie aasta jooksul ehitati 5 uut leivatehast, 2 puu- ja aiaviljakonservide tehast ja rida külmutushooneid.

Kalapüügi alal ületati viie aasta plaanis ette nähtud ülesanne 24 protsendi võrra. Sprottide tootmine suurenes sõjaeelsega võrreldes 2,4 korda ja kilude tootmine 6 korda.

Uue tehnika edukas juurutamine, raskemate tööprotsesside mehhaniseerimine, tööliste ja insener-tehnilise personali kvalifikatsiooni tõus kindlustasid tööviljakuse tunduva suurenemise tööstuses ja ehituses. Tööstustoodangu omahind alanes.

Viisaastaku lõpuks viidi põhiliselt läbi talumajapidamiste kollektiviseerimine, mis oli suurimaks edusammuks Eesti NSV põllumajapidamises. 92 protsenti eesti talupoegadest ühines vabatahtlikult kolhoosidesse. Eesti NSV põllumajandus sai viie aasta jooksul vennasvabariikidelt suurel arvul traktoreid, kombaine ja muid põllutöömasinaid, samuti mineraalväetist. 1950. aastal töötasid Eesti NSV-s 56 traktorijaama ja 6 maaparandusjaama. Viisaastaku lõpuks elektrifitseeriti 83 sovhoosi, 42 traktori- ja maaparandusjaama, 486 kolhoosi ja 33 000 kolhoosiperede maja.

Põllumajanduslike tööde mehhaniseerimine ja eesrindliku nõukogude agrotehnika kasutamine võimaldas tunduvalt laiendada külvipinda ja tõsta põldude viljakust. Teraviljade osas suurenes külvipind viie aasta jooksul 9 protsenti, tehniliste kultuuride osas 3,5 korda. Teravilja kogusaak 1950. aastal ületas 1940. aasta taseme. Veiste arv suurenes 12 protsenti, lammaste ja kitsede arv 9 protsenti ning sigade arv 48 protsenti. Tunduvalt tõusis loomade produktiivsus.

Viisaastaku jooksul külvati ja istutati Eesti NSV-s ligi 60 000 hektaari metsa ning alustati laialdaste kuivendustööde teostamist liigniiskuse all kannatavatel metsamaadel.

Taastati raudteed, vaksalid ja raudteesillad. Raudteetranspordi veokäive suurenes viisaastaku jooksul 2,2 korda ja autotranspordi osas kaupadeveo alal 3,8 korda.

Tööliste ja teenistujate arv kasvas Eesti NSV rahvamajanduses 1950. aasta lõpuks, võrreldes 1945. aastaga, peaaegu 60 protsenti. Tööliste ja teenistujate reaalpalk suurenes tunduvalt, kasvasid talupoegade sissetulekud.

Tänu vabariigi tööstuse ja põllumajanduse edusammudele suurenesid tunduvalt Eesti NSV riigieelarve tulud, kasvades 1950. aastal 1945. aastaga võrreldes rohkem kui kahekordseks.

Rahvamajanduse taastamise ja arendamise viie aasta plaani edukas täitmine tähistas sotsialismi võitu Eestis.

§ 2. Eesti NSV viiendal stalinlikul viisaastakul

Stalinlikud kommunismi suurehitused. Nõukogude rahvas täitis seltsimees Stalini poolt 9. veebruaril 1946. a. püstitatud kõige lähema ülesande edukalt: sõjajärgsel viisaastakul mitte ainult taastati, vaid ka tunduvalt ületati NSV Liidu rahvamajanduse sõjaeelne tase. Saavutatud edu lubas parteil üle minna nende

ülesannete täitmisele, mis püstitati J. V. Stalini poolt pikema ajajärgu kohta: „... organiseerida rahvamajanduse uut võimsat tõusu, mis annaks meile võimaluse tõsta meie tööstuse taseme, näiteks, kolmekordseks, võrreldes sõjaeelse tasemega".[1] See on kommunistliku ühiskonna materiaalse ja tehnilise baasi loomise hiiglaslik programm.

1950. aasta teisel poolel avaldati NSV Liidu Ministrite Nõukogu poolt J. V. Stalini initsiatiivil vastuvõetud määrused Kuibõševi, Stalingradi ja Kahhovka hüdroelektrijaamade, Turkmeenia peakanali, Lõuna-Ukraina, Põhja-Krimmi kanalite ja Volga—Doni laevatava kanali ehitamisest. Need ehitused on ajaloos seninägematud nii oma ulatuselt kui läbiviimise tempolt. Ka kõige suuremad nendest teostatakse 5—7 aastaga. Kui näiteks 166 km pikkuse Suessi kanali ehitamiseks kulus kõigi pingutuste juures 10 aastat, 81,6 km pikkuse Panama kanali ehitamiseks aga koguni 34 aastat, siis 1100 km pikkune Turkmeenia peakanal ehitatakse valmis 7 aasta jooksul. Kuibõševi ja Stalingradi hüdroelektrijaamad kujunevad kõige suuremateks hüdroelektrijaamadeks kogu maailmas. V. I. Lenini nimelise Volga—Doni laevatava kanali avamisega 1952. aasta juulis ühendati NSV Liidu Euroopa-osa kõik mered (nende seas ka Balti meri) üheks transpordisüsteemiks. Anti ekspluatatsiooni ka Tsimljanski hüdroelektrijaam ja seadeldised põuaste maade esimese saja tuhande hektaari niisutamiseks. Niisuguste grandioossete tööde teostamine on võimalik ainult sotsialistlikus ühiskonnas.

Hiiglasuurte hüdrotehniliste ehituste loomine aitab kaasa suurte rahvamajanduslike ülesannete lahendamisele. NSV Liidu rahvamajandus rikastub eriti võimsate odava elektrienergia allikatega ja niisutatakse rohkem kui 28 miljonit hektaari põua all kannatavat maad. Kesk-Aasia viljatud kõrbed ja põuased lõunarajoonid muudetakse viljakateks aladeks. Tunduvalt laiendatakse puuvilla, nisu, riisi ja suhkrupeedi külvipinda ning suurendatakse kariloomade arvu.

Stalinlikud kommunismi suurehitused — nagu neid täiesti õigesti nimetab nõukogude rahvas — on looduse ümberkujundamise geniaalse stalinliku plaani tähtsamaks osaks, kommunismi materiaalse ja tehnilise baasi loomise hiiglasliku programmi osaks meie maal. Nad kõnelevad kommunistliku partei ja isiklikult seltsimees Stalini väsimatust hoolitsusest meie kodumaa hüvangu ja õitsengu ning nõukogude inimeste elutingimuste parandamise eest.

Stalinlikud kommunismi suurehitused on rahuehitused. Nad kummutavad ja paljastavad kogu maailma ees imperialistide laimu Nõukogude Liidu ja tema rahupoliitika kohta, sest „ükski riik, sealhulgas ka Nõukogude riik ei saa täie hooga arendada tsiviiltööstust, alustada suurehitusi, nagu seda on hüdrojaamad Volgal,

[1] J. Stalin, Moskva linna Stalini valimisringkonna valijate valimiseelsetel koosolekutel peetud kõned. Tallinn, 1950, lk. 21.

Dnepril ja Amu-Darjal, mis nõuavad kümneid miljardeid eelarvelisi kulusid, jätkata laiatarbekaupade hindade süstemaatilise alandamise poliitikat, mis samuti nõuab kümneid miljardeid eelarvelisi kulusid, investeerida sadu miljardeid saksa okupantide poolt purustatud rahvamajanduse taastamiseks, ja koos sellega, üheaegselt sellega, suurendada oma relvastatud jõude, arendada sõjatööstust".[1]

Eesti rahva osavõtt stalinlikest kommunismi suurehitustest. Eesti rahvas, nagu kõik teised Nõukogude Liidu rahvad, võtab stalinlikest kommunismi suurehitustest aktiivselt osa. Eesti rahvas loeb suurehitustest osavõttu oma austavaks ning eluliseks ülesandeks. Töötajate kollektiivid võistlevad kommunismi suurehitustelt saadud tellimuste ennetähtaegse ja kõrgekvaliteedilise täitmise eest. „Volta" tehase tööliste ja teenistujate kollektiiv, täitnud ennetähtaegselt Stalingradi hüdroelektrijaama tellimuse, kohustus ka edaspidi kõik suurehituste tellimused täitma ennetähtaegselt. Vastuseks Stalingradi hüdroelektrijaama töötajad teatasid voltalastele, et nende abi kui üldrahvalik abi ehitusele kohustab ehitajaid ennetähtaegselt lõpetama maailma kõige suurema hüdroelektrijaama ehituse.

Voltalastest ei jää maha ka teiste vabrikute ja tehaste kollektiivid — Kreenholmi Manufaktuuri, Kunda tsementitehase, „Eesti Kaabli" jt. töötajad. „Ilmarise" ja Tallinna Masinaehitustehase töötajad on hoidnud kokku sadu tonne materjale kommunismi suurehituste jaoks. Aurik „Tartu" meeskond saatis oma säästusummadest Volga—Doni kanali ehitajatele 400 000 rubla. Oma kirjas kanali ehitajatele meremehed kirjutasid: „Elame praegu vaid ühele unistusele teiega — unistusele 1952. aasta sellest helgest suvepäevast, kus mööda Volga—Doni kanalit sõidab esimene laev."

Suurehituste abistamise patriootlikust liikumisest on haaratud ka eesti talupojad. Kolhoosnikud võtavad endile lisakohustusi ühismajandi kindlustamiseks, kolhoositoodangu igakülgseks arendamiseks, mullaviljakuse ja karjamajanduse produktiivsuse tõstmiseks.

Nõukogude Eesti teadlased lahendavad ja uurivad kommunismi suurehitustega seoses olevaid probleeme. Paljud eesti üliõpilased käivad praktikal kommunismi suurehitustel, kus nad oma isikliku tööga aitavad ehitajaid ja samal ajal omandavad ehitajate eesrindlikke kogemusi, et neid rakendada ka Eesti NSV-s.

Stalinlikud kommunismi suurehitused on tõelised üldrahvalikud ehitused. Nende edukas teostamine on nõukogude rahva suure patriootliku ühtsuse ning tema loominguliste jõudude järjekindla kasvu tunnistuseks.

Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei VI kongress. 1951. aasta aprillis astus kokku Eestimaa Kommunistliku (bolše-

[1] Seltsimees J. V. Stalini jutuajamine „Pravda" kirjasaatjaga. Tallinn, 1951, lk. 3—4.

vike) Partei VI kongress. Kongress kuulas ära Keskkomitee sekretäri I. Käbini aruande EK(b) Partei Keskkomitee tööst ja märkis, et eesti kommunistid on ÜK(b)P Keskkomitee ja seltsimees Stalini juhtimisel rahvamajanduse ja kultuuri arendamise ning töötajate kommunistliku kasvatuse alal teinud suuri edusamme. Ajavahemikul V kuni VI kongressini kasvas vabariigi parteiorganisatsioon arvuliselt, tugevnes poliitiliselt ja organisatsiooniliselt. Kasvas veelgi partei autoriteet ja tugevnesid tema sidemed töörahva hulkadega.

EK(b) Partei VI kongress nõudis kõigilt partei-, nõukogude, ametiühingu- ja majandusorganisatsioonidelt, et nad võitleksid tööstuse ja transpordi edasiarendamise, vabariigi elektrifitseerimise ja ehitustegevuse hoogustamise eest.

Põllumajanduse alal kohustas kongress parteiorganisatsioone, nõukogude organeid ja traktorijaamade poliitosakondi kindlustama Eesti NSV Ministrite Nõukogu ja EK(b)P Keskkomitee poolt 1951. aasta jaanuaris vastuvõetud määruse „Eesti NSV põllumajanduse edasiarendamise abinõudest" täitmise. Selle määrusega püstitati vabariigi põllumajandusele ülesanne tootmise suurendamiseks sellise arvestusega, et lähema 4—5 aasta jooksul täielikult kindlustada vabariigi vajaduste rahuldamine oma viljaga, et toota võid 2,5 korda, liha 3—4 korda ja mune 50 korda rohkem kui 1950. aastal.

Kongress osutas vajadusele lõplikult välja juurida kodanlik natsionalism, tõsta töötajate revolutsioonilist valvsust vaenulike klasside jäänuste suhtes, arendada kriitikat ja enesekriitikat, tugevdada töötajate kasvatamist internatsionalismi, rahvaste sõpruse ja kommunismi vaimus.

Rahvamajanduse uued edusammud. Aastail 1951—1952 saavutas Nõukogude Liit kommunistliku partei juhtimisel uut edu kõigil rahvamajanduse ja kultuuri aladel. NSV Liidu tööstustoodangu maht ületas 1952. aastal enam kui kahekordselt 1940. a. taseme. Teravilja kogusaak oli 8 miljardit puuda. Kasvas ühisloomade arv ja suurenes nende produktiivsus. Märgatavalt tõusis nõukogude rahva materiaalne ja kultuuriline tase. Kümne aasta jooksul (1941—1951) suurenes NSV Liidu rahvatulu 83 protsendi võrra.

Nõukogude Eesti tööstustoodangu tase ületas 1952. a. alguseks 4,1 korda sõjaeelse taseme.

Partei ja valitsuse alaline abi kindlustas kolhooside organisatsioonilise ja majandusliku tugevnemise. 1952. aastal töötas Eesti põldudel kaks korda rohkem traktoreid kui 1950. aastal ja 12 korda rohkem kui 1945. aastal. Eesti NSV kolhoosipõldudel töötas 1952. a. üle 300 iseliikuva kombaini, paljud linakombainid ja teised keerulise konstruktsiooniga põllutöömasinad. Peaaegu pool põhilistest töödest põllumajanduses teostati masinatega. 1950. aastaga võrreldes suurenesid külvipinnad kolhoosides 1952. aastal 24 protsendi võrra. Loomade arv suurenes ligi poole võrra.

Edusammudega tööstuse ja põllumajanduse alal kaasnes rahva materiaalse heaolu, tervishoiu ja kultuuritaseme kasv.

Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei VII kongress. 1952. aasta augustis võttis ÜK(b)P Keskkomitee vastu otsuse ÜK(b)P XIX kongressi kokkukutsumise kohta. Samaaegselt avaldati partei XIX kongressi direktiivide projekt NSV Liidu arendamise viienda viie aasta plaani kohta aastaiks 1951—1955 ja partei muudetud põhikirja teksti projekt.

Partei organisatsioonid arutasid suure huviga neid ÜK(b)P Keskkomitee dokumente ja kiitsid need üksmeelselt heaks.

1952. a. septembris tuli kokku Eestimaa K(b)P VII kongress. Kongress tegi kokkuvõtted vabariigi saavutustest tööstuse, põllumajanduse, teaduse, kunsti ja kultuuri alal. Kongress märkis, et eesti töötajate poliitiline ja tööalane aktiivsus on tunduvalt tõusnud. Ametiühingute liikmete arv oli poolteise aasta jooksul kasvanud 20 700 inimese võrra, kommunistlike noorte arv 16 000 võrra. Samuti kasvas tunduvalt ka vabariigi parteiorganisatsioon. Eestimaa K(b)P VII kongressil oli esindatud ligi 31 000 kommunisti, s. o. 15 korda rohkem kui Eestimaa K(b)P IV kongressil 1940. aastal.

Eestimaa K(b)P VII kongress arutas läbi ja kiitis üksmeelselt heaks partei XIX kongressi direktiivide projekti NSV Liidu arendamise viienda viie aasta plaani kohta aastaiks 1951—1955 ja partei muudetud põhikirja teksti projekti. Kongress kutsus üles kõiki vabariigi töötajaid aktiivsele võitlusele uue viie aasta plaani täitmise eest, võitlusele kommunistliku ühiskonna ülesehitamise eest.

J. Stalini teos „Sotsialismi majandusprobleemid NSV Liidus". 1952. aasta oktoobri algul, ÜK(b)P XIX kongressi eel, avaldati seltsimees Stalini teoreetiline teos „Sotsialismi majandusprobleemid NSV Liidus". See teos on suurimaks panuseks marksistlik-leninlikku teadusesse ühiskonnast, kommunismi ehitamise teadusesse. Teoses „Sotsialismi majandusprobleemid NSV Liidus" üldistab J. V. Stalin geniaalselt sotsialismi ehitamise kogemusi NSV Liidus, uurib kaasaja kapitalismi arengut, avastab ja põhjendab kapitalismi ja sotsialismi põhilised majandusseadused, näitab sotsialistliku majandussüsteemi suuri eeliseid, võrreldes kapitalistliku majandussüsteemiga. Selles teoses juhatab seltsimees Stalin parteile ja nõukogude rahvale kätte sotsialismilt kommunismile järkjärgulise ülemineku teed.

Selleks et valmistada ette üleminekut kommunismile, õpetab J. V. Stalin, on vaja täita vähemalt kolm põhilist eeltingimust.

On vaja, esiteks, kindlalt tagada „kogu ühiskondliku tootmise pidev kasv, kusjuures ülekaalus on tootmisvahendite tootmise kasv" [1].

---

[1] J. Stalin, Sotsialismi majandusprobleemid NSV Liidus. Tallinn, 1952, lk. 62.

On vaja, teiseks, „järkjärguliste üleminekutega, mida teostatakse kasuga kolhoosidele ja järelikult kasuga kogu ühiskonnale, tõsta kolhooslik omandus üldrahvaliku omanduse tasemele, kaubaringlus aga, samuti järkjärguliste üleminekutega, asendada saaduste vahetamise süsteemiga, et keskvõim või mingi muu ühiskondlik-majanduslik keskus saaks hõlmata kogu ühiskondliku tootmise produktsiooni ühiskonna huvides" [1].

On vaja, kolmandaks, „saavutada niisugune ühiskonna kultuuriline tõus, mis kindlustaks ühiskonna kõigile liikmeile nende füüsiliste ja vaimsete võimete igakülgse arenemise, et ühiskonna liikmeil oleks võimalik saada haridus, mis on küllaldane selleks, et saada ühiskonna arendamise aktiivseteks tegelasteks, et neil oleks võimalik vabalt valida elukutset, mitte aga olla olemasoleva tööjaotuse tõttu eluajaks mingi ühe elukutse külge aheldatud" [2].

Selleks tuleb, õpetab J. V. Stalin, lühendada tööpäeva vähemalt 6 tunnini, hiljem aga ka 5 tunnini, sisse seada üldkohustuslik polütehniline õppus, põhjalikult parandada korteritingimusi ning tõsta tööliste ja teenistujate reaalpalk minimaalselt kahekordseks.

Nõukogude ühiskond lahendab edukalt kommunismile ülemineku tingimuste loomise ülesannet, tuginedes sotsialismi põhilisele majandusseadusele. Selle seaduse olulisteks joonteks ja nõudmisteks on, nagu õpetab J. V. Stalin, kogu ühiskonna järjest kasvavate materiaalsete ja kultuuriliste vajaduste maksimaalse rahuldamise kindlustamine sotsialistliku tootmise pideva suurendamise ja täiustamisega kõrgeima tehnika baasil.

Kapitalistliku tootmise eesmärgiks on maksimaalse kasumi saamine. Kaasaja kapitalism kindlustab maksimaalse kasumi antud maa rahvastiku enamuse ekspluateerimise, laostamise ja pauperiseerimise teel, teiste maade, eriti mahajäänud maade rahvaste orjastamise ja süstemaatilise paljaksriisumise teel, sõdade ja rahvamajanduse militariseerimise teel, mida kasutatakse kõige kõrgemate kasumite kindlustamiseks.

Sotsialistliku tootmisviisi eesmärgiks on — inimene oma tarvidustega, tema materiaalsete ja kultuuriliste tarviduste rahuldamine. Sotsialismi põhilise majandusseaduse mõju avaldub muuhulgas selles, et tööstusliku tootmise tase sotsialistlikus Eestis kasvas kümne aasta jooksul enam kui neli korda, kuna kapitalistlikus Eestis tootmine tammus paigal.

ÜK(b)P XIX kongress. NSV Liidu arendamise viies viie aasta plaan. 5. oktoobril 1952. aastal avati Moskvas Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei XIX kongress. ÜK(b)P Keskkomitee aruandekõnes tegi ÜK(b)P Keskkomitee sekretär seltsimees G. M. Malenkov kokkuvõtted neist suurtest ajaloolistest võitudest, mis nõukogude rahvas partei ja geniaalse juhi ning õpetaja

---

[1] J. Stalin. Sotsialismi majandusprobleemid NSV Liidus. Tallinn, 1952, lk. 62.

[2] Sealsamas, lk. 63—64.

seltsimees Stalini targal juhtimisel oli ajavahemikul partei XVIII kongressist kuni XIX kongressini saavutanud.

ÜK(b)P Keskkomitee aruanne näitas eredalt ning veenvalt Nõukogude Liidu kõrvalekaldumatut edasiliikumist rahuliku arengu ja sotsialismilt kommunismile järkjärgulise ülemineku teel. Nõukogude Liit, hoolimata sellest et tema rahulik areng oli ajutiselt sõja tõttu katkestatud, saavutas uusi suuri edusamme tööstuse, transpordi, põllumajanduse ning kõigil teaduse ja kultuuri aladel.

Kindlustus veelgi nõukogude kord, tugevnesid nõukogude ühiskonna moraalne ning poliitiline ühtsus ja NSV Liidu rahvaste sõprus. Nõukogudemaa edusammud demonstreerisid kujukalt sotsialistliku süsteemi suuri eeliseid kapitalistliku süsteemi ees.

Partei XIX kongress otsustas nüüdsest peale nimetada ÜK(b)P „Nõukogude Liidu Kommunistlikuks Parteiks" ja võttis vastu Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei uue põhikirja.

Kongress kinnitas üksmeelselt NSV Liidu arendamise viienda viie aasta plaani direktiivid 1951.—1955. aasta kohta. Kongress märkis, et viienda viie aasta plaani täitmine tähendab NSV Liidu rahvamajanduse uut suurt tõusu ning kindlustab rahva materiaalse heaolu ja kultuuritaseme edasise tunduva kasvu.

Uue viie aasta plaani täitmine on uueks suureks sammuks edasi sotsialismilt kommunismile arenemise teel.

Tööstusliku tootmise tase tõuseb NSV Liidus viiendal viisaastakul 70 protsenti, võrreldes 1950. aastaga. Viisaastaku lõpuks annab meie maa tööstus kolm korda rohkem toodangut kui 1940. aastal.

Põllumajanduse alal jääb uuel viisaastakul peaülesandeks kõigi põllumajanduslike kultuuride viljakuse tõstmine, ühisloomade arvu edasine suurendamine, tõstes ühtlasi märgatavalt nende produktiivsust, kolhooside ühismajapidamise edasine kindlustamine ja arendamine, traktorijaamade ja sovhooside töö parandamine. Selle ülesande täitmiseks peab suurel määral kaasa aitama eesrindliku tehnika ja agrokultuuri juurutamine põllumajanduses.

NSV Liidu rahvatulu kasvab viie aasta jooksul vähemalt 60 protsendi võrra. Kindlustatakse tööliste ja teenistujate sissetulekute ning talupoegade sissetulekute edasine tunduv suurenemine, kultuuri edasine arenemine ja elanikkonna tervishoiu paranemine.

Partei püstitas ülesande teostada viisaastaku lõpuks üleminek seitsmeklassiliselt hariduselt üldisele keskharidusele (kümme aastat) vabariikide pealinnades ja terves reas teistes linnades ning maa keskustes; valmistada ette tingimused järgmisel viisaastakul täielikuks üleminekuks üldisele keskharidusele kõigis teistes linnades ja maal; asuda teostama polütehnilist õpetamist keskkoolis ja võtta tarvitusele abinõud, mis on vajalikud üleminekuks üldisele polütehnilisele õpetamisele.

Partei XIX kongress oli Nõukogude Liidu rahupoliitika võimsaks demonstratsiooniks. Seltsimees Stalin, esinedes partei XIX kongressil, märkis, et Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei

huvid liituvad rahuarmastavate rahvaste huvidega, et Nõukogude Liidu huvid on üldse lahutamatud ülemaailmse rahu üritusest.

Eesti NSV rahvamajanduse edasine arenemine. Uues viie aasta plaanis on suurt tähelepanu pööratud tööstuse ja kultuuri arendamisele Eesti NSV-s. Elektrienergia tootmine suureneb Eestis 2—2,5 korda. Narvas rajatakse võimas hüdro-elektrijaam. Ehitatakse Kohtla-Järve—Tallinna gaasijuhe. Põlevkivigaasi tootmine suureneb umbes 2,2 korda. Tunduvalt suurendatakse põlevkivi kaevandamist ja kunstliku vedelkütteaine tootmist põlevkivist. Edasist arengut saavutavad laevaehitus ja elektrimasinatööstus. Suureneb kalapüük, ehitatakse uued kalatöötlemise ettevõtted.

Viiendal viisaastakul suurendatakse Eestis masina-traktorijaamade võrku. Traktorite ja põllutöömasinate park suureneb tunduvalt. Jätkuvad sookuivendamistööd. Suurt tähelepanu pööratakse kõrge produktiivsusega loomakasvatuse edasisele arendamisele, eriti kasvab piimakarja ja sigade arv.

Eesti raudteed rekonstrueeritakse ja ehitatakse uusi autoteid; areneb edasi meretransport.

Võimsa Nõukogude Liidu koosseisus, kes on oma jõudude õitsengus, läheb ka Nõukogude Eesti vastu uutele edusammudele. „Meil on olemas kõik vajalik täieliku kommunistliku ühiskonna ülesehitamiseks," märkis seltsimees G. M. Malenkov oma aruandekõnes partei XIX kongressil. „Nõukogudemaa loodusrikkused on ammendamatud. Meie riik on tõestanud oma võimet kasutada neid määratu suuri rikkusi töörahva kasuks. Nõukogude rahvas on näidanud oma oskust ehitada uut ühiskonda ja vaatab kindlalt tulevikku."

§ 3. Kultuuri ja teaduse võimas tõus Nõukogude Eestis

Nõukogude korra viljastavais tingimusis puhkes õitsele eesti rahva vormilt rahvuslik ja sisult sotsialistlik kultuur.

Eesti kodanlik kultuur oli natsionalistlik, ta õhutas rahvuslikku vihavaenu, jutlustas ekspluateerijate ja ekspluateeritavate „ühtsust", püüdes summutada klassivõitlust. Kodanlik kultuur on kodanliku, ekspluataatorliku korra kindlustamise vahend.

Sotsialistlik kultuur on rahva teenistuses ja aitab kaasa nõukogude korra tugevdamisele. Ta kasvatab rahvahulki internatsionalismi, nõukogude patriotismi ja rahvaste stalinliku sõpruse vaimus.

Sotsialistlik kultuur on võitnud kogu progressiivse inimkonna tunnustuse ja tähistab kõrgeimat etappi üldinimliku kultuuri arengus.

Rahvahariduse tõus. Kommunistlik partei ja Nõukogude riik hoolitsevad igati eesti rahva hariduse eest.

Nõukogude võim kehtestas üldise seitsmeaastase koolikohustuse. Sõjajärgse viisaastaku jooksul taastati ja ehitati Eesti NSV-s üle saja alg- ja keskkooli hoone. 1949/50. õppeaastal õppis Eesti NSV

Marksismi-leninismi klassikute teoseid eesti keeles.

alg- ja keskkoolides ligemale 150 000 õpilast, seega 30 000 võrra rohkem kui kodanliku diktatuuri lõppaastail. Nõukogude Eesti kõrgemates õppeasutistes õpib üliõpilasi kolm korda rohkem kui õppis kodanlikus Eestis.

Praegu töötavad vabariigis riiklik ülikool, polütehniline instituut, põllumajanduse akadeemia, pedagoogiline instituut, õpetajate instituut, kunstiinstituut, konservatoorium, 47 tehnikumi ja teisi erialaseid koole. Need õppeasutised lasevad igal aastal välja üha suuremal arvul insenere, tehnikuid, agronoome, zootehnikuid, arste, õpetajaid ja teisi spetsialiste.

Nõukogude võimu aastail on kujunenud uue, sotsialistliku intelligentsi kaader, kes põlvneb töölisklassi ja töötava talurahva hulgast, on tihedalt seotud rahvaga ja teenib teda.

Kümned tuhanded töölised ja kolhoosnikud, kellel enne nõukogude võimu kehtestamist Eestis puudus võimalus õppimiseks, õpivad nüüd õhtukoolides, kaugõppeasutistes, mitmesuguseil kursustel ja õpperingides ning parteihariduse süsteemis. Haridus on saanud kõige laiemate rahvahulkade omandiks.

Kodanliku diktatuuri aastail anti Eestis välja kõrgemate koolide jaoks 23 õpperaamatut üldtiraažiga 20 000 eksemplari. Nõukogude korra tingimustes kirjastati Eestis üksnes viie sõjajärgse aasta jooksul kõrgemate koolide jaoks üle 100 õpiku 300 000-lise tiraažiga.

Aastail 1940—1950 anti eesti keeles välja marksismi-leninismi klassikute teoseid 2 miljonit eksemplari. Suurtes tiraažides antakse välja V. I. Lenini ja J. V. Stalini Teosed.

Üldse anti välja selle ajavahemiku kestel raamatuid 39,5 miljonit eksemplari. Seejuures ületas välja antud raamatute tiraaž 4,5-kordselt kodanlikus Eestis välja antud raamatute keskmise tiraaži. Ajalehtede ja ajakirjade tiraaž kodanliku Eesti ajaga võrreldes mitmekordistus. Sõjajärgse stalinliku viisaastaku jooksul suurenes tunduvalt raamatukogude arv vabariigis. Raamatud ja ajalehed on saanud töötajate igapäevaseks vajaduseks.

Eesti kirjanduse ja kunsti edusammud. Suuri edusamme on nõukogude võimu aastail teinud eesti kirjandus ja kunst. Nad on arenenud võitluses kodanliku natsionalismiga, teel, mille näitas kätte ÜK(b)P Keskkomitee oma otsustes ideoloogiliste küsimuste kohta: „Ajakirjadest „Zvezda" ja „Leningrad"" (14. aug. 1946), „Draamateatrite repertuaarist ja abinõudest selle parandamiseks" (26. aug. 1946), „Kinofilmist „Suur elu"" (4. sept. 1946) ja „V. Muradeli ooperist „Suur sõprus"" (10. veebr. 1948).

ÜK(b)P Keskkomitee märkis nendes otsustes, et üksikutes kirjandus- ja kunstiteostes leiavad väljendust kodanliku kultuuri ees orjameelse lõmitamise faktid, natsionalistlikud igandid, vene rahva ja teiste NSV Liidu rahvaste kultuuri kosmopoliitilise halvustamise faktid, ideetuse ja ükskõiksuse faktid nõukogude poliitika suhtes. Orjameelsus ja kodanliku kultuuri ees lõmitamine, halvustav suhtumine vene ja teiste NSV Liidu rahvaste kultuuri viib Nõukogude riigi nõrgestamisele, kuna kapitalistlik ümbrus püüab

ära kasutada kodanliku kultuuri ees orjameelselt kummardajaid oma huvides, Nõukogude Liidu võimsuse õõnestamiseks. Natsionalismi igandid õõnestavad NSV Liidu rahvaste sõprust. Ideetus ja ükskõiksus nõukogude poliitika suhtes viib kapitalismi igandite elustamisele inimeste teadvuses ja igapäevases elus.

Partei andis otsustava vastulöögi kõigile neile vaenulikele nähtustele nõukogude kirjanduses ja kunstis ning kutsus kultuuri

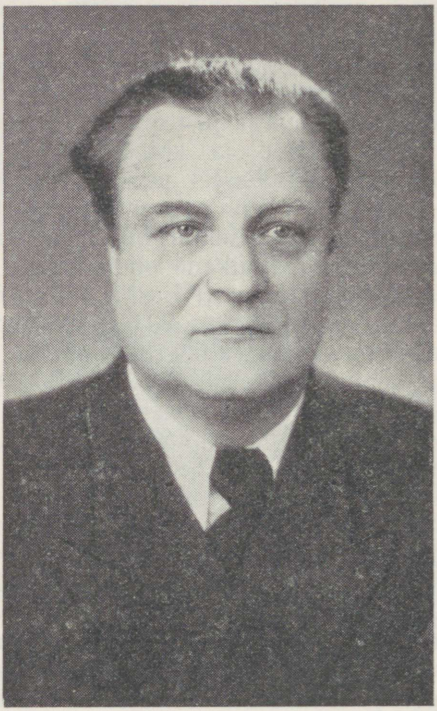

A. Jakobson.

alal töötajaid üles looma sügavalt parteilisi kirjandus- ja kunstiteoseid, mis aitavad kasvatada rahvast nõukogude patriotismi vaimus, valmisoleku vaimus ületada kõik takistused kommunismi ehitamisel, tugevdada rahvaste stalinlikku sõprust.

Neil ÜK(b)P Keskkomitee otsustel oli tohutu suur tähtsus kogu nõukogude kirjanduse ja kunsti, sealhulgas ka Nõukogude Eesti kirjanduse ja kunsti arengule.

Eesti nõukogude kirjanduse ja kunsti arengule on avaldanud suurt viljastavat mõju eesrindlik vene ja kaasaegne vennasrahvaste sotsialistlik kultuur. Mineviku kultuuripärandist kasutatakse ära selle parimad demokraatlikud ja sotsialistlikud elemendid ning traditsioonid.

Eesti nõukogude kirjandus ja kunst võrsusid ja arenesid kui sotsialistliku realismi kirjandus ja kunst. Eesti nõukogude kultuurimeistrid omandasid sotsialistliku realismi meetodi võitluses kodanlike iganditega, võitluses kodanliku natsionalismi vastu.

Eesti kirjanduse ja kunsti keskseks kujuks on saanud nõukogude inimene, oma suure Nõukogude kodumaa tuline patrioot ja ennastsalgav kommunismi ehitaja. Nõukogude Eesti kirjanike, heliloojate, kunstnike teoste aineks on teemad, mis on lähedased eesti rahva laiadele hulkadele ja mis innustavad rahvamasse võitlema kommunismi eest: nad kujutavad uusi, nõukogude inimesi, kes ehitavad kommunismi ja võitlevad aktiivselt rahu eest, nad kujutavad vabariigis toimuvaid suuri ümberkujundusi, eesti rahva piiritut ustavust oma suurele sõbrale ja õpetajale seltsimees Stalinile.

Nõukogude Eesti väljapaistvaimaks kirjanikuks on Stalini preemia laureaat August Jakobson, kes kuulub eesti kirjanike vanemasse põlvkonda. Oma parimates teostes, nagu „Elu tsitadellis", „Võitlus rindejooneta", „Kaks leeri", „Öö ja päeva piiril", „Šaakalid", näitab ta kapitalistliku maailma hukkumise paratamatust ja selle moraalset laostumist, näitab rahu ja helge tuleviku eest võitleva demokraatliku leeri üha kasvavat jõudu. Jakobson paljastab halastamatult ameerika imperialistlike sõjaõhutajate kiskjalikku olemust, paljastab kodanlikke natsionaliste, nende targutusi klassihuvide harmooniast kodanlikus ühiskonnas „ühise rahvusliku pere" raamides, valet teaduse ja kultuuri „erapooletusest". Ta näitab kodutute isamaareetjate-kosmopoliitide tõelist palet, kes on muutunud ameerika imperialismi agentuuriks. Samal ajal on A. Jakobsoni teosed läbi imbunud sügavaima armastuse tundest oma Nõukogude sotsialistliku kodumaa vastu ja näitavad tema kasvavat võimsust.

Nooremate eesti nõukogude proosakirjanike hulgas paistab silma Stalini preemia laureaat Hans Leberecht. Jutustuses „Valgus Koordis" kirjeldab ta suurt murrangut Eesti külas. Suure kunstilise jõu ja veenvusega näitab noor autor vana ja uue võitlust külas, eesti talurahva astumist sotsialismiteele. Jutustuses „Teel" kujutab H. Leberecht eesti töörahva võitlust looduse ümberkujundamise stalinliku plaani teostamise eest. H. Leberechti jutustused kujutavad ilmekalt uute inimeste kasvamist Eesti külas, jutustavad partei juhtivast ja organiseerivast osast Eesti põllumajanduse sotsialistlikul ümberkorraldamisel ja looduse ümberkujundamise suure stalinliku plaani teostamisel.

Silmapaistvaid teoseid on andnud kirjanik Aadu Hint. Romaanis „Tuuline rand" kujutab ta ilmekalt ja rahvapärases keeles Saaremaa kalurite ja Tallinna tööliste elu ja võitlust esimese Vene revolutsiooni aastail.

Nõukogude Eesti luuletajatest on väljapaistvam noor luuletaja Stalini preemia laureaat Juhan Schmuul. Tema patriootlik „Poeem Stalinile" väljendab kujukas ning ilmekas luulekeeles

eesti töötava rahva suurt armastust ja tänutunnet seltsimees Stalinile. „Poeem Stalinile" on eesti rahva hulgas väga populaarne. Suure populaarsuse on võitnud samuti Schmuuli luuletuskogud „Järvesuu poiste brigaad" ja „Et õunapuud õitseksid".

Elavat kajastust leiab eesti luules Nõukogude Eesti küla uus elu.

Eesti kirjanike parimad teosed on tuntud kaugel väljaspool Eesti NSV piire, neid on tõlgitud vene ja teiste nõukogude vennasrahvaste keelde ning välja antud rahvademokraatia maades.

Ainult nõukogude võimu aastail ilmusid vene keeles ja said seega kättesaadavaks laiale lugejaskonnale E. Bornhöhe, Ed. Vilde ja teiste nende kaasaegsete eesti kirjanike teosed.

1950. aasta mais toimus eesti kirjanduse dekaad Moskvas. Dekaad oli eredaks väljenduseks vennalike rahvaste sõprusest ja kommunistliku partei ning Nõukogude valitsuse hoolitsusest eesti nõukoguliku kirjanduse arenemise eest. Eesti kirjanduse dekaad Moskvas demonstreeris eesti kirjanduse tunduvat kasvu ja edusamme.

Mitte kunagi varem ei ole eesti rahval olnud selliseid saavutusi muusikakultuuri alal kui nõukogude võimu aastail. Vabanemine kodanlikust orjaikkest andis võimsa tõuke muusikakunsti arengule ja viis eesti muusikakunsti õitsengule.

Eesti heliloojad on loonud rea silmapaistvaid heliteoseid. Eugen Kapp on loonud rahvamotiivide alusel „Patriootilise sümfoonia" ja kantaadi „Rahva võim". Artur Kapi (1878—1952) „Noortesümfoonias" kajastub noorte kommunismiehitajate mehisus ja vaprus. Selle sümfoonia eest, mis on pühendatud komsomoli 30. aastapäevale, määrati A. Kapile Stalini preemia. On loodud esimesed eesti nõukogulikud ooperid — „Tasuleegid" ja „Vabaduse laulik" (helilooja E. Kapp), „Tormide rand" (helilooja Gustav Ernesaks). On loodud esimene eesti nõukogulik ballett „Kalevipoeg" (helilooja E. Kapp). Need on sisukad, realistlikud ja rahvalikud heliteosed, mida kannab eesti rahva vabastusvõitluse idee välismaiste anastajate ja igasuguste orjastajate vastu; neis teostes leiab väljenduse eesti ja vene rahva ajalooline sõprus. Eesti nõukogulike ooperite ja balleti keskseks kujuks on rahvas kui tõeline ajaloo looja. Ooperid „Tasuleegid", „Vabaduse laulik" ja „Tormide rand" ning ballett „Kalevipoeg" on tunnistatud Stalini preemia väärilisteks.

Nõukogude Eesti heliloojad on loonud tõeliselt rahvalikke laule, mis kajastavad rõõmsat ja õnnelikku elu. Helilooja Boris Kõrveri laulud „Meil kolhoosis", „Suveõhtul", „Kiik kutsub" ja „Pärast tööd" on autasustatud Stalini preemiaga. Rida häid rahvalaule on loonud heliloojad G. Ernesaks, V. Kapp ja teised. Uued, nõukogulikud laulud, mis on pühendatud rahulikule ülesehitustööle, võitlusele rahu eest, on saanud eesti rahva armastatuimateks lauludeks. Nõukogude Eesti 1947. ja 1950. aasta laulupeod demonstreerisid eesti koori- ja muusikakultuuri tõusu.

Märkimisväärset edu oma töös on saavutanud Eesti NSV teat-

rid. Ooperite „Jevgeni Onegin", „Tormide rand" ja „Vabaduse laulik" lavastamise eest autasustati rida „Estonia" teatri näitlejaid Stalini preemiaga. Ka „Vanemuise" teatri kollektiiv on autasustatud Stalini preemiaga lavastuse eest „Unustamatu 1919". Kogu maal on suure populaarsuse võitnud Eesti NSV Riiklik Meeskoor. 1950. aasta augustis toimusid Riikliku Ooperi- ja Balletiteatri „Estonia" külalisetendused Moskvas. Ettekanded võeti moskvalaste poolt soojalt vastu. Külalisetendused näitasid eesti

A. Kapp.

nõukoguliku teatri ja muusikakunsti vaieldamatut tõusu. Seoses suurte edusammudega eesti nõukoguliku ooperikunsti loomisel anti Riiklikule Ooperi- ja Balletiteatrile „Estonia" nimetus „akadeemiline".

Kino on nõukogude korra tingimustes muutunud kõige massilisemaks kunstiks. Tal on rahva kommunistlikul kasvatamisel täita suur osa.

Eesti NSV-s on organiseeritud rahvuslik kinostuudio. Sõbralikus koostöös vene kunstimeistritega on loodud esimesed rahvuslikud kunstilised ja dokumentaalfilmid — „Elu tsitadellis", värviline film „Valgus Koordis", kaks dokumentaalfilmi „Nõukogude Eesti" (1947. ja 1950. aastal). Kõik nad on arvatud Stalini preemia väärilisteks. Viljaka töö eest kinokunsti alal on kino-

režissööri Vladimir Tombergi autasustatud kolmel korral Stalini preemiaga.

Pärast fašistliku okupatsiooni lõppu oli Eesti NSV-s ainult 18 kinoteatrit. 1951. aastal nende arv vabariigis ulatus juba 99-le. Kodanlikus Eestis kino maal peaaegu puudus, sest tol ajal oli olemas üksainus rändkinoseadeldis. Nõukogude Eesti külades demonstreeritakse regulaarselt kinofilme. 1951. aastal teenindas Eesti NSV külaelanikkonda 118 rändkinoseadeldist. Kino on tunginud vabariigi kõige kaugematesse maanurkadesse.

Tõusuteed sammub ka kujutav kunst. Viljakalt töötavad meie maalikunstnikud, graafikud ja skulptorid. Nõukogude Eesti kunstimeistrid näitavad oma töödes nõukogude tegelikkust, aitavad parteil kasvatada rahvahulki Lenini-Stalini ideede vaimus, kommunismi vaimus. Suurt tähelepanu pühendavad nad ka revolutsioonilise mineviku kujutamisele. Kunstnikud on valmistanud sarja vabariigi parimate inimeste portreesid, illustreerinud kirjandusteoseid. Eesti kunstnikud on hakanud üha ulatuslikumalt rakendama kollektiivse töö meetodit, mis on andnud häid tulemusi.

Nõukogude Eesti skulptorid on loonud rea häid kunstiteoseid, nagu V. I. Lenini marmorbüst (J. Hirve töö), M. I. Kalinini monumentaalne skulptuur (A. Kaasiku töö), Viktor Kingissepa monumentaalne skulptuur (E. Roosi töö), skulptuurigrupp „Polotski vürst Vjatško ja eesti vanem Tartu kaitsel 1224. aastal" (O. Männi töö).

Populaarsuse on võitnud ka eesti tarbekunst. Suure armastusega aitasid kunstnike kollektiivid valmistada eesti rahva kinke seltsimees Stalinile tema 70. sünnipäevaks.

Teaduse edusammud Eesti NSV-s. Tähelepandavat edu on nõukogude võimu aastail Eesti NSV-s saavutanud teadus. Kodanliku Eesti tingimustes teadus oli peamiselt määratud ekspluataatorlike klasside teenistusse. Eesti teadlased olid kaua isoleeritud nõukogude teaduse viljastavast mõjust. Alles pärast nõukogude võimu taaskehtestamist 1940. aastal algas Eestis teaduse õitseng ning teadus hakkas teenima rahva huve.

Lenini-Stalini suured ideed, diskussioonid filosoofia, bioloogia, füsioloogia, keeleteaduse ja poliitilise ökonoomia alal aitasid eesti teadlastel vabaneda antimarksistlikest kontseptsioonidest, kodanluse ideoloogia mõjust ning leida õige tee teaduse arendamiseks.

Ülisuur tähtsus teaduse arenemiseks on J. V. Stalini geniaalsetel töödel „Sotsialismi majandusprobleemid NSV Liidus" ja „Marksism ja keeleteaduse küsimused".

Töös „Marksism ja keeleteaduse küsimused", mis ilmus 1950. aastal, seltsimees Stalin purustas Marri ja tema „õpilaste" antimarksistliku õpetuse keelest ning paljastas ideoloogilised lüngad nõukogude keeleteaduses. Seltsimees Stalin rajas keeleteaduse marksistlik-leninliku teooria ja andis nõukogude keeleteadusele õige suuna. Ühtlasi arendas seltsimees Stalin loovalt edasi dialektilise ja ajaloolise materialismi õpetust. Seltsimees Stalin kutsus nõu-

kogude teadlasi üles julgelt edasi viima teadust arvamuste võitluse ja kriitika vabaduse alusel, kutsus üles võitlusele igasuguste kodanliku ideoloogia nähtuste ja mõjude vastu teaduses.

Suurimaks sündmuseks vabariigi teaduse elus oli 1946. aastal Eesti NSV Teaduste Akadeemia asutamine, mis kutsuti ellu seltsimees Stalini isiklikul algatusel. Teaduste Akadeemia ühendab endas 18 teaduslikku asutist ühes laialdase laboratooriumide, katsejaamade ja -baaside võrguga. Soodsad võimalused teaduslikuks uurimistööks on loodud ka Tartu Riiklikus Ülikoolis, Tallinna Polütehnilises Instituudis, Eesti Põllumajanduse Akadeemias (avati 1951. aastal) ja teistes kõrgemates õppeasutistes. Seesuguseid avaraid tingimusi teaduslikuks tööks pole Eestis varem kunagi olnud.

Nõukogude Eesti teadlased, järgides seltsimees Stalini juhendeid nõukogude teaduse kiire arendamise vajalikkusest, teostavad ulatuslikku teaduslikku uurimistööd tööstuse, põllumajanduse, kultuuri, tervishoiu jt. aladel. Nõukogude Eesti teadlased töötavad tihedas loomingulises koostöös tootmisega. See koostöö rikastab teadust praktika kogemustega, praktilistel töötajatel aga aitab kiiremini lahendada nende ees seisvaid ülesandeid.

Tunduvaid edusamme on tehtud põlevkivi töötlemise uue, progressiivse tehnoloogia ja uute kvaliteetsete ehitusmaterjalide loomise alal. Eesti NSV Teaduste Akadeemia kirjavahetaja liiget Johannes Heili on autasustatud tema töö eest energeetika alal Stalini preemiaga. Ulatuslikke töid on teostatud Eesti NSV muldade uurimise, parimate väetamisviiside väljaselgitamise, õigete külvikordade juurutamise, loomakasvatuse produktiivsuse tõstmise ja põllumajanduslike kultuuride uute sortide aretamise alal. Kogu meie maal on tuntud eesti teadlaste-mitšuurinlaste, Stalini preemia laureaatide Johan Eichfeldi, Mihkel Pilli ja Julius Aamisepa saavutused.

Teadlased aitavad mehhaniseerida ja kergendada nõukogude inimeste tööd. Nad võtavad aktiivselt osa võitlusest kommunistliku ühiskonna materiaalse ja tehnilise baasi loomise eest ning aitavad parteil ja valitsusel kasvatada nõukogude inimesi kommunismi eest ennastsalgava võitluse vaimus.

Eesti keele arenemine. Rahvaluule. Nõukogude võimu aastail on eesti keel märgatavalt rikastunud ja tugevnenud. Arenev sotsialistlik ülesehitustöö, tööstuse ja põllumajanduse, tehnika ja teaduse pidev kasv nõuab keelelt tema sõnavara täiendamist uute sõnade ja väljenditega. Käibele on tulnud sellised väljendid ja sõnad, nagu sotsialistlik võistlus, eesrindlane, enesekriitika ja paljud teised. Eesti keele sõnavara on nõukogude võimu aastail täienenud rohkem kui 2000 sõnaga. Paljud uued sõnad pärinevad vene keele sõnavarast: stahaanovlane, kolhoosnik, komsomol, traktorist, oblast jne. On muutunud suure hulga sõnade tähendus. Sõnavara põhifondist on välja langenud vananenud sõnad: töötatööline, sulane, liigkasuvõtja jne. Paraneb keele grammatiline ehitus.

Oluliselt on muutunud rahvaluule. On tekkinud uued rahvalaulud, jutud, vanasõnad, mis kajastavad eesti rahva uut, vaba elu. Oma lauludes eesti rahvas ülistab nõukogude võimu, vaba tööd, rahvaste sõprust, suurt Stalinit.

Leelutaja D. Saksingi laialt tuntud leelus „Laulupidu" öeldakse:

Laulge vabaduse laule,
Hümne laia Liidu aule,
Töödele ja teadusele,
Liidu rahva rõõmudele,
Vabaduse valgusele
Suure sõbra Stalinile!

Tarvitusele on tulnud uusi kõnekäände ja vanasõnu, nagu: „Ega me käsitsi tee, me teeme masinatega", „Ühine töö toob jõukuse majja", „Uued ajad — uued inimesed", „Aja hunt õuest, kulak kolhoosist" jt.

Edusammud kunstilise isetegevuse ja kehakultuuri alal. Kunstiline isetegevus võttis Nõukogude Eestis sõjajärgseil aastail suure ulatuse. Kunstilise isetegevuse kollektiivide arv kasvab iga aastaga nii linnas kui ka maal. Rahva hulgast on esile tõusnud kümned andekad lauljad, tantsijad, muusikandid, deklamaatorid ja kirjanikud.

Eesti kehakultuuri ja spordi saavutused nõukogude võimu aastail on kolossaalsed. Kehakultuur ja sport said kõige laialdasema leviku osaliseks. Vabariigis töötab viis vabatahtlikku spordiühingut. Ainuüksi 1950. aasta jooksul kasvasid kehakultuurlaste read 33 000 inimese võrra; maletajate arv spordiühingutes on 100 korda suurem kui kodanliku diktatuuri ajal. Eesti sportlaste Kotkase, Lõssovi, Kerese, Kullami ja paljude teiste nimed on tuntud kogu maailmas. Korduvalt on nad edukalt kaitsenud Nõukogude Liidu spordiau rahvusvahelistel kohtumistel ja ilmekalt demonstreerinud nõukogude kehakultuuri ja spordi kõrget taset.

Rahvahariduse, teaduse ja kultuuri kiire tõus ning uue, eesti sotsialistliku intelligentsi tekkimine tähendasid kultuurirevolutsiooni Eesti NSV-s. Kultuurirevolutsiooni teostamine Eesti NSV-s nii lühikese ajaga sai võimalikuks ainult tänu sellele, et eesti rahvas ehitab kommunismi võimsa Nõukogude Liidu koosseisus.

§ 4. Eesti sotsialistliku rahvuse kujunemine

Pärast kapitalismi likvideerimist ja nõukogude korra kindlustamist tekkisid ja arenesid Nõukogude Liidus vanade, kodanlike rahvuste rusudel, nende rahvuste põhjaliku ümberkujundamise teel sotsialismi vaimus uued, sotsialistlikud rahvused: vene, ukraina, valgevene, kasahhi, usbeki, gruusia, armeenia, baškiiri jt. sotsialistlikud rahvused. Need on täiesti uued, uue vaimse ja sotsiaalpoliitilise ilmega rahvused.

Pärast nõukogude korra taastamist Eestis toimub ka eesti rahvuse põhjalik ümberkujunemine sotsialismi vaimus. Toimus eesti kodanliku rahvuse likvideerimine, tekkis ja areneb sotsialistlik eesti rahvus. Ta tekkis ja areneb sotsialistliku korra baasil, töölisklassi ja tema internatsionalistliku partei — Lenini-Stalini partei juhtimisel. See asjaolu, et Eesti NSV kuulub suure Nõukogude Liidu koosseisu, on tunduvalt kiirendanud eesti sotsialistliku rahvuse kujunemise ja arenemise protsessi.

Kodanliku eesti rahvuse juhtivaks jõuks oli kodanlus ja tema natsionalistlikud parteid, nagu põllumeestekogud, rahvaerakond, sotsid jt., pärastpoole — isamaaliit. Kodanlik eesti rahvus koosnes vaenulikest klassidest; teda lõhestasid ja õõnestasid lepitamatud klassivastuolud ekspluateerijate ja ekspluateeritavate vahel. Neid vastuolusid püüdsid kodanlus ja tema natsionalistlikud parteid ületada töötajate allutamise teel kurnajatele „rahvustervikluse" huvides ja vaenu õhutamisega eri rahvustest töötajate vahel. Eesti kodanlus heitis rahvusliku sõltumatuse ja rahvusliku suveräänsuse lipu üle parda, müües eesti rahvuse õigusi ja sõltumatust dollarite ja naelsterlingite eest. Kodanlus suunas eesti rahvuse koostööle imperialismiga ja võõraste territooriumide anastamisele. Rahvuslikus kultuuris domineeris kodanlik-natsionalistlik kultuur.

Eesti sotsialistlik rahvus erineb põhjalikult kodanlikust eesti rahvusest nii oma klassikoosseisu ja vaimse palge kui ka oma sotsiaal-poliitiliste huvide ja püüdluste poolest. Ta koosneb kahest sõbralikust klassist — töölisklassist ja talurahvast, ta areneb maailma kõige eesrindlikuma ühiskondliku ja riikliku korra tingimustes, kus puuduvad ekspluataatorlikud klassid ning kus kogu võim kuulub rahvale.

Nõukogude kord kindlustas sotsialistlikule eesti rahvusele kõrgelt arenenud sotsialistliku tööstuse ja sotsialistliku suurpõllumajanduse.

Tänu sotsialistlikule majandussüsteemile ületas Eesti NSV tööstustoodang 1952. a. alguseks sõjaeelse taseme 4,1 korda. Samal ajal Norra, Hollandi ja Belgia tööstustoodang ületas 1952. aastaks ainult vähesel määral sõjaeelse toodangu taseme, kuigi Eesti NSV majandus oli teise maailmasõja ajal tunduvalt rohkem kannatada saanud kui nimetatud kapitalistlikud maad.

Sotsialistlikule eesti rahvusele on iseloomustavad elanikkonna üldine kirjaoskus, kohustuslik kooliharidus, väljaarenenud kõrgema hariduse süsteem, mis tagab rahvusliku spetsialistide kaadri ettevalmistamise kõikidele majanduse ja kultuuri aladele, kunsti ja teaduse tormiline areng. Uus eesti rahvuslik kultuur on oma sisult sotsialistlik kultuur.

Eesti sotsialistlik rahvus juhindub kõigi rasside ja rahvuste võrdõiguslikkuse ideoloogiast, rahvaste sõpruse ideoloogiast. Kommunistlik partei kasvatab teda igasuguste natsionalismi jäänuste likvideerimise vaimus.

Nõukogude võimu aastail kujunenud eesti sotsialistlikku rahvust liidab tema moraalne ja poliitiline ühtsus, tema huvide ja eesmärkide ühtsus ning ühtne sotsialistlik tegevus. Eesti sotsialistlik rahvus, kuuludes Nõukogude Liidu sotsialistlike rahvuste üksmeelsesse perre, on teadlik kommunismi ehitaja. Innustatuna sügavast nõukogude patriotismist ja rahvaste stalinlikust sõprusest, annab eesti rahvas kogu jõu Lenini-Stalini partei suurte ideede teostamiseks.

„Kodanlike rahvuste likvideerimine," ütleb seltsimees Stalin, „ei tähenda rahvuste likvideerimist üldse, vaid ainult kodanlike rahvuste likvideerimist. Vanade kodanlike rahvuste rusudel tekivad ja arenevad uued, sotsialistlikud rahvused, mis on palju monoliitsemad kui ükskõik missugune kodanlik rahvus, sest nad on vabad lepitamatuist klassivastuoludest, mis uuristavad kodanlikke rahvusi, ja on palju üldrahvalikumad kui ükskõik missugune kodanlik rahvus."[1]

Antagonistlikud klassivastuolud lõhestasid Eesti ala asustavat ühiskonda rohkem kui tuhat aastat. Lepitamatu võitlus ekspluateeritavate ja ekspluataatorite, vaeste ja rikaste vahel täidab kogu klassiühiskonna ajalugu. Elanikkonna valdav enamus kannatas vaesuse ja viletsuse all, rikkused aga kuhjusid käputäie privilegeeritud vähemuse kätte.

Kõigest kümmekond aastat pärast kapitalismi kukutamist on ka Eestis võitnud sotsialistlik kord ja kujunenud uus, sotsialistlik rahvus. See sai võimalikuks nii lühikese ajaga ainult tänu sellele suurele igakülgsele abile, mida pidevalt eesti rahvale on osutanud ja osutavad vene rahvas ja teised Nõukogude Liidu rahvad, kommunistlik partei ja Nõukogude valitsus ning isiklikult seltsimees Stalin.

Eesti rahvas on tihedalt koondunud seltsimees Stalini ümber. Seltsimees Stalinis näeb ta oma suurt juhti, parimat sõpra ja õpetajat, kellele eesti rahvas on tänu võlgu kõigi oma võitude ja saavutuste eest. Seltsimees Stalin on eesti rahva esimeseks saadikuks Eesti NSV Ülemnõukogus ja vabariigi pealinna — Tallinna Linna Töörahva Saadikute Nõukogus. Pole suuremat õnne, ütleb eesti rahvas, kui ehitada kommunismi Nõukogude Liidu rahvaste üksmeelses peres, seltsimees Stalini geniaalsel juhtimisel.

[1] J. V. Stalin, Teosed, 11. kd. Tallinn, 1951, lk. 335.

NÕUKOGUDE SOTSIALISTLIKE VABARIIKIDE LIIT

TK. „KOMMUNIST" TALLINN 1932

Kronoloogia

Umbes VII aastatuhat e. m. a. — Eesti NSV territooriumi vanim teadaolev asustamine. Sugukondlik kord. Emajärgne sugukond.
Umbes XVIII saj. e. m. a. — Karja- ja viljakasvatuse algus Eesti NSV territooriumil. Üleminek isajärgsele sugukonnale.
Umbes meie ajaarvamise algus — Viljakasvatuse kujunemine majanduse aluseks.
Esimese aastatuhande keskpaik — Ürgkogukondlike suhete lagunemine; sugulusel põhineva kogukonna asendumine territoriaalsega. Klassivahekordade algete tekkimine.
VII—VIII saj. — Slaavlaste riiklikud moodustised.
IX saj. — Kiievi riigi tekkimine.
907 — Tšuudide osavõtt Kiievi vürsti Olegi sõjakäigust Tsargradi vastu.
X—XII saj. — Feodaalsuhete kujunemine Eestis.
1030 — Jurjevi rajamine Tartu linnuse kohale Jaroslav Targa poolt. Kagu-Eesti läheb Kiievi riigi koosseisu.
1154 — Kolõvani (Tallinna) esmakordne mainimine kirjalikes allikais.
1193 — Rooma paavst kuulutas ristisõja liivlaste vastu.
1198 — Ristisõjalaste jõukude saabumine Liivimaale.
1199—1229 — Piiskop Albert saksa rõõvvallutuse juhina Liivimaal.
1201 — Riia esmakordne mainimine kirjalikes allikais.
1202 — Mõõgavendade ordu asutamine.
1203 — Polotski vürstiriigi võitluse algus rõõvvallutajate vastu.
1207 — Ordu ja piiskopi vaheline kokkulepe Liivimaa jagamise asjus.
1208 — Liivlaste alistamise lõpuleviimine ordu poolt. Võitluse algus eestlaste alistamiseks. Otepää linnuse mahapõletamine ordujõukude poolt.
1210 — Ümera lahing.
1211 — Viljandi kangelaslik kaitsmine.
1211 — Turaida piiramine eestlaste ühendatud jõudude poolt.
1212 — Turaida vaherahu.
1215 — Saarlaste pealetung Riiale.
1216 — Eestlaste liit Polotski vürstiriigiga.
1217 — Vene-Eesti liitlasvägede võit Otepää all.
1217, 21. september — Lahing Viljandi lähistel. Lembitu surm.
1218 — Vene vägede retk Eestisse. Lahing Väike-Emajõel. Cēsise piiramine.
1219 — Taani vägede maabumine Rävalas. Lahing Lindanise (Kolõvani) all.
1220 — Rootslaste purustamine Lihulas saarlaste poolt.
1222 — Liivimaa jagamine ordu, piiskoppide ja Taani vahel.
1222 — Saarlaste ülestõus taanlaste vastu.
1223 — Eestlaste ülestõus mandril.
1223 — Eestlaste liidu- ja abistamislepingud venelastega. Tallinna piiramine Vene-Eesti ühisvägede poolt.
1223 — Lahing Kalka jõel.
1224 — Tartu kangelaslik kaitsmine vene-eesti vägede poolt vürst Vjatško juhtimisel.
1227 — Saaremaa alistamine. Virulaste ja järvalaste ülestõus.
1234 — Sakslaste purustamine Jaroslav Vsevolodovitši poolt Tartu all.
1236—1241 — Saarlaste ülestõus.

1236, 22. september — Saule lahing. Mõõgavendade ordu purustamine.
1237 — Mõõgavendade ordu ja Saksa ordu liitumine. Liivi ordu moodustamine.
1238 — Stensby leping Liivi ordu ja Taani vahel.
1240, 15. juuli — Neeva lahing.
1240 — Kiievi vallutamine tatarlaste poolt.
1242, 5. aprill — Jäälahing.
1260, 13. juuli — Orduvägede purustamine Durbe juures.
1260—1261 — Saarlaste ülestõus.
1262 — Vene ja Leedu ühisvägede retk Tartu vastu.
1268 — Ordu- ja Taani vägede purustamine Rakvere juures.
1343, 23. aprill — Jüriöö-ülestõus.
1343, 26. mai — 1. juuni — Pskovi vägede abistusretk. Lahing sakslastega.
1343, 24. juuli — Saarlaste ülestõus.
1345 — Leedu suurvürst Olgierdi retk Liivi ordu vastu.
1346 — Harju- ja Virumaa müümine Saksa ordule Taani poolt.
XV saj. — Tsentraliseeritud paljurahvuselise Vene riigi tekkimine.
1410, 15. juuli — Grünwaldi lahing.
1458—1466 — Feodaalide kokkulepped põgenenud talupoegade vastastikuse väljaandmise kohta Eestis.
1478 — Novgorodi maade liitmine Moskva riigi koosseisu.
1480 — Sakslaste purustamine Pskovi all.
1492 — Ivangorodi ehitamine Narva jõel.
1494 — Hansa kaubakontori sulgemine Novgorodis.
1501 — Ordu ja Leedu sõjaline liit Vene vastu.
1501 — Tartu piiskopkonna vägede purustamine Helme all Vene vägede poolt.
1503 — Vaherahu Vene ja Liivimaa võimude vahel.
1507 — Liivimaa talupoegade relvakandmise keeld.
1524—1525 — Reformatsioon Liivimaal. Ülestõusud Riias, Tallinnas, Tartus.
1533—1584 — Ivan IV valitsemisaeg.
1535 — Ilmus esimene eestikeelse tekstiga trükis (katekismus).
1558—1583 — Liivi sõda.
1558 — Narva (11. V) ja Tartu (18. VII) alistumine Vene vägedele.
1559 — Saare- ja Läänemaa müümine Taanile piiskopi poolt.
1560 — Ērgeme (Härgmäe) lahing. Viljandi vallutamine.
1560 — Eesti talurahva ülestõus Harju- ja Läänemaal.
1561 — Tallinna linna ja Harju-Viru rüütelkonna alistumine Rootsile, Liivi ordu alistumine Poola kuningale Sigismund Augustile.
1575 — Pärnu vallutamine Vene vägede poolt.
1576—1577 — Eesti mandri (välja arvatud Tallinn) puhastamine Poola ja Rootsi vägedest.
1581—1582 — Pskovi kangelaslik kaitsmine Báthory vägede vastu.
1582 — Vaherahu Poolaga Jam Zapolskis.
1583 — Vaherahu Rootsiga Pljussa jõel.
1583 — Jesuiitide gümnaasiumi asutamine Tartus.
1600—1611; 1617—1629 — Rootsi ja Poola vaheline sõda.
1601—1602 — Ikaldus ja nälg Eestis.
1617, 27. veebruar — Stolbovo rahu Rootsiga.
1639 — Talupoegade rahutused Alūksnes ja Daugava piirkonnas.
1645 — Eestimaal (ja 1671 Liivimaal) talupoegade pärisorjuse juriidiline vormistamine Rootsi valitsuse poolt (maapolitsei korraldus).
1656—1658 — Vene-Rootsi sõda.
1661 — Kärde rahu.
1671 — Talupoegade rahutused Haapsalu krahvkonnas.
1677 — Talupoegade rahutused Hiiumaal, Kärdlas.
1680—1700 — Mõisate reduktsioon.
1695—1697 — Suur nälg.
1682—1725 — Peeter I valitsemisaeg.
1700—1721 — Põhjasõda.
1701 — Talupoegade väljaastumine Läänemaal, Vanamõisas.

1701 — Erastvere lahing.
1702 — Hummuli lahing.
1702 — Talupoegade väljaastumine Kundas.
1703 — Rakvere ja Viljandi alistamine.
1703, 16. mai — Peterburi rajamine.
1704 — Rootsi jõelaevastiku hävitamine Peipsil.
1704 — Tartu, Narva ja Ivangorodi vallutamine Vene vägede poolt.
1709, 27. juuni — Poltaava lahing.
1710 — Riia (14. VII) ja Tallinna (29. IX) kapituleerumine.
1714—1716 — Uue sadama rajamine Tallinnas.
1714, 27. juuli — Vene laevastiku võit Rootsi laevastiku üle Hango neeme juures.
1715 — Arvutuskooli asutamine Tallinnas.
1717—1779 — J. G. Eisen.
1718 — Paldiski sadama rajamine.
1718 — Kadrioru lossi ehitamine.
1721, 30. august — Uusikaupunki (Nystadi) rahu.
1725 — Teaduste Akadeemia asutamine Peterburis.
1734 — Räpina paberimanufaktuuri asutamine.
1739 — Roseni deklaratsioon.
1743 — Hernhuutide liikumise keeld Eestis.
1749—1802 — A. N. Radištšev.
1753, 1. aprill — Ukaas sisetollilõivude kaotamise kohta Venemaal.
1755 — Moskva ülikooli asutamine.
1756—1763 — Seitsmeaastane sõda.
1762—1796 — Katariina II valitsemisaeg.
1765, 12. aprill — Esimene määrus talupoegade olukorra reguleerimise kohta Liivimaal.
1765 — Vaba Ökonoomilise Ühingu asutamine Peterburis.
1765 — Määrus kihelkonna- ja vallakoolide asutamise kohta Liivimaal.
1766 — Ilmus esimene eestikeelne ajakiri „Lühhike õppetus".
1773—1775 — Talurahvasõda Pugatšovi juhtimisel.
1775 — „Seadus kubermangude haldamise kohta" Venemaal.
1782 — Baltimaade liitmine Sise-Venemaaga üheks tollialaks.
1782 — „Seaduse kubermangude haldamise kohta" laiendamine Eesti- ja Liivimaale.
1783 — Riia ja Tallinna kubermangude ühendamine ühe asehalduri võimu alla.
1783 — Läänimõisate andmine valdajate pärisomandiks Eesti- ja Liivimaal.
1783 — Pearahamaksu sisseseadmine Eesti-, Liivi- ja Saaremaal.
1784 — Talurahva ülestõus Liivimaal.
1784 — Võru linna asutamine.
1785, 21. aprill — „Armukiri aadlile" ja „Kiri Vene impeeriumi linnadele".
1786 — Seadus rahvakoolide kohta ja koolireformi algus.
1788—1790 — Vene-Rootsi sõda.
1790, juuni — A. N. Radištševi teose „Teekond Peterburist Moskvasse" ilmumine ja autori areteerimine.
1792 — Võisiku peegli- ja klaasimanufaktuuri asutamine.
1794 — Poola ülestõus.
1796—1801 — Paul I valitsemisaeg.
1796 — G. Merkeli teose „Lätlased, eriti Liivimaal filosoofilise sajandi lõpul" ilmumine.
1796 — Asehaldamiskorra likvideerimine Baltimaadel Paul I poolt.
1797 — Talurahva rahutused Liivimaal.
1798—1850 — Fr. R. Faehlmann.
1801—1825 — Aleksander I valitsemisaeg.
1801—1822 — Kr. J. Peterson.
1802 — Tartu ülikooli asutamine.
1802 — Talupoegade ülestõus Lõuna-Liivimaal.
1802—1803 — Talurahva rahutused Jamburgi kreisis.
1802 — „Igga üks".

1802 — J. Chr. Petri teose „Eestimaa ja eestlased" ilmumine.
1803, 20. veebruar — Ukaas „Vabade põllupidajate kohta".
1803—1882 — Fr. R. Kreutzwald.
1804 — Talurahvaseadused Liivi- ja Eestimaal.
1805 — Talurahva rahutused Põhja-Eestis.
1805—1807 — Vene-Prantsuse sõda. Tilsiti rahu- ja liiduleping.
1810 — Maakaubanduse keelu kaotamine.
1811—1848 — V. G. Belinski.
1812 — Isamaasõda.
1812—1870 — A. I. Herzen.
1816 — Eestimaa talurahvaseadus.
1817 — Talurahva rahutused Põhja-Eestis.
1818 — T. Bocki kiri Aleksander I-le. Bocki sulgemine Schlüsselburgi kindlusesse.
1818—1883 — Karl Marx.
1819 — Liivimaa talurahvaseadus.
1819 — Talurahva rahutused Kagu-Eestis.
1819 — Peterburi ülikooli asutamine.
1820—1895 — Friedrich Engels.
1821 — Dekabrist A. Bestuževi (Marlinski) reisikirjelduse „Reis Tallinna" ilmumine.
1821—1823, 1825 — „Maarahva Nädalalehe" väljaandmine O. V. Masingi toimetusel.
1821 — Kalevivabriku asutamine Narva juures.
1822 — Talurahva rahutused Lõuna-Eestis.
1824 — Dekabrist W. Küchelbeckeri jutustuse „Ado" ilmumine.
1825, 14. (26.) detsember — Dekabristide ülestõus Peterburis.
1825—1855 — Nikolai I valitsemisaeg.
1826—1899 — J. Köler.
1828—1889 — N. G. Tšernõševski.
1828 — Tartu seminari asutamine.
1829 — Kalevivabriku asutamine Kärdlas.
1832 — Kalevivabriku asutamine Sindis.
1836—1861 — N. A. Dobroljubov.
1839 — Ülemiste paberivabriku käikulaskmine.
1841—1882 — C. R. Jakobson.
1841 — Talurahva rahutused Lõuna-Eestis. Pühajärve sõda.
1842 — Põllutööriistade valmistamise ettevõtte asutamine Tallinnas.
1843—1886 — Lydia Koidula.
1845—1848 — Talupoegade massiline liikumine Lõuna-Eestis.
1848 — „Kommunistliku partei manifesti" ilmumine.
1848—1849 — Petraševskilaste tegevus Tallinnas.
1849 — Talurahvaseadus Liivimaal.
1851 — Linavabriku asutamine Narva juures.
1853—1856 — Krimmi sõda.
1855—1881 — Aleksander II valitsemisaeg.
1856 — Talurahvaseadus Eestimaal.
1857—1861 — Eesti rahvaeepose „Kalevipoeg" ilmumine.
1857 — Kreenholmi Manufaktuuri asutamine.
1857—1867 — A. I. Herzeni „Kolokol".
1858 — Talurahva rahutused Eesti kubermangus. Mahtra sõda. Anija sündmused.
1858 — Voltveti kalevivabriku asutamine.
1859—1861 — Revolutsiooniline situatsioon Venemaal.
1859—1861 — Maltsveti-liikumine Harju- ja Järvamaal.
1861, 19. veebruar — Talurahvareform Venemaal.
1861 — N. G. Tšernõševski proklamatsioon „Tervitus mõisatalupoegadele neile headsoovijate poolt".
1861 — V. Blagoveštšenski teose „Eestlane ja tema isand" ilmumine.
1863 — Poola ülestõus.

1863 — Passikorraldus Baltimaadel.
1864 — Semstvo-, kohtu- ja koolireform Venemaal.
1864—1868 — Lõuna-Eesti talupoegade kollektiivsed palvekirjad.
1864 — Merekooli asutamine Heinastes.
1864 — I Internatsionaali asutamine.
1865 — Talurahvaseadus Saaremaal.
1865 — Kodukariõiguse kaotamine.
1865—1933 — Ed. Vilde.
1866 — Vallakogukonna määrus. Tsunftisunni kaotamine.
1868 — Teorendi ametlik kaotamine.
1869 — „Kommunistliku partei manifesti" ilmumine vene keeles.
1869 — Esimene Eesti üldlaulupidu.
1870, 22. aprill — sündis Vladimir Iljitš Lenin.
1870 — Balti raudtee avamine.
1870 — Kunda tsementitehase ja Tallinna raudteetehaste asutamine.
1870 — C. R. Jakobsoni teose „Kolm isamaa kõnet" ilmumine.
1870 — Linnareform Venemaal.
1870—1928 — J. Lilienbach.
1871 — Pariisi Kommuun.
1872 — K. Marxi „Kapitali" I köite ilmumine vene keeles.
1872 — Kreenholmi streik.
1874 — Sõjaväe reform, üldine sõjaväeteenistus.
1875—1946 — M. I. Kalinin.
1875 — Töölisring Kreenholmis.
1876 — Tapa—Tartu raudteeliini avamine.
1877 — 1870. a. linnareformi kehtestamine Balti kubermangudes.
1878—1940 — A. H. Tammsaare.
1878—1880 — Põhja-Venemaa Töölisühing.
1878—1882 — „Sakala" väljaandmine C. R. Jakobsoni toimetusel.
1879, 21. detsember — sündis Jossif Vissarionovitš Stalin.
1879—1880 — Revolutsiooniline situatsioon Venemaal.
1881—1894 — Aleksander III valitsemisaeg.
1882—1883 — Senaator Manasseini revisjon Liivimaal.
1882 — Narva streik.
1882—1888 — „Virulase" väljaandmine J. Järve toimetusel.
1883 — „Töö Vabastuse" rühma organiseerimine.
1883 — Streik Kunda tsementitehases.
1883 — Lutheri mehaanilise puutööstusettevõtte asutamine.
1884—1885 — Ajakirja „Oma Maa" väljaandmine M. Veske toimetusel.
1885 — Morozovi streik.
1886 — Trahvide ja palgaraamatute seadus.
1887 — Tartu—Valga raudteeliini avamine.
1887 — Johansoni paberivabriku asutamine Tallinnas.
1888—1922 — V. Kingissepp.
1888 — Politseireform Balti kubermangudes.
1889 — Kohtureform Balti kubermangudes.
1889 — Valga—Võru—Pskovi raudteeliini avamine.
1893 — Esimese marksistliku ringi loomine Tartu üliõpilaste hulgas.
1893 — Ülemiste paberivabriku muutmine tselluloosivabrikuks.
1894 — 1886. a. trahvide ja palgaraamatute seaduse kehtestamine Baltimaades.
1894—1917 — Nikolai II valitsemisaeg.
1895 — Peterburi „Töölisklassi Vabastusvõitluse Liidu" organiseerimine V. I. Lenini poolt.
1895—1897 — Narva tööliste marksistlik ring.
1896 — Pärnu—Valga ja Mõisaküla—Viljandi raudteeliini avamine.
1897 — Streigid Kreenholmi Manufaktuuris.
1898 — J. V. Stalin alustab marksistliku ringi juhtimist Tifliisis.
1898 — VSDTP I kongress.
1898 — „Dvigateli" vagunitehase asutamine.

1899 — „Volta", Balti Puuvilla Manufaktuuri ja Mõisaküla raudteetöökodade asutamine.
1899—1941 — J. Lauristin.
1900—1903 — Leninliku „Iskra" väljaandmine.
1901 — Viljandi—Tallinna raudteeliini avamine.
1901 — „Obuhhovi kaitse" Peterburis.
1902 — Batumi demonstratsioon J. V. Stalini juhtimisel.
1903 — VSDTP II kongress.
1901—1904 — M. I. Kalinin Tallinnas. Sotsiaaldemokraatliku organisatsiooni loomine Eestis.
1904 — VSDTP Tallinna Komitee moodustamine.
1904—1905 — Vene-Jaapani sõda.
1905, 9. jaanuar — „Verine pühapäev".
1905, 12. jaanuar — Üldstreik Tallinnas.
1905, aprill — VSDTP III kongress.
1905, 30. aprill — 2. mai — Esimene poliitiline streik Eestis.
1905, juuni — Ülestõus soomuslaeval „Potjomkin".
1905, oktoober — Ülevenemaaline üldine poliitiline oktoobristreik.
1905, 16. oktoober — Demonstrantide tulistamine Uuel turul Tallinnas.
1905, 17. oktoober — Nikolai II manifest.
1905, 22. november — Sõjaseaduse kehtestamine Liivimaal.
1905, 27. november — Rahvaesindajate koosolek Tartu ülikooli aulas.
1905, 10. detsember — Sõjaseaduse kehtestamine Tallinnas ja Harjumaal.
1905, detsember — Tampere konverents.
1905, detsember — Relvastatud ülestõus Moskvas.
1905, 12.—20. detsember — Talurahva relvastatud võitlus mõisnike vastu Eestis.
1906, aprill — VSDTP IV kongress.
1906, aprill—juuli — I Riigiduuma.
1906, 20. juuli — Ülestõus ristlejal „Pamjat Azova".
1906, september — Hakkas ilmuma illegaalne ajaleht „Sotsiaaldemokraat".
1906 — Stolõpini agraarseadus.
1907, aprill—mai — Tallinna Lausmanni vabrikutööliste streik.
1907, veebruar—juuni — II Riigiduuma.
1907, veebruar — VSDTP Eesti organisatsioonide konverents Terijokis.
1907, aprill — Hakkas ilmuma legaalne töölisajaleht „Tööline".
1907, mai — VSDTP V kongress.
1907, juuni — 3. juuni riigipööre.
1907—1912 — III Riigiduuma.
1909, 16. oktoober — Üldine poliitiline streik Tallinnas.
1910, juuli — VSDTP Eesti organisatsioonide konverents Suure-Jaanis.
1912, jaanuar — Partei Praha konverents.
1912, 4. (17.) aprill — Leena veresaun.
1912, (5. mai ukj.) — „Pravda" esimese numbri ilmumine.
1912, 15. (28.) juuni — „Kiire" esimese numbri ilmumine.
1912—1917 — IV Riigiduuma.
1912 — Vene-Balti ja Bekkeri laevatehaste asutamine Tallinnas.
1913 — Noblessneri allveelaevatehase asutamine Tallinnas.
1914, juuni — Eesti bolševistlike organisatsioonide Paemurru konverents.
1914, 19. juuli (1. august) — Esimese maailmasõja algus.
1917, 27. veebruar — Veebruarirevolutsioon. Isevalitsuse kukutamine. Peterburi Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu moodustamine.
1917, 2. märts — Revolutsiooni võit Tallinnas.
1917, 3. märts — Tallinna Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu moodustamine.
1917, 18. märts — „Kiire" uuesti ilmumahakkamine.
1917, 4. aprill — V. I. Lenini Aprilliteesid.
1917, 16.—17. aprill — VSDT(b)P Põhja-Balti organisatsioonide I konverents.
1917, 24.—29. aprill — VSDT(b)P ülevenemaaline VII (aprilli-) konverents.
1917, juuni — Hakkas ilmuma „Utro Pravdõ".
1917, 18. juuni — Demonstratsioonid imperialistliku sõja jätkamise vastu.

1917, 3.—5. juuli — Juulidemonstratsioon.
1917, 4. juuli — Töörahva demonstratsioon Tallinnas.
1917, 23.—27. juuli — Eesti nõukogude I kongress.
1917, 26. juuli — 3. august — VSDT(b)P VI kongress.
1917, 13.—16. aug. — VSDT(b)P Põhja-Balti organisatsioonide II konverents. Üle-eestimaaline maatööliste ja kehvtalupoegade esindajate konverents.
1917, august — Bolševike võit linnavalimistel Eestis.
1917, 27. september — Eesti nõukogude ja töölis- ning sõjaväeliste organisatsioonide üldine nõupidamine Tallinnas.
1917, 29. september — Saaremaa okupeerimine Saksa vägede poolt.
1917, 10. oktoober — VSDT(b)P Keskkomitee resolutsioon relvastatud ülestõusu päevakorda võtmise kohta.
1917, 11.—13. oktoober — Põhjapiirkonna nõukogude kongress Petrogradis.
1917, 16. oktoober — Keskkomitee valib ülestõusu juhtimiseks Parteikeskuse seltsimees Staliniga eesotsas.
1917, oktoober — Eesti nõukogude II kongress.
1917, 23. oktoober — Eestimaa Revolutsioonilise Sõjakomitee esimene koosolek.
1917, 25. oktoober (7. november) — Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon. Relvastatud ülestõus Petrogradis. Ajutise Valitsuse kukutamine.
1917, 25. oktoober — II ülevenemaaline tööliste ja soldatite saadikute nõukogude kongress. Rahu- ja maadekreedid. Rahvakomissaride Nõukogu moodustamine Leniniga eesotsas.
1917, 3. november — Venemaa rahvaste õiguste deklaratsioon.
1917, 15. november — Maapäeva laialiajamine tööliste poolt Tallinnas.
1918, 4.—5. jaanuar — Eesti maatööliste ja kehvtalupoegade kongress.
1918, 10. jaanuar — III ülevenemaaline nõukogude kongress.
1918, 13. jaanuar — Eesti Rahvamajanduse Nõukogu moodustamine.
1918, 23. veebruar — Otsustav vastulöök saksa okupantidele Narva ja Pskovi all.
1918, 23. veebruar — Keila lahing.
1918, veebruar—november — Saksa okupatsioon Eestis.
1918, 3. märts — Bresti rahu.
1918, märts — Bolševike Tallinna Komitee organiseerimine.
1918, märts — Ameerika-inglise imperialistide interventsiooni algus Nõukogude Venemaa vastu.
1918, 11. mai — Rahvusasjade Rahvakomissariaadi Eesti osakonna organiseerimine Petrogradis.
1918, 11. juuni — Kehvtalurahva komiteede loomine Vene NFSV-s.
1918, 19.—24. oktoober — Okupeeritud piirkondade kommunistlike organisatsioonide I konverents Moskvas.
1918, 9. november — Revolutsioon Saksamaal.
1918, 13. november — Bresti rahu tühistamine.
1918, november — Tallinna Tööliste Saadikute Nõukogu taastamine.
1918, 19. november — Tallinna Tööliste Saadikute Nõukogu kiri vene proletariaadile.
1918, 25. november — Pskovi vabastamine.
1918, 28. november — Narva vabastamine.
1918, 29. november — Eesti Töörahva Kommuuni väljakuulutamine.
1918, 7. detsember — Võru vabastamine.
1918, 7. detsember — Seltsimees Stalini ettekanne Rahvakomissaride Nõukogus Eesti Nõukogude Vabariigi tunnustamise kohta.
1918, 7. detsember — Rahvakomissaride Nõukogu dekreet Eesti Nõukogude Vabariigi iseseisvuse tunnustamise kohta.
1918, 17. detsember — Tallinna tööliste demonstratsioon inglise interventide vastu.
1918, detsember — Valga (17. XII), Tartu (20. XII), Tapa (24. XII) vabastamine.

1918, 23. detsember — Balti nõukogude vabariikide iseseisvuse tunnustamine Ülevenemaalise Kesktäitevkomitee poolt.
1919, 9. jaanuar — Kontrrevolutsiooni pealetungi algus Eesti rindel.
1919, 3.—4. veebruar — „Spartaki" ja „Avtroili" meeskonna tapmine Naissaarel.
1919, 16.—21. veebruar — Saaremaa töörahva ülestõus.
1919, 2. märts — Kommunistliku Internatsionaali I kongressi avamine Moskvas.
1919, mai lõpp — Judenitši purustamine Petrogradi all J. V. Stalini juhtimisel.
1919, 10.—13. juuli — Ülestõus Tartu tagavarapolgus.
1919, 19. juuli — Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee rahumanifest eesti töörahvale.
1919, 30.—31. august — Eesti Ametiühingute I kongress.
1919, 6. september — 25 silmapaistva töölisliikumise esindaja tapmine Isborski rabas.
1919, oktoober—november — Judenitši teise sõjakäigu purustamine Petrogradi all.
1920, 2. veebruar — Tartu rahu.
1920, 2. veebruar — V. I. Lenini esinemine Ülevenemaalise Kesktäitevkomitee istungil rahulepingust Eestiga.
1920, juuni — „35" protsess.
1920, november — Eestimaa Kommunistliku Partei I kongress.
1921, oktoober — Eestimaa Kommunistliku Noorsooühingu loomine.
1921, oktoober — EKP II kongress.
1922, 3. mai — Viktor Kingissepa mõrvamine.
1922, sügis — EKNÜ I kongress.
1922, september — EKP III kongress.
1922, november — Ametiühingute II kongress.
1922, 30. detsember — Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu moodustamine.
1923, 28. märts — J. Kreuksi mõrvamine.
1924, 21. jaanuar — Suri Vladimir Iljitš Lenin.
1924, 21. jaanuar — Töörahva organisatsioonide rüüstamine üle Eesti.
1924, november — „149" protsess.
1924, 14. november — J. Tombi mõrvamine.
1924, 1. detsember — Töörahva relvastatud ülestõus Tallinnas.
1925, august — „77" protsess.
1925, 29. august — H. Heidemanni mõrvamine.
1926, 23. aprill — A. Riismani mõrvamine.
1926, 13. november — EKP I konverents.
1927 — Esimese eesti töölisdelegatsiooni sõit NSV Liitu.
1927, 3. august — A. Leineri mõrvamine.
1929, 1. jaanuar — EKP II konverents.
1931, 13. märts — J. Jürna mõrvamine.
1932 — „34" protsess.
1933 — EKP üleskutse ühise väerinde loomiseks.
1934, 12. märts — Fašistliku diktatuuri kehtestamine Eestis.
1934, august — EKP III konverents.
1936, 5. detsember — Stalinliku Konstitutsiooni vastuvõtmine Erakorralise VIII Üleliidulise Nõukogude Kongressi poolt.
1939, 1. september — Teise maailmasõja algus.
1939, 28. september — Vastastikuse abistamise pakti sõlmimine NSV Liidu ja kodanliku Eesti vahel.
1939, november—1940, märts — NSV Liidu—Soome sõda.
1939, november — Eesti ametiühingute tervitus seltsimees Stalinile ja Nõukogude Liidule. Ametiühingute sulgemine.
1940, aprill — EKP IV konverents.
1940, 16. juuni — Nõukogude valitsuse nõudmine uue Eesti valitsuse moodustamise kohta.
1940, 21. juuni — Fašistliku sõjaprovokaatorite valitsuse kukutamine Eestis.
1940, 14.—15. juuli — Riigivolikogu valimised.
1940, 21. juuli — Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi väljakuulutamine.

1940, 22. juuli — Riigivolikogu deklaratsioon Eesti NSV astumise kohta NSV Liidu koosseisu.
1940, 23. juuli — Riigivolikogu deklaratsioonid maa riigiomandiks kuulutamise, pankade ja suurte tööstusettevõtete natsionaliseerimise kohta.
1940, 6. august — Eesti NSV vastuvõtmine NSV Liidu koosseisu NSV Liidu Ülemnõukogu esimese koosseisu seitsmendal istungjärgul.
1940, 25. august — Eesti NSV konstitutsiooni vastuvõtmine.
1940, 8. oktoober — Eestimaa Kommunistliku Partei vastuvõtmine ÜK(b) Partei koosseisu.
1940, 25. november — Nõukogude valuuta kehtestamine Eesti NSV-s.
1941, 4.—5. veebruar — EK(b)P IV kongress.
1941, 15.—20. veebruar — ÜK(b)P XVIII üleliiduline konverents.
1941, 22. juuni — Hitlerliku Saksamaa sõnamurdlik kallaletung NSV Liidule. Suure Isamaasõja algus.
1941, 30. juuni — Riikliku Kaitsekomitee moodustamine seltsimees Staliniga eesotsas.
1941, 3. juuli — J. V. Stalini pöördumine raadio teel nõukogude rahva poole.
1941, 7. juuli — Hitlerlike väeosade sissetung Eesti NSV territooriumile.
1941, 19. juuli — Seltsimees Stalini määramine riigikaitse rahvakomissariks.
1941, juuli—detsember — Eesti territooriumi kangelaslik kaitsmine.
1941, 7. august — Seltsimees Stalini määramine NSV Liidu relvastatud jõudude kõrgemaks ülemjuhatajaks.
1941, 6. detsember — Nõukogude Armee vastupealetungi algus. Saksa vägede purustamise algus Moskva all.
1941, 17. detsember — Eesti rahvuslike väekoondiste moodustamine tagalas.
1942 — Eesti Partisaniliikumise Staabi loomine.
1942, 25. september — Eesti Laskurkorpuse moodustamine.
1942, 19. november — 1943, 2. veebruar — Stalingradi lahing.
1942, detsember — 1943, jaanuar — Eesti Laskurkorpus võitluses Velikije Luki vabastamise eest.
1943, 5. juuli — 23. august — Kurski lahing.
1943, 21. august — NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu ja ÜK(b)P Keskkomitee otsus „Edasilükkamatuist abinõudest majanduse taastamiseks saksa okupatsiooni alt vabastatud rajoonides".
1944, 14. jaanuar — Esimese stalinliku löögi algus Leningradi ja Novgorodi all.
1944, 26. juuli — Narva vabastamine.
1944, 25. august — Tartu vabastamine.
1944, 22. september — Tallinna vabastamine.
1944, 24. november — Eesti NSV territooriumi täieliku vabastamise lõpuleviimine.
1945, 8. mai — Fašistliku Saksamaa tingimusteta kapituleerumine.
1945, 9. mai — J. V. Stalini läkitus rahvale võidu puhul fašistliku Saksamaa üle.
1945, 28. juuni — NSV Liidu riigikaitse rahvakomissari Nõukogude Liidu generalissimuse seltsimees Stalini käskkirjaga nimetati Nõukogude Armee Eesti Tallinna Laskurkorpus Eesti Tallinna Kaardiväe Laskurkorpuseks.
1945, 9. august — NSV Liit kuulutas sõja imperialistlikule Jaapanile.
1945, 2. september — Imperialistliku Jaapani kapituleerumine.
1946, 9. veebruar — J. V. Stalini kõne Moskva linna Stalini valimisringkonna valijatele.
1946, märts — NSV Liidu rahvamajanduse taastamise ja arendamise viie aasta plaani 1946—1950 kinnitamine NSV Liidu Ülemnõukogu poolt.
1946, aprill — Eesti NSV rahvamajanduse taastamise ja arendamise viie aasta plaani 1946—1950 kinnitamine Eesti NSV Ülemnõukogu poolt.
1946, 5. aprill — Eesti NSV Teaduste Akadeemia asutamine.
1946, 14. august — ÜK(b)P Keskkomitee otsus „Ajakirjadest „Zvezda" ja „Leningrad" ".
1946, 26. august — ÜK(b)P Keskkomitee otsus „Draamateatrite repertuaarist ja abinõudest selle parandamiseks".
1946, 4. september — ÜK(b)P Keskkomitee otsus „Kinofilmist „Suur elu" ".

1946, september — ÜK(b)P Keskkomitee ja NSV Liidu Ministrite Nõukogu määrus „Abinõudest põllumajandusliku artelli põhikirja rikkumise likvideerimiseks kolhoosides".
1947, 23. august — Esimese kolhoosi asutamine Eestis.
1947, 14. detsember — NSV Liidu Ministrite Nõukogu ja ÜK(b)P Keskkomitee määrus rahareformi teostamise ning toidu- ja tööstuskaupade kaartide kaotamise kohta.
1948, 10. veebruar — ÜK(b)P Keskkomitee otsus „V. Muradeli ooperist „Suur sõprus" ".
1948, oktoober — Looduse ümberkujundamise stalinliku plaani vastuvõtmine NSV Liidu Ministrite Nõukogu ja ÜK(b)P Keskkomitee poolt.
1948, november — Eesti NSV kolhoosnikute esimene kongress.
1948, detsember — EK(b)P V kongress.
1949, aprill — ÜK(b)P Keskkomitee ja NSV Liidu Ministrite Nõukogu poolt vastuvõetud kolhooside ja sovhooside produktiivse ühisloomakasvatuse arendamise kolme aasta plaan (1949—1951).
1949, juuni — Määrus kolhooside ja sovhooside produktiivse ühisloomakasvatuse arendamise kolme aasta plaani (1949—1951) täitmise abinõudest Eesti NSV-s.
1949, august — Eesti NSV looduse ümberkujundamise stalinliku plaani kinnitamine Eesti NSV Ülemnõukogu poolt.
1950, 20. veebruar — ÜK(b)P Keskkomitee otsus „Vigadest ja puudustest Eestimaa K(b)P Keskkomitee töös".
1950, 1. märts — NSV Liidu Ministrite Nõukogu määrus „Rubla kursi üleviimisest kulla alusele ja rubla kursi tõstmisest välisvaluuta suhtes".
1950, märts — EK(b)P Keskkomitee VIII pleenum.
1950, 28. juuni — J. V. Stalini teose „Marksismist keeleteaduses" ilmumine.
1950, 21. juuli — Nõukogude Eesti 1950. aasta üldlaulupidu.
1950, teine pool — J. V. Stalini initsiatiivil NSV Liidu Ministrite Nõukogu poolt vastuvõetud määrused Kuibõševi, Stalingradi ja Kahhovka hüdroelektrijaamade, Turkmeenia peakanali, Lõuna-Ukraina ja Põhja-Krimmi kanalite ning Volga—Doni laevatava kanali ehitamisest.
1950, 1. oktoober — Rajoonide moodustamine Eesti NSV-s.
1951, 12. märts — Rahukaitse seaduse vastuvõtmine NSV Liidu Ülemnõukogu poolt.
1951, aprill — EK(b)P VI kongress.
1952, 10. mai — NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus „Eesti NSV koosseisus Tallinna, Pärnu ja Tartu oblasti moodustamise kohta".
1952, 27. juuli — V. I. Lenini nimelise Volga—Doni laevatava kanali pidulik avamine.
1952, september — EK(b)P VII kongress.
1952, oktoober — J. V. Stalini teose „Sotsialismi majandusprobleemid NSV Liidus" ilmumine.
1952, 5.—14. oktoober — ÜK(b)P XIX kongress.

Sisukord

Eessõna 3

I peatükk

Ürgkogukondlik kord Eesti NSV territooriumil

§ 1. Emajärgne sugukond (VII aastatuhandest kuni II aastatuhande alguseni e. m. a.) 5
Eesti NSV territooriumi vanim asustamine. — IV—II aastatuhande muistised. — Ühiskondlik kord. — Elanike etnilise kuuluvuse küsimus.

§ 2. Isajärgne sugukond (umbes XVIII sajandist e. m. a. kuni meie ajaarvamise alguseni) 9
Karja- ja viljakasvatuse algus. — Pronksist ja rauast riistade tarvituseletulek. — Üleminek isajärgsele sugukonnale. — Suhted balti, slaavi ja germaani hõimudega.

§ 3. Ürgkogukondliku korra lagunemine ja klassivahekordade tärkamine (I—IX saj.) 14
Maaharimise kujunemine majanduse aluseks. — Sugukondlike suhete lagunemise algus. — Künnipõllunduse arenemine. Eraomanduslike suhete kujunemine. — Suhtlemine naabritega, eriti ida-slaavi hõimudega. — Territoriaalse kogukonna kujunemine. Klassivahekordade tärkamine. — Usund ja vaimne rahvalooming.

II peatükk

Varafeodaalsete suhete kujunemine. Kagu-Eesti ala Kiievi riigi koosseisus (X—XII saj.)

§ 1. Feodaalsuhete tärkamine 20
Eesti ala asustus. Naaberrahvad. — Majanduse arenemine. — Feodaalsuhete tärkamine. — Usund ja rahvaluule.

§ 2. Kagu-Eesti ala Kiievi riigi koosseisus 27
Kiievi riigi tekkimine. — Kagu-Eesti ala Kiievi riigi koosseisus. — Skandinaavlaste katsed alistada Baltimaade rahvaid.

III peatükk

Vene ja Baltimaade rahvaste võitlus saksa ja skandinaavia feodaalsete röövvallutajate vastu XIII sajandi esimesel poolel

§ 1. Saksa röövvallutajate tungimine Ida-Baltimaile 30
Saksa feodaalide „ittatung". — Feodaalne agressioon Baltimaade vastu „ristisõja" lipu all. — Liivlaste võitluse algus röövvallutajate vastu. — Polotski vürstide astumine võitlusse röövvallutajate vastu. — Liivimaa nimetus.

§ 2. Eestlaste võitlus röövvallutajate vastu aastail 1208—1216 33
Röövvallutajate sissetung Lõuna-Eestisse. Ümera lahing. — Viljandi kangelaslik kaitsmine ja eestlaste retk Turaida vastu 1211. a. — Novgorodi ja Pskovi vägede retk 1212. a. Turaida rahu. — Saksa röövvallutajate sissetung Lääne- ja Põhja-Eestisse. — Eestlaste liit Polotskiga.

§ 3. Vene-Eesti liitlasvägede võit Otepää all. Taanlaste sissetung Põhja-Eestisse 37
Saksa röövvallutajate väljakihutamine Eestist Vene-Eesti liitlasvägede poolt. — Lahing Viljandi lähistel 21. sept. 1217. a. — Vene vägede tasuretk 1218. a. — Võitlus taani röövvallutajate vastu Põhja-Eestis. — Saarlaste võitlus rootsi ja taani röövvallutajate vastu.

§ 4. Eestlaste võitlused liidus venelastega vallutajate vastu aastail 1222—1227 41
Eestlaste ülestõus. — Venelaste abi ülestõusnud eestlastele. — Vürst Vjatško Eestis. Tartu kangelaslik kaitsmine. — Saaremaa vallutamine.

§ 5. Vene rahva võitlus koos Baltimaade rahvastega röövvallutajate vastu. Jäälahing Peipsil. Eestlaste allajäämise põhjused 47
Vene vägede võit Tartu all. — Penirüütlite hävitav lüüasaamine Saule lahingus ja selle tagajärjed. — Vene vägede võit rootslaste üle Neeva jõel. — Jäälahing ja selle tähtsus. — Eestlaste, lätlaste ja liivlaste allajäämise põhjused.

IV peatükk

Feodaalne killustumus Eesti territooriumil (XIII—XV saj.)

§ 1. Eesti rahvas saksa feodaalide ikke all 53
Feodaalsuhete arenemine. — Mõisate arenemine. — Feodaalsed linnad.

§ 2. Vene ja Baltimaade rahvaste võitlus saksa-taani feodaalidega XIII sajandi teisel poolel 57

§ 3. Eesti talurahva ülestõus 1343.—1345. a. 59
Ülestõusu põhjused. — Jüriöö ülestõus. — Venelaste abi ülestõusnutele. — Saarlaste ja harjulaste ülestõus ning selle mahasurumine.

§ 4. Pärisorjuslike suhete arenemine XV sajandil 62
Mõisate kasv ja talurahva olukorra halvenemine. — Sunnismaisus.

§ 5. Linnad. Käsitöö ja kaubandus 65
Linnaelanike sotsiaalsed rühmad. — Kaubandus. — Sidemed venelastega.
§ 6. Elu-olu ja kultuur feodaalse killustumuse ajajärgul 69

V peatükk

Pärisorjusliku surve tugevnemine Eestis. Eesti ühendamine Venemaaga (XV saj. lõpust — 1710. aastani)

§ 1. Ühiskondlikud ja poliitilised suhted XV saj. lõpul ja XVI saj. esimesel poolel 72
Tsentraliseeritud Vene riigi tekkimine. Ordu lüüasaamised. — Klassivõitlus Liivimaal XVI saj. algul. — Reformatsioon.
§ 2. Liivi sõja algus 78
Liivi sõja põhjused. — Sõja algus. Vene vägede sõbralik abistamine eesti talupoegade poolt. — Eesti talurahva ülestõus 1560. a. — Liivimaa feodaalriigikeste likvideerimine.
§ 3. Eesti ala Vene paljurahvuselise riigi koosseisus (1558—1582) . . . 82
§ 4. Liivi sõja lõpp 83
§ 5. Eesti ala tükeldatuna Poola, Rootsi ja Taani vahel 85
§ 6. Eesti Rootsi riigi koloniaalprovintsina. Pärisorjusliku surve tugevnemine 87
Rootsi riigi koloniaalpoliitika. Nn. balti erikorra väljakujunemine. — Pärisorjusliku surve tugevnemine. — Talupoegade lõplik pärisorjastamine. — Eesti talurahva võitlus pärisorjusliku pealetungiga. — Mõisate reduktsioon. — Suur nälg. — Klassivõitluse teravnemine XVII saj. lõpul. — Käsitöö. — Kaubandus. — Linnad.
§ 7. Elu-olu ja kultuur XVI—XVII sajandil 96
§ 8. Põhjasõda. Eesti ühendamine Vene riigiga 98
Vene riigi võitlus väljapääsu eest Balti merele. — Põhjasõja algus. — Eesti talupoegade võitlus mõisnike ja Rootsi võimu vastu. — Vene vägede võidud Põhjasõjas.
§ 9. Eestimaa Vene riigiga ühendamise ajalooline tähtsus 102

VI peatükk

Eesti ala Vene impeeriumi osana XVIII sajandil. Kapitalistlike suhete tärkamine

§ 1. Feodaal-pärisorjuslik kord Eestis XVIII saj. esimesel poolel 106
Majanduse taastamine ja kasv Eestis XVIII saj. esimesel poolel. — Tsarismi poliitika Eesti- ja Liivimaal.
§ 2. Klassivastuolude arenemine XVIII saj. esimesel poolel 110
Pärisorjusliku talurahva olukord. — Balti parunid orjapidajatena. — Talurahva võitlus mõisnike vastu.
§ 3. Pärisorjuslik majandus ja kapitalistlike suhete tärkamine XVIII saj. teisel poolel 113
Pärisorjusliku majanduse kasvav seostumine turuga. — Talurahva pärisorjusliku ekspluateerimise kasv. — Talurahva kihistumine. —

Väiketootmise arenemine. — Manufaktuur. — Kaubandus. — Linnad. — Statistilis-majanduslike andmete kogumine.
§ 4. Talurahvaküsimus Liivi- ja Saaremaal XVIII s. 60-ndail aastail. Talurahva võitlus pärisorjusliku ekspluateerimise vastu 123
Talurahvaküsimus XVIII s. 60-ndail aastail. — Talurahva ülestõus 1784. aastal.
§ 5. 1780-ndate aastate reformid 128
§ 6. Haridus ja kultuur XVIII sajandil 130
Koolid. — Rahvaluule. — Trükisõna. — Arhitektuur ja skulptuur.

VII peatükk

Pärisorjuse lagunemine ja kapitalistlike suhete kasv Eestis (XIX sajandi esimene pool)

§ 1. Pärisorjusliku korra lagunemine ja tsarismi poliitika Baltimaadel XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul 135
Vastuolude teravnemine. — Eesrindliku ühiskondliku mõtte arenemine. — Paul I poliitika Baltimail. — Talurahvaseadused XIX saj algul. — Talurahva rahutused 1805. aastal.
§ 2. 1812. aasta Isamaasõda ja selle tähtsus eesti rahvale 143
§ 3. Klassivõitlus ja 1816.—1819. aasta talurahvareformid 145
1816. ja 1819. a. talurahvaseadused. — Talupoegade edasine võitlus pärisorjuse vastu.
§ 4. Revolutsiooniline liikumine tsarismi vastu. Dekabristid 149
§ 5. Teorendi-süsteemi kriis ja kapitalistlike suhete edasine kasv XIX sajandi teisel veerandil 152
Teorendi-süsteem ja selle kriis. — Kaubandusliku põllumajanduse kasv. — Talurahva olukord. — Talurahva kihistumine. — Tööstuse arenemine. — Tööstustööliste olukord. — Kaubandus ja linnad.
§ 6. Talurahvaliikumine 1840-ndail aastail ja uued talurahvaseadused . . 162
Talupoegade massiline liikumine 1840-ndail aastail. — Ühiskondlik-poliitiline liikumine. — 1849. ja 1856. a. talurahvaseadused.
§ 7. Krimmi sõja kajastusi Eestis 168
§ 8. Kultuur XIX sajandi esimesel poolel 170
Haridus ja teadus. — Rahvaluule ja kirjandus. — Kunst.

VIII peatükk

Kapitalismi arenemine Eestis XIX sajandi teisel poolel. Töölisliikumise algus

§ 1. Revolutsiooniline situatsioon Venemaal. Talurahvaliikumine ja 1860-ndate aastate kodanlikud reformid Eestis 178
Revolutsiooniline situatsioon Venemaal ja 1861. aasta talurahvareform. — Talurahva rahutused Eestimaal 1858. aastal. — Talurahvaliikumine 1860-ndail aastail. — V. T. Blagoveštšenski — ees-

rindliku ühiskondliku mõtte esindaja Eestis. — Kodanlikud reformid 1860—1870-ndail aastail.
§ 2. Kapitalismi arenemine Eestis XIX sajandi teisel poolel 184
Kapitalism põllumajanduses ja talurahva laostumine. — Talurahva kihistumise süvenemine ja rahvastiku liikuvus. — Maa-käsitöö ja kalastus. — Siseturu ja transpordi arenemine. — Kapitalistliku tööstuse arenemine. — Tööstusproletariaadi kujunemine. — Töölisklassi olukord. — Kodanlus.
§ 3. Rahvuslik liikumine Eestis 194
Rahvusküsimus Venemaal. — Eesti kodanliku rahvuse kujunemine. — Rahvuslik liikumine Eestis ja selle kaks suunda. — C. R. Jakobson.
§ 4. Töölisliikumise esimesed sammud Eestis 200
§ 5. Eesti 80-ndate aastate poliitilise reaktsiooni ajal 204
§ 6. Töölisliikumise kasv 80-ndail aastail 206
Marksismi levimise algus Eestis.
§ 7. Rahvusliku kultuuri arenemine Eestis XIX sajandi teisel poolel . . . 208
Haridus ja teadus. — Kirjandus. Fr. R. Kreutzwald. — Rahvaluule. — Kunst.

IX peatükk

Eesti imperialismi ja kodanlik-demokraatlike revolutsioonide ajajärgul (XIX sajandi lõpust — 1917. a. märtsini)

§ 1. Eesti majanduslik areng XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul . . 218
Tööstuse ja kaubanduse areng. — Agraarolud. — Rahvuslik surve.
§ 2. Töölisliikumine XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul. M. I. Kalinin Tallinnas 220
Revolutsiooniline liikumine Venemaal. — Töölisliikumine Eestis. — Revolutsioonilise sotsiaaldemokraatliku liikumise algus.
§ 3. 1905.—1907. a. revolutsioon Eestis 225
Revolutsiooni algus Eestis. — Massiline revolutsiooniline võitlus kevadel ja suvel. — Ülevenemaaline poliitiline streik oktoobris. — Revolutsioonilise liikumise tõus maal. — Relvastatud võitlus Eestis. — Revolutsiooni taandumine. — Revolutsiooni lüüasaamise põhjused.
§ 4. Eesti Stolõpini reaktsiooni aastail (1908—1912) 240
§ 5. Eesti revolutsioonilise tõusu aastail (1912—1914) 243
Suurtööstuse arenemine. — Revolutsioonilise liikumise tõus Eestis. — Rahvusküsimus.
§ 6. Haridus ja kultuur Eestis XX saj. algusest kuni 1917. aastani . . . 246
Haridus ja teadus. — Reaktsiooniline kodanlik kultuur. — Demokraatlik kirjandus ja kunst. — Proletaarne kirjandus.
§ 7. Eesti esimese maailmasõja ajajärgul. Veebruarirevolutsioon Eestis (1914—1917) 253
Imperialistliku sõja põhjused. — Eesti esimese maailmasõja aastail. — Tsarismi kriis. — Veebruarirevolutsioon Eestis. — Kaksikvõimu tekkimine. — Eesti kubermangu-„autonoomia".

X peatükk

Eesti Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ettevalmistamise ja läbiviimise ajajärgul (aprill 1917 — veebruar 1918)

§ 1. Kaksikvõim Eestis 260
Lenini Aprilliteesid. — VSDT(b)P Põhja-Balti organisatsioonide I konverents. — Bolševike partei ülevenemaaline aprillikonverents. — Võitlus aprillikonverentsi otsuste elluviimise eest. — Ajutise Valitsuse kriisi algus. — 18. juuni demonstratsioon Ajutise Valitsuse imperialistliku poliitika vastu. — Bolševike poolehoiu kasv nõukogudes. — Kodanlik „maapäev". — Töörahva relvastatud jõudude organiseerimine. — Eesti kodanluse katsed asutada oma ihukaitsevägi. — Tööliskassi ja kehvtalurahva liidu kindlustamine. — Kodanlik „rahvuskongress". — Tööliste ja soldatite juulidemonstratsioon Petrogradis. — Töörahva demonstratsioon Tallinnas. — Kontrrevolutsiooni pealetung juuli algul.

§ 2. Kurss relvastatud ülestõusule 268
Bolševike partei VI kongress. — VSDT(b)P Põhja-Balti organisatsioonide II konverents. — Maata ja vähese maaga talupoegade konverents. — Ametiühinguline liikumine. — Organiseerimis- ja selgitustöö naiste ja töölisnoorsoo hulgas. — Bolševistliku kirjanduse väljaandmine. — Kodanluse ja mõisnike jõudude mobiliseerimine töörahva vastu. — Bolševike võit linnavolikogude ümbervalimistel. — Revolutsioonilise kriisi süvenemine. — Kindral Kornilovi kontrrevolutsioonilise mässu likvideerimine.

§ 3. Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võit Eestis 273
Nõukogude bolševiseerumine. — Lenini juhendid relvastatud ülestõusu ettevalmistamiseks ja läbiviimiseks. — Eesti saarte okupeerimine saksa imperialistide poolt. — Laiade rahvahulkade poolehoiu kasv bolševike parteile. — Eestimaa nõukogude II kongress. — Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni algus. — Oktoobrirevolutsiooni võit. Nõukogude valitsuse moodustamine.

§ 4. Nõukogude võimu organiseerimine ja tema esimesed edusammud . . 279
Vana, kodanliku riigiaparaadi purustamine ja uue, nõukogude riigiaparaadi ülesehitamine. — Leninliku maadekreedi elluviimine. — Tööliskontrolli sisseseadmine vabrikutes ja tehastes. — Nõukogude võimu esimesed sammud rahvahariduse ja kultuuri alal. — Venemaa rahvaste õiguste deklaratsioon.

§ 5. Võitlus kontrrevolutsiooni vastu. Nõukogude võimu kindlustumine. Oktoobrirevolutsiooni tähtsus eesti rahvale 283
Kontrrevolutsioonilise sabotaaži likvideerimine. — Kodanliku „maapäeva" laialiajamine. — Eesti bolševike võitlus kodanlik-natsionalistlike parteide vastu. — Vene töörahva abi eesti töörahvale. — Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni tähtsus eesti rahvale.

XI peatükk

Eesti välismaise sõjalise interventsiooni ja kodusõja ajajärgul (veebruar 1918—1920)

§ 1. Eesti töörahva võitlus saksa okupantide vastu 288
Saksa imperialistide relvastatud interventsioon. — Nõukogude Eesti okupeerimine. — Eesti saksa okupatsiooni ikke all. — Eesti töörahva võitlus saksa okupantide väljakihutamise eest.

§ 2. Oktoobrirevolutsiooni võitude kindlustamine Vene NFSV-s ja selle tähtsus eesti rahvale 293
Lenini plaan sotsialistlikule ülesehitamisele asumiseks. — Abinõud Punaarmee tugevdamiseks. — Rahvusasjade Rahvakomissariaadi Eesti osakond.

§ 3. Ameerika-inglise imperialistide interventsiooni algus 297
Välismaise sõjalise interventsiooni algus Nõukogude Venemaal. — Saksa okupatsiooni kokkuvarisemine. — Ameerika-inglise interventsiooni algus Eestis.

§ 4. Eesti Töörahva Kommuun 301
Eesti Töörahva Kommuuni loomine. — Eesti Töörahva Kommuuni tegevus.

§ 5. Ameerika-inglise interventsioon Eestis 307
Kodanliku valitsuse katastroofiline olukord. — Interventsiooni tugevnemine. — Ameerika-inglise interventide ja eesti kodanluse metsikused eesti töörahva kallal. — Sotsid — kodanluse ja interventide palgasulased. — Eesti Töörahva Kommuuni tähtsus ja tema lüüasaamise põhjused.

§ 6. Saaremaa töörahva ülestõus 314
Ülestõusu põhjused. — Ülestõusu käik. — Ülestõusu nurjumise põhjused.

§ 7. Eesti kodanlus ameerika-inglise imperialistide käsilasena Nõukogudevastases interventsioonis 317
Revolutsioonilise liikumise tõus Euroopas. Kommunistliku Internatsionaali asutamine. — Eesti kodanlik valitsus — ameerika-inglise interventide vasall. — Judenitši purustamine Petrogradi all. — Lahingud landesveeri vastu.

§ 8. Eesti töörahva võitlus rahu eest. Tartu rahu 321
19. juuli rahumanifest. — Eestimaa Ametiühingute I kongress. — Judenitši teise sõjakäigu purustamine. Tartu rahu.

XII peatükk

Eesti kodanlik-natsionalistliku diktatuuri perioodil (1920—1940)

§ 1. Eesti sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastail (1920—1924) . . . 328
Eesti muutumine poolkoloniaalseks maaks. — Majanduslik olukord ja kodanluse majanduspoliitika. — Kodanlus võimul. 1920. aasta põhiseadus. — Välispoliitika. — Kaks Eestit. — Eesti kommunistide

võitlus põrandaalustes tingimustes. — Töörahva Ühine Väerinne. — Valge terror. Viktor Kingissepa mõrvamine. — Revolutsioonilise liikumise edasine tõus.

§ 2. 1. detsembri relvastatud ülestõus 340
Nõukogude Liidu tugevnemine ja tema rahvusvahelise autoriteedi kasv. — Revolutsioonilise situatsiooni tekkimine Eestis 1924. aasta sügisel. — Ettevalmistus relvastatud ülestõusuks. — Relvastatud ülestõusu käik. — Ülestõusu nurjumine ja selle põhjused. — Kodanluse verine terror pärast ülestõusu mahasurumist. — 1. detsembri ülestõusu õppetunnid.

§ 3. Kapitalismi ajutine, ebakindel stabiliseerumine Eestis (1925—1928) . . 345
Kaks stabilisatsiooni. — Eesti sõltumuse suurenemine väliskapitalist. — Kodanluse poliitilise võimu osaline stabiliseerumine. — Töörahva olukord. — Töölisliikumine. EKP võitlus terrori tingimusis. — Välispoliitika.

§ 4. Majanduskriis ja kodanliku parlamentarismi kokkuvarisemine. Fašistlik diktatuur ja töörahva võitlus selle kukutamise eest (1929—1939) 354
Majanduskriis. — Kodanliku parlamentarismi kriis. — EKP võitlus fašismiohu vastu. — Fašistlik diktatuur. — Fašistliku valitsuse majanduspoliitika. — Töörahva võitlus EKP juhtimisel fašistliku diktatuuri kukutamise eest. — Välispoliitika.

§ 5. Kodanliku kultuuri mandumine. Kahe kultuuri võitlus eesti rahvuslikus kultuuris kodanliku diktatuuri tingimusis 366
Eesti kodanluse rahvavaenulik haridus- ja kultuuripoliitika. — Kodanlik kirjandus ja kunst kurnajate klassihuvide teenistuses. — Progressiivsete teadlaste, kirjanike ja kunstnike tagakiusamine kodanluse poolt. — Demokraatliku ja proletaarse kultuuri võitlus kodanluse reaktsioonilise kultuuri vastu.

XIII peatükk

Nõukogude võimu taastamine Eestis 1940. aastal. Sotsialistliku ülesehitustöö esimesed sammud

§ 1. Fašistliku diktatuuri kukutamine 373
Teise maailmasõja algus. — NSV Liidu võitlus rahu eest. Vastastikuse abistamise paktide sõlmimine NSV Liidu ja Balti riikide vahel. — Eesti kodanluse provokatsiooniline Nõukogude-vastane tegevus. — Nõukogude valitsuse abinõud vastastikuse abistamise paktide täitmise kindlustamiseks. — „Idarinde" loomise lõpuleviimine Nõukogude Liidu poolt. — Revolutsioonilise situatsiooni tekkimine Eestis. — Eesti proletariaadi revolutsiooniline väljaastumine 21. juunil 1940. — Demokraatliku valitsuse tegevus.

§ 2. Nõukogude võimu taastamine 385
Rahvahulkade poliitilise aktiivsuse tõus. — Töörahva võit Riigivolikogu valimistel. — Nõukogude võimu taastamine.

§ 3. Eesti NSV vastuvõtmine Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu koosseisu. Eesti NSV Konstitutsioon 388
Eesti NSV vastuvõtmine NSV Liidu koosseisu. — Eesti NSV Konstitutsiooni vastuvõtmine ja selle põhialused. — Nõukogude võimu võidu põhjused.
§ 4. Sotsialistliku ülesehituse esimesed sammud 394

XIV peatükk

Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas

§ 1. Nõukogude rahva Suure Isamaasõja algus saksa fašistlike röövvallutajate vastu 401
Fašistliku Saksamaa sõnamurdlik kallaletung Nõukogude Liidule. — Nõukogude rahva mobiliseerumine vastupanuks vaenlasele.
§ 2. Võitlus hitlerlaste vastu Nõukogude Eesti territooriumil 1941. aastal 404
§ 3. Fašistide mõrvamis- ja röövpoliitika. Nõukogude Eesti töörahva võitlus okupantide vastu ajutiselt okupeeritud Eesti NSV territooriumil 407
Fašistide mõrvamis- ja röövpoliitika Eestis. — Nõukogude Eesti töörahva võitlus okupantide vastu ajutiselt okupeeritud Eesti NSV territooriumil.
§ 4. Eesti Laskurkorpuse moodustamine ja tema osavõtt Nõukogude Armee pealetungioperatsioonidest aastail 1942—1943 410
Eesti Laskurkorpuse moodustamine. — Eesti Laskurkorpuse sõjategevuse algus.
§ 5. Eesti NSV töötajate kangelaslik töö Nõukogude tagalas 414
§ 6. Eesti NSV vabastamine Nõukogude Armee poolt 416
Nõukogude Armee pealetung. — Eesti Laskurkorpuse osavõtt Nõukogude Eesti vabastamisest. — Vennasrahvaste abi eesti rahvale. Abinõud rahvamajanduse taastamiseks.
§ 7. Nõukogude Liidu võit Suures Isamaasõjas 422

XV peatükk

Eesti NSV teel kommunismile

§ 1. Neljas stalinlik viisaastak ja selle tulemused 424
NSV Liidu rahvamajanduse ümberkorraldamine rahuaja nõuetele. — Eesti NSV rahvamajanduse taastamise ja arendamise viie aasta plaan 1946—1950. — Nõukogude vennasrahvaste abi — Eesti NSV sõjajärgse viisaastaku eduka täitmise pant. — Nõukogude Eesti tööstuse edusammud. — Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei V kongress. — Eesti NSV põllumajanduse kollektiviseerimine. — Sotsialistliku põllumajanduse edusammud. — Kolhooside organisatsiooniline ja majanduslik tugevnemine. Väikeste kolhooside ühinemine. — Looduse ümberkujundamise stalinlik plaan. — Rajoonide ja oblastite moodustamine Eesti NSV-s. — Töörahva

materiaalse heaolu tõus. — Nõukogude Eesti kümnenda aastapäeva pühitsemine. — Eesti rahvas võitluses rahu kindlustamise eest. — Võitlus kodanliku natsionalismi vastu. — Neljanda (esimese sõjajärgse) viie aasta plaani täitmise põhilised tulemused.
§ 2. Eesti NSV viiendal stalinlikul viisaastakul 446
Stalinlikud kommunismi suurehitused. — Eesti rahva osavõtt stalinlikest kommunismi suurehitustest. — Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei VI kongress. — Rahvamajanduse uued edusammud. — Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei VII kongress. — J. Stalini teos „Sotsialismi majandusprobleemid NSV Liidus". — ÜK(b)P XIX kongress. NSV Liidu arendamise viies viie aasta plaan. — Eesti NSV rahvamajanduse edasine arenemine.
§ 3. Kultuuri ja teaduse võimas tõus Nõukogude Eestis 453
Rahvahariduse tõus. — Eesti kirjanduse ja kunsti edusammud. — Teaduse edusammud Eesti NSV-s. — Eesti keele arenemine. Rahvaluule. — Edusammud kunstilise isetegevuse ja kehakultuuri alal.
§ 4. Eesti sotsialistliku rahvuse kujunemine 463
Kronoloogia 465

Toimetaja G. Naan.
Kunstiline toimetaja V. Toots.
Tehniline toimetaja H. Kohu.
Korrektor J. Rammi.

Ladumisele antud 22. XI 1952. Trükkimisele antud 24. XI 1952. Trükiarv 15 000. Paber 60 × 92, 1/16. Trükipoognaid 30,25 + 5 kaarti. Arvutuspoognaid 35,91. MB-21121. Hans Heidemanni nimeline trükikoda, Tartu, Vallikraavi 4. Tellimise nr. 4249.

На эстонском языке.
История Эстонской ССР.

Hind rbl. 11.10

A
19511

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00889217 8